

ԳՈՒՐԳԷՆ ԵԱԶԸՃԵԱՆ

Ա. ՊՏԻԻԼ ՀԱՄԻՏ Բ. ԿԱՐՄԻՐ ՍՈՒԼԹԱՆԸ

յարակցաբար

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1980
ՊԵՂՈՒՅ
ՏԳ. ՍԵՒԱՆ

9.16
3-22
ԳՈՒՐԳԷՆ ԵԱԶԸՃԵԱՆ

ԱՊՏԻԻԼ ՀԱՄԻՏ Բ. ԿԱՐՄԻՐ ՍՈՒԼԹԱՆԸ

23/2

Յարակից

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1980
ՊԵՐՈՒՔ
ՏԱՂ. ՍԵԻԱՆ

Զ Ո Ն

Համբուեան ուժով
համայն նահատակներու
խնկելի յիշատակին

Գ. Ե.

Ն Ե Ր Ա Շ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ապտիւղ Համխտի սուլքանութիւնը նախարան եղաւ այն վերլուծալորումներով, որոնցմէ ծնունդ առաւ այժմու թուրքիան եւ որոնց ողբերգական հետեւանքները մեր ժողովուրդին համար հանրածանօր են:

Համխտան շրջանի ուսումնասիրութիւնը անհրաժեշտ է, լուսաւորելու համար մեր ժամանակակից պատմութեան հիմնական կէտերը: Նման ուսումնասիրութեան ձեռնարկող մը ինքզինք կը գտնէ կարծաւածէն շատ աւելի դժուարութեանց առջեւ: Նախ՝ կարելի չէ յուսալ օգտուիլ բուրք պատմական դիւանաբուրքերէ, որոնք յայտնի է որ ոչ մէկ տառն մատչելի պիտի ըլլան Հայուն, ի՛նչ շրջանի եւ ի՛նչ հարցի ալ պատկանին:

Սուլքանի կենդանութեան, ո՛չ մէկ բուրք պատմաբան յանդրգնած է այդ ժամանակաշրջանի վրայ ուսումնասիրութիւն մը հրատարակել: 1914—1918-ի պատերազմէն ետք, ժամանակ մը ծաղկեցաւ եւ հրատարակուեցան կարգ մը երկասիրութիւններ: Կայսրութեան վաղեմի առաջին եպարքոսներու, նախարարներու եւ այլ պետական գրագէտներու *Յիշատակներ*: Այս երկերու բոլոր հեղինակները դիտած են անցեալը՝ քրքական ակնոցով: Այդ հատորներու մէջ գուր է փնտռել պատմական դէպքերու, կենսական հարցերու լուծում մը. դէպքեր, որոնք կարօտ էին փաստերու լոյսին տակ եւ արդար դատողութեամբ լայն լուսաբանութիւններու: Աւելին, անոնց պարունակութիւնը, իրարու հակասական մեկնաբանութիւններու հաւաքածոյ մը կը ներկայացնէ. մին կը ջրէ միւսին գրածը, խոր յուսախարութիւն պատնառելով: Դալով հայկական աղբիւրներու անոնց պակասը չափէն աւելի զգուլի եղած է: Համխտի գահրնկեցութենէն ետք, հանդէսներու եւ լրագիրներու մէջ լոյս տեսան բազում գրուածքներ, շատ անգամ անչառ նիւրեր շօշափող, անձնական յուշեր, գրօսի հանգամանք մտնեցող գուրնալի դրուագներ, ծաղրանկարներ եւն., որոնք դէս ու դէն գրուած կը մնան: Գիտելի է որ ցարդ Հայոց դահինը հայ կենսագիր մը չէ ունեցած: Ամէն ազգէ, մեծ ու փոքր բռնակալներու վրայ գրուած հաստափոր եւ անքիւ հատորներ կան գրադարաններու եւ գրասէրներու մօտ:

33 տարիներ հուրով եւ սուրով զահակալած Համխտն ալ բռնակալներու ցանկին մէջ իր յատուկ տեղն ունի, եւ այս պարագան օտարներու աչքէն իսկ չէ վրիպած, եւ կարգ մը հեղինակներ իրեն նուիրած են երկասիրութիւններ եւրոպական մամուլին մէջ, ինչպէս նաեւ առանձին հատորներով:

Այդ օտար հեղինակներէն ոմանք՝ երկար տարիներ Տանկաստան ապրած՝ առիթն ունեցած են ուսումնասիրելու երկար գլխով մենակեացը եւ հրատարակած կենսագրական երկեր, մեզի տալով փոքր ի շատ անոր սկզբագրին որոշ յատկանիշերը, խառնում էին զյւրան գիծերը, արտակարգ կենցաղը, յաճախ համեմատած զուարեակի դրուագներով։ Վերջապէս փորձած են ներկայացնել անոր հարազատ նկարագիրը։

Ուրիշներ, Արեւելեան Հարցի իրենց հրատարակութեանց մէջ, ստիպողաբար շօշափած են Բաղափական խնդիրներու կարգին՝ Օսմանեան կայսրութեան կառավարական վարչաձեւը, երկրին տնտեսական, զինուորական, բնկերային, աշխարհագրական եւ այլ երեւոյթներ։ Եւ իբր սնկաշկանդ փնտաւերն՝ յայտնած են իրենց ողջմիտ կարծիքը։ Այս օտար եւ հագուագիտ հայադրոշմ հրատարակութիւններուն մեծ մասը օգտագործեցինք։ Ուզեցինք հնարաւոր չափով ամբողջական ուսումնասիրութիւն մը յատկացնել Համիտին եւ իր խառնութեան դէպքերուն։ Հասկնալի է որ մաս մը խուսափած է մեր պրպտումներէն, սակայն կը կարծենք որ օգտագործած ենք եղածներուն ամենէն կարեւորները։

Պատմական ուսումնասիրութիւն մը երբեք չի կրնար ըլլալ վերջնական ու վնասական։ Մենք ուզեցինք միայն համապատկեր մը եւ համադրութիւն մը ներկայացնել Համիտեան ՀՀ տարուան իշխանութեան վրայ, որքան ալ խուսափած ըլլան անոր յերիւնդին ու ստուերի մէջ մնացած մասերը։

Պատմական դէպքերն ու պետական կառուցումները, ինչպէս եւ Բաղափական կննդոտ հարցերը իրարու ծնունդ տալով, երբեմն անդրադարձանք օսմանեան պատմութեան նախորդ շրջաններու դէպքերուն եւ դէմքերուն, որքան որ անոնք կրնային պարզել մեր փնտաւութեան երեւոյթները։ Եւ ասկէ առաջ եկան երբեմն շեղումներ ու խանգարումներ։

Աւագ սերունդէն, Համիտեան շրջանի վերապրողներէն՝ այսօր մատի վրայ կարելի է հաշուել։ Անոր յաջորդող կրտսեր սերունդին մէջ եւս՝ տերեւաբաւիր վաղուց ի վեր իր աւերները գործած է։ Իսկ նոր սերունդը շատ քիչ բան գիտէ հայ ազգի այդ դահլիճի մասին։ Անշուշտ մեծ-հայրիկէն կամ մեծ-մայրիկէն լսած է սրտամկնիկ պատմութիւններ, սակայն իր ազգային հանգամանքը պէտք ունի աւելի բնդարձակ ծանօթութեանց ու լուսաբանութեանց՝ կարմիր Սուլթան կոչուած բռնակալի մասին։

Իսկ բոլոր անոնք, որոնք կը հետաքրքրուին մեր մօտիկ անցեալով եւ ունին տենչ ուսումնասիրութեան, ահա այս հատորով պիտի գտնեն ատաղձ եւ նիւթ։

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Գլուխ Ա.

Ծ Ն Ո Ւ Ն Դ Ը

«Ուստի» ծնար, ո՛վ բռնաւոր,

Որ Բեզման ոչ գոյ յերկրի...

ՊԱՂՏԱՍՍԻՐ ԴՊԻՐ ՊՈԼՍԵՆԻ

22 Սեպտ. 1842: Սեւ ամպերով բռնաւոր, մոռալ երկինք մը կը ծանրանար Վասիլիի գեղածիծաղ ամպերուն վրայ, ստեղծելով չեղձուցիչ մթնոլորտ մը։ Աշնան առաջին օրերուն կուտակուած մութ ու ցած ամպերը՝ մօտաւորաւ փոթորիկ մը կը սպառնային։

Սուլթան Ապտ-Իւլ-Մէճիտ, Տուրք Պաշէկի չին պալատին չորսնոցի պատահաններէն մէկուն կոթնած, կը գիտէր դուրսի տեսարանը։ Պաշ մը աշխուղ մնալէն ետք, որոշեց լողանք առնել։ Հանդարտ քայլերով ուղղուեցաւ գէպի բազնիք։

Գեղակերտ կառուցուածք մըն էր բազնիքը, արեւելեան հարտարապետութեան յատկանշական նմոյշ մը։ Ամբողջ տարածութիւնը կը բաժանուէր կէր քանի մը սրահներ։ Կեդրոնական բարձր դմբէթ մը չըջադատուած էր աւելի ցած չորս սրահ սրահներուն շուրջը։ Մէջտեղը, գեղեցիկ մարմարեայ բարձրակառու տաղանի շաւրուանէն կը ցայտէին պաղջ ջուրի գոլախառն կաթիլներ ձիւնածաղիկի փաթիլներու պէս, իրենց չորջ ստեղծելով շոգիի թափանցիկ շղարշ մը։

Իւրաքանչիւր փոքր դմբէթ կը կամարէր սրահախորշ մը, ուր գետեղուած էին տարբեր գոյներով մարմարեայ ընդունարաններ։ Ծնրադրած առիւծի եւ խոյի երաններէն՝ ստիւղ եւ արծաթէ ձուլուած՝ ջուր կը ծորար տեսականորէն։

Արարական սնով չորս ներառանդակ լուսամուտներէն, չըջանաւորուած դամասկեան դուռնապեղ ապակիներով, աղօտ պաշտօնութիւն մը կը թափանցէր։ Գմբէթներուն դուրսի կողմը գետեղուած զարդարուն եւ կլոր, թանձր եւ տնթափանց կանանչ ապակիները խորհրդաւոր լոյս մը կը մտցէին լողարանէն ներս, աւազաններուն վրայ։ Կամարներն ու պատերը զարդարուած էին բազմերանգ մոզայիկներով։ Գետինը սալարկուած էր չեղանկին սեւ ու ճերմակ մարմարներով։ Իբր հանգստավայր, կեդրոնական աւազանին երկու կողմը բաց վարդապոյն միաձուլ մարմարէ երկու թախտեր հաստատուած էին, ինչպէս նաեւ լայն թիկնաթու մը, որուն առջեւ դրուած էր

առաջադրուող զոյգ մը երսանկ = կալըն: Հոս-հոն ցերեպան ոսկիէ և արծաթէ թասեր:

Թագաւորին համար բաղնիքը հանգստարան մը և մենարան մըն էր. հոն կը մտնար օրուան ծանր խոհերը. պահ մը ինքզինք զերծ կը զգար ուսերուն վրայ ճիւղ հոգերէն: Ասպաններու ջուրերու հեղիկ ժայթքը, երգածայն շատրուաններու մեղմ ու օրօրոյ կարկաշը հանգստութիւն կը պարզէին կայսերական պառաւտանապատութիւններու տակ ընկճուած իր ջիւղերուն: Մերթ ընդ մերթ, դմբէթէն իջնող պաղած գոլորշիներու կաթիլները ասուղի նման, անշուկ, կը կաթկթէին մարմինին զանազան մասերուն վրայ:

Մինչ Սուլթանը, թախտի մը վրայ երկնցած, կիսաբաց աչքերով կը դիտէր յուսամտներէն ներս թափանցող վախ ճառագայթներու և շատրուաններու գաղջ ջուրերէ զոյսցած չողիններու յառաջ բերած լոյսի խաղերը, կը հանդէս ու կը հեշտանար, յանկարծ ուժեղ և ջգային բառնցք մը երեք գօրատը հարուած կու տար բաղնիքին հաստարեւտ դրան և ծայն մը կ'աղաղակէր. «Աւետի՛ս՝ արքային, Սուլթանուհին մանչ գաւակ մը ծնաւ»:

Ապա-իւլ-Մէհթա վեր կը ցատկէ ու մեքենաբար ձեռքը գրպանը տանելու շարժում մը կ'ընէ, բոտ տանդական սոխորութեան, պարզէ մը տալու՝ աւետարելին:

Աւա՛ղ, Ազամի պէս մերկ էր:

Արեւելքցիի նախադաշարումով, Սուլթանը այս պարագան շարագուշակ նշան մը կը համարէ և կը մըմուտ ինքնիրեն. «Եթէ օր մը այս լակոտը գահ բարձրանայ, կայսրութեան համար մեծ պատահաւ մը կը գտնայ»: Մանաւանդ որ աւետարելն էր Սամի, սեւամորթ ներքինին:

Երկու մէջ ընթերցողը պիտի հետևի «լակոտ»ին մանկութեան, պատանեկութեան և չափահասութեան տարիներուն, ապա, հրէշային հնարագիտութեամբ, հօրեղբօր և անդրանիկ եղբօր «երկու Սուլթաններու դիակները կոխկոտելով» Օսմանլիներու գահին տիրանալու պարագաներուն, և աշխույ պիտի գտնէ, կը խորհնք, բառական նիւթ՝ կապելու համար իր կարծիքը, հայրական դուշակութեան ճշմարտութեան մասին: Սուլթան Մէհթա՝ Համիտի համար «կիւրիւնթիւլի օղլում» (աղմկարար տղաս) բռած է յաճախ:

Գլուխ Բ.

ՀԱՄԻՏԻ ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՐԸ

Կենսագրական մը զրի տոնելու համար, կարեւոր նկատած ենք Էնթախային նախնեաց տոհմածառը քննել:

Անցեալը պրոպալէ միջոց մըն է ներկան լուսարանելու: Անպատը պիտի ըլլար նիւթը, Էթէ Համիտի տոհմահայրէն մինչև իր գահնիկեցութեան թուականը ուսումնասիրութեան մը ձեռնարկէնք, ինչ որ պարս կը մնայ մեր ճրագրէն: Բայց վրիպական պիտի ըլլար, եթէ հօրանցիկ ակնարկ մը չնետենք Օսմանի հիմնած հարստութեան հաստատութեն մինչև անոր անկման՝ 1808 երկար տարիներու ընթացքին կարեւոր գէպքերու համառօտ շարադրանքը զանց ընել: Աշխարհագրական, քաղաքական, աշխարհակալական, զինուորական և այլ վտխորկալից վերլուծութիւններ, ընկերային, անտեսական, կրօնական, ցեղային յեղաշրջումներ կարեւոր օգտակներ կը նկատուին կարենալ հետեւելու, սրով և թափանցելու իրերու՝ գէպքերու և գէմքերու, յանգելու համար բանաւոր եզրակացութեան:

Առ այդ՝ մեր երկասիրութեան մէջ, մասնաւոր գլուխներ յատկացուցած ենք մահմետական կրօնքին ծագումին և ծաւալումին, Գուրանի յօդուածներու մեկնարանութեան վրայ, սրօնք զերակշիտ օղակցութիւն ունեցան թուրք ժողովուրդի մտայնութեան, բարքերու, ապրելակերպի ու սովորութեանց վրայ: Միջնադարեան պատմին բարքեր, սրօնք նախաշուիզը եզան ապականութեան և աշխատելու մի, և շարունակուեցան մինչև 20-րդ դարու առաջին քառորդը: Օսմանի ժառանգորդներու վայրաց ընտղին վրայ պատաստուեցաւ օտար արիւնք, սրուն իրը հետեւանք յառաջ եկաւ երկու մահացու ախտանշաններու, սրօնք անջնջելի դրոշմ մը ձգեցին տիրապետող Սուլթաններու մատնելակերպին ու նկարագրին վրայ: Պարտական արտասոց վարք ու բարքին վրայ առիթ պիտի ունենանք անդրադառնալու:

Ներկայ ուսումնասիրութեան իրը պատմական թուական, բնութեամբ Էնթ 1804—1924 ժամանակաշրջանը: Այդ շրջանին մեզ հետաքրքրող գլխաւոր դերակատարներու թիւը չորս է.

Ա. Սուլթան Մահմուտ Բ., մեծ-հայրը՝ Կարմիր Սուլթանին

Բ. Սուլթան Ապա-իւլ-Մէհթա, հայրը՝ Կարմիր Սուլթանին,

Գ. Սուլթան Ապա-իւլ-Ազիզ, հօրեղբայրը՝ Կարմիր Սուլթանին,

Դ. Սուլթան Ապա-իւլ Համիտ Բ., «Կարմիր Սուլթան» կոչուածը:

Այս չորս անձնաւորութիւններէն Կարմիր Սուլթանն է որ առանցքը պիտի ըլլայ ներկայ ուսումնասիրութեան: Անշուշտ գէպքերու բերումով ստիպուած ենք խօսիլ իր հօր, հօրեղբօր, անդրանիկ ու կրտսեր եղբայրներու

ժամին ալ :

Համիտի մօտաւոր անցելոյն նախահայրերէն, մեծ-հօր Սուլթան Մահ-մուտ Բ-ի և հօր Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտի տոհմածառերը կազմելու համար մեզի առաւելագոյն չափով նպաստեց Ահմետ Պէրպէրեանի «Պատմութիւն Հայոց» զննչատելի երկը : Յիշատիկն աշխատանքայնութիւնը կ'ընդգրկէ 1772-1860 տարեւթւոյնը : Յարգելի հեղինակը օրագրութեան ձեւով գրի առած է զէպերն և զէպերը՝ իր կարելիութեան սահմանին մէջ, որոնք սերտ կապակցութիւն ունին մեր ազգային կեանքին, հետեւորար Օսմանեան պատմութեան հետ : Հակառակ որ այս երկին մէջ շատ մը յտարուածներ նշմարելի են, և հակառակ իր անկատար բովանդակութեան, կարելի է գոյն նկատել զանազան պատմագիտական համար : Թրքական ազգայններ լուս մնացած են սուլթանական տոհմածառերու ծրարմակման : Երկին վերջապէսութեան կը գտնենք ազնայանի մը, սրիկ, յաջողեցանք պոկել՝ զէպերու և թուականներու գիրկընդխառն լարերինթոսի բնագէջէն՝ Մահմուդ Բ-ի և Ապտիւլ-իւլ-Մէճիտի տոհմածառերը :

Զանց կ'ընենք Ապտ-իւլ-Ազիզի տոհմածառը, այս Սուլթանի դաւակնւորէն և ոչ մին կրցած է բարձրանալ Օսմանի գահը : Սուլթան Մէճիտի դաւակնւորն են որ — ըստ ժառանգական օրէնքի — գահակալած են, Մուրատ, Համիտ, Ռէշատ և Վահանգիտի, վերջին Սուլթանը Օսմանի գերդաստանին :

Ստորեւ գրուած երկու տոհմածառերով պիտի ջանանք ազգայնացանել թէ՛ Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտի մայրը, հայուհի մը եղած է : Իրը պատմագիրը պիտի գործածենք «Ենթադրական» բառը, սակայն եթէ Մէճիտի մայրը հայուհի մը չէր, անտարակոյս էր քրիստոնէուհի մը : Պիտի ջրենք նաեւ Համիտի հայածին ըլլալու առասպելը :

Պատմաբանի համար չափաւորնց զժառերին է՝ արքունի անդամներուն ճշգրիտ ծագումը ճշդել : Այս պրպտումին, խորմական կրօնքին թոյլատու բաղմակնութիւնը՝ ամենամեծ խոչընդոտներէն մին կը հանդիսանայ :

Մահմետական օրէնքը թէ և կ'արտօնէր բաղմակնութիւնը, սակայն չափ մը եւս դրած էր : Մէքքէի աւետարանը կ'արգիլէ չորսն աւելի սրտածնական «նիքահլը» կին ունենալ : Պաշտօնական այդ չորս կիներէ զատ, լռելեան թոյլ տրուած էր որ մարդարէի հաւատացողներ՝ ունենան ուրիշ կիներ եւս, երբ ներէին նիւթական միջոցները և երբ հանդուրժէր Ֆիդիքականը : Այդ կիները կը կոչուէին նաքիէ (հարճ) :

Մարդարէին համար սրեւէ սեղմում չկար : Մահմամէտ ունեցած է 15 կին, որոնց մէջ կը նշմարուի Մարի անունով Ղարի մը և Սաֆիա կոչուած հրէուհի մը :

Թուրք Սուլթաններ, Գուրանի սահմանած չորրորդութեան օրէնքը յարգեցին, սակայն Մարդարէին օրինակին հետեւելով՝ սակզեցին Հարէմի գրութիւնը : Մեծահարուստ փաշաներ՝ կապիւլով փատիշահ՝ իրենց կարգին ունեցան յատուկ Հարէմներ :

Յաջորդ էջերուն մէջ պիտի տեսնենք բաղմակնութեան աւերները, որոնք ցատատանջ զէպերու առիթ տուին և մեծապէս նպաստեցին Օսմանեան

կոյսութեան քայքայման : Ի սկզբունէ Արաբներ մերժեցին քրիստոնեաներու հետ յարաբերիլ : Սակայն Թուրքերու համար քրիստոնէուհիներու գեղեցկութիւնը խոյժ մը եղաւ : Օսման Ղազիի որդի Օրխանի (1236—1360) օրով սկսաւ քրիստոնեայ ազնուական արիւնին ներմուծումը Օսմանեան արքունիին և այդ թուականէն իսկ սկսաւ սուլթանածին դուստներու արեան սպականումն ու սպասերումը ցեղին :

Բաղմակնութեան և օտարներու հետ ամուսնութեան հետեւանքով, միշտ համահօրէ — հաղուպիւտօրէն՝ համամօրէ — արքայածիններու բանակ մը ստեղծուեցաւ, սպիտակամօրթ, կապոյտ աչքերով, չէկ մազերով արքայորդիներու կողքին ման կու գոյն խառնածիններ, թուրանական դիմագիծով թխմօրթներ, և կը պատահէր որ անոնք դիւար իսկ չճանչնային : Կար աւելի ծանրակշիռ հանդամանք մը, ոչ արդանդակից եղբայրներ և քոյրեր, իրարու հանդէպ կը տածէին աններեղի սիրտ, ինչ որ ունեցաւ իր տիրութեան անհրաժեշտը : Թէ և Օսմանի յաջորդներուն համար անհարպտու դուստի գոյութիւն չուներ, բոլոր համահայր դուստները համարին կը նկատուէին, ռուր և եղբայր կը սեպուէին :

Բաղմակնութեան հետեւանքով, արքայական բեղմնաւոր ծնունդները ստեղծեցին շատ մը բարդութիւններ : Մինչև այսօր իսկ, հակառակ բարքերու և մտածերակերպերու փոփոխութեան, մահմետական աշխարհի դիտանկարներ կը ջանան արդարացնել բաղմակնութիւնը :

Գուրանի Ֆրանսերէն վերջին թարգմանութիւն մը յայտ տեսաւ 1966-ին Միշէլ Լըթիւրմիի կողմէն, աշխատակից ունենալով Պարսոյ համալսարանի թուրք սեռուցչապետ Մուհամմէտ Համիտուլլահը : Այս վերջինը սրտատանտ-դական մը կը հիստէ Մարդարէին թոյլատրած բաղմակնութեան չորս՝ բանով. «Մահմետականութիւնը ստացին կրօնին է որ սահման և չափ դրաւ բաղմակնութեան : Ո՛չ Մոսկոյ, ո՛չ Քրիստոս սահման գրին կիներու թիւին : Ո՛չ Հին Կտակարանի և ոչ այ նոր Կտակարանի մէջ որեւէ սեղմում չենք գտներ բաղմակնութեան : Աւետարանիչ և բողոքական պետեր, — Լուտեր, Բուցէր, Մելանքոն, նոյնիսկ Մատթէոս աւետարանիչ (25,1—12) ժխտական արտաբայութիւններ չունին : Կը հեռու թէ բաղմակնութիւնը արտօնուի էր Քրիստոնէական կրօնին մէջ : Վասթեմասը կ'ըսուի որ «Շուրթմաների օտու կղերականներ ի գործ դրած էին բաղմակնութիւնը...» : Աստուածարաններուն կը ձգենք այս հարցին լուծումը :

Ըստ որոշ պատմագիրներու, Թարմուտ ևս կ'արտօնէ Հրեաներու չորս կին ունենալ (*) : Զինտառանի մէջ ևս տեսն մը երկինութիւնը արտօնուի էր, կը հաւատաւ մեզ Փոլիօ (1646—1724) իր «Մահմամէտի կեանքը» երկին մէջ : Իսկ Թիպէթի բարձրաւանդակի որոշ ցեղախումբերու մօտ, կիներ է որ իրա-

(*) Գալիլէո 19, Սոկրատէս 700 կիմ և 300 հոմանուիմներ բաժնեցած է :

ւունք ունէր պաշտօնապէս մէկէլ աւելի ամուսին ունենալ... : Այսպէս իր-
Հասան, որ Հնդկաստան եւ Չինաստան ալցելոյդ երկու մահմեդականներէն
մին էր, Համաներու մօտ կնկան մը մէկէլ աւելի ամուսին ունենալը յարգու-
թիւնն կը նկատէ, մինչ մտցած է մահմեդականի մը մէկէլ աւելի կին ունե-
նալուն ածական մը տալ : Սալահալլայի արշաւանքներուն, Սիկիլայի Սալահալլայի-
ներ երբ իրենց կողմէն վերադարձան, շատեր վարակուած նոյն ախտէն, երկ-
րին մէջ երկկնոթիւն պարտադրեցին, բարեբախտաբար ոչ երկայն ժամա-
նակի համար :

Շատ ծանրացանք այս հարցին շուրջ այն դիտաւորութեամբ, որ ան
Օսմանեան կայսրութեան արտաքին ու ներքին հոյս մը խնդիրներու լուծու-
մին պիտի սատարէ :

Կ'ուզենք նշել ուրիշ կարեւոր կէտ մը եւս :

Օրինակի օրէն իսկ, փառիշտհար իր կողակիցները կ'ընտրէր Հարէմի
հարձերէն, որոնք առեւտրուած էին մանուկ հասակէն, հետեւաբար արդե-
ւափակուած ու բռնի խլամաղած օտարազգիներ, ի մասնաւորի քրիստոնէու-
հիներ : Մեր կախիճիքով, սոյն բնորոշեան պատճառներն երկու են. Ա. Հար-
ճերը ծնողք չունէին, անպաշտպան էակներ էին. փառիշտհար կրնար վարձել
անոնց հետ ի հաճոյս. կրնար զանոնք սպաննել, անհետացնել, ոչ ոք կրնար
բողոքել : Բ. Մահմեդական աշխարհի մէջ, արքունի ուրիշ տան (տահմ) մը
չպիտի թեան կարելի է վերադրել :

Եւրոպական թաղաւորական տուններ, բնդհանրապէս իրարու խնամի
կ'ըլլային : Իշխան եւ իշխանուհի եւ թաղաւորներ կ'ամուսնանային կայսերա-
կան տահմի թեկնածուներու հետ : Կար պարսկական արքունին. սակայն կրօ-
նական երկու հերձուածներու՝ Սիւննի եւ Շիի՝ միջեւ կ'ընէր առեւտրութիւն
ծալը աստիճան յարուած մնաց. որով արդեւոր հանդիսաւոր երկու համակրօն
արքունիքներու միջեւ խնամիական կապերու հաստատման. եւ թուրք Սու-
թաններ իրենց տիրապետած երկիրներու քրիստոնէայ իշխանուհիներու հետ
ամուսնութիւն կնքել չմերժեցին. երկար է պահել Սուլթաններու կին Եղոյ
քրիստոնէուհիներուն, որոնց մասին պիտի գրենք յետոյ :

Այժմ տանք տահմատար Համիտի մեծ-հօր Սուլթան Մահմուտ Բ.ի :

Սուլթան Մահմուտ Բ. — որդի Ապալայ Համիտ Ա.ի, ծնեալ 9 Յուլիս
1785-ին. դաւանաւոր 11 Օգոստոս 1808-ին. մեռած 1 Յուլիս 1839-ին, 54
տարեկանին : Մահմուտ ճշգրիտ թուականը՝ 30 Յունիս (Ն. Տամար) : Քաղ-
ուած Պէրպէրեանի երկէն. թուականները հին տոմարով :

Մահմուտ Բ.ի գանազան կիներէն ծնած են, ըստ Պէրպէրեանի պատմու-
թեան.

1 — Ծնունդ արքայի որդի Համիտ Սուլթան 4 Յուլ. 1810, մահ՝ 3-12-1819

2 — Ծնունդ արքայի որդի Պալադիս 19 Օգոստ. 1810, մահ՝ 2-2-1825

3 — Ծնունդ արքայի որդի Սուլթան Ահմէտ 1-10-1819, մահ՝ 12-1-1820

4 — Ծնունդ արքայի որդի Սուլթան Ահմէտ Մէհմէտ 8-4-1822 մահ՝ 30-12-1826

5 — Ծնունդ արքայի որդի Սուլթան Մէհմէտ 11-4-1823

6 — Ծնունդ արքայի որդի Սուլթան Ապալ-Ապիկ 27-1-1830

7 — Ծնունդ արքայի որդի Սուլթան Նիզամէտին 24-11-1835 մահ՝ 15-1-1838

Ուրեմն, Մահմուտ Բ. ունեցած է 7 մանչ դուստներ, որոնցմէ 5-ը մե-
ռած են : Ողջ կը մնան Ապալ-Ապիկ, մեծ-հօրը Կարմիր Սուլթանին : Մէ-
հմէտի մօր անունը Պէրպէր-Պատմաճեան, Էնթադրեալ հայուհին է : (Թուրքերը
կը կոչեն Պէրպէր) : Իսկ Ապալ-Ապիկի մօր անունը Փէրթէվիեալ է : Ինչ-
պէս կը տեսնենք, երկու եղբայրներ համամօր չեն : Այս երկու մանչերը, ի-
րենց հօր Մահմուտ Բ.ի մեծնէրն ետք լաջորդաբար պիտի դաւանաւորեն : Դի-
տելի է նաեւ նոյն տարին 1810-ին, 4 Յուլիս եւ 19 Օգոստոսին երկու ծնունդի
արձանագրութիւնը. ապացոյց մը որ միամօր չեն :

1810—1819, ինչ տարուան պարտաւ մը կը նշմարենք, ինչ որ անսովոր
բան մըն է այնքան բազմաթիւ կիներու տէր սուլթանի մը համար : Անշուշտ
Պէրպէրեանի մօտ պակասներ կան. սակայն կրնանք նաեւ Էնթադրել թէ՛ այդ
տարիներու բերքը իրական սեռին վերապահուած ըլլալ : Թէեւ Պէրպէրեան
ուղջիկ դուստներու ծնունդ չէ արձանագրած, սակայն քանի մը հատին հար-
սանիքի թուականները կը գտնենք :

Օրինակ՝ հարսանիք Սուլթանի Սուլթանի, դուստը արքային, բնդ Սուլթան
Փաշայի, 12-5-1834 :

Հարսանիք Միհրիմ Սուլթանի, դուստը արքային, բնդ Սաիա Փա-
շայի, 15-4-1836 :

Թէեւ Սուլթանի ծնունդ չէ նշանակուած, ուրիշ տեղ կը գտնենք Սուլթ-
անի մահմուտ թուականը, 24-1-1842, «Բոյր Սուլթան Մէհմէտ»ի, որով Սուլթ-
ան Մէհմէտ եւ Սուլթան համարուի են, հայուհի ծնած : Շատ հաւանական
է որ Մէհմէտի անդրանիկ քոյրն ըլլայ :

Ուրիշ թուրք հեղինակի մը մօտ կը գտնենք Նաիրի հանում մը, կաթն-
բոյլ Մէհմէտի, ամուսնացեալ Ահմէտ Պիլիպիս վաշային հետ :

Գերման մարեշալ Ֆրից Մոլթէն այս հարանիքին ներկայ գտնուած է :
Քիչ մը վարը պիտի տանք թարգմանաբար անոր նկարագրականը :

ՏՈՂՄԱԾԱՅ Սուլթան Ապալ-Ապիկ-Մէհմէտի... հայածի՞ն... ծնած 25-4
1823 : Գահ բարձրացած՝ 17 տարեկանին 1 Օգոստ. 1839-ին : Վախճանած՝
25-6-1861-ին, 38 տարեկանին. դաւանաւոր 21 տարեկան եւ 6 ամիս :

Ծնունդ Սուլթան Ապալ-Ապիկ-Մէհմէտի դուստներուն, բաղեալ Պէրպէր-

Լանի երկէն, հին տոմարի թուականով.

- 1 — Ծնաւ որդի արքայի Մուրատ 9 Սեպտ. 1840.
- 2 — Ծնաւ զուստ արքայի Գաթիմէ սուլթան, 16 Սեպտ. 1840. ապագայ կին՝ Նուրի Տամատ փաշայի, սպաննեալ Համիտի հրամանով:
Համիտի այս քոյրը երեւելի էր իր արտակարգ գեղեցկութեամբ: Մեծ աղմուկ հանած է տառնին իր վարած շուայտ ու լիբր կեանքով: Լիտիօ-րէն իր սարքած բազմապատկերը նշանաւոր մնացած են պալատական պատմութեան մէջ:
- 3 — Ծնաւ զուստ արքայի Պէհլիյէ Սուլթան 9-2-1841
- 4 — Ծնաւ զուստ արքայի Ռէֆիյէ Սուլթան 25-1-1842. հարսանիք ընդ էտհէմ փաշայի, 17-7-57
- 5 — Ծնաւ զուստ արքայի Ճէմիյէ Սուլթան 6-8-1842. ապագայ կին՝ Տամատ Մահմուտ Ճէլալէտտին փաշայի, սպաննուած Համիտի հրամանով Միթհաթ փաշայի հետ
- 6 — Ծնաւ որդի արքայի ԱՊՏԻԻԼ ՀԱՄԻՏ 10-9-1842
- 7 — Ծնաւ որդի արքայի Ալիյէ սուլթան, 17-10-1842. նոյն տարին չորս ծնունդ՝ Եղբայր եւ քոյր
- 8 — Ծնաւ որդի արքայի Ռէշատ 28-10-1844
- 9 — Ծնաւ զուստ արքայի Սամիյէ Սուլթան 9-2-1845, ապագայ կին՝ Տամատ Մահմուտ փաշայի, մեռած Փարիզ
- 10 — Ծնաւ որդի արքայի Զիյալէտտին Մէհմէմէտ 29-11-1846.
- 11 — Ծնաւ զուստ արքայի Սուլթան Սապիհա 1-4-1848 համահայր միայն
- 12 — Ծնաւ որդի արքայի Մէհմէմէթ Ապիթ 10-4-1848 համահայր միայն
- 13 — Ծնաւ որդի արքայի Պուրհանէտտին Մէհմէմէտ 12-5-1849 — 3 օր լուսաւորութիւն
- 14 — Ծնաւ զուստ արքայի Միւրադէյա սուլթան 25-2-1850 համահայր միայն
- 15 — Ծնան երկուորեակ ուստեր 11-6-1850. անուն չկայ. համահայր միայն
- 16 — Ծնաւ որդի արքայի Սուլթան Մէհմէտ Ռիշատի 19-3-1852
- 17 — Մահ Ճէլալէտտին էֆ. որդի արքայի, 4 ամաց 25-4-1855:
Այս արքայորդին ծնունդը չէ գրած Պէրպէրեան:
Թուրք հեղինակներու մօտ կը գտնենք Քէմալէտտին մը, Սիւլէյման մը, 1909-ին մեռած 55 տարու եւ Նուրէտտին մը, մեռած՝ 1898-ին:
Ինչպէս կը տեսնենք, հալածին Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտ ունեցած է բեղմնաւոր յարաբերութիւններ թէ իր չորս սրաշտոնական կիներու, եւ թէ հարէմի անթիւ հարճերու հետ: Պէրպէրեանի մօտ շատ մը ծնունդներ չեն արձանագրուած: Մեր շարադրած աղիւսացրանկի 17 թիւերով չի վերջանար Մէճիտի զաւակներուն թիւը. 30-ի մօտ կը ցուցուի:

Պէրպէրեանի երկասիրութիւնը վերջ կը գտնէ 1860-ին, որով Վահագն-

տինի ծնունդը չէր կրնար արձանագրել. այս վերջինը ծնած էր 1861 Փետր. 2-ին: Թուրք պատմարան Իսթայիլ Համի Տանիշմէնտ կը գրէ. «Վահագնտին՝ Սուլթան Մէճիտի 30-ի մօտ զաւակներուն 23-րդն է. զահակալ Եղոզ 4 զաւակներն ու փոքրագոյնը եւ Օսմանլիներու տարաբախտ վերջին Սուլթանը»:

Նշմարելի է նաեւ որ Պէրպէրեան Մահմուտ Բ.ի աղջիկ զաւակներու ծնունդը չէ արձանագրած: Կենթագրենք որ այդ ժամանակներ իրական սեռի ծնունդը թնդանթիւներով չէր աւետուեր:

Մէճիտի տոհմաժողովը վրայ ընդգծեցինք մէկ տարուան, նոյնիսկ նոյն ամսուան մէջ մէկէ աւելի ծնունդներ:

Պէրպէրեան մեզի կու տայ նաեւ Համիտի եւ իր անդրանիկ եղբոր Մուրատի ընդհանրութեան(*) թուականը: Երկու եղբայրներն նոյն օրը թրիատուած են — 7 Սեպտ. 1847. Մուրատ 7, իսկ Համիտ 5 տարեկան: «Հանդէս թրիատութեան Որդուց արքայի, հանդէս ի Հայտար ֓աշա, որ տեսց 12 օր: Բոլոր պատրվարներ, գետնաններ եւ երեւելի անձեր մեծաւորուցան Արքայէն»:

Եր գտնենք ուրիշ թրիատութեան հանդէսի թուական մը, 17-7-57. արքայորդի անուն չկայ. «Հանդէս թրիատութեան որդուց արքայի ի Ֆէրի-Քէօյ»:

Մէճիտի մահը զաւակներուն ամբողջական թիւը եւ անունները կը պակսին: Որոշ հեղինակներու մօտ կը գտնենք օմանց մահուան թուականը, օրինակ. Զիյալէտտին էֆ.ին համար կը հաւատարի որ երիտասարդ տարիքին թոքախտէ մեռած է: Արդէն այս բաղմանդամ բնաւնիքէն մեկ հետաքրքրողը Համիտն է, ծն. 10-22 Սեպտ. 1842-ին: Գէլպերու բերումով պիտի խօսինք նաեւ իր անդրանիկ եղբոր Սուլթան Մուրատի եւ Համիտի յաջորդող Սուլթան Ռէշատի եւ Վահագնտինի մասին: Մէճիտի 4 մահը զաւակները յաջորդաբար կը բաղմին Օսմանի զահէն վրայ: Մուրատը՝ հազիւ 3 ամիս, Համիտ՝ 33 չաբաշուք տարիներ, Ռէշատ 9 տարի 1909—18, եւ Վահագնտին 1918—22: Երկու տարի ալ 1922—24 Մէճիտ Բ. անուանեալ, Աղիյի օրդին իրը խալիֆա եւ ոչ թէ Սուլթան կը նշանակուի: Հանրապետութեան հռչակումով այդ տիտղոսին ալ վերջ կը դրուի:

Պէրպէրեան յիշած է նաեւ Սրպայի մի քանի աղջիկներու ամուսնութեանց թուականը: Ամուսնութեան հանդէսի մը նկարագրականը տալ աւելորդ չհամարեցինք, իրը պատմական գրութիւն:

Տը Մուլթէ՛ թրքական բանակը կազմակերպելու համար Մահմուտ Բ.ի կողմէ Տաճկաստան հրաւիրուած էր Եղիպտոսի Իպրահիմ փաշայի ղեմ պատերազմի պատրաստուող թրքական բանակի ընդհ. հրամանատար Հաֆիզ փաշայի մօտ: Պալիս ժամանելուն՝ հրաւիրուած էր Մահմուտ Բ.է, ապա

(*) Գուրանի մէջ քրիստոսեան ստիպողականութեան մասին ոչ մէկ հատուած գոյութիւն ունի: Մարգարէէն առաջ, Արարներու մօտ քրիստոսեան օրէնքի կարգ անցած էր: Ըստ աւանդութեան, Մարգարէն ի ճնէ քրիստոսէ կը: Երբ իր հօրեղբայրը Մորախալ, Բորա. ծինը տեսնել կ'ուզէ, կը հաստատէ որ քրիստոսեալ ծնած էր: Չքրիստոսեալ մահմետական աղանդներ կան, որոնք «Սէլէֆ» կը կոչուին եւ գրկում են որոշ իրաւունքներ:

հենց հայ եղած, Այնթապի մօտ՝ Նիղիտի նշանաւոր ճակատամարտին, ուր Հա-
Փրզ փաշայի բանակը ջախջախիչ պարտութեան կը մատնուի գերման սպայի
խորհուրդներուն շահաւոր հետեւանքով:

Պոն Մուլթէն, նահանգի ճամբան բռնելով՝ հաղիւ կը գտնուէր կեանքը
փրկելու և Պալատի ճանապարհը բռնել: Մայրաքաղաք հասնելուն, ապագայ
գերման Մառեշալը կ'ընդունուի նորընտիր Սուլթան Մէճիտին, Տուրա-Պաշ-
էնի (հին սպարապետ) այն սրահը, ուր երկու տարի առաջ փայլած էր իր հօր
հիւրանքութիւնը: Արտաշատուէր շափ թուրքերէն ստորգտնուէր ևս առհա-
կան տարազներ հաղած կը ներկայանայ պարտաւ: «Այս 4-րդ ընդունելութիւն
էր, կը շարունակէ Պոն Մուլթէն, սպասման սրահին մէջ փար զրի գէնքերու
ոչ ոք իրաւունք ունէր պնդել ներկայանալ Սուլթանին: Երիտասարդ արքային
ինծի նախընտրեալ Գամաթապեան շեղումը երկայն թուր մը, և պնդեց որ թուրը
պատեանէն հանեմ պնահատելու համար պոզստաին բնտիր տեսակէն բլլա-
լը... Նախընտրեալ նաեւ շատ արժէքաւոր ծխատուփ մը, խնդրելով որ այն մնայ
մեր ընտանիքին մէջ, իրմէ իրր յիշատակ»:

Մուլթէ 15-4-1836-ին Սուլթան Մահմուտ Բ-ի կրտսեր աղջկան Միշ-
րիմա Սուլթանի ընդ Սախա փաշայի ամուսնութեան ներկայ գտնուած էր իրր
պաշտօնական հիւր և հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ հարսանեկան թափո-
րը. «Հեծելազօրքերով չըջացաւեալ թափօրը կը կարողանալին բռնի մը փա-
շաներ 40 ջորիներ բռնաւորեալ խոշոր ծրարներով, որոնք կը պարունակէին
արժէքաւոր կերպասեղէններ: Ասոնց կը յաջորդէ 20-է աւելի կառքեր, ինչ շա-
լերով ու գորգերով, և 160 բռնակիրներ, որոնք կը կրէին իրենց գլխու փայլ
արծաթեայ տաշակը: Առաջին տաշակը կը պարունակէր Գուրան մը, հիւրանիչ
կաշմով, զարդարուած սակիով ու մարդարիտներով, ապա կու գար թիկնա-
թոս մը ձուլ արծաթէ, մանգոյներ, արկղներ իւր գարնաուսիտներով, սակե-
փակ կապերով սնտուկներ ալյաղան գարգարանքներով, թռչունի սակեփան-
դակներ, Աստուած գլխէ գետ ինչ ինչ տեսակ անօթներ: Այս նուէրներէն մեծ
մասը, կ'ենթադրենք որ գաղտնապէս պետական գանձատան ճամբան կը բրո-
նէին, հետագային ծառայելու համար ուրիշ իշխանութիւն մը ամուսնութեան
տաթիւ սարքուելիք տօնախմբութեան»:

Ուրիշ հեղինակի մը մօտ կը գտնենք թրիաւութեան հանդէսի նկարա-
գրութիւնը: 1574 Մայիս 25-ին, Մուրադ Գ-ի գահաժառանգ որդւոյն Մէհ-
մէտ Գ-ի, որ տեսած է 57 օր, Աթմէյատանը, ներկայ Սուլթան Ահմէտ հրա-
պարակը: Հարսանեկան կողմէ տրուած նուէրները, խախտանքներու բոլոր
ծախքերը գոցելէ ետք, կոկիկ գումար մըն ալ կայսերական գանձարանը մատն
էրէլայ:

Պէրպէրեան ևս կը յիշէ «Հարսանիք Աթիէ Սուլթանի, քեռ արքային
ընդ Ֆէթհի Ահմէտ փաշայի, 10-8-1840», ուրիշ հարսանիք մը «Աղիլէ Սուլ-
թանի, քեռ արքային ընդ Մէհմէտ Ալի փաշայի, 18-4-1845 7 օր խնճոյք»:

Կայ նաեւ հարսանիքի մը արձանագրութիւնը «20-4-1854 Իհլամի
փաշայի, որդի փոխարքային Եղիպտոսի, և կու Կ. Պոլիս, որ արքային փե-
շապու էր, մեծ ընծաներով և 17.000 քսակ սակի, նուէր պատերազմի ծախ-

քերու»:

Անշուշտ թրիմի պատերազմին ակնարկել կ'ուզէ, սակայն հարսանե-
կան անուն չի տար, Մէճիտի մը աղջիկներուն: Երկու աղջիկներ ալ օրը
կ'ամուսնանան. խնճոյք 16 օր, շարաթ մը մէկուսն, շարաթ մը միւսին, Պէ-
շիկթաշի արձանագրութեան վրայ, վրաններու տակ 1001 պիշիկներու շրջա-
ցիւ պիշիկներով: Օրմանեան ևս ներկայ գտնուած է իրր հրաւիրեալ Հա-
միտի նախէ աղջկան ամուսնութեան, 1898 Մարտ 12-ին:

Այժմ պիտի ջանանք բացատրութիւններ տալ և ջրել տարածուած սխալ
կարծիք մը՝ Համիտի հայուհիէ մը ծնունդ առած ըլլալու առասպելը:

Թուրք արքունին հանդերձուած էր զգուշաւոր խորհուրդներով. պա-
լատի մէջ ծնունդ մը թէ և թնդանօթներով կ'աւանդէր ժողովուրդին և
խախտանքներով խնդրուէր առիթ կու տար, սակայն արքայածին(*) կ'ուն-
միշտ քողարկուած կը մնար: Միմիտին մայր սուլթանի սահմանափակ շրջա-
նակն է որ ստացլ գլխէր աշտինչ գաւարն Էֆէկաիկի, կէօզուէիմ. իզպալ(**)
կաւարմէն կ'ամ հասարակ ազախինի, ծննդաբերողին անունը: Պալատը ծննդեան
կամ մահուան արձանագրութեան տամար գոյութիւն չունէր, որով ապագայ
Սուլթան մը յաճախ շատ մեծ գթութեանց կը հանդիպէր իր մօր անունը
ճշգրտու. եթէ մայրը փախճանած ըլլար երիտասարդ հասակին, նոյնիսկ հօր
անունը՝ եթէ մայրը շոացած էր:

Հայոց մեծ գահիճին մօր ինքնութեան շուրջ բանաւոր հաղորդութիւն-
ներ կը չընկնէ բերնէ բերան, որոնք թէ և մեծ արժէք մը չէին ներկայացներ,
սակայն ամենէն անփաւեր լուր մը երբեմն իր մէջ կը պարունակէ ճշմարտու-
թեան կորից մը, որով իրականութիւն և առասպել, իրարու դուրսուած, թիւ-
րիմացութեանց տեղի կու տար, և այդ թիւրիմացութիւններն են որ պատ-
ճառ կը գառնան անփաւրջ փիւսարանութեանց և անհիշող մեկնարանութեանց:
Նոյն երկուսի մօտ կը գտնուինք Կարմիր Սուլթանի խակական մօր անու-
նին շուրջ փափսուած առասպելներու փաւերականութիւնը քննելու առթիւ:

Շիւթիութեան գլխաւոր պատճառներէն մին ալ համանուններն են: Կայ
Ապա-Իւլ-Համիտ Ա. մը (1774—1787), որուն պաշտօնական կիներէն մէկուն
Փրանսուհի մը բլլալը կը հաստատուի, Էմէ անուանեալ, որմէ ծնունդ առած
է Մահմուտ Բ., Կարմիր Սուլթանին մեծ-հայրը: Էմէի Փրանսուհի մը բլլա-
լու հարցը վերջնական լուծում մը չէ գտած մինչեւ այսօր, թեր ու գէթ վի-
ճարանութիւններ և տեսական արդարամիտներ կը շարունակեն հետաքրքրել որոշ
պատմաբաններ: Սակայն Էմէին եթէ ոչ Փրանսուհի մը, գէթ օտարուհի մը
ըլլալուն ամենէն զրական փաստը իր տապանաքարի արձանագրութիւնն է:

(*) Ըստ պալատական սովորութեանց, Սուլթանի մը բլլալ իր չորս պաշտօնական կի-
ներէն, բլլալ ուրիշ կարգով ծնեալ բոլոր մանչ գաւակները, նոյնիսկ ազախանքներ, հա-
ւասար իրաւունքով գահակալու էին: Աղջիկ գաւակները ընդհանրապէս ծովամոյն կ'ըլլային,
մինչեւ 19-րդ դարու վերջին քառորդը:

(**) Բառեր, որոնց բացատրութիւնները պիտի տանք մեր «Հարէմ» խորագիրը կրող
գլուխին մէջ (առտ, էջ 51—69):

Համիտ Ա. ի կին, Մահմուտ Բ. ի մայր Իմէին մարմինը կը հանդէի կայսերական թիւրքէներուն ամենաքանդելիներէն մէկուն մէջ, կատուցեալ իր սրգոյն Մահմուտ Բ. ի կողմէ: Այս գամբարանին մէջ տեղ պիտի գտնեն նաեւ Մահմուտ Բ., Աղիզ և նոյն ինքն կտրմիր Սուլթան: Նշենք նաեւ որ կարծեցեալ հայուհի Պատմաճեան թաղումը է նաեւ հոն:

Իմէի առաջնաքարին վրայ, արարական նախնուն տառերով գրուած է հետեւեալը.

«Նազըշ(*) գեղեցիկը, մայր Սուլթանի ազնուական ՕՏԱՐ արիւնի,
Իրմէ Մահմուտ, աշխարհի Սուլթանը սաղմնաւորուեցաւ,
Իրմէ վեհափառ կայսրը լուսափայլ հոգիով ծնունդ առաւ,
Ինքն է որ բացաւ Արեւելիի դուռը նորագոյն լոյսի»(**):
Թարգմանեալ՝ Փրանսերէնէ:

Անշուշտ թուրքեր կը հերքեն «Նազըշ Սուլթան»ի օտարութիւնը: Նոյնիսկ Ահմէտ Վէֆէր, չենք գիտեր ի՞նչ փաստերով, սակայն առաջնաքարի արձանագրութիւնը խօսուի է. որով կասկած չի վերցներ:

Փաստելէ ետք որ Մահմուտ Բ. ի մայրը Փրանսուհի մը եղած է, ասով համանուն երկու Համիտներու շփոթութիւնն ալ լուսորանում կը նկատենք: Մեր գահիճը Ապտ-Իւլ-Համիտ Խան Բ. յորջորջուած է:

Մահմուտ Բ. իր կարգին կին մը ունեցած է՝ Պէսմա-Պատմա, զուցէ Պատմաճեան, ենթադրեալ հայուհի, որ ծնունդ կու տայ Ապտ-Իւլ-Մէճիտին: Թուրքեր այս Սուլթանը Պէս-մի-Ալէմ կը կոչեն: Պէսմային հայուհի մը ըլլալը փաստելու համար, պէտք չունինք ոչ առաջնաքարի արձանագրութիւնն փնտռելու, ոչ օտար և նոյնիսկ թրքական աղբիւրներու կամ արխիւներու զիմելու: Պէրպէրեանի «Պատմութիւն Հայոց» երկը մեզի կու տայ անհրաժեշտ լուսարանութիւնները, որոնք անհերքելի փաստեր են Պէսմա-Պատմա-Պատմաճեանի հայուհի ըլլալուն:

29—1—1848-ին, Մէճիտի մօր, Վալիտէ Սուլթանի — հայուհին — հիւանդութիւնը կ'արձանագրէ Պէրպէրեան (էջ 326): Հոն կը կարդանք «Յետ երկուց ամսոց հիւանդացաւ մայր Արքային, և խնդրեաց, զի Մատթէոս Պատրիարք ընթերցի ի վերայ իւր զԱւետարան և արտայնէ ազօթս, և զայս խնդիր նորա զրեաց ներքնապեան Մեծ Թագֆուր աղա առ Պատրիարքն, որ իսկ և իսկ հրաման առաքեաց յամենայն եկեղեցի զաւուրս ութ «Տէր ողորմեա» ասել և ինքն առեալ ընդ իւր զՎրթանէս վարդապետ զաշակերտ իւր և զչորջառն և զԱւետարան և զՆարեկ, կոչեաց զվառօգտապետ Պողոս Տատեան և զԿրճիկեան Յակոբ, և նոքօք հանդերձ զնաց ի պալատն Արքայի և ծանուցեալ մօրն Արքայի զգալուստ Պատրիարքին և հրաւիրեալ ի սենեակ նորա

(*) Համիտ Ա. Իմէն Նազըշ կ'անուանէր՝ իր գեղեցկութեան համար: Թուրքերու մօտ «Նազըշ-Տիլ-Սուլթան» կը յիշուի:

(**) Կը հաւաստուի որ փրանսուիին մեծ ազդեցութիւն ունեցած է Բէ իր ամուսնոյն Բէ իր միածին որդիին վրայ՝ Թուրքիան երոպականացնելու ձեռնարկին մէջ: Մահմուտ Բ. ն է որ ծրարեց ներմուծել առաջին ամբողջ քարենորդութիւններ:

ստանձինն հանդերձ ներքնապետաւ, էտո չուրջաւ և Աւետարան ի ձեռին՝ եմու ի ներքս ի սենեակն, զոր տեսեալ հիւանդին՝ զգաց յինքեան սոսկումն և ելաց. յայնժամ ընթերցաւ Մատթէոս Պատրիարք ի վերայ նորա զԱւետարան բժշկութեան և զՆարեկ և զՓարատեա և քաջալերեաց զնա՝ յուսադրելով սողջութիւն և զվերակենդանութիւն սղորմութեամբն Աստուծոյ, զոր լուեալ նորա հաճեցաւ յոյժ, և շնորհակալութեամբ մեծաւ շնորհաց զաղամանդեալ տուի մի մեծագին Պատրիարքին, և զտուի մի զսարազարդ՝ Պօղոս Տատեանի, զժամացոյց մի ոսկի՝ Յակոբ Կրճիկեանի, ազամանդեալ զարժ Վրթանէս վարդապետին, և մեծաւ պատուով զարձոյց յետս»:

«Յետ երեսուն և հինգ ամսոց առաքեաց Մայր Արքային զգիտի մեծադին և պաւստակաւ առ Մատթէոս Պատրիարք՝ ի ձեռն արքունի ճարտարապետ Նիկողայոս Պալեան, և Մատթէոս Պատրիարք արար զնա չուրջաւ ոսկեթել վերջուորօք և առաքեաց ընծայ Ներսէս Կաթողիկոսի Ս. Էջմիածին»(*):

Աւելորդ կը նկատենք որեւէ խորհրդածութիւն վերելի ընթերցումէն ետք: Վերոյիշեալ թուականները համապատասխան են զէպքերու և անձնաւորութեանց: Մատթէոս Պատրիարք է. Պոլսոյ՝ 1844—48, Ներսէս Ե. Աւետարակեցի, Կաթողիկոս ամենայն Հայոց ի Ս. Էջմիածին՝ 1843—1857:

Ապա կը կարդանք «մահ Վալիտէ Սուլթանի որ երեք ամաց հետէ և թաղեցաւ ի գամբարանի Սուլթան Մահմուտ Բ. ի, 19—4—1853», հին տոմար:

Սուլթան Մէճիտ, մաքուր մահմետական, Գուրանի(**) հաւատարիմ ծառայ, յարգած է իր մօր գաւանանքը, ընդառաջ երած է անոր վերջին կամքը կատարելու՝ թոյլ տալով իր մօր՝ հայուհիին՝ որ իր նախահայրերու կրօնքին մէջ հոգին աւանդէ: Սուլթանը արտօնած է որ պատրիարք, վարդապետ և զպիր, չուրջառնելով, նախորանելով, Աւետարան և Նարեկ ի ձեռին, մուտք

(*) Բացի պատրիարքէն, Պոլսեայ տփրանքի յանախ նուէրներ կ'ուղարկէին Ս. Էջմիածին. յիշենք Յ. Պէգեմեան ամիրայի ոսկեգօծ արծարեայ Միւռնի կարսայի նուէրը:

(**) Գուրան, Գլ. 5, սուրա 7, կ'արտօնէ միւսլիմի մը քրիստոնէութիւնի կամ հրէականի մը հետ ամուսնութիւն՝ առանց հրաժարելու իրենց կրօնէն, ոչ իսկ կրօնական ծէսերէն. նոյն հատուածը կ'արտօնէ նոյնիսկ ոգելից ըմպելիներու գործածութիւնը: Սակայն կիներ կը զըրկուէր ժողովներէն. բայց կտակով մը ամուսնի ստիպում էր մաս մը հարստութիւն կնկան ձգել: Արգիլեալ էր մահմետական կնկայ մը ամուսնութիւն քրիստոնէայի մը հետ:

Գուրան, Գլ. Բ., սուրա 257 կը գրէ. «Կրօնի մէջ ամենեւին բռնադատութիւն կամ ստիպում պէտք չէ ըլլայ»:

Գուրան, Գլ. 85, սուրա 4 կը գրէ. «Անիծեալ ըլլան խրամաւր դերակատարները»: Իւլեմանք խրամի տէրերուն հետեւեալ մեկնաբանութիւնը կու տան. «Արարական պատմութիւնը Մարգարէէն առաջ կը յիշէ Եմէնի երբեմնի քաղաքը Մընու-Նովա անուանեալ, դաւանանքով Հրեայ, որ կրակով լեցուն փոսի մը մէջ կը գահավիժէր այն քրիստոնէաները, որոնք չէին ուզեր հրաժարիլ իրենց հաւատէն, մարգարէն անէմէ կը կարդայ բոնի իսլամացնել ուզող ամենքու»:

զործեն կայսերական պալատի ամենէն անբնորոշներէ մէկ յարկը, Մահմե-
տականներու խալիֆային՝ Երկրի վրայ Աստուծոյ շուքը ներկայացնող մար-
դաբէի յաջորդին մօր ննջատենակը, ուր բուրմաներէն խոսնիկ եւ կնդրուկի
երկնաբայը քուլաներ ամպի ծուկիններու վերածուած առիքին բարձրացան.
հայ կրօնաւորներու օծուն շրթներէն ազօթքի մրմունջներ, դարաւոր մեղե-
քներ զերկընդլատն վերթեւեղին, թնդացնելով մայր Սուլթանի ապարան-
քին պատերն ու կամարները:

Կրնանք ենթադրել որ խեղճ հայուհին մանուկ հասակէն առեւանդուե-
լով Հարէմ չէ արդելավաւում, հաւանական է որ իր դեղեցկութեան հա-
մար ընծայ եղած է Մահմուտ Բ. ի 12—13 տարեկան ծաղիկ հասակին, որով
չէր մոռցած իր հայ քրիստոնեայի դասիկ ըլլալու պարագան. այդ տարիքին
չառ թարմ կ'ըլլան յիշատակները: Հաւանաբար երբեք չէ ուրացած հօրենա-
կան կրօնը, պատկանած ըլլալը ջերմ հաւատացեալ բնատնիքի մը, իր բն-
տանեկան դաստիարակութիւնը խոսնկով ու մոմով դրոշմուած ըլլալը. ան-
կարելի չէ նաեւ որ Պէսման ըլլար նոյնիսկ երկնավառարակ քահանայի մը
դուստրը: Մահման անկողնին մէջ ի տես պատրիարքի եւ իր փոքրասրներու
ծիսական հանդերձներու, դիտակցօրէն վերյիշած է իր ծաղումը, ազօթք եւ
չարականք ներշնչած ըլլան իրեն՝ հոգեւոր խոռվի մը, ուղեբէն արցունք խի-
յու աստիճան:

Հոս կրնանք արամարանել եւ փառհօրէն ըսել որ Պէսման հայուհի մըն
էր: Եթէ Պաւլար, Սերպ կամ Յոյն ըլլար, կանչել պիտի տար Փանարի յոյն
պատրիարքը:

Ինչու դարմանալի պէտք չէ թուի մեղի, իսկական հաւատացեալ Սուլ-
թաններու, նոյնիսկ սամիկ միւսլիմաններու մօտ, իրենց ոչ-մահմետական
կողակիցներու հանդէպ ցոյց տրուած որոշ թույլտուութիւնը. շատեր յար-
գանք ունեցած են անոնց կրօնին հանդէպ(*):

Համիտ Ա. ի եւ Բ. ի թիւրքմացութիւնները պարզելէ ետք, եզրակաց-
նենք. Սուլթան Մահմուտ Բ. Քրօնաւորէի եւ Ապա-իւլ-Մէճիտ հայուհիէ
ծնած են. որով Համիտի մեծ-հօր եւ հօր երակներու մէջ քրիստոնէի արիւն
կը շրջադաշէր: Այժմ շարունակենք ջրել այն անհիմն գրոյցները, որոնք
տարածուած են մեր գահիւնի հայածին մը ըլլալուն շուրջ:

(*) Մեր պատերու ժամանակակից կրօնացի Մուսթաֆա Նաիլի փաշան, նախկին գի-
նակից Եգիպտոսի Մեհմետ Ալի փաշայի, եղաւ մեծ Եպարֆոս 1853-ին: Ամուսնացած էր Եկ-
լեմուհիի մը հետ եւ ծնունդ տուած վէլի փաշայի, ապագային փարիզի դեսպան: Հէլլենու-
հիմ Էնչակ համալ էր իր մեծածախս շաշուրիներով. ամէն կիրակի բուրբ հետեւակնե-
րով Եկեղեցի կ'երթար: Երբ Յոյն Պատրիարքը Փաշայի ապարանքը այցի գար, Եպարֆոսը
զինք կը դիմաւորէր պատշգամի աստիճաններուն վրայ կանգնած, եւ յառաջ նաշի վար կը
զնէր այդ օրքոտոֆա Պատրիարքը:

Ահմէտ Բէսիմ փաշայի մայրն ալ քրիստոնէուհի մըն էր: Ամուսինը քոյլ տուաւ որ
իրենց միածին որդին քրիստոնեայ մկրտուի: Սակայն տղան իր չափաւաստութեան չուղեց՝
քրիստոնեայ մնալ եւ մահմետականութիւն ընդունեցաւ: Բագմաթիւ եմ նման օրինակներ:

Եթէ Համիտի երիտասարդութեան նկարը ուշի ուշով դիտենք (տես-
նել նկարը) հոն կը նշմարենք հայկական զիմադիծի որոշ հետքեր, թէեւ
դահաւալութենէն ետք իր մարմինն ու զէմքը անհամեմատօրէն մեծ փո-
խաւթիւն կրած են: Արդ, շատ մը ժամանակակից հիւպատոսներ, դես-
պաններ, զինք երիտասարդ տարիքին ճանչցած են: Նշմարած են որ զիմա-
դիծի կանանաւորութիւնը, իր աչին ու կիրթ ձեւերն ու կերպերը աւելի
հայկական են քան թրքական: Այս բաղդատական զիմաքննութիւնն է որ յա-
ստացուցած է Համիտի հայկական ծագումին գրոյցը օտար շրջանակներու
մէջ: Անշուշտ ստիկա պարզապէս օտար անձնաւորութեանց ենթադրութեան
պէտք է վերադրենք: Նման տարածայնութիւններ, զուգաւորուած պալա-
տական անհիմն հեքիաթներով, ստեղծած են Համիտի հայուհիէ մը ծնունդ
առած ըլլալու առասպելը: Անվաւեր լուրեր կարծուածէն շատ աւելի արագ
կը տարածուին:

Տանք նման երեւակայական գրոյցներէ մի քանի օրինակներ:

Զրոյց մը կը հաւատալ որ Համիտ ծնած ըլլայ Էմէլ Սուլթանի պա-
րուհիներէն, անանուն հարձէ մը: Զրոյց հնարողը չիմթած է պարզապէս
Սուլթան Էմէլն պարուհիի մը հետ: Գանունի օրէն անգին Էմէլ անունով
մէկէ աւելի սուլթանուհիներ կը յիշուին:

Ուրիշ առասպել մը, Համիտի հայրը Սուլթան Մէճիտի խոհարարնե-
րէն մին կը ցուցնէ, իրր թէ յիշեալ խոհարարը հրապուրած ըլլայ Մէճիտի
հարձեղէն մին. սակայն ո'չ խոհարարի եւ ո'չ ալ հարձի անուն կը յայտնեն:

Ամենէն արտաոտոց գրոյցը հետեւեալն է. իրր թէ Կարապետ պէյ Պալ-
եան, եղբայրը Զրապանի պալատը կառուցանող ճարտարապետին, որ ազատ
մտաք ունէր պալատ, յարարեւած ըլլայ Մէճիտի կիներէն մէկուն հետ, եւ
անկէ ծնած կ'ըլլայ Համիտ:

Ըստ ուրիշ առասպելի, Համիտ ծնած կ'ըլլայ անանուն հայու եւ Մէ-
ճիտի կիներէն մէկուն զուգաւորութեամբ, իրր թէ Սուլթան Մէճիտ խնդիրն ի-
մանալով՝ հայր եւ շնացող կինը մէկ պարկի մէջ դնելով, Մարմարայի ջու-
րեբուն յառակը կը դրէ: Մէճիտի կողմէն նման վայրաղ արարք մը, զինք
ճանչցողներուն համար, անկարելիութիւն կը համարուի: Արդարեւ, Սուլ-
թան Մէճիտ շատ բարի արքայ մը եղաւ. իր կենցաղի մասին առիթը պիտի
ունենանք խօսելու: Մէճիտ ճանձի մը կեանքն իսկ կը խնայէր: Պալատի
սենեակներու բոլոր անկիւնները, պատուհաններու մօտ, թուղթէ շինուած
մօտեւոր փանդակներ զետեղուած էին. ապաստաններու պարտականու-
թիւնն էր սենեակներու բոլոր ճանձերը ողջ-ողջ որսալ եւ այդ թուղթէ
պահարաններու մէջ դնել. երեկոյեան բոլոր պահարանները դուրս հանելով,
ճանձերը ազատ կ'արձակուէին:

Իր անձին զէմ մահափորձ մը փրկած եւ յանցաւորները ձերբակալ-
ուած էին. Մէճիտ մերժեց զանոնք մահուան դատապարտել. զոհացաւ իրը
պատիւ թեթեւ բանտարկելութեամբ:

Ուրիշ պատմական ճշգրիտ դէպք մը իր բարութեան ու ներդաժիտ
հոգիին. Թէվֆիք փաշան՝ պատերազմական նախարարութեան մէջ սպայա-

կոյալի պետ, իր հարձերէն մէկուն հետ յարարելութիւն ունեցած էր: Սուլթան Մէճիտ երկու յանցաւորները խոստովանեցնելէ ետք, իմամ մը կը հրաւիրէ եւ իր ներկայութեան պատկել կու տայ, Գրնտըղլիի բարձունքներուն վրայ իրենց սպարանք մը կը նստի՝ ցիւանա ապրուստի թոշակ մըն ալ յատկացնելով: Թէվֆիք փաշան զինեմով մըն էր եւ խելագարեցաւ. քանի մը տարի անկեղանոց մնալէ ետք զուրս կ'ելլէ. իրը Տէրվիշ Պոլսոյ փողոցները կը պտըտէր, երկայն մտղերով եւ արտասոց մօրուքով, ձեռքը նարդիլակ մը բռնած կը մուրար: Կինը կ'սպրէր զեռ 1870-ին:

Սուլթան Մէճիտի ուրիշ մէկ հարձը, Սիրֆիրազ հանում, արտակարգ զեղեցիկութեամբ օժտուած, կը սիրահարի Հիւսնի պէյ անուն փայելուչ երիտասարդի մը: Հանումը միջոցը կը դանկ իր սիրահարը հինգ ամիս զաղտնի պահել իրեն յատկացեալ յարկարոժինին մէջ: Երբ զէպքը կ'իմացուի, Հիւսնի պէյը Պրուսա աքսորելու հրաման կ'արձակէ իրը պատիժ, ցիւանա բոլոր ծախքերը արքունիի գանձէն վճարուելու պայմանաւ: Սիրֆիրազի արտակարգ զեղեցիկութեան համար կ'արտօնէ որ ան մնայ Երլաղ, իր մասնաւոր քէօշկին մէջ, սակայն Մէճիտի այցը Սիրֆիրազի ննջասենեակը սաղաւաղէպ կ'ըլլայ:

Ինչպէս կը տեսնենք Սուլթան Մէճիտ «եղջերաւոր» փառելահ մը եղած է՝ իր հարէմի կիներու անհաւատարմութեան հետեւանքով: Այս պտրազան եւս պատճառ եղած է Համիտը իրը պիտակ դաւակ ներկայացնելու: Բայց եւ այնպէս չենք կրնար լուրջ նկատուիլութեան առնել այլազան յերկրանքները. նման անհիմն զրոյցներ միշտ շրջած են եւ երեւակայութիւններ թռիչք առած: Սուտ պատմութիւններ հիւսողներ միշտ անպակաս եղած են:

Համիտ չափազանց կը ջգտանար երբ պատահամբ իր տկանը հասնէին շրջաբերութեան զրուած նման լուրեր: Ամէն անգամ որ առիթը ներկայանար՝ ուժգնօրէն եւ միշտ կրկնած է իր մտերիմներուն. «Ոչինչ զինք աւելի կրնար վիրաւորել, քան նման նախատական սուտ մը»: Անդթօրէն հաւածած է ամէն անոնք, որոնք կը յանդգնէին նման սուտ լուրեր տարածել:

1900-ի Մարտ ամսուն, բժշկական համալսարանի 14 ուսանողներ ձերբակալուելով յաւիտեանս անյայտացան: Յիշեալ ուսանողները երգ մը չարագրած էին, ուր յաճախ Պետրոս անունը կը յանկերպուէր. Պետրոս բառը իրը թէ լսելեայն՝ Համիտի չնացող մօր ամուսինն ըլլար:

Համիտ յաճախ «փիտ կեաւուր» բառը կը զործածէր, նախատելու համար նոյնիսկ իր եղբորքոսները:

Անշուշտ արքունի ստոյգ տուեալներու բացակայութեան հետեւանքով, ծնունդ առած էին Ժողովրդական երեւակայական առասպելներ. Համիտ զայրացած 1896-ին, հրամայեց որ Օսմ. պաշտօնական կայսրութեան «Սալնամէ» մը հրատարակուի աշուհեւ: Այդ օրացոյցին առաջին էջին վրայ կը գտնենք իր ծննդեան վկայականը: Հայրը՝ Սուլթան Մէճիտ, մայրը՝ Թիո-Միւթիկան գատըն էֆ., Մէճիտի պաշտօնական երկրորդ կինը. աղ-գութիւն չկայ:

Սա եւս աւելցնենք որ եթէ Համիտ իրաւցնէ պիտակ զաւակ մըն էր,

իր իսկական հօր անունը միմիայն իր մայրիկէն կրնար իմանալ: Բայց մայրը երիտասարդ տարիքին մահացած էր 1853-ին, երբ Համիտ 11 տարեկան էր, եւ չնացող մայր մը, չենք կարծեր որ 11 տարու պատանիի մը նման խոստովանանք մը ընէր: Համիտի մայրը թաղուած է Ենի ճամիի թիւրպէին մէջ, մինչ հայուհի Պէսման՝ Մահմուտ Բ.ի գամբարանը: Համիտ չէ ուզած թաղուիլ ոչ իր մօրը ոչ ալ իր հօր մօտ. նախընտրած է թաղուիլ իր մեծ-հօր թիւրպէին մէջ: Մէճիտ թաղուած է Սուլթան Սէլիմ Գ.ի գամբարանը:

Թուրք պատմաբաններ եւս համաձայն չեն Համիտի մօր անունին ճշգրտութեան. վիճարանութեանց առարկայ եղած է: Ահմէտ Սալիպ պէյ «Սուլթան Համիտի թաղաւորութիւնը» երկին մէջ, Համիտի մօր անունը «Չանտրը» կը գրէ. մինչ Չանտրը պալատի հարձ մըն էր եւ ոչ թէ Մէճիտի պաշտօնական երկրորդ կինը: Իսկ «Իսթանպուլ Անսիքլոփեաիսի» Համիտի մօր անունը «Կիւլնիշայ» գատըն կ'արձանագրէ:

Թուրք համիտասէր պատմաբան Իսմայիլ Համի Տանիշմէնտ կը յամարի մերժել վերոյիշեալ երկու հեղինակներու կարծիքը եւ կ'ընդունի Թիո-Միւթիկան անունը իրը վաւերական ու ճշգրիտ, անշուշտ յենում Սալնամէի վրայ: Վերջապէս համոզիչ երաշխաւորութիւն մը չենք տեսներ:

ԷՋԵՐ ՕՍԽԱՆԵԱՆ ՊԱՏԻՄՈՒԹԵՆԷՆԷ

Պահ մը բաժնուինք նորոգելն Համբալ, ձգենք դայն որ հասակ նետկ հօրենական Տօլմա-Պահչէի պալատին մէջ, և հակիրճ ակնարկ մը նետենք Օսմանեան պատմութեան վրայ^(*) :

Ինչպէս ըսինք, պատմութիւնը ամենամեծ գոտաւորակն է, որուն ուսումնասիրութիւնը պայծառ աւսութիւն մը պիտի ընծայէ ընթերցողին, պատրաստելով ընդարձակ խորհրդածութեան դաշտ մը նոր սերունդին համար: Մեծ պատմարան Միշլլէն ըսած է. «Պատմութիւնը յարութիւն մըն է, վերականգնողութիւն մը»: Գրեթէ նոյն գէպերը կը կրկնուին, թատերաբմ և գերակատարներ ժոխելով միայն: Հոն կրնանք գտնել օրինակներ, որոնք կը զգուշացնեն մեզ պատահելիք գէպերէ, եթէ ուշի-ուշով հետեւինք անոնց թաւալումին:

Օսմանեան հպատակի մը համար, սխալ պիտի ըլլար անդիտանալ Օսմ. պատմութիւնը: Հինգ դարէ աւելի Հայք դժբախտորար գտնուած է նոյն նաւուն վրայ, որուն ղեկավարները Թուրքեր էին: Հայք ակամայ տարած է իրր ռայյա Թուրք լուծին տակ, և յաճախ անդիտակ եղած է թէ ինչպիսի՞ անձերու հովանաւորութեան տակ չնշած է, ինչպիսի՞ անձինք կառավարած են այն երկիրը, որուն մէջ մասը հայու հայրենիքն էր:

Թուրք Սուլթաններու կենսապրականներու ուսումնասիրութեան կրթութիւնը գերը անուրանալի է, ինչ որ զանց րբա՞ծ ենք Հայերս: Նոյնիսկ միջոց-դային քաղաքական բեմերու վրայ որոշ գեր խողցող անձնաւորութեանց կենսապրականներու ընթերցումէն կարելի է քաղել շատ մը դասեր, կրկնելու համար նոյն սխալները: Մեծ գիւտնադէտներ սնած են հանճարեղ քաղաքագէտներու կենսապրականներով: Նոյնը բանը րբա՞ծ են մեծ ռազմա-դէտները: Նախընտրելի սնարի գիրք ծառայած են մեծ աշխարհակայներու գինուորական ճանապարհացոյցները, Մեծն Ալեքսանդրէն, Գարեհէն մինչեւ հռոմէական կեսարները: Այդ պատմական ակնարկները անժխտելի շահեկանութիւն մը կը ներկայացնեն պատահարներու և գէպերու խորքը թափանցելու և գրական եղրակացութեան մը յանդէս համար: Եթէ կարգ մը Սուլթաններու, կառավարիչներու, միջոյցալի, գէպերու առարկայական

ընտելիւնը իր ժամանակին նկատի առնուելով վերլուծումի ենթարկուած ըլլալին, թուրք ժողովուրդին հետ մեր դարուսը փոխյարաբերութիւնները աւելի պայծառօրէն ճշգրտած, շատ մը խնդիրներ յարմարադոյն լուծում մը գտած և անթիւ սխալներ սրբադրուած կրնային ըլլալ:

Օսմանեան պատմութեան վերլուծումը, կայսրութեան վերելքի և անկումի պատճառները որոնելու քննել, ակարութիւններն ու սխալները ճանչնալ, այս ամէնը կարօտ են մեծահասարակ լուրջ ուսումնասիրութեան, որ դուրս կը մնայ մեր ներկայ գրութենէն, և արդէն նման նիւթ մը սպասելու յաւակնութիւնը չունինք: Պիտի բաւականանանք թուել, հպանցիկ կերպով, Օսմանի գերդաստանին մեծ ու փոքր, արժանի կամ անարժան, անփառունակ նախորդներու և յաջորդներու կենցաղի, վարք ու բարքի, նիստ ու կացի, աշխատութեան գէպերու և երեսօթիներու կարգ մը յիշատակութիւնները, որոնք թէև շատ դաւուկ զապաւար մը պիտի տան մեր ընթերցողներուն, սակայն անոնք նոյնիսկ այսօր հրահանգիչ ըլլալէ չեն դադրիր: Անոնք պիտի ընենք շատ մը Սուլթաններու կենսապրական գիծերը. զանոնք մանրամասնել, մեկնել, ընդլայնել ու վերլուծել փորձելը անլերջանալի պիտի ըլլայ, այնքան երկայն է անոնց շղթան: Պիտի արձանագրենք պարզապէս որոշ եղելութիւններ՝ եղրակացութիւնը ձգելով ընթերցողին:

Ինչպէս գիտենք, կեդրոնական Ասիոյ խորքերէն ծագում առած վաշկատուն ցեղախումբի մը յորդաններ, կոյկասի վրայէն խոթեցին գէպի Փոքր Ասիա, երկրամաս մը, ուր իրարմէ այնքան տարբեր քաղաքակրթութիւններ ծնած, ծագած, տարած ու մեռած էին, և անոնցմէ իւրաքանչիւրը՝ յորդած գետի նման՝ մրուր ձգած էր: Այդ բերրի հողամասը, դարերու ընթացքին թատերաբմ եղած էր կոստաղաշտի, ենթարկուած իրարայայտող նուաճումներու: Հոն ժամադրուեցան զիրար գիմարակելու աշխարհի ամենազօրաւոր բանակները, առաջնորդուած ամենահռչակաւոր աշխարհակալներէ:

Թուրքեր սնապարծօրէն, կը սիրեն յանկերգել «400 ձիաւորներով միայն եկանք Փոքր Ասիա և հիմնեցինք հսկայ կայսրութիւն մը»: Արդարեւ, այդ 400 ձիաւորները, կամաց-կամաց, օթեւան առ օթեւան, օգտուելով քաղաքական պայմաններէ, 122 տարիներ ետք, կրցան փչրել ու տիրանալ՝ Ասիոյ և Եւրոպայի միջեւ կղզանքի գեր կատարող անզուգական գիրքով Կ. Պոլիսի: Իրենց փոքր բանակին եկան միացան՝ աւարտութեան սիրահար՝ հոյլ մը տարբեր վրանարնակ ցեղախումբեր: Օսման՝ Պրուսայի չըջակայքը հաստատուած ժամանակաշրջանին, Գոնիայի Սելճուկեաններու ծառայութեան մէջ էր: Պրուսան^(*) գրաւելով, դայն մայրաքաղաք հռչակելէ ետք, ինքզինք անկախ զգալով, Օսմանեան կայսրութեան մը հիմքերը զրաւ: Սելճուկեան մայրաքաղաք Գոնիան թրքական դաւաճ մը պիտի դառնար Ֆաթիհի օրով 1466-ին: Հպարտ Բիւզանդիոն խոնարհեցաւ խորամանկ ցեղախումբի մը բիրտ ոյժին առջեւ: Հուսկ յետոյ պիտի խոնարհէին պարս-

(*) Հետաքրքիր է գիտնալ թէ Օսմանի հիմնած հարստութիւնը — 589 երկար տարիներ — երէ ընդունինք անոր հաստատման բուականը՝ 1331 եւ տապալումը 1920, որո՞նք կառավարած են...:

(*) Պրուսան «Տար.իւլ-իւլէմա» ամուսնուեցաւ:

կազմում է արարական հսկայ կայսրություններ, եւ շորս դար շարունակ Եւրոպայի պիտի մատնուէր թրքական արշաւանքներու սպառնալիքին եւ երկիւղի մղձաւանջին:

Պէտք է ընդունինք որ թուրքեր ունեցան մեծ աշխարհակալներ, կրօնի, մանաւանդ զոհուիլ զիտցող զինուորներ, թէեւ առանց զինուորական մեծ հանձարի: Իրենց յաջողութիւնները զիւրին եղան. կրօնը մեծապէս նպաստեց բանակի տարած յաղթանակներուն: Կռուողներու մօտ, երկնային հրամանի մը հնազանդելու զազաւարը տիրական երեւոյթ մը ստացած էր. սիրով «չէհիտ» ըլլալ կ'ուզէին, զրախտի մէջ Մարգարէին խոստացած հեշտանքները վայելելու համար: Իրենց յաջողութեանց ա'յլ պատճառները պիտի թուենք քիչ մը վարը:

Թուրքեր տիրապետեցին իրենցմէ շատ աւելի բարձր քաղաքակրթութեամբ օժտեալ, թէեւ անհասարակ զարգացումով աշխատո՜ւմ, աշխարհն եւ աշխարհեղս քրիստոնեայ փոքր ազգերու վրայ: Իրենց ստորակայութիւնը զգալով հանդերձ, չխաբանեցան իրենք զիրենք «Միլլէթ Ի Հաքիմէ» (տիրապետող ազգ) կոչել եւ զրաւել երկիրներու բնիկները օտարներ համարիլ: Ինչպէս յաղթողին իրաւունքը նկատելով, իւրացուցին պարտեալներու ինչքն ու հարստութիւնը եւ զանոնք զատապարտեցին զերութեան, ինչ որ հոգեբանական ամենամեծ սխալ մըն էր, փասնով պարտեալները իրենց թշնամի դարձուցին: Թուրքը շանդրազարձաւ որ տիրապետել հերիք չէր. արիւնով չաղախեալ կոտորածք մը չի կրնար հաստատուն ըլլալ: Աշխարհակալի մը համար արիւղական անհրաժեշտութիւն է նախ կառավարել զիտնալ: Թուրքը առանց փայլուն անցեալի, առանց փառքի, առանց պատմութեան, նոյնիսկ առանց կրօնքի, քանի որ Ը. դարուն է որ մահմետականութիւն ընդգրկեց, չունէր ոչ փորձառութիւն, ոչ հասունութիւն կայսրութիւն մը հիմնելու եւ ազգեր կառավարելու: Վարչական, տնտեսական, օրէնսդրական, ընկերային յարաբերութեանց եւ այլ մարդերու մէջ անձեռնհաս էր. մատակարարելու արուեստը իրենց համար անձանօթ էր: Որով՝ տնտեսական կառավարական տեսչութեան եւ խնամակալութեան, այլապէս տարբերով բնակեալ լայնատարած երկիրներու վրայ, նկատի առնելով անհատնում խոչընդոտները, երկրին աշխարհադրական զիրքը, երթեւեկութեանց եւ այլ զոհաբերութիւնները, կայսրութիւն մը հաստատելը կարելի է նմանցնել կաւակերտ արձանի, խարխուլ եւ փռած յենարաններու վրայ հիմնարկուած շէնքի մը, որ չի կրնար կանգուն մնալ եւ զստապարտուած է... փլուզումի:

Եղան միայն աւելի նուաճող Սուլթաններ. իրենց հետ՝ ուրիշ աշխարհակալներու նման՝ չրերին ո'չ զիտութիւն, ո'չ զրաւանութիւն, ո'չ արուեստ: Իրենց ետին ձգեցին մի միայն աւերակներ եւ իրենց ձիւրուն ոտնակոխած հոգերը ներկուեցան արիւնով:

Նշենք ուշադրաւ կարեւոր կէտ մը. Թուրքերը ստեղծեցին կանոնաւոր ու մշտակայ բանակ պահելու դրութիւնը, ինչպէս նաեւ բանակի կազմակերպութիւնը, հեծելազօրք, ձիաւոր եւայլն: Եւրոպացիք իրենցմէ ընդօրինակեցին տեսական բանակի ստեղծման զազաւարը, վերջ դնելով վարձկան

զինուորներու դրութեան: Եւրոպան Թուրքերու կը պարտի նաեւ զինուորական նստապալտման կիրարկումը:

Պատմարաններ Միջին Դարը կը փակեն Պոլսոյ զրաւման թուականով՝ 1453, որով Եւրոպացիին վերածնունդի դարը կը սկսի: Թուրքեր Պոլսոյ զրաւումէն ետք, սկսան կապկել բնականական կայսրութեան վարչական, տնտեսական, կառավարական կարգ մը օրէնքները, ներմուծելով իրենց կենցաղին մէջ քրիստոնեաներու վարք ու բարքը:

Օսմանի հայրը էրթոգրուլ՝ ցեղապետ մըն էր: Իր տղան Օսման(*), եւ ապա անոր յաջորդ Օրխան, երկուքն ալ Ղազի (յաղթական) տիտղոսով յիշուած, իրենց հօրմէն ժառանգած աշխրեթական դրութիւնը շարունակեցին, որ ազապային պիտի ըլլար միապետական կառավարութեան մը ձեւաւորումը, որ միապետը թէ՛ կ'իշխէր եւ թէ՛ կը կառավարէր: Տարիներ ետք որդեկրեցին «Տիւլան»(**) (զահիճի) զրութիւնը: Նախապէս զահիճը կ'ամփոփէր պետական խորհուրդի, արդարութեան բարձրատիճան նախարարաց ժողովի պաշտօնը՝ իր բոլոր ստորոգելիներով, նախապահութեամբ Փատիլահ(***) : Ապա ստեղծուեցաւ Ա. Վէզիրի(****) (Եպարքոսի) պաշտօն եւ նախարարական կազմ ու բաժանմունքներ(*****):

Մեծ Սուլթաններ, իրր միապետ, միշտ հրամայած են: Ա. Վէզիրի պաշտօնն էր զօրծաղրել Փատիլահին հրամանները: Ան անգոր էր իր կողմէն որեւէ սրտում կամ նախաձեռնութիւն մը զօրծաղրելու մէջ: Սակայն եղան թուլամորթ ու մեղկասէր Սուլթաններու շրջաններ, ուր Ա. Եպարքոսը Փատիլահէն աւելի ազդեցութիւն ունենալով՝ չէզոքացուց արքային իրաւասութիւնները, ստեղծելով կաշկանդեալ միժակ մը եւ իրր փոխարքայ կառավարեց երկիրը: Հնամեայ միապետական այս դրութիւնը շարունակեց 545 տարիներ, մինչեւ որ Համիտ՝ ստիպումի տակ հաստատեց առաջին սահմանադրական կազմը 1876-ին, աւա՛ղ, կարճ ժամանակի մը համար. ան տեւեց միայն մէկ տարի, մէկ ամիս եւ 21 օր. Համիտ կրկին միահեծան իշխեց 32 տարիներ: 1908-ին, Բ. Սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ՝ օժտելով Թուրքիան միապետա-սահմանադրական կառավարական կազմով մը: Օսմանի

(*) Օսման կ'երեւի ըլլալ գուտ քրքական անուն մը: Ան ո'չ պարսկական եւ ո'չ ալ արաբական է եւ կը նշանակէ «սրունք քախքախք»:

(**) Տիւլան՝ պարսկերէն *տիւլ* բառին յոգնակին է: Օսմանեան խալիֆաներու մօտ կը գտնենք այս բառը. ան՝ ժողով մըն էր, բաղկացած հանճարեղ անձնաւորութիւններէ:

(***) Փատիլահ, պարսկերէն բառը փառի-շահ, կը նշանակէր՝ Շահին ոտքը:

(****) Վէզիր բառը արաբերէն կը նշանակէ *լուծ կրող*: Եղան Բ. րդ. Գ. րդ Վէզիրներ, որոնք առաջինին բացակայութեան կը պաշտօնավարէին եւ յաճախ անոր անկումին պատճառ պատճառով՝ կը գրաւէին նոյն արքունը:

(*****) Հին ժամանակներ, նոյնիսկ մինչեւ 19-րդ դարու սկիզբը, կը հաւատաւոր որ՝ նախարարական խորհուրդի ներքին սպասարկուները խուլ եւ համբեր էին: Խորհուրդը կը գումարուէր կիր. եւ Գ. օրերը: Եւ շէնքը շրջապատուած կ'ըլլար ժողովի օր գումարաւմ մը զինուորներով:

հարստութիւնը, կրնանք ըսել առանց ընդհատուելու, աշխարհի ամենէն երկարակեաց հարստութիւններէն մին եղաւ, Չինաստանէն ետք:

Ինչպէս ըսինք, Թուրքերու նուաճումները գիւրին եղան: Անոնք գիտցան օգտուիլ տիրող քաղաքական բարենպաստ պայմաններէն, գիտնադիտական փորձառութիւն ձեռք բերին եւ ունեցան պնդատեղի բազմապէսներու փառանք մը:

Թուրքերու գինուորական յաջողութեանց կարեւորագոյն պատճառներէն մին, Սաղաղեաց շարժումին ճախողութեան կարելի է վերադրել, 1291: Ապրանիս, հակառակ մուսուլման կաթոլիկ երկիր մը ըլլալուն, մեծ աջակցութիւն մը չկրցաւ բերել Սաղաղեաց բանակներուն: Ան՝ իր հօգին վրայ գետ կը պայքարէր տարախան բանակներու դէմ: Եւրոպական քրիստոնեայ միւս ազգերու մօտ կը պակսէր միաբանութեան սղին, շարունակելու համար այնքան յաջողութեամբ սկսած շարժումը: Եւրոպական միութիւն անգոյ էր: Հարկւրամեայ պատերազմը 1337—1453, նոյապատերազմ Թուրքերու յաջողութիւնները: Մինչեւ 1453, Ֆրանսայի երեք-չորսըրոր Անգլիոյ դրաման տակ կը գտնուէր. ժան Տ'Արքի երեսու մօլ, 1453-ին, Անգլիա կը քաշուէր Ֆրանսայէն դրամա՝ դաւաններէն, պահելով միայն Քալէ քաղաքը՝ Մանչ ծովու ճիւղալթարը: Ահա այդ տարին էր որ Մէհմէտ Ֆաթիհ դրամեց Կ. Պոլսը: Քալէն, զեռ 200 տարիներ, պիտի մնար անդլիական դրամումի տակ:

Վենետիկցիներու եւ ձենովացիներու հասակը ու մամոնայապաշտ քաղաքականութիւնը նոյնպէս պատճառ եղաւ Թուրքերու ծաւալման: Երկու մրցակից հանրապետութիւններ, թշնամի քոյրեր տէր-տիրական էին Միջերկրական ծովուն՝ իրենց առեւտրական նաւերով, որոնք յետոյ պատերազմական նաւերու վերածուեցան: Քանիցս օգնութեան հասան Բիւզանդիոնի, Սաղաղիւններու՝ սակարկելով տնտեսական շահեր: Ամենապայն օգնութեան համար կը պահանջէին վաճառականական հաստատութիւններ: Աեւ Ծովէն մինչեւ Լիւթանի ու Պաղեստինի ափերը մեծ քաղաքները ընդհանրապէս կը կառավարուէին իրենց հովանաւորութեամբ: Կրօնք եւ հաւատք՝ կորսնցուցած էին իրենց նախկին խանդը. շահամոլութիւնն էր որ կը տիրապետէր: Այդ երկու քոյր հանրապետութիւնները մնացին իրարու յախտնական մրցորդ: Պատմութիւնը սեւ էջերով արձանագրած է իրենց 1255-ի եւ 1258-ի կռիւները, միշտ առանձնաշնորհումներ ապահովելու տենչով: ձենովացիները օգնեցին որ Պալէստինի բազմի Բիւզանդական դահուն վրայ, ասոր փոխարէն ձենովացիներուն արուեցան Վենետիկցիներու առանձնաշնորհումները: Երկու հանրապետութիւններն ալ քծնութեամբ ընդունեցան բիւզանդական, ապա թրքական գերիշխանութիւն, ի փոխարէն ունենալու տնտեսական առանձնաշնորհումներ: Վենետիկի Տոմերուն արուեցան Կրեալէն, արեւելեան ծովերու փականքը, Կիպրոս՝ Միջերկրականի մարդարիտը, Հոսդոս եւ այլ բազում կղզիներ: Աղբիականը վենետիկեան լիճի մը վերածուած էր ատեն մը, երկու ցամաքամասեր իրենց կողմէն դրակալ: ձենովան ու Վենետիկ — օտարներու ժամադրաւորը եւ հաճոյքի կեդրոններ — այդ ժամա-

նակաշրջանի ամենահարուստ հանրապետութիւններն էին: Հակառակ կրօնքում գաղնագիրներու, Թուրքերը զրաւեցին Հոսդոսը 1522-ին, Կիպրոսը՝ 1573-ին եւ Կրեալէն՝ 1669-ին: Ըստ Գուրանի, կը գրէ Ա. Պալլի. «Ոչ մէկ գաղնիք կրնայ մահմետական մը կապել չուն քրիստոնեայի հետ»: Մենք թէեւ Գուրանի մէջ նման արտայայտութեան չենք հանդիպած, սակայն Թուրքեր երբեք չյարգեցին իրենց խոստումը եւ միշտ զրթեցին նոյնիսկ միջազգային գաղնագիրներ:

Ինչէ՞ր չէին կրնար ընել այս երկու հանրապետութիւնները, եթէ ըլլային նուազ մամոնայապաշտ եւ չունենային հասակը ընթացք: Նուազ կարեւոր չէ Բիւզանդիոնի ի վազուց անտի նենդ քաղաքականութիւնը եւ Եւրոպայի անտարբերութիւնը: Այս բոլորը հօգր ազդակներ նկատուած են որ Բիւզանդիոն գլուխ ծռէ Միջին Ասիոյ խորքերէն եկած վրանարնակ Թուրքերու առջեւ:

Ոչինչով կարելի է պաշտպանել նաեւ Վատիկանի կրօնական աններդաժմութիւնը: Երկու եկեղեցիներու բաժանման արդիւնքով յառաջ եկած թշնական կիրքերը կը շարունակէին պահել իրենց սուր հանդամանքը: Հոսմ թոյլ տուաւ որ օրթոտոքս դաւանութիւնը հղմուի, եւ այդ քաղաքականութիւնը գործախտարար շարունակեց մինչեւ 1918 եւ աւելի վերջերը: Ֆրանսայի հանրապետական նախադաս փութնքարէի յետ մահու հրատարակուած 11-րդ հատորին մէջ գրուած հետեւեալ քանի մը տողերը՝ ցայտուն փաստ մըն է Վատիկանի մտայնութեան: Հոն կը կարդանք էջ 312. «Փարիզի կարախնայ Աքքեպ. Ամէթ, որ Հոսմէն կու դար 4—4—1919-ին, ինծի ըսաւ. Պապը շատ կը մտահոգուի Այա Սոֆիայի ճակատադրով՝ կը նախընտրէ որ ան մահմետական դաւանանքի ձգուի քան թէ Յոյներու ձեռքը անցնի»: 1914—1922, Պետրոսի դահին վրայ բաղմած կը գտնենք Բենեդիկտոս ԺԵ-ը: Կ'ենթադրենք որ պապին բաղձանքը, այն ատեն մօտալուս, Թուրքերուն հետ կնքուելիք հաշտութեան գաղնագրին կ'ակնարկէ:

Յոյներու մօտ ալ կը գտնենք աններելի քինախնդրութիւն. պատմութեան անցած է Լիւքսո Նոտարատի, Յոյներու մեծ ծովակալին, հետեւեալ արտայայտութիւնը. «Նախընտրելի է Թուրքի քիւրպանը քան կարգինայի զըլխարկը»: Աւելորդ չենք նկատեր նշել նաեւ Քեփէլի արտայայտութիւնը. «Մենք կը նախընտրենք Արեւին հետ անհամաձայն ըլլալ քան պապին հետ համաձայն»: Բաղքականներ ի սկզբանէ չէին ընդունած Գրիգորեան օրացոյցը եւ ընդդիմութիւն ցուցուցած էին, ինչ որ Քեփէլի ըսել տուած է վերոյիշեալ տողերը:

Վատիկան շատ շուտ մոռցած էր Հոսմի եկեղեցիին առաջին երկու դարերուն յունախօս ըլլալը: Մէկէ աւելի Յոյներ Ս. Պետրոսի դահը գրուած էին. — 12 հատ առաջին 4 դարերուն — որոնց դամբանները տեսանելի են պապական պանթէոնի մէջ, եւ 5 Սիւրիացիներ, որոնցմէ մին Անտիօքի մըն է:

Հարկւրամեայ պատերազմին յաջորդեց «Կրօնքներու պատերազմը»՝ 1562—1592, որ աւելց 30 տարի: Կը տեսնենք որ Եւրոպայի քրիստոնեայ

պետութեանց մօտ միաբանութեան ոգին շողիացած էր՝ կարենալ կասեցնելու Թուրքերու յառաջխաղացումը։ Պակաս կարենալ չէ նաեւ Ամերիկայի զիւար, որ սրտը չափով պատճառ եղաւ սլոբերու ցրումին։ Նոր Աշխարհի զիւարով՝ Միջերկրականի նաւարկները ճանչցան ուղիւնորոշները, արծարծուեցաւ արծաթախրութեան հեւքը, Արեւելք գողցեցաւ հետաքրքրելի գրա-մապաշտները։

Թուրքեր պահ մը արեւցած իրենց զինուորական նուաճումներով, ուղեցին տւելի ընդարձակել կայսրութեան հողամասերը, ստիպուեցան պայքարել եւ նուաճել նոյնիսկ մահմետական, բայց ոչ-թուրք ազգերը։ Սակայն ալքքան ընդարձակածաւայ կայսրութեան մէջ՝ աշխարհի ազգութիւններով՝ Պոլիս հաստատուած կեդրոնական կառավարութիւն մը չէր կրնար բացարձակ իշխանութիւն բանեցնել։ չառ մը հողամասեր անուանապէս միայն կցուած պիտի մնային կեդրոնին, Ֆաթիհի փառքը փաղորդայն պիտի չունենար։ Հանձարը երբեք ժառանգական չէ եղած։ Անտեսելով առաջին չրջանի Սուլթանները, որոնց մէջ կային տիտաններ — Երլարըմ Պալադիս, Ֆաթիհ, Եւաուդ, Սէլիմ ու Մեծն Սուլէյման, յետոյ սակայն կը հանդիպին 22 Սուլթաններու, որոնցմէ հազիւ 5-ը կարող Սուլթանի համբաւ ձգած են, մինչ միւսները՝ Սուլթանի կամ միապետական իշխանութեան անուն միայն ունէին։

Ըսինք որ խառն ամուսնութիւններն արդէն Օրխանի օրով սկսած էին։ Տանք քանի մը զայտուն օրինակներ խառն ամուսնութեանց, որոնց իրը հեռեանք եղան աշխատեցած Սուլթաններու գործած աւերները։

Ա.— Ղազի Օրխան (1326—1360) երեք քրիստոնեայ կողակիցներ ունեցած է։ Ա. Նունուֆար, հելլենուհի մը, բուն անունը Հոյոֆիրա. ան մայր եղաւ Շէհգոտէ Սիւլէյմանի եւ Մուրատ Ա. Խիւտէյէնտիբարի, որ իշխեց 1360—1389։ Նունուֆար յոյն եկեղեցիին մէջ պսակադրուած ժամուն, Ա. Սեղանին առջեւէն առեւանգուելով ալք զիշեր իսկ կին եղաւ Օրխանի։ Այս ամուսնութեան պտուղ Մուրատ Ա. ի վրայ արդէն երեւան ելան խառն ամուսնութեանց յառաջ բերած ախտանշանները։ Երբ դահ բարձրացաւ, սպաննեց իր երկու եղբայրները, ըլլալով առաջին եղբայրասպան Սուլթանը. իր որդիներէն մին ապստամբեցաւ իր դէմ. նման դէպքեր կրկնուեցան յաջորդներու կողմէ, տեղի տալով ողբերգութեանց, որոնք շարունակուեցան մինչեւ մեր օրերը։

Բ.— Թէոտորա. իշխանուհի մըն էր, աղջիկը՝ Գանթալիշինոս իշխանի, իրը թէ հայրն է որ առաջարկած կ'ըլլայ այս ամուսնութիւնը 1346-ին։

Գ.— Ասիորդա. թէեւ քրիստոնէուհի մըն է, սակայն անյայտ է ազգութիւնը։

Կայ նաեւ չորրորդ մը, Պալալա խաթուն, որուն ազգութիւնն ալ նմանապէս անորոշ է։

Մուրատ Ա. (1369—1389), Նունուֆարէ ծնեալ, իր կարգին ամուսնացած է Թամարա իշխանուհիին հետ, որ քոյրն էր Պուլիար Շիւման իշ-

խանին։

Սուլթան Պալադիս Երլարըմին (1389—1402) կին կ'ըլլայ Սերպ իշխանուհի մը՝ Օլիւերա անունեալ, իշխան Լազարի աղջիկը։ Սերպեր զինք Յարուհի կոչեցին։ Իսկ Թուրքեր «Լազ զըզը»^(*) անուանեցին։ Լազի աղջիկ՝ Օլիւերայի աղջկեղութիւնը Երլարըմի վրայ՝ չառ մեծ եղած է։ Արքունի բարքերու մէջ խմիչք ներմուծեց եւ իր սարքած բաղաստածները երեւելի եղած են։

Մուրատ Բ. (1420—1451) նմանապէս կ'ամուսնանայ սերպ իշխանուհիի մը հետ, Մարա անունով։ Որոշ պատմաբաններ, Մարայի ազգութիւնը վիճարանութեան հարց ըրած են։ Ոմանց համար Մարան ծնունդ տուած կ'ըլլայ Սուլթան Ֆաթիհին, պտուղ Մուրատ Բ. ի եւ Մարայի ամուսնութեան։ Ուրիշներ, Ֆաթիհի մայր կ'ընդունին, 7 տարեկանին զերուած խալուհի Սաւլան, Ֆաթիհի խալերէն զիտնալը իրր ապացոյց բերելով։ Իսկ Թուրքեր բացարձակապէս կը մերժեն Մարան եւ Սաւլան։ Չեն ուզեր որ Պոլիսը զրաւող Մեծն Ֆաթիհ օտարուհիի մը ծնունդ եղած ըլլայ։ Թուրքերու մօտ ալ Ֆաթիհի մօր մասին երեք աւանդութիւններ կան, սակայն իրը թէ ամե-նէն վաւերականը — Ֆաթիհ ծնած է թրքուհիէ մը՝ Հիւմա-Խաթուն անուանեալ, որուն ստուգութիւնն ալ խնդրական է։

Մուրատ Բ. ի դամբանին մօտ՝ ի Պրուսա, կը ցուցուի Սերպ իշխանուհիին դամբանը. Մուրատ Բ. ի թիւրպէին մէջ կը հանդէն նաեւ իր ուրիշ կե-ներու եւ զաւակներու մարմինները։

Խառն ամուսնութիւնները սրտը չափով ներելի կրնան նկատուիլ, նոյնիսկ յանձնարարելի եթէ Մեծն Աղեքսանդրի երազանքը իրականալի դարձնել ուզուի։

Մակեդոնացին ամուսնացաւ Դարեհի գէնքի ընկեր Օքսարթէսի դուստր Ռոքզանի հետ, կը փափաքէր որ այս ամուսնութեան պտուղ դահածառնդ մը ծնաի։ Ամուսնացաւ ապա Դարեհի ամենէն երիտասարդ աղջկան հետ։ Երբ 10 000 Յոյներ ամուսնութիւն կնքեցին Պարսիկներու հետ, ինչ որ պիտի ստատէր երկու ազգերու միաձուլումին։ Բայց թրքական խառն ամուսնութիւններ նման նպատակ չէին հետապնդեր...

Այսպէս խառն ամուսնութիւններով — եթէ ներելի է ամուսնութիւն կոչել Փատիշահներու զուգաւորումը, — օտար արիւնի ներմուծումը շարու-նակեց իր աւերները զործել. իսկ ամենամեծ անկումը սկսաւ Մեծն Սիւլէյ-մանէ, զոր Թուրքեր կը նմանցեն Փրանսացի Լուի Ժ. Գ. ի, իր կազմակերպ-չական կարողութեան տեսակէտէ։ Այդ Թուրքական սկսեալ (1520—1566) իշխանութեան չրջանները կարելի է բաժնել հետեւեալ կերպով.

(*) Թուրքերու համար Սերպերը լազեր էին։ Մեզի համար մօր է Տրապիզոնի կող-մերը հաստատուած լազ ազգաբնակչութեան ծագումը։ Լազեր մայրենի լեզու մը ունին. չենք գիտեր քի Մակեդոնիայէն Սեւ ծովու ափունքը բնած գաղթականները Սերպեր էին։

Փափքաններու մէջ ալ կը գտնենք, 1736-ին, լազ Ալի փաշա մը. Տրապիզոն ծնած ըլլա-լուն, լազ մակդիրը կը կրէր։ Կայ նաեւ Մահմուտ Բ. ի (1808—1839) առաջին վեզիր լազ Ահմէտ փաշա մը, ան ալ Տրապիզոն ծնած ըլլալուն. լազ մակդիրը կը կրէր։

- Ա. — Իդուկան իշխանութեան շրջան՝ 1595—1687, 92 տարի
 Բ. — Եպարքոսներու իշխանութեան շրջան՝ 1687—1754, 67 տարի
 Գ. — Էօնիւքներու եւ Ենի-Չէրիններու շրջան՝ 1754—1808, 54 տարի
 Դ. — Օտար գեապանաց աղղեցութեան շրջան՝ 1839—1908, 69 տարի
 Ե. — Իթթիհատի բացարձակ իշխանութեան շրջան, 1909—1924, 15 տարի:

Թուրք պատմարան Տանիշմէնա «Իթիլաֆարդ սէնէլէր» մակդիրով կը սկսի իր պատմութեան 1574—1703 տարեշրջանը եւ կը դրէ. «Միքրոպը՝ Գանուշի օրով երեւան եկաւ 1566-ին. Մուրատ Գ. ի 1597-ի շրջանին օտարութենէն հեռ ածուանալու հիւանդութիւնը ախտանշէր ցոյց տուաւ, որ վարակեց իր յաջորդները»: Գանուշի Սուլթանի կնոջ մասին, ծագումով Ռուս, Ռոքզալի, զոր Թուրքեր «Հիւրբէմ» կ'անուանեն, պիտի խօսինք այլուր: Ռոքզալին զեղեցիութիւնն ու մարմինը իրեն գործիք ծառայեցին եւ ան կըրցու բացարձակ իշխանութեան մը տիրանալ: Իր զխու մէկ շարժումով, առաջին Եպարքոսներու, մեծ զինուորականներու, բարձրաստիճան փաշաներու գլուխները կ'իյնային. այս ածուանութիւնը Օսմանի զերդաստանին աւերումը նկատուեցաւ: Ռոքզալիէն դահաժառանգ մը ծնաւ, որ դահ բարձրացաւ Սէլիմ Բ. անուանով, 1566—1574: Խառն ածուանութեան ամենէն զգալի հեռքերը իր վրայ երեւան եկան: Սէլիմ ունէր չէկ մաղեր եւ Թուրքեր զինք անուանեցին «Սարը Սէլիմ»: Ան կրեց նաեւ զինով Սէլիմ մակդիրը, արտակարգ խման կայսր մը ըլլալուն:

Զանց առնելով ազախնածին կամ այլ ազգէ «օտայրդներ»է ծնեալ սուլթաններ, դահաժառանգներ, արքայազորայրներ, իշխան եւ իշխանութեաները, շարունակենք արձանագրել իդուկան սեռի իշխանութեան շրջանի տւերները: Սէն-Սիմոն րոտած է. «Երբ դահին վրայ թաղուհի մը նստած է, Էրիկ մարզն է որ կը կառավարէ. իսկ երբ դահին վրայ թաղաւոր մըն է, կիներն են որ կը կառավարեն»(*): Թէեւ Օսմանեան դահը պաշտօնապէս արդիւնատէր իդուկան սեռին, սակայն եւ այնպէս կարծուածէն շատ աւելի մեծ էր սուլթանութիւններու աղղեցութիւնը: Կիներու՝ հասարակաց գործերու ձեռնամուխ ըլլալը Թուրքիոյ մէջ ազգային արդիւնքներ ունեցած է: Վաւաչոտ Սուլթաններ իրենց շնային կիրքերուն եւ անասնական ցանկութիւններուն յազուրդ տալու համար, կամչոտ սուլթանութիւններու քմահաճոյքին կ'ենթարկուէին. զեղծումի՝ կաշառքի եւ այլ մոլութեանց եւ բարոյականի անկումը ալ շրջանէն կը սկսի:

Թուենք քանի մը Սուլթաններ, որոնք իրր մայր ունեցած են օտարութենէն:

1 — Մուրատ Գ. ի (1574—1597) մայրը հրէուհի մըն էր՝ Նու-Պանուանուամբ: Արքունի դռներուն բացումը Հրեաներուն՝ իր օրով կը սկսի:

(*) Նախդէպ Պոմարաքըն ալ ըսած է. «Պետութիւններ կը կործանին երբ կիներն են որ կը կառավարեն հասարակաց գործերը»: Մեր դահիքը կըրցած էր գերծ մնալ իդուկան սեռի աղղեցութենէն:

Հրեաներու աղղեցութիւնը կարծուածէն շատ աւելի եղած է Տաճկաստանի մէջ: Մուհամմէտ Բ. երբ Պոլիսը գրաւեց, Սելանիկէն բազում հրեայ ընտանիքներ եկան հաստատուելու Պոլիս:

Նշանաւոր էր Իսահակ Սաֆրաթիի կոչը(*), ուղղեալ Եւրոպայի բոլոր Հրեաներուն որ դան հաստատուին Պոլիս: Տասնեակ հազարաւոր Հրեաներ խուժեցին Թուրքերու նոր մայրաքաղաքը, շատերը կրօնափոխ եղան եւ աւրացան բարձր պաշտօններու, ստուերին մէջ ձգելով իրենց ծագումը:

Մէհմէտ Բ. ի բժիշկը, հրեայ Ժաֆար ալ Կաէք, Կապուզ փաշա անունը տոած էր. Սուլթանը իրեն շնորհած էր մեծ վէզիրի աստիճան, շատ կարող անձնաւորութիւն մը, որուն աղղեցութիւնը մեծ եղած է Մէհմէտ Բ. ի վրայ: Այս բժիշկն է որ Թուրքերէն Սուլթանը, Ենի-Չէրինները զինք բղկեցին, եւ Պոլսոյ Հրեաներու խանութները թալլեցին: Տես F. Babinger «Mohamet II Le Conquerant»:

Ըստ նոյն հեղինակին, Ստամպուլ անունին ծագումը հետեւեալ կերպով բացատրուած է. —

Մէհմէտ Բ. Պոլսոյ առումէն հաք 24 օր միայն կը մնայ Պոլիս: Յոյներ ամէն օր իրարու կը հարցնէին. Խու-րիւ-վուլի^{ու}, որ յունարէն կը նշանակէ քաղաքին մէջ, այսինքն Սուլթանը քաղաքին մէջն է թէ մեկնած է, ուրիշ Թուրքերը Խու-րիւ-վուլի^{ու} կը վերածեն Ստամպուլի...:

Մուրատ Գ. ի 5 եղբայրները սպաննող Սուլթանն է. իր կարգին կ'ամուսնանայ վենետիկցի Պաֆֆոյի աղջկան հետ, որ իր զեղեցիութեան համար առեւանդուելով պալատ բերուած էր: Առաջին կաշառակեր Սուլթանը կը նկատուի. ունեցած է 100—130 զաւակներ. այդ ժամանակաշրջանին բաղմախութեան արդիւնք բեղմնաւոր ծնունդներ ստորակաշ իր նկատուէին. կային նոյնիսկ փաշաներու ապարանքներ, ուր 40 օրօրոցներ կ'օրօրուէին...:

2 — Մէհմէտ Գ. (1597—1603) իր 19 եղբայրները սպաննողն է. մայրը վերոյիշեալ Պաֆֆոյի աղջիկը, ըստ ոմանց ուսուական ծագում ունի: Գահընկէց կ'ըլլայ եւ կը թաղուի իր մօր թիւրպէին մէջ, Ետի ճամի. իր անդրանիկ զաւակն ալ սպաննել տուած էր:

3 — Ահմէտ Ա. (1604—1617) իրը կին կ'ունենայ Նշանաւոր Մահմէթ-Քէր Քէօսէմ Սուլթանուհին, յոյն կրօնաւորի մը աղջիկը: Մեծ Սուլթանուհի անուանած են զինքը, երկու դահընկալ փառիշահներու ծնունդ տուած ըլլալուն համար՝ Մուրատ Դ. ի (1623—1640) եւ Իպրահիմ Ա. ի (1640—1648): Քէօսէմ Սուլթանուհին իր երրորդ մանչը սպաննել կու տալ, մօտաւորապէս կէս դար կայսրութիւնը ինք կը կառավարէ իր երկու զաւակներուն դահաժառանգութեան շրջանին:

4 — Օսման Բ (1618—1622), մայրը հելլենուհի մը, ըստ Տիկին Կոմեցի, անունը Պաղիլի է՝ դահընկէց եւ սպանեալ Սուլթան:

5 — Մէհմէտ Դ. (1648—1687), որսորդ Սուլթան անուանեալ, պատերազմի դաշտը լքելով որսորդութիւն ընելուն պատճառաւ: Մայրը Հասէթի

(*) Յիշեալ երկ: էջ 127, էջ 144: F. Babinger. «Mohamet II Le Conquerant».

վերածում, կոյսերու հախախտում, մանուկներու առեւանդում, բռնի խաբամարում եւն. եւն. արձանագրած է պատմութիւնը:

Հայերէ կառ, Թուրքեր, նոյն կատաղի վայրագութիւնները ի դարձ գրին թէ՛ իրենց ազգակիցներու եւ թէ՛ ոչ-թուրք այլ մասնատականներու վրայ: Պարսկանոն վայրագութիւններէն թուենք մի քանին — կտրուած քիթ եւ ա-
կանջ, լեզու եւ մառններ, տակառներու մէջ գրուելով՝ աղուած՝ դէպի Պոլիս
առաքում կարաւաններով: Անողորմ կատաղութեամբ՝ կացիններով գլխա-
տում գլուխներու, եւ չհոտելու համար մեղրով ձեւում, արագընթաց
սուրհանդակներով դէպի արքայի սալատ առաքում: Առաջին անգամ Մու-
րատը Բ. (1420—51) Վասնայի ճակատամարտին Հունդար Լատեսարտի գլու-
խը, մեղրով ծածկեալ, կը գրկէ Պրուսայի կուսակալին: Անկէջ անդին սոյնը-
թեան կարգ անցաւ, պատերազմի դաշտին վրայ մեծաւորի մը գլուխը կտրե-
լով Սուլթանին առաքելը: Եզրադատս զրկուած թուրք զինուորական Մէհմէտ
պէյ, վաքք տպատամբութիւն մը գտելու առիթով, ամբոխի գաղանարարոյ
կիրքերը գրգռելու համար կը բացահանէր. «Հարստութիւնը ձեզի, գլուխ-
ները՝ ինձի»: Երկայն է անդու թողանութեանց չղթան: Հարստակի մը կեանքը
ճանճի մը արժէքը չունէր: Իսկ անհաշիւ են յաղթական բանակներու գործած
վայրագութիւնները պարտեալ զօրքերու կամ զերիններու վրայ. Մարմարայի
ջուրերուն յանձնուած ծովակալ անձերու թիւը՝ շահաձուկերը միայն գիտեն:

Բարքերու անկում, բարոյականի ապականումը թուրք պատմարաններ
խառն ամուսնութեանց կը վերագրեն. իբր թէ Կեղրոնական Ասիոյ խորքերէն
դէպի Անատոլիոյ խուժող Թուրքերը բարձր բարոյականի տէր էին, ազնուա-
կան արին ունէին ու տէր էին մաքուր սկզբունքներու...: Չեն ընդունիր,
կամ կը խոյնին խոստովանելու որ իրենց բազմադարեան վայրի բնազդը իրենց
ընկերացած էր. զինուորական յաղթանակներով յղիացած՝ պարարտ հող
դառաւ գրաւեալ, անպաշտպան քրիստոնեայ աղղերու վրայ ամէն տեսակ ան-
մարդկային ու վայրագ խժոժութիւններ գործադրելու բնազդը:

Ներկայ գլուխը չփոխած, տանք նաեւ քանի մը օրինակներ Սուլթաննե-
րու անխիղճ ու յիմարական արարքներէն.

Սուլթան Սէլիմ Բ. (1566—1574), Սարը Սէլիմ եւ գինով Սէլիմ կոչ-
ուածը, իր եկամուտներու ամբողջութիւնը սակիի վերածելով կը հալեցնէր եւ
ձիւնազնդակի ձեւ տալով, անլեզու սպասուորներու ձեռքով, իր ննջասեն-
եակի մէջ ջրհորի նմանող խորունկ քառանկին փոսի մը մէջ կ'իջեցնէր: Երբ
փոսը մինչեւ բերանը լեցուէր, վրան մարմարեայ ընտիր քարերով ծածկել
կու տար՝ վրան եւս շատ ծանր ու բարձր քար մը զետեղելով:

Սուլթան Մուսթաֆա Ա. (1617—1618) այնքան զրամ մսխած էր որ,
երբ Մուրատ Դ. 1623-ին դահ կը բարձրանայ, Ենի Չէրիններու տրուելիք դա-
հակալութեան աւանդական նուէրն իսկ չունէր, գանձը պարապ ըլլալուն:
Մուսթաֆան նուազը շատ սիրելուն, ամէն օր իր սենեակի պատուհանին առ-
ջեւ թափառական երգիչներ նուազ կը դարնէին: Օր մը, չափազանց զգած-
ուած երգիչի մը նուազէն, պատուհանը բանալով արքունի թանկազին զոհա-
բեղէններէն ափ մը վար կը նետէ, իբր վարձատրութիւն:

Ծովեզերքը՝ յաճախ ման եկած ստեն, ափերով ձուկերուն ոսկիներ կը
նետէ եզեր ըսելով. «Ձուկերն ալ ծախսելիք զրամի պէտք ունին»: Պարտէզ
չընագայած պահուն, վարդի թուփերուն վրայ ափերով ոսկի կը նետէ եզեր,
խաչուններուն համար:

Կը յիշուի նաեւ Մուսթաֆա փաշա մը, որ ամիսը անգամ մը իր ապա-
րանքին մէջ ձաշկնրոյթի կը հրաւիրէր երեւելի բանաստեղծներն ու փիլիսո-
փաները: Այդ օր խոհարարին կ'ապագրէր որ փիլաֆ եփէ: Փիլաֆին մէջ կը
ձեռքով կը խոսնէր սիսեռի խոշորութեամբ կըսր ոսկի, զնդիկներ, փիլաֆի ա-
նունը սիսեռախառն փիլաֆ կոչելով կ'ուսելցնէր «խրաքանչիւրին բախտը իր
զգալին ծայրն է»:

Նուագէ զգածուող, ձուկերու եւ թռչուններու առօրեայ ծախքերու
համար մասնագուց այս Սուլթանին մահուան դատապարտած անձերու թիւը
20000 կը ցուցնէ պատմարան համէր:

Խառն ամուսնութիւնները իրենց դուռնապան կողմերն ալ ունին: Ար-
քունի փեսայ ըլլալով, խնամիական կապեր կը հաստատուէին: Երբեմն,
Սուլթանը, փաշայի մը աներհայրն ըլլալով հանդերձ, կ'ըլլար նաեւ փաշա-
յին փեսան: Օրինակ. Զաւանու Մէհմէտ փաշան Մուրատ Բ. ի փեսան է. իր
աղջիկներէն մին Սուլթան Ֆաթիհին տուած ըլլալուն համար, փառիշահին
թէ՛ քեռայրը եւ թէ՛ աներհայրը կ'ըլլայ:

Այս Մուսթաֆա Ա. ը, կէս մը խելադար, երկու անգամ դահ բարձրա-
ցող Օսմանեան Սուլթաններու 3-րդը եւ վերջինն է:

Ա. դահակալութիւնը՝ 1617, հաղիւ 3 ամիս, 4 օր: Բ. դահակալու-
թիւնը՝ 1622—23, տարի մը, 3 ամիս, 22 օր:

Իրեն յաջորդող Օսման Բ. ի եւ իր Ա. ու Բ. դահակալութեանց առթիւ,
աւանդական դահակալներու կողմէն Ենի-Չէրիններու եւ այլոց տրուած նուէր-
ներու գումարը 6 միլիոն ոսկի կը հաշուեն: Իւրաքանչիւր դահակալութեան՝
3 միլիոն:

Երկրորդ դահակալութեանէն ետք իր յաջորդը Մուրատ Դ., պետական
գանձը պարապ կը գտնէ:

Առնառուտ Լուծի փաշան, 1539—1541, Եաւուզ Սուլթան Սէլիմի աղ-
ջիկներէն Շահ Սուլթանուէրին հետ ամուսնանալով՝ արքունի փեսայ կ'ըլլայ
եւ Ա. Վէզիր: Այս փաշան կը յանդգնի ձեռք վերցնել Սուլթանուէրին վրայ,
որուն արդիւնքը կ'ըլլայ՝ վատրում պալատէն:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐԱԹԵԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Ի սկզբանե, թուրքեր պետական կազմի վրայ ոչ մէկ դադարաբար ունէին: Յետոյ կամաց-կամաց սկսան բնագործական զբաղի ու պարտաւ փոքր ազգերը, փորձելով կառավարութեան մը հիմքերը դնել: Հաստատուեցաւ միապետական իշխանութիւն մը. փառաշահը կ'իշխէր ու կը կառավարէր. իր կամքը՝ պատգամ էր: Իր շուրջը հաւաքուած կարող անձերու մասնաւոր պաշտօններ ստեղծուեցան. չենք ուղեր անոնց կազմութեան՝ թուականներու եւ զանազան բաժանումներու մանրամասնութեանց իջնել:

Նոր պետութիւնը ունեցաւ չորս պիսաւոր սիւներ միահեծան արքայէն զուրս՝ Սուլթանը կայսրութեան կեդրոնական սիւնը նկատելով: Մեր կարեւորութեան սահմանին մէջ, տանք հակիրճ եւ անշուշտ անկատար բացատրութիւններ միւս չորս կարեւոր պաշտօններու իրաւասութեանց, խաղացած զերին, բազմազան երեւոյթներու եւ կառավարելու ինքնատիպ եւ եզակի կերպերու վրայ, անդրադառնալով յաճախ ուրիշ երկու աւաղ պաշտօններու, այսինքն արտաքին եւ ներքին նախարարութեանց վրայ եւս: Ահաւասիկ այդ չորս սիւները.

Ա. Շէյխ-Իւլ-Իսլամ.

Բ. Առաջին վէզիր.

Գ. Գալթիաններ ծովային ու ցամաքային ոյժերու.

Դ. Տէֆթէրար(*) :

Տանք հակիրճ բացատրութիւններ իւրաքանչիւրին վրայ:

1. Շէյխ-Իւլ-Իսլամ. — Կայսրութեան Բ. անձնաւորութիւնն էր փառաշահէն ետք: Իւլթմաներու պետն էր ան(**): Առաջին տարիներուն Միւֆթի-է-Էնամ կոչուեցաւ: Մուրաթ Բ-ի ժամանակ (1420—1451) Շէյխ-Իւլ-Իսլամ աւանդը առաւ. բոլոր Իսլամներու պետ... Իրը տիրուած «էֆէնտի» կը կոչէին: «էֆէնտի» բառը յունարէն աֆթէնիս բառէն ծագում առած է. յոյներ մեծ անձնաւորութեանց իրը մակդիր կը զործածէին այս բառը: Այս պաշտօնին կոչուողը եթէ փաշա կամ պէյ մը ըլլար, պաշտօնին զլուիւր անցնելուն՝ նախկին տիրուածները կը կորսնցնէր եւ նորը կ'առնէր: Մահմետական երկրի մէջ այս պաշտօնը դերադանց ազդեցութիւն մը ունեցաւ: Ու եղաւ չրջան մը, որ կըրցան իրենց հովանիին տակ առնել նաեւ կայսրութեան վարչութիւնը: Անոնք յա-

ճախ ընդդիմացած են Սուլթաններու, եւ նոյնիսկ սաստած, երբ Սուլթանը ուղիղ ճամբայէն սուլթաթէր, պաշտօնական ազդարարութիւններով: Իրենց հաւանութեան եւ ստորադրութեան կարօտ էին՝ ազդային, կրօնական եւ այլ կենսական խնդիրներու վերաբերեալ արտօնադիրները: Իրենց խորհուրդին զիմեւը՝ ստիպողականութիւն էր, բացի կրօնական տեսութիւններէ, նաեւ քաղաքական գէպերու յուժումի մը պարագային: Օրէնք մը չհրատարակուած, անհրաժեշտութիւն մըն էր իրենց կարծիքը. կրնային վէթօ դնել ըսելով՝ «այսինչ յողուածը Գուրանի ուսուցման հակառակ է»: Պատերազմի մը հաջաւման առին անհրաժեշտ էր իրենց Ֆէթիան նուիրադործելու յայտարարութիւնը: Շէյխ-Իւլ-Իսլամը Սանճար Շէրիֆը առած բանակին կ'ընկերանար: Անոնք նոյնիսկ իրաւասութիւն ունէին Սուլթան մը պահանջէց ընելու, անշուշտ, նման պարագային յարգելով թագին ժառանգական իրաւունքը: Շատ մը կրօնապաշտ եւ հաւատացեալ Սուլթաններու համար, Շէյխ-Իւլ-Իսլամներու այս իրաւասութիւնը՝ կարծես Գամոկլեան սուրի նման՝ իրենց զլուտն վրայ կախուած էր: Եղան Սուլթաններ, որոնք մէկդի զննելով կրօնական զգացումը՝ զանոնք պաշտօնէ հրաժարեցուցած են. կը հանդիպինք նոյնիսկ երեւ մահուան դատապարտուած Շէյխ-Իւլ-Իսլամներու, ինչ որ մեզի զարմանք չի պատճառեր: Առաջին խեղդամահ եղող Շէյխ-Իւլ-Իսլամը եղաւ Ահի Չատէ Հիւսէյն էֆէնտին, Մուրաթ Գ-ի օրով (1623—1640): Երբ իսլամ-Փա-Սուլթան մը սպաննուի, արտօնեալ է նաեւ Շէյխ-Իւլ-Իսլամ մըն ալ կախաղան հանել. սակայն անոնց ինչքերն ու հարստութիւնները զբաւել արդիւնուած էր: Իսկ իւլթմա մը կախաղան շտապօրոյցած, մասնաւոր արարողութեամբ մը իր տիրուածն ու վիպազիրը չեղեալ կը համարէին: Ընդհանրապէս մարտը կենցաղի համար վայելող ու բարձր զարգացումի տէր անձինք այդ պաշտօնին կը կոչուէին: Անոնց զարգացումի աստիճանն ալ սահմանափակ էր. աւելի իշխող էին կրօնական ու լեզուարանական նիւթերը: Շատ անգամներ, միջակէ վար ուսման եւ կարողութեան տէր Շէյխ-Իւլ-Իսլամներ անցած են պաշտօնի զլուիս, Սուլթանի բուրվառակիր ստորադրութեան յանձնարարութեամբ: Նման պաշտօն ստանձնած են երբեմն նաեւ հասարակ մուլլաներ: Երեզարար Շէյխ-Իւլ-Իսլամներու թիւն ալ զանցառելի չէ: «Վազըֆ»ի մատակարարութեան վրայ հսկողը, այս բարձրաստիճան պաշտօնեան էր. որով անպակաս էին զեղծումի առիթները:

Շէյխ-Իւլ-Իսլամն ալ ունէր իր ստորադասները. զլուաւոր ստորադասը կը կոչուէր Ֆէթիլա-էմինի. մեծաւորին բացակայութեան կը պաշտօնավարէր: Անոնց յատկացեալ շէնքը կը կոչուէր «Պապը Ֆէթիլա»:

Շէյխ-Իւլ-Իսլամները կը նշանակուէին Փատիշահի կողմէն. կը հրաժարեցուէին նաեւ իր կողմէն: Ընդհանրապէս ցիկեանս կապուած էին պաշտօնի. սակայն անպակաս էին նաեւ վտարուածները:

Թուրք պատմարան Տանիշմէնտ ցանկ մը ունի, ուր կը գտնենք 498 տարուան ընթացքին 131 Շէյխ-Իւլ-Իսլամներ, մինչեւ 1920. անոնց պաշտօնավարութեան չրջանը եղած է 13 ժամէն... մինչեւ 28 տարի: Պաշտօնավարութեան զլուիս մեռնողներ սակաւաթիւ են. Սուլթանի հետ անհամաձայն

(*) Այս պաշտօնը հուսկ յետոյ պիտի ներկայացնէ ելեւմտական նախարարութիւնը:

(**) Առաջին իշխատակում Շէյխ-Իւլ-Իսլամը՝ Շէյխ Կաթիպէ Է՝ 1424-ին:

դանուկը՝ իրենց կամքով հրաժարողներու թիւը 34 է: Մնացեալները հրաժարեցուած են: Քանի մը անգամներ նոյն պաշտօնին կոչեցեալներ ալ կան: Համարի գահընկէցութենէն ետք, Շէյխ-Իւլ-Իսլամները գահիճի մաս կը կազմէին. ամէն անգամ որ գահիճը փոխուէր՝ իրենք ալ հրաժարուած կը նկատուէին: Արդէն Մուսթաֆա Քեմալ վերջ գրաւ այս պաշտօնին ալ:

Տանիշմէնտի ցանկին մէջ կը հանդիպինք կարգ մը ոչ-թուրք անձնաւորութիւններու, որոնք այդ պաշտօնը վարած են. 2 Առնաւուտ, 1 Չէրքէզ, 1 Պոշնաք, 1 Կիւրճիւ, 1 Արաք, 3 հատ ալ ազգութիւններ անձանօթ, ընդամենը 9 հոգի 131-ի վրայ: Հեղինակը երկնոտ կերպով ինքն իրեն հարց կու տայ ըսելով. «Միթէ մնացեալ 122 հոգիներուն բոլորն ալ թուրք էին»: Կը խոստովանի որ հաւանաբար շատ մը Պարսիկներ (Պարսիկները Շիրէ էին եւ կ'առէին թուրքերը) ալ գտնուին եւ Արաքներու թիւը աւելի բարձր պէտք է ըլլայ, կը գրէ: Կը խօսի ըսելու թէ նոյնիսկ կրօնափոխ օտարներ, մահմետական երկրի մէջ այդ աթոռը զբաղած են:

Օտար հեղինակներ մէկէ աւելի ծագումով հրեայ Շէյխ-Իւլ-Իսլամներ կը յիշեն. ամենէն նշանաւորը Մուսա-Բեաղլիմ էֆէնտին է, որ էր նաեւ ազատ սրմնազիր. 4 անգամ այդ պաշտօնին վերակոչուած է. յաջորդ էջերուն պիտի արտայայտուինք իր մասին:

1910—1920, ամբողջ տարուան ընթացքին, 14 անգամ Շէյխ-Իւլ-Իսլամ փոխուած է որոնցմէ ոմանք քանի մը անգամ նոյն պաշտօնին վերակոչուած:

2. Առաջին վէպիւրներ. — Մասնաւոր գլուխ մը յատկացուցած ենք Եւպարքոսներու: Օսմանեան պատմութիւնը ուսումնասիրող մը, զարմանքէ աւելի ապշուած կ'ընտրուի, երբ կը տեսնէ կրօնափոխ օտարներու անհամեմատօրէն բարձր թիւը այդ պաշտօնը ստանձնողներու մէջ:

3. Ծովային Գաբքաններ. — Թուրքերու ծովային ոյժը մեծ տեղ կը զբաղէ նոյնիսկ տիւրքերական պատմութեան մէջ: Անոնք տարած են շատ մեծ յաղթանակներ. ժամանակ մը Սեւ Ծով ու Միջերկրական՝ թրքական լիճ կը համարուէին: Իրենց ծովային ոյժին կը պարտին Հիւսիսային Աֆրիկէի ամբողջական գրաւումը, Պոլսոյ ինչպէս նաեւ մեծ ու սղտիկ կղզիներու գրաւումը: Նաւային ոյժը մեծապէս նպաստած է երկրային բանակներու եւ շատ մը հողամասերու զբաղման:

Նոյն երեւոյթին կը հանդիպինք Տանիշմէնտի մօտ, ծովային մեծ նաւապետներու ցանկին տեղեկութեանց մէջ:

Առաջին Գարթանի յիշատակութիւնը կը սկսի 1324-ին: Այս պաշտօնը ազադային պիտի վերածուի պատերազմական նախարարութեան: 543 տարիներու ընթացքին 200 Գարթաններու ցանկին մէջ կը գտնենք՝

15 Պոշնաք, 8 Առնաւուտ, 6 Չէրքէզ, 4 Ապաշա, 3 Կիւրճիւ, 2 Պուլկար, 2 Փոմաք, 2 Խրուաթ, 2 Մաճառ, 2 Ֆրէնկ, 2 Իտալացի, 1 Յոյն, 1 Սերպ, 1 Հէրսէք, 1 Սլաւ, 1 ՀԱՅ, 1 Առնաւուտ կամ Յոյն, 1 Յոյն կամ Խրուաթ, 1 Լազ, 1 Քիւրտ, 1 Նիւսէյրի, 1 Թաթար: Ընդհ. գումար 58:

Այս 58-ի վրայ կ'աւելնայ 34 հոգի եւս, որոնց ազգութիւնը անձանօթ է. 58 առաւել 34 հաւասար՝ 92:

Տանիշմէնտ կը խոստովանի որ 200-ի մէջ 39 հոգի իսկական թուրք կայ եւ 18 հատ ալ կարծեցեալ, թերեւ թուրք են՝ կը գրէ, որով 57 հատ իսկական կամ կարծեցեալ թուրք 200-ի վրայ, մնացեալ տարրերու թիւը կը վերադրէ նոյն անձերու կրկնակ պաշտօնավարութեանց:

Պաշտօնավարութեան շրջան Տ օրէ մինչեւ 14 տարի: Նահատակուած (Շէհիտ)՝ 3 հոգի. մահուան դատաւարաւորուած՝ 3 հոգի, իրենց կամքով հրաժարած՝ 6, պաշտօնի վրայ մահացած՝ 19 հոգի, պաշտօնի փոփոխութիւն կրած՝ 35 հոգի, իսկ 119 հոգի ալ հրաժարեցուած:

Գարթաններու մէջ կը յիշուի երկու Խայրէտտին փաշաներ. ըստ Տանիշմէնտի մեծ Խայրէտտինը թուրք մըն է, եւ ըստ օտար հեղինակներու, մին՝ ծագումով Յոյն, իսկ միւրը Փրանսացի է: Արդէն Գարթաններէն շատեր իբր ծովային աւազակներ ճանչցուած էին: Կը յիշուի մեծ ազգապետ Ուլու Ալի, ծագումով քրիստոնեայ, Գալապրիտ՝ Իտալիտ՝ ծնած, մահմետականութիւնը ընդունած, գլուխը թիւրքան զինելով իր գոնջութիւնը կը ծածկէր:

Թուրքերու ծովային ոյժերու յաղթանակները վերջ գտան Լեվանդոյի ծովային յաղթանակով: Քրիստոնեաները թէեւ այնտեղ ցամաքային հողաբաս չկ'ըլլան ապահովել, սակայն Եւրոպա արթնցաւ իր թմբիրէն եւ ստորակայութեան դադարաբը չողկացաւ. քրիստոնեաներ այլեւս կրնային յաղթել Օսմանեան անպարտելի նկատուած ծովային ու ցամաքային բանակներուն: Միջերկրականը ազատուած էր տաճկական լիճ մը զառնալու սպառնալիքէն:

4 — Տէֆթէրտարներ. — Այս պաշտօնն ալ ազադային պիտի վերածուի տնտեսական նախարարութեան: Ինչպէս զիտենք, թուրքեր՝ զուրկ վարչական, մանուսալ տնտեսական կարողութենէ, սկիզբները նախարարական գրութիւն չունէին. որով տնտեսական նախարարի պաշտօնը կը կատարէր կարող ելեւմտապէս մը, «Պաշ Տէֆթէրտար» մակդիրով, ունենալով իր յատուկ ստորարածանումները. սակայն բոլորը կախեալ էին Պաշ Տէֆթէրտարէն: Ան էր որ կը զբաղէր պետութեան տնտեսական գործերով: Ելեւմտական կեդրոնական սնտուկ զսրութիւն չունէր: Բոլոր գրամները Սուլթանի արկղին մէջ կը հաւաքուէին եւ Պաշ Տէֆթէրտարի խնդրանքին վրայ, զրամները կ'ուղարկուէին դատարաններու մէջ ստորադաս Տէֆթէրտարի, որ կը վճարէր կառավարական պաշտօնեաներու ուճիկը կամ կը հոգար կուսակալութեանց ամէն տեսակ ծախքերը: Ատեն մը ետք ընդհանուր վճարումներու դանձապահ եւս յորջորջուեցաւ:

Առաջին տէֆթէրտարի անունին արձանագրութեան կը հանդիպինք 1459-ին: Ըստ օտար վաւերական հեղինակներու, ազգութեամբ հրեայ մըն է. ըստ Տանիշմէնտի, Տէթրիք Սինան պէյ՝ ազգութիւնն անձանօթ, մահուան կը դատաւարաւորի ըրած զեղծումներուն համար:

1459—1835 կը յիշուին 264 Պաշ Տէֆթէրտարներ: Այդ թուականէն սկսեալ նախարարական գրութիւնը կը հաստատուի: 376 տարիներու ընթացքին 264 Տէֆթէրտարներու ցանկ մը կայ, որոնցմէ 80 հատը կրկնակ պաշտօնավարութիւն ունեցած են. կը մնայ 166: Այս թիւին մէջ, կը գրէ միշտ Տանիշմէնտ, իսկական թուրք հոգի 54 եւ կարծեցեալ թուրք 36 հոգիներ կը

դանենք. Ընդհանուր դումար՝ 90: Այս թիւին վրայ պէտք է աւելցնենք 20 սլ-
թուրք Տէֆթէրտարներ — 5 Առնաւատ, 3 Պոչնակ, 3 թերեւս Յոյն, 3 թերեւս
Պարսիկ, 1 Արապ, 1 թերեւս Արաբ, 1 թերեւս Արաբ կամ Հրեայ, 1 Քիւրա,
1 Լազ եւ 1 Վրացի, եւ 56 հատ ալ ազդութեամբ անձանօթներ՝ Տէվշիրմէներ:

Պաշտօնավարութեան տեսողութիւն 5 օրէ 13 տարի:

3 հոգի մահուան դատապարտուած, 2 հոգի ալ Ենի-Չէրիններու կողմէ
րզկտուած, գրամները խարդախացած ըլլալուն համար:

Սակաւութիւ եւ պաշտօնավարութեան ընթացքին բնական մահով մե-
ռածները, ինչպէս նաեւ իրենց կամքով հրաժարական տուողները: Մեծամաս-
նութիւնը հրաժարեցուած են, շատ քիչեր ալ պաշտօնի փոփոխութիւն գտած:

Գլուխ Ե.

Ա. Վէջիւրներ

Ա. Վէջիւրը, կայսրութեան 2-րդ անձնաւորութիւնն է՝ Շէյխ-Իւլ-Իս-
լամէ Էտք: Բայց իրաւասութեանց եւ ազդեցութեան տեսակէտով զլեց անցաւ
Շէյխ-Իւլ-Իսլամի պաշտօնը: Առաջինին իրաւասութիւնը միմիայն կրօնական
զեւանի վրայ էր, մինչ վերջինը՝ կ'ընդգրկէր պետութեան արտաքին ու ներ-
քին գործերը. իրենց գործունէութիւնը շատ անգամներ փոխեց պատմութեան
ընթացքը:

Վէջիւր բառը տարիներու ընթացքին ունեցաւ նաեւ լեզուաբանական
տարբեր յորջորջումներ, ինչպէս Վէջիւրի Ազգամ, Սատրապամ(*), Վէջէր ի
Էվիէլ, Վէջիւրի սալթանաթ, Պաշ վէջիւլ. վերջին տիտղոսը Մէհմետ օրոյ
ճնուող առաւ եւ անոր գործածութիւնը կը գտնենք Նոյնիսկ Համիտի օրով:

Շատ ցանկալի պաշտօն մըն էր Սատրապամութիւնը, բայց էր նաեւ ա-
պաշտօն՝ պաշտօն: Ատոր տիրանալու համար եղած մրցակցութիւնները յա-
ճախ արիւննալի եղած են: Մատնութիւն, դաւադրութիւն, սպանութիւն՝ իրա-
րու յաջորդած են: Փառատենչիկ փաշաներուն համար ամէն ինչ ներելի էր.
անոնք անսակոխեցին ազգին եւ ընդհանուրին շահերը՝ ի նպաստ իրենց անձ-
նականին: Նենդութիւն, խորամանկութիւն, չարաշահութիւն եւ աղեկամու-
թիւն եղած են իրենց նկարագրին զլխաւոր դիմերը: Այդ պաշտօնն եղած է
նաեւ ամենէն արդիւնաւորը՝ նիւթական տեսակէտով. եղած են արծաթասէր
աւագ նախարարներ(**), որոնք մահուան պատիժի ենթարկուած են. քիչ մը
վարը պիտի տանք ցանկ մը զլխատուած, խեղդուած ու զնդակահար եղած Ե-
պարքոսներու: Սուտ ամբաստանադրի հետեւանքով, հալածակորդներու նա-
խանձի, ոխի, բանսարկութեան զոհ, եւ կեանքերին վրայ տուող Վէջիւրներ
անպակաս չեն եղած:

Ա. Վէջիւրի պաշտօնը, իր շատ մը առաւելութեանց կողքին՝ ունէր
նաեւ անպատահութիւններ: Սատրապամը պէտք էր ընկերանար արչաւող բա-
նակներուն. կռուադաշտին մէջ պէտք էր առաջին դէպքին վրայ գտնուիլ, որով
վտանգէ զերծ պաշտօն մը չէր: Պատերազմի դաշտին վրայ մահացող Վէջիւր-

(*) Սատրապամ արաբերէն բառ. սատր կուրծք, ազամ՝ զօրաւոր:

(**) Այս գլուխի վերջաւորութեան պիտի տանք քանի մը օրինակներ, անխոստովանի
նախապահներով հարստութիւն դիզած, ինչպէս նաեւ մահուան դատապարտուած եւ սպան-
նուած վեզիրներու կամ եպարքոսներու:

ները «Շէշիտ» կոչուած են, այսինքն՝ նահատակ: Գտնուեցան նաեւ երկուստեւ անձնակեր Եպարքոսներ, որոնք փախուստ տուած են լքելով բանակը: Կը յիշուի նաեւ թշնամիին ձեռքը ինկած վէզիրներ: Վերջապէս այս պաշտօնը ընդունողները միշտ վախի մէջ կ'ապրէին. սակաւաթիւ չէին, Սուլթանի պալատական վատ տրամադրութեան հետեւանքով, պաշտօնէ հեռացուած եւ ապա զլխաւորուած Ա. Վէզիրները: Զարմանալին այն է որ նման պատասխանատու պաշտօնի ընտրութեան մէջ որեւէ նախանձախնդրութիւն չէր գրուեր:

Պոլսոյ տաւմէն 1453 մինչեւ 1512 Պալատիւ Բ-ի չըջան, 11 վէզիրներէն երկու հատը միայն թուրք են:

Բազմաթիւ սպասաւորութեան Սատրապատութեան բարձրացած փառանքութեան կողքին, կը հանդիպինք արկածախնդիր անհատներու, որոնք կերպով մը յաջողած են ըլլալ արքունի փեսայ ու վարած են նոյն պաշտօնը: Կը յիշուի ազդեցութեամբ վրացի Ենի-Չէրիններու պետ Եուսուֆ աղա մը՝ 1711—1712, որ թրքերէն իսկ չէր գիտեր, պաշտօնավարած է 11 ամիս եւ 22 օր: Ուրիշ Վրացի մը, Խաղնատար Շահին Ալի Փաշա, որ կտրուել-գրել իսկ չէր գիտեր, Ա. Վէզիր եղած է 1785—1786, պաշտօնավարած է 9 ամիս եւ 4 օր:

Սատրապատներու պաշտօնավարութեան չըջանը, բնականօրէն փոփոխական պիտի ըլլար: Ամենէն երկար պաշտօնավարութիւնը կը վերապրուի Զանաբըյը Ալի Փաշայի. ըստ ոմանց 19, ըստ ուրիշներու 16 տարի: Յետոյ Քէօփրիւլի Զատէ Ֆաղի Ահմէտ Փաշա՝ 15 տարի: Այս պերդաստանէն մարդիկ 1656—1710, հինգ Սուլթաններու ծառայած են, առանց պաշտօնի ընդհատման եւ 54 տարի երկիրը կառավարած են: Մէհմէտ Քէօփրիւլին, հայրը Ֆաղի Ահմէտի, որ 5 տարի պաշտօնավարած է իր ազգէն առաջ, գրել-կարդալ չէր գիտեր, չափազանց արիւնհարբու Վէզիր մը եղած է: 36000 անձերու մահուան պատճառ եղած է: Իրեն ուղարկուած զլխատեալ զուրնները Մէհմէտ Գ-ին առջեւ կը դնէր(*): Ծագումով Առնաուտ էր. Անատոլի Քէօփրիւլ գիւղը — Ամասիոյ մօտ — ծնած, ուր հաստատուած առնաուտ զաւուր մը կար: Իրեն փեսան՝ Սիւլաիմ Փաշան ալ նոյն պաշտօնը կը ստանձնէ, հազիւ 5 ամսուան համար. զինք պիտի գտնենք զլխատեալ Վէզիրներու ցանկին վրայ:

Եղած են 10—8—6—3 եւ 1 տարիէ պակաս պաշտօնավարող Եպարքոսներ. ամենէն քիչ պաշտօնավարողն եղած է Զուրնազէն Մուսթաֆա Փաշան, նորէն Ալպանայի մը, 1656—ին, 4 ժամ միայն պաշտօնավարած է: Գարս Մուսա փաշա, 1647—ին, 5 օր պաշտօնավարած է:

Օսման Ղազիէն մինչեւ 1920, 638 տարուան ընթացքին, ըստ Տանիւ-մէնտի, պաշտօնավարած են 292 մեծ Եպարքոսներ: Այդ թիւին մէջ են այն անձերը, որոնք մէկէ աւելի անգամներ նոյն պաշտօնին կոչուած են: Կան Վէ-

(*) Սովորութիւն էր որ երբ Վէզիր մը գլխատուէր, գլուխը արծաթեայ ափսէի մը վրայ դրուած, փառաշահին կը ցուցնէին, նախարարներու գլուխները՝ պղինձէ ամանի մը վրայ, իսկ բարձրաստիճան անձնաւորութեանց (փաշա, կուսակալ եւայլն) գլուխները պալատի մուտքի դրան առջեւ գետինը կը դնէին:

զիրներ, որոնք 9 անգամ, տարբեր թուականներուն, Եպարքոսի պաշտօն ստանձնած են. առանց թիւը 77 է: Որով 292-էն եթէ 77-ը հանենք, Եպարքոսներու թիւը կը մնայ 215: Այս 215-ին 78 հատը միայն թուրք են... Արզահատեալի պատկեր մը ունի այդ ցուցակը թուրքի մը համար, 215 Եպարքոսներու 137 հատը օտարներ են հետեւեալ բաժանումով.

- 15 հատը թուրք՝ թերեւս,
- 31 հատը Ալպանայի
- 2 հատը թերեւս Ալպանայի
- 11 հատը Պոչնաք
- 1 հատը Պոչնաք կամ Խրուաթ
- 3 հատը Խրուաթ
- 11 հատը Վրացի — քրիստոնեայ թէ մահմետական — անորոշ
- 4 հատը Յոյն
- 1 հատը թերեւս Յոյն կամ Իտալացի կամ Խրուաթ
- 2 հատը ՀԱՅ
- 2 հատը Իտալացի
- 9 հատը Ապաղա (Կովկասեան ցեղ մը)
- 3 հատը Չէրքէզ
- 1 հատը Ռուս
- 1 հատը Սերպ
- 1 հատը Պուլկար
- 1 հատը փոմաք — Մահմետականութիւնն ընդունած Պուլկար
- 1 հատը Խրուաթ կամ Հունգարացի
- 2 հատը Ռուս կամ Խրուաթ
- 2 հատը Առնաուտ կամ Յոյն
- 1 հատը Ֆրէնկ կամ Յոյն
- 1 հատը Նէրսէքցի սլաւ
- 6 հատը Տարմասիացի սլաւ
- 1 հատը Չէչէն
- 3 հատը թերեւս Արաբ
- 8 հատը ազդեցութիւնը անյայտ — Տէվլիւմէ(*)
- 1 հատը ազդեցութիւնը ըստ ընդհանուր անյայտ

120

Տանիւմէնտի յիշած օտար Եպարքոսներու թիւին մէջ տարբերութիւն մը կը գտնենք. փոխանակ 137-ի, կը գտնենք 120. կը պակսի 17 հատ:

Եղած են չըջաններ — 1566—1611 — երբ ո՛չ մէկ իսկական թուրք Ա.

(*) Տէվլիւմէ կը կոչուէին անոնք, որոնք պատանի կամ երիտասարդ հասակին՝ Պոլիս բերուելով եմի-Չէրիներու բանակին մաս կը կազմէին. կամ նաեւ արքունիքի մէջ փառքում փաշաներու մօտ կը մեծնային. առնձն ընդհանրապէս քրիստոնեաներու զաւակներ եւ ի մասնաւորի Հայո զաւակներ էին, որոնք չէին կրնար յիշել իրենց ազգութիւնը:

Վէլզեր եղած է: Կը յիշուի Թուրք մը միայն, որուն պաշտօնը 9 օր միայն տե-
ւած է:

Հաճի Պէշիր աղա, 30 զուրուշի զնուած եթովպացի մը, 26 երկար տա-
րիներ կառավարեց Օսմանեան կայսրութիւնը՝ անպաշտօն, 1730—1754. Մահ-
մուտ Ա. ի շրջանին, Կուզ Օսմանի եւ Մուսթաֆա Գ. ի (1754—1757), էօննիւք-
րու շրջան կոչուածը: Այս Գրդյար ազգաւ ազգեցութիւնը մեծ է եղած, եւ Հա-
միտի չափ ահ ու սարսափ ազդած է:

Վէլզերի մը ընտրութիւնը, ինչպէս ըսինք, փառաշուքէն
կախուած էր. եթէ անձ մը իրեն համակրելի երեւէր, «Հայտէ զբեկ Սաւրա-
ղամ կարգեցի» կը բացահայտէր, եւ պաշտօնի վրայ զանազակէ պարգոսը վար
կ'առնուէր: Յիշուի մը բաւ է. Տէվլիրմէ Ճերրահ (Վիրաբոյժ) Մէհմէտ փա-
շան Ա. Վէլզեր կը կարգուի 1598-ին, Մէհմէտ Գ. ի թրիաւտած ըլլալուն հա-
մար պարգոսէս: Պոլիս, Ճերրահ փաշա մզկիթին ու շրջակայքը իր անունը կը
կրեն:

Պաշնաք Սուլայիւ Մէհմէտ փաշա, բուն անունը՝ Սաքուլիւ, 1565—
1579, իր քահանայ հօրեղորս տունէն առեւանդուելով պալատ կը բերուի, Գա-
նունի թառ Էսմա Խան Սուլթանին հետ ամուսնանալով Սէլիմ Բ. ի փեսայ,
Մուրատ Գ. ի քեռին կ'ըլլայ: Երեք Սուլթաններու ծառայած է՝ Սուլթան
Գանուշի, Սէլիմ Բ. ի եւ Մուրատ Գ. ի. այս վերջինը սպաննել տուած է.
պաշտօնավարութեան շրջանը կը տեւէ 14 տարի, 3 ամիս եւ 15 օր:

Տանիշմէնտ մեղի ուրիշ հաշիւ մըն ալ կը ցուցնէ. ան կը գրէ. «638
տարուան ընթացքին, կրօնաւորս (տէվլիբաէ) օտար ծաղում ունեցող Ա. Վէ-
զերներ, իմ հայրենիքս կառավարած են 330 տարի. իսկ Թուրքեր, իսկական
կամ կեղծ՝ միայն 308 տարի»: Կը տեսնենք որ թուանշանները աններող են եւ
Տանիշմէնտ հպարտանալու ոչ մէկ պատճառ ունի:

Օտար ծաղումով Ա. Եպարքոսներու մէջ, Յոյներ բացառիկ զիրք մը
զբաւած են: Պոլսոյ զբաւումէն ետք, մեծ եղաւ Պանարի Պատրիարքարանի
ազգեցութիւնը: Աղեքսանդրիոյ եւ Անտիօքի Եպիսկոպոսութիւնները Պա-
նարի կը հնազանդէին, ինչ որ պատրիարքին համբաւը կը բարձրացնէր: Ա.
Վէլզերի պաշտօն ընդունող կրօնուրաց Յոյներ չէին մոռցած իրենց ծաղումը:
Հեղին Սուլթանուհիներն ալ չէին մոռցած իրենց ընտանիքները. ամէն առիթէ
օգտուելով իրենց նախկին հայրենակիցներուն օգտակար եղած են ի վնաս
Թուրքերուն: Թուրքեր «Կեաւուր օրթաղը» կ'անուանէին կրօնադարձ բարձ-
րաստիճան պաշտօնեաները(*):

Յաթիւ հատ նպատաւորած էր Յոյները, զխումբաւոր, որպէսզի Օր-
թոտքս ու Լատին Եկեղեցիներու միջեւ պայքարը միշտ վառ մնայ, հակա-
ռակութիւնները շարունակեն, բիւզանդական անվերջ վիճարանութիւնները

չդադրին: Պատրիարքարանը շատ մեծ հարստութեան տիրացած էր: Յոյն
պատրիարքներու կենցաղը կը տարբերէր հայ պատրիարքներու կենցաղէն:
Սեւ եւ սխտր էջեր ունի Պոլսոյ Յոյն Պատրիարքարանը: Եղաւ ժամանակ մը
որ, աթոռը գրեթէ ամբողջով կը ծախուէր. այդ օր աւելի վճարէր Ա. Վէլզե-
րին, կը տիրանար Աթոսին: Յոյն պատրիարքին բարոյական ամենէն ազդե-
ցիկ ոյժը «Աֆարոց» կարգաւն էր, ինչ որ մեծ վախ կ'ազդէր հաւատացեալին:

1669-ին, Սատրապամ Քէօքիւլի Մէհմէտ փաշան, իր քարտուղարին՝
Փայանլիին համար Բ. Դուռ պաշտօն մը ստեղծեց: Իր յաջորդը՝ Մաւրո-
կորթաթին այդ պաշտօնը գրեթէ Արտաքին գործոց նախարարութեան ար-
մէքին համապատասխան պաշտօնի վերածեց:

1716-ին՝ Եւրոպական Թուրքիոյ բոլոր նահանգներու կառավարիչները
Յոյներ էին, որոնց «Հոսփոտար» մակդիրը կը արուէր (սլաւ բառ մը, որ Բշ-
խան կը նշանակէր):

Ժամանակ մը, կղզիներու(*) ընդհանուր հովանաւորութիւնը Յոյնի
մը յանձնուած էր: ԺԲ. դարուն Պանարի ազգեցութիւնը Ենի-Չէրիներու աղ-
ղեցութեան հաւատար էր: Յոյներու մէջքը կոտորող Սուլթան Մահմուտ Բ. ի
եղաւ, մեծ-հայրը Համիտին: Պանարի ազգեցութեան ջնջումէն ետքն է որ
Հայեր փախչեցան արքունիքի մէջ:

Յանկին մէջ տեսանք երկու ՀԱՅ ԿՐԾՆՈՒՐԱՅ ՍԱՏՐԱՉԱՄԵՆՐ. ահա՛
անոնց կենսադրականները.

Ա. Խալիլ փաշա. — Երկու անգամ Ա. Եպարքոս եղած է. առաջին պաշ-
տօնավարութիւնը՝ 1616. հրաժարեցաւ 1619-ին, 2 տարի, 3 ամիս եւ 2 օր
պաշտօնավարած: Երկրորդ անգամ՝ 1626-ին. հրաժարեցուած՝ 1628-ին. 1
տարի, 4 ամիս եւ 5 օր պաշտօնավարած: Առաջին պաշտօնադրուածի պատ-
ճառը՝ Իբանի սահմանադրութիւնը պարտութիւնն է: Իսկ Բ. պաշտօնադրութեան
պատճառը՝ Ապարաններու հետ անհաշտ գտնուիլը: Խալիլ փաշա եղած է նաեւ
4 անգամ ծովային ոյժերու ընդհանուր հրամանատար, «Տէրիա Գափթան»:
Ա. նշանակուած 1608-ին, Եպարքոս չեղած, երկու տարի պաշտօնավարած.

Բ. նշանակուած 1613-ին, 2 տարի, 11 ամիս եւ 23 օր,

Գ. նշանակուած 1619-ին, մէկ տարի,

Դ. նշանակուած 1621-ին, մէկ տարի եւ 8 ամիս:

Ընդհանուր դամար՝ 7 տարի, 7 ամիս եւ 23 օր:

Իսկ երկու Սատրապամութեան դամարը՝ 3 տարի, 7 ամիս եւ 7 օր:

Ծաղումով, Կեսարիոյ մօտ Զէյթուն գաւառէն է, կը գրէ Տանիշմէնտ,
ապա կ'աւելցնէ. «Կեսարիոյ մօտ Էման գաւառ մը չըլլալուն, Մարաշի մօտ
Զէյթուն — ներկայիս Սէլիմիէ — գաւառը ծնած պէտք է ըլլայ»:

Ազգուրաց այս Խալիլ փաշան ունեցած է նաեւ եղբայր մը Մէհմէտ
փաշա անունով, «Ռումէլի Պէյլէրպէյի» տիրութեամբ: Խալիլ՝ Մէհմէտի
կրտսեր եղբայրը կ'ըլլայ: Եղբոր համար Մարաշի՝ Տոզանճի մականունը կը

(*) Թուրքեր կղզիները «ձեգացիք» կը կոչէին, որոնք կը կառավարուէին Գափթան
(ճովակալ) փաշաներու կողմէ:

(*) Հակառակ կրօնաւորս օտարներու սարքած խաղերուն, Թուրքեր չեն ուրանար ա.
նոնց մատուցած գնահատելի ծառայութիւնները՝ Բաղաթական, տնտեսական, վարչական,
օրէնսդատական եւ այլ մարզերու մէջ: Իրենց անունը կրող մզկիթներ, շուկաներ, բաղեր
մինչեւ այսօր Պոլսոյ մէջ կը շարունակեն մնալ կանգուն:

դործածէ : Մէհմէտ Փաշան զոհը կ'ըլլայ փողերանոցի տնօրէն չրեայ Եսսէֆ Նասիւնի մեքենայութեանց : Հրեան փողերանոց կտրուած ոսկիներու որակը կը կեղծէ : Մէհմէտ փաշան եւ տէֆթէրտար Մահմուտ էֆէնտին, նուազ ոսկի պարունակող զրամներով կը վճարեն Ենի-Չէրիներու ամսականները . վերջինները կ'ըմբոստանան եւ պարտար կը պաշարեն ու կը պահանջեն յանցաւորներու գլուխները : Սուլթանը՝ Նաիպեայ կը զիջի . Մէհմէտ փաշան եւ Մահմուտ էֆէնտին կը զլխատուին . ուրիշներ «Ենի-Չէրիներու կողմէն կը բղկաւորեն» կ'ըսեն 1589-ին : Ենի-Չէրիներ առաջին անգամն է որ Մուրատ Գ-ի օրով, նման պահանջք մը կը ներկայացնեն Փատիշահին, զոր պիտի կրկնեն ապագային մէկէ աւելի անգամներ :

Խալիլ Փաշայի զինուորական հանձարը Թուրքեր չեն ուրանար . իր քաջութեան համար արտակարգ պատիւ կը վայելէր Արքունիքին մէջ : Օսման Բ-ի զէպի Մէքքէ ուխտաւոր երթալու սրտումին վրայ, Չէլթուսցին իր ռազմանաւերով Տարտանէյը անցնելով Միջերկրական կի՛ջնէ՝ ընկերանալու արքային : (Քիչ առաջ, Սեւ ծովու մէջ Քաղաքներու կը հանդիպի, 5 նաւեր կ'ընկրմէ, 16 ուրիշ նաւեր կը զերէ, սրոնց մէջ 200 Փոլսնոցի Քաղաքներ կային) :

Բ. — Սիւլէյման փաշա. — Դաւանափախ հալաղի երկրորդ Սատրապամն է : Ծննդավայր՝ Մարաթիա : 1655-ին այս բարձր պաշտօնին կը կոչուի . կը պաշտօնավարէ 6 ամիս եւ 10 օր : Բարձր բարոյականի տէր ըլլալը կը հաւատաւորէ : Մէհմէտ Գ. Սուլթանի քոյր Աիշէի հետ առուանանալով՝ արքանի փեսայ կ'ըլլայ . . . Տամատ :

Սատրապամներու ցանկի ուսումնասիրութիւնը թէեւ դատարարակիչ կողմեր ունի, բայց այդ՝ մեր նիւթէն դուրս կը մնայ : Սակայն օգտակար համարեցանք կազմել փոքրիկ ցանկ մը կայսրութեան այս երկրորդ անձնաւորութեանց, որոնք մահուան դատապարտուած են : Այս ցանկի ընթերցումը 'բեւան կը բերէ Թուրքի վայրագ հողին, գաղանարարոյ վարքն ու բարքը, կատաղի եւ անմարդկային ընդդէմ : Սատրապամներու հրաժարեցումի պատճառները, Սուլթանի քահանայքը յաճախ թոցնել տուած է նոյնիսկ տան փեսայ Ա. Վէլիքներու գլուխը : Ընդդէմէնք այս պաշտօնին ապերախտ կողմերը . ցոյց տուինք նաեւ թէ ինչպիսի՛ անհատներ յաջողած են, ի զին ինչ ինչ չարաշահութեանց, զբաւել նման բարձրաստիճան զիրք . անծանօթ ծագումով մարդիկ, զորիկ ամէն ձեռնհասութենէ կըցած են տիրանալ այդ ցանկալի արթին : Բայց անոնցմէ շատեր՝ անպատիժ չեն մնացած . բախտախնդիրներ եւ արկածախնդիրներ վրայ տուած են իրենց կեանքը :

Հրաժարեցուած Եղարքոսներէ շատեր նախարարի պաշտօն կը ստանային տարբեր նախարարութեանց մէջ, եթէ հրաժարեցումի պատճառները շատ լուրջ չէին, եւ յաճախ կրկին նոյն պաշտօնին կը հրաւիրուէին : Իսկ առնոք սր անբաղձալի էին, կը հեռացուէին փատիշահի նստատեղիէն, կայսրութեան հեռաւոր սահմանները, Պաղատաի կամ Եմէնի կուսակալ կարգուելով . եւ կամ նաեւ կողիները՝ իբր կառավարիչ : Իսկ մեծ յանցաւորին պատիժը՝ զլխատում էր :

Գլուխ Զ.

Հ Ա Ր Է Մ

ՀԱՐԷՄ բառը կախարդական հմայք մը ունի ոչ միայն արեւելքի ոչ-միւսլիմաններու, այլեւ արեւմուտքի ժողովուրդներու վրայ : Այս ուղղութեամբ շատ բաներ զրուած են, չափազանցուած կամ ոչ, երեւակայութիւններ զրոյսուած, հազար եւ մէկ զիշերներու առասպելական պատմութիւններ հիւսուած՝ անհատատի աղբիւրներէ քաղելով : Սակայն կան որոշ իրողութիւններ, զորս անժխտելի փաստերով արձանագրած է պատմութիւնը :

Կարգ մը հեղինակներ «Հարէմ» բառին կու տան հետեւեալ բացատրութիւնը : «Հարէմ» բառը արաբական «Հարամ» բառէն սերած է եւ կը նշանակէ արգիլեալ, ոչ-օրինաւոր : Ըստ Գուրանի, ամէն մահմետական իրաւունք ունի շորս պաշտօնական կին ունենալու . շորսէն աւելին «Հարամ» կը նկատուի եւ ճիշդ այդ պատճառաւ է որ «Հարէմիք» կը կոչուի Թուրքերու ապարանքներու այն յարկարաժինը, որ պաշտօնական կամ անպաշտօն կիներու յատկացուած է :

Ժամանակին Մէքքէի եւ Մէտինէի շուրջերը, որոշ տարածութեամբ հողամասեր կը կոչուէին «Հարամ», մէկզկ զրուած հող, չողջնուած հող : Այս բառը աշխարհիկ իմաստով զործածելով, մահմետականներ սկսած էին պալատականի մը կիներուն այդ թաղամասը կոչել «Հարամ», արդեւեալ վայր, անբռնարարի տեղ, բացի տանէրէն անշուշտ . ուստի «Հարամ»ը ազաւզուելով փոխուած է «Հարէմ»ի : Իսկ «Ալլամլըկ» — առնանոց — կը կոչուէր այլերու ընդունելութեան յարկարաժինը, արաբական «սալամ» — բարեւ — բառէն ծագում առած : Կայսերական Հարէմը «Հարէմ-ի-Հիւմայուն» կը կոչուէր, զանազաններու համար արքայորդիներու եւ այլ փաշաներու Հարէմներէն :

Շատ սակաւաթիւ անձեր կըցած են թափանցել սուլթանական Հարէմի զաղտնիքներուն . հետեւաբար անկատար եւ աղօտ նկարագրութիւն մը միայն կարելի է կատարել Հարէմական կեանքի վրայ : Այդ առանձնահորհրահաններու ցանկին վրայ առաջին տեղը կը զբաւեն բժիշկները, որոնք իրենց պաշտօնին բերմամբ արտօնուած էին մուտք գանել ազատօրէն այդ եղեմէն ներս : Իբր ակնհասեալ վկայ, կը յիշուի խալաֆի Դոկա . Տամենիքօ Հէքրոս Լիմիթանօ եւ Դոկա . Գարոլէսնէ՝ Սուլթան Մուրատի, Դոկա . Սոկրատոս՝ Սուլթան Մէհմէտի եւ համբաւաւոր Մայրուլանի փաշան, Կարմիր Սուլթանի բժիշկ . Վերջին երկուքը՝ Հելլէն : Ասոնց վրայ կրնանք աւելցնել, այս կամ այն պարանոցներու մէջ հաղուադիւտօրէն շորհադուրի ըլլալով պաշտօնը կ'են-

ու, եւ նոյնպէս ստիպւած թիւ արտաբերել ներքիններու, բերնէ բերան հաղորդած տեղեկութիւններն ու պատմութիւնները, որոնք որոշ չափով տուած են պատկերը հարէմի ներքին անցուղարձերուն: Սա եւս աւելցնենք որ, իրաքանչիւր նոր Սուլթանի գահակալութենէն ետք հարէմի ներքին կեանքը ենթարկուած է փոփոխութիւններու, պահելով հանդերձ ստանդական եւ օրէնքի կարգ անցած գլխաւոր ու էական նկատուած կարգադրութիւնները:

Արքունի հարէմը կը պարփակէր հարէմներու հարէմը: Չայն կարելի է նմանցնել հրեշտակատեսիլ գեղեցիկ կիներու կենդանի թանկարանի մը, համարածոյ՝ մը իրական սեռի բացառիկ նմոյշներու: աշխարհ մը կախարհական եւ գիւթական պարիկներու, եղեմական տիւզեր մը՝ անթափանց մշուով շղարշուած եւ անծանօթ...: Հուրիններու այս հունձքը կը կատարուէր «եէսիրճի պաշը» (գերիններու պէտ) տիւղոսը կրող — Համիտի օրով — բարձրաստիճան պաշտօնեայ Հիւսէյն էֆֆի կողմէն: Այս անձը կայսրութեան բոլոր կողմերը ունէր գործակալներ: յաճախ անձամբ կը պտրտէր պալատեան եւ երազական երկիրները, ինչպէս նաեւ Կոնստանդնուպոլիս, զննելու կամ առեւտնու գել տալու՝ մատուցելու գեղարուեստ օրիւրդներ: Այս անմեղ գոհերը երբ պալատ կը հասնէին, անունին կը փոխուէր, ինչպէս նաեւ կրօնքին: Պէտք է որ յաւէտ մտնային՝ ծնողք, կրօնք, ընտանիք, ազգութիւն եւ հայրենիք:

Կայսրութեան բոլոր մասերէն, ինչպէս նաեւ արտասահմանեան բոլոր գեղերը ներկայացուած էին: Չէրքէզներ, Վրացիք, Հայեր, Յօյներ, Սուրիացիք, Պարսիկներ, Աբազներ, Ռումանացիներ, Ռուսներ եւն.: Սուլթանին ճաշացոյցակը պէսպիսելու համար, կը գտնուէին նաեւ Իտալուհներ, Ֆրանսուհներ, սակայն Չէրքէզուհիները հարէմի փարգերը կը սեպուէին: Կայսերական այդ հարէմը ճոխացնելու կ'օժանդակէին նահանգներու Կուսակալները, Էմիրներ, Շէյխեր: Էմիրա Չէլէպի կը գրէ. «Սուլթանի հարկատու իշխաններ, ամէն տարի, ուրիշ հարկերու հետ, պէտք է արքունիք ուղարկէին իւր աղջիկներ ու պատանիներ»: Անուշտ այս պարգևները միշտ միեւնոյն կերպով կ'ըլլային. ալիքներ՝ համալուծ, յափշտակում, հաղուադիւտօրէն գնում: Սուլթանի ազդեցական շրջանակը եւս մասնաւոր խանդ կը բերէր հետեւելու կուսակալներու օրինակին. իշխան եւ իշխանուհիներ մրցակցութեան կ'ըլլէին նորափթիթ կոյսեր նուիրելու փառելիքին:

Իսկ սահմագանի 27-րդ օրը, ամէն տարի, կայսրութեան պաշտօնին վրայ եղող զենադէտը — Շէյխ-Իւլ-Իսլամը, գեղեցիկ չէրքէզուհի մը կը նուիրէր, որ կը սեպուէր ծաղկեփունջին կոկոր:

Հազուադիւտ չէին նաեւ աղածիր մանչեր, որոնք գործողութեան ենթարկուելէ ետք կը դառնային սպիտակ ներքիններ — «դուլամ» կոչուած, եւ իրենց կը արուէր սիրուն անուաններ — կալիպ, նարգիլ, յակինթ, յամիկ, փարգ, մուշկ, սուսամ, աղամանդ, ցմրուխտ, եւն.: «Եէսիրճի սրտին» իրեն օժանդակ ունէր համարուածը Էմինէ հանումը: Այս հանումին վճիռը կշիռք ունէր, ներկայացուած թեկնածուներու ընտրութեան եւ պալատ ընդունելութեան մէջ: Էմինէ հանում, վկայուած գեղարուեստից վարժարանէն, մասնաւոր մը կը համարուէր, հաղուադիւտ ձիրքով օժտուած, գնահատուած

թեկնածուին մարմինին ներդաշնակութիւնը: Արշընը — (արեւելեան հին չափ մը) ձեռքին, կը չափէր մերկացած գեղութիւններուն իրաններուն անդամները, եւ մանրակրկիտ քննութենէ անցնելէ ետք, կ'արձակէր իր վճիռը:

Պալատ համախմբուած հուրինները մասնաւոր խնամքի ենթակայ էին, ազանիներու երամներու նման՝ սնանկով կաթով ու մեղրով: Փորձառու խաղաղներու հակադրութեան ներքեւ, ոչ մէկ խնամք չէր դրացուեր՝ աւելի ձկուն գարձնելու բնութեան իրենց շնորհած գեղեցիկ մարմինները. մարմնով, յայտնք, մարդանք առօրեայ գրագումներու մաս կը կաղմէին: Եւ այսպէս հասակ կը նեղէին գինարբութի մթնոլորտի մը եւ պալատանքները դէպի բերկրանք ու հեշտանք հրաւիրող շրջանակի մը մէջ:

Դիւրին է երեւակայել գեղեցկատեսիլ կոյսերու կեանքը չքեղ պալատի փարթամ քեօշկերուն մէջ, շղարշուած մետաքսով ու բեհեզով, թաւիչով եւ նոյստով, ծանրարեւոնուած թանկագին գոհարեղէններով: Հարէմի բուրումնաւէտ պարտէզը իրենց ժամանցի վայրն էր, ուր կը շրջէին ստուերներու նման անձայն:

Ամենէն շատ գնահատուած հաճոյքը արեւելեան բազնիքն էր: Հոն կը շտապէին յաճախ՝ արձանի նման ծուլուած ու մերկ իրենց մարմինները յանձնելու ջուրի հեշտանքներուն, իրարու վրայ սրսկելով Սուլթանին կողմէ ամենաշատ գնահատուած մանիշակի անուշահոտ ջուրը: Ապա իրենց կաթնաթոյր մարմինները կ'օծուէին ամենէն հաղուադիւտ անուշահոտութիւններով: Հոն կը գարգարէին իրենց մետաքսահետ ու ալեծով փարսերը սիրամարդի փետուրներով. ապա հանգստաւէտ բազմոցներու, թաւաղատ տիւղաններու վրայ երկնցած՝ կը ճաշակէին վարդի եւ մանիշակի անուշեղէններ, երազելով ցանկաւէտ տարփանքներ: Նուազ ու երգ, վառաշ պարեր երբեմն կ'ընդհատէին լայրիշ պատմութեանց շարունակութիւնը, թղթախաղն եւ շաղակրատութիւնը:

Չափահասներու քովնախ կը տեսնուէին անմեղ ու զեռատի պարմանուհիներ, որոնք զեռ սրտալրիկներով կը խաղային, եւ կը դուարձանային սեւամորթներու երեսը ախով ալիւր նետելով եւ կ'անդիտանային իրենց վերադառնալու ատեն ապագան: Օրեր կը սահէին անփոքր ու անպատակ: Մեղկ նուազներու եւ վաւաչոտ պարերու ստեղծած տեսլական մթնոլորտին մէջ ապրող այս անբախտ էակները միթէ երջանի՞կ էին: Պահ մը մէկըի դնենք խաղաղիկ որոշ առաւելութիւնները եւ վերլուծել փորձենք իրենց հոգեբանական վիճակը. չենք կարծեր որ ամենէն անդալտ անհատն իսկ, հողկանքի արտայայտութիւն մը չունենայ: Անոնց վիճակուած ճակատագիրը կը փոթորկէ ամենէն քարսիրտ մարդն իսկ: Չխօսինք ընտանեկան, ընկերային, բարոյական սկզբունքներու ստանախիտութիւն վրայ. միթէ բմբուսացուցիչ եւ անազորոյն չէ՞, որ 300 առեւանդուած, ապա արգելափակուած անմեղներու ճակատագիրն ու կեանքը պատկանին մէկ հոգիի: Ծառերուն համար, հոն տրուած դաստիարակութիւնն ու ստեղծուած մթնոլորտը տարբեր հոգեվիճակի ենթարկած են իրենք, զրկուած արտաքին աշխարհէ, անդիտակից՝ հարէմէ դուրս անցած դարձածներու, որքան ալ փարթամ ըլլար իրենց յատկացուած բոյնը: Իբր

հորիզոն անոնք ունենին քեզիկի պատերն ու աստատաղը եւ պատառիկ մը կա-
պոյտ երկինք: Երկաթակերտ ձողերով պատած լուսամուտներու ետին,
կեանքը շատ ալ վարդազոյն չէր: Բայց անոնք կը կարծէին որ այդ էր կեան-
քը: Գուցէ անոնցմէ սմանք դանա՞ծ եւ անդրադարձած են իրենց վիճակուած
տխուր ճակատադրին: Տխուր են անոնք իրենց խորքին մէջ, անպատմելի ու
անմեկնելի խռովք մը կը պատէ իրենց գէմքերը. ո՛չ ոք կրնայ գուշակել ա-
նոնց հոգեվիճակը, որ անթափանց ու անքննելի չղարչով մը վարսդուրուած է:

Անոնք յաճախ կը յիշեն իրենց ծնողքը, անոնց գուրգուրանքը. այժմ ի
նչ կը փնտռեն նոյնիսկ բարեկամական գթալիք ակնարկ մը իրենց բախտա-
կիցներու մօտ: Կը յուսալքուին այս գրախտափայլ բանտի հաստ պատերուն
ետեւ, ուր կը փշրուին երազներ ու յոյսեր: Իրենց վրայ սարսուռ կ'ազդէ
այն մտածումը թէ՛ հոն պիտի խամբին, թառամին, ծերանան ու մարին՝ ան-
կատար իղձերով եւ յաւերժական գերութեան մէջ:

Հարկմի կիներուն մօտ Սուլթանին համբաւը մեծ էր: Անոնց սորվե-
ցուցած էին թէ՛ Սուլթան-Սուլթիֆան էր Աստուծոյ շուքը՝ երկրի վրայ, թա-
ղաւոր թաղաւորաց, ղենպեաք՝ երկու երկրպագներու, երկու ծովերու,
կայսր արեւելքի եւ արեւմուտքի, ու միակ իրաւընտիրը՝ աշխարհի ճակա-
տադրին: Իրենց պատիւը մըն էր, ինչպէ՞ս նաեւ պարտականութիւն՝ զոհացում
տալ երկրի հաստատեցեալներու ներկայացուցիչին, ենթարկուելով անոր ան-
սանձ ու անսանձական կիրքերուն. կոյր հպատակութեամբ ընդունիլ եւ զոր-
ծաղընէ՛ հիւանդստ ու տարկց բռնակալի մը խորհելի ու ստորնաքարչ քմա-
հաճոյքը: Ասոնք էին հարկմներու անմեղներուն պարտադրուած սրայմանները:

Ասոնցմէ շատեր բնաւ չեն ճանչցած, որով եւ զոհացում չեն կրցած
տալ այն բնական պէտքին որ կը կոչուէր՝ սէր. սէրը մերժուած էր իրենց:
Այս մերժումը իրենց մօտ կը ստեղծէր հոգեկան ու ֆիզիքական ջղալին դրու-
թիւն մը: Սիրոյ կրակէն այրող հուրինները, բնականօրէն չէին կրնար շարու-
նակ խեղդել ֆիզիքական այդ պէտքը. ջղալին դրութենէն քայքայուած, մե-
ծամաղձօրէն կը ստիպուէին արուեստական կամ անբնական հեշտանքներ որո-
նել: Զեռք տանուած խիստ հսկողութիւնները արդելք չէին հանդիսանար որ
շատեր Սաֆոյի հետեւորդներ դառնային. եւ իրաւ է որ Լեսպոս կղզին շատ
հեռու չէր Վոստիօրի ափերէն: Երբեմն զիւրադրոյիս հոգեվիճակի մը աղդե-
ցութեան ներքեւ՝ սեւ ու սրճատուած ներքինիններուն վրայ կը նետուէին: Ե-
ղած են ներքինիներ, որոնք նախանձի առարկայ դարձած են, եւ անոր հետե-
ւանքով տեղի ունեցած են կռիւ, ծեծուրտութիւն, մարտերու փեթթուութիւն, լացու-
կոծ ու ազդադէ: Գըղար Ազասիի — Երանութեան զոհերու պահակ — Ապ-
տիւլ-Ղանի ազգայի ազգու միջամտութիւնը առօրեայ բան մըն էր, որպէսզի
տիրէր կարգապահութիւն: Այս մեծ ներքինին, որ այդ ղեղեցիկ երամին պա-
հապան հովին էր, կը կառավարէր իմաստուն ու բարեսէր ներողամտու-
թեամբ: Խեղճ կիսայրները, երբեմն կողմնակցութեամբ եւ երբեմն բուռն
բնազդով(*), շատ անգամ մեղքնալով, կը փորձէին գոհացնել հուրինները ար-

ուեստական դոստանքներով, իրենց միջոցներուն ներած չափով:

Ներքինիներու հետ յարաբերած հուրիններու «կիսակոյս» մակդիրը կը
տրուէր: Երբ «կէօզաէ» մը Սուլթանին անկողինը բաժնելու պատիւին արժա-
նանար, բժշկական քննութեան մը կ'ենթարկուէր: Թեկնածուին կիսակուսու-
թիւնը հաստատուելու պարագային, Սուլթանին կողմէն կը մերժուէր: Բոլոր
Սուլթաններն ալ անհուպ կոյս կ'ուզէին՝ իրեւ իրենց մէկ ղիշերուան կամ
մէկ ժամուան կողակիցը: Կը բացուէր խիստ քննութիւն՝ գտնելու յանցա-
ւորը. խեղճ աղջիկներ կը խոստովանէին եւ կու տային ներքինիին անունը:
Իրր պատիւ, երկուքը մէկ ատպրակի մէջ, Մարմարայի ջուրերուն կը յանձ-
նուէին:

Համիտի օրով Հարկմի շատ մը սովորութիւնները սանձուած էին. հոս
կ'ուզենք ակնարկել ներքին կարգապահութեան: Համիտ անյեղլի կանոններ
հաստատած էր. ո՛չ ոք կրնար այդ ուղիէն շեղիլ: Թէեւ բարքերը նոյնն էին,
սակոյն հսկողութիւնը այնքան խիստ եւ վախն ալ այնքան սարսափ ազդած
էր որ, ո՛չ ոք կրնար հնարք մը մտածել կամ մեքենայութիւն մը սարքել:

Հուրիններուն բացարձակապէս արդիւնուած էր նուշի եւ յամիկի խմոր,
որ կիրքերը փառ եւ բորբոք կը պահէր: Արդիւնուած էր չինձու պէնկ — մա-
ղերու եւ արտեւանունքներու ներկ՝ սնդոյր, դունաւոր մատիտ, առ ի զոս-
լութիւն թունաւորումի: Արդիւնաւ էին գինին ու օղին, եւ այդ պատճառաւ ալ
շատ փնտռուած: Հուրինները կրնային պահել կատու, բայց ոչ շուն, նոյնիսկ
որձառեալ:

Այժմ տանք հակիրճ տեղեկութիւններ հուրիններու տրուած դաստիա-
սակութեան վրայ:

Գոյութիւն ունէր սիրոյ ակադեմիա մը, ուր կը կրթուէին այն բոլոր
թեկնածուները, որոնք օր մը կրնային բախտն ունենայ՝ Փատիլահի ընտրե-
ւալներու ցանկը անցնելու: Այդ դաստիարակութիւնը կ'ըլլար պաշտօնական
հսկողութեան տակ, որ խաղաղապար ուսարայի պաշտօնէն անմիջապէս ետքը
կու դարձ. շատ աղղեցիկ անձնաւորութիւն մը, որ իր կարգին՝ մայր սուլթա-
նուհին իշխանութեան ներքեւ կը դասուէր:

Սիրոյ ակադեմիայի գասացուցակը անհամեմատօրէն ճոխ էր: Հոն կ'ա-
ւանդուէին հեղաճիւղն պար, հաղելաճի՞ քաղուածք՝ մարմինի զրդօրէ՛ շար-
ժումներով, հեշտաւէտ կացք, գէպի մեղկութիւն հրաւիրող գրաւիչ ու յայ-
րատ ակնարկ, երաժշտութիւն, քաղցրանուաղ երգեցողութիւն: Պաշտօնական
կը ծանրանար զգայարանները արթնցնելու կերպերուն եւ ձեւերուն վրայ:
Վերջապէս անոնք պէտք է դառնային խելական պարիկ մը, հեշտանքի ազ-

«Ընդհանրապէս Խօնիւֆներու մօտ, զգայարաններու զգայնութիւնը չէզոքացուած կը նկատ-
ուէր: Սակայն ճշմարտութիւնը՝ հակառակը կ'ապացուցանէ: Վերաբուժական այդ գործո-
ղութիւնը, զգայարաններու զգայնութիւնը աւելի կը սաստկացնէր՝ զայն տասնապատկելով.
եւ Խօնիւֆներն ալ ունէին իրենց առանձին Հարէմը, որ քաղկացած էր միմիայն կոյս աղջիկ-
ներով եւ քաղաւորը կը քոյլատրէր որ ամեն ամուսնախաղին»: Ուրիշ հեղինակ մը կ'ըսէ
քէ՛ որձատուրիւնը կը գիրցնէ սեւամորքերը, իսկ կը նիւարցնէ՝ սպիտակամորքերը:

(*) Խալիլ Ղանէմ՝ իր «Օսմանեան Սուլթաններ» երկին մէջ հետեւեալը կը հաւատէ.

րիւր քրմուհի մը :

Այս դատաւարական շրջանը սովորաբար երկու տարի էր . վերջ կը գտնէր պաշտօնական քննութեամբ , որուն կը նախադասէր դորո՛վադու՛թ մայր սուլթանը : Նորընծան վարժ պէտք է ըլլար նաեւ այն բոլոր մանրամասնութեանց , կորենալ սպասարկելու Արքային — թէ ինչպէս նստելի ծնրադրութեամբ պէտք էր ներկայացնէր վարդի կամ մանիշակի ջրալից ըպրքր , ճերմակեղէններու եւ մուճակներու տիպէները , անոր սիրած բմաբոյրներն ու սիրկարէթները : Պէտք էր տեղեակ ըլլար նաեւ փատիշահին նախընտրած կամ հակակրած փաղաքշանքներուն եւ գոյանքներուն , ինչպէս նաեւ ճանչնար անոր քմահաճոյքները եւ բնաւորութեան ու նկարագրին որոշ դիժերը , արժանանալ առաջ «կէօղտէ» ըլլալու , ապա գոհելու իր կուսութիւնը միւսկէսնէրու քորմին՝ բազմապիսի սեղանին վրայ :

Ի յրումն այս դատաւարական շրջան , թեկնածուին կը մնար համբերութեամբ սպասել , որ օր մը խալիֆան հաճէր ակնարկ մը նետել իր վրայ եւ բնդուէլի նկատել զինք թողաւորական սնարին : Այս սպասումը հիւժիւ էր եւ անձկութեամբ բոլորին համար . որովհետեւ իրենց բախտակիցներու թիւը մեծ էր անհամեմատօրէն եւ ուշ կրնար գալ իրենց կարգը՝ զիրար գերադանցող մրցակիցներու մէջէն . ընտրելու բախտին արժանանալը՝ նախախնամական դէպք մը կը համարուէր : «Բազումը էին կոչեցեալք , բայց սակաւ՝ ընտրեալք» :

Ընտրութիւնը կը կատարուէր հետեւեալ արարողութեամբ .— Օգոստոսիս կայսրը փափաք կը յայտնէր որոշ օր մը , առանց ժամադրութեան , այց մը տալ հարէմին : Այցը կրնար կրկնուիլ քանի մը անգամներ նոյն օրուան մէջ : Մայր սուլթանուհին անոր տրամադրութեան տակ կը զնէր իր քէօզիկին ամենէն ընդարձակ սրահներէն մէկը : Երբ այս լուրը խմացուէր , տեղագլին ու անհամբեր եռուղեւ մըն է որ կը սկսէր հարէմի բոլոր յարկաբաժիններուն մէջ : Բոլոր պարիկները կը շտապէին հանդերձուիլ իրենց ամենէն շողջողուն ու պճնազարդ սրտամուճաններով , ամենաթանկալին զարդեղէններով , եւ սպասարար կ'ըլլային տղանցքի . անշարք այտերով , աղեղնաճեւ սեւ յօնքերը — խնամքով յարգարուած — փայլ կու տային նշաճեւ աչքերուն , բիր՝ արտեւանունք ու մատներ թեթեւօրէն շարքուած հէննէով : Հորինները շարք կը կաղմէին փատիշահի անցքին՝ երկու կողմերը : Սուլթանը զանդաղ քայլերով կը յառաջանար դէպի սրահին խորքը եւ կը բաղմէր իրեն յատուկ թիկնաթոռին վրայ , աջին ունենալով խանդակաթ վալիտէ Սուլթանուհին : Փատիշահի անցքին , դատաւարականութիւնին աւարտած ու վկայականի արժանացած՝ սլացիկ հասակով զեղճան պարիկներ խորին ակնածութեամբ կը ծնրադրէին : Ապա կը սկսէր տղանցքը . զինուորական կարգադասութեամբ դասաւորուած , իրար կը յաջորդէին դէպի արքայաբեմ , սիւրահեմ պարծենկոտութեամբ , սունկի հողաթափներով , սիրամարդի եւ եղջերուներու նման , քայլելով անշուկ մեծազին դորդերու վրայէն , հեշտօրօր ներդաշնակութեամբ , հեղատահ նստանքներով . յաւերժահարսերու տղանցք : Վէտովէտուն ու ոստմնաւէտ քայլափոխները զօգուած դաշնակաւոր շարժումներով

լը կաղմէին ներդաշնակ ամբողջութիւն մը :

Սրահին մէջ կը տիրէր խորին լռութիւն . կը լսուէին միայն ոսկեղէն շղթաներու՝ մանեակներու եւ ապարանջաններու մեղմ ու ջինջ զլզլոցը . բեհեղէ ու անդուռէ հարսպետներու հանած շրշիւնը . կարծես կոհակներու սահանք մը : Սրահի մթնոլորտը , օծանելիքներու եւ այլ անուշահոտութեանց թանձր բուրմունքներով ծանրացած կ'ըլլար :

Ամէն անգամ որ դահին առջեւէն անցնէին , դէմքերու լպիրշ արտայայտութիւնները , զրգուիչ հրաւերի քաջաւերական ժպիտները կը բազմապատկուէին եւ կուրծքերին կը բարախէր . բոլորն ալ զիտէին թէ ճակատագրական պահ մըն է որ կ'անցնեն , մէկ վայրկեանէ միւսը կրնային «կէօղտէ» ըլլալ , փատիշահին կաղմէն ձեռքի շարժում մը , միտմանի բառ մը , կրնար զիւրենք սուլթանութեան առաջնորդել :

Տղանցքին կը յաջորդէր հիւրասիրութիւնը : Թեկնածուները կը հրամայէին սուրճ , օշարակ , վարդանոյշ , պաղպաղակ , լոքում , շաքարեղէններ ու պէսպէս զլանիկներ . եւ այդ բոլորներուն եւս , անոնք իրենց զեղեցկութեան փայլը վեր հանելու համար կը կրկնապատկէին իզական սեռի յատուկ ծեղեքումները :

Վերջապէս Սուլթանը , իբր հմուտ եւ փորձառու դնահատող , կը հաճէր ընել իր ընտրութիւնը . եւ կը հարցնէր մայր սուլթանին . «Ո՞վ է այս գեղեցիկ հարճը , ի՞նչ է անունը» , եւ կամ «ահաւասիկ սիրուն խարտեաշ մը կամ թխահեր մը» : Այդ բոլորին թեկնածուին ճակատագիրը վճռուած էր . ան կը դառնար «կէօղտէ» , յակն անկեալ : Մայր սուլթանը ձեռքի շարժումով կը հրամայէր երախտաւորեալին որ մօտենայ եւ համբոյր մը դրոշմէ նախ թիկնաթոռին ձախ բազուկին , ապա ծնրադրէ եւ երկիւղածութեամբ հալի հաւատացեալներու պետի քղանցքին : Ծնրադիր արարողութիւնը զինք կը նուիրականացնէր եւ հանդէսը վերջ կը գտնէր : Միւս ընկերուհիները , յուսահատութիւնը սրտերին , կ'ուղղուէին իրենց յարկաբաժինները :

Ընտրեալին կը յատկացուի մասնաւոր քէօզիկ մը , ծառայ եւ սպասուհի . ապա ան կը սպասէ իր տիրոջ բարեկամեցողութեան , որ օր մը հրաւիրուի կայսերական ննջարանեակ : Կը սպասուէր որ սպասումը շատ երկար տեւէր . նոյնիսկ չիրականանայ սպասուած երազը . արքան զինք մոռցած կրնար ըլլալ , սակայն ան օժտուած էր ռոճիկով մը ու կը դանադանուէր միւս հարճերէն իր ունեցած «կէօղտէ» տիտղոսով : Սուլթանի մէկ քմահաճոյքը , որ զինք բարձրացուցած էր «կէօղտէ»ի աստիճանին , տիրի մէկ քմահաճոյքը կրնար զինք ենթարկել նախկին հանգամանքին : Այս կը նշանակէր՝ շնորհադրկում . այս պարագային՝ ընտրեալը կրնար ձգել պալատը՝ իր հետը տանելով կահկարասիները , զարդերն ու դրամօթիտը : Նման դէպքեր շատ հազուադիւրս կը պատահէին . անոնք ընդհանրապէս նուէր կ'ըլլային փատիշահի կողմէ բարձրաստիճան պաշտօնեաներուն , ունենալով լրտեսութեան պաշտօն իրենց ամուսնոյն մօտ : Նման հարճերը շատ խնդրաբեկներ կ'ուսնեային . կուսակալներ , պէյեր , իրենց համար պատիւ մը կը նկատէին , ինչպէս նաեւ շահու աղբիւր նման ամուսնութիւններ , որով կրնային Սուլթանին բարձր հովանաւորու-

Լսինք որ կանանոցը աշխարհ մըն էր, ուր հաստատուած էր խիստ կարգ : կանան, մանաւանդ Համիտի օրով : Սակայն կային սովորութիւններ, որոնք անթեքելի էին եւ ոչ մէկ Սուլթան համարձակած էր զանոնք բարեփոխել : Հեշտ չէր կառավարել կանանոցը, քաղաք մը՝ որուն երեք-չորսըղը կ'ընէր էին : Կոյր նախանձը, որ շեշտուած մօլութիւն մըն է իշխան սեռի մօտ, կը առաջացնէր վէճ, կռիւ, էւքրիֆ, որոնց հետեւանքով կը սրտասէշին արիւն սալից զէպքեր :

Ամէն արքայածին «իշխալ» կամ «գաւառ», վաղրի մը կատարութեամբ կը հսկէր իր մանչ դաւակին վրայ, եւ կ'ուզէր իրմէ ծնած արքայազունին ապահովել զահակալութիւնը : Առ այդ ամէն միջոց ներելի էր — կախարհութիւն, թունաւորում, ոճիր. թաղաւորին կեանքն իսկ ապահովութեան մէջ էր. ամէն տեսակ գաւառութիւններ կը լարուէին անոր իշխանութեան շրջանը կարճեցնելու համար : Ամէն կարգի թակարդներ ներուած էին հաւանա-կան մրցակիցներու անհետացման՝ հասնելու համար միայն այդ զերազոյն պատակին(*) :

Ներքին հսկողութիւնը յանձնուած էր Մայր Սուլթանին. Վալիտէ հա-տում պալատին Բ.բդ անձնաւորութիւնն էր. չէ՞ որ խալիֆայի մը ծնունդ տուած էր : Շատ սիրուած եւ յարգուած էր արքայամայրը ժողովուրդէն : Ան-ւնէր մեծ ժողովրդականութիւն : Երբ պալատէն դուրս կ'ելլէր չըջապատուած լողմաթիւ արբանեակներով, անոր անցքին վրայ կը կնակ շարքերով կը ծըն-րադրէր ամբոխը՝ Գուրանէն սուրաներ մըմուտով : Արքայապահ զոնդը զին-սուրական բարեւելի կը կենար. շատ մը անհամներ խնդրազիրներ կը ներկա-ացնէին, որոնց զթալիր լուծում մը կը արուէր :

Հարձ մը Վալիտէ հանումէն ընդունուելու համար, պէտք էր հետեւէր քառաւորուած կարգադրութեան. մասնաւոր արարողութեան մը կերպարանքը կը ստանար այս ընդունելութիւնը : Խնդրարկուն՝ յատկայս, ձեռքերը կտրւէին, պէտք էր սպասէր որ արքայամայրը զինք հարցախորձէր : Խնդրար-կուն արտօնուած էր միայն «Այո, Տիկնանց Տիկին» կամ «Ոչ, մեծ Տիկին» կարուկ բառերով պատասխանել : Երբ Մայր Սուլթանը աւելի բացատրու-թեանց պէտք տեսնէր, պատասխանողին բառերը կ'ըսուած ու չափուած պէտք : որ ըլլային, խուսափելով աւելորդ արանութիւններէ :

Երբ հարձին արտօնուած ըլլար աղերս մը ներկայացնել, պէտք է ան ներկայանար դուռ տաճկական տարադներ հաղած, եւ պէտք էր զայն կոչել «Թաշ-Իւլ-Մէսթուրա», որ կը նշանակէ՝ պսակազիր քողարկեալներու, ամե-նապարկեշտ, անբիծ մեծ տիկին, առաջին տիկին քողարկեալներու : (Արար-ներ՝ Մարգարէի կիներէն խառնէին «Մայր հաւատացելոց» մակդիրը տուած

(*) Ինչ ինչ եղեռնական դէպքերու դուռ բացած է կիներու մրցակցութիւնը, նախանձը, ինչպէս նաեւ արքայածիններու իրարու հանդէպ ունեցած յիսկալութիւնները : Նման ցաւա-տանց դէպքեր ազդեցին քաղաքականութեան վրայ. եւ շատ անգամներ փոխեցին պատմու-թեան ընթացքը : Յաճախ Մայր Սուլթաններն էին, որ կը կազմակերպէին մերձիկ դաւադրու-թիւններ :

էին) : Քրիստոնէութիւններ քող չկրելուն պատճառաւ, անոնց «անդգաստ» մակ-դիրը տուած էին : Գերման Օկիւսթա կայսրուհին երբ այց մը տուաւ Մայր Սուլթանին, զոհացած էր ձեռքի սեղմումով մը : Կայսրուհին մեկնելէ ետք, Վալիտէ հանումը սրտնեղած «էտէպսիլ» կը մըմուտայ. սրտասած էր որ Օկիւս-թա կայսրուհին իր առջեւ խոնարհելով աջամբոյր մը տար... :

Արդ, նուիրապետական դաստնորութեամբ Մայր Սուլթանը առաջին տեղը կը զբաղէր կանանոցին մէջ եւ կը վարէր «խաղնատար» արկղակայի աշտօնը եւս : Վալիտէ Սուլթան յաճախ կը մերժէր այս տաղակայի պաշտօ-նը, եւ զայն կը յանձնէր ուրիշ անձնաւորութեան մը, որ կ'ըլլար պալատի ամենէն ազդեցիկ պաշտօնեան : Բայց անտեսական եկամուտը իր ձեռքն էր : Պալատի բոլոր գնումները ինք կ'ընէր : Այս պաշտօնը կայսրութեան ամե-նէն չահաւէտ պաշտօնը նկատուած էր : Անոր ազդեցութիւնը անուրանալի բնոյթ մը կը ստանար եւ առիթ կը ստեղծէր զայթակեցուցիչ հսկայ հարս-տութեանց կուտակումին : Սուլթան Ազիզի մօր յաջորդող քսակակայի մըս-խումները եւ մեծ դումարներու վատնումը՝ ժամանակին մեծ ազդուկ հանած էին. խարդախութիւնները մեծ համեմատութիւններ ստացած էին. սրբաճի պաշի մը Տ միլիոն Փր.ի տէր եղած էր :

Աւելորդ է հարէմի մէջ իշխող շուայութիւնը նկարագրել, զնումի գեղ-ծումները թուել : Կանանոցը խորխորատ մըն էր, ուր կը սուզուէր կայսրու-թեան եկամուտներու մեծագոյն մասը :

Տանք հոս թարգմանաբար հետեւեալ նկարագրականը օտար հեղինա-կուհիի մը(*), որ Մայր Սուլթանին ներկայանալու պատիւին արժանացած էր : «Ան — Սուլթանուհին — կը կրէր զօտի մը, անդլիական ժապաւնի մը տաշնութեամբ, ծածկուած ամբողջովին աղամանդներով : Պարանոցէն վար կախուած էին եռահիւս 3 շղթաներ, որոնց երկաշնութիւնը կը հասնէր մին-ակե ծունկերը : Շղթաներէն մին մարդարեակ էր, որուն ծայրը կը զարդարէր պեղեցկապոյն զմբոխտ մը՝ հնդկահաւի հաւկիթի մը խոշորութեամբ : Երկ-րորդ զօտին զարդարուած էր 200 զմբոխտներէ, որոնց իւրաքանչիւրը կէս թաղապարմի (քուրն) մեծութիւն ունէր : Իր օղերը կը նսեմացնէին միւս բո-լոր զոհարեղէնները. անոնք կը ներկայացնէին երկու աղամանդներ տանձա-ճեւ եւ ունէին կաղինի խոշորութիւն : Սուլթանուհին ունէր մարդարեակ 4 համբիշներ, մարդարեակներ՝ կլոր ու ճերմակ : Իւրաքանչիւր համբիշ եթէ մանեակներու վերածուէր, կրնար Մոյսորութի մանեակին չափ երկայն ըլլալ : Ունէր խոշոր սուտակ մը, չըջապատուած արցունքի կաթիւներու մեծութեամբ շատն վախտ աղամանդներով. նաեւ գլխապարզ մը, աղամանդներու եւ որմ-բուխտներու խիտ շարքերով : Թեւերը ծածկուած էին աղամանդեալ ապա-րանջաններով. իսկ մատները կը կրէին 5 մատանիներ, որոնք կեանքիս մէջ տեսածներուս խոշորագոյններն էին, զանց առնելով Փիքր : Վստահ եմ որ երկարաւունդ իս վրայ ոչ մէկ կայսրուհի թուածներուս կէսն իսկ ունենայ» :

(*) Lady Mary Warthly Montagu. «LETTERS 1716-1718». Philadelphia:

Այսքան արժէքաւոր դարգեղէններով բեռնաւորուած Մայր Սուլթանուհիներուն ծագումն ու արժանիքները՝ յայտնի են բնթերցողներուն։ Առեւանգուած, գերլի գոյալիւծակէն բարձրացած էին Սուլթանութեան, որեւէ դարգուծէլ գուրկ, մեծցած պարտաւ տարականաճ շրջանակին մէջ։ Իբր բնթերցում, անոնք որ զիտէին գրել-կարդալ, ունէին օտար արքունիքներու դաշխակդեցիլէ պատմութիւններու հաւաքածոյ հրատարակութիւններ։ Փատիւ չաճը երբ իրենց ալցելէր, ինք եւս հաճոյքով կ'ունկնդրէր սուլթանուհիներու յղիւրջ արտայայտութիւնները։

Աւելցնենք որ եւրոպական արքունիքի բարքերն ալ ոչինչ ունէին օրինակելի հին ժամանակներ։ Պալատի զոհարեղէնները միշտ պարտաւ կը մնային։ Մայր Սուլթանի կամ Ա. Գատընի մահուան պարագային, անոնց միակ էառանդորդը՝ Խալիֆան ինքն էր։ Եթէ Մայր Սուլթանի մեռած պահուն գոթիւն չունենար կաթնու սուլթան մը, այն առեւ Ա. Գատընը կ'անուանուէր «Պաշ Սուլթան»։

Մայր Սուլթանները ունէին բնդարձակ հողեր, որոնք հակալ հասոյթներ կը բերէին։ Չենք գիտեր թէ ո՛ր Սուլթանի օրով եւ ինչո՞ւ անոնց յատկացուեցան վերին եւ ստորին Կոմսայինէի մեծատարած կալուածները, որոնք կը կոչուէին «Նուիրական հող»։ Թերեւս այդ բերրի հողերը պատկանած ըլլային Կոմսայինէի մեհեաններուն եւ քուրմերուն։ Ինչպէս այսօր գիտ կը տեսնուին վերջին հետքերը կոտորաշատութեան հեռաւոր անցեալին։

Այդ եկամուտներուն ամբողջութիւնը պէտք էր յատկացուէր բարեգործական հիմնարկութեանց կամ շինութեանց։ Մայր Սուլթաններ յարգելով հանգեւրձ ալ կ'անոնները, կը զոհացնէին նաեւ իրենց քմահաճոյքը, կարեւոր շուքները յատկացնելով պերճանքի առարկաներու, սակի դարգեղէններու եւն. եւն.։ Իրենց անունը կրող մզկիթներ կան։ Շինել տուած են նաեւ հասարակաց սրահներ, սեպիլի հանգիներ ուրիշ տեւական ջուր կը մտնէր՝ յաղեցնելու պարտաւ յաղած ճամբորդներու քարտան սերայներ, խաներ, ուր կ'ընային զիշերել ճամբորդներն առանց վճարումի, թիւրքէներ, կամուրջներ, «Կնաստաններ եւն.։

Մայր Սուլթանէն ետք, չարունակենք ստորագոյս Գատըններու գոտաւորումը։ Իւրաքանչիւր կէօղտէ, Իզդալ, Գատըն կը բնակէր իրեն յատկացեալ քէօղի մը մէջ, որ «Տաիրէ» կը կոչուէր եւ խակական արքունիք մը կը ներկայացնէր, իրենց ներքին կազմակերպութեամբ, չափուած, ձեւուած էր Սուլթանի արքունիքին վրայ, եւ օժտուած իրենց տիրոջին համապատասխան պաշտօնեաներով ու սպասաւորներով, միշտ պահելով նուիրատեւական կարգը։

Իւրաքանչիւր Տաիրէի մէջ կը գտնենք բնդահուր քարտուղար մը եւ գանձապահուհի մը. ապա Մէօհիւրտար մը (կնիքը պահող), էսպալճի պաշըֆը (հանդերձապետ), սու պաշը (ջուրի խնամակալ), գահվէճի պաշը (սուրճի պատրաստութեամբ զբաղող), քաւակալ մը, վերակացու մը. բոլոր պաշտօնեաներն ալ ունէին իրենց կարգին երկրորդ, երրեմն երրորդ ստորագոտներ։

Իւրաքանչիւր պաշտօն ունէր վերակացու մը, զոր «Պաշ» կ'անուանէին։ Գլ. 9-ի վերջաւորութեան, տուած ենք ցանկ մը՝ կարեւորներու, թէեւ անկատար։

Ա. Գատըն ունէր 75-է աւելի պաշտօնեաներ։

Բ. Գատըն (միջին Գատըն), նոյն գոտաւորութեամբ աւելի սեղմ պաշտօնեաներ։

Գ. Գատըն (փոքր Գատըն) եւ Դ. Գատըններ, ինչպէս նաեւ իզպալներ եւ կէօղտէներ նուազ թիւով ծառաներ։

Ամենէն ստորագոտ հարճերու բնկերային վիճակը ամենէն արգահատելին էր, անշուշտ բաղդատարար միւսներու։ Այս խմբակի մաս կը կազմէին այն հարճերը, որոնք կերպով մը արքայի սիրոյն չէին կրցած արժանանալ, չէին կրցած նաեւ ամուսին գտնել, ու ձերանալով՝ մնացած էին պալատ. առնք կը կոչուէին՝ խալֆա. բնդհանրապէս իրենց կը յանձնուէր նորեկ հարճերու գոտաւորակութիւնը։ Այս նորընծաներու ջամբուած խնամքները շատ անգամ երկուստեք մտերմութեան մը կը յանդէր։ Խալֆաներ, տարիներէ ի վեր զրկուած Ֆիդիքական հաճոյքներէ, հոգեբանօրէն վրէժխնդիր նկարագրի մը տէր կ'ըլլային. ըմբոստ՝ մարդկութեան եւ բնկերութեան հանդէպ, դառնութիւն կը զգային որ չեն արժանացած նոյնիսկ սիրոյ փշրանքներուն։ Հարճի կանոնադրութիւնը որքան ալ խիստ ըլլար, բնդհանրապէս միշտ մեղկութիւն մը կը տիրէր. եւ խալֆաներ առիթը կը գտնէին ունենալու անրահան յարարերութիւններ, իրենց խնամքին յանձնուած անշափահաս հարճերու հետ։

Խալֆաներու թիւն ալ փոփոխական կ'ըլլար. սակայն անոնցմէ 12 հատը պաշտօնապէս «պաշ խալֆա»ի տիրոջը կը կրէին եւ կը հսկէին միւս ստորագոտ խալֆաներու վրայ։

Երբ հարճերու թիւը անհամեմատօրէն բարձրացած ըլլար, դուրսէն գնում կամ առեւանդում առժամանակեայ կը դադրէր, տարի մը կամ երկուսովն ինչ կախուած էր փատիլահի ախորժակէն։

Սուլթանի պաշտօնական շորս կրներու գիրքը նուազ խախուտ էր քան իզպալ եւ կէօղտէներուն։ Գատըններ պէտք է ցկեանս պալատ մնային, նոյնիսկ Սուլթանի մահէն ետք, պահելով իրենց բոլոր առանձնաշնորհումները, ապրելով մեռնողի համբաւի շուքին ներքեւ։ Անոնց բացարձակապէս արդիւնուած էր երկրորդ ամուսնութիւն կնքել. եւ նոր գահակալին պարտականութիւնն էր հսկել նախանձօրէն անոնց վարքաւարքին վրայ։ Երբ 50 տարեկան ըլլային, իրենց թոյլ կը տրուէր դուրս ելլել՝ միշտ Վալիտէ Սուլթանի արտօնութեամբ։

Սուլթան Մէճիտի ժամանակաշրջանին, Գատըններուն արտօնուած էր, Վոսփորի սուլթանական ապարանքներէն մէկուն մէջ քանի մը ամիս օգափոխութիւն կատարել։ Սուլթան Ազիզ արդիւնց այս թոյլտուութիւնը, եւ նոյնիսկ Սէրվինտս Գատընը, որուն կենցաղը քննադատուած էր, Վոսփորի յատկաւ ճամբից։ Համիտ եւս շատ խոտապահանջ եղաւ նման բացակայութիւններուն։

Սակայն նոյնը չէր «իզպալ»ներու պարագան, որոնք դառակ չէին ունեցած: Անոնք, ինչպէս նաեւ ուրիշ հարձ, փոքր յոյս մը ունէին հարկմէն ազատուելու: Փատիշահը առատաձեռն էր. շատ անգամ անոնք իրը նուէր կը տրուէին, ձի մը կամ ուրիշ կենդանի մը նուիրելու նման, կառավարական բարձրաստիճան պաշտօնականներու: Իզպալները օրհնուած կը նկատուէին, մարդարէի փոխանորդին մօտ մամ մը անցուցած ըլլալուն համար:

Բայց նման նուէրներ միշտ գիտութեամբ կ'ըլլային. խեղճ իզպալին պարտականութիւն կը տրուէր որ լրտեսէ իր նորընտիր ամուսինը եւ տեղեկադրէ պալատ: Համիտ քանի՞, քանի՞ փաշաներ ծագակ ձգած է նման հնարքներով: Փաշաներ, բարձի վրայ, ազատօրէն արտայայտած են իրենց կողակիցին՝ քաղաքական տեսակէտներ ներքին անցուցարձերու վրայ: Հայկական խնդիրներու, թրքական ազատագրական շարժումներու վերաբերեալ շատ մը տեղեկութիւններ այս լրտեսութիւններու խորոյրով կը հասնէին պալատ: Եթէ կասկածուէր որ անոնք չեն կատարել իրենց պարտադրուած պաշտօնը, կամ սուտ տեղեկութիւններ կու տան, որ մը զոհ կ'ըլլային պատահական արկածի...: Անոնց հրահանգուած էր նոյնիսկ թունաւորել իրենց կողակիցը, եթէ Սուլթանը փափաքէր որ այդ անձնաւորութիւնը մէջտեղէն վերցուի: Նմաններ կրնային կրկին պալատ վերադառնալ, աստիճանի բարձրացումով եւ ստանալով գրամական մեծ վարձատրութիւն:

Իւլէմա Սէյֆէտտին Էֆէնտին, որ շատ փախ ազդած էր Համիտին, իր բարեկարգ շահան սկզբունքներով, Համիտի կողմէն նուիրուած պարիկ մը ընդունելու անխոհեմութիւնը կ'ունենայ: Հարձ, որ լրտեսական յանձնարարութիւններով բռն էր պալատը, այնքան կը սիրէ Իւլէման որ կը սիրուի ամուսինէն, որ չ'ուզեր կատարել իր պարտականութիւնը: Հետեւանքը դուշակելով դժուար չէ. քանի մը ամիս ետք՝ անյայտացած էր:

Կանանցի մէջ ալ, բոլոր հարձերը դիւրար կը լրտեսէին. նոյնիսկ սպասուհիներ տկանջին կղզանքներուն փախուցած՝ մատիկ կ'ընէին հարեան քէօշկերու մէջ եղած խօսակցութիւնները: Այս կերպով Համիտ տեղեկ կը պահուէր Երլորդի բոլոր անցուցարձերուն:

Օր մը, պուրիկի նման սիրուն նաժիշտ մը, որ Գառնին թաշկինակները կը լուար աւազանի մը մօտ, Համիտի աչքը կը խածնէ: Համիտ կը հրամայէ որ իր մօտ բերուի այդ նաժիշտը: Մօտէն քննելով դեռտին, յարմար կը գտնէ իր ճաշակին... Ապա խորամանկօրէն կը հարցափորձէ ու կը ստիպէ որ ըսէ իր գառնին կարծիքը իր մասին: Խեղճ լուսարարուհին միամտօրէն կը պատմէ իր խածները եւ կ'աւելցնէ թէ դինք շատ տարիքոտ եւ անկարող կը գտնէ՝ դոհացում ստանալու...: Համիտ զայրացած եւ չ'սիրէ տալիս վիրաւորուած, վայրկեանական շնորհագուրդ կ'ընէ գառնը եւ ազախներ կը բարձրացնէ իշխանուհիի աստիճանին, ըսելով. «Այսպէս կը պատժեմ ամէն երկդիմի, կեղծաւոր ու ալլաշուրթն արարածները»: Պատիժը թեթեւ էր. կրնար գառնի կեանքը արժել: Կը յիշուի այլապէս պատճառներով արձակեալ գառններ: Նոյնիսկ նէքեահյը գառններ, Գուրանի օրէնքով, մէկ բառով կ'արձակուին. արդէն թրքական սոսաժ մը կ'ըսէ. «Փատիշահա ետապ եոզ» (ոչինչ

ըզիլեալ է կայսեր):

Հակասակ մահմետական կիներու վերադրուած ստորակայութեան, որմէ կիները ունեցած են որոշ ազդեցութիւն ներքին քաղաքականութեան վրայ: Իսլամացած հարձերու դերն ալ նուազ ազդեցիկ չէ եղած, մա'նաւանդ փատիշահին հաճոյքին դոհացում տալու համար խմբուած էին: Անոնք միշտ հյուսիսի հիւններ չեն եղած: Ընդ է որ մինչեւ ԺԶ. դար, կիներու ազդեցութիւնը աննշան էր. այդ թուականէն ազդին է որ անոնց ազդեցութիւնը կը զօրանայ:

Ինչպէս տեսանք, Մէհմէտ Գ. վաւառաւ կեանք կը վարէր հարէմի մէջ, եւ իշխանութեան ղեկը ձգած էր իր մօր Սաֆիէի: Նշանաւոր Իսթրահիմ հեռուեցաւ իր օրինակին: Մէհմէտ Գ. եօթ տարեկանին զոհ բարձրացաւ. իր մեծ մայրը՝ Նշանաւոր Քէօշկմէն է որ կառավարեց, որուն վրայ յաղթանակ տարաւ Մէհմէտի մայր Թարխան Սուլթան: Նոյն գասակարդին կը պատկանէր ծագումով ուսու հռչակաւոր Ռոքդալին, Թուրքերու համար Քիւրէմ Սուլթանը: Երկար տարիներ շարունակ Օսմանեան պետութիւնը կառավարուած է հարձերու մեքենայական գաղտնի կնիքիներով: Հարձերէն շատեր եղած են տարփառնչ, կամչոտ, նաեւ վայրազ, անողոր, անդուծ ու քարսիրտ: Բոլոր գառններն ալ եղած են ռիսիւրի ու վրէժխնդիր. ունեցած են կոտոր ու ճիրան, եւ իրենց նպատակին հասնելու համար միջոցներու բնութիւն մէջ՝ անխիղճ: Ասոնք կրցած են իրենց հմայքը ի սպաս դնել ամէն տեսակ նենդութեանց, արժեքներ իրենց հրապարակի զօրութիւնը գաւանդելու: Իւրեք եւ խորամանկութեամբ՝ ի նպատակ իրենց անձնական փառասիրութեան: Գառններէն շատեր կրցած են իշխել իրենց գահիճին սրտին եւ մօքին վրայ. նոյնիսկ կրցած են հպատակեցնել իրենց՝ այդ տէր-տիրական սուլթանները:

Հարէմը շարունակեց մնալ իրը նենդութեանց խորշ. այդ նեխած մըթնորոտը օրէ օր փառթարացաւ: Սէլիմ Բ. ի — 1566—74 — պալատը տօնափառութիւն մը երեւոյթը ստացաւ: Կառավարական սենեակներ կապելաներու վերածուելու աստիճանին հասան: Գուրանը, որ ողկից ըմպելիները կ'արդիւնէր, սկսաւ փոքրցներու, հրապարակներու, նոյնիսկ մզկիթներու առջեւ մտնալու: Իմամներ, գառններ, իւլէմաներ սկսան զինի գործածել նման հասարակ համայններու: Բանաստեղծներ սկսան ոտանաւորներ շարադրել ու զինիի դովք հիւսել: Մեծ բանաստեղծ Հաֆիզ կ'երգէր. «Գինին կը ծնանի բոլոր մոլութիւնները, բայց մեղի համար այն աւելի քաղցր է քան կոյս աղջիկը մը համբոյրը»: Մեծ Միւֆթին բողոք բարձրացուց. բայց չկրցաւ դատաւարուել Սուլթանը. դոհացաւ միտին մրմուռու. «Երբ արքան լամէ, ժողովուրդը իրաւունք ունի արբենալու»: Մուրադ Գ. (1574—97) Շէմսի անունով մանչ մը կը սիրէր, որուն միջոցաւ կ'ըլլային հպատակներու բոլոր խնդրանքները: Շէմսին կաշառք կը ստանար եւ գրամները արքային կու տար: Սուլթանը կը սիրէր նաեւ վենետիկցի Սաֆիէ անուն աղջիկ մը: Պալատին մէջ թէեւ զինին արդիւնուած էր, բայց բազմաստիճաններ՝ ներքին: Իր օրով ամէն

հնչ ծախու էր :

Իպրահիմի (1640—48) յաջորդող Սուլթաններն ալ շարունակեցին հա-
րէմի վաւարչոտ կեանքը՝ յաւերժացնելով աւանդութիւնը :

Սուլթան Գ. (1695—1703) առաջին սուլթանը եղաւ որ հաճոյքներու
սանձ մը դրաւ իր նշանաւոր ֆերմանով, ինչ որ անործադրելի մնաց. ինքն
ալ չուզեց շատ խիստ ըլլալ, փոխելով ի յառաջագունէ հաստատուած սովո-
րութիւնները : Վախցաւ որ իր ֆերմանով նախորդներու կենցաղը դատապար-
տած կ'ըլլայ. անձնապէս սակաւապէտ դարձաւ իր կեանքը, խստացուց կրօ-
նական օրէնքները, իսկ բարձրութիւն վատթարացումն ալ վերադրեց բրիտան-
կաներուն . . . :

Օսման Գ. ն ալ (1754—57) փորձեց սահմանադրել զեղծ կեանքը հա-
րէմի, վերհաստատելով իսլամական մարտը կեանք : Կիններուն հրահանգուե-
ցաւ շարաթը երեք օր փողոց չիջնել. այդ օրերը իրեն վերապահած էր եւ
զուրաւ իրական սեռի երես տեսնել չէր սպեր : Սախլեց որ բոլոր կիներուն
քօղը հաստ կերպակ ըլլայ. չհնազանդօք՝ մերկացուելով ջուրը կը նե-
տէին . . . : Պալատի ծախքերը նուազեցուց, եւն. եւն. : Այս խստութիւնները
սակայն արդէն չեղան որ ինք իր հարէմին մէջ պահէր 5—600 հարձ, պար-
զապէս յարգած ըլլալու համար աւանդութիւնը : Եւ որպէսզի հարէմի կիները
իր անցքին վրայ չդռնուին, կօշիկին տակ արծաթեայ մեծ գամեր գնէր տուաւ,
որ երբ քալէր աղմուկով, հարէմի հարձերը այս ձայնը լսէին եւ ստուերնե-
րու նման աներեւութանային :

Հարձերու միմիայն երեք օր դուրս ելլելու արտօնութիւն տրուելու
պատճառը կարգ մը դաշթակազմացի՝ զէպքերու կը վերադրուէ : Բերա, հան-
ճարեղ վաճառական մը, նորաձեւութեան խանութ մը հաստատած էր : Կրպա-
կին վերի յարկը, մասնաւոր խուցեր չինաւած էին զգեստները փորձելու գի-
տումով. նշմարուած էր որ հարձերը երկար ժամեր կը մնային այդ խուցե-
րուն մէջ : Հոն, հազուադէպ նախափորձերէն դատ, սերիզ «գործողութիւններ»
ալ կը կատարուէին, եւ խանութը մէկէ աւելի ելքեր ունէր : Խնդիրը ստիկա-
նութեան տիպանքը կը հասնէ. կրպակը կը փակուի եւ խանութպանը, որ օրոշ
հարստութեան մը տիրացած էր, կ'անյայտանայ :

Հարէմի բնակչութեան ընդհանուր թիւը, կարգ մը հեղինակներ կը
հասցնեն 1500-ի : Բայց, ըստ Տիկ. Դըլլըրըլը փաշայի, 2000-էն աւելի է :
Բացի հարձերէն, հոն կը գտնուէին ամէն կարգի եւ ամէն դասակարգի ան-
հատներ : Իւրաքանչիւր քէօշի ունէր մէկէ աւելի նստիչտներ, երաժիշտներ,
պարուհիներ, մունջ-կատակ միմոսներ, լուսացարարուհիներ, գերձակուհի-
ներ, բաղնիքի սպասուհի, խոհարար, ծառաներ, աղախիներ, պահակներ.
ասոնց բոլորը՝ իրենց ընտանիքով ու երախտներով՝ կը բնակէին հարէմի յար-
կարածիներու մէջ : Ասոնց վրայ պէտք է բարդել մօտաւորապէս 40 տալիք-
ներու պաշտօնեաները, դատըն, իրպալ. իւրաքանչիւր տալիք նուազագոյն 40
հողի եթէ հաշուենք, արդէն կը հասնինք 1600 հողի . . . :

Գալով հարէմի խակական հարձերու թիւին, ան միշտ փոփոխական ե-
ղած է. 200-է մինչեւ 600 : Այդ թիւը Սուլթաններու քահանայութենէն կախուած

էր :

Այս սովոր տանք տխուր դրուագ մը Սուլթան Իպրահիմի կեանքէն
(1640—1648) : Շատ անգամներ նոր դահաւալը իր նախորդին հարէմը կը
չբուէր : Պատմութեան մէջ նշանաւոր մնացած է լոյրը ու տխրահռչակ Իպ-
րահիմը, որ՝ նորոգելու համար իր հարէմը՝ մէկ զիշերուան մէջ 300-է աւելի
հարձեր վախորի յատակը ճամբել կու տայ : Այդ զոհերը ողջ-ողջ կը դրուէին
պարկերու մէջ եւ կը կապուէին հաստ շուաններով : Պարկերու յատակը բա-
ւականաչափ աւագ կամ քար կը դրուէր, որպէսզի բռնաւոր պարկը կարենար
մինչեւ ջուրին յատակը իջնել : Սարայ Պալատի մօտ լուղորդ մը, զարհու-
րանքով պատմած է իր տեսածները : Ան, ծովախոյզի պաշտօնով, ամիսներ
ետք ծովու յատակը կ'իջնէ եւ յանկարծ ինքզինք չըջաղատուած կը գտնէ
յոսնկայս զիւղներով. զիւղներ, որոնք ծովախոյզներէն տարուելով, աջ ու
ձախ, առջեւ ու ետեւ կը ծածանէին ալլանդակ շարժումներով, մեռելներու
մարդապատկերներու տեսքով : Ծովի ալը կը ծած էր շուաններու մէկ մասը.
ձուկեր տալիքներու զանազան տեղեր խոշոր ծակեր բացած, սերկէ սրունք
մը կամ բազուկ մը դուրս սարգած, փորուած աչքերով, կը ծուած այտերով
ժանտատուելի գանկեր, կարծես պար բռնած կը ճօճէին :

Ֆրանսացի սպայ մը, հազարապետ Շափոյ, Գառը գիւղի ծովասուզակ-
ներէն, պաշտօնով մը ծովուն յատակը կ'իջնէ, վերոյիշեալ պատմութեան ի-
րողութեան կը վկայէ, քանի որ ինք եւս նոյն գիտիւնին տեսարանին առջեւ
գտնուած է : Ամիսներ ետք, շատ մը պարկեր ջուրի հոսանքէն քշուած էին
գէպի Մարմարայի ծովը : Սպան ինքզինք ընդծովեայ գերեզմանատան մէջ կը
կարծէր, ուր միանին կը ծուած զիւղներու կմախքները՝ լքած իրենց դա-
ղաղները՝ ուրուականներու երեւոյթի ունէին : Վերջին դատաւարանի մղձա-
ւանջը զինք կը պատէ. սարսափահար կը շտապէ վեր բարձրանալ, առանց
նորենալ կատարելու իրեն յանձնուած պաշտօնը :

Նման բարքերու շարունակութիւնը մինչեւ մեր օրեր՝ շատերուն հա-
րար անհաւատարի կը թուի : Եղան կարգ մը նորութիւններ եւ հազուադէպ
բարեփոխումներ. սակայն թուրքին վալրադ բնագոյր մնաց նոյն. աւանդու-
թիւններ ու սովորութիւններ յարատեւեցին :

Համիտի օրով, հարէմի մեկուսացումը կատարեալ եղաւ : Մուտքը՝
անբռնարարելի, անյեղլի ներքին կանոնադրութեամբ, նուիրապետական աս-
տիճաններով, զօրաւոր կերպով կազմակերպուած հաստատութեան մը վե-
րածուեցաւ, որուն վրայ՝ բացի Վալիաէ Սուլթանէն՝ իր հեղինակութիւնը կը
տարածուէր :

Համիտ ջնջած ու բացարձակօրէն արդիւրած էր բաղոստոսները. կանա-
տը վերածուած էր անբռնարարելի ամբողջի մը. հսկայ պատեր կ'անջատէին
զայն կառավարական այլ սենեակներէ. վախնալով իր անձէն՝ հաստատած էր
խիստ հսկողութիւն, անկարելի դարձնելով դաւադրութիւն մը : Պալատի միջ-
նազաւթին մէջ, հարէմի զոհերուն առջեւ՝ որձատուած սեւ ու սպիտակ ներ-
քիններ՝ պահակի դեր կը կատարէին. անոնց տրուած էր «գափու աղաւթ»
մակդիրը : Ասոնց եւս արդիւրած էր մտնել հարէմ : Սպիտակ կիտայերը

րնդ հանրապէս կէս-անդամահերձ կ'ըլլային. անոնց վրայ կը հսկէր արմատէն կուրտ սեւամորթ ներքինի մը, վերակացուի պաշտօնով, որ կ'անուանուէր «խառ օտաւ սրաշը»: Այս բոլորին վրայ կար ամէնիշխան ներքինագետը, «Գրդ-ար Աղտար», սեւամորթ:

Բժիշկներն անգամ, վանդակապատերու վարպետքի մը բացուածքէն՝ ներկայութեան սեւամորթի մը՝ կը քննէին հիւանդին յետին ու կ'արձանագրէին բազկերակի զարկերուն համրանքը:

Պալատի խոհանոցէն՝ պատրաստուած թափանքեր — իւրաքանչիւր թափառ 15 տետակ կերակուր կը պարունակէր — հարէմլիքը շրջապատող պարիսպի մէջ բացուած յատուկ ծակէ մը ներս կ'առնուէին ներքինիէն, որ քէօշկէ քէօշկ կը կատարէր բաժանումը: Յարկարածիները ճաշարահ չունէին. հարձերը ծալլապատիկ դետին նստած՝ ափսէին չութը բոլորումը՝ կը ճաշակէին ձեռքով: Պաշտօնական ճաշկերոյթներուն սակայն զիւրիւն գործածել սկի կամ արծաթ զգալ, դանակ եւ պատասաքաց: Օրինակ, Խրտիւի մօր ալյուրութեան սոթիւ, կերակուրը մատուցուած է ձոյլ մետաղէ ափսէներով: Ճաշէն առաջ ու ետքը, մատուցները կը լուացուէին վարդի ու մանիշակի անուշահոտ ջուրով: Ամէն ճաշէ ետք, հարձերը իրր շնորհակալութիւն, աղօթքի ձեւով կը մոլորային. «Աստուած երախտիքներ յիսարդուէ մեր օգոստափառ կայսեր»:

Մի միայն իրական սեւոր ազատ մուտք ունէր հարէմլէն ներս: Անշուշտ, այս բացուածի արտօնութիւնն ալ առանձնաշնորհեալներու վերապահուած էր, նախարարներու եւ բարձրաստիճան պաշտօնեաներու տիկիններուն: Ստիպողականութիւն մըն էր որ օրիորդներ սպիտակ, խիւ տիկիններ սեւ ֆէրէճէով, առանց քօղի ներկայանային. Փատիշահին ներսուած էր դանոնք դիտել: Ալյի նման արտօնութիւնները գիտումնաւոր էին: Հանումներու ալյէն քանի մը օր ետք, զիւրիւն էր իրենց ամուսնոյն շնորհուած չքանչաններ, պաշտօններու բարձրացում եւն: Շատ կը խօսուէր Հասան փաշայի հանումին յաճախի ալյերուն վրայ: Նախարարական այսքան փոթորկալից փոփոխութիւններու մէջ, Հասան փաշան միշտ կըրցած էր ծիպ ջուրերու վրայ եւ պահած էր ծոփային նախարարի պաշտօնը: Զինք անուանած էին «անշարժ նախարար»:

Հարէմի անթափանց պատերուն ետեւ որքա՞ն արցունք թափուած, որքա՞ն արիւն հոսած է... Քանի՞, քանի՞ անմեղ հարձեր լռիկ-մնջիկ դոհուած են անհետացումով...: Յայտնի է պատմութիւնը այն արիւնայի ոճիրին. երբ անմեղ կէօղաէ մը, արքայի սնարին մէջն իսկ, իր բրած յանկարծակի մէկ շարժումին հետեւանքով, կը սպաննուի տարձանակի մէկ հարուածով խալիֆային կողմէ: Համր վախցած էր հարձին ալյ անմեղ շարժումէն. կարծած էր թէ զինքը պիտի խեղդէր:

Ուրիշ օր մը, հազիւ 13 տարու զեռատի աղջիկ մը, իր սենեակներէն մէկուն մէջ անդիտակից մոլորած, պղտիկ տարձանակով մը կը խաղար, կարծելով թէ նոր խաղալիք մըն է: Համր ներս մտնելուն՝ սարսափած վրան կը յարձակի եւ զէնքը ձեռքէն կ'առնէ: Կը հրամայէ որ քննութիւն մը կատարուի, զիւրիւն համար թէ պղտիկին թելադրող մը եղած է: Ոստիկաններ կը շարժարեն խեղճ փաքրիկը, եղունդներու տակ կրակցած երկաթէ շեղրեր գնե-

լով, որպէսզի խոստովանի: Խեղճ աղջիկը խոստովանելիք ոչինչ ունէր. արքանք, ազադակ ոչ մէկ ստիկանի գութը կը շարժէր. արքայական հրամանը պէտք էր գործադրուէր. խեղճը շարժարանքներու տակ հողին կ'աւանդէ: Ո՛չ շատանկութիւն, ո՛չ զեղեցկութիւն զինաթափ չէին ընէր Սուլթանին վայրագութիւնը: Ամենազոյգն կասկած մը, եւ ահա անթիւ հարձեր կ'աներեւութանային: Անոնք կը նշմարէին իրենց բախտակիցներու բացակայութիւնը. սակայն հարցում մը չէին կրնար ընել թէ՛ ս՛ւր են, ս՛ւր մեկնեցան:

Ներկայ դուխը փակելէ առաջ, Գերմանիոյ կայսր Գուլիելմոս Բ.ի առաջին վեղերը, իշխան Ֆրիդրիխ Պիւլով, որ Պոլիս ալյին իրեն ընկերացած էր 1898-ին, իր «Յիշատակներ» երկին մէջ, կայսրուհին հարէմ ալյին չութը ձեռեւեալը կը գրէ. «Կայսրուհին աւելի նախապաշարեալ էր հանդէպ թուրքերուն քան կայսրը: Բաղմակնութեան համար իր ունեցած զգուսնքին պատճառաւ, շատ զգուարութեամբ ընդունեցաւ հարէմ ալյ մը տալ. իրաւացիօրէն իր արժանապատուութեան հակառակ կը գտնէր, որ զերման քրիստոնէայ մը ալյէրէր նման բանա մը, որ հակառակ բոլոր զխտութեան՝ կրնէր զերի կեանք մը կը վարէին: Վերջապէս համակամութիւն յայտնեց հաճելի ըլլալու համար իր ամուսնոյն, որ այս ալյը ստիպողական անհրաժեշտութիւն մը կը նկատէր: Երբ հարցուցի կայսրուհին իր տպաւորութիւնը, «Աստուած մ, զէր կրնէրու փողանց մը, փառիղեան նորաձեւութիւններով, որ չեն վախկոյներ. անուշեղէն եւ բրային կ'ուտեն եւ սոսկալիօրէն ձանձրացողի երեւոյթ ունին» պատասխանեց: Թէ՛ կայսրուհին, թէ՛ Պիւլով, անդիտակ մնացին պաշ-պատրնի վրայ իրենց ձգած տպաւորութեան: Ինչպէս գրեցինք, ան՝ «է-տէպսիդ» մակդիրին արժանացուցած էր կայսրուհին...:

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹԻՒՆ

Ստիպումի տակ, մեր երկատիրութեան ժամանակագրական դատաւորումը պահել չկրցանք: Փափաքեցանք տալ բնթերցողին Օսմանի յաջորդութեան կենցաղի, վարչական ձևի, արքունի մթնոլորտին եւ կառավարական սկզբունքներու մասին որոշ տեղեկութիւններ, որպէսզի լաւ հասկնան թէ ի՞նչ տեսակ մտղոց տիրապետութեան տակն էինք: Դժբախտաբար հայ ազգը նոյն նաւուն վրայ կը գտնուէր. նաւ մը որ հինգ դարէ աւելի, հակառակ փոթորիկներու եւ ալեկոծութեանց, ծփծփաց՝ բայց չընկղմեցաւ:

Իր մանկութեան եւ պատանեկութեան տարիներու վրայ մեզի կը պակսին որոշ տեղեկութիւններ: Արքունի գաղտնիքներ դուրսը արձագանդ չէին դնենք: Օտար հեղինակներու մօտ կը գտնենք հազուադիւրս դրուադներ, որոնք կը նպաստեն մեզի որոշ չափով հակիրճ տեսութիւն մը ունենալու:

Համիտ կը կորսնցնէ իր մայրը, երբ 11 տարեկան էր: Մայրը թոքախտէ վարակուած, 26 տարեկանին կը մահանայ: Հայրը Սուլթան Մէճիտի ալ, նոյն տարեկան կը մահանայ 1861-ին: Համիտի մօտ եւս նոյն հիւանդութեան տխուհիւնները երեւցած են, երբ պատանի էր. սակայն կրցաւ զիմադրուել իր ժուժկայ կենցաղով: Կանուխէն զրկուած մայրական դուրսդութեան, զրբթէ անմայր մեծցած, ի ծնէ տկարակազմ, մեղամտածո եւ երկչոտ բնաւորութիւն մը կը զրոյժուի իր նկարագրին վրայ: Պատանեկան տարիքին կը խուսափէր իր քոյր-եղբայրներու բնակարանէն. չէր մասնակցեր անոնց խաղերուն. կը մնար մենակեաց ու սակաւախօս: Իր մարդատեաց բնաւորութիւնը պատճառ եղած էր որ իր հարազատները անտարբեր մնային իրեն հանդէպ: Հայրն իսկ, զուշակելով անոր անուղղելի մոլութիւնները, միայն արհամարհանք ունեցած է անոր հանդէպ: Ո՛չ ոք կը սիրէր եւ ... ոչ ոքէ սիրուած էր:

Իր երկտառարկութիւնը մօտէն ճանչցողներ իրեն կը վերադրեն բնածին չարութիւն, սէր... վայրագութեան եւ վրէժխնդրութեան: Եսասիրութիւն եւ չահաւիրութիւն, ազահութիւն եւ վախկոտութիւն, թիւրաւիրտ չահազխտութիւն՝ եղած են իր նկարագրին զլխաւոր զիժերը: Էր նաեւ ծայրայեղ կասկածոտ. եւ միշտ խորամանկ երեւոյթ մը նշմարուած է իր մօտ: Չեւքի տակէն դործող վատ արարածի մը համբաւը չահած էր. քոյր-եղբայրներ իրար

ձգել, բամբասել, ճիւղալին հնարքներ սարքել, նուրբ չարաշահութիւններ որոճալ, մանաւանդ լրտեսել՝ եղած են իր բնաւորութեան տիրող յատկանիշերը: Չէ վարանած իր քոյր-եղբայրները, նոյնիսկ իր հօրեղբայր Սուլթան Ապա իւր Ազիզը լրտեսելու, միշտ ի հաշիւ մէկուն կամ միւսին, առաւելապէս իրեն նպատաւոր կերպով: Այս մօլութիւնները իր գահակալութեան ամբողջ շրջանին՝ աւելի կատարելագործուած դրութեամբ ի դործ դրած է:

Մօրը վաղահաւ մահէն ետք, իր հոգածութիւնը նախ կը յանձնուի Նաալիք Միստոյ հանումին, որ պալատի տարիքոտ հարձերէն մին էր: Կարճ ժամանակ վերջ կը մեռնի հանումը, եւ Սուլթան Մէճիտ իր պաշտօնական Արդ կնիան՝ Փէոէստրօ հանումին կը յանձնարարէ, որ Համիտին իրը երկրորդ մայր ծառայէ: Հանումը, որ զաւակ չէր ունեցած, սիրով ընդառաջ կ'ըլլէ իր կայսերական ամուսնոյն փափաքին: Անունէն կրնանք ենթադրել, որ Մէճիտի այս Արդ կնիւր յունական կամ իտալական ծաղում ունէր: Ան օժտուած էր արտակարգ զեղեցկութեամբ: Մէճիտի մահէն ետք երբ Ազիզ գահ կը բարձրանայ, հակառակ պալատական ասանդական սովորութեան, Փէոէստրօ հանումին ամուսնութիւն կ'առաջարկէ: Սակայն Սուլթանուհին խոհեմօրէն կը մերժէ նոր արքային փաղաքշէջ ասաջարկը, առարկելով որ կ'ուզէ իր բոլոր գուրդութեանքը կեդրոնացնել Համիտի եւ անոր քրոջ ձեռքի՝ — ապագայ կին Տամատ Մահմուտ ձեռքի տալու փառքի — եւ շարունակել նուիրուել անոնց պատկարակութեան՝ յարգելով իր ամուսնոյն յիշատակը:

Սուլթանուհին վեհանքն նուիրումը, բարոյական փարձատրութեան շարժանառակ դատ, իրեն պիտի վերադարձէր անդուշտիկ յուսախաբութիւն: Իր անսովոր ջանքերը պիտի ջլատուէին Համիտի մօլութեանց առջեւ: Համիտ իր այս ագիւս որդեկիր մօր հանդէպ ցոյց տուած է եպերելի ապերախտութիւն: Չայն չարախօսած է իր հօրեղբոր, բամբասելով թէ Փէոէստրօ հանումը՝ պալատի սպասաւորներէն Օսման պէյի հետ սիրահարական յարաբերութիւններ կը մշակէ: Այս ամբաստանութեան վրայ, Սուլթան Ազիզի հրամանով, խեղճ Օսման պէյը պալատէն կը հեռացուի: Չմոռնանք յիշել որ, երբ Համիտ գահ կը բարձրանայ, Օսման պէյը արքունի առաջին սենեկապետ կը կարգէ, ոչ չառ երկար ժամանակի համար անշուշտ: Ուրիշ անգամ, չառ աւելի ծանր դրդարարութիւններով կը բռնաւորէ իր անձնուէր որդեկիր մայրը, չարախօսելով թէ՛ Իզզէթ եւ Հաիզի փաշաները, որոնք կը տեսակցէին Փէոէստրօ Սուլթանուհին հետ, ոչ թէ իր խորհրդակալներն էին, այլ՝ սիրահարները. հանումը ստած էր զանոնք իրր ազգական ներկայացնելով, որ պէտքի ազատ մուտք ունենան իր քէօքն ու ննջատենակը: Փէոէստրօ հանումը տեսնելով իր ճիղերուն անօգտակարութիւնը՝ ուղղելու լակոտին շար բնադրները, աւելորդ եւ անպէտ համարելով իր ըրած զոհողութիւնները, մահաւանդ դրուած ենթակային ծայրայեղ հետադարձութենէն, կը հրաժարի իրեն յանձնուած պատկարակութիւնի եւ որդեկիր մօր պաշտօնէն, չուղեր նոյնիսկ բնակիլ նոյն երդիքի տակ եւ կը խնդրէ Սուլթան Ազիզէն, որ Նշան Թաշի անձնապատկան պալատը իր տրամադրութեան տակ զրուի:

Փէոէստրօ հանում ողջ էր 1901-ին եւ կ'ապրէր պալատ: Ան կրնար

դրամասիրութիւնն եւ ազահութիւնն իր երկատարդ տարիքին մէջ, խօր հետ-
քեր ձգած էին իր նկարագրին վրայ: Գահակալութեան շրջանին գիտցաւ դու-
ծածեւ այդ երկու մօլութիւնները իրր զէնք. եղաւ առատապարպեւ ու... ա-
ղահ:

Փէռնաբո հանումէն ետք, Աղիզի մայրը՝ Բէրթէմիսիզ գատրն, կը հա-
մակրի Համիտին եւ իր հովանաւորութեան տակ կ'առնէ: Այս Մայր Սուլ-
թանը, զազանի գիտութեանց հետեւող մըն էր, եւ իրեն գփուար չեղաւ կոա-
հել իր սաշտոյանեալին մօտ նախապաշարեալ զազախարներու հակում մը:
Համիտի անտարբերութիւնը զրական գիտութեանց, մտատանջ երեւակայու-
թիւնն ու վրդով հոգին՝ զինք կը սահմանէին աւելորդապաշտութեան: Հա-
միտ ծերունի Գատրնի մօտ, երկար զիչերներ կ'անցընէր, կախարդութիւններով
շրջապատուած, որոնք զինք խելամուտ կ'ընէին բիւական մոգութեան եւ աստ-
ղաբաշխական զազանիքներու: Արդէն փոքր տարիքին, սեւամորթ էօնիւքնե-
րու արտառոց սլատմութիւնները իր հոգիին վրայ գրոշմած էին շեշտեալ
վախկոտութիւն մը:

Միջանկեալ սա եւս աւելցնենք, որ Մուսթաֆա Գ.ի (1757—74) ժա-
մանակաշրջանին, պարտը կը վիտար ամէն ազգի լականադէտներով, հոգե-
հարցներով, բանդապուշակներով, զեանախօսներով, զխիտարաններով՝ աշ-
խարհէ շորս ծաղերէն, Չինաստանէն, Հնդկաստանէն, Մարոքէն, Արաբական
թերակղզիէն, ամէն տեսակ ֆաքիր ու զիւսկոչ Պոլիս կու գային. Հարէմի
կիները այս հարցուկներուն եւ կիւսերուն խորհուրդ կը հարցնէին եւ անոնց
տուած պատգամները մեծ վարկ ունէին:

Իր պատանեկութեան մենակեաց կեանքը՝ ըսինք որ զինք մեյամադճոտ
դարձուցած էր, ու վաղահաս հակում մը ունեցած էր մոգական չարագեւու-
թեան, մօլութիւն մը եւս տեւցնելով իր մօլութեանց վրայ: Հանումի աղղե-
ցութեան ներքեւ, զարգացաւ թաքուն գիտութեանց հակումը. իրեն առիթ
տրուեցաւ ուսումնասիրելու խորապէս՝ անոր հիմնական սկզբունքները, եւ
դարձաւ կատարեալ հաւատացող մը: Կ'ըմբոշէր նախապաշարեալ հեքիաթ-
ներու ընթերցումը, ապա դործնականի վերածելով՝ երեւակայականը, մաս-
նակեցաւ գիւտական նիստերու. եւ զահ բարձրանալէ ետքն ալ միշտ տեւական
չփումներ եւ տեսակցութիւններ անդալիս չեղան կախարդութիւններու եւ երա-
զահաններու հետ: Վհուկ մը իրեն վստահեցուցած էր, որ եթէ Քեաթհանէի
ջուրը խմէ, գահակալ կ'ըլլայ: Համիտ հետեւեցաւ վհուկի պատգամին, եւ
մինչեւ իր գահակալութիւնը եւ սուլթան ըլլալէ ետքն ալ շարունակաբար ըմ-
պեց այդ ջուրէն:

Ապտիւլ Բահմէն Էսսէն(*) անուն չէյիս մը, որուն հետ յաճախ կը տե-

(*) Էսսէնի յաջորդեց Էպու Հիւտա շէյիսը, որ իր գահակալութեան ընթացքին իր բարի
կամ չար պարիկն եղաւ: Թէոդիկ կը գրէ. «Համիտի սիրական Էպու-Հիւտա երազահանը, կը
նշի 13—3—1909-ին, իր գահընկեցութենէն ետք: Այդ շէյիսը Հալեպի մըն էր: Իսկ Ապտիւլ
Բահման Էսսէն շէյիսը ծնած էր Սիդոն, ներկայ Սայտա (Լիբանան), եւ այն տեղի Թէֆէի
շէյիս էր: Էսսէնն է որ Հիմազի կառավարիչ Օսման Նուրի փաշայի կը տանի Միքիաք փա-

սակցէր, եւ Գուրանի վրայ մեկնաբանութիւններ կ'ուղէր, որ մը իրեն կը յայ-
տարարէ. «Իշխան ինչպէս մօտ առնէն սուլթան կ'ըլլաս»: Համիտ կը
վրդովի, իրեն համար զահի համբան հեռաւեալ իսկ չէր. չի հաւատար
Շէյիսի զուշակութեան եւ կ'առարկէ որ իր հօրեղբայրը՝ Աղիզը — ոչ շատ
տարիքոտ եւ առողջ կազմով — կը գահակալէ, եթէ նոյնիսկ անաւանկալօրէն
արկածի մը զոհ գտնար, իրեն պիտի յաջորդէր իր անդրանիկ եղբայրը՝
Մուրատ: Իմաստուն ծերունի Շէյիսը, սրտազին աղօթքէ մը ետք, կը պնդէ որ
ներքին ձայն մըն է որ զինք կը մղէ այդպէս արտայայտուելու եւ անյաղթելի
համոզում մը ունի իր նախազգացումին իրականացման, կընար իրր պատգամ
ընդունիլ իր ըսածը:

Արդարեւ, այս զուշակութիւնը երկու տարի շանցած կ'իրականանայ:
Համիտ զահ կը բարձրանայ եւ Շէյիսը պալատ կ'ընդունուի եւ մեծ աղղեցու-
թիւն կ'ունենայ Համիտի ձեռնարկներուն վրայ: Ուրիշ վհուկներ, աստղա-
բաշխներ եւ մեռելահարցուկներ եւս նոյն բանը կը կրկնեն Համիտի: Բոլորին
նախառեւութիւնները կը ստիպեն զինքը, որ լրջօրէն նկատի առնէ այդ զու-
շակութիւնները: Այս զազախարը տարօրինակ կերպով կը զարգանայ իր մէջ.
փառամարտիկութիւն մը ծնունդ կ'առնէ, եւ կը սկսի ստեղծել միջոցներ՝ իրա-
դործելու համար այս երեւակայական երազը:

Պիտի տեսնենք որ Աղիզի մահուան, եւ ապա Մուրատի գահընկեցու-
թեան մէջ մեծ եղած է իր դերը:

Նախ կը մտածէ իր հօրեղբոր հակառակորդներուն հետ յարաբերութիւն
մշակել եւ զրդուել զանոնք որ փութացնեն անկումը: Միւս կողմէ սուտ լուրեր
կը հաղորդէ Աղիզին, քաջալերելով զինք որ շարունակէ իր քանդիչ քաղաքա-
կանութիւնը, անտարձակ չալլութիւնները, անտեղեակ պահելով զինք այն
դատաճանութեանց, որոնք կը պատրաստուէին իր թշնամիներէն:

Թէեւ Աղիզ մօտէն ուսումնասիրած էր Համիտի նենդ նկարագիրը եւ
միշտ վերադաս ու զրոյշ կը գտնուէր անոր հանդէպ, հակառակ որ իրենց մի-
ջեւ անկեղծ սէր զոյսութիւն չունէր, մէկ կողմէ գահաժառանգ Մուրատի վա-
յելած մեծ ժողովրդականութենէն զգածուած, եւ մօրը աղղեցութեամբ, ա-
յելի համակրանք տածած էր Համիտի:

Համիտ կը շարունակէր հետեւիլ զազանի գիտութեանց դասընթացը-
ներուն, եւ զանոնք կը կատարելագործէր ջերմ հաւատացեալ մը դարձած,
կ'իրադրուէր ու կը դործադրէր այդ գիտութեան սկզբունքային նախադիտե-
լիքները: Արդէն Սուլթան ըլլալէ ետք ալ շարունակեց հետամուտ ըլլալ եւ
պաշտպան կանդիլ այդ գիտութեան: Տանք օրինակ մը իր կիսահմայութեան
տաղանդէն:

Հայ գերձակի մը հաղուստ մը կարել տալով, կը նուիրէ իր եղբոր

շայի սպանութեան հրամանը:

Էպու-Իւլ-Հիւտա շէյիսը կը պատկանէր Ռիֆայիներու աղանդին: Ռիֆայիները քաղաքա-
կանութեամբ ալ կը գրադէին, ինչպէս Գաիիբէի Սիմուսիքները: Զուտ կրօնական աղանդ մը
չէին, ինչպիսիս են Գոնիայի Մեվլանայի տէրվիշները:

Մուրատին: Նախքան նուէր տալը, հապուտոր քառուկ վհուկի մը անէծքնե-
րով եւ ազօթքներով չարադիւթել կու տայ... Աւելին, Մուրատի եռամսեայ
գահակալութեան շրջանին, երբ ինք գահաժառանգ հռչակուած էր, վհուկի
մը մեղքամոմէ պուպրիկ մը չինել տուած էր: Պուպրիկը կը ներկայացնէր
Մուրատը: Կախարդական սկզբունքներու աւանդական սովորութեանց, ինչ-
պէս նաեւ քրմութիւն խորհուրդներուն հետեւելով, ամիս մը շարունակած է
ամէն օր մեղքամոմէ պուպրիկը տսեղներով ծակծակել: Յետոյ զայն կը յանձնէ
ամէնէն մեղք մեղքաւոր մը, որ Պուսոյ ամենէն վատահամբաւ ու ստոր-
երկրեայ թաղերէն մէկուն մէջ, գետնայարի նկուղ մը ունէր: Այս վայրը իր
մեհեան կը ծառայէր եւ շարագուշակ յատկութիւններով օժտուած էր ըստ
քրմութեան հետեւորդներուն: Հոն, մեռելախօս Շէյթան Ձէյնէպը, մութ
նկուղի մէկ նեղ սենեակին մէջ, ձեռագրի մը վրայ հակած, մահերգի շարա-
դիւթական բառեր մընջելով՝ աղերս կ'ուղկէր շար ուղիներու: Եւ փոքր վար-
դներէ մը փայտերու բարամունքով, հարուածներ կու տար Մուրատը ներկա-
յացնող մեղքամոմէ պուպրիկին, սրպէսի Մուրատի հիւանդութիւնը սաստ-
կանար եւ գահընկեցութիւնն ըլլար մօտալուտ(*): Ահաւասիկ քարոյական
զգացումներէն մին՝ գահաժառանգի մը, որ օգտուելով բախտի յարախախտ
զէպքերէն, ձեռք պիտի առնէր Օսմանեան կայսրութեան զեկը, պիտի տես-
նէր թէ ի՞նչ արխանալի զէպքերով եւ ինչ պարագաներու ներքեւ:

Այժմ խօսինք Համիտի մտաւորական գարգացումին եւ առած դաստիար-
ակութեան մասին: Սուլթան Մէճիտ սկսած էր իր զաւակներուն բարձր ու-
սում ծամել: Սակայն, արքունի իշխաններու եւ գահաժառանգներու տրուած
այս կրթութիւնը, կարելի չէ բազմաթիւ Եւրոպայի միապետական վարչաձե-
ւով կառավարուող երկիրներու գաստիարակչական մեթոդներուն հետ: Եւրո-
պայի գահաժառանգները խնամեալ գաստիարակութեամբ պատրաստուած,
գիտակից են իրենց ապագայ պատասխանատուութիւններուն, եւ արժանի
թեկնածուներ կ'ըլլան գահ բարձրանալու: Անոնց մտաւորական զարգացումը,
գիտութեան պաշարը՝ ամենէն մեծ ազդակներէն մին նկատուելով՝ առաջին
զծի վրայ կու գար. նամանականոց քարոյական սկզբունքները գերիշխող զեր
ունէին, քանի որ գահաժառանգին ստացած կրթութենէն կախուած պիտի ըլ-
լար ազդին ճակատագիրը:

Թուրքիոյ մէջ վերոյիշեալ էական սկզբունքներու պակասին վրայ կ'ա-

(*) Պատմութեան մէջ կը հանդիպինք նոյնանման արարողութեան մը, գործադրուած
բարձրաստիճան եկեղեցականի մը կողմէ: Ֆրանսա, Գահուր Բալաֆի արքեպիսկոպոսին յա-
րաբերութիւնները չափազանց լարուած էին Յովհաննէս իւ. Պապին հետ: Արքեպ.ը՝ Պապը
ներկայացնող մեղքամոմէ արձանիկ մը շինած էր ու վառած՝ աղօթքներով ու շարականնե-
րով, խուցկով ու մոմով, այն յոյսով որ — ինչպէս կախարդական գիտութիւնը կը հաստատե-
րով, — Պապը տառապէր մոմէ արձանիկին նման բոցերու մէջ: Արքեպ.ը մատնութեան մը գոհ
— Պապը տառապէր մոմէ արձանիկին նման բոցերու մէջ: Արքեպ.ը մատնութեան մը գոհ
երբայով կը ձերբակալուի եւ կ'ամբաստանուի: Կը խոստովանի իր արարքը եւ չարչարանք.
ներու ենթարկուելէ ետք, 1317-ին խառնակի վրայ կը հրկիզուի: Համիտը հրկիզող մը պիտի
չգտնուէր իր գահընկեցութենէն ետք:

ւերնար պալատի ներսած մթնոլորտի ազդեցութիւնը: Ո՛չ մէկ արքայածին
կրցած է խոյս տալ անբարոյականութեան բոյն հօրենական պալատի ալք նե-
խած մթնոլորտին: Հոն մաքուր նկարագրով մարդիկ արատ մը կը կազմէին:
Իշխան եւ իշխանագունք շրջապատուած էին շահախնդիր, եսասէր, փառա-
մոլ, անուանարկ եւ միջակէն վար «Մեծամեծք» կոչուած անձերէ. եւ իրերու
բերումով կ'ենթարկուէին անոնց շարագէտ ազդեցութեան, դառնալով անոնց
ձեռքին խաղալիք: Պալատին մէջ ոչինչ կար իրենց բարի օրինակ ծառայելու.
դատանի հասակին իրենց տեսածներն ու յաճանքը կը կործանէին իրենց մօտ
ամենէն վեհանձն բարի արամադրութիւններն իսկ, կը չեղէին ոգին, կը խոռ-
վէին զգացումը եւ կը յեղաշրջէին գաղաւթ հոգեբանօրէն մարդկային, ըն-
կերային, ազգային բոլոր մարդկերուն մէջ. վերջապէս անհատականութիւնը
կը տուժէր: Իշխաններ, որոնք կրնային փախլի իրենց իմացականութեամբ,
բարութեամբ, արդարութեամբ, կրնային անհուն ծառայութիւններ մատու-
ցանել իրենց հայրենիքին, քաղկով առաքինութեան չափողներէ, առաջնորդե-
լով ազգը զէպի յուսաւոր ապագայ: Սակայն նման մթնոլորտի մէջ նման
պայմաններով՝ ոչինչ կարելի էր յուսալ. հոն, ամենէն առաջնակարգ արժա-
նիքներն անգամ կը վատթարանային, կը նսեմանային:

Համիտ, մինչեւ իր չափահասութիւնը, իր արքայածին իշխան, ուրիշ
տառնեակ արքայածիններու հետ, բոլորած է պատանեկութեան տարիները
սուլթանական պալատի ապականած շրջանակին մէջ, զեղերելով քէօզկէ
թէօզկ, շրջապատուած գերիներով ու ներքինիներով. ո՛չ ընկեր, ո՛չ սրտա-
կից բարեկամ, քիչ խորհրդատու մը ունենալով:

Փոքր տարիքին, մտաւորական աշխատանքի համար բուռն համակրանք
ունենալը կը հաւաստուի, հակառակ իր ունեցած կարող ուսուցիչներուն: Ար-
քայածիններու պալատական գաստիարակութիւնը բնոյ հանրապէս իւլէմանե-
րու ազդեցութեան տակ կ'ըլլար ու կը կրէր աւելի կրօնական բնոյթ. ոչ թէ կը
տրուէր թրքերէն, արաբերէն ու պարսկերէն լեզուներու. մինչ եւրոպական
ձեզուններու աւանդումը՝ շատ թերի կ'ըլլար: Գիտութիւն, փիլիսոփայութիւն,
տնտեսագիտութիւն, ազգաց պատմութիւն, բնիկերային գիտութիւններ, հո-
գեբանութիւն, օրէնսդիտութիւն եւն., որոնք ջիղ ու խարխիւ կը կազմէին ընդ-
հանուր գարգացումի, բոլորովին անտեսուած կ'ըլլային: Բայց պարագան
նոյնը չէր Համիտի համար. Քէմալ փաշան ծառայեց իրը précepteur,
Խոմէր Շէրիֆ եւ Ֆէրիտ փաշաները՝ արաբերէնի. իրը ընդհ. գաստիարակիչ՝
Խոմէմ եւ Նամըք փաշաները. Մահմէտ Էֆէնտին՝ թրքերէնի եւ պարսկերէնի իսկ
Պրն. Կարուէ՝ ֆրանսերէնի: Նուազի համար խոսքացի Լոմարատի եւ Կուա-
թէյի: Համիտի ուսուցիչ եղած են նաեւ Հաֆիզ Ահմէտ եւ Լուիֆի Էֆէնտինե-
րը: Իրեն աւանդուեցան ինքնաճանաչութեան գասեր ու խրատներ. երկիր մը
կառավարելու համար միապետի մը անհրաժեշտ առաքինութիւնները՝ արդա-
րութիւն, բարութիւն, մեծանձնութիւն, ներդաժանութեան ոգի, սէր ընդհ.
հպատակներու հանդէպ: Բոլոր ուսուցիչները գէթօհուլութիւն յայտնած են թէ՛
իր նկարագիրին եւ թէ՛ զարդանալու համար ցոյց տուած անտարբերութեան:

Փորձառութեամբ բեռնուոր, այսքան կարող ուսուցիչներու բոլոր

ջանքերը տղարդիւն մնացած են իրեն ընդունիլ տալ տիրապետելու՝ կառա-
վարելու համար նախնական սկզբունքները. անոնք կրկնած են քանիցս, թէ
Սուլթան մը ինչ պէտք է ընէ, եւ ինչ պէտք է ընէ. չէ ուղած սորովի՝ հրա-
մայելէ առաջ՝ հնազանդիւ. կարծես իրեն համար չէին այդ սկզբունքները.
ուստի չկրցաւ օղտադործել առաւելագոյն չափով իրեն ջամբուած կրթու-
թիւնը, որով իր ուսման արդիւնքը մնաց չփոթ, թերի եւ անկատար, եւ եղաւ
անկարող դահաժառանգ՝ անկարող կառավարական սալլը յօդուտ ընդհա-
նուրին առաջնորդելու:

Կարգ մը պատմադիրներ կ'ըսեն թէ Համիտ որեւէ ձիրք չունէր եւ չէր
կարող տանիլ մտաւարական աշխատանք, նոյնիսկ իր մայրենի լեզուն դժուար
ու խրթին թուած է եւ անհատնում տառախաղներ կ'ընէր իր գրութիւննե-
սուն մէջ: Մենք կը մերժենք բաժնի իրենց կարծիքը: Համիտ եղած է ան-
խոնջ աշխատող մը, ինչպէս կը նշէ Տանիշմէնտ. արքունի արխիւներ մեծա-
քանակ տրցակներ կը պարունակեն անոր իրատէներու, ֆէրմաններու եւ այլ
խորհրդածութեանց: Բախտն ունինք հրամայելու մեր ընթերցողներուն, իր
դալամով դրուած եւ ինքնադիր հաղուստիւս գրութիւն մը (տեսնել գիրքիս
առանձնատիպ նկարներու բաժնին մէջ):

Համիտ եւս, բոլոր սուլթաններու նման, եղած է կնամոյ: Իր սիրահա-
րական յարաբերութեանց մէջ մանչամուրտութեան դրուող չի յիշուիր: Գահ
չբարձրացած, իր երիտասարդութեան ունեցած է կարգ մը սիրային արկած-
ներ: Իր հօրեղբօր, Սուլթան Աղիդի պարուհիներէն մին կ'առեւանդէ: Որ-
պէսզի խոստովի Սուլթանի վրէժխնդրութենէն, զնու իմամիւ մը կը դիմէ եւ
դադանօրէն պաշտօնական նիւթս կ'ըլլայ: Այս իր առաջին պաշտօնական կինն
է: Այս միութենէն կը ծնի ազնիւ զաւակ մը՝ Հայրիկ կոչեցեալ. պզտիկը հա-
զիւ 8 տարեկան, ողջ-ողջ կ'այլի, լուցկիի տուփի մը հետ խաղալուն հետե-
ւանքով:

Իշխան եղած ժամանակաշրջանին, հակառակ իդական սեռի հանդէպ
ունեցած շեշտեալ բնազդին, սպրած է աւելի ժուժկալ կեանք: Իր անձնական
հարէմէն դուրս — արքայածին բոլոր իշխաններն ալ ունէին իրենց անձնական
հարէմը — իրեն կը վերադրուի քանի մը սիրային յարաբերութիւններ: Օրի-
նակ. Պելճիքացի Օր. Ֆլորա Գորտիէ անուն շատ դեղեցիկ աղջիկ մը, որ նո-
րաձեւութեանց աշխատաւորուհի մըն էր, իր տարփանքի սեղանին դո՛հ կ'ըլ-
լայ, Համիտի սուտ խոստումներուն վրայ, իրը թէ թէ զինք կնութեան պիտի
առնէ, խեղճ պէյճուհին կ'ընդունի մահմետականութիւնը եւ ֆաթիմա անունը
կ'առնէ: Բայց Համիտ զինք կը լքէ վատօրէն, ու զիւանդիտական միջամ-
տութեամբ ան կը հեռացուի Պոլսէն:

Գահ բարձրանալէն ետք, մեղի ծանօթ են իր հինգ մանչ զաւակները:

Ա.— Սէլիմ էֆ. պաշտօնական Բ. կինէն. այս զաւակը ատելով տառած
է. հեռացուցած է պալատէն եւ Սէլիմ էֆ. 6 տմիս Սուլթան Աղիդի տղայ
Եռասուֆ Իզդէտտինի ասպարանքը տպաւորանած է: Ապա Երլարդի քօչկերէն
մէկուն մէջ բանտարկուած: Քեաղիմ փաշան միջամտած է, որ բանտարկեա-
լին վրայ դրուած խոտութիւնները մեղմացուն. խեղճ փաշան Պադուստ

կ'աքորուի. Համիտ կասկածած էր որ ան Սէլիմ էֆէնտին հետ իր դէմ դա-
ւադրութիւններ սարքէ:

Օմար աղան, Սուլթանի հաստատրիմ ծառան, շնորհազուրկ կ'ըլլայ
բանտարկալի ի նպաստ ցուցուցած բարեհաճութեանց համար:

Եռասուֆ Ռիդա փաշան, որ մը պաղատանքով Սուլթանին ոտքը կ'իյ-
նայ, որպէսզի վերցուն Սէլիմ էֆ. ի հանդէպ խստութիւնները. Համիտ զայ-
րացած կը պատասխանէ. «Անոր զիակը ձեռքովս լուալ ու պատանքել՝ ինծի
համար հաճոյք մը պիտի ըլլայ»: Ահաւասիկ Համիտ այսպէս կը հասկնար
Հայրական սէրը:

Բ.— Երկրորդ աղան՝ Ահմէտ էֆէնտի. 1901-ին 26 տարեկան էր, կը դրէ
Պրն. Տորի: Իր ամենափրատուն զաւակն էր:

Գ.— Երրորդ աղան՝ Ապա Իւլ Գասթըր էֆ. երկու տարի փոքր էր Ահ-
մէտէն:

Դ.— Չորրորդ աղան՝ Պիրհանէտտին էֆ. 14 տարեկան էր 1901-ին.
չփացած ու երես առած օրդեակն էր՝ նախանձ շարժելու աստիճան միւս եղ-
բայներուն: Միակ զաւակն էր որ օտար հիւրերու կը ներկայացնէր. օժ-
տուած էր նկարիչի եւ երաժիշտի սաղանդով: Գերմանիոյ Գուլիելմոս Բ.
կայսրը եւ Մանթենեկոյի թագաւորը ունկնդրած են անոր նուագն ու գնա-
հատած... առ ի քաղաքավարութիւն:

Ե.— Հինգերորդ զաւակը — Ապա Իւլ Ռահիմ էֆ. 7 տարեկան էր
1901-ին:

ԱՂՋԻԿ ԶԱՒԱԿՆԵՐԸ

Ա. Իշխանուհի Զէքիէ հանում: Շէկ մազեր, կապոյտ աչքեր, թափան-
ցիկ ու կաթնարոյր մորթ. ամուսնացած սղդային հերոս Ղազի Օսման փա-
շայի որդի, զօրավար Նուրէտտին փաշայի հետ: Օսման փաշայի այս անար-
ժան տղան, սողմական բարքեր ունէր. կնկայ նման չարուած կը պտըտէր.
հակառակ սոկրատեան մօլութեան, ունեցած է մէկէ աւելի հոմանուհիներ:
Այս իշխանուհին կը վերադրուի ոճիւր մը. իր ամուսնոյն հոմանուհիներէն
մին՝ Գամելիա անուն՝ իր հրահանգով կը սպաննուի, ինչպէս նաեւ Գամե-
լիայի մայրն ու չնիկը, Ղանի պէյի ձեռամբ: Կը պատմուի որ Համիտն է որ
թելադրած է սպանութիւնը, իր աղջկան վրէժը լուծելու համար, չկարենա-
լով պատժել փեսան, ինչ որ դայթաղութեան դուռ պիտի բանար: Այս զրոյցը
աւելի հաւանական կը թուի. քանի մը ամիս ետք նման երկրորդ ոճիւր մը
զործադրուած է նոյն Ղանի պէյի ձեռքով, Նուրէտտինի ուրիշ մէկ հոմանու-
հին վրայ, օրիորդ... շատ դեղեցիկ խալուհի մը, որուն հայրը պալատին
մէջ երաժիշտ էր: Բացուած քննութիւնը շուտ մը կը փակուի առաջին ոճիւրին
նման. Ղանի պէյ վտանգաւոր վկայ մը ըլլալուն, Համիտ զայն ալ անհետաց-
նել կու տայ: Համիտի այս տխուր փեսան պատճառ եղած է այլ սպանու-
թիւններու. կը յիշուի նաեւ իր խոհարարը՝ պուլկար Գոսթոն, կայտառ տղա-
մարդու բոլոր յատկութիւններով...

Զէքիէ հանումն ալ երաժիշտի համբաւ կը վայելէր: Կը սիրէր ընդունիլ ասոր հիւրեր իր քէօզիկն մէջ: Մեծ համակրանք ունէր իր հօր ատած Սելիմ եղբօր համար, ու կը բաժնէր իր աներհօր՝ Ղազի Օսման փաշայի՝ երազային մատուցութիւնները, Սէլիմ էֆ-ն զահ բարձրացնելու: Հաւանական է որ Զէ-գիէ եւ Սէլիմ միամօր ծնունդ եղած ըլլան:

Բ. զուտորը, իշխանուհի Նաիմէ հանում, 23 տարեկան էր 1901-ին: Գրմանեան Պատրիարք ներկայ եղած էր անոր հարսանիքին: Օժտուած ար-տակարգ գեղեցկութեամբ, երկայնահասակ, չաղանակազոյն աչքերով, հոսի-մէկական մեծայի գիմանկար, չափազանց հպարտ, ազատամիտ՝ գաղափարնե-րով, Ֆեմինիստ՝ հակառակ իր ամբողջ կենցաղին, գէշ մահմետականի մը համբաւն ունէր: Ժամայն կ'ուտէր եւ գինի կը խմէր: Ամուսնացած էր Ղազի Օսման փաշայի երկրորդ տղուն հետ: Համբաւի այս փեսան թէեւ մեծ արժէք մը չէր ներկայացներ, սակայն իր անդրանիկ եղբորմէն կը զանազանուէր իր բարձր բարոյականով:

Գ. Երրորդ աղջիկը իշխանուհի Նաիլէ հանում: 18 տարեկան էր 1901-ին: Նիհար ու վախ, շատ նմանութիւն ունէր նախորդ քրոջ Նաիմէ հանումին հետ, թէեւ նուազ հրապուրիչ եւ նուազ վայելուչ, նշանուած էր նորէն Ղազի Օսման փաշայի երրորդ տղուն հետ, լիթթան Գոյունէյ ձէմալ սէյի հետ: Բայց մեղի անյայտ պատճառով՝ նշանուածքը կը խզուի: Նաիլէ հանում ապա կ'ամուսնանայ Արիֆ Հիքմէթ փաշայի հետ, որ տղան էր Բ. Սահմանադրութեան Եղարքոսներէն Նուրէտին Ապախրրահման փաշայի:

Դ. Զորբորդ աղջիկը Ալիէ սուլթան: 13 տարեկան էր 1901-ին, ար-ժապէց գեղեցկութիւն: Ալիէն ծնունդ էր Զէքիէի հօրէն: Իր աղջիկներուն գեղեցկազոյնը կը համարուէր: Գրեթէ միշտ հօրը մօտ տարած, մահուան սնա-րին՝ Համիտին աչքերը զոցած...:

Կը յիշուին նաեւ չորս ուրիշ աղջիկներ — Բէֆիէ, Սատիէ, Շատիէ..., որոնք 1901-ին շատ պզտիկ ըլլալուն՝ անձանթ մնացած են այդ թուակա-նին:

Ինչպէս տեսնաք, Համիտ խորամանկօրէն, իր աղջիկներէն երեքին փեսայ ընտրած էր ազգային հերոս Ղազի Օսման փաշայի տղաները: Այս անձնութեան վայելած ժողովրդական համբաւի մասին՝ ուրիշ առթիւ պիտի խօսինք:

Իր հարձերու հետ ունեցած յարաբերութիւնները արդասաւոր եղած են. Համիտ եղած է հայր բաղձաթիւ զաւակներու: Անշուշտ ունեցած է անհարա-զատ զաւակներ եւս, որոնց թիւը անյայտ է: Երբ դահլնկէց եղաւ, իր հա-րէմը կը բաղկանար 200-է աւելի հարձերէ, որոնք ազատ արձակուեցան. պիտի անդրադառնանք այս մասին ուրիշ գլուխներու մէջ:

Հաճոյքը արհամարհողներէն չէ եղած, յղիացած է ներքի եւ աններքի բաղադրանքներով: Կը պատմուի որ հայկական խնդիրները զինքը շատ զբաղ-ցուցած ըլլան, եւ եղած են շրջաններ, երբ ստիպուած սանձ դրած է կիրքե-րուն: Գոմիթաճիներու գործունէութիւնները զինք շատ կը ջղայնացնէին. բայց երբ վերջ գտնէին փոթորկալից ժամերը, Սուլթանը կրկին ափ կ'առնէր

հարէմի դուռը: Համաձայն որոշ պատմաբաններու՝ հայկական ջարդերուն հարէմ ոտք չէ կոխած. ըստ ուրիշներու՝ ընդհակառակն ամէն օր խրախ-ձանքներ սարքած կ'ըլլայ: Հարէմի հարձերու ընտրութեան մէջ, իր նախա-պատուութիւնը կ'ներթար աւելի գեղանոյշ հուրիներու, կանոնաւոր դիմադի-ծով ու մարմինի չափաւոր համեմատութեամբ: Այս կէտիս վրայ, իր նրա-ցած ճաշակը կը տարբերի արեւելիցիներէ, որոնք ընդհանրապէս նախասի-րութիւն կու տան աւելի մսոտ, դէր ու մեծաշուք կաղմուածքներու: Ունէր 10-է աւելի նախասիրած հարձեր, որոնցմէ ամենէն ծանօթը՝ Աղիզէ հանում մը կը յիշուի, որուն եղբայրը Իշխաք էֆ-ն իրեն թիկնապահ ընտրած էր: Պալատի փափկասուններուն աւելի հաճելի ըլլալու դիտաւորութեամբ, Հա-միտ կրկնուէր համար հաստատեց «Շաֆաք» անունով պատուանշան մը: Փրանսացի Ռոշըֆոր՝ իր խայթիչ գրելով զայն անուանեց «Շաֆա-քա-քա»(*):

Ինչպէս որ իր փառիշտ եղած է բռնակալ մը, այնպէս ալ իրը հայր՝ եղած է բռնակալ մը. իրը ամուսին չգտանք ամական մը...: Իր զաւակնե-րուն միայն սարսափ ու վախ ազդած էր: Զաւակներուն արդիւրած էր եւրո-պական թերթ ստանալ կամ կարդալ: Անոնց ուսման ծրագիրը ինքն էր որ կը պատահէր. այս կերպով անոնց ջամբել տուած է բաւականաչափ հաստատ կրթութիւն եւ զարգացում: Կը յիշուի նաեւ Հայիս էֆ. մը, իր զաւակներուն ուսուցչապետ: Բոլոր արու զաւակներուն պարտադրած էր զինուորական խիտ կրթութիւն Րիֆաթ սէյի հսկողութեան տակ. իսկ Հիքմէթ փաշային վերապահած էր ծովային զինուորական կրթութիւնը: Սակայն հակառակ իր զաւակներուն զինուորական տաղանդին, որոնք կ'ուղէին յարստեւել զինուո-րական ասպարէզին մէջ, շուտ մը բանակէն կը հեռացուէին ու մեկուսացումի կը դատապարտուէին՝ պահելով միայն իրենց շնորհուած բարձրագոյն տիտ-ղոսները եւ կրելով համազգեստներ: Համիտ կը վախնար զինուորական դա-սակարդէ. կը վախնար որ իր հարազատ զաւակներէն մին կամ միւսը՝ իր թաղը դրաւէր:

« Գ Ա Ֆ Է Ս »

Պալատի մղիւտած շրջանակին եւ իշխաններու թերի կրթութեան վրայ կը բարդուէր «Գաֆէս» վանդակի դրութիւնը: Գահաժառանգը կը բանտար-կուէր վանդակի մը մէջ, մինչեւ իշխող սուլթանին մահը: Վանդակ բառը պէտք չէ բառական իմաստով հասկնալ: Անիկա քէօզի մըն էր կամ ասպարանք մը՝ շրջապատուած պարտէզով. այս երգիքին տակ՝ դահաժառանգը ազատ

(*) Օսմանեան շէնքանքներու համար յիշեմք. Սուլթան Մեհմետ հաստատեց «Մեհմետիյէ» շէնքանքը 1852-ին, Ա. Բ. Գ. կարգի: Կարմիր ժապաւէն, եգիբէ՝ կանանչ: Ապտ-իւ-Ազիզ 1861-ին հաստատեց «Օսմանիյէ» շէնքանքը, Ա. Բ. Գ. կարգի: Կանանչ ժապաւէն, եգիբէ՝ կարմիր:

Համիտ եւս հաստատեց «Համիտիյէ» շէնքանքը:

բանտարկեալ մըն էր, չէր քաջեալ արտաքին աշխարհէ ու գրկուած ամէն յարարերութենէ, խիտ հսկողութեան ներքեւ: Վանդակի գրութիւնը հաստատուեցաւ Մէհմէտ Գ.ի ժամանակ, 1597-ին: Ասկէջ առաջ դաժաժառանգին էր յանձնուէր որոշ նահանգ մը, որպէսզի կառավարելու փորձառութիւն ձեռք բերէր: Իսլամահմադ Գ.ի գրութիւնը վաղեմութեամբ նկատուած էր. դաժաժառանգը իր գլխաւորական սլոխին կռթնած՝ յարմար առիթ մը գտնելով՝ կրնար մայրաքաղաքի վրայ քայլել եւ ինքզինքը սուլթան հռչակել: Գաֆէսի գրութիւնն ալ սննեցաւ շատ մը անպատեհութիւններ: Գաֆէսը պատճառ եղաւ արիւնալի գէտընութեւ: Գաժաժառանգին Վեանքը միշտ վաճառելի ենթարկուած էր. սուլթանի հարձեր, որոնք տէր էին մանչ դաւակնելու, իրարու հետ մրցակցութեան կ'ելլէին, ոճերներ, ընդհանրապէս թունաւորումներ կ'որոճային՝ դաֆէսի մէջ բանտարկեալի կեանքին վերջ դնելու, որպէսզի իրենց դաւակնելէն մէկը դաժաժառանգը դառնայ:

Առաջին անգամ դաֆէս մտնող փառլիաւը եղաւ Ահմէտ Ա., 1604-ին: Երկրորդը՝ Իսլամահմադ Ա. (1640—48), երկու տարեկանին վանդակի կը գրուի, ապա կը բարձրանայ դահ. դահլիզը ըլլալէ ետք, կրկին վանդակի կը մտնէ: Երրորդը՝ Սիւլէյման Բ. (1687—95): Հոն ապրած է 39 երկար տարիներ, Գուբան կ'ընդօրինակէր ու կը ծաղկազարդէր:

Չորրորդը՝ Օսման Գ. (1754—57): Ունեցած է 50 տարի վանդակի կեանք: Երբ դուրս կ'ելլէ դահակալելու, կորսնցուցած էր խօսելու կարողութիւնը: Հազիւ երեք տարի կը մնայ դահին վրայ. կը պաղատէր որ զինք նորէն դաֆէս դնէին:

Հինգերորդը՝ Սէլիմ Գ. (1789—1807): Կը մնայ 15 տարի դաֆէս. մայրը վրացի՝ Միրի Շահ սուլթան: Սէլիմ դաւակն է Համիտ Ա.-ի, որուն կրնարէն մէկուն ֆրանսուհի ըլլալուն մասին գրած ենք:

Սուլթան Աղիզ եւս վայելած է դաֆէսի կեանքը. սակայն դաժաժառանգ Մուրատ դաֆէս չէ մտած. նմանապէս Համիտ իր երեք ամսուան դաժաժառանգի կեանքը անցուցած է դաֆէսէ դուրս. սակայն երբ դահակալ կ'ըլլայ, չի վարանիր իր կրտսեր եղբայրը — Ռէշատը — դաֆէս դնելու, որով — 19-րդ դարու վերջին քառորդին եւ 20-րդ դարու առաջին քառորդին — շարունակուեցաւ դաֆէսի եպերելի գրութիւնը, անշուշտ նուազ խտութիւններով: Գաֆէս ապրողներուն արտօնուած էր ամալացուած օտարըններու հետ միայն յարաբերիլ, որոնք չէին կրնար մայր ըլլալ: Իբր ծառայ ունէին համարու խուլ էակներ, որպէսզի հետեւին խօսելով դադանի դաւադրութիւն սարքելու պատեհութիւն չունենան:

Յաջորդ գլուխներուն պիտի տեսնենք թէ Աղիզի սպանութեամբ, իրեն կը յաջորդէ Մուրատը, իսկ Համիտ կ'ըլլայ դաժաժառանգ: Համիտի համար կարգը եկած էր իր եղբայրը դահլիզը ընելու միջոցներուն վրայ խորհիլ, որպէսզի ինքը դահակալ ըլլայ:

Գլուխ Ը.

ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Թուրքերու մօտ, ժառանգական օրէնքը, պատմութեան ընթացքին զանազան փոփոխութիւններու ենթարկուած է: Երբ Մարգարէն կը մեռնի, իր յաջորդութիւնը վիճարանութեան նիւթ կը դառնայ. Մուհամմէտ իրեն յաջորդ մը չէր նշանակած եւ արու դաւակ ալ չէր ունեցած: Մարգարէին մօտաւոր ազգականները, իր աշակերտները, աշխատակիցները համաձայնութեան եկան որ ընտրովի արժանաւոր անձ մը նշանակուի, որ պիտի կոչուէր Խալիֆա, Մարգարէի յաջորդ: Այսպէս չորս խալիֆաներ իրարու յաջորդեցին. վերջին Խալիֆա Ալիի մահէն ետք, ինչպէս միւս կրօնքները, մահմետականութիւնն ալ հերձուածներու բաժնուեցաւ, որոնց ամենէն կարեւորները Սիւնի եւ Շիա հերձուածներն են: Երկու գլխաւոր աղանդներու միջեւ, անհամամտօրէն արիւնալի եղաւ կռիւը: Թուրքեր կը պատկանէին Սիւնի աղանդին: Օմայեաւաններ շարունակեցին ընտրովի գրութիւնը. իսկ Շիիներ՝ ժառանգական սկզբունքը: Երբ Թուրքեր խալիֆայութիւնը խլեցին Արաբներու ձեռքէն, դահլիզ մերթ ընտրովի ու մերթ ժառանգաբար փոխանցելի եղաւ, յանգելու համար «դահլիզ գորտորինն է» կարգախօսին:

Այդ շփոթութիւններուն վերջ գրուեցաւ էրթոքուլի տիրապետութեան շրջանին: Ահմէտ Ա. (1603—1617) մահէն ետք, զիւան մը կազմուեցաւ, եւ անոր որոշումը ֆէթվայով մը նուիրականացաւ, հաստատելով դահին ի հօրէ որդւոյն փոխանցումը, տալով յաջորդականութեան իրաւունք՝ Օսմանի գերդաստանի արու անդամներէն ամենէն տարիքաւորին: Այս կերպով դահլիզ փոխանակելի կ'ըլլար իշխող սուլթանի եղբորը. ատոր չղոյութեան պարագային՝ մէտնող դահակալին արու դաւակներէն՝ անդրանիկին. անշուշտ բազմակնութեան հետեւանքով արու դաւակներու սով դոյութիւն չէր կրնար ըլլալ: Նշենք նաեւ որ դահլիզ անմատչելի էր իգական սեռին:

Շատ մը սուլթաններ, ինչպէս նաեւ Աղիզ եւ Համիտ, փորձեցին ուղղակի հօրէ-որդի ժառանգական գրութիւն հաստատել. սակայն Իւլէմաներու ընդդիմութեան հանդիպեցան: Կար ֆէթվա մը. ֆէթվան նուիրական գիր մըն էր եւ չէր կրնար փոփոխութեան ենթարկուիլ: Նոյնը ի դօրու եղաւ մինչեւ մեր օրերը: Ֆէթվայի խմբագրութիւնը շատ լուրջ ուսումնասիրութեան արդիւնք էր: Ան շատ մը անպատեհութեանց առաջքը կ'առնէր: Օրինակ. շատ մը փոքրահասակ երախաներ կրնային դահ բարձրանալ, ինչ որ աղիտալի էպերու ծնունդ տուած էր. մայր սուլթանն է որ կառավարութեան ղեկը ձեռք կ'առնէր: Ահմէտ Ա. 12 տարեկանին դահ բարձրացած էր, ֆէթվայէն

ետք իր հօրեղբայրը Մուսթաֆա Ա. դահակալեց 60 տարեկանին. շատ փոքրահասակի դահակալութեան անպատեհութիւնները վերցուած էին: Սակայն այս դրութիւնը եւս ունեցաւ իր անպատեհութիւնները. պատճառ դարձաւ եղբայրասպանութեան: Մուրադ Գ. հաղիւ դահ րարձրացած, սպաննել կու տայ իր բոլոր եղբայրները, որպէսզի իրմէ ետք իր զուակր դահ րարձրանայ: Մուհամմէտ Գ. իր 19 եղբայրները խեղդամահ ընել տուաւ, որոնցմէ 5 հատը իրեն միամօր էին: Գաֆէսի դրութեան հաստատումը այս սպանութեանց վերջ տալու դիտումով եղած էր: Իւլէմաներու մտահոգութեանց պատճառներէն մին ալ սղլթանուհիներու օտար ծագում ունենալն էր: Յաճախ կը պատահէր որ Փատիշահը անոնց լեզուն չէր հասկնար. անոնք թէեւ բոնի խոյսմացած էին, սակայն շատեր իրենց ո՛չ ազգութիւնը եւ ո՛չ ալ կրօնքը ուրացած էին:

Արդ, երբ Համիտի հայրը, Սուլթան Մէճիտ կը մեռնի 1861-ին, 22 տարի իշխելէ ետք, իրեն կը յաջորդէ իր եղբայրը՝ Ապտ-Իւլ-Ազիզ: Ոչ ոքի մտքէն կ'անցնէր որ Համիտ օր մը կրնար դահակալել: Նոյնիսկ Ազիզի մահէն ետք, Ազիզ կրտսեր եղբայր չունենալուն, դահը պիտի փոխանցուէր Մէճիտի անդրանիկ որդի՝ Համիտի եղբոր Մուրադին. երկու եղբայրներու տարիքի մէջ 2 տարի տարբերութիւն կար: Սակայն պարագաները տարբեր կերպարանք ստացան: Համիտի բախտէն, Շարաթի Ուրրաթէն առաջ կեաւ:

Նոր դահակալ Ազիզի եւ իր մեռած եղբոր Մէճիտի միջեւ նկարագիրի շատ մեծ տարբերութիւն կը գտնենք: Մէճիտի մօտ, աղնուականութեան՝ մեծանձնութեան գրոշմ մը կար, իր նմաններուն հանդէպ սիրով առցուն. ունէր դթութեան, թողութեան եւ արդարութեան ոգի, թերեւս հայուհի մը ծնած ըլլալու արդիւնք: Ստացած էր արեւմտեան կրթութիւն. շատ սահուն Գրաններէն կը խօսէր. չըջապատուած էր եւրոպական դարգացման տէր երկտասարդ խումբով մը, Ռէչիտ, Այի, Ֆուտտ, Գրպրըզը Մէճիտ եւ այլ ազատական փաշաներ, որոնք հետամուտ եղան Թուրքիան եւրոպականացնելու: Վերջապէս եղած էր հայր երկու նշանաւոր Հաթթերու:

Իսկ Ազիզ, աւելի մոլլաներու՝ ներքինիներու եւ Սամարղանդցի հոճաներու ազդեցութեան տակ մեծցած էր. ուստի աւելի արեւելեան դաստիարակութիւն ստացած էր, որ ո՛չ արաբական եւ ոչ ալ պարսկական էր, աւելի կը մօտենար հին թաթարական կրթութեան: Կր սիրէր մարմնամարդ, կր մասնակցէր ըմբիշներու խաղերուն, կ'ախորժէր աքլորներու, հնդկահաւերու եւ սաղերու կռուախաղերէն:

Սուլթան Ազիզ իշխեց 15 տարի. բայց իր դահակալութիւնը աղիտալի եղաւ Օսմանեան կայսրութեան համար: Չափազանց կնամոյ ու չափ արքայ մը եղաւ: Անհաշիւ ծախքեր ըրաւ՝ կայսրութեան դանձր ցամքեցնելու առտիճան. Սուլթան Իպրահիմէ ետք ամենէն չափ թաղաւորը նկատուած է: Փոքր օրինակ մը միայն. իր աղջիկներէն մէկուն Այի Ղալիպի հետ ամուսնութիւնը 40 միլիոն ֆրանք արժած էր: Իր օրով պալատը օրական 500 ոչխար կը մորթէր. 1500—2000 օխա կարագ կը սպառէր. Պոլսոյ ընտելութեան մէկ ամսուան մէջ գործածած սուրճը՝ պալատի մէկ օրուան սպառումին համապատասխան էր. ձիերու մէկ օրուան կերած դարին ու յարդը, շարաթնե-

րով կրնար կերակրել քանի մը հեծելազօրաց դուռներ: Ըրաւ մեծածախս շինութիւններ, Չըրազանի եւ Պէյլէրպէյի հիասքանչ պալատները: Իր ցոփ կեանքը առասպելական դարձած էր. հարէմի մէջ սարքուած բազոսատները, կերութեամբ եւ շուայտութիւնը իրենց արձագանդը գտած էին թէ՛ ժողովրդական ռամիկ դասակարգի եւ թէ՛ օտար շրջանակներու մէջ, անցնելով կայսրութեան սահմաններէն անդին: Դիտել տանք նաեւ որ պալատական զեղի կենցաղը ի հնուց անտի սովորութիւն դարձած էր բոլոր արքունիքներու մէջ: Մինչ ժողովուրդը կը հեծէր ծանր տուրքերու լուծին տակ, իր կիներէն մին — Միհրի հանում Ձէքքէզուհին — իրմէ մէկ միլիոն կը շորթէր: Այս հանումը եւ իր մայրը մեծ ազդեցութիւն ունեցած էին իր վրայ եւ քաջալերած՝ անոր խօլ ծախքերը. այնպէս որ Հարէմի 1200 հօգիներու տարեկան ծախքը միլիոն կը ներկայացնէր: Մինչ անդին պաշտօնեաներ գէշ վճարուած, բանակի պէտքերը անտեսուած կը մնային: Փոխառութիւն փոխառութեան կը յաջորդէր. եւրոպական պետութիւններ եւ մեծ դրամատուներ, համաձայն իրենց սովորութեանց, մըրցումի կ'ըլլէին ընչաքաղց Սուլթանին փոխ տալու, իւրաքանչիւրը իրեն համար ապահովելով տնտեսական առանձնաշորհումներ: Այդ փոխառութեանց կը յաջորդէր տուրքերու յաւելում, որ տկար կառավարութեան միջոց եղած է միշտ: Ամէն նոր փոխառութիւն, միշտ աւելի բարձր տոկոսներով կը ստորագրուէր, ինչ որ աւելի կը ճնշէր երկրի տնտեսականին վրայ, եւ հասարակաց պարտքի դումարը 196 միլիոն ոսկիի յաւելում մը կրած էր: Պետութիւնը կը գտնուէր սնանկութեան սեմին:

Ժողովուրդը դժգոհ, յեղափոխութեան մը պայթումը անխուսափելի էր, Ազիզի հակառակորդ Նոր-Թուրքերու(*) դրդումով: Ուսանողութիւնը մոլլաներու առաջնորդութեամբ ցոյցեր կատարեց, բողոքելով Ազիզի առաջին կարգոս Մահմուտ Նէտիմ փաշայի դէմ:

Նէտիմ փաշան այդ շրջանի Ռուսիոյ դեսպան Իկնատիէվի մարդն էր: Թուրքեր զինք Նէտիմօֆ անուանեցին. Քէօր Նէտիմ մակդիրն ալ ունէր: Նոյնիսկ Սուլթան Ազիզ ամբաստանուեցաւ, որ երկիրը Ռուսերուն կը ծախէ. Իկնատիէվն ալ «Փոքր Սուլթան» կոչեցին: Անգլիական դեսպան Սթրաֆֆորտն ալ «Պզտիկ Սուլթան» մակդիրին արժանացաւ:

Քաղաքական արտաքին հորիզոնն ալ շատ պայծառ չէր: Եւրոպական դրկից երկիրներու մէջ խլրտումներ ծայր տուած էին. Սերպիա եւ Մոնթենեկրօ պատրաստ էին պատերազմ հռչակելու. Պուլկարիոյ մէջ անկախութեան շարժումներ սկսած էին, սակայն վայրագօրէն զսպուած էին Նէտիմ փաշայի հրամանով: Նէտիմ փաշան փոխանակ կանոնաւոր բանակով կամ ոստիկաններով խաղաղութիւն հաստատելու, թոյլ տուած էր որ պաշտպանող անվարտիներ վայրագօրէն սպաննեն ու թալանեն, ինչ որ հաճոյք չէր պատճառած

(*) Նոր-Թուրքերու խմբակի կողմէ շատ մը սուտ գրոյցներ կը շրջէին. իրր թէ՛ Ազիզ ժառանգական օրէնքը փոխելով, գահը իր անդրանիկ տղուն փոխանցելու փորձեր ըրած ըլլայ. առ այդ 40-000-նոց ռուսական բանակ մը պատրաստ էր Պոլիս մտնելու... եւ իրր թէ՛ կառավարական սնտուկը պարսպ էր. մինչ Ազիզի արկղին մէջ 50 միլիոն ոսկի կար... եւլն:

Իկնատելի: Մեծ պետութիւնները, մասնաւոր Ռուսիա, կը հրճուէին ներքին ու արտաքին ջարդերն ու խլրտումները զիտելով: Ֆրանսա կը յուսահատէր Լիբանանի մէջ բարեկարգութեանց համար թափած ջանքերուն ձախողութենէն: Անգլիա չարահարօրէն ծրարէրներ կ'որոճար օգտադործելու խախուտ կացութիւնը, իրեն համար նպատակաւոր շահեր ապահովելու զիտումով:

Սուլթան Ալիը, մուլաներու եւ սուանդներու ցոյցէն ետք, կը ստիպուի բաժնուիլ իր առաջին վէզիրէն, հրաժարեցնելով եւ արքայութեան զայն: Սակայն այս փոփոխութիւնը բաւական չէր ժողովուրդի զայրոյթը հանդարտեցնելու:

Իրերու այս կացութեան մէջ, կար առողջ մտածողութեան տէր փոքրամասնութիւն մը, որ որոշած էր պալատական յեղափոխութիւն մը պատրաստել: Իր իսկ նախարարները չուրէն մէջ ծրարէրներ որոճացած էին՝ փրկելու համար կացութիւնը՝ դահնկէց ընելով Ալիը:

Նէտիմ փաշայի երկրորդ անգամ պաշտօնէ հեռացուելէն ետք, իրեն կը յաջորդէ Մէհմէտ Ռիշաի փաշան, որ իրարու լծորդ չորրորդութեան մը պետն էր: Միւս անդամներն էին՝ Հիւսէյն Ալին՝ պատերազմական նախարար, Գալսէրէի Ահմէտ՝ ծովային եւ Միթհաթ՝ արդարութեան նախարար: Երեք փաշաները եւ Շէյխ-իւլ-Իսլամ՝ Հասան Խայրուլլահ էֆէնտին «էրքեանը էրպաա» անուանուեցան:

Սուլթան մը դահնկէց ընելու համար, Շէյխ-իւլ-Իսլամէն Ֆէթիա մը անհրաժեշտ էր: Այս երրորդութիւնը Շէյրիի օրէնքին վրայ յենելով, հարցարան մը կը պատրաստէ ու կը ներկայացնէ Շէյխ-իւլ-Իսլամ՝ Հասան Խայրուլլահ էֆէնտինին, որ իրենց խմբակին մաս կը կազմէր: Հարցարանին բովանդակութիւնը հետեւեալն է.

«Եթէ հաւատացեալներու առաջնորդը ունենայ խօլ վարք ու բարք, եթէ կառավարելու համար չունենայ պահանջուած խելամտութիւնը, եթէ անձնական շռայլ ծախքերը կայսրութեան դանձին տանելի չեն, եւ եթէ գահին վրայ շարունակէ մնալ, ազդին համար վտանգաւոր է, այո՞ կամ ոչ. գայն պէ՞տք է դահնկէց ընել»: Իւլէմաներու պետը, «Շէյրիաթի օրինակները այո» կ'ըսէ, եւ կը ստորագրէ Ֆէթիան(*):

Չորրորդութիւնը զըռչական բոլոր միջոցները ձեռք առնելէ ետք, կայծակի արագութեամբ կը ձեռնարկէ Ֆէթիայի գործադրութեան:

Մինչ պատերազմական նախարար Հիւսէյն Ալին, առաւօտեան ժամը 2-ին, Ֆէթիան ի ձեռին կ'երթայ Մուրատը իր գոնաքին մէջ քունէն ար-

թընցնելով պատերազմական նախարարութիւն առաջնորդելու, ուր սուլթան պիտի հաշակուէր, անդին՝ նոյն ժամուն՝ Րէտիֆ փաշան, ծովէն ու ցամաքէն Տոյմա Պահէէի պալատը պաշարելով ներս կը մտնէ, ուր Ապտիւլ Ազիզ խորքունի մէջ էր: Ազիզ յանկարծակիի եկած, կէս քուն կէս արթուն կատաղի բարկութեան նոպա մը կ'անցընէ, բայց Ֆէթիայի ընթերցումէն ետք, երբ կը տեսնէ որ սրեւէ զիմադրութիւն անօդու է, «թող Ամենակալին կամքը կատարեալ ըլլայ» ըսելով, մայրն ու զաւակները արթնցնելով անոնց հետ կը նստի մասնաւոր դայրդի մը մէջ, փոխադրուելու Թուփ Գարուի հին պալատ: Այս գէպերը կը պատահին 1876 Մայիս 30-ին:

Մուրատ, նոր դահակալցուն, իր կարգին սարսափի մատնուած էր դէպքերու այսքան արագ եւ անակնկալ ընթացքէն. կը խնդրէ ու լացարձակ խոստում կ'առնէ, որ իր հօրեղբոր կեանքը չվտանգուի եւ կը պահանջէ որ չուտով Չըրաղանի պալատը փոխադրեն Ազիզը: Մուրատ չատ կը սիրէր հօրեղբայրը, անբաւ երախտազիտութիւն ունէր անոր հանդէպ, որ զինքը դափէս չէր դրած:

Մայիս 30-ին մինչ թնդանօթի 101 հարուածները Մուրատի դահակալութիւնը կ'աւետէին եւ ժողովուրդը կը պատրաստուէր խրախճանքներու, իր շինեւ տուած Չըրաղանի(*) պալատին մէջ խեղճ Ապտիւլ-Ազիզ, 4 Յունիսին, արիւնլուայ հողեւարքի մէջ էր: Ան կը սպաննուի անողորմարար Հիւսէյն Ալինի եւ իր մարդոց կողմէ:

Ազիզի մահուան վրայ երկու տեսութիւն կայ: Ըստ սմանց ան սարանսուեցաւ, իսկ ըստ ուրիշներու՝ անձնասպան եղաւ: Իրր թէ Ազիզ մայրիկէն միկրատ մը ուզած ըլլայ մօրուքը յարգարելու, ու այդ միկրատով երկու բամբակներու մայր երակը կտրած: Մայրը երբ Ազիզը արեան մէջ կը տեսնէ, իրր թէ պռապած կ'ըլլայ. «Տղուս բժիշկ բերելու տեղ, ինձի դահիճ մը բերէ՛ք... ես տուի միկրատը»: Մինչ Խալիֆայի մը համար անձնասպանութիւն՝ ընդունելի տեսակէտ մը չէ: Ազիզ ջերմ հաւատացեալ, Գուրան կը կարդար եւ 5 նամագները կ'ընէր: Չենք ուղեր աւելի մանրամասնութեանց մէջ մտնել, որ չձեղինք մեր նիւթէն:

Իր հօրեղբոր մահուան բօթը երբ ծառայ մը՝ առանց նախնական զըռչութեան՝ իրեն կը հաղորդէ, Մուրատ կը նուազի: Երբ երրորդութեան մարդիկ, ոճիրը անձնասպանութեան քօղին տակ ծածկելով 11 բժիշկներէ(**) ստորագրեալ տեղեկագիրով մը կը ներկայանան, Մուրատ «Նախարարներս գայն սպաննեցին, հօրեղբորս կեանքին դէմ չդաւելու իրենց խոստումը դրժեցին. այս ի՞նչ դարձութիւն է, ի՞նչ զգուելի արարք, ի՞նչ սոսկալի ոճիր է» կը բացականչէ: Ան հաւատք չընծայեց բժշկական տեղեկագիրին ու չվարանցաւ խոստօրէն ամբաստանելու Հիւսէյն Ալին եւ անոր խմբակը: Այս սպանութեան մէջ մեղսակցութիւն ունեցած է Միթհաթ փաշան եւս:

(*) Կարգ մը պատմաբաններ Ֆերիյէի պալատը կը գրեն, որ Չըրաղանի եւ Օրքաֆէյ, ներկայ Կալաթ սէրայի լիւսէին սկզբնաւորութեան կը գտնուի:

(**) 11 բժիշկներէ ստորագրեալ տեղեկագրին մէջ կը գտնենք հայագրի Տոքթ. Սերվիլէնի ստորագրութիւնը: Կան նաեւ 2 անգլիացի, 2 խալաքի բժիշկներ:

(*) Կը հաւաստուի քէ այս Խայրուլլահ էֆէնտին շատ զարգացած Շէյխ-իւլ-Իսլամ մը չէր, եւ ֆէթիան՝ ֆէթիա էֆինի ֆիլիպեցի Գարա Խալիլ էֆէնտին կը պատրաստէ եւ ինքն ալ կը ստորագրէ: Նշանաւոր է այս վերջինին արտայայտութիւնը. «Նման արդար պահանջի համար սաւանի մեծութեամբ ֆէթիա կը շարադրեմ»:

Համիտ գահակալելէն ետք, Խայրուլլահը Պուսէն կը հեռացնէ նախ Մէտիմէ, ապա Թաիֆ՝ պաշտօն մը տալով: Իրեն կը յաջորդէ Գարա Խալիլ, որ հնգիւ 8 ամիս կը պաշտօնավարէ: Համիտ չէր սիրեր գահընկեցութեան ֆէթիա ստորագրող Շէյխ-իւլ-Իսլամներ:

նույն ժամանակներուն վրայ, վերոյիշեալ գէպերը պատճառ կ'ըլլան, որ օրէ օր ծանրանայ հիւանդութիւնը. խելագարութեան օրհանգիստներ երեւան կու գան: Արգարեւ, այսքան կարճ ժամանակաշրջանին, ոչ մէկ յուզում իրեն խնայուած էր: Իր անձնական բժիշկը, Տօբթ. Գափելէոնէ, Նափալիցի, ոչ շատ կարող բժիշկ մը, չէր կրցած իր ժամանակին պէտք եղած դարմանումը տնօրինել եւ ազդու միջոցներ ձեռք առնելով խնամել զինք, երբ դեռ ժամանակն էր. եւ յանկարծ օր մըն ալ «Սուլթանին հիւանդութիւնն անբուժելի է» կը յայտարարէ: Այս յայտարարութեան վրայ, Մուրատի ընտանեկան շրջանակը, չուսով վիշտանային կը հրաւիրէ Զաքարի հիւանդութեանց մասնադէտ հոգակաւոր փրօֆ. Լիսեքստորֆը. այս վերջինը հիւանդը քննելէ ետք, կը դատապարտէ իտալացի բժիշկին պատուիրած դեղերը եւ կը սահմանէ դարմանումի նոր միջոցներ: «Հիւանդութիւնը Գլաուկոմա է» կ'ըսէ ու կ'աւելցնէ. «Կրնամ կայսրը բժշկել երկու ամիսէն, եթէ ուշի-ուշով հետեւի իմ խորհուրդներուն»:

Մուրատի ջղայնութիւնը պարզապէս ջղային տաքնապ մըն էր: Սակայն մութ ոյժեր տակէն կը դործէին. ինչ անցաւ-դարձաւ, մարդ տեղեակ չէրաւ. զաղանթին քօղը տարիներ ետք վար առնուեցաւ: Տօբթ. Գափելէոնէ չէր ուզած որ տարբեր բժիշկ մը քննէ Սուլթան Մուրատը: Դժգոհութիւն յայտնած է, որ Մայր Սուլթան Լիսեքստորֆը կանչել տուած է, որ քննադատած էր անոր բուժման կերպերը՝ սխալ օրհանգիստով հետեւանքով: Կ'ըսուի թէ Համիտ այս բժիշկը կաշառած ըլլայ, որ սխալ դեղեր տրուի հիւանդին: Վիշտանքի փրօֆ. ինչ արտօնուեցաւ յարաբերել ոչ ոքի հետ, նոյնիսկ առանց տեղեկագիր մը տալու իր բժշկական քննութեան արդիւնքի մասին, պաշտօնէն հեռացուեցաւ^(*) եւ տեղական մամուլին մէջ ոչ մէկ հրատարակութիւն կամ բացատրութիւն չոյս տեսաւ այս մեկնումին մասին: Ընդհակառակն, թերթեր կազմուրիչ լուրեր կը հաղորդէին Սուլթանի հիւանդութեան մասին, յառաջիկայ պաշտօնական օժման արարողութեան եւ նոյնիսկ թուականի մասին:

Մուրատ թէեւ ֆէթվայով սուլթան հռչակուած էր, սակայն իր անհանդուրժեալ պատճառաւ կրօնական արարողութիւնը կ'ուշանար. թաղապետութեան արարողութիւնը տեղի պիտի ունենար էյուլի մզկիթին մէջ, ուր Օսմանի սուրը պիտի ստանար:

Արդ, Օսմանի շառաւիղէն Մուրատի՝ Սուլթան եւ Սալիֆա տիտղոսներու տըշութեան օրէ օր յետաձգումը, ըլլա՛յ Միթհաթ փաշայի խմբակին՝ ըլլա՛յ օտար պետութեանց՝ ձեռնտու չէին: Առժամեայ այս դահակալութեան շրջանին, 1876 Մայիս 30 — Օգոստոս 31, կայսրութեան գործերը կաղն ի կաղն կ'ընթանային: Նախարարներու դործին չէր դար հիւանդ սուլթան մը. Միթհաթ փաշան անհամբեր էր իր պատրաստած սահմանադրութիւնը հռչակելով ձեռք առնելու կառավարութեան ղեկը, եւ մտադրած էր Մուրատը եւս դահլենկէյ ընել եւ անոր յաջորդ՝ դահաթառանդ Համիտը սուլթան հռչա-

(*) Կը պատմուի որ Աւստրիոյ կառավարութեան ստիպումով ետ կանչուած է փրօֆ. ք, առաքելով քէ Սուլթանը պէտք է վիշտանալ փոխադրուի իր անձնական բուժարանը: Իսլամի օրէնքը հակառակ էր որ Խալիֆա մը օտար բժիշկէ մը խնամուի հեռանալով Պոլսէն:

կել. մինչ Բիւշտի փաշան կողմնակից էր որ Մուրատ դահլին վրայ մնար: Մուրատի անժամանակ դահլենկէյութիւնը մեծ սխալ մը նկատուած է:

Մուրատի անձնական ծրագրերն էր՝ աւելի Փրանսական քաղաքակա-նութեան հակումը, դժգոհ ձգած էին միւս պետութիւնները: Պոլիս, բոլոր հիւպատոսները իրարու վրայ կը հսկէին. Աղիզի տապալումով ռուսական ազգայնութիւնը բոլորովին չէր քաջացուած էր. Անգլիացիներ, Գերմաններ, Աւստրիացիներ տարբեր նպատակներ ունէին. անուղղակի ճնշումներ բանեցուցին, զաղանթի միջամտութիւններ ըրին, որպէսզի վերջ դրուի նման անել կացութեան: Արգարեւ, Մուրատ իր հիւանդութեան պատճառաւ Զըրազանի պալատը կը մնար կէս մը մեկուսացած: Ընթացիկ դործերը կը վարէին մեր վերը թուած նախարար-փաշաները, որոնք որեւէ որոշում չէին կրնար առնել կամ դործադրել առանց Սուլթանի ստորագրութեան: Օսմանեան կայսրութիւնը պետ մը չունէր: Դեսպաններ չէին կրնար նոր արքային ներկայանալ իրենց պաշտօնները վաւերացնելու. իրենց բոլոր իրաւունքները ժամանակաւոր էին, իւրաքանչիւր սուլթանի դահակալութեան՝ անոնք պէտք է որ վերանորոգուէին. միջադպիսին յարաբերութիւնները զրեթէ դադրած էին. կայսրութիւն մը առանց կայսեր:

Համիտ իրր դահաթառանդ անտարբեր չէր մնար: Ամէն բանի տեղեակ՝ խլուրդի աշխատանք տարաւ իր երկդիմի բնաւորութեամբ: Սանձ չէր դրած դահակալութեան իր տենչին, Շէյխին զուլալութենէն ի վեր: Իրեն համար ամէն միջոց ներելի էր. մասնակից եղաւ Մուրատի հակառակորդներու դա-տադրութեանց. նոյն տիտղոսները ստանձնեց երբեք փաշաներու մօտ: Եւրո-պայական հակընդդէմ ոյժերու միջեւ քաղաքադիտական մենամարտութիւնը կը շարունակուէր զօրաւոր մնալ: Էլիօթ, Պոլսոյ անգլիական նոր դեսպանը, թէեւ նախապէս կողմնակից էր Մուրատի, սակայն յետոյ քաղաքականութիւնը փոխեց եւ իր համակրանքը ամփոփուեցաւ Համիտի վրայ: Ռուսիան Աղիզի մահով պարտութիւն կրած էր. Մուրատի ազատական քաղաքականութիւնը արդեւ պիտի հանդիսանար Իկնատիէֆի դիւանադիտական դիտումներուն: Մուրատի դահակալութեան հռչակման օրը, ռուսական դեսպանատունը չէր լուսաւորուած: Ռուս դեսպանը ատեն մը ետք սպառնացած էր հեռանալ Պոլսէն: «Կը վերադառնամ պաշտօնիս գլուխը, երբ դահլին վրայ խենթ թաղապետի տեղ, առողջ սուլթան մը բաղմի»:

Իկնատիէֆ նոր Սուլթանէն չէր ընդունուած, ինչպէս միւս բոլոր դեսպանները, իր հիւանդութեան պատճառաւ: Իկնատիէֆ միշտ կը սպառնար եւ պատերազմի վախ կը ներշնչէր. կրնանք ըսել որ Ռուսիոյ վախը իմաստութեան սկիզբ կրնար սեպուիլ Թուրքերու համար: Ռուսեր կը քաջալերէին Սերպիոյ եւ Մոնթենեկրոյի պատերազմը, ինչպէս նաեւ Պոսնա-Հերսէքի ապստամբական շարժումը: Օսմանցիներու դահլուրէն էր:

Կորովաբան Համիտ իր կողմէ ամէն տեսակ սեւ աշխատանք թափեց, արտասուելով ինկաւ Նամըք Մէհմէտ փաշային ոտքը — ծերունազարդ փաշա մը՝ սիրուած եւ յարգուած բոլորէն — որպէսզի իր ազդեցութիւնը բանեցնէ թաղին փոխանցման մէջ: Այս տեսակցութեան իրեն ընկերացած էր Իսկէնտէր

1876-ին, թնդանոթի 101 հարուածներ Մուրատի գահընկեցութեան եւ Համիտի գահակալութեան լուրը կ'աւետէին: Մուրատի օծման համար պատրաստութիւնները ծառայեցին Համիտին: Գոնիայի Մէլիշիւններու Շէյխ Սուլթան Չէլէպի էֆէնտին յատկապէս Պոլիս կը ժամանէ գահակալութեան կրօնական արարողութիւնը կատարելու պաշտօնով: Համիտ պիտի ստանար Օսմանի թուրք էյուսկի միջինին մէջ՝ ձեռամբ Չէլէպի էֆէնտինի(*): Այս վերջինը կը մերժէ «Գըլըն Ալայի» արարողութիւնը, Մուրատի գահընկեցութեան ֆէթվային չզոյլութեան պատճառաւ: Ֆէթվային մէջտեղ չկար: Ասոր վրայ Համիտ կը ստիպուի ստորագրել այն պատմական թուղթը, որով յանձն կ'առնէր գահը Մուրատին յանձնել, եթէ ան բժշկուէր: Եւ կրօնական արարողութիւնը կը կատարուի 1876 Սեպտ. 7-ին, Գոնիայի Հիւնքեար մոլլայի ներկայացուցիչին ձեռամբ:

31 Օգոստոս 1876 թուականը Օսմանեան կայսրութեան եւ ի մասնաւորի Հայոց համար պիտի ըլլար չարագուշակ թուական մը: Սուլթան Մէճիտի բաղնիքին մէջ կանխադուշակութիւնը, Շէյխի եւ այլ ողբհարցողներու դուշակութիւնները իրականացած էին: Համիտ գահ կը բարձրանայ իբր 34-րդ Սուլթան՝ Օսմանիներու եւ 28-րդ Սուլթանը Պոլսոյ առումէն ետք: Ան պիտի իշխէ սուրով եւ հուրով. ինչպէս իր գահին տատիւնները, նմանապէս իր գահակալութեան երկարատեւ շրջանը պիտի ներկայանայ արիւնով: Հայկական վեց նահանգները եւ Կիլիկիան արեւան եւ արցունքի հովիտի պիտի վերածուին:

Մուրատ կ'արդեւափակուի Չըրաղանի պալատը: Իր անդրանիկ որդին՝ Էլիան Սալահէտտին, զինուորական պարոնէն դուրս կը հանուի եւ կ'երթայ բաժնելու իր հօր կայանաւորի կեանքը՝ նոյն պալատին մէջ: Մուրատ արդեւափակուելիք խենթ մը չէր. իր կողմնակիցները ուղեցին զինք կրկին գահ բարձրացնել. հակառակ թախանձողին դիմումներու՝ Մուրատ մերժեց. չուղեց գահը դրուել իր ժողովուրդին արեւնը թափելով: «Ո՛չ արեւն եւ ո՛չ գահ կ'ուղեմ» կը պատասխանէր: Հակառակ իր մերժումին, փորձ մը եղաւ Ալի Սիւալի(**) ղեկավարութեամբ: Այս վերջինը կրցաւ դրուել Չըրաղանի պա-

(*) Երբ Գոնիայի Սեյնուգիան թուրքերու իշխանութեան անկումին իրենց երկիրը Բըր-ֆական գաւառի մը վերածուեցաւ, արքայական տան մնացորդներէն Հալիմ Չէլէպիի շնորհուեցաւ կապել սուրը նոր սուլթանին. այս առանձնաշնորհումը ապա փոխանցուեցաւ Գոնիայի Մէվլէվիներու պետին. անոնց մեծաւորը միայն իրաւունք ունէր կատարելու գահակալութեան կրօնական արարողութիւնը: Մէվլէվիներու Շէյխին հազուադէպ կ'անցէ Էլիսկ գլխաւոր երկայն գլխարկի գոյնը՝ բաց գորշագոյն: Յաջորդ էջերուն մէջ պիտի անդրադառնանք Մէվլէվիներու մասին:

(**) Ալի Սիւալի, շատ կարող անձնաւորութիւն մը, եւրոպական բարձր կրթութեամբ օժտուած, մաս կազմեց «Նոր Օսմանցիներու» խմբակին: Ալի փաշայի կողմէ իբր յեղափոխական հետապնդուած, փախիկ ապաստանած, ապա Միքիաթի միջամտութեամբ Պոլիս վերադարձած. Կալաթա Մէրայի լիսէի տնօրէն էր: Իր մասին պիտի խօսինք «Նոր Օսմանցիներու» առթիւ:

լատը ալ մը կողմնակիցներով, 1878 Մայիս 20-ին: Եղերական էր տեսարանը ու սրտաճմրկի՝ Մուրատի եւ Ալի Սիւալիի տեսակցութիւնը: Այս վերջինը բազում պաշտօններէ ետք, երբ կը տեսնէ որ Մուրատ անդրդուելի կը մնայ, «Եթէ ազատ կամքով չես ուզեր սուլթան ըլլալ, ժողովուրդը բռնի քեզ սուլթան կը հռչակէ» ըսելով դէպի իր կողմը կ'ուղղուի: Մուրատ երկու քայլ ետ քաշուելով, զրպանէն ատրճանակն հանելով՝ «ուղեզս կը պայթեցնեմ, եթէ մէկը յանգզնի ինծի դաչիլ», կը բացականչէ:

Ճիշդ այդ պահուն, Համիտի կողմէ պալատը պաշտպանելու համար զրուած պահակները, Չըրաղանի մօտիկ մարտանաւերէն նոր ոյժեր ստացած՝ պալատ կը մտնեն: Համիտի պահասարան ներքինին հրաման կ'արձակէ որ յեղափոխականները՝ սրտուհաններէն ծով նետեն: Ալի Սիւալի կը կրակէ զինուորներուն վրայ. յանկարծ սպայ մը ետեւէն կը յաջողի սուլինի հարուած մը տալ Սիւալիի փորին, ապա երկրորդ հարուած մը եւս, որ կ'ըլլայ մահացու...: Նոյն սպան Սիւալիի դիակը կ'ոխուտելով՝ Մուրատը կ'առաջնորդէ պալատի սենեակներէն մէկուն մէջ եւ դաշն կը բանտարկէ: Բոլոր յեղափոխականները դուրէ կ'անցուն: Ամէն ինչ վերջացած էր: Վարպոյր մը կ'իջնէ Օսմանեան պատմութեան թատերարեմին վրայ:

Նոյն տարւոյն 8—9 Յուլիսին, կրկին փորձ մը եղաւ Մուրատը գահ բարձրացնելու. այս անգամ «Ազատ որմադիրներու» պետ Քլէանթի Սքալէրիի կողմէ, եւ հանդիպեցաւ նոյն ձախողութեան: Պալատը պաշտպանուած էր առաւելագոյն զօրքերով ու խիստ հակողութեան ենթարկուած: Այսօր քաղաքական չտեսնելով, Համիտ Մուրատը եւ ընտանիքը փոխադրել տուաւ Երրորդի տխրահռչակ «Մայթա» քէօշիլը, որ իրեն բանտ ծառայեց մինչեւ իր վերջին օրը:

Մուրատի հիւանդութիւնը ջղային յաջորդական տաղնապներ էին: Սակայն Համիտ ամէն ջանք ի դորձ դրաւ որ ան խելագար հռչակուի եւ արդեւափակուի: Մուրատին ողջ մնալը՝ նոյնիսկ իբր խելագար՝ Համիտի ամենամեծ մղձաւանջներէն մին եղած է: Ատեն մը հրէշային դադափաբը ունեցաւ դաշն պաշտօնապէս Շէյխ-Իւլ-Իսլամի ֆէթվայով սպաննել տալու: Նոյն տակնուան (1891—1908) Շէյխ-Իւլ-Իսլամը(*) իր մարզն էր, որ հաւանութիւն եւս յայտնած կ'ըլլայ: Սակայն ֆէթվա իմինին եւ զինուորական նախարարութեան պետ Գազ Ասքէր(**), որոնց ստորագրութիւններն ալ անհրաժեշտ էին ֆէթվայի ստորոտը, կը մերժեն: Համիտի բարեկամներէն մին, որ ներկայ էր այս տեսակցութեան, կ'ըսէ. «Դուք ապուշներ էք»: Գազ Ասքէր կը պատասխանէ. «Կը նախընտրեմ ապուշ ըլլալ քան ոճրագործ»: Շէյխ-Իւլ-Իսլամը կը պնդէր որ երկու սուլթան չեն կրնար զոյլութիւն ունենալ: Շէյխին հրապարակեալ նման բան, անոնցմէ մէկը պէտք է սպաննուի...:

Համիտ կրկին իւլէմաներու ժողով մը գումարել կը հրամայէ, որ-

(*) Երուսուֆ Զատէ Խալիլ Էֆէնտի Զատէ Մէհմետ ձեւալէտաին Էֆէնտի որ 16 երկար տարիներ պաշտօնավարեց:

(**) Գազ Ասքէր, Շէյխ-Իւլ-Իսլամի ետք, ամենէն բարձրաստիճան կրօնաւորն էր:

սկսողի Մուրատի համար իր զրաժ մէկ ամբաստանութիւնը ուշի-ուշով քըն-
նուի: Համիտ կ'ամբաստանէր Մուրատը որ իկնառիէֆի հետ դադանի բա-
նակցութիւններ ունեցած է, դաւաճանելով հայրենիքին, և կը պահանջէր
խիստ քննութիւն և հարցութորձէ ետք՝ կախաղանի պատիժ: Իւլէմաներու
ժողովը՝ յետ քննութեան սուտ վրաստաթուղթերու, կը մերժէ Համիտի առա-
ջարկը: Այս առթիւ խիզախ միջամտութիւններ բրած են Ֆէթիա Լամինի Նուրի
էֆէնարին և Իւլէմա Սահիպ էֆէնարի:

Կը պատմուի որ զուշակներն ալ զրուշացուցած րլլան Համիտը եւ վախ-
ցուցած, եթէ նման արարք մը զործէր՝ Շիր օրերը հաշուած են» լսելով:

Մինչև իր եղբոր մահը չարութիւններ կը խորհէր դիչեր-ցերեկ: Օր մը կը պահանջէ որ մասնաժողով մը կազմուի՝ քննելու համար Մուրատի թաղաւորութեան եռամսեայ շրջանի պետական հաշիւները: Տխուր անձնաւորութեան մը կը յանձնարարէ գրքոյի մը հրատարակել եւ սուտ վաստերով ամբաստանել, որ Մուրատ զողջած է աղբային գանձը, մսխումներ տեղի ունեցած են, մօրը մեղսակցութեամբ դնուած են մեծարժէք զարդեղէններ եւն. եւն.: Այս հիման վրայ է որ կը զբաւուին Մուրատի անձնական կալուածքներն ու ընտանեկան զարդեղէնները:

Յաջորդ գլուխներուն պիտի տեսնենք որ Համիտ Ա. Սահմանադրութիւնը հռչակելէ ետք, ճամբու դրաւ երեսփոխանական ժողովը. սակայն Սահմանադրութիւնը Ֆէթիւաթայ մը չլինեց։ Որով ի դօրու պէտք է համարուէին սահմանադրական օրէնքները։ Ըստ այդ օրէնքներուն, Յօդ. 9—10 կը վերաբերին անձնական ազատութեան՝ բոլոր հպատակներուն։ Իսկ նախորդ հօդ. յօդուածը կ'ըսէ. — «Ազատութիւն Օսմանի զերդաստանի բոլոր անդամներուն։ Իրենց անձնական հարստութիւնը, շարժուն եւ անշարժ կայուածները, ինչպէս նաեւ իրենց յատկացեալ սիւլիլ ցանկի նիւթական մեքանիզմ՝ կառավարութեան երաշխաւորութեան տակ են»։ Որով կառավարութիւնը պարտականութիւն ունէր զանոնք ոչ թէ գրաւելու, այլ պաշտպանելու։ Համիտ ո'չ արքայական տոհմի ազատութիւնը յարգեց եւ ո'չ ալ ինչքերու երաշխաւորութիւնը, գրաւեց ի հաշիւ իրեն ամէն ինչ, Պոյնիակ ընտանեկան դարդեղէնները։

Համիտ երբեմն—երբեմն բարձրաստիճան պաշտօնեայ մը կը զրկէր կա-
տանաւորին մօտ, ստանալու համար լուրեր։ Օր մը նոյն պաշտօնով Մուրատին
այց տուող պէջը կը վերագանայ Երլտըզ եւ Համիտին կը պատմէ իր տպա-
ւորութիւնները։ «Սենթի մը որեւէ նշան չունի. իմ այն հարցումիս թէ «Բանի
մը պէտք ունի^ր», պատասխանեց հանգարտօրէն. «Շնորհիւ ազգիս, որեւէ
բանի կարօտութիւն չունիմ»։ Երբ հարցուցի թէ ի՞նչ պատասխան պէտք է
տամ Նորին Վսեմութեան — Համիտին — ըսաւ. «Էֆէնտիին բարեւ ըրէք»։
Մուրատ, Համիտը իբր սուլթան չէր ճանչնար, այլ՝ դահաժառանգ Էֆէնտի։
Այս խօսակցութեան ներկայ գտնուող Մահմուտ պէջը կ'աքտորուի իբր մտաւ-
դաւոր մկայ։

Ուրիշ օր մը, բժշկական լանճնաժողով մը կը դրկէ, որ քննեն Մուրատը եւ տեղեկադիր մը տան խելագարութեան սաստկադման կամ չարուստ-

կութեան մասին: Յանձնաժողովը կը համարուի Մուրատի կողմէ, «Ինչո՞ւ դա՛հ չբարձրացած՝ նման նախաձեռնութիւն մը չառնուեցաւ. էֆէնտին զոհացաւ իր անձնական բժիշկին կամակատար միակշիւնով մը: Ինչո՞ւ Վիեննացի փրոֆ. Ի տեղեկադիրը չհրատարակուեցաւ» կ'ըսէ:

Մալթա Բէօզկի հսկողութիւնը օրէ օր խոտացաւ. Հասան փաշա իր սրահակը եղաւ, որ յետոյ Պէշիկթաշի տիրահօգակ ոստիկանապետի պաշտօնին կոչուեցաւ: Մութրատի բոլոր բարեկամներուն եւ աղղականներուն արդիւուեցաւ այցելութիւն տալ իրեն. կողմնակիցներէն շատեր աքսորի ճամբան բռնեցին, նոյնիսկ Հոճա Մուսթաֆա էֆէնտին, որ իր միակ որդւոյն՝ Սալահէտտինի՝ կրօնական դասեր կ'աւանդէր:

Ահա՛ օրինակ մը եւս իր շարաշահութենէն: Ինչպէս տեսանք, Համիտ
ղիր մը տուած էր Միթհաթ փաշային, ուր յանձն կ'առնէր իր եղբոր ապա-
րինման պարագային զահր յանձնել Մուրատին: Համիտ կ'ուզէր այլ գիրը
սչնչացնել: Իր վարձկան արարածները հրդեհի կու տան Միթհաթ փաշայի
ապարանքը, կարծելով որ հոն կը գտնուէր այլ պաշտօնագիրը: Բարեբախ-
տաբար Միթհաթ փաշան զայն Լոնտոն ապահով տեղ մը դրած էր. որով բո-
ցելու ճարակ չեղաւ:

Այս ազատամիտ Սուլթանին կալանաւորի կեանքը շատ խիստ եղաւ։ Բժիշկի մը այցն իսկ արդիւրուեցաւ։ Մերժուեցաւ դաշնամուրն իսկ, իր աճինքան սիրած երաժշտական գործիքը, որ կրնար զինք մխիթարել իր առանձնական ժամերուն։ Մուրաւ րացառիկ երաժիշտ մըն էր․ իր միածին որդիէն զատ ունէր նաեւ երեք աղջիկ զաւակ՝ Խատիճէ, Ֆէհիմէ(*) եւ Ֆաթիմա իշխանուհիները։ Երեքն ալ օժտուած երաժշտական տաղանդով։

Մուրատ անդամ եղած էր Ազատ Որմադիրներու(**) . բայց չենք դիտեր Պոլսոյ կամ եւրոպական ո՞ր օթեակին : Արտասահմանեան մասնական օթեակներուն բարձրացուցած բողոքները, սարքած համախմբումները եւ հրապարակային ցոյցերն ու ճառերը, քաղաքական բարձրատիճան անձնաւորութեանց մասնաւոր գիմումներն ու ազդու միջամտութիւնները, ոչ թէ զինք վանդակէն ազատելու, գէթ անլուր խտուրթիւններու բարելաւում մը բերելու համար թափուած բոլոր քանքերը մնացին ապարդիւն : 93 օր դահակալեւին, 27 տարի 11 ամիս եւ 29 օր Զըրադան ու Մալթա Բէօշկ իբր խենթ կալանաւոր ապրելէ ետք, հիւծած ու մաշած կը մահանայ չաքարախտէ, 1904 թանաոր ապրելէ ետք, հիւծած ու մաշած կը մահանայ չաքարախտէ, 1904 թ. Դեկտեմբեր 29-ին, 64 տարեկան հասակին մէջ : Գահ բարձրացած էր 36 տարեկանին : Համիտ խլրտումներէ վախճալուն, առանց կրօնական արարողութիւն իսկ կատարել տալու, գրեթէ դադանիօրէն, կազմակերպել կու տայ անչուք

(*) Ֆեհիմե իշխանուհիին շարադրած «Ազգային Միութիւն» քայլերգը, 1909 Յունուարին փարիզի փրքի-Շան նուագախումբի կողմէն երգուելով ծափեր լսած է:

(**) Ըստ ռուսաց Անգլիոյ գահաժառանգ Էտուարի կնքաւայրուք-Խարի, եւ հասած էր 33-րդ ստտինամին: Ի վաղուց ամուի, Անգլիոյ րագաւորները, գրեթէ ժառանգաբար Սկովտեան մաստնական օքեակի անդամ էղած են: Նոյնիսկ մերկայ սիրասուն էլիգապէք- րագունին պատուոյ մախագահուի կը սեպուի, առանց որոշ գործունէութիւն մը ունենալու:

ընդհանուր կուսակալ կը կարգուի: 1860-ին, մասնաշաղկապի պաշտօնով, Դա-
նուբեան երկիրներու վերակացու կը նշանակուի: Այս շրջանին ուսումնասի-
րած է եւրոպական տէրութեանց վարչական դասնագիտական ձեւերը եւ կուսակալու-
թեանց ապակենդրոնացման դրութիւնը, զորս կը փորձէ ներմուծել Ռումէլիի
նահանգներուն մէջ: Կուսակալութեանց մէջ կը մտցնէ վարչական բաժա-
նումներ, Սանճաք՝ Միւթէսարիֆով, Գազա՝ գալմաղամով, եւ Նահիէ՝ Միւ-
տիւրով կառավարելու ձեւը: Գաւառներու մէջ կը հաստատէ Մէճլիսի խտարէ
(վարչական ժողով)՝ մասնատարական եւ քրիստոնեայ համայնքներու ներկայա-
ցուցիչներով: Խոկ կուսակալանիստ քաղաքներու մէջ կը հաստատէ «Մէճլիսի
Ումումի» (ընդհանուր ժողով)։ Հոն տարին անգամ մը կը հաւաքուէին գա-
ւառներէ եկած պատուիրակներ, քննելու, փնտրանելու եւ ապա որոշելու
կուսակալութեան արհեստակցական, առողջապահական, վաճառականական,
տնտեսական եւ այլ խնդիրները: Այս ապակենդրոնացումի դրութիւնով, ռամ-
կավարական վարչաձեւի մը հիմքերը կը դրուէին:

Միթհաթ փաշա գործադրութեան կը դնէ եւրոպական կուսակալու-
թեանց մէջ վերոյիշեալ բաժանումները: Փորձը սպասուածէն աւելի յաջող
արդիւնք տուած ըլլալուն, այս կարգաւորումը ներմուծուեցաւ կայսրութեան
բոլոր նահանգներուն մէջ, Ազիյի 1861 Հոկտ. 4 թուակիր Փիւմանով: Այդ
օրէն կը սկսի Միթհաթ փաշայի քաղաքական ասպարէզին վերելքը: Այս բա-
րենորոգման ցործադրութիւնը իր վրայ կը հրաւիրէ Մեծ Գուլատ փաշայի
համակրանքը, եւ զինք Պոլիս կը հրաւիրէ, որ իրեն հետ գործակցի:

Պոլսոյ մէջ կը հաստատուի «Շուրայի Տէօլլէթ», տեսակ մը ազգային
ժողով, որուն անդամներուն բնորոշութիւնը կամ նշանակումը եղաւ առանց
յեղի եւ դաւանանքի խտրութեան: Այս՝ խորհրդարանի մը մանրանկարը կը
սեպուէր. առաջին քայլ մը կ'առնուէր զէպի սահմանադրութիւն, եւ փաշան
կարգուեցաւ նախագահ այդ բարձրագոյն ժողովին: Միթհաթ յետոյ վարեց
հանրօգուտ շինութեանց, արտաքին եւ արդարութեան նախարարի պաշտօն-
ներ:

Սուլթան Ազիյ Եւրոպա ճամբորդութենէն վերադարձին, ուղած էր ըն-
դօրինակել եւրոպական երկիրներու վարչաձեւը. «Անոնց պէս պէտք է ընենք»
կը կրկնէր: Իր օրով եղան կարգ մը բարեփոխումներ, գաղափարական սեն-
եակներու բաժանումներ եւ այլ բարեկարգական ձեռնարկներ:

Սակայն Ա. Վէլլի մեծ Այի փաշա շատ չէր համակրած Միթհաթի խի-
զախ եւ ինքնաձեռնարկ որոշումներուն. եւ Միթհաթ կը հեռացուի Պոլսէն՝
Պաղատաի կուսակալ կարգուելով (1869—1872)։ Հոն եւս մեծ ձեռնհասութիւն
կը ցուցնէ: Այլ փաշային մահէն ետք, Պոլսոյ գոները իր առջեւ բացուած
նկատելով, հրաժարական կու տայ ու կը շտապէ մայրաքաղաք:

Օրուան Ա. Վէլլիը տխրահոգակ Բէօս Նետիմ — Նետիմֆ — փաշան
էր. աչքը շիւ ըլլալուն կոյր մակդիր փակցուցած էին անոր: Ծագումով
վրացի Նէտիմֆ եւս՝ չէր ակորժեր Միթհաթ փաշայէ: Պոլսէն հեռացնելու
դիտումով՝ զինք էտիրնէի կուսակալ կը կարգէ: Միթհաթ իր նոր պաշտօնը
չստանձնած՝ Սուլթան Ազիյին կը ներկայանայ. իրր ազատական դադարիար-

ներով տոգորուած, անսակարկ եւ անշահախնդիր հայրենասէր, Ազիյին կը
բացատրէ Նէտիմ փաշայի ռուսասէր քաղաքականութիւնը, հայրենիքին հա-
մար անոր վնասակար կողմերը, կը զգուշացնէ Սուլթանը՝ չարամիտ Նէտի-
մֆի որոճած դաւադրութիւններէն: Իր առաջ բերած փաստերը այնքան ա-
կընյայտ եւ համոզիչ էին, որ Ազիյ՝ Նէտիմ փաշան պաշտօնանկ ընելով Միթ-
հաթ փաշան Ա. Եպարքոս կը կարգէ: Նէտիմֆ, որ Միթհաթը վնասակար
տարր մը համարելով Պոլսէն պիտի հեռացնէր, վերջինն է որ այս խայլին
(գաւաճան) Ա. Վէլլիը պաշտօնանկ ընել տալով կը դրաւէր անոր աթոռը:

Տանիշմէնտ կը գրէ. Ազիյի 15 տարուայ գահակալութեան շրջանը եր-
կու գաղափարում ունի: Առաջին 10 տարիներուն — շրջադաշտում երկու բա-
րեկարգիչ մեծ վէլլի Այի եւ Գուլատ փաշաներով, որոնք վեհերոտութեամբ
կ'ուզէին գործադրել Մէճլիսի հաթիւրը, զգուշանալով ծայրայեղութիւն-
ներէ: Այս երկու Ռաշիտական Մեծ Վէլլիները, նկատի կ'առնէին որ Թուրք
ազգը անպատրաստ էր նման փոփոխութիւններ իւրացնելու. եւ իրենց զէմ
ստեղծուեցաւ ազատական Նոր Օսմանցիներու խմբակ մը, որոնք արմատա-
կան փոփոխութիւն կ'ուզէին:

Վերջին 5-ամեայ շրջանին, Սուլթան Ազիյ եւ թարկուեցաւ Նէտիմ փա-
շայի չարապիւթութեան: Գուլատ փաշան մեռաւ 1869 Փետր. 1-ին, Այի փաշան՝
1871 Սեպտ. 1-ին: Այս վերջինին կը յաջորդէ Նէտիմ փաշան, ռուսական դեա-
պան Իկնատիկի մարդը, զոր «Պալիկ Սուլթան» անուանած էին Թուրքերը:
Կրնանք ըսել թէ Մէճլիսէն ի վեր 32 տարուան բարեկարգութեանց փորձերը
վերջ կը դանեն Նետիմ փաշայի պաշտօնի զլուխ անցնելէ ետք: Լաւ դիտենք
թէ Ռուսեր ի՞նչ չափեր ունէին՝ բարեկարգութեանց գործադրութեան յա-
ղադման, նոյնիսկ չէզոքացման մէջ:

Նէտիմ փաշան կը ստանար իր հրահանգները Իկնատիկիւն: Այդ շրջա-
նին անդլիական վարկը զերոյի իջած էր. ռուսական դիւանագիտութիւնն էր
որ կը յաղթանակէր: Նետիմ երբ կ'անցնի գործի գլուխ, մաքրագործում մը
կը կատարէ. ազատական համարուած բոլոր բարձրաստիճան պաշտօնեաները
կը հեռացուն պալատէն, աքսորել կու տայ նախկին 5 պատերազմական, 4
ծովային եւ 4 արգարութեան նախարարներ, 6 Թուրհանէի տեսուչներ, եւն.
եւն. (*):

Նէտիմ փաշան լաւ ուսումնասիրած էր Սուլթան Ազիյի տկար կողմերը:
Ազիյ կնամուռ ու մեծածախս սուլթան մըն էր: Նոր Եպարքոսը քաջալերեց
զինք որ շարունակէ իր շուայտ կեանքը, հայթայթելով իրեն տնտեսական
ամէն միջոց: Կը պատմուի որ 10 միլիոն ոսկի կնքուած փոխառութեան առ-
թիւ, իրր միջնորդ իր ստանալիք վարձքը՝ 100.000 ոսկին, Սուլթանին կու
տայ որ մսխէ (**):

(*) Իր օրով կուսակալներ գրեթէ ամէն ամիս կը փոխուէին: 15 օրուայ մէջ 5 ընդհա-
նուր կառավարիչներ փոխուեցան:

(**) Միքիաք վաշայի տղան, 1908-ին, Փարիզ հրատարակած իր հօր կենսագրականին
մէջ կը յիշէ Նէտիմֆի չարաշահութիւններէն մէկ-քանին: Գերման Հըրշ, Անատոլի եր-

Խրթիմի պատերազմէն անդին, օսմանեան պարտքը 200 միլիոնի մօտեցած էր. տարեկան 14 միլիոն ոսկի տոկոս կը վճարուէր. պարտքը պարտքով զոյգելու գրութիւն որդեգրուած էր, ամէն տարուան նոր պարտքն ալ «թէն-զիլի ֆաիլ» տոկոսի նուազեցումի օրէնքին հռչակումով կը փակուէր, որուն հետեւանքով չըջադաշտեան դրուած արժեթուղթերու գիններու անկում, զրեթէ անանկութեան դուռը հասած էր: Իկնատիէֆի եւ Նետիմ փաշայի դործակցարար կատարած զխտումնաւոր չարաշահութեան արդիւնքը՝ այս եղաւ: Միշտ Իկնատիէֆի խորհուրդով՝ Նէտիմ փաշան արդեւք եղաւ Ռուսիայի երկաթուղիի գիծերուն շինութեան: Թէեւ Փրանսական եւ անգլիական շահերուն հակառակ էր Օսմանեան կայսրութեան անտեսականին քայքայումը, բայց անոնք մերժեցին նոր փոխառութիւններ ընել թուրքերուն: Թուրքեր՝ Ռուսերէն նիւթական օգնութիւն չէին սպասեր: Չարը կոպէկ մը խսկ չէ տուած Օսմանեան կայսրութեան. իրարայաջորդ պատերազմներու հետեւանքով թուրքեր պատերազմական տուղանքներու ենթարկուելով՝ միշտ պարտական կը մնային Չարին:

Վերջապէս Նէտիմ փաշայի այս առաջին պաշտօնավարութիւնը, որ 10 ամիս եւ 24 օր տեւած էր, հերիք եղաւ կայսրութեան քաղաքական ու տնտեսական հիմքերը սարսելու: Կրնանք ըսել որ այս դաւաճան Եպարքոսը՝ Ազիզի չար պարիկը եղաւ:

Ահաւասիկ Միթհաթ փաշայի ցոյց տուած վտանգները՝ Նետիմ փաշայի զաղտնի ու չար զխտումները, զգուշացնելով Սուլթանը:

Մեղի աւելի դարմանք պատճառող կէտ մըն ալ կայ. այս նենդ վէղերը երկրորդ պաշտօնավարութիւն մը ունի 1875-ին, Ազիզի օրով: Իր այս երկրորդ վէղերութեան հետեւեալ բացատրութիւնը կը տրուի: 1875-ի Հէրաէքի սպտամբուրթեան, Նետիմ կը խոտտանայ զսպել զայն քանի մը շաբաթէն, անշուշտ Ռուսերու միջամտութեամբ: Այս երկրորդ պաշտօնավարութիւնն ալ բարեբախտաբար կարճ կ'ըլլայ. 8 ամիս եւ 16 օր:

Միթհաթ՝ Համիտի օրով ալ, ժամանակ մը Մուսուլի եւ Պաղտատի կուսակալ(*), ատեն մըն ալ ներքին գործոց նախարարի պաշտօն կը վարէ: Համիտ զիտէր շահագործել վատ հողի մարդիկ. Նէտիմօֆ կը վկայէ Միթ-

կաքուղիի գիծի առանձնաշնորհումը ստանալու համար 3.100.000 ֆր. կաշառք կու տայ: Նէտիմ փաշան կը փութայ այդ գումարը Ազիզի անձնական գանձարանը փոխանցել:

Նոյն Նէտիմը, ուրիշ առիւ, պետական գանձէն 2.300.000 ֆր. նորէն Սուլթանի գանձը կը փոխանցէ:

(*) Միքիաթի Մուսուլի կուսակալութեան շրջանը շատ բեղմնաւոր եղաւ: Արուստի եւ ձեռնարկեալի դպրոց մը հիմնեց Պաղտատ:

Նափքը, որ այդ ժամանակաշրջանին Քերէուֆի շրջակայքը հողին երեսը լնացած վիճակի երեսույթ ունէր եւ արդէն տեղացիք իր վառելանիւք կը գործածէին, Միքիաթի կողմէ Անգլիա զրկուեցաւ իր բնական միջոց: Քննութեան արդիւնքը գոհացուցիչ եղաւ, բայց հետեւանք չունեցաւ:

Միքիաթ երկու մայր գետերու ջուրերը օգտագործելու ձեռնարկներ ըրաւ, պատմու-

հաթ փաշայի դատավարութեան: Ինք կը մահանայ 1883-ին, առանց տեսնելու իր յիշատակի թշնամիին խեղդամահ ըլլալը:

Ակամայ չեղեցանք մեր պատմութեան: Արդ, Նէտիմի պաշտօնազրկումով, տեղը կը զրաւէ Միթհաթ փաշան: Այս իր առաջին վէղերութիւնն է որ կը տեւէ հազիւ 2 ամիս եւ 19 օր:

Միթհաթ, իր ազատական եւ սահմանադրական դադարներով, չէր կրնար դործակցել Սուլթան Ազիզի հետ: Չայն կը քննադատէր իր ըրած շոյլ ծախքերուն, Եզիպոսի խտրութիւն տիրութիւն հօրէ ի որդի փոխանցուելու Ֆէրմանին եւ յարուցած խռնդոտներուն՝ Հաթիթը դործադրութեան դնելու: Ազիզի կողմէ պաշտօնանկ կ'ըլլայ 1872 Հոկտ. 19-ին եւ կը միանայ ընդդիմադիր խմբակին, որ արդէն ստուար թիւ մը կը ներկայացնէ:

Վերջապէս տեղի կ'ունենայ 1876 Մայիս 30-ին Ազիզի դահլիճեցութիւնը. զայդ կազմակերպող խմբակի պետերէն մին էր Միթհաթ փաշան: Սակայն չենք կարծեր որ Ազիզի սպանութեան մէջ դործօն դեր մը կատարած ըլլայ: Ազիզ իր դահլիճեց սուլթան օրեւէ վտանգ չէր կրնար սպառնալ, հետեւաբար զայն անյայտացնելու օրեւէ պատճառ չկար: Բայց իր խմբակի կարգ մը մարդոց միջոցով իր խռնդութիւնը որոշ դեր մը կատարած ըլլալ կ'երեւի. արդէն Ազիզի սպանութիւնն ալ վէճի առարկայ եղած էր. սպանութիւն թէ անձնասպանութիւն...:

Գրեցինք Մուրատի հիւանդութեան, ապա Համիտի թագաւալ ըլլալու դէպքերու մասին: Երեք ամսուան ընթացքին՝ սուլթան մը սպաննուած, երկրորդ մը իր խենթ բանտարկուած, եւ երրորդ մը ապօրինի դահակալ: Դէպքերը արագ ընթացք մը ստացած էին:

Խորամանկ եւ աղուխալեղու Համիտը, Օսմանիներու դահլիճ տիրանալու համար ամէն ինչ խոտտացած էր Միթհաթի, եւ երբ սուլթան կ'ըլլայ՝ զայն կը կարգէր առաջին Եպարքոս, 1876 Դեկտ. 19: Միթհաթի այս երկրորդ վէղերութիւնն է. որով ծառայած կ'ըլլայ երեք սուլթաններու՝ Ազիզ, Մուրատ եւ Համիտ:

Իր առաջին դործը կ'ըլլայ Սահմանադրութեան հռչակում: Թրքական պատմութեան ամենամեծ դէպքերէն մին կարելի է նկատել ասիկա: Հինգ ու կէս դարէ ի վեր տեւող միապետական ու վարչական կազմը՝ հիմնապէս պիտի փոխուէր: Սուլթանը պիտի իջնէր, սակայն պիտի չկառավարէր. ասիկա առաջին քայլն է բարենորոգումներու:

Միթհաթ մեծ բժանդրութեամբ եւ դուրդուրանքով պատրաստած էր հրատարակուած Սահմանադրութեան յօդուածները: Ըստ ոմանց, անոր խմբագրութիւնը Պոլսոյ Անգլիական դեսպան Էլիթի կը վերադրուի. ըստ ուրիշներու՝ Գ. Օտեանի(*): Կը կարծենք որ Օտեան անշուշտ մեծ դեր ունե-

րեմէ գիտէր որ Հերդոտոսէ սկսեալ, բոլոր ինն պատմիչներ ըլլալ Պիլիմիս եւ Պերոգ, ըլլալ Ա. Մարսելէն կը վկայեն Միջագետքի դրախտավայր երկիր մը ըլլալը: Յուլիանոսի բանակին հասած վայրէն մինչեւ Պարսից ծոց խիտ անտառներու շարունակութիւն մըն էր:

(*) Գ.Օրախտարար մեր պրպրուումներու մէջ որեւէ գրութեան չհանդիպեցանք՝ Օտեանի

յաճ է անոր խմբադրութեան մէջ, քանի որ «Միթհաթի խելքի ուսուցիչ» անուանած էին զինք: Միթհաթի նկարագրերը գերծ չէր գատապարտելի կողմեր ունենալէ. այս մասին իր համակիրներն իսկ կը վիճայն. էր յաւակնոտ, ինքնաբաւ, մեծամիտ եւ կամապաշտ: Զուտպէս հանդարտ բնաւորութեան տէր մէկը չէր. իրեն կը պակսէր զիւանսկիտական ճկունութիւն: Խման էր, կը սիրէր կերուխում, օղիի գաւաթներու առջեւ ծրարները կ'որոճար:

Առաջին օրէն Միթհաթ փաշան վախ ազդած էր Սուլթան Համիտին. կ'ըսուէր թէ անոր առջեւ կը դադար: Վէլիբուրթեան կրկնակ պաշտօնաշրջանին ինքնատիպ զաւակակերպ մը որդեգրեց. մեծ հաւատք ունէր «Օսմանցի» հպատակութեան վրայ: Թէ՛ Աղիզի, թէ՛ Համիտի քաղաքականութեանց անդիմադ հարուածողն եղաւ. ուղեց որ իր Սահմանադրութիւնը կէտ առ կէտ դործադրութեան դրուէ: Զծամեց խօսքերը. վերաւորական յարձակումներն ու ելոյթներն անթուելի են: Դաս տալ ուղեց Համիտի. «Դուք սահմանադրական օրէնքներէ բան չէք հասկնար»: «Երկրաշարժներէ վերադարձի հասած կառավարական շէնքը մենք նորոգել կ'ուզենք. մինչ դուք վիցնել կ'աշխատիք» եւն. եւն.: Միթհաթ բարեկարգութեանց լուծումը Սահմանադրութեան հռչակումով ապակեղորոնացման մէջ փնտռեց:

Նման ելոյթները մարտկոյտ չէին. Համիտ մնաց Միթհաթի կորուստը:

Եւ Միթհաթի մտերմական յարաբերութիւններու վերաբերեալ. նամակագրութիւն, կամ քելադրական պաշտօնական վաւերաբուրդ անշուշտ գոյութիւն ունեցած է. կամ դեռ կը նիքեմ արքունի արխիւներու մէջ, եւ կամ ալ՝ այրած մոխրացած են: Օտեան մագապուրծ պրծած էր Համիտի մաքրագործումի... շրջանին եւ ապաստանած Փարիզ, ուր մեռաւ 1887-ին՝ Միթհաթին խեղդամահ ըլլալէն ետք: Յաւալի է որ իրեն նման անձնաւորութիւն մը գրի չէ առած իր յիշատակները, հակառակ արտասահման ապաստանած ըլլալուն:

1949 Դեկտ. 9—10, «Նեհի Սապահ» քերքը կը հրատարակէ Համիտի Պէյլերպէյի պալատին մէջ գրի առած նոթագրութիւնները, ուր կը կարդանք. «Միթհաթի առաջնորդը Օտեան էփէնտին էր. Օտեան այդ շրջանի մեր ամենամեծ օրէնսդիրը չէր, երկիրը բնաւ չէր նախնաւոր...»: Ըլլա՛յ այս նոթագրութիւնները, ըլլա՛յ «Ա. Համիտի յիշողութիւնները» վերնագրով, նախ գերմանական Nord und Sud հանդէսին մէջ լոյս տեսած, ապա Թիֆլիս «Հոփրոն»-ի մէջ (1918 թիւ 41—44) Արշակ Ջամադեանի կողմէ փրանս. «Լը Թան» քերքէն քարգմանուած, քուրֆ պատմաբաններու կողմէն անոնց իրական ըլլալը կասկածի ենթակայ է:

«Նեհի Սապահ» քերքը վերոյիշեալ (1949, Դեկտ. 9—10) լոյս տեսած յօդուածներուն նախատիպը չէ կրցած հրատարակել. Համիտի Պէյլերպէյի պալատին մէջ գրի առած յուշերը երկու օր հրատարակեց, ապա դադարեցուց եւ կիսատ ձգեց, սակայն այդ յուշերու ամբողջութիւնը գրուած են «Թիւրք Թարիկի Էնթիլաֆէն»-ի 1926-ի 13/90 — 14/91 — 15/92 թիւերուն մէջ:

Յարմար դատեցինք գերմ. Nord und Sud քերքի մէջ լոյս տեսած այդ յուշերը բուն իսկ բնագիրէն քարգմանելով՝ հրաժանել մեր ընթերցողներուն, գիրքիս վերջաւորութեան:

Իսկ փրանսական «Լը Թան» քերքի մէջ հրատարակուած Համիտի յուշերուն մասին պիտի արտայայտուինք այլուր:

Միթհաթ փաշան պալատ կը հրաւիրուի. հոն իրեն կը հաղորդուի իր պաշտօնագրիութեան ֆէթիւան, 1877 Փետր. 5: Իրեն կը հրամայուի հեռանալ երկրէն. «Իզլէտուն» նաւը արդէն պատրաստ էր: Պալատէն ուղղակի նաւ կ'առաջնորդուի պահակներու հսկողութեան ներքեւ: «Վրաս դրամ չունիմ. ձգեցէք որ տուն հանդիպիմ» կ'ըսէ. կը մերժուի. իրեն կու տան 500 ոսկի: «Զիս երկրէն որ հեռացնէք, հայրենիքը պիտի փճանայ»: «Եթէ օր մը երկիր վերադառնամ, ո՛չ գահ, ո՛չ պալատ, ո՛չ ալ կառավարութիւն պիտի գտնեմ՝ Աստուած որորմի ազգին» եւն.: Կարգ մը ինքնահաւան արտայայտութիւններ ունեցած է:

Միթհաթի ինքնակամ որոշումները միշտ քննադատուած են: Օրինակ. քրիստոնեայ կամաւորներէ բաղկացեալ փաշտ մը՝ թուրք հայրենակիցներու փաշտին հետ միասին՝ մասնաւոր բանակ մը կազմած եւ Նիշ զրկած է, Օսմանեան մահիկին քովիկը խաչ մը...:

Իզլէտուն նաւը զինք Պրինտիզի ցամաք կը հանէ: Անգլիա՝ որբերու եւ որբեւայրներու ի նպաստ հանդանակութեան կը ձեռնարկէ: Անգլիական հովանաւորութիւնը իրեն օգնութեան կը հասնի, եւ Ալպիոնի միջամտութեամբ ներումի կ'արժանանայ, ու կ'անցնի Կրեաէ կղզին: Ապա 1878 Դեկտ. 20-ին Սուրիոյ կուսակալ կը կարգուի: Եւրոպա աքսորը տեւած էր 1 տարի, 7 ամիս եւ 21 օր:

Սուրիոյ կուսակալութեան շրջանին ալ, անհիմն զրոյցներ չըջած են. իրր թէ ուղած է Սուրիան Անգլիոյ հովանաւորութեան յանձնել: Նման ամբաստանութիւնները դիտումաւոր էին: Համիտ՝ զինքը մայրաքաղաքին մօտեցնելու համար Իզմիրի կուսակալ կը կարգէ 1880 Օգոստ. 4-ին:

Քանի ողջ էր Միթհաթը, Համիտի քունը կը խանդարուէր. սակայն համբերող էր. կը խորհէր միջոցներ՝ Միթհաթը անհետացնելու:

1881-ին, Աղիզի մահէն 5 տարի ետք, իր հօրեղոր սպանութեան պատասխանատուները պատժել կ'ուզէ: Իրր արդարաբարոյ արքայ, չէր կրնար ներել, որ իր կենդանութեան, Օսմանի շառաւիղէն 32-րդ Սուլթան-Պալիֆէի մահուան պատճառ եղող անձերը՝ ազատօրէն չըջին իր քիթին տակ: Կորոչէ արդարութեան դատարանի մը առջեւ հանել յանցաւորները: Կը ձերբակալուին կարծեցեալ բոլոր յանցաւորները. այդ ցանկին մէջ էր նաեւ Միթհաթ փաշան: Պոլիս եւ այլուր 10 հոգիներ արդէն ձերբակալուած էին: 1881 Մայիս 16-ին Միթհաթի ձերբակալման հրամանը եւս կ'արձակուի: Լրտեսներ ու ոստիկաններ կը սլաշարեն Իզմիրի կուսակալին ապարանքը. փաշան կը յաջողի ետելի դռնէն դուրս գալ եւ վարձու կառք մը գտնելով կը հասնի քրիստոնէից թաղը եւ կ'ապաստանի Ֆրանսական հիւպատոսարան, որ ամենէն մօտիկն էր: Օսմանեան պատմութեան մէջ առաջին անգամն է որ նախկին մեծ վէզիր մը օգնութիւն կը հայցէ իր երկրին մէջ եւ իր կառավարած նահանգին մէջ՝ օտար հիւպատոսէ մը(*): Միթհաթ, գաւազարութեան ընթաց-

(*) Սախ փաշան եւս եանիայի խլրտումներու տուրիւ, Նէտիմֆի օրով, կ'ապաստանի անգլիական հիւպատոսարան, հրաժարելով իր նախարարական պաշտօնէն:

նութիւնը : Համիտ միշտ ուրացած է նման հեռադրի մը իր կողմէն տրուած
ըլլալը . նոյնիսկ հազար երգումներ ըրած է վաշայի որդի Ալի Հայտար Միթ-
հաթ պէյլի , որ սահմանադրութենէն ետք իրեն երկու այց կու տայ : Իր հօր
սղանութիւնը կը բեռցնէ իր հախառակորդներուն վրայ :

Սաղկայն Իսին-Իւլ-Մահմուտ Բէմալ, իր «Վեկըջին Կադրքոսներ» երկա-
սիրութեան մէջ, էջ 392, Եւլլալլի արխիւներու մէջ, սպանութեան հրամանին
պատճէնը գտած ըլլալը կը զրէ: Արդարեւ, ոչ ոք կրնար յանդելիլ սպան-
նելու Համիտի բանտարկեալները, որոնցմէ մին արքունի փեսայ էր, եթէ
Կարմիր Սուլթանէն հրահանդ ստացած չըլլային: Ոճիրը կը զործադրուի
1884 Մայիս 6, Դշ. օր, զիշերուան 4-րդ ժամուն: Քանի մը օր առաջ բան-
տարկեալները զատ-զատ խուցերու մէջ զրուած էին արդէն: Միթհաթի ներ-
սէն կղպած խուցին դուռը կտրելով, 2 գափթիէ, 1 չաուչ եւ 6 զինուոր ներս
կը խուծեն եւ խեղդամահ կ'ընեն Միթհաթ փաշան. չուանը վիզն անցնողը
էտիրնեցի սափրիչ Իսմայիլ կոչուած զինուորն է: Խալիֆա Սուլթան Համիտ
զոհուեալութիւն մը սննցած է՝ կրնանք ենթադրել՝ Միթհաթի մահով Ալ-
լահին ընծայարկութիւն մը ըրած ըլլալուն համար:

Քիչ ետք, Տամատ Մահմուտ փաշային խուցը կը խուժէ ուրիշ խմբակ մը. 2 դափթիկէ, 2 չաւուշ եւ 7 դիւնուոր: Տամատ փաշան յաղթանդամ եւ հուժկու կազմուածք մը ունէր. կը փորձէ գլխադրել. սակայն ինքն ալ խեղդամահ կ'ըլլայ իւզոտ չուանով: Մարմինները զօրանոցի լուսացարանը կը փոխադրուին, ուր լուսացուելէ ետք, բերդի պատերէն դուրս գտնուող գերեզմանոցը կը թաղուին: Առժամեայ գերեզմանաքար մը կը դրուի. վերջէն Հիւճաղի կուսակալ Ահմէտ Ռաթիպ փաշայի հրամանով անճանաչելի կը դարձուի. իբր երկու փաշայի գերեզման ցոյց տրուած հողամասը կասկածելի կը նկատուի: Միթհաթ փաշայի գլուխը եւլաւդ կը դրկուի:

Համիտի դահլիճեցութենէն հաք, Եւլալդլի սենեակներու դարակներու մէկուն մէջէն դառուած է շրջանակի մէջ առնուած դանկ մը^(*), Միթհաթ փաշայի դանկն ըլլալ կը կարծուի: Ահա՛ այսպիսի չարաշուք մահուան արժանացաւ կայսրութեան թանկագին դաւակներէն մին, անխիտարիննելի կոբուստ մը թուրքիոյ համար: Դիմադրիծը ազնուականութեան դրոշմ կը կրէր, կը զրեն զինք ճանչցողները եւ սղացողները: Մէկզի զնեւով անոր նկարագրին դառն կողմերը — հպարտութիւն, ինքնահաւանութիւն — սակայն բոլորը

(*) Համիտ վստահ ըլլալու համար որ Միքիաք իրացնէ մեռած էր, կը հրամայէ որ գլուխը իրեն զրկուի: Սուլթանական իրատէի հնազանդելով, պաշտօնեաներ կռկիկ ծրար մը կը շինեն, ելլալով հասցէին տակ՝ պարունակութեան իբր բացատրութիւն կը գրեն. «Արժէ-
քաւոր հնուքիւն»:

Ծրարը Պոլիս հասնելուն, մափառելիսը իբր խղճամիտ պաշտօնակատար, կ'ուզէ որ ծրարը քննութեան ենթարկուի, ան կրնար պարունակել լարուած մեքենայ մը, խալիփայի կեանքին սպառնացող:

Կեանքին սպառնացող:
Ծրարը բացուելուն, սարսափած, շուտ մը գոցել կու տայ եւ վաղվադակի, մասնաւոր
սուրհանդակով ծրարը կ'առաքուի ելլալով:

Համաձայն են անոր անօտարակ հայրենասիրութեան եւ անկեղծութեան: Զենք կարծեր որ փառասէր կամ փառամոլ եղած ըլլայ: Ունեցած առանձնայատկութիւնները կը չհոգացնէին իր փոքր թերութիւնները: Օժտուած բազմակողմանի յատկութիւններով, ունէր նաեւ յամառ ու անդրդուելի կամք՝ դործադրելու իր յղացած «Օսմանեան հպատակութեան» սկզբունքը, այսինքն՝ բոլոր օսմանեան հպատակները, առանց ազդի եւ կրօնքի խտրութեան, նոյն դրօշի տակ պէտք է հաւաքուէին. նոյն կայսրութեան զաւակ, նոյն ընտանիքի անդամ պէտք է նկատուէին հաւասար իրաւունքներով: Այս միտութեան մէջ կը տեսնէր կայսրութեան փրկութիւնը: Եւ մնաց անխախտ իր այս համոզումին մէջ: Վերջապէս սիրահար հաւատարմութեան, եղբայրակցութեան, սրկեղծեալ միտք մը՝ հրապուրուած ու մոգուած ազատութեան դադափարներով, եղաւ ՀԱՅՐ Սահմանադրութեան, անդիջող ու ջերմ պաշտպան անոր պործադրութեան, խորապէս կապուած սահմանադրական վարչաձեւի, աւանդործադրութեան, խորապէս կապուած սահմանադրական վարչաձեւի, աւանդեց հոգին իրր անոր անխոնջ յառաջապահ: Անկառար եւ անաւարտ մնաց իր պործը, ինչպէս բոլոր մարդկային ծրագիրները: Ազատական յղացումներու այս գծրախտ մարդարէն, չէր նախատեսած որ երկիրը ամէն բանէ առաջ բարոյական յեղափոխութեան մը կարօտ էր: Պէտք պիտի ըլլային 30 տարիներ, որպէսզի իր Սահմանադրութիւնը կրկին հռչակուէր 1908-ին: Անխոնջները կը փոխադրուին տարիներ ետք Պոլիս, ազատութեան արձանին մօտ բլուրի մը վրայ. դերեզմանը փորուելով՝ շատ դիւրին եղաւ ճանչնալ առանց պանդի մարմինը: Այդ բլուրին վրայ կը փոխադրուին նաեւ Թաալաթի փտած սփորները: Մին խորխուր կայսրութիւն մը վերականգնել փորձած էր, միւսը սփորները: Մին խորխուր առաջնորդած: Այս է Թուրքին հակասական տրամադաշն ուղի խորխորատ առաջնորդած: Այս է Թուրքին հակասական տրամադաշն ուղիներ:

Մեղի համար հարցական կը մնան երկու խնդիրներ .

Ա.— Միթէաթ փաշա երբ Դանուբեան Կուսակալութեանց վրայ արտա-
կարդ վերահսկիչ կարգուեցաւ, ինչո՞ւ այնքան վայրագ վարուեցաւ Պուլկար-
ներու հետ. արեան մէջ խեղդեց կարդ մը խլրտումներ, այն աստիճան որ ի-
րեն «Պուլկարակեր Միթէաթ» մակղերը փակցուցին : 60 երիտասարդ Պուլ-
կարներ կախազանի վրայ ճօճեց ան 1864—ին : Ռուսիայէն վտարեալ Զէրքէզ-
ներ Պուլկարիա, մաս մըն ալ հայկական նահանգներ հաստատուեցան՝ խլր-
տումներ հանելու գիտումով : Բանտ, ծեծ, չարչարանք, սպանդ, նոյնիսկ
տուժներ հանելու գիտումով : Պուլկարներու բաժինները եղան : Իր պաշտօնա-
տարր եւ տեղահանութիւն՝ Պուլկարներու բաժինները եղան : Իր պաշտօնա-
տարր եւ տեղահանութիւն՝ Պուլկարներու բաժինները եղան : Իր պաշտօնա-
տարր եւ տեղահանութիւն՝ Պուլկարներու բաժինները եղան : Իր պաշտօնա-

վարութեան շրջանին կը յիշուին քանի մը հարիւր Պուլկարներու աքսորը Կե-
սարիա, ուր Հայոց կողմէն ջերմ ընդունելութեան կ'արժանանան 1867—ին :
Աքսորեակներու մէջ կը գտնուէր Զաքարիա Սթոյանոֆ, որ Սան Սթեֆանոյի
Վառդեստաններու մէջ կը գտնուէր Զաքարիա Սթոյանոֆ, որ Սան Սթեֆանոյի
Վառդեստաններու մէջ կը գտնուէր Զաքարիա Սթոյանոֆ, որ Սան Սթեֆանոյի

Վառդեստաններու մէջ կը գտնուէր Զաքարիա Սթոյանոֆ, որ Սան Սթեֆանոյի
Վառդեստաններու մէջ կը գտնուէր Զաքարիա Սթոյանոֆ, որ Սան Սթեֆանոյի

Բ — ՄիթՀատ փաշայի Եւրոպա աքսորի շրջանին (21 ամիս) տեղի կ'ու-
նենայ Հայ Պատուիրակութեան Պերլինի Վեհաժողովին մասնակցութեան
հրթր: ՄիթՀատ Հայրենիքէն Հեռացուած էր 1877 Սեպտ. 5-ին: Ներումի ար-
ժանանալով կը մերադառնայ Թուրքիա 1878 Սեպտ. 28-ին՝ կարգուելով Սու-

բիւյ կուսակալ, ժամանակ մը կրեալ կղզին մնալէ ետք: Պերլինի Վեհաժողովը կը փակուի 1878 Յուլիս 13-ին: Արգիօք ունէ չփութ ունեցա՞ւ մեր պատուիրակութեան հետ. ոչ մէկ հետք չտած ենք մեր պրպտութներու ընթացքին այս նիւթին շուրջ: Արգիօք ի՞նչ հակազդեցութիւն դորձած են Հայոց պահանջները իր վրայ, 16—61 յօդուածներու արձանագրութիւնը եւն., եւն.: Թէեւ Միթհաթ Պոլիս չէր գտնուեր, սակայն լիւլի տեղեակ էր անյուզարձերուն:

Եթէ Միթհաթ փաշան հայկական նահանգներու կուսակալ կարդուած ըլլար, կրնա՞նք կարծել որ նոյն վարժունքը ունենար Հայոց հանդէպ, եւ Հայերս զինք կոչէինք «Հայակեր Միթհաթ»:

Վերջապէս անկաշառ ու բուռն արդայնական Թուրք մըն էր եւ չէր ուզեր որ Արեւելեան 6 նահանգները բաժնուէին իր այնքան սիրած հայրենիքէն: Վերջացնելէ առաջ ըսենք որ իր մահուամբ Սահմանադրութիւնը 24 տարի յապաղում մը ունեցաւ, եւ Միթհաթի նման անձնաւորութեան մը արժէքը իր անհետացումէն ետք ճանչցուեցաւ:

Այժմ տանք կարգ մը տեղեկութիւններ իր որջի՝ «Երլտըղի» մասին:

Գլուխ Թ.

Ե Ը Լ Տ Ը Զ

Այսքան զիւթիչ անուն մը, ոճիրի որջի մը վերածուելով, 33 երկար տարիներ սարսափ պիտի ազդէր կայսրութեան բոլոր հպատակներուն:

1832-ին, Համիտի մեծ հայր Սուլթան Մահմուտ Բ. պզտիկ քէօշկ մը չինել տուաւ, Վոսիփորի եւրոպական ափունքը, Պելիկթաշի բարձունքին վրայ: 1844-ին, Սուլթան Մէճիտ, Համիտի հայրը, քանդել տուաւ զայն ու վերաշինեց աւելի ընդարձակ քէօշկ մը, ուր կ'ընդունէր Չէրքէզուհի մը, եւ որուն անունով քէօշկը կոչեց Երլտըղի:

Այնուհետեւ, Սուլթան Աղիզ, Համիտի հօրեղբայրը, այդ սիրուն քէօշկը չըջատուեց ճեմելի պարտէզով մը, որ կը հասնէր մինչեւ ծովափին վրայ իր չինել տուած Չըրաղանի(*) հիսաքանչ պալատը: Թաւ կանաչութեամբ ծածկուած այս հողամասին վրայ նաեւ չինել տուաւ մեծ ու փոքր կարգ մը քէօշկեր — Չատըր Բէօշկ, Մալթա Բէօշկ, Չիթ Բէօշկ եւն., որոնց մէջ ամենէն մեծը կը մնար Երլտըղը, որ կոչուեցաւ Մապէին (արքունիք): Համիտ իր դահաւալութենէն հաղիւ տարի մը ետք, ինքզինք ապահով չղգալով Տուր-մա-Պահչէի չքնաղ պալատին մէջ, ուր բնակած էին նախորդ Սուլթանները, հաստատուեցաւ Երլտըղ: Համիտ դահատած էր հիւանդի զիրքը Պելիկթաշի բլուրին, որ կը հսկէր Վոսիփորի եւրոպական եւ ասիական ափերուն, եւ ուրկէ իր տեսութիւնը կ'ընդգրկէր լայնատարած մայրաքաղաքը: Ան՝ իր կարգին ուղեց աւելի ընդարձակել Երլտըղի հողամասը՝ զայն տարածելով մինչեւ Օրթաքէօյ, աւելի բռնութեամբ դրաւելով քան զնելով այն հողերը, որոնց պէտք ունէր, արդարացնելով արաբական այն առածը որ կ'ըսէ. «Լաւագոյն է զրացի ըլլալ մեռեալի մը, քան թէ Փատիլահին»: Խեղճ հողատէրերը ճշմարտի ներքեւ աւելի նուիրատու եղան, քան թէ ծախեցին իրենց սեպհական հողերը:

Համիտ ձեռք առաւ նաեւ զդուշական միջոցներ, Երլտըղը վերածելով բերդաքաղաքի մը: Շրջապատեց զայն 10—15 մեթր բարձր պարիսպով, որուն լայնութիւնը տեղ-տեղ կը հասնէր 4 մեթրի եւ որուն կռթնած էին կարգ մը շէնքեր, վերապահուած՝ կայսերական թիկնապահ զօրադունդերուն:

Չախ կողմէն եւ զէպի հարաւ՝ շինուեցաւ երկրորդ պատ մը, երկու պատերուն միջեւ կազմելով փողոց մը եւ պալատին տալով միջնադարեան

(*) Չըրաղան կը նշանակէ՝ «կախաչ»:

զգեալի մը երեւոյթը: Այս փողոցին մէջ կառուցուեցան փոքր շէնքեր, ուր կենդրոնացան կայսրութեան բոլոր կարեւոր պաշտօնատուները: Այդ փողոցը շէնքերու մէջ էին նախարարներու, բարձրաստիճան զինուորականներու, պետական խորհուրդի եւն. ժողովատեղիներն ու գիւանատները: Ամբողջութիւնը կը կազմէր պետութեան քաղաքական կեդրոնը, որուն վրայ գրուած էր Բարձրագոյն Դուռ՝ Պապը Ալի: Բացառիկ պարագաներու մէջ միայն զետեւաններ, պատրիարքներ, զրամատէրեր Սուլթանին կը ներկայանային արքայական յարաբերութիւններու մէջ: Օտարները եւլաղլի այս փողոցը միայն կը ճանչնային, ուր կը մտնէին ընկերացած երկու պաշակներով եւ այն տեղի պաշտօնեաներուն է որ կը մատուցանէին իրենց յաշտակներն ու խնդրագիրները(*):

Երկու պատերը կը զծէին եռանկիւն մը, որուն երկաթեայ հաստ զըռները ներսէն դուրս կը բացուէին, այն նկատուածով որ ըմբոստութեան մը պարագային յարձակողները զուրէն հրելով չկարենային գիւրութեամբ ներս խուսել: Պատերուն ետեւը կային նաեւ ուրիշ փոքր շէնքեր, որոնք յատկացուած էին արքայազուն իշխաններու եւ իշխանուհիներու:

Վեցանկիւն պարիսպին արեւմտեան կողմը կը գտնուէր կանանոցը, որ անցքով մը կը յարարէրէր կայսերական քէօշկին հետ ու պատով մը անջատուած էր արքայազուներու բնակարաններէն: Հարէմի յարկարածիւններն ալ իրարմէ անջատուած էին, որոնցմէ իւրաքանչիւրը ունէր իր հսկիչ ու պահապան ներքինիներու խումբը: Խստիւ արգելուած էր մէկ յարկարածիւնէն միւսը անցնիլը. անաստողներ կրնային մահապատիժի ենթարկուիլ. երեւակայեցէք ընդարձակ տարածութեան վրայ ցիր ու ցան ազատ բանտեր...:

Թէեւ Եւլաղլ ցամաքէն անտօրի բերդի մը վերածուած էր, սակայն ծովէն ոչ մէկ պաշտպանութեան կարելիութիւն կար: Համիտ կը վախար մարտանաւերէ, այդ է պատճառը որ նոյնիսկ 1908-ի երկրորդ Սահմանադրութենէն ետք՝ ծովային նախարարութեան նշանակումը իրեն վերադաշած էր, եւ զարկ չտուաւ որ Թուրքիա ունենայ ծովային զօրաւոր նաւատորմի: Կը յիշէր միշտ որ իր հօրեղբայրը Աղիզը պահնկէց ընողներ ծովէն մուտք գործած էին պարստ:

Վեցանկիւն պարիսպներէն դուրս կը գտնուէր Մէրասիմ Բէօշքը, որ նորանցքով մը կապուած էր պալատին մէջ Սուլթանին բնակութեան յատկացուած յարկարածիւններուն: Այդ նորանցքի բանալին միշտ կը մնար Սուլ-

(*) Բ. Դուռը համապատասխան նկատուեցաւ վրանական Բէ-ՏՕրսէի կամ անգլիական Ֆորէյն Օֆիսի, մինչեւ որ իւրաքանչիւր նախարարութիւն ունեցաւ իր յատուկ նստատեղը:

Պապը Ալի, Բ. Դուռը ըսելով օտարներ կը հասկնան Օսմանեան կայսրութիւն, ինչ որ սխալ է: Բ. Դուռը Օսմանեան կառավարութեան կեդրոն կը նշանակէ: Ի սկզբանէ մեծ վեզիրին պաշտօնատեղին էր, հուսկ յետոյ նախարարաց խորհուրդի վայր, համապատասխան Տալիսիկ Սթրիթի կամ Օթլի Մաքսիմոնի:

Իրականութեան մէջ Բ. Դուռը Համիտն էր:

թանի քով: Այդ հասցարկ Մէրասիմ Բէօշքը, որ 1500 մեթր տարածութիւն մը ունէր, արժամ էր մէկ ու կէս միլիոն տկի Ֆրանք: Համիտ չինել տուած էր զայն Վիլհէլմ Բ-ի ի պատիւ, 1889-ին, Պոլիս կառարելիք այցլին առթիւ: Վեցանկիւն կայսրն ու կայսրուհին բնակեցան այդտեղ: Մեծ սրահին պատին վրայ կախուած էր իւղաներկ պատառ մը, որ կը ներկայացնէր Թուրք եւ Գերման երկու զինուորներու զիւրիւնդխառնումը. մի ոմն Ահմէտ վաչայի գործ: Վիլհէլմին մեկնումէն ետք, այդ սրահը գործածուեցաւ հանդիսական արարողութեան միայն: Գազանի գուռ մը եւս Մէրասիմ քէօշքէն կ'առաջնորդէր գէպի Հարէմ:

Շրջափակի պարիսպներու կառուցէն ետք, Համիտ ինքզինք ազատութիւն մէջ զղաղով, սկսաւ այդ ընդարձակ տարածութեան յարդարման: Ստեղծուեցան երազական ոճով զմայրուած պարտէզներ, ճեմափայեր, ծառուղիներ, փաքրիկ պուրակներ: Անդառաանը կը լեցնէին մարդահասակ բուսական շքանկարներ, տառախ մշտադալար թուփեր, սլորապտոյտ արահետներ եւ մանուածապատ ուղիներ: Քառասուն քիլոմեթրի երկարութիւն ունեցող կառապնաց պողոտաներ թոյլ կու տային այնտեղ ժամերով շրջիլ, առանց դուրս ելլելու պարտէզի շրջափակէն:

Հարէմն ալ ունէր իր պարտէզը. եղեմական վայր մը, ուր Սուլթանը կու դար քէյֆ ընէրու եւ լսելու մեղրաչուրթն երգչուհիներու մեղի մեղեղները: Վարդի թուփեր կը բաժնէին պարտէզի դանադան մասերը: Ամէն կողմ տաղաններ, կամուրջներ, արուեստական ջրվէժներ ու լիճեր, զիւրար խաչածնող փաքրիկ բեկրեկուն սղիներ, բարբառէ հրապարակներ շրջապատուած ծառերով...:

Այնտեղ չինուած էր նաեւ արուեստական մեծ լիճ մը, մէջակողմ կղզեակով մը: Լիճը շրջապատուած էր խկական քարափով մը, որուն առջեւ շարուած էին թեթեւ մտկոյններ, առադաստանաւեր, չոյրով կամ քարիւղով բանող ինքնաշարժ նաւակներ, կաղմելով զրօտանաւերու տորմիզ մը հարճերու զուարճութեան համար: Հարեմական պարտէզի խրախճանքները համբաւաւոր էին եւ պարտէզը միշտ հսկողութեան տակ էր: Սուլթանական զինանշանը կը գ ելեկտրաչափ կառք մը կը շրջէր այնտեղ, կատարելով տեսական հսկողութիւն:

Պատերու կառուցումէն ետք, Համիտ Եւլաղլի շրջափակը լեցուց այլազան տաղարարներով, հովոցներով, անճաշակ եւ անարուեստ շինութիւններով, երբեմն ընտիր մարմարէ, երբեմն հասարակ քարէ կամ փայտէ, աններդաշնակ քառս մը, որ յատկացուած էր իշխանազուններու եւ հարճերու բնակութեան: Այս ցամաքի ու պղտիկ քէօշքերը կ'աներեւութանային սաղարթախի ո ճուղերու թանձր կանաչութեան ներքեւ. պատեր ծանրաբեռնուած հասակաւ ծաղիկներով, որոնց բուրումը՝ փարոսիներով հեռուի այցելուն կը հետապնդէր: Ասոնց մէջ կար սրածայր բարձր քէօշք մը, իսկական գիտարան մը, ուր Համիտ կը բարձրանար հսկելու համար իր մայրաքաղաքին վրայ: Եւ որպէսզի հօրիւնը միշտ բաց մնար, Համիտ ամէն տարի կարելի կու տար շատ հասակ նետող ծառերուն գաղաթները: Ժամա-

նախ մը ընտելեցաւ հարեմի թաղին մէջ պղտիկ քէօջը մը, որ կը կոչուէր պղտիկ Մապէին. բայց յետոյ փոխադրուեցաւ գոիցերիական շաղէի ձեւով առաջադրուէն մաշկուշ քէօջը մը, որ ինքզինք աւելի ապահով կը զգար:

Համիտի երջարգը ոչինչով կը նմանէր Եւրոպայի արքունական պալատներուն. Վերսայլի մը կամ Պիրմինկէմի, Շէօնպրուսի մը կամ Քիւրինայի, Քրեմլինի մը կամ Փոպոմոմի Սան-Սուսին: Գերմանացի մարտնչախառն ալ Մուլթը, որ զիտած էր Պոլսոյ մէջ արքայազնայն պալատի մը բացակայութիւնը, կը գրէ. «Սուլթանին պալատը Եւրոպացի բարեկեցիկ տնտէսի մը տան կը նմանէր»: Տը Մուլթը ճանչցած էր միայն Մահմուտ Բ-ի հին պալատը: Աւելի ետքն էր որ Սուլթան Մէմետ շինել տուաւ իսկական պալատ մը՝ Տորմա-Պահլէն, որ արժեք չուէր կէս միլիոն սակի Փր.: Իր յաջորդը՝ Մուլթան Ալիյ շինել տուաւ Պէյլէրպէյին 1865-ին ու Զըբդանի(*) պալատները, զորք՝ հալ ճարտարապետներու: Անկէ առաջ արքունի պալատները կամ սպարանքները աւելի մեծապանծ էին քան թէ զեղեցիկ:

1894-ի երկրաշարժը մեծ վնաս պատճառած էր Համիտին: Ժամանակ մը դարձաւ վրանարեակ, ինչպէս իր նախահայրերը և հպատակներէն շատերը: Այդ սրտեց շինել տալ ուրիշ քէօջը մը մայրի վրայ, որ պէթանի մէջ զետեղուած երկաթեայ և սրղպատեայ կապտածներով, զօրաւոր և անխորտակելի տմբոց մըն էր զնդակի և սաւմբի զէմ: Ան կը նախընտրէր ընտելի նման շէնքերու մէջ, քան Տորմա-Պահլէի կամ Պէյլէրպէյի պալատներուն մէջ: Այդ նոր սրջը կը յարարէր աւելի ընդարձակ քէօջքի մը հետ՝ չըջապատուած ճեմելիքով, սրուն պատերուն ետեւ՝ զիշեր-ցերեկ՝ մինչև տիպաները զինուած՝ կը հսկէին Ալթանայի պահակներ: Քէօջը կը հազար-հազարէր ուրիշ մենարանի մը հետ, որ իր կարգին կապուած էր գանազան տանեակի մը սենեակներու հետ: Այս ամէնը կը ներկայացնէին իսկական բարիւրդի մը: Գազանի և կնճստ գազանակներով սրղպատեայ գառներուն կզգանքները և ամբարակ դարակներու նիւթերը շինուած էին մասնադէպներու կողմէ: Պղտիկ քէօջքի սենեակներէն մէկը, քանի մը տասն-ճաններով, կ'առաջնորդէր ընդլայնակեայ ծածուկ խուց մը, ուր կը բացուէր կապուշ մը և ուր ինք միայն մուտք տնէր: Այնտեղ կային սրղպատեայ երեք միթխարի ու անշարժ գրամարկիւներ, սրանց մէջ կը պահէր իր սակիները, զահարեղէնները, օտար թղթադրամները, սակարանի արժէքաւորները և ամենէն գազանի թղթածրարները: Կը վախնար նաեւ փաթուրիկէ ու կալծակէ: Փոթորկալից օրերուն կ'ապաստանէր սրահ մը, ուր կը գտնուէին միայն ապակեայ աթոս մը և ապակեայ Լոստանի սեղան մը: Զեւքերը դրած ապակեայ սեղանին, կը նստէր աթոսին վրայ: Ապակին շանթարդելի գէր կը կտաարէր:

Իրարամէջ սենեակներու յատակադիւր զծող ճարտարապետները միշտ կը փոխուէին, սրղպակ տաղմինին յաջորդող ճարտարապետը չզիտնայ թէ իր նախորդը ուր սկսած էր և ուր վերջացուցած: Իր ընդունելու-

թեան արահին մէջ մուտքին դէմը գանուղ պատը, զարդարուած էր իւզու-նեկով մը, որ ծածկուած էր կարմիր թաւիչ վարպոյրով մը: Երբ կա-րեսր անձնուրութիւն մը պիտի այցելէր, նախարար կամ այլ մեծամեծ փաշաներ, վարպոյրը քաշուած կ'ըլլար, սրղպակ եկողը անպայման տեսնէ նկարը: Այդ իւզաներկը կը ներկայացնէր լճակ մը և նաւակ մը, որ կը սահէր ծովուն ջուրերու վրայ: Նաւակին մէջ տեղ գրաւած էին Միտահթ, Տա-մատ Մահմուտ և Հիւսէյն Ալին փաշաները, իրենց ուրիշ երեք բարեկամ-ներով. ալթինքն՝ 1876-ի Մահմանադրութեան վեց հեղինակները: Նա-ւորդները կը կրէին Յիսուսեան կրօնաւորներու զգեստներ՝ սեւ պարեգօտ, մեծ գլխարկ: Ոմանք ջութակ, ոմանք ալ սրինդ կը նուագէին անհեթեթ և անպակէլա շարժումներով և անձուներ կեցուածքով: Լճակին մէկ ափին, մերկ կիներու խումբ մը վառաշոտ պար բռնած էր, զեկավար ունենալով սատանան: Իսկ միւս ափին նստած էր մարդ մը, որ շատ նմանութիւն ու-նէր Համիտին, և որ անխառն կը զիտէր նաւակին մէջիները:

Ան նկարին հեղինակը արքունի սենեկապետ մըն է: Ժորժ Կոլիս, որ տեսած է այդ նկարն ու նկարադրած, հետեւեալ կերպով կը բացատրէ տ-նոր խմբուրը. «Անոնք որ Մահմանադրութիւն կ'ուզեն և քրիստոնեայ մկրտուելու մարմաջն ունին, պարզապէս լիտի հաճոյքներ կը հետապնդեն»: Ժ. Կոլիս կ'աւելցնէ. «Թէեւ շատ քստմենի վրձինի մը արտադրութիւնն է փ. Կոլիս նկարը, Համիտի համար ան՝ պալատի թանգարանին նկարներուն մէջ այս նկարը, Համիտի համար ան՝ պալատի թանկաւորինն է. միայն այս իւզանկարն է որ արժանացած է իր մտերմութեան»:

Հակառակ ծախսուած աստղաբաշխական գումարներու, պալատին կահաւորումը զուրկ էր ճաշակէ ու ներդաշնակութենէ: Կային շատ արժէ-քաւոր ստարիաներ: Հէրէզէի մետաքսեայ դօրեր, ծանրաւորն օթոցներ, սնդուսէ ու բեհեյէ նորահիւս վարպոյրներ, սրահակներ արծաթէ և ոսկի ծոպերով: Պատերը ծածկուած էին ընտիր փայտերու երկնաւորուալ տախ-տակներով. գոնէրը կէտկիտուած սատախով ու փղոսկրով. սոփաներ, տի-տակներ, պարսկական և արաբական քանդակաւարդ թիկնաթոռներ, պղն-ճակուռ պնակներ կը կահաւորէին սենեակները:

1907-ին, այդ պէթոնակերտ շէնքին մուտքին, իբր 400 մեթր տարա-ծութեան մը վրայ շինել տուաւ ուրիշ քէօջը մը, նախուսն յախճապակինե-րով պատուած, սրուն համար կ'ըսէին թէ շինել տուած էր հարձի մը քա-հաճոյքին զահացում տալու համար: Արդիական ոճ մը տուած էին այս շէն-քին, զոր կոչեցին «պղտիկ թրխան»։ Թէեւ ոչ մէկ կերպով կը յիշեցնէր Վերսայլը:

Մինչ երկիրն ու ժողովուրդը կը տուայտէին աղքատութեան և թշուառութեան մէջ, և մինչ կայսրութեան չորս ծաղերը իր հպատակները կը տքնէին ծանր հարկերու լուծին տակ՝ բերելով իրենց քրտինքի փա-տակը Փատիշահի դռնաբանին. մինչ հազարաւոր ծերունիներ, անկար-տակը Փատիշահի դռնաբանին, ծերանոցներու և հի-ներ ու հիւանդներ կը մահանային առանց խնամքի, ծերանոցներու և հի-ւանդանոցներու պակասի հետեւանքով, ապին Սուլթանը, քահաճոյքի մը

(*) Զըբդանի պալատը սկսուած Մէմետի և վերջացած Ալիյի օրով:

կը կերակրէին իրենց ճակատի քրտինքով, կը պակսէին թէ՛ հիւանդանոց, թէ՛ բժիշկ եւ թէ՛ ղեկորայք: Բոլոր կենդանիներուն համար կար խոհանոց եւ յատուկ խոհարարներ: Սուլթանը իր պառլամենտի ժամերուն, չուսով կը չրջապատուէր այծերու, քարայծներու, փափոններու, սիրամարդներու, դառնուկներու եւ ոչխարներու երամներով, որոնք իր ձեռքէն կը ստանային համեղ հատիկներ եւ ընտիր պատուներ: Ինչպէս Սուլթան Աղիյ կը սիրէր գիտել աքլորամարտը, նոյնպէս ալ Համիտ կ'ախորժէր խոյներու կռիւն: Շատ կը սիրէր նաեւ ճերմակ աքաղաղները:

Անդգամ չէր գեղեցիկ ծաղիկներու հանդէպ, որոնց ամենահազուագիւտ տեսակները մշակել կու տար իր ծաղկանոցներուն մէջ: Իր պարտէզներուն մէջ ներկայացուած էին աշխարհի բոլոր ինքնուրոյն եւ արտասովոր ծաղիկներու եւ բոյսերու տեսակները իրենց աչքագուն փոփոխակներով:

Ճոխ էր նաեւ իր թռչնաբանը. գեղեցիկակերտ բարանոցներու մէջ կը պահուէր ճարտնի Միքատային նուիրած Ծալրապոյն Արեւելիի հազուագիւտ թռչուններու երփներանգ հաւաքածոն: Տէօլլէթեան որ «Ձէյթուն» երկասիրութեան մէջ կը յիշէ Տէրէ Փաշայի (Ալմէրճեան) կողմէ գոյց մը կաքաներու տաքումը իրր ընծայ Սուլթանին: Այս կաքումը միմիայն Ձէյթունի մօտակայ Պէրէթ լեռան վրայ բոյն կը դնէր:

Թռչուններու մէջ իր նախընտրութիւնը կ'երթար աղանիներու, աւանդութեան համաձայն՝ իրր թէ աղանին Մարգարէի տկանջին բարի լուրեր հաղորդած է...: Ծինեյ տաւած էր մասնաւոր աղանեատուն մը, ուր կային հարիւրաւոր գոյգեր: Կը սիրէր նաեւ չլացուցիչ գոյներով թութակները, որոնց յանկերդը շատ կը դուարձացնէր զինքը: Ասոնց մէջ ունէր նախասիրած մը, որուն մարդկային ձայնը նմանցնելու ձիրքը՝ եղական էր: Օր մը այդ սիրելի թութակը, որ իր սենեակին պատուհանը թառած էր, կը պոռայ. «Ճաֆէր աղա, Ճաֆէր աղա», այնքան հարազատ արտայայտութեամբ որ Սուլթանի ներքինի Ճաֆէր աղան փութով կը ներկայանայ թաղաւորին, կարծելով թէ կանչուած է: Համիտ այնքան կը գոչրանայ, որ թռչունը ոտքերէն բռնելով ձեռքը ոլորելով կը խեղդէ՝ դռներով. «Այս պալատին մէջ հրամայող մէկ ձայն միայն կայ, իմ ձայնը...»:

1909 Մայիս 4-ին ներքինի Ճաֆէր աղան կախուեցաւ ուրիշ 25 թուրքերու հետ, որոնց մէջ «Վոլրան» թերթին առաջին արտոնատէր խմբադիր Լութֆին, «Փրոթէսթոյի» խմբադիր Ն. Ֆէվի, խորհրդարանի անդամ լրագրող Թալար (Թէպիկ, «Ամենուն Տարեցոյցը», 1910): Սուլթանն իմացած էր, որ թութակը երբ անձանթ զէմք մը տեսնէ, սուր ճիշ մը կ'արձակէ, նախատեսելով վտանգ մը: Երկու տասնեակ թութակներ յաւթին պահեցին այն օրը, երբ մարդիկ Համիտի սենեակը խուժեցին ծանուցանելու համար իր գահընկեցութիւնը:

Քաղիթոյ իր սողերը ունէր, Երլորդ՝ իր թութակները:

Ինչպէս կը տեսնենք, Երլորդի բնակչութիւնը՝ պղտիկ քաղաքի մը բնակչութեան հաւասար էր. միայն կանանոցը՝ 1500—2000 հոգի, իշխան եւ իշխանուհիներ իրենց ծառաներով, բոլոր արհեստանոցներու վարպետներ ի-

րենց աշակերտներով եւ ամանք իրենց բնասնիրով հոն կ'ապրէին: Աղա պալատի սպասարարներ եւ ծառաներ, Համիտի պաճաճներ, միմասներ, համբեր, երամիշներ, պարուհիներ, որոնց վրայ էթէ տեղեցնէր Երլորդի պաշտպանութեան մասնաւոր պահակախումբը, իրր 7000 հոգի, կրնանք համեատարէն հասնիլ 12—15 հազար հոգի:

Պահուած էին պալատի հնամեայ սովորութիւնները. ամէն մէկ պաշտոն ունէր պէտ մը: Այս պետերու վրայ հսկող անձնաւորութիւն մը եւս կար. պալատի երկրորդ անձնաւորութիւնը՝ յանձին Գըլլար Աղաթիի: Սեւամորթ ներքինի մըն էր ան. կ'իշխէր ու սարսափ կ'աղղէր ամենուն, Սուլթանին չափ. «Սիրիկեան բռնակալ» կը կոչէին զինք: Ան իրաւասութիւն ունէր նոյնիսկ հարէմ մտնելու, դարակ ու կահ-կարասիներ խուզարկելու, քննութիւն կատարելու: Հարձերու մէջ ծագած վէճերու միակ իրաւասու դատաւորն էր. պատահած է որ մահուան դատաւարտած է Սուլթանին ամենէն սիրական հարձն իսկ: Արդարացնելու համար իր վճռած մահուան պատիժը, բուրաբոր էր երբ բռնէր, նորին վսեմութեան կեանքին դէմ դաւաճանութիւն սուրբած էր. եւ կամ, պալատին դուրս մարդոց հետ յարաբերութիւններ մշակած էր...:

Սեւամորթներէն շատեր յաճախ շատ խիստ վարուած են ճերմակներուն հետ. կարծես վրէժնին՝ կ'առնէին՝ իրր ստորադաս ցեղ՝ երբ առիթը գտնէին(*):

Եւրոպացոց տրամաբանութեան միշտ խուսափած է եւ չեն կրցած բացատրութիւն տալ այս անհաստատելի իրականութեան թէ՛ ինչպէս այս բարձր պաշտօնը վերադրուած է կեանքային սեւամորթի մը, եթէ կանանոցը իր հարէմն էր, հարէմն ալ՝ իր կամուրը:

Քանի՛, քանի՛ ներքինիներ կառավարած են կայսրութիւնը հարէմի գոնէրու ետեւէն: Քանի՛, քանի՛ եղբորքոսներ գլուխ ծած են ու խոնարհած ճէր-Ստատթ աղաթի աջէն: Մէկէ տեղի գնալաններ խնդրած են անոր միջամտութիւնը խալիֆային մօտ. եւ շատ անգամներ այդ ավիրիկեան բըր-նակալները մասնակցած են քաղաքական բնութեան զիջարանութեանց եւ ազդած կայսրութեան ներքին ու արտաքին քաղաքականութեան վրայ: Թուրքեր կը պատուխանեն. աւանդութիւն մըն է այս. հնամեայ սովորութեանց հանդէպ յարգանք...:

Գըլլար աղասըն ունէր նաեւ սեւամորթներու ջոկատ մը, որոնց պաշտոնն էր գործադրել հրամայուած սպանութիւնները: Ան կը ստանար ամէն կողմէ մեծարժէք նուէրներ, եւ ի վարձատրութիւն իր միջամտութեանց՝

(*) Սեւամորթները իրենց շատ փոքր տարիքին պալատ կ'ընդունուէին եւ ամբողջական մալուսի կ'ենթարկուէին, ինչպէս նաեւ ներմակ գերիներու պետը՝ ճանձնը պաշը. իսկ միւս ներմակ գերիները կ'որձաւորուէին: Հոս եւս Սուլթանը մահափախան կ'ընթերցէր գործէ: Մարգարէն կը դատաւարուէ անգամահատութիւնը. Գուրան, Գլ. 4, սուրա 118: Հաւանակ է նաեւ կոյսերու վանքերու մէջ արգելափակման. անոնք բնութեան եակաւակ ռիթմեր մկատուած են:

րաշոր գումարներ, որոնք կը կիսուէին Սուլթանին հետ: Իր մահէն ետք, զիգած բոլոր հարստութիւնը թաղաւորական պանծը կը մտնէր:

Շահասէր անձնաւորութիւններ միշտ նուէր կ'ընէին Փատիշահին՝ կատարելա՛յ կողմով մատղաշ սեւամորթ մը. զիտէին որ Փատիշահին ոչինչ տուելի հաճոյք կրնար պատճառել, քան նման նուէր մը:

Այսպէս, Համիտ Երջարզը վերածեց կայսերական պալատի մը, որ տարբեր շնչերակներով պիտի շնչէր. զրախառնման Երջարզը իրեն պիտի ծառայէր իբր սակեղօծ բանտ: Կր մնայ ճանչնալ այդ բանտին ներքին կեանքը.

- 1 — Գրզլար աղաւթ — ներքիններու պէտ. Երջարզի սովորաբար պաշտօններէն մին:
 - 2 — Խաղնետար — Հարէմի պանծապետ՝ երկրորդ անձնաւորութիւն
 - 3 — Տէվիտտար — թանաքաման կողմեր
 - 4 — Մէօհիւրատար — թաղաւորին քուպրան պահողը
 - 5 — Գաթիթան աղաւթ — հանդերձապահ
 - 6 — Միֆթահաճի — բանալիներու պահապան
 - 7 — Շէպէհանէճի — զէնքերու պահարանի վերակացու
 - 8 — Սիլահաւար — զէնքերու խնամք տանող
 - 9 — Ըպրըքտար — ջրանօթներու պահապան
 - 10 — Միւրախար — ախոռապետ
 - 11 — Նշանճը պաշար — կնքապահ քարտուղարներ
 - 12 — Շինճի պաշար — նիզակաւոր պահակաւոր խումբի պէտ
 - 13 — Թիւթիւնճի պաշար — ծխախոտի պէտ
 - 14 — Քիլարճը պաշար — մատանապետ
 - 15 — Միւնէճճիմ պաշար — գուշակներու պէտ
 - 16 — Սարբզճը պաշար — փաթթոցներու, թիւրպաններու պէտ
 - 17 — Մահուտն պաշար — անուշեղէններու մատակարար
 - 18 — Չամաչըքճը պաշար — ճերմակեղէններու պէտ
 - 19 — Սու պաշար — ջուրի մաքրութեան հսկող
 - 20 — Պէլրպէր պաշար — սափրիչներու պէտ
 - 21 — Պալթամար պաշար — փայտահատներու պէտ
 - 22 — Գաթուճու պաշար — բարապաններու պէտ
 - 23 — Ճանճը պաշար — գուլամներու պէտ
 - 24 — Պէշիկճի պաշար — պաշտօն ունէր բնդուներու զրկուած նուէրները
 - 25 — Պաղիւրկեան պաշար — իրեն պէտք է զիմէին հազուատեղէն հայթայթողները
 - 26 — Փէշկէր աղաւթ — անձեռոցներու պէտ
 - 27 — Խաս օտապաշար — ճերմակներէն այս միայն ամբողջած էր. կը հսկէր պատանի սպասեակներու վրայ
 - 28 — Պոտտանճը պաշար — պարակէզներու վերակացու
 - 29 — Ճէլլատ պաշար — մահուան դատապարտեալները զխառնող:
- Զանց կ'ընենք ուրիշ անհատներու պէտեր...

Գլուխ Ժ.

ԵԸԼՏԸԶԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

«Ո՛չ հարստութիւն, ո՛չ անճակաւ պահակ չեն կրնար իշխան մը պաշտպանել երբ ան իր ժողովորդին վստահութիւնը չի վայելեր»:

ՄԱՐԿՈՍ ԱԻՐԵԼԻՈՍ

Բերդաքաղաքի վերածուած այս կայսերական պալատին մէջ՝ առաւօտ կանուխէն կը սկսէր եռուղեւը: Պիծակներու փեթակի մը երեւոյթը կը ստանար, պիծակներ՝ որոնք թունաւոր մեղր է որ կ'արտադրեն: Գրասենեակները կը լեցուէին ամէն տեսակի եւ ամէն աստիճանի պաշտօնեաներով. լրտեսներ շարան-շարան կու գային տալու իրենց տեղեկագիրները: Այդ զրտեսնեակներն իսկական որջ մը կը կազմէին մեքենայութեանց ու դաւադրութեանց հոն կը նիւթուէին գտնական գտելքը:

Համիտ կ'արթնար շատ կանուխ, ամառ թէ ձմեռ, ժամը 4.30—5-ին. եւ ոտքի էր անմիջապէս: Մարմնամարդկան կարգ մը շարժումներէ ետք՝ առաջին մտահոգութիւնը մաքրութեան յարգարանքը կ'ըլլար, որ շատ նախանակաւ էր, հակառակ իր չափազանցեալ բծախնդրութեան, եւ երկար չէր տեւեր. երեսը քանի մը կաթիլ ջուր սրսկելէ եւ արագ արդուզարդէ ետք՝ կ'անցնէր աշխատանքի զրտեսնեակ, ուր կ'առնէր սուրճը, զոր իր աչքին առջեւ կը սրտարատէր սրճապետ Ալի Էֆէնդին, ապա կը վառէր առաջին դրանիկը, որուն պիտի յաջորդէին անհամար ուրիշներ: Թեթեւ նախաճաշ մը ետք, որ բնդհանրապէս կը բաղկանար կաթի եւ հաւիլիթէ, կը սկսէր առօրեայ աշխատանքին. այսինքն, աշխարհի չորս ծաղերէն եկած ստուարթիւ տեղեկագիրներու եւ զեկուցումներու ընթերցման: Այս թղթակցութեանց ընթերցումը կ'ըլլար բնդհանրապէս, ներքինի ճափէր աղայի կամ առաջին թիկնապահ Զէքէյ Ահմէտ փաշայի օժանդակութեամբ: Սուլթանը հարեւանցի ակնարկ մը կը նետէր օտար թերթերու մէջ իր մասին գրուածներու թարգմանութեան, նոթեր կ'առնէր եւ հրամաններ կ'արձակէր ի գործադրութիւն: Խիստ եւ արագ յայտարարութիւններ կը կատարէր՝ հերքելու համար իր գէժ կատարուած քննադատութիւնները, կամ հակադրելու համար օտար թերթերու յարձակումներուն, ի հարկին անոնց բարեացակամութիւնը շահելու համար զիմելով յայտնի՝ նամանաւանդ զազանի միջոցներու: Դժնգակ եւ սպառիչ էր իր բազմաթիւ քարտուղարներուն զերը՝ զոհացում տալու

Համար իրենց տիրաճ, որուն բարեմասնեայ յիշուցութենէն ու սեւեռեայ ու-
շագրութենէն ոչինչ կը վրիպէր: Կնոստ եւ փափուկ բացատրութիւններ,
ծածկապիր հեռալիրներ, շտապ պատասխաններ՝ կայծակի արագութեամբ
սրէաք է հասնէին արտասահմանեան զեռարաններուն եւ գործակալներուն՝
Փարիզ, Լանսոն, Պերլին, Գահիրէ եւն., ուսնց հաշուելու ներքին գաւառնե-
րու յայտնի կամ ծածուկ պաշտօնատարներու եւ գործակալներու հետ փո-
խանակում տնօրէն թղթակցութիւնները: Անգձ քարտուղարները զապար-
էին դիտէր եւ զիշեր-ցերեկ դիտար կը փոխանորդէին. ամէն փայլեկան
կրնար հասնիլ Սուլթանի անձին զէմ պաւսպրական լուր մը, բլլա՛յ Պալատ
ստալիանադեատութենէն, բլլա՛յ գաւառներէն. այնպէս որ Սուլթանի կեանքի
պաշտպանութիւնը զերիփեր էր կայսրութեան արտաքին եւ ներքին բոլոր
ստալպոգրական հարցերէն: Զերբակալուած կատկածելի անձերու հարցարձնու-
թեանց տեղեկապիրները՝ մեծ ծառայ կը կազմէին ստացուած թղթակցութեանց
մէջ:

Ժամը 10-ին կ'ընէր երկրորդ նախաճաշը, բաւական պարզ. սպա կ'ըն-
դունէր ստալին քարտուղար Թահսին պէյը ու սենեկապետները, որոնց զե-
կուցումները լսելէ ետք, կը լանձնարարէր քարտուղարին փոխանցել իր հրա-
հանգները նախարարներուն, զորս հապուտեցողքէն կ'ընդունէր անձնապէս:

Յետ միջօրէին, ամառը ժամը 6-ին, իսկ ձմեռը 4-ին, տեղի կ'ունե-
նար ընթրիքի սպասարկութիւնը, որուն պատկառելի արարողութիւնը հակա-
պատկեր էր իր սակաւակերութեան եւ ճաշացոյցակին պարզութեան: Հա-
միտ կատուցանել սուած էր անձնական խոհանոց մը, անկախ պալատի խո-
հանոցներէն(*): Ասիկա իրիկ մըն էր երկաթապատ լուսամտանեցով եւ
զոդդառանայ գոյնով մը պաշտպանուած, որուն սեմէն ներս ոչ ոք արտն-
ուած էր մտնել, բացի երկու Քիլարճի պաշիններէն, եւ մի քանի խոհարար եւ
խոհակներէ, որոնց տալիսին՝ Օսման պէյի հսկողութեան տակ խոհա-
բարը կը պատրաստէր ճաշերը: Անհրաժեշտ պաշարը կը հայթայթուէր կայ-
սերական ապարակներէն: Ատեն մը Համիտ թունաւորման կատկածներ ունե-
նալով Օսման պէյի վրայ, անոր տեղ նշանակեց Բ. Քիլարճի պաշի Հիւսէյնի
պէյը: Քիլարճի պաշին պալատի մեծ անձնաւորութիւններէն մին կրնար
նկատուիլ. Փատիլահին տոռղջութիւնը, նոյնիսկ թանկապին կեանքը՝ անոր
ձեռքին մէջն էր:

Երկու հօդի տաճկական սեանկոթ հագած, կը տանին քառասն պզտիկ
սեղան մը, 80×40 մեծութեամբ, ծածկուած թանկագին գորգով ու ծանրա-
բեռնուած սեղանի սպաններով: Ատնց կը հետեւի սերիշ ծառայ մը, որ եր-
կիւզածութեամբ կը կրէ մեծ տփաէ մը, որուն վրայ զետեղուած են կերա-
կուրները պարունակող արծաթեայ սպանները: Ափսէն փակուած է թաւիշէ
ծածկոցով մը, որուն շորս ծայրերը իրարու միացուած ու կնքուած են Քի-
լարճի պաշինին կնիքով: Կը յաջորդէ սերիշ սպասաւոր մը, որ կը բերէ հացի

արծաթի կտրով մը. իրեն կը հետեւի հինգերորդ մը, ձեռքը բռնած Քեաթ-
հանէի ջուրով լեցուած պաքարայի շիշ մը՝ կարմիր պատեանով պաշտպան-
ուած ու... կնքուած: Կը պատմուի որ, այն օրէն ի վեր, երբ զնշու գուշա-
կուհին Սաֆիբայ իրեն ըսած էր որ եթէ Քեաթհանէի ջուրէն խմէ, կրնայ
թաղաւոր ըլլալ, Համիտ միշտ ըմպած է այդ ջուրէն: Երբ դահ կը բարձրա-
նայ, կը փարձատրէ զնշուն՝ պահելով պալատի մէջ, իսկ աղջիկն ալ հարէմ
կ'ընդունի:

Անոնք որ կը խառնակէին այս հանդիսաւոր չուն, կանոց կ'առնէին ու
կը խոնարհէին յարգանքով: Երբ թափօրը Փատիլահին սենեակին առջեւ կը
հասնէր, գոնակ մը բացուելով՝ հոն սպասող ծառաները ներս կ'առնեն բոլոր
սպանները: Ափսէն կ'ընդունի Քիլարճի պաշին, եւ երբ Սուլթանը ներս կը
մտնէ ուրիշ գուռէ մը ու տեղ կը գրաւէ պատրաստուած սեղանին առջեւ, Քի-
լարճի պաշին կը փշրէ կնիքները եւ կը ներկայացնէ իր անօթները Նօրին Վե-
հափառութեան:

Ինչպէս բոլոր սուլթանները, այսպէս ալ Համիտ միշտ առանձին ճա-
շած է. եւ ճաշը եղած է միշտ կարճատեւ: Իւրաքանչիւր կերակուրէն քանի
մը պատու միտն կը ճաշակէր, մնացեալը կը զրկէր այս կամ այն պալա-
տականին կամ հարէմի հարճերուն, որոնց համար մեծ պատիւ էր ընդունիլ
թաղաւորական փշրանքները, որ կը կոչուէր սոֆրաս: Իր հայրը, Սուլթան
Մէճիտ, իր սեղանին ու խոհանոցին աւելցուքները բաշխել կու տար պալա-
տին առջեւ սպասող աղքատներուն. ան ինքզինք երջանիկ կը զգար կերակ-
րելով եկող անօթիները:

Միշտ կատկածոտ, Համիտ յաճախ կը հրամայէր որ Քիլարճի պաշին
նախ համտեւէր կերակուրները, առաքելով թէ՛ թաւ քէպապը ապախում է,
կամ փիլաւը անխորշ, եւ կամ «պապըն պուտուն» կիսեփ կը թուի իրեն:

Սեղանին շուրջ միշտ կ'ըլլային կատուններ եւ շուններ: Այս ալ գիտում-
նաւոր էր. ինք դեռ չճաշակած իր կերակուրներէն բաժին կը հանէր այդ ըն-
տանի կենդանիներուն՝ փստահ ըլլալու համար թէ թունաւորուած չէին: Իս-
պահանի զեղահիւս գորգերուն վրայ հաւու թեւ մը կը նետէր մէկուսն, իսկ
միւսին ալ սպանիի սիրտ մը: Երբ տեսնէր որ Քիլարճի պաշին դեռ սոքի է
եւ ստամոքսի կամ աղիքներու գաղարուսմներով զեռին չէ փռուած, եւ կամ՝
չորքոտանիները չեն ստակած, այն տանը կը սկսէր ուսել: Բացառապ մի-
սերը իր աչքին առջեւ կ'եփուէին: Իրր արեւելքից, ինքն ալ շատ կը սիրէր
փիլաւը. առաջնակարգ բրինձը մասնաւոր Պարսկաստանէն բերել կու տար:
Կը զնահատէր նաեւ գոռնուկի տալիկները՝ սխտուախառն քաղախով: Բժիշկ
մը ըսած էր որ գոռնուկի տաքերը կը զօրացնեն մարմնին սակորները, իսկ
քաղախն ալ հակաթոյն է: Շեշտուած նախասիրութիւն մը ունէր կթեղէնի.
հաւիթթր թերխաշ կը սիրէր, անկարելի էր հաւիթթր թունաւորել: Կաթը
նմանապէս հակաթոյն էր. մածունը՝ թունաղեղ. կաթը կը հայթայթէին իր
աղարակին կոպերը, զուիցերիական ու հօլանտական ընտիր ցեղերէ, որոնց
սահմանուած մարդապետինին վրայ սխտուած կ'ըլլային քաղցրահամ պտուղ-
ներ, նոյնիսկ Այնթապի համով պիստակը: Զաւարը նմանապէս կը հայթայ-

(*) Միայն սուրբը եւ օշարակներն են որ արգելակաւ այս խոհանոցէն չէին մատա-
կարարուեր:

թէր կայսերական տգարակը: Միջօրէին կը դնահատէր համադամները՝ խմորեղէններ, անուշեղէններ, պտղապակ, նախապատուութիւն տալով թարմ պտուղներուն:

Ճաշէն ետք սովորութիւն ունէր պարտելու պարտեղին մէջ: Սակայն պտոյտի աչգ պահէրը սկսան հետզհետէ նուաղել. հակառակ մօտէն ու հեռուէն պահակներու ներկայութեան՝ իր չուքէն իսկ վախճալ սկսաւ: Վերջին տարիներուն կը գոհանար զրան առջև քանի մը շարժումներ կատարելով, իրը դարձան ստերու թմբութեան: — Պարտեղին մէջ սրճակի Ալին իրեն կը հետեւէր քանի մը քայլ հեռուէն. վիզէն չլիւզելով սիրան վառարան մը կախուած էր եւ Սուլթանին ուղած պահուն անմիջապէս սուրճը կը պատրաստէր Հասան փաշայի հսկողութեան ներքեւ: Հեշտակէր մը չէր եւ շատ հոգ կը տանէր իր անոցը թեւեւ յարգելով անոցը պահական կանոնները, հնազանդելով բժիշկներու խիստ յանձնարարութիւններուն, արուած ըլլալով որ կը տառապէր ստամոքսի եւ աղիքի խանգարումներէ: Սակայն ճաշէն ետք չէր մերժէր զաւաթ մը հին դոնեաք կամ շամբանիա խմել. եւ օտար զեսպան մը կամ հիւր մը ընդունելէ առաջ կը խմէր փէօնէ մը, քիչ մը կարմրութիւն տալով համար իր հինցած մեղրամոմի դոշն տաած աշտերուն:

Երբեմն կ'առանձնանար իր աշխատանոցը, մոռնալու համար կայսերական հոգերը: Այնպէս կը կատարէր ձեռական աշխատանքներ, ինչպէս ժամագործութիւն, հիւսնութիւն, բրուտագործութիւն եւ մանաւանդ տառազագործութիւն: Երբեմն կը փորձէր նաեւ նկարչութիւն: Թէեւ երիտասարդութեանը փարած էր բաւական շուտ իրանք եւ եղած էր խման, սակայն պահակայութեանէն ետք՝ եղաւ շափատարութեան եւ ժամկալութեան օրինակ մը: Միայն ծխախոտէն չէր կրցած հրաժարիլ, սպառելով օրական անթիւ սիկարէթներ:

Կանոնաւորապէս կը հետեւէր զիտական նոր զիտերու, մանաւանդ տարրալուծութեան: Իր աշխատանոցին մէջ քիմիական վերլուծումներ ու փորձեր կը կատարէր. տեսակ-տեսակ հեղուկներ իրար խառնելով՝ կ'ուզէր անձնապէս քննել իրեն հրամցումը բնականներու բաղադրութիւնը:

Երեկոյթներն ու խրախճանքները Երջարդի համար չէին: Սուլթանը կը խորշէր բաղձութեան: Պարահանդէս մը չէր սարքուած Երջարդի մէջ, պարզ աշն պատճառաւ որ թուրք փաշաներ իրենց տիկիններուն հետ միասին չէին կրնար գալ. իսկ զեսպանները կը վախճալին որ իրենց փառիկասուն տիկինները կամ զեռատի աղջիկները «կէօպալ» ըլլալին Սուլթանէն: Բայց կար թատրոն մը երկու թատերախումբերով. մին թրքական, միւսը՝ եւրոպական: Առաջինին մաս կը կազմէր «Գարակէօք»ը, որ այս անունին տակ չինական ստուերներու թատրոն մըն էր (*):

(*) Այդ բատրոնը Թուրքիա ներմուծողը Գարակէօք անունով հեղինակ մըն էր, որ շատ ժողովրդականութիւն շահած էր, մանաւանդ գաւառները: Ինք առանձին կը խաղար. եւ ինքն իսկ կու տար պատասխանները իր ստուեր-դերակատարներուն իր ձայնը փոխելով: Այդ ստուեր դերակատարներու անուններէն յիշեմք մի քանիսն՝ Հոնա Չելեպի, Գարա ձիւնէ, Լոփ-լոփ, Չալլաք Հանի Ալվաք եւն: Իր մահէն ետք, ուրիշներ շարունակած են իր հիմնած դպրոցը: Գերեզմանը կը գտնուի ի Պրուսա:

Եւրոպական օփերաներ եւ օփերէթներ եւ երբեմն թատերգութիւններ կը ներկայացուէին պալատին մէջ, մայրաքաղաք այցելող օտար թատերախումբերու կողմէ: Սովորութիւն դարձած էր որ ասոնք պալատ հրաւիրուին եւ ստանան թաղաւորին կողմէ լաւ վարձատրութիւններ: Մեծ արուեստագէտներուն երբեմն կը շնորհուէր շքանշաններ. հաղապարհորդն զոհարեղէն մը՝ համբաւաւոր զերասանուհի մը: Հակառակ առատաձեռն վճարումներու, զերասանները լաւ տարաւորութեամբ չէին մեկնէր Երջարդէն: Անոնք վարձուած էին անկնդիրներով լի սրահներու մէջ խաղալ եւ ծափեր խփել ներկաներէն՝ մինչ հոս, Երջարդի պարապ աթոռներու առջև...: Նիւթականէ աւելի բարոյական քաջութեանը ու վարձատրութիւն զերիվէր էր իրենց համար: Համբաւ անտեսանելի կը մնար օթեակի մը խորը: Հրաւիրուած կ'ըլլային իշխաններ եւ իշխանուհիներ, ինչպէս նաեւ Հարէմի հարճեր, որոնք իրենց քողարկուած գէմքերով՝ իրը ստուերներ ցրուած կ'ըլլային սրահին մէջ. իրենց ներկայութիւնը մասնաւոր միմիայն իրենց կրած սփի ապարանջաններու եւ զարդեղէններու մեղմ հնչիւններն էին, որոնց կը միանար հովահարներու շափական շշուկները: Սրահի մթութեան մէջ, աղիւն-անդին, մերթ ընդ մերթ կը շուրջար աղամանակաւոր մանակներու բուսեղէն փայլը: Ու երբեմն ալ կը լսուէր խուլ ծիծաղ մը: Մամուլին արդիւնուած էր արձագանգ տալ պալատական ներկայացումներու:

Թույլ արուի հոս մեղ մէջքերէլ իրաւեղեակ հեղինակի մը գրի առած հետեւեալ զրուարդը: — Օր մը, եւրոպական թատերախումբ մը նախափորձ կը կատարէր. նոյն երեկոյ ներկայացուիլը թատերախաղի մը: Հրաւիրուած էր նուազախումբ մը Տիւսափ փաշայի զեկաւարտութեան տակ: Իմփրեսարիոն կը խնդրէ փաշայէն որ զինուորական քայլերը մը նուազուի: Նուազախումբի եւ շամիչաները Համիտէ քայլերը զատ ուրիշ կտոր նուազել չէին զիտեր եւ, Տիւսափ փաշայի հրահանգին վրայ, աշխոյժով մը կը սկսին նուազել Համիտի աղագին քայլերը: Ծիծաղ աչգ պահուն, բեմադրուած երկին մէջ նախատեսուած էր որ էշ մը բեմ բարձրանայ. եւ ահա՛ վարադոյրի ետեւէն, էշ մը գալով բեմին վրայ կ'երևայ... Համիտի քայլերով:

Այս պատահածը Սուլթանին ականջը կը հասնի. վայրկեանական գուրս կը փտարուի փաշան իր նուազախումբով:

Երեկոյեան, ընթրիքէն ետք, Համիտ երբեմն կը զուարճանար պալատի նշանաւոր միմաս՝ Ֆեաթհանէ իմամը Ալի Էֆէնտին հետ: Պալատի կատակագուսանին ամէն ինչ ներուած էր. միմասին խաղերը զուարճալի դարձնել — զինք աւագանի մէջ կը նետէր, երեսը մեկան կը քսէր, խեղճ խեղկատակը ստիպուած էր հանդուրժել ամէն տեսակ աղակ խաղերու: Սուլթանը կը խընդար ու կը զուարճանար. նաեւ խաղեր, որոնք կ'անցնէին բարոյականի սահմանը: Մեր գրիչը կը խափի զրի առնելու նման դոնհիկ զուարճութիւններ... Օր մը նոսրի աղան մէջրով լի գաւաթ մը կը հրամցնէ միմասին...

Համիտ երբ զեղի պէտք ունենար, պատրաստել կու տար զեղագործներու պէտ Պէքրի Էֆէնտին, որուն վրայ մեծ վստահութիւն ունէր: Կը պատմուի որ երբ աղիքներու խանդարում կամ անմարտողութիւն ունենար,

զինք շրջապատող փառանքներէն մէկ-մէկ դադձի գեղաճառ կ'ուզէր: Այս գեղը շատակեր արեւելքցիները իրենց վրայ կ'ունենային: Համիտ կասկածաւ, հաւաքուած գեղաճառերը ստղծողի մը մէջ կը լեցնէր ու լաւ մը խառնելէն ետք պատահաբար հասնէր կ'ասնէր: Վիճակահանութեան այս ձեւը զինք կ'ազատէր, քանի որ փառանքներն բոլորն ալ չէին կրնար ունենալ թունաւորուած հատիկներ:

Մեծապէս հպարտ էր իր անձնական մարքութեան, միշտ կը լուսցուէր. կը վախճար միւրապէս եւ համաճարակ հիւանդութիւններէ: Վհուկ մը իրեն ըսած էր թէ գուրտէն եկած հիւանդութիւնէ մը պիտի մահանայ: Ոմանց կարծիքով այդ գուշակութիւնը իրականացաւ, իբր թէ ստարէ կերած բլրալով, ըստ Պարաքեանի, թունաւորուած է, ինչ որ սխալ է. Համիտ մեռած է իր բնական մահով: Արդէն մեր երկասիրութեան վերջաւորութեան պիտի անդրադառնանք իր մահուան պարագաներուն: Կը ստակար փոխանցիկ հիւանդութիւններէ, համաճարակներէ, քոլերայէ, ժանտախտէ եւն: Իր ներկայութեան արգելուած էր մահուան կամ հիւանդութեան մասին խօսիլ: Ուշի ուշով կը հեռուէր քիմիական գիտութեան նորութիւններն: Սենեակներէն մէկուն դարակներուն վրայ չարուած էին տետակ-տետակ սրտակներ, դանդանդան գեղանիութեւ եւ անգեղեւոյ հեղուկներ պարունակող: Միւրապէս վրայ ուսումնասիրութիւններ զինքը շատ կը հետաքրքրէին:

Ամէն տեղեկագիր եւ գեկուցում, որ իրեն պիտի յանձնուէր, պէտք էր անցած բլրար հակահետեւան գործողութիւններէ: Կը պատահէր որ այս գործողութիւններու հետեւանքով, կնքուած այդ թուղթերու կնիքը հայէր եւ տարած մը ձգէր գրութեան վրայ: Եթէ Պոլիս ունեցաւ առողջապահական կարգ ու սարք, քարանթինա եւն. դանդանք կը պարտի Քեաթհանէի գնչոյին: Բայց գաւառներու մէջ առողջապահական ոչ մէկ ձեռնարկ կար. մասին վրայ կը հաշուէին հիւանդանոց ունեցող քաղաքներ, մինչ համաճարակներու անտեսանելի մահացող, ամէն տարի տասնեակ հազարաւոր զոհեր կը հնձէր: — Համիտ Պոլիս հրաւիրեց Փարիզի Փասթէօրեան հաստատութեան հմուտ գիտնականներէն՝ Մօրիս Նիքոլը: Գիտութեան այս համեստ աշխատաւորը, Համիտեան կատարութեան տակ ութ երկար տարիներ աշխատեցաւ, լայնելով անհատնում գծուարութեանց: Հանդուրժեց շատ մը զրպարտութեանց եւ մատնութիւններու, եւ ի՞նչ զրպարտութիւններ...: Գիտութեան եւ յոսանք-գիմութեան հակառակ անձեր, անոր պատրաստած շիճուկներուն՝ ուրիշ հեղուկներ կը խառնէին, վիժեցնելու եւ չէր քաջանալ անոնց ազդեցութիւնը, ու կը յաղթանակէին... ապացուցանելով թէ գիտնականին շիճուկներն առնազու էին: Քանի՞, քանի՞ անգամներ սատիկանութեան մօտ իր մասին ամբաստանութիւններ եղած են: Սակայն Համիտ անձնապէս կը զննատէր Նիքոլի բարձր կարողութիւնը եւ շատ արժէք չէր բնծայեր նման չարակամներու խօսքերուն:

Սակայն օր մը, լրտեսներու տուած մէկ տեղեկագիրը զինք չափազանց մտահոգեց: 1900—1901-ին, Պոլիս ժանտախտի երեւման առթիւ, Նիքոլ կը զբաղէր մշակել եւ այս հիւանդութեան մանրէն գտնել, եւ փորձեր կը

կատարէր մուկերու վրայ: Արդ, սատիկանութեան տրուած տեղեկագիրն մէջ իր գէժ եղած գլխաւոր ամբաստանութիւնը հետեւեալն էր. «Այս ոչ-մահձեռնական անձնաւորութիւնը կրնար հոյ մը մուկերու ժանտախտի շիճուկներ պատուաւելով պոլտալի վրայ արձակել...»: Այս պատահականութիւնը կը սարսափեցնէ Սուլթանը: Նիքոլ, որ բարոյապէս շատ կը տառապէր այդ ժամանակաշրջանի տարօրինակ բարքերէն ու կ'ըմբոստանար, եւ շատ անգամներ հրամարական կը ներկայացնէր, սակայն Համիտ ամէն անգամ իրեն զոտովի կանգնելով ետ կը կեցնէր զինք իր որոշումէն: Այս վերջին զրպարտութիւնը չափազանց բնկծած էր զինք. ու վճարար կ'որոշէ հեռանալ Պոլսէն: Սուլթանի կասկածաւ նկարագիրը պատճառ կ'ըլլայ որ այս անգամ բնագոյնի հրամարականը: Կը գոհանայ անոր կարգ մը նուէրներ տալով՝ մեկնումին տոխթով: Ահա այս պարագաներու մէջ է որ Նիքոլ կը լքէ Պոլսը իր սակզած անհատականութիւնը՝ իր ոթամեայ տետական ճիւղերով: Կը վերադառնայ Փարիզ վերստանձնելու իր գիտական փորձերը Փասթէօրեան հաստատութեան մէջ (*):

Իր պերճութեան մէջ Համիտ պարզակեաց մը եղած է: Շատ կարեւորութիւն չէր տար հազուադէպի վայելչութեան: Կը նախընտրէր մութ դոյները՝ սեւ, մութ կապոյտ, շագանակագոյն: Իր քէօքին մէջ կը հազնէր նեղ ստիպած մը եւ կարմիրով եղբուած կապոյտ առուիլ բաճկոն մը, յաճախ վրայէն հազնելով նաեւ խըրլիս մը: Կը գործածէր թաւիչ պատմուճան մը, ներսէն մուշտակապատ: Մսկոտ ըլլալուն, բոլոր հազուադէպը ներսէն պատուած կ'ըլլային բարդով կամ բամբակով, մինչեւ վիզը, ինչ որ առաւելութիւնն ունէր իր փոքր կուզութիւնը անշմարելի դարձնելու:

Գերձակին համար զմուտը էր իր կարած հազուադէպի փորձը: Համիտ թոյլ չէր տար որ գերձակը անձամբ փորձէ իր վրայ հազուադէպը՝ բարեձեւ եւ վայելչուչ բան մը կարելու: Իր ստիպական գերձակը հետեւեալը կը պատմէ. «Ձափ աննկարագրելու էր. աչքի չափով՝ համաճայն իր կապմունքին՝ բան մը կը կարէի ու կը տանէի. կ'ընդունուէի սենեակներէն մէկուն մէջ: Քիչ յետոյ կու գար հանգերձապետ Իսմէթ պէյ եւ առնելով բնրած հազուադէպը կ'անյայտանար: Քանի մը վայելեան ետք Համիտ ուրիշ զապտադուէ մը ներս կը մտնէր՝ կէս կարուած հազուադէպով, վրան գետ ձերմակ ու սեւ թելերով, եւ օճառապիծ հետքերով: Երկուցածութեամբ կը խոնարհէի մինչեւ գետին: Փառելահը քանի մը քայլ առնելով կը յառաջանար գէպի ինձ. կը քայլէր աջ-ձախ եւ կ'անհերձապետ ուրիշ գոնէ մը: Իսմէթ պէյ, որ ձեռքերը կուրճին ներկայ եղած էր այս արարողութեան, կը հեռուէր Սուլթանին, եւ յետոյ կը վերադառնար ինձի յանձնելու համար հազուադէպը: Փորձը վերջացած էր: Այս կարճ ժամանակամիջոցին, երբ Սուլթանը աջ ու ձախ, առջեւ ու ետեւ կը գտնար, պէտք է հասկնայի թէ՛ հազուադէպը ինչպէս կը

(*) Այս տեղեկութիւնները կը պարափմ, փառքօրեան հաստատութեան արձանագրուած աշխատակից Պր. Յ. Սվաքեանի, ըստ մեզի ուղղուած գրաւոր մէկ նամակին. բաղում՝ փառքօրեան հաստատութեան տնօրէններէ:

յարմարի իրեն, ո՞ւր էին դործիս անկատարութիւնները, քանի՞ սմ. պէտք էի կարճեցնել թեւը կամ կոնակը, կամ կուրծքին ծալքերը...: Նման փորձի ենթակուելու պատճառներէն մին ալ այն էր որ, հասարակ մահկանացուի մը մասները պէտք էլ որ չօշտիէին խալիֆային մարմինը...»:

Այս էր գլխաւոր պատճառը, որ օսմանցիներուն Փատիշահը՝ քնդհանրապէս պէշ հաղուած կ'ըլլար: Հաղուածները միշտ բազմաթիւ գրպաններ կ'ունենային, խոր եւ զաղանի ծալքերով. սոսնք կը ծառայէին իրր գինաբանութիւնը գրպաններուն մէջ կը կրէր սարքեր պէշքեր: Գրպաններուն տեղերն ու ձևերը՝ Սուլթանին կողմէն՝ հրահանգուած կ'ըլլային գերծակին:

Ունէր շատ սղտիկ սաքեր: Դարձեալ խմէթ պէշին վերադառնալու էր կօշիկները փորձելու պարտականութիւնը: Բերայի հայ կօշիկագար մըն էր որ կը կարէր կօշիկները, որոնց կրունկները բարձրացած կ'ըլլային երկդասիկ սունկով:

Ածիրուելու հարցը ինքնին լուծուած էր, քանի որ թաղաւորը մօրուր կը կրէր^(*): Մնացածը խնամելու համար ունէր շատ հաւատարիմ սափրիչ մը, որ շարաթը անգամ մը կը ներկայանար յարգարելու համար մօրուրը, պիտերը, յօնքերը: Հոս եւս ամէն զգուշական միջոց ձեռք առնուած է: Սուլթանին գիշերանայութիւնը սրահ կը մտնէր ու կը գրաւէր թիկնաթոս մը: Սափրիչը կ'աղնած կ'ըլլար ձեռքերը կուրծքին, երկու սեւամորթիներու միջեւ: Սեղանի մը վրայ շարուած կ'ըլլային սակի սանար մը եւ արծաթեայ մկրտար, ինչպէս նաեւ սակեղատ խոզանակներ եւ այլ գործիքներ: Մկրտարին ծայրերը կ'ընդգծուած էին, գիտումնաւոր, սրղէպի սրածայր մկրտարով յանկարծ սափրիչը կ'սկսէր շկարէր: Սափրական ծնրադրութենէ ետք, կը մօտենար եւ Սուլթանին վիզին շուրջ կը կապէր սակիճիս կանանչ մետաքսեայ պատառ մը, որ մինչեւ գետին կ'իջնէր, լաթին տակ ազատ ձգելով ձեռքերը, որոնք ատրճանակ կը չօշտիէին: Դիմացը, մեծ հայելի մը թայլ կու տար հետեւելու սափրիչին շարժումներուն, երբ թիկնաթոսը կը դառնար: Կարճ կը տեւէր յարգարանքը: Երբ մազ, մօրուք, պիտ սկսան ձերմկիլ, Սուլթանը իր ձեռքով սկսաւ ներկել գոնանք:

Սափրութիւնը քրտած էր ուշ գիշերին պառկիլ: Չէր սիրեր մութը, որմէ կը վախնար: Իրիկունները՝ բոլոր սենեակները լուսաւորուած կը մնային. լուսարձակներ գետեղուած էին ամէն կողմ. Երլարդի սմեհափոքր անցքերը, յետին անկիւնները, հետուր ծառուղիները մեծ ջահերով լոյս կ'արձակէին ամէն կողմ, լուսաւորելով մեծ ու փոքր քէօքերը: Եթէ պատահէր որ լապտեր մը մարած ըլլար, անմիջապէս քննութիւն մը տեղի կ'ունենար, հասկնալու համար պատճառը: Խոր լուսեղան ալ չէր կրնար հանդուրժել: Ճեմիչ եւ բազնիք անանկ մը շինուած էին որ, ինչ գիւրքի մէջ ալ գտնուէր Սուլթանը, կրնար տեսնել Երլարդ մանուկ եւ ելլողները: Կրնանք ըսել թէ հսկողութեան աշտարակի գէր կը կրտարէին անոնք: Երած իշտները հրահանգ ունէին մին-

(*) Աւանդութեամբ գահաժառանգ մը իրաւունք չունէր մօրուր կրելու. գահ բարձրացալէ ետք միայն մօրուր պէտք է ձգէր:

չեւ արեւադայ նուագելու: Մինչ գիշերալ պահակներ, ամբողջ գիշերը կը շըրջէին պալատին շուրջ՝ իրենց ստանաքայլերու գօրաւոր թափերով ապահովութիւն ներշնչելով Սուլթանին: Տեսական սարսափի այս զգացումէն է որ Հարէմի սլոյկերէն թիւնները միշտ վերադառնաւ ինչ ցերեկուան ժամերուն: Համիտ չէր սղեր հարձի մը գիւրքը գիշերել, եւ ոչ մէկ պարիկի շնորհուած էր խալիֆային սնարը կիսել աղամամութէն ետք:

Հաստատելէ ետք որ քէօքին մէջ անդորրութիւն կը տիրէ, կը դոցէր բոլոր սենեակներուն գոնները, որոնց բանալիները իր վրայ կը կրէր, կ'ընտրէր սենեակ մը, կը տեղաւորուէր բաղկաթոսի մը վրայ ու կը հրամայէր որ գրադարանապետը գար եւ իրեն ընթերցումներ կտարէր: Այս պաշտօնը վերադառնաւ էր իր կաթնեղբայր Իլիաս եւ Պաիկ պէշերուն, երբեմն ալ Իսմէթ պէշին, որ շատ կը նմանէր իրեն: Իր նախասիրութիւնը կ'երթար սափականական ու լրտեսական գրականութեան գլուխ-գործոցներուն: Բաժանորդ էր Փաշայի «Կապէթ ալ Թրիպլին» թերթին, ուր արձանագրուած կ'ըլլար ամենազուլթակցի չէղքերու նկարագրականը, ինչպէս նաեւ հօշակաւոր ոճ-բազորներու պատաստանական վճիռները:

Վէպերու մէջ իր նախասիրութիւնը կ'երթար այն երկերուն, ուր կը պատմուէին գորհուրելի վայրագութիւններ, սքսոպէս շարչարանքներ, յուփըշտակութիւն մանուկներու, առեւանգում գեղատի աղջիկներու, լլկումբոնարարութիւններու: Եւրոպական արքունիներու, ի մասնաւորի թագուհիներու եւ իշխանուհիներու մտերիմ կեանքի գրուածները զինք շատ կը դուարձայնէին: Շատ կը հետաքրքրուէր նաեւ մեծ իշխանաւորներու, պետական մարդերու բուն մահերու, խռովութիւններու, յեղափոխութիւններու, ամբարձրութիւններու եւ անոնց դադումին համար առնուած անպսթ միջոցներու պատմութիւններով:

Յէ՛ճիմ պէյ պատմած է թէ երկուց մը, երբ նախկին սուլթաններու վարքէն ընթերցում մը կ'ընէր, ուր կ'ըսուէր թէ երբ անձնաւորութիւն մը կատկածելի թուէր Սուլթանին, այս վերջինը անոր գլուխը կտրել տալով հին պալատին առջեւ ցիցի մը վրայ անկուած ցուցադրել կու տար, իրր օրինակ ուրիշներու, համիտ բնդմիջելով ընթերցումը՝ ըսած է. «որքան կը ցատիմ որ ես ալ նոյն բանը չեմ կրնար ընել»: Համիտ հողմարդելով մը անտեսուած էր ընթերցողէն, եւ մտիկ կ'ընէր մութին մէջ՝ երբեմն ծիծաղելով կամ քրքիջներ արձակելով: Վերջապէս զինք հետաքրքրած է ամէն գրութիւն, ուր մարդ արարածը կը պատկերացուէր իր ամենէն ստորին բնազդներով, ամենէն դարձելի արարքներով: Նման ընթերցումներու ունկընդորթութիւնը կարծես կը խորագանէր իր բնածին մոլութիւնները:

Ահա՛ այս էր Համիտի մտաւորական սնունդը^(*):

Իրեն սնարին գիրքն էր Մաքթալէլի «Իշխան» երկը: Այս երկը, բացի

(*) Համիտ եւս հեղինակած է երկասիրութիւն մը, որուն վերնագիրն էր «Հայտուտար քէիսի», այսինքն՝ «Աւագակապետը», զոր տուն տուած էր իր քարտուղարին: Չեմք գիտեր քէ հիշատարակուած է քէ ոչ:

հայերէնէ, բարձրագոյն լեզուներու թարգմանուած է եւ արժանացած տասնապատիկ վերահրատարակութիւններու: Թարգմանուած է նաեւ թրքերէնի երեք տեղամ. 1574-ին, Մուրատ 9-ի օրով, 1757-ին Մուսթաֆա 9-ի օրով, ու վերջին թարգմանութիւն մը 1823-ին հայագոյն Ապրա եւ արտաքին գործոց նախարար Ռիֆաթ փաշայի աշխատակցութեամբ: Մաքիափէլի փախձանած է 1523-ին, իսկ իր «Իշխան»ը լոյս տեսած է 1531-ին: Հաղիւ կէս դար ետք, գիրքը կը թարգմանուի թրքերէնի, երեւի այն ատեն հմուտ իտալացիներ կային արքունիքին մէջ: Ինչո՞ւ այս երկը հետաքրքրած է թուրքերը: Կրնանք ենթադրել թէ՛ Մաքիափէլի յայտնած կարգ մը տեսութիւնները՝ ի մասին թուրքիոյ՝ պատճառ եղած են թարգմանութեան: Չմոռնանք նաեւ որ այդ ժամանակաշրջանին թուրքեր սահմանակից էին Իտալիոյ, եւ գիրքը շատ ազդեցիկ հանած էր Եւրոպայի քաղաքական շրջանակներու մէջ: Մաքիափէլի թուրքիոյ չէ գտնուած, իր տեղեկութեանց աղբիւրը հասանարար եղած է իր գործիկը, որ երկար ատեն Բերա ապրած է: 1513-էն առկին, իր գործիկէն մէկէ աւելի նամակները գտնուած են, որոնցմէ մէկուն մէջ 20 լիբրա խափար ուղարկելը կը հաստատէ, որպէսզի Մաքիափէլի փառսք չմնայ մեծ պահքի օրերուն...: Իր աղաներէն մէկն ալ է՝ տիրնէ հաստատուած էր: Իտալիոյն Օսմանեան կայսրութեան երկրորդ մայրաքաղաքը կը նկատուէր, իր ազան ալ իր կարգին՝ կը կարծենք որ՝ կարգ մը տեղեկութիւններ հաղորդած է ու տեղեկակ պահած իր հայրը քաղաքական անցուղարձերէն: Շշահներ կային կրկին Խաչակրական բանակներ կազմելով, թուրքերը փառել Եւրոպայէն:

«Իշխան» երկը, որ 28 գլուխներէ բաղկացած է, հաղիւ 70 էջ, պրակի գիրք մըն է. հեղինակն իսկ կը կոչէ զայն՝ «մատենիկ», որուն հանած աղբուրին արձագանգը չորս դար ետքն ալ գեւ կը հնչէ մեր տիանջներուն, մանաւանդ տասնեակ մը անցերուն «նպատակը կ'արդարացնէ միջոցները» մեկնարանութիւնը՝ գայթակգութեան նիւթ կը ծառայէ շատ մը տեսարաններու: Մենք յաւակնութիւն չունինք վերլուծելու «Իշխան» կամ «ձառ» երկը, որուն տեսութիւններուն չորջ եղած վիճարանութիւնները ծովածառի մեկան հասեցուցած են: Թեւ ու զէմ գրաւած հասարակը՝ մեծ գրադարան մը կրնան կազմել: Բայց կը չեւանք որ Համիտ, Մաքիափէլի սկզբունքներով է որ ուղեց կերտել իր բանակարական միապետութիւնը: «Իշխան»ը իր գործեղակերպին ազդեցն եղաւ:

Հեղինակը կ'ուսումնասիրէ կառավարութեանց կազմին պահպան գրութիւնները. իշխան մը ի՞նչպէս կրնայ գրաւել երկիր մը եւ անոր տիրուպետել. ժառանգութեամբ թէ բնարարի. անձնակա՞ն ոչոք թէ զաշնակիցով. բախալ՞ բերումով թէ շարաշահութեամբ եւ կամ խաղաղ միջոցներով: Ի՞նչպէս հասարակ մահկանացու մը իշխանութեան գլուխ կը բարձրանայ, պարտադրելու իր կամքը, եւ այս՝ իր հայրենակիցներու որոշ համամտութեամբ, կամ կրօնական իշխանութեան մը միջնորդութեամբ...:

Մաքիափէլի արտակարգ անձնասրութիւնը ստեղծած է վարդապետութիւն մը, որ թէեւ իրր ազանց հեռուորդ չէ ունեցած, սակայն ունեցած

է անթիւ բնթերցողներ: Բանակներ կազմող այդ բնթերցողներու մէջ եղած են զինք պախարակողներ ու պաշտպանողներ, հակառակորդներ ու կողմնակիցներ, ամէն հեղինակ տարրեր-տարրեր մեկնութիւններ տուած է. սակայն իր զոյժը մնացած է «անմեկնելի», «վիճարանելի» կամ «անվիճելի»: Ժորժ Մուսէլ կը գրէ. «Որքան զժուար է հասկնալ, նոյնքան զժուար է դատել. եւ եւ չեմ խօսիր հերքումի մասին»:

«Իշխան»ը նկատուած է «քաղաքագիտութեան աւետարան» եւ անոր հեղինակը կոչած են «արարիչ գիւտնադիտութեան»: Շատեր կը պնդեն որ բոլոր տարեշրջաններու եւ ամէն վարչական ձեւերու համար ի գորու են իր գրածքները: Վատիկան՝ իրր բարոյականի հակառակ տեսութիւն, արդիւնաւոր ել կէրու ցանկը անցուց «Իշխան»ը, ոչ մէկ կրօնքի պատկանող Մաքիափէլի, առանց հաւատքի, առանց խղճի, շարաշուք էակ մը նկատուեցաւ: Սոփիէի, ֆրանցիսկաններ իր սկզբունքներուն հետեւելով է որ կրցան ամրապնդել հոսի գահը՝ Լուտերի երեսմէն ետք: Իր վարդապետութիւնը, լուտերականներու ալ զէնք ծառայեց քահանայապետի զէմ մղուած կրօնական պայքարին: Կարգ մը հեղինակներ կ'ըսեն. «Բարութիւն ընելու միտքով, չար եւ քհուրդներ կու տար»:

Էջմ մասնք թուրքերու մասին իր գրածները.

«Միտադեաւան թուրքիան կառավարուած է միակ անձէ մը, որուն մօտ իր հպատակները ստորակներ են: Իր թաղաւորութիւնը կը բաժնէ զանազան «Սանճագ»ներու եւ հոն կը կարգէ պահապան կառավարիչներ, ըստ իր պան «Սանճագ»ներու եւ հոն կը կարգէ պահապան կառավարիչներ, ըստ իր հաճոյքին, զանոնք կը հրամարեցնէ ու նորեր կը նշանակէ: Դժուար է թրքական վարչաձեւով կառավարուած երկիր մը նուաճել, այն պատճառաւ որ հպատակները գերիններ են, որով թշնամին յոյս չի կրնար դնել հպատակներու ըմբռնութեան վրայ. զանոնք կաշատելու ձեռնարկ մը անգոր պիտի մնայ: Ո՞վ որ թուրքիոյ վրայ յարձակում մը կը գործէ, իր առջեւ պիտի գտնէ միացեալ հակառակ մը: Իսկ եթէ թուրքերը յաղթուն, այդ երկիրը պահելը շատ դիւրին պիտի ըլլայ յաղթողին համար: Միակ արդեւ մը կայ, այդ ալ իշխանին գերդաստանն է. պէտք է զայն ոչնչացնել: Ատկէ ետք վախճալիք բան չի մնար. ինչպէս որ յաղթողը անոնցմէ բան չէր յուսար, յաղթութենէն բան ալ անոնցմէ վախճալիք որեւէ պատճառ չ'ունենար (Գլ. Դ)»: Ուրիշ տեղ ետք ալ անոնցմէ վախճալիք որեւէ պարզաձեւը կը բաղդատէ Դարեհի վարչաձեւին հետ. «Մեծն Աղեքսանդր իր յաղթութեամբ եւ Դարեհի մահուընէ ետք, հանդարտորէն տիրացաւ անոր կայսրութեան»:

Գլ. 19.— «Մեր արդիական պետութեանց մէջ, իշխանի մը համար ստիպողականութիւն է արժանի ըլլալ ժողովուրդի սիրոյն եւ զուրդուրանքին, որովհետեւ հպատակներն են որ միշտ զօրաւոր եւ ուժեղ եղած են: Զանցառութիւն կը կազմեն թուրքիան եւ Եգիպտոսը: Գիտենք որ թուրքիոյ մէջ իշխանը ստիպուած է 12000 հետեւակազօրք եւ 15000 հեծելազօրք բանակ մը միշտ պատրաստ պահել: Այս ոչ մը իրեն համար ապահովութիւն մըն է, հետեւաբար պէտք է որ իր հպատակներուն իրեն հանդէպ ունեցած սէրը պահէ: Նոյն բանն է Եգիպտոսի կառավարական վարչաձեւը. հոն եւս իշխանը ժողո-

Վարդէն վախճալիք բան մը չունի. նման վարչաձևեր ոչ մէկ կառավարական ձևեր հետ կարելի է բաղդատել, որով մեր ըմբռնած արդիական կառավարութեանց վարչաձևերու մէջ չենք կրնար գտել: Քանի որ Սուլթանի մահով իր գտակները չէ որ կը գահակալեն, այլ արիչ մը որ մեծերու կողմէն կը նշանակուի (իր ժամանակ թրքական գահակալութիւնը բնարտի չէր. միշտ ալ Օսմանի շատախօն է որ ժառանգարար իրարու յաջորդած է. Գ. Ե.): Այս վարչաձև ք շատ հին է. իրր արդիական կառավարական ձև բնութենի չէ: Թէև իշխանը նոր է, սակայն վարչաձևը հին է. իշխանը կ'ընդունուի իբր՝ ժառանգորդ գահին»:

Գերմանիայի Ֆրեաներիք Բ. կայսրը, որ «Համամարիովէլ» վերնադասով
երկ մը հրատարակած է Ֆրանսերէն լեզուով, որուն քերականական սրբա-
դրութիւնը եղած է Վ. իթէսի կողմէն՝ այն տակն Բրուսիոյ արքանի դատ-
ախաչակ, փորձած է ջրել Մաքիսովէլի տեսութիւնները, քննադատելով ամէն
մէկը զլսելն: Սակայն գերման գիտափայտերը չփարանեցան հետեւի Մաքիս-
ովէլի շարքին:

Ուրիշ տեղ մը կ'ըսէ. «Ճանաչալով ինչ մը որ հաստատուած է առանց սահման, քրկամի կամ՝ սեղմումի, ամենէն ապահով միջոցն է տիրապետելու եւ տնտեսութեան...» :

Մակարյն «Իշխան»ի մէջ կան կարգ մը գտնուածքակիւ չբաժանուներ, որոնք եթէ որդեգրուած ըլլային թուրք սուլթաններէն, Օսմանեան կայսրութիւնը կրնար յարատեւել իր փառքով: Օրինակ Գլ. ԻԱ. «Իշխան մը ինքզինք սիր-
ցընելու համար ի՞նչ պէտք է ընէ, և ի՞նչպէս պէտք է կառավարէ»: Գլ. ԻԲ. Իշխանի քարտուղարութեան ընտրութիւն: Գլ. ԻԳ. պէտք է զգուշանայ չոգո-
քարթնել: Գլ. 25. Դրամի սլաքը, որ կ'ազդէ աշխարհի գէպքերուն, ի՞նչ մի-
ջոցներով կարելի է գիմարել տնոր հմայքին: Ուրիշ գլխիւներու մէջ. «Պէտք է զգուշանայ ինքզինք տանել զարձնել», օրինակներ կու տայ պատմութենէն, թուելով այն բռնակալները, որոնք զահ բարձրացած են սճիր դորձելով: Կը
ցուցնէ նաեւ ընտրովի կամ ժառանգական պահակայութեանց անպատեհու-
թիւնները: Այլլային պահակ-գօրքերու նախապատուութիւն կու տայ քան
փարձկան գլխուօրներու: Կ'ընդգծենք հետեւեալ ապերը, որոնք կարճաւ հա-
մար համար գրուած են. «Իշխան մը պէտք չէ մտնել իր շուքէն, պէտք չէ
գլխաւորուտ ըլլայ իրեն ներկայացուած երկիրգալի տեղեկագիրներէ...»: «Պէտք է օր մտն
ազդէ, սակայն եթէ սիրուած չէ, գոնէ ինքզինք տանել
չգարձնէ... տանի չգարձնելու բաւականը ո՞րն է, անդթութիւն թէ բարե-
կրթութիւն, սիրտի՞ թէ ստրտափ ազդել...»: Իշխան մը «Պէտք է յարգէ իր
հարստաններու ինչքը, և անոնց կրներուն պատիւը, որովհետեւ պէտք է ըն-
դունինք որ մարդիկ յաճախ կը մօտեան իրենց կըսած նախնիներու յիշատակը, սա-
կայն երբեք չեն մօտեար իրենց կըսած նախնիներու կորուստը»: Գլ. 17: Ուրիշ
էջերու մէջ կը յանձնարարէ թէ՛ պալլ, թէ՛ ազուէս և թէ՛ առիւծ ըլլայ:
«Սուտ խօսիլ և սխառագրութ ըլլալ՝ ներելի չէ իշխանի մը համար»: «Պատ-
ժելու համար լաւ ջարդ մը տուր, բայց մի՛ կրկներ ջարդերը»:

ՀամԼիտ, ղ/խանություններին տյուր առաջ ղառադարձակի տեղադրվաններուն

անհետհետեւ անցանկերում եղած է, իր 30-ամեայ միապետական դաճակալութեան ընթացքին: Մարտիրոսյի ժողովրդավարական իրողությունը շարունակելով իր ընթացքը երկնից պատկերացմամբ, մոտենում էր նախ արիւնքի պատկերացման: Համարում էր, որ իր ժողովրդի պատկերացումը կը պատկանէր:

Իրիսաւ Լու Պարիզ տէլէիւրը՝ ամէն օր «Իշխանէն» ընթերցումներ ընելու
տէլ, Լիլ Լըբըմէն նիւթ Լու հեղինակ փոխելով՝ սուլթանին կարգային Մոն-
թեսքիէսին «Պարսկական նամականի» Լրիկէն քանի մը նամակներ, Համիտ
իւրէս Հանչնար իր կայսրութեան ամենէն կենսունակ, ամենէն չինարար Լու
տէլիմ հպատակներուն արժէքը ու շփարուէր անոնց հետ անյողէս, ինչպէս
վարուէյալ ինք Լու իր յաջորդները. Լու մանտանդ տխրի խոկար իր հիւադա-
լին ծրարային պորձադրութենէն առաջ:

Հետ թուրքամանաբար կուռ տանձք վերսյիշեալ երկի թ. 86 նամակին պատ-
ճիցիս:

«Գիտենք», Մերդա, որ Սիւլէյման շահին հախարարները սրտչում տուած էին սախաբել բարսր Պարսկահայերը որ կա՛մ մահմետականութիւնն ընդունին, եւ կա՛նք Հեռանան Երկրէն, ա՛յն տեսրական գաղտնիարայ թէ՛ որքան ատեն որ ա՛յլ անհատատներն իր ծոցին մէջ էն, կայսրութիւնը սրբուած կը նկատէին:

Եթէ այս կոյր մտնանդ տթիւնը իրադրծուած ըլլար, ալեւս կոր-
ծանուած կրնայինք համարել պարսկական փառաշքութիւնը :

Այս սրտշամին զործադրութեան ձախողութեան պատճառը, թէ՛ առաջարկը բերողին եւ թէ՛ անոր ընդգլխացողներուն համար անխմանալի մնաց։ Դիպուածը, ոչ միայն քաղաքականութեան պաշտօն կատարելով՝ կրցաւ փրկել կայսրութիւնը։ Հայերու արտաքսումը, երկու նահանգ եւ մէկ ձախառն մարտի կորստեան համահաստատար պատահաւ մը պիտի ըլլար պարսկական մարտի կորստեան համար։ Հայերը տարադրել մտածողները կը կարծէին ֆիզիկապէս որ մէկ օրուան մէջ կայսրութեան բոլոր վաճառականները, ինչպէս նաեւ արհեստագործները։ Եւ վստահ եմ որ, Մէծն Շահ Աբրահամ պիտի նախընտրէր երկու ձեռքերը կտրուած տեսնել, քան նման հրաժարտակ մը ստորագրել։ Շահ ձեռքերը կտրուած տեսնել հարաւարտմիտ հպատակները՝ դէպի Մոնկոն-Ալբանի համար, երկրի ամենէն հարաւարտմիտ հպատակները՝ դէպի Մոնկոն-Ալբանի համար, երկրի ամենէն հարաւարտմիտ հպատակները, իր կայսրութեան կէտը կտրոնցնել կը նշանակէր»։

Մասնաորակ է 200 տարիներ առաջ, Մոնթեսոբիկայի՝ Իսպանիա թեր-
նով՝ Մերկյային ուղղությամբ համակողմ հայերու մասին արտայայտած գնահա-
տանքը, մինչև այսօր դեռ է գաղափար ճշմարտությունը բնական : Հայոց ազգա-
հանութեամբ յառաջ գալիք անդամակաթիւնները թուելով, դրուչացուցած է
Պարսիկները : Ասոնք կրնային ողջմիտ թուրքերու համար ալ իրր աղաբա-
րութիւն ծառայել . իսկ, աւագ, Երիտասարդ թուրքեր տարադրութեան
բուն, ասի՝ ամբողջ ազգ մը բնաջնջել ուղեցին :

Տխուր է այսօր — 20-րդ դարու վերջին քառորդին — Հաստատել որ
յոյութիւնն ունին երկիրներ եւ պետութիւններ, ուր նոյն կոյր մօլեռանդու-
թիւնը կը շարունակուի: Հայերը կը զրկուին իրենց քրտինքի արգար վաստա-
կէն, ճնշումի տակ վաճառատուն եւ կալուածք կը զբաւուին ու կը ստիպուին

հետանալ գարեկէ ի վեր բոյն դրած երկրէ մը, բարերախառարար առանց ա-
րիւնահեղութեան. երկրէ մը, որուն մատուցած են անբաղգատելի ծառայու-
թիւններ:

Մեզի համար աւելի ցատալին այն է, որ անոնք փոխանակ զէպի նորա-
ծին հայրենիք ուզողներու, կը նախընտրեն հաստատուիլ օտար երկիր-
ներ, չէնցնել օտար աշխարհներ... Առանց նախատեսելու որ իրենց հարա-
գատներու ապագան կը փառնուին, զանոնք ձերմակ ջարդի ճիրաններուն յանձ-
նելով:

Քիչ մը շատ ծանրացանք Մարթավէլիի վարդապետութեան վրայ, այն
պատճառով որ, Համիտ գրեթէ բոլոր առ բոլոր դործադրեց «Իշխան» երկի այն
բոլոր սկզբունքները, որոնք իր գործին կու գային: Ընթերցողը պիտի հաս-
տատէ զայս՝ մեր ուսումնասիրութեան ամբողջ բնթացքին:

Երբայցէն բաժնուելէ առաջ, անհրաժեշտ նկատեցինք ներկայացնել
փոքր ցուցակ մը, իրը ապացոյց թէ՛ Համիտի արքունիքին ծախքերը որքան
սուղի կը նստէին ազգի տնտեսականին վրայ:

Համիտ պաշտօնապէս իրը Սուլթան, կը ստանար կառավարական սըն-
տուկէն տարեկան 25 միլիոն ոսկի: Այս գումարին մէջ չէր մտնէր զանազան
նուէրներու, պարգևատրութեանց, մզկիթներու, աւագաններու եւ այլ
հաստատութեանց շինութեանց ծախսը: Սուլթան Համիտին տարեկան ծախսը
կը հաշուուի մօտաւորապէս 200 միլիոն ոսկի ֆրանք: Կը մէջըրենք «Հնչա-
կ»-ը, 4-րդ տարի, 1891 Հոկտ. 20 թիւէն, ծախքերու հետեւեալ աղյուսակը:
«Հնչակ» բնագործնակած է այս ցուցակը «Լա Թիւրքի Օֆիսիէլ» թերթին:

Սուլթանի յատուկ կահ կարասիներու համար՝	5	միլիոն	ոսկի	Ֆր.
Սուլթանի պալատներուն համար՝	7	»	»	»
Ճաշարանի, խոհանոցի, անօթներու, մթերքներու՝	80	»	»	»
Ախոռի, ձիերու, լուծքի, կառքերու՝	3	»	»	»
Հարէմի, իշխանուհիներու, կանանոցի գերիներու՝	40	»	»	»
Զանազան քմահաճոյքներու	30	»	»	»
Պարզեւ եւ սոճիկ՝	35	»	»	»

Ընդհանուր գումար 200 միլիոն ոսկի ֆր.

Կը տեսնենք թէ Սուլթան իր անձնական ծախքերով որքան ծանր կը
նստէր ժողովուրդին վրայ: Երբորդ կուէ կու տար անողորմաշխական գումար-
ներ. Հարէմը կը ծոյ որդ մըն էր թրքական տնտեսութեան վրայ: Այդ բոլոր
գումարները կը հայթայթուէին իր հպատակներուն կողմէ: Ժողովուրդը
ստրկացնէ խաբ, եղաւ իր հպատակներուն հարկահաւաքը: 37 միլիոն տէ-
նիւմ հող՝ կայսրութեան ամենէն բերի հողամասերու մէջ՝ իր անձնականին
կը պատկանէր: Միջոցեալ, Կիլիկիա, Պաղեստին, Սիւրիա, Պալես, Եւրոպա-
կան թուրքիա՝ հաստիքաբար կալուածներ էին Սուլթանին համար. առանց ե-
կամուտը տարեկան 4—5 միլիոն ոսկի ֆր. էր: Իր զոհերուն ինչքերը՝ Սուլ-
թանն էր որ կ'իրացնէր. իր հպատակներուն պաշտօնական ժառանգորդը...
ինքն էր: Կառավարական սնտուկը պարապ էր. սակայն Համիտին հողը չէր:

Յաջորդ զլուխներուն պիտի արտայայտուինք թուրքիոյ տնտեսական
վիճակին մասին:

ՀԱՄԻՏԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

«Երբ իշխանութիւն մը չափազանցեալ է,
անոր տեսականութիւնը երաշխաւորելի չէ»:
ԳԱԼԻՐ

Այն պատրաստութիւնները, որոնք տեսնուած էին Մուրատի զահակա-
լութեան կրօնական արարողութեան, որ է՝ Մարգարէին վերաբերուով կայսե-
րական թուրքիոյ օրացումը, ծառայեցին Համիտին, որուն պաշտօնական գա-
հակալութիւնը սեղի ունեցաւ 1876 Սեպտ. 10-ին, ի Պապը Ալի: Նոր վեհա-
պետը կարգաց իր անդրանիկ ճառը՝ ուղղուած Մեծ Եղարքոսին, ուր կը պար-
չէր նոր իշխանութեան ծրարիւններուն գլխաւոր կէտերը:

Ստորեւ կու տանք այդ ճառին ֆրանսերէնէ թրգմ. պատճէնը.
«Երեւելի վէճիրդ իմ,
Մեր սիրելի եղբայր, Մուրատ Ե., նախախնամութեան կամքով, տէ-
րութեան եւ կալիֆայութեան զեկը ձգելու ստիպողականութեան տակ զըտ-
նուելուն հետեւանքով, մենք բարձրացանք մեր Օգոստոսիոս նախահայրերու
գահին վրայ, համաձայն Օսմանիներու օրէնքին: Գիտակից ձեր անսակարկ
հայրենասիրութեան, ինչպէս նաեւ երկրի էական շահերուն համար ձեր տա-
ծած իմուտ իմացութեան, կը վաւերացնենք ձեր Մեծ վէճիրի եւ նախարարաց
խորհուրդի նախագահութեան պաշտօնը: Նմանապէս կը հաստատենք նախա-
րարներու եւ կառավարական ընդհանուր պաշտօնէութեան իրենց ներկայ
պաշտօնէին վրայ մնալը: Մեր վստահութիւնն անսահման է Ամենակալի օգ-
նութեան եւ ւստարին, ամէն բանի եւ ամէն հանգամանքներու մէջ: Մեր
միակ վստահքն է ամրապնդել այն հիմքերը, որոնց վրայ խաղաղութեան եւ մեր
կայսրութեան փառքն ու մեծութիւնը, ապահովելով մեր բոլոր հպատակնե-
րութեան երաշխիքները: Լիայոյս ենք եւ պինդ համոզուած, որ մեր նախա-
րարներն ու կայսրութեան բոլոր սպասարկուները՝ հետեւելով մեր օրինա-
կին՝ պիտի նպաստեն իրենց կարգին անոնց գործադրութեան:

Ճիշդ է քէ կայսրութեան ներկայիս անցուցած տագնապին աղբիւր-
ներն ու պատճառները այլազան են ու կը ներկայանան տարբեր ձեւերով.
սակայն, ո՛ր տեսակէտէ ալ քննութեան ենթարկենք, բոլորն ալ մոյժ կէտին

կը յանգին. այսինքն՝ օրէնքներու անկատար գործադրութեան: Օրէնքները կը բխին Շէրիի բարձրագոյն պատուէրներէն. ատոնք կը կազմեն կայսրութեան հիմնական սկզբունքները, եւ անոնց գործադրութիւնը կախում է ձեր իւրաքանչիւրին՝ ազգային գործերու հանդէպ տաժաժ ինքնակամ ընթացքէն:

Արդարեւ, երբէն ատենէ մը ի վեր, վարչական եւ տնտեսական կացութեան մէջ՝ զգալի են անկանոնութիւններ. երբէն հասարակաց կարծիքը՝ հանդէպ կառավարական վարկին՝ նպատաւոր երեւոյթ մը չի պատկերացներ. երբէն ցարդ դատարանական ատեանները չկարողացան երաշխաւորել անհատական իրաւունքները. երբէն մինչեւ այսօր կարելի չէր շահագործել մեր երկրի տնտեսական շահաւէտ բոլոր աղբիւրները. երկրագործական, ֆաբրիկային, արհեստագործական, եւն., որոնք վաճառականական գետնի վրայ պիտի երաշխաւորէին հայրենիքին բարեբեր վատակներն ու պիտի ապահովէին բարեբեր արդիւնաւորութիւններ. երբէն վերջապէս, դէպքերու եւ պարագաներու յաջորդական փոփոխութեան հետեւանալով, ի շահ երկրի ձեռք առնուած բոլոր միջոցները, ապահովելու համար մեր բոլոր հպատակներուն՝ անխտիր եւ առանց բացառութեան՝ ազատութեան կենսական երախտիքները չհասան կոտարելութեան եւ ոչ ալ իրենց նպատակակէտին, հակառակ անոնց անկեղծ դրդումէ մը ներշնչուած ըլլալուն. այս բոլորը պէտք է վերագրուին միակ պատճառի մը. եւ այդ է՝ օրէնքներու անօրինական գործադրութիւնը:

Ուստի, այսօր մեր մեկնակէտը պէտք է ըլլայ՝ անմիջական միջոցներ ձեռք առնել, ընել նոր կարգադրութիւններ, դնելով հաստատ հիմքերու վրայ այդ օրէնքները, որպէսզի վստահութիւն ներշնչեն: Առ այս, անհրաժեշտ է ձեռնամուխ ըլլալ հաստատելու «Ընդհանուր խորհուրդ» մը, որուն գործունէութիւնը թէ՛ հաւատք ներշնչէ Ազգին, եւ թէ՛ ըլլայ կայսրութեան բնական շուքեան բարեբեր եւ ընդունակութեանց ներդաշնակ:

Այս «խորհուրդ»ը պաշտօն պէտք է ունենայ երաշխաւորելու՝ առանց բացառութեան՝ թէ՛ ներկայիս գոյութիւն ունեցող օրէնքներու եւ թէ՛ ապագային — ըստ Շէրիի տրամադրութեան հրատարակուելիք ա՛յլ օրէնքներու՝ հաստատելու գործադրութիւնը, եւ որոնք անշուշտ պիտի ըլլան երկրի եւ ազգի իրական եւ օրինական պէտքերուն համապատասխան: «խորհուրդ»ը պէտք է իրաւասութիւն ունենայ նաեւ բնակելու կայսրութեան հասոյթներն ու ծախքերը, ապահովելով անոնց հաւասարակշիւթիւնը: Նախարարաց խորհուրդին կը վստահինք այս հարցին ուսումնասիրութիւնը, որ խորունկ բնութեան մը ենթարկելէ ետք՝ պէտք է մեզի հաղորդէ իր եզրակացութիւնը: Օրէնքներու եւ կանոնադրութեանց լաւ գործադրութեանց արգելիքներէն մին ալ՝ կառավարական պատասխանատու պաշտօններու յանախ անվարժ անձերու վստահութիւնն է: Այս պարագան հետագային պատճառ կը դառնայ անարդարանալի պաշտօններու ստեղծման ու պաշտօնեաներու փոփոխման, ինչ որ առիթ կ'ընծայէ լուրջ ոտնձգութեանց վարչական գործերու: Յետ այսու, ռեւէ կառավարական պաշտօն՝ մասնագիտական ասպարէզ պէտք է նկատուի. հետեւաբար պէտք է կարող ու ձեռնհաս անձեր նշանակել վարչական կազմի պաշտօններուն, եւ չքոյլատրել ռեւէ պաշտօնակալութիւն կամ փո-

փոխում՝ առանց պատճառարանեալ ստիպողականութեան, եւ հաստատել աստիճանաւոր պատասխանատուութիւն մը իւրաքանչիւր պաշտօնեայի: Ահաւանիկ ուղեգրուելիք յարմարագոյն գործելակերպը:

Ամէնքն ալ կ'ընդունինք թէ՛ Եւրոպական ազգերու մօտ, նիւթական եւ բարոյական յառաջդիմութիւնները արդիւնք են գիտութեան եւ կրթութեան ծաւալման: Արդ, նկատի առնելով մեր ժողովուրդի բնական ձիրքերը եւ իմացական կարողութիւնները, ինչ որ բաջալերական է եւ հանդիմով կ'արձանագրենք, իր ունեցած մասնաւոր ընդունակութիւնը դէպի յառաջդիմութիւն, մեզ կը պարտադրէ զարկ տալ ուսման եւ կրթութեան տարածման եւ ընդհանրացման: Մեզի համար այս՝ ամենակենսական եւ ստիպողական հարց մըն է: Շօշափելի արդիւնք մը ունենալու համար, դուք անյապաղ կը ձեռնարկէք պէտք եղած միջոցներու, յատկացնելով կարելորդ դրամագումար մը՝ կարելիութեան սահմանին մէջ՝ բաւականաչափ համեմատութեամբ անոր իրականացման:

Ասկից զատ, պէտք է անմիջապէս ձեռնարկել զաւանդներու տնտեսական ու դատաստանական բարեկարգութեանց, որպէսզի ստեղծուի իսկապէս բնական կացութիւն մը, անշուշտ կեդրոնական կազմակերպութեան պատշաճ եւ յարմար հիմունքներու վրայ:

Անցեալ տարի, Պոստա-Հերցեկովինայի մէջ՝ չարախորհուրդ մարդոց դրդումով՝ ծագած խլրտումներուն վրայ աւելցաւ սերպական ապստամբութիւնը: Նկատելով որ երկուստեք թափուած արիւնք՝ նոյն հայրենիքի գաւակներու արիւնն է, խորապէս վշտաբեկ ենք, ու չենք փափաքիր սոյն կացութեան գոյատեւումը: Հետեւաբար անի ազդու միջոցներ պէտք է ձեռք առնենք՝ վերջ դնելու այս ողբալի կացութեան:

Ներկայովս կը վստահանանք բարեկամ պետութեանց հետ կնիւած բոլոր դաշնագիրները, ապահովելով հանդերձ անոնց հաւատարիմ գործադրութիւնը, ջանանք բարեկամական սերտ յարաբերութիւններ հաստատել յիշեալ պետութեանց հետ:

Ասոնք են համառօտիւ մեր իդձերն ու էական դիտաւորութիւնները: Թող Ամենակարողը հաւանի պսակել յաջողութեամբ մեր ջանքերը:

Տրուած Կիրակի, 10 իւլ, 20 Հապան 1293. այսինքն՝ 10 Սեպտ. 1876

Այս յայտարարութիւնը գոհունակութեամբ ողջունուեցաւ Հասարակութեան մեծամասնութեան կողմէ: Բոլոր Հորատակները ալիքայտ տրամադրութիւն կը տեսնէին չոր Սուլթանի մօտ՝ երկիրը վերականգնելու: Անոնք, որոնք կը վախճային թէ Համիտ պիտի դրժէր իր հօր հրատարակած խաբքը, եւ թէ իրենց վաշեղած վախտ ազատութիւնը պիտի կաշկանդէր, փարատեցաւ եւ յոյսերնին ամբողջուեցաւ: Համիտի խաբքին հաւատացող անմեղներու շարքին կրնանք գտնել նաեւ վարժապետեան Պատրիարքը, որ ըսած է. «Այս որքան բարի սուլթան մը ունինք»:

Յաջորդ էջերուն պիտի տեսնենք թէ, ըլլա՛յ օտարներու եւ ըլլա՛յ դինք դահ բարձրացնող երրորդութեան ջամբած մեղրածորան խոստումներն ու

տե՛օ Մոնսոն» պարբերաթերթին մէջ, 182—182: Հոն կը կարգանք «5—5—1867—ին», Մոսկուտն Սլաւոնսկոն Մեքքէն եղած էր: Հոն ցեղարանական ցուցահանդէս ժր կազմակերպուեցաւ: Պաշտօնական և Դանուբեան երկիրներ մասնաւոր գործակալներ գրկուեցան Մոսկուտէն: Հրաւիրելու բոլոր Սլաւոնները, որոնցից մասնակցին ցուցահանդէսին: Ամէն երկիրներէ սլաւոնացիներ ժողովացին սուրբ քաղաք՝ իրենց ազգային տարապնակով: Չեխոսլոնացիներ, Ռուսներ, Սերպեր, Աւստրիա ու Եւրոպական Թուրքիա բնակող սլաւոններ, որոնց «օտար սլաւոններ» մակդիրը արուեցաւ: Այդ ժամանակի «Նապէթ ար Մոսկուտ» ամէն օր հայրենասիրական յօդուածներ կը նուիրէր և՛ բոլորը կը հրաւիրէր միութեան: Չարը կը փառաբանուէր իրը պաշտպան և սպասարար բոլորին: «Օտար Սլաւոններ» միակ յոյսն ու նեցուկը՝ Ռուսները միայն կրնային բլլալ: Չարը Փեթերսպուրկէն եկաւ հաճախ բնատնիքով՝ մասնակցելու այս խորհրդանշական: Քրանսթաթի ծովային տնտեսութիւնը՝ արտակարգ փայլ մը ստացաւ: Հոն, Երևաթիւսան Քրիսթիէ բաժակ վերցուց, մաղթելով որ մօտ առեկն Ռուս նաւատորմիդը վերաշինուած (*), Սեւ Ծովու ջրերը ճեղքէ և Ռուս զրօշը — իրը փրկութեան պատգամարկը — ծածանի Տարածելի և Ս. Սոփիայի վրայ»:

Ապա, սլաւոններ բնակութիւններ կազմուեցան, որոնց շնորհուեցաւ նիւթական լաշն միջոցներ, սարի հանելու Եւրոպական Թուրքիոյ ժողովուրդները: Պարբէշի և այլ կեդրոններու մէջ ստեղծուեցան Ենթա-կոմիտէներ, որոնք բուն պրոպագանդի սկսան, սպորթով՝ սլովակական, սերպական, ուսմանական գործողները՝ գիրքերով, թերթերով և այլ հրատարակութիւններով: Ռուսացիներ հրաւիրուեցան սուսական համարարանները: Կարօտեալներու օղնելու պատրաստակին տակ մեծ դամբարներ բաշխուեցան համարարանական «Արտաքով» բնակութեան կողմէն Չեխոսլոնացիներ: Վաղաններով պարէն հաշթայթուեցաւ, գողանի միջոցներով մեծ քանակութեամբ գէնք, ոսմը և այլ պատերազմական պիտոյքներ ստաքուեցան: Երբ Թուրքիոյ մէջ խլրտումները սաստկացան, Պոլսոյ գետնին նշանակուեցաւ զօրավար Իզնուտիէֆ, որ ճանչցուած էր իրրեւ ճարտիկ քաղաքագէտ մը և որուն ազդեցութիւնը մեծ եղաւ Բ. Դրան մօտ, ինչպէս որ գրեցինք նախորդ գլուխներու մէջ, Այդիլի օրով: Ռուսեր չզոհացան Եւրոպական Թուրքիոյ լուծումով: 1870—ին՝ Փրանս-գերմանական պատերազմի առեկն՝ վարչապետ Կորչաքով առիթը յարմար նկատեց զարմանելու թրքի պատերազմին բացած վերքերը: 29 Հոկտեմբեր ծանուցադրեց մը սուղեց հինգ պետութիւններուն՝ յայտարարելով թէ կը խզէր Փարիզի դաշնագրին պայմանները, որոնց համաձայն Սեւ Ծովը արդիւրեւ էր բոլոր պատերազմական նաւերուն, մէջն բլլալով ծովափնեայ պետութիւնները, և Ռուսիան իրաւունք չունէր սեւ նաւաշինութեան կամ նաւային սպասարկութեան իր Սեւ Ծովու նաւահանգիստներուն մէջ:

(*) Ռուսեր երկմի պատերազմին, Սեւաստափոլը չիմկած, իրենց բոլոր ճաւաղատարմիդը բնկղմած էին:

Կորչաքովի ծանուցադրելը յուզումի մասանց Եւրոպական դահլիճները, նեղուցներու հարցը ամենէն աւելի Անգլիացիները կը հետաքրքրէր: Իսկ միւս պետութիւնները հակընդդէմ տեսակէտներ ունէին: Փրանս-գերմանական զինուորադրը կնքուած էր, բայց խաղաղութեան դաշնագիրը դեռ չէր ստորագրուած: Անգլիոյ մէջ հակառուս քաղաքականութիւնը օրըստօրէ ծաւալ կը դանէր: Վիքթորիա թագուհին բամ է. «Ռուսերուն սօքը պիտի իշխանք»: Նենդ Անգլիան Պիզմարքին գիմեց որ իրեն միանայ և պատերազմ հռչակէ Ռուսերու դէմ: Պիզմարք կը մերժէ, աւարկելով թէ դեռ Փրանսայի հետ հաշտութեան դաշնագիրը չէ ստորագրուած: որով ստիպուած էր ստուար բանակ մը պահել սահմանադրութիւն վրայ: Պիզմարք պէտք ունէր Ռուսիոյ սա ևւս Աւստրիական սահմանադրութիւն մեծ բանակ մը համախմբած էր, այն նկատմամբ որ Եթէ Աւստրիան Փրանսայի օղնելու համար Գերմանիոյ վրայ յարձակէր, Ռուսերն ալ իրենց կարգին պիտի յարձակէին Աւստրիոյ վրայ:

Արգարեւ Աւստրիացիք առիթի կը սպասէին, լուծելու համար Սատու վայրի պարտութեան վրէժը:

Անգլիացիք Պիզմարքի մերժումէն ետք, իրենց սայլին լծել ուղեցին պարտեալ Փրանսան: Փրանսական բանակը կրնար վերականգնիլ, նամանաւոր որ իր ծովային սլմը՝ մնացած էր անթիւար, սեւէ կորուստ չէր ունեցած: Հոս յիշենք որ Կորչաքովի ծանուցադրին թուականը կը հանդիպի Լորէն նահանգի Մէյ քաղաքին անկման օրը:

Պիզմարք կասկածեցաւ որ Անգլիա և Փրանսա դաշնակցելով կրնան Գերմանիոյ վրայ յարձակիլ: Հետեւաբար խորամանկօրէն առաջարկեց որ — ժամանակ չահելու համար — Լանտն վեհաժողով մը դաւարաւի, քննելու համար Ռուսերու պահանջը: Այս վեհաժողովին Փրանսան ևւս հրաւիրուեցաւ, և՛ Ռուսերու պահանջէն դուրս՝ ուղեց որ այդ սեղանի վրայ քննուի նաեւ Գերմաներու կողմէ Ալբան և Լորէն դաւառներու Գերմանիոյ կցումի խնդիրը, ինչ որ բացարձակապէս մերժուեցաւ Պիզմարքի կողմէ:

Լանտնի առաջաժողովի պատրաստութեան ժամանակաշրջանը առիթ պիտի տար, որ Կորչաքովի ծանուցադրին պատճառած յուզումները՝ Եւրոպական գիւտնապէտներու մօտ մեղմանան ու տաքցած գլուխները քիչ մը հանգարին: Վերջապէս քանի մը յետաձգումներէ ետք, ժողովի թուականը սրտուեցաւ 13—3—1871—ին: Այս վեհաժողովը, երկար վիճարանութիւններէ ետք, թէ և վերահաստատեց Փարիզի դաշնագրին բոլոր գլխաւոր յօդուածները, նեղուցներու գոնիփակի կամ գոնիւրայի, Դանուբի վրայ նաւարկութեան վերաբերեալ, ինչպէս նաեւ Թուրքիոյ անձեռնմխելութիւնը ևւս մնացին անփութիւնի, սակայն Ռուսերու արուեցաւ Սեւ Ծովու նաւահանգիստներուն մէջ նաւատորմ շինելու և զանաք զինելու իրաւունք: Ռուսեր մասամբ մը զոհուեալութիւն դատեցին: Թուրքեր բողբեցին Փարիզի դաշնագրին փոփոխման, առարկելով թէ Սեւ Ծովու չէզոքութիւնը կը խանգարուէր: Իրականին մէջ Փարիզի դաշնագիրը երկու անգամ դանակի հարուածներ կրած էր. նախ Մոլտա-Վալաքիայի միացումով ուսմանական պետութեան մը ստեղծումով — ապա Ֆրանսայի միջամտութեամբ Լիւանանի մէջ քրիստոնեայ բարձ-

բասափճան անձնաւորութեան մը նշանակումով՝ կիսանկախ վարչաձևի մը հաստատութեամբ : Որով Թուրքիոյ անրաժանկիութեան , և ևրտպական աւ-րութեանց երկրի ներքին խնդիրներու շտապաւելլու երկու կարեւոր յօդուած-ներ , կրնանք բակ որ խղումի ենթարկուած էին :

Կար ժամանակ մը որ Սև Մոսկր թրքական լիճի մը վերածնունդ էր
թուրքեր հպարտօրէն դաշն կ'անուանէին իրենց «Անատուանդէլի կոյսը»։ Բայց
այդ աղջիկը, իր կուսածիւնը կորսնցոյց 1696-ին, Մեծն Պետրոսի օրով,
զապրելով թրքական լիճ բլրով։ Եւ այդ օրէն Ռուսեր ծրարիրներ մշակեցին
դաշն ուստական լիճի մը վերածելու։

Սուլիման Աղիյի ստորագրվեամբ, սուսանէր նկատիմ փառայի հրամարե-
ցումով, Քրանսասէր Մարտտի իրը հիւանդ սուլիման արգելափաւումով և
անդլիանէր Համիտի դահ ըարձրանալու հասկանքով, Ռուսական գիւանադի-
տաւթիւնը մեծ պարտութիւն մը կրած էր։ Այս գէպքերը Ռուսերու ծաւալ-
ման ծրագիրներուն առջև՝ խաթեր և խոչընդոտներ էին։ Հետո Լնը այն օ-
րերէն, Երբ ԻգնատիէՔ իր նամակներուն մէջ կը գրէր. «Այս երկրին մէջ իշ-
խող փառախոհ, պատերազմական ու Էրեմտական նախարարները, Բ. Դուս
և Կառայարական Տախրէն, ինչպէս նաև Կուսակալները՝ մեր գետպանին
հրամանին ներքև Լն»։

Թուրքիոյ մէջ ներքին խլրտամները անպակաս էին. 1876 Մայիսին, Սելանիկի մէջ թուրք խաժանի կողմէ Ֆրանսական ու գերմանական հիւպատոսներու սպանութիւնը և արդէն 1875-ի Պոննա-Հերսէքի տպաւորութիւնը և հոն գրկուած թրքական սլաքը, որոնք անկարող էրան զսպելու բմրտաները, պատճառ կ'ըլլան որ Ռուսիոյ, Աւստրիոյ և Գերմանիոյ միջև կնքուած զաշնադիրը զործադրութեան գրաւի. վերսլիշեալ երեք պետութիւնները ծառուցադիր մը կը գրկեն Ապա-Խը-Ալիդին, պահանջելով որ զինադաւ մը կնքէ տպաւորներու հետ և զործադրէ բարենորոգումներու ծրարիրը, զոր քիչ ժամանակ առաջ ներկայացուցած էր Աւստրիոյ վարչապետ Կոմս Անդրէասին: Մերժումի պարագային, զէնքի սլաքով միջամեալ կը սպառնային:

Թուրքիան, որ ինք եւս չէր յարկած Փարսիկի դաշնադրին պաթանները՝ չգործադրելով աշխակ խոստացումը բարենորոգումները, քաջակերանք կ'առնէ՝ այն ատեն Անգլիոյ Պահպանողական կուսակցութեան զլուխ՝ մարշալետ Տ'Իլըրայէլէն, որ նպաստաւոր քաղաքականութիւն կը մարէր Թուրքիոյ հանդէպ, եւ կը մերժէ երեք պետութիւններու մերձնայիրը :

Ապստամբութիւնը տարածուեցաւ Պաւլկարիա, ուր ժողովուրդը կենթա-
կալ էր Չէրքէզ զաղթականներու կեղեքումին: Իբր զսպոյսական միջոց, կա-
ռաւարտութիւնը բնակչութեան միայ արձակեց պաշտպաններէ և ուրիշ ան-
կանոն խումբերէ բազկապաճ հարգանքը. եղաւ թալան ու ջարդուեցան 20-000
քրիստոնէականք:

Սերպիլոյ և Մոնթենեկրոյի Սլաւները մղեցին իրենց իշխանները պատերազմ հռչակել Թուրքիոյ դէմ, օգնութեան հասնելու համար Պուլխարներուն: Բուսիոյ և Աւստրիոյ սլաւները պատերազմիկներուն զրկեցին զրամ, զէնք, կամասրներ և սպաներ: Մոնթենեկրոյիները, օգտուելով իրենց լեռ-

նային երկրին բնծալած դիրքերէն, ունեցան յաջողութիւններ եւ պաշարեցին երեք տարոց: Սերպերը, ռուս զօրավար Չէրնայէֆի հրամանատարութեան տակ արշաւեցին Պուլկարիա, ուր հանդիպեցան թրքական բազմամարդ բանակի մը եւ ստիպուեցան նահանջել: Թուրքեր խուժեցին Պելլիւտտի վրայ, հակառակ սերպ բանակի բռնոյն դիմադրութեան, զայն մատնեցին ջախջախիչ պարտութեան:

Ուսումնա չէր կրնար, առանց կորսնցնելու իր վարկը, ձգել ու Սերպիա ջախջախուի: Պարսոյ ուսումական գեւորան Իգնատիէֆ՝ պահանջեց ու թուրքիա գինացադար կնքէ 48 ժամուան մէջ: Բ. Դուր յօժարեցաւ երկու ամսուան գինացադար կնքել Սերպիոյ եւ Գարա-Տաղի հետ: Ինչպէս տեսանք, Համիտ իր պահակապական ճառին մէջ ակնարկուած իւրաներ ունի երբ կ'ըսէ. «Թափուած արիւնը նոյն հայրենիքի... դաւակնելու արիւնն է...»:

Ուստի քաղաքականությունը չէր փոխում: Իրերայաջորդ Չարեր
միշտ նույն հեռանկարն ունեին — գեղեր Պոլիս... գեղեր Նեղուցներ...:

18 Նոյ. 1876-ին, Կորչաքով շրջաբերական մը կ'ուղղէ Հինգ պետու-
թիւններուն, ծանուցանելով ճ զօրաբաժիններու զօրաշարժը: Հակառակ որ
Ռուսիա սլաւաբանա չէր պատերազմի, պաշտօնական շրջանակները կանխահաս
կը նկատէին կռիւի ձեռնարկը, երբ պետական պիւտճէն բաց ունէր, թղթա-
դրամը արժեզրկուած էր, բանակը վերակազմութեան մէջ, Սեւ Մոպու շուա-
սորմիդս տելի տկար՝ քան թրքականը:

Արեւելեան Հայրցին մէջ, մեծ պետութիւններու զիրքերը իրարմէ կը տարրերէին: Զբաղաւ կ'ուզէր հետու մնալ վէճէն. Գերմանիա կ'ուզէր տեսնել զէպքերու ընթացքը, Աւստրիա թէեւ կը վախնար Ռուսիոյ զօրացումէն, իսկ Վիւս կողմէ կը յուսար օգտուիլ սրբապաներէն՝ կցելու համար Պոսնա-Հերսէզքը, Անգլիա, որ կը ջանար պահպանել նոյն պայտփիճակը, նախաձեռնութիւն տաւ տաջարկելու զեսպանաժողովի մը գումարումը Պուսոյ մէջ:

Համիտ տեսնելով մտանդր, փախան Ռէշիտ փաշայի՝ առաջին ղեկըր նշանակեց Միթհաթը, որ պատրաստած էր սահմանադրական նախագիծ մը։ 23 Դեկտ. 1876-ին Կ. Պոլսոյ մէջ զուգարուեցաւ Դեսպանախորհուրդը։ Նոյն օրն իսկ՝ թնդանօթի 101 հարուածներ կ'աւետէին Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը։ Այս կը նշանակէր՝ թէ Դեսպանաժողովի մը ներկայութիւնը աւերբդ էր։ Թուրքիա յետ այնու սահմանադրական օրէնքներով պիտի կառավարուէր, եւ սահմանադրութեան յօդաւածներու պարունակութիւնը լիովին զոհացում պիտի տար ամէն տեսակ բարենորոգութեանց։

Դեկտյանաժողովը ամենայն պարզաբերականությամբ շարունակեց իր նիստերը։ 1877 Յունուար 18-ին Օսմանեան Կոստավարութեան ներկայացուց յուշագիր մը, որով կը պահանջէր Մոնթենեկրոյի հողային բնդլայնումը, Սերպիոյ գոյափխճակին պահպանումը, Պոտնայի, Հերսելովիքայի եւ Պուչկարիոյ խնդնավարութիւնը, «Դրութեամբ մը որ բնակչութիւններուն իրաւունք տայ հսկելու իրենց սեպհական գործերուն վրայ եւ երաշխաւորութիւն ընծայէ կառավարութեան մը դէմ»:

Համիրտ, որ ժողովի ընթացքին Անդրկովյ մօտ թիկունք պատած էր, լսն-

տան զբիւց Պրատիկ Մէհմէտ Սաիտ փաշան, որ կը յաջողի ջնջել տալ Դեսպանաժողովին կարգ մը յօդուածները: Այսպէս՝ 5000 սելճիքական զօրքերու ներկայութիւնը Եւրոպական թուրքիա, 5 տարուան համար քրիստոնեաւորացեալներու նշանակումի մէջ սրբապրութիւններ, Էն, Էն: Պրատիկ Սաիտէն զատ, Համիտ Լոնտոն զբիւց կը նաեւ Օսմանի, սրբապր զաշիճի անդամներուն բազկերակը քննէ: Լորտ Տեպրին կը հաւատով որ իրենք թուրքերու կողմնակից են եւ կը յորդորէ որ թուրքեր մերժեն Դեսպանաժողովի պահանջները: Օսման այս պարագան կը հեռադրէ Համիտին, որ իրեն շնորհակալութիւն կը յայտնէ: Ասիկա պատճառ մը չեղաւ որ, Համիտ երբ մաքրապարծումի սկսաւ, Օսման ապահով զգայ ինքզինք, այլ ստիպուեցաւ ապստամբել Եւրոպա: — Միւս կողմէ, լորտ Սալգարին սուլթանին կը ներկայանայ որ կը յորդորէ որ պատերազմ չընէ, թուրքիոյ ներկայ անուստեան կացութիւնն ու զինուորական անպատրաստութիւնը եւ այլ զժողովութիւններ վեր հանելով, նման ձեռնարկ մը պարզապէս արկածախնդրութիւն մը կը նկատէ:

Թուրք կառավարութիւնը, Վեհաժողովի յուշադիրը ստանալէ ետք, ետ կը քաշէ իր ներկայացուցիչները: Դեռ անստացովի թրքական ներկայացուցիչներն էին — արտաքին գործոց նախարար Սամֆէթ փաշա, որ նախագահ ընտրուած էր վեհաժողովին եւ Համիտի Ֆրանսերէնի ուսուցիչն էր: Պերլինի պետան էտէճ փաշան, որ երկրորդ քարաուղար նշանակուած էր: Անգլիայ ներկայացուցիչն էր Լորա Սարլըրին, իսկ Ռուսիայ ներկայացուցիչը՝ զօրավար Իգնատիէֆ: Հայազգի Համամէտան թրքական պատուիրակութեան մաս կը կազմէր:

Երբ Սալֆէթ փաշա մեծ պետութեանց յուշագիրը Համիտին ներկայացուց, Սուլթանը անմիջապէս փախչեալները պալատ կը հրաւիրէ եւ անոնց կարծիքը տոնել կ'ուզէ։ Բռնոն կ'ըլլան վիճարանութիւնները. պատերազմի հակառակ տքատյայտուողներ եղած են. սակայն վերջ ի վերջոյ կը հասնին հետեւեալ եզրակացութեան. «Նման առաջարկներու առջեւ բանակի սլփը նկատի չ'առնուիր. մենք Անատոլիս եկածք 400 ձիաւորներով, եթէ նոյնիակ 400 հոգի մնանք, պէտք է որ պատերազմինք»։ Միթհաթ Փաշայի գահլիճը պատերազմի կողմնակից էր։ Կ'ամբաստանեն զինքը որ ցոյցեր կ'ազմակերպած ըլլայ, ուղարկելով պալատին առջեւ ուսանողներու խումբեր, որոնք «պատերազմ կ'ուզենք» աղաղակելով իրրատմներ հանած ըլլան։ Շէսկներ կը շրջին որ Համիտ ուստասէր է եւ երկիրը Ռուսիոյ պիտի ծախէ։ Միւս կողմէ փորձ մը կ'ըլլայ Մուրատը կրկին գահ բարձրացնելու։

Իրերու այս վիճակին մէջ, Միթհաթ Փաշա, մեծ խորհուրդ մը ժողովի կը հրաւիրէ, 18—1—77, եւ րապիպայած էր 180 մահմետականներէ եւ 60 քրիստոնեայ երեւելիներէ: Թէեւ սահմանադրութիւն հռչակուած էր, բայց ժողովըղական քուէով երեսփոխանական ընտրութիւնները դեռ չէին եղած. որով այս «Խորհուրդը» կը փոխարինէր սոսմաօպէս երեսփոխանական ժողովը:

Երեւելիներու խորհուրդին կը մասնակցէին երեք հայ լաւրանուանու-

Թեանց ներկայացուցիչները: Յովհ. Աւագ քհնյ. Մկրեան կը փոխանորդէր
Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանը: Էնֆիլէտեան Էֆէնտին կը ներկայաց-
նէր Կաթողիկէ Հայոց Պատրիարք Բիւիւլեան Կաթակոստոս: Բոլորքականաց
ներկա աւուսիչն էր աղցապետ Յակոբ Էֆ. Մատթէոսեան:

ժողովը ջանքերով և մեծամասնությամբ կը մերժէ ղեկայաններուն պահանջները։ Ազգայեան Մտածելոցական Էֆէնդին պատերազմի դէմ ճառ մը արտասանելով՝ մերժած էր ժողովին որոշումը։ Նոյնպէս կը մերժեն զայն ստորագրել տեստրական նախարար Հալիթ փաշան եւ Ստիւ Ռաֆայիլ փաշայի եղբայրը՝ ներկայացուցիչ Հալիմ փաշայի։ Երկու հայ պատրիարքները ներկայ չէին ելած «առաջնական պատճառներով»։ Հայ կաթողիկէ ներկայացուցիչ Էնֆիլահան խոսք անելով կը մերժէ Դեկանական խորհուրդին պահանջները։

Մեր հայրերը :
 ՄԼԵԾ Սարգսյանը որդւո՞ւմբ ձեռքին, Սամֆէթ փաշան յայտարարեց
 պաշտօնապէս թէ թուրք կառավարութիւնը կը մերժէ հետեւածը տալ Մե-
 ծերու յաշտութիւն : Դեռ պահած ոգովը, որ տեւած էր 29 օր, կը ցրտէի, եւ
 պատուիրակները կը մեկնին 30 Յունուար 1877-ին. սակայն յարարերու-
 թիւնները չէին խլուած :

Ճէֆաթ փաշան, Հակոպտոսեղազմական, հետեւեալ կերպով արտա-
յայտուած է յաշտոյրի մերժումին. «Միթէաթ փաշան զէնքը լեցուց, Տա-
մաս Մահմադ փաշան՝ զիւր առստ կարթըր, Ռէտիֆ փաշան — պատերազ-
մական նախարար — կրակեց»:

Առհասարակ խոստացուած երեսփոխանական ժողովը չգումարուած՝ ժամանակուսրօտէս կը փրկէր Սուլթանը պետութիւններու ճնշումէն :

Երկար շահեկց այս միջնորդը: Ռուսիա ղեկավարի չէր եղած: Եւրոպայի մէջ կայսրութիւնը նորաստեղծը կը թուէր իր նպատակներուն իրազեկման: Պիպսըրը զժողով չէր որ իր հօր զրաջին Թուրքիայով զրազէր եւ միջամուխ չբլար Արեւմուտքի գործերուն: Ռուսիա պահանջած էր Աւստրիոյ կայսեր չկոքութիւնը, անոր խոտանալով բաժին մը Թուրքիոյ անդամահատութենէն: Յրանաւ իր ուշադրութիւնը դարձուցած էր գէտի Ասիա եւ Աֆրիկէ: Անգլիա տանձին մեծ բան մը չէր կրնար ընել՝ խոչընդոտ յարուցանելու համար սոսական ծրագիրներուն գէտ: Տիպրոյէլին բաւականացաւ բոցաշունչ ճառեր արտասանելով: Իզնատիէֆ պաշտօն ստացաւ այցելութիւն տարու եւրոպական պահլիճներուն, եւ Չարն ալ առաջարկեց զեպանախորհուրդ մը գումարել Լոնտօնի մէջ, Թուրքիոյ պարտագրելու համար պետութիւններու որոշումները: Լոնտօնի զեպանախորհուրդը 31 Մարտ 1877-ին արձանագիր մը ստորագրեց, որ կը պահանջէր բարենորոգումներու գործադրութիւնը եւ Թուրքիոյ ղեկավարութիւնը: Անգլիական կառավարութիւնը յայտարարեց որ արձանագիրը չեղեալ պիտի նկատէր, եթէ Ռուսիան իր կարգին գորադրուում չկատարէր: Ռուսական կառավարութիւնը պահանջեց որ Թրքական պատուիրակութիւն մը Փեթերսպուրկ երթայ՝ բանակցելու համար գորադրուումի պայմաններու մասին. իսկ Լոնտօնի ռուսական զեպան Շու-

գլարՊ ալ պահանջեց որ Թուրքերը ստորագրեն Լոնտոնի արձանագիրը : Բ․ Դուռը մերժեց տալ իր ստորագրութիւնը , եւ յայտարարեց որ ղեկավանախորհուրդին որոշումները չեն կրնար իրեն պարտադրուիլ , քանի որ իր կողմէն երկաշարայիչ մը չէ մասնակցած այլ բանակցութիւններուն : — 9 Ապրիլ 1877 : — Իրաւարանական տեսակէտով , Թուրքերու ստարկութիւնը չիլի էր : Թուրքեր Լոնտոնի ղեկավանաժողովին չէին հրաւիրուած : Ռուսիա յաւելուած մը կցած էր իր արձանագրին , որ կը յայտարարէր թէ չի կրնար զենքի չդիմել , եթէ Թուրքիա խաղաղութիւն չկնքէ Մոնթենէկրոյի հետ : Սերպերը խաղաղութիւն կնքած էին 1877 Մարտ 1-ին : Թրքական խորհրդարանը բացուած էր . իւր ստաջին զորներէն մին եղաւ քուէարկել Գարա—Տաղի զէմ պատերազմի չարունակութիւնը — 11—4—1877 :

Այս քաղաքի տիեզերական պատմութեանց Աղեքսանդր Բ. Չարին գեղոյցը, Քիշինէֆի ընդհ. բանակատեղիէն հրատարակուած, — 24—4—1877, որ կը յայտարարէր թէ իր բանակները պիտի զարծազրեն այն՝ ինչ որ տէրութիւնները հեն կրցած պարտապրել :

Թուրքիա գլխեց չէզոք հինգ պետութիւններուն, խնդրեց անոնց միջամտութիւնը յարդել տալու համար 1856-ի Փարիզի գաշնադրին Ց-րդ յօդուածը, որ կ'երաչխաւորէր Թուրքիոյ հաղային ամրոցականութիւնը: Անդրիոյ արտաքին գործոց նախարար Լորա Տեպրի ըսաւ թուրք պետականին. «Դաշնադիրները կ'իյնան եւ անգործադրելի կը դառնան՝ զէպքերու զօրութեամբ եւ ժամանակի ընթացքով»^(*):

1877 Մարտի 24-ին սոստական բանակները խաժեցին թրքական հող՝ և քաղաքական ու կաթիլատեան ճակատներէն :

Մահմանադրութեան հռչակումէն ետք, Միթհաթ փաշայի առաջին ետարքոսութեան պաշտօնատարութեան շրջանը երկար չտևեց։ Ռուս-թրքական պատերազմը շսկում, այս աղատամիտ Սատրապա՛ր — Մահմանադրութեան հայրը — երևախօսանական ժողովի ընտրութիւնն իսկ չտևած, հրաժարեցուած և հեռացում էր հայրենիքէն՝ Համլաի հրամանով՝ իբր աքսարական, 5—3—1877-ին։ Անխօսարինկի կորուստ մը. Թուրքիա կը զրկուէր իր ամենէն արժէքաւոր զաւակէն, որ կրնար շատ մեծ ծառայութիւններ մատուցանել իր երկրին՝ նման սթնդակ տարիներուն։ Իրեն կը յաջորդէ հուս-հնազանդ՝ պետական խորհուրդի նախագահ՝ Իսհէմ փաշան։

Մինչ երրորդութիւնը՝ սխալած իր հաշիւներուն մէջ Համիտը դահարձրացնելով՝ կը մտածէին զայն զհաշիւէն ընելով՝ Մուրատը կրկին զահա-
կաւ ընել, Համիտ իր կողմէ որոշած էր ձեռքացատուիլ այս երրորդութենէն։
Ան կը մտածէր որ երկու թաղաւոր մար առնուցները, կրնային նաեւ զինքն ալ
զահաշիւէն ընել։

(*) 38 տարի ետք, գերման Պերման Հովվելի «Դաշնագիրները քուլքի բուրժեր են» բացականչելով՝, յարձակեցաւ Պելինիայի վրայ, որուն չէզոքութիւնն ու անբռնաբարելիութիւնը հաստատուած էր դաշնագիրով: — Սերի դաշնագիրն ալ փոխուեցաւ Լօգանի դաշնագիրով: — Երկու է շարքը նման չյարգուած դաշնագիրներու:

Այդ երբորգութիւնը կարծած էր, որ Համիտ՝ առ ի երախտագիտութիւն՝ սրեւէ բնոյզլմասթիւն պիտի չցուցնէր իրենց ծրարիրենքուն եւ իրենք է որ պիտի կատարելին երկիրը։ Բայց Համիտի ընթացքը վերինք սթափեցուցած էր, բայց ոչ էր։ Օղիի ազգեցութեան տակ, օր մը Միթհաթ փաշան ջղայնացած մէկ բաղէին կ'ըսէ. «Ափսոսած եմ Համիտը դահ բարձրացնելու»։ Կը խոսէին հրեկին Մուրատը բերել»։ Ահհմէտ Ռիշտի փաշան եւս, որ կողմնակից էր Մուրատին, օր մը լրտեսապետ ճելալեատինի կ'ըսէ. «Խալը կ'եղանք զինք սուլթան հոջակելով»։ Ուրիշ անգամ մըն ալ Աքիֆ փաշային այսրանք զինք սուլթան հոջակելով»։ Ազիզը ճանչնալու համար նամիս դրիւ. իսկ Համիտը պէս կ'արտայայտուի. «Ազիզը ճանչնալու համար նամիս դրիւ. իսկ Համիտը գատելու համար նամիս հերիք եղաւ»։ Մտերիմ շրջանակի մէջ եղած նման արտայայտութիւնները լրտեսներու խոգովակով կը հասնէին Սուլթանի ահանջին։ Համիտի սիրը դադանային էր. ան չէր ներքեր իր թշնամիներուն. վրձնեց երբորգութեան կորուստը։

Առաջին զոհը կ'ըլլայ պատերազմական նախարար Հիւսէյն Ափնի վաշտ :
Յիչեցիկներ էր հողագիր սպանութիւնը , Աղիդի կենական եղբոր Զէրքէդ Հասան պէյի
ձեռամբ , Միթհաթ վաշտի ագարանքին մէջ , նախարարաց ժողովի մը նիս-
տին տօթիս , 15 Յունիս 1876 : Այս ոճիրը Համիտին համար նախահետամական
պարզէ . մը եղած : Անոր գաշտահար սպանութիւնը ղինք կը փրկէր երբոր-
դութեան ախոյեաններու գլխաւորէն : Ափնին մեծ ժողովրդականութիւն չա-
հած դինտօրական մըն էր , սիրումը բանակէն ու ղինտօրական դասէն : Այն
հարմար կը տիրէր թէ՛ եթէ Ափնին սպաննուած չըլլար , Ռուսերը պիտի չկա-
րենային այսքան ղիւրին յաղթանակ տանիլ : Ափնին վարժ էր պատերազմա-
կան գաշտարան եւ տնէր բնական յայանատեսութիւն , բմբռելու անմիջա-
կանօրէն բանակներու շարժումները , զօրքերու արագ տեղափոխութիւններիւ ,
պարտութիւն մը յաղթանակի փոխելու ձիրքը : Թրքական բանակը իրեն կը
պարտէր ղինտօրական բարենորոգումները . ինքն էր որ կիրարկեց բանակի
ղինտօրական ծառայութեանց բաժանումները , այսպէս՝ «Նիզամի» կանոնա-
ւոր , «Իհտիֆ» երկրապահ , «Էշթիլաթ» պահեստ , «Մուհաֆիզ» գործօն՝ պա-
հեստի դունդերու կարգաւորումը : Այս սարսարկութիւնները իրար յաջորդե-
լով , ղինտօրական ծառայութեան շրջանը՝ 20 տարի տեսողութիւն մը կ'ու-
նենար :

ՀԱՍՏԱՊԱԿ

Երկրորդ շահը կ'ըլլայ Ռուստի փաշան՝ առաջին վեզիրը, զորը կ'աքսորէ իր ճննդալալարէ՝ Պերկամա, ուր կը մահանայ հիւանդութեան հետեւանքով:

Երբորդը, ինչպէս գրեցինք, Միթնաթ փաշան եղաւ : Երբորդութիւնը ոչ
 եւս էր : Բայց մաքրագործումը կը շարունակուի եւ կարգը կու տայ Ռէտիֆ
 փաշային : Այս վերջինը, ծայր աստիճան եւրոպատեաց , պատերազմական նա-
 խարարի պաշտօնով՝ ջնջած էր Պուլսեցիներու զինուորապետութենէ գերծ մնա-
 լու առանձնաշնորհումը : Ռուս-թրքական պատերազմին, ճակատը մեռեալ-
 ներու ձգած պարսպը ամբողջացնելու համար, մայրաքաղաքի բնակչութեան
 զէնք կրելու կարող բոլոր անհատները՝ զէպի կռուապաշտ ուղարկած էր .
 որով անծողովրդական համբաւի տիրացած մէկն էր : Հակառակ իր առած ազ-
 դու եւ բացառիկ միջոցներուն , թրքական բանակը ջախջախուած էր Դանուբի

Ա. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀՈԶԱԿՈՒՄ
ԵՒ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԲԱՅՈՒՄ

Եւ Տոգորուածացի գիծերուն վրայ, եւ հակառակ Փրկման գիւցաղնական գիւ-
մաղբութեան, թշնամի բանակը գէպի Պոլիս կը յառաջանար: Պոլսոյ բնակ-
չութեան զմեզ հաւանքէն եւ խուճապէն օգտուելով, Համիտ առիթը եկած
նկատելով՝ ձերբակալել տուաւ Ռէտիֆ փաշան, ինչպէս նաեւ «Ահրարը կը-
րէ՞մ» Ապա էլ Քէրիմ փաշան, սակայն զգուշացաւ զանոնք պատերազմական
տաւանի տուջէս հանելէ, եւ զստացաւ զանոնք աքսորելով: Ապա էլ Քէրիմն ալ
կ'ամբաստանուէր որ Թուսայի տուջէս պէտք եղած պաշտպանութիւնը չէր ը-
րած եւ թոյլ տուած էր որ թշնամին թրքական հող մտնէ: Այսպէս, երկու զո-
րաւոր գինուորականներ եւս կը չհրաքայուէին: Հրապարակը ազատ կը մնար
իր բացարձակ մենատիրութեան: Մէկուկէս տարի բաւ եղած էր սոյն մաք-
րադարձման:

Համիտ որչա՞ծ էր որ իր միապետութիւնը բացարձակ ըլլայ, անոր ի-
րականացման որոշ շտիով օրժանդակեց սուս-թրքական պատերազմը: Բոլոր
երկիրներու միապետներու, նոյնիսկ հանրապետական կառավարութեանց վա-
րիչներուն, աւելի գիւրին եղած է կառավարել երկիր մը պատերազմի շրջանին,
քան խաղաղութեան օրերուն: Համիտ օգտագործեց այս պարագան:

Համիտ զա՛հ չբարձրացած՝ երրորդութեան խոստում տուած էր որ
Սահմանադրութիւն պիտի հռչակէ: Միթէթ փաշայի խնամքով պատրաս-
տած սահմանադրական օրէնքներու յատակագծի կարեւոր կէտերուն ալ տեղ-
եակ էր: Այս յատակագծի խմբագրութեան մէջ, ինչպէս յիշեցինք, Գրիգոր
Ստեանի եւս մեծ բաժին կը վերադրուէ: Փառանի համար կ'ըսուէր թէ Միթ-
էթ փաշայի «խելքի ուսուցիչն էր»: Օրինադրին անգլիական սահմանադրա-
կան օրէնքներու մօտիկութիւնն ալ կը վերադրուէ Պոլսոյ Անգլ. դեսպան Է-
լիոթի օգոկցութեան կամ խորհուրդներուն:

Համիտ իրականին մէջ սահմանադրութիւն հռչակել չէր ուզեր, ամէն
որ սուս խոստումներով կը ձգձգէր զայն: Ան ունէր իրեն համախոհները. ա-
սոնք կրօնականներու խմբակն էին: Անոնց միջոցաւ կարգ մը պահանջներ
մէջտեղ գրուեցան: Իւլէմաներ՝ կոյրդկուրայն՝ կը մերժէին ընդունիլ Միթ-
էթ փաշայի պատրաստած յատակագիծը, առարկելով թէ շատ մը յօդուած-
ներ հակառակ էին Շէրիի օրէնքներուն: Շատ մը ձգձգումներէ ետք, որոշ-
ուեցաւ յանձնաժողովի մը գումարումը, որուն անդամներուն երեք քառորդը
բաղկացած էր Իւլէմա մեծ գիտնականներէ: Յանձնաժողովը քննեց մի առ-
մի բոլոր յօդուածները: Հետո չէր հաշտեցնել Շէրիի օրէնքները սահմանա-
դրական օրէնքներու հետ: Շէրիի օրէնքով քրիստոնեայի մը վկայութիւնը
անընդունելի էր. ոչ-մահմանականներու բանակ մտնելը արգելւել էր, թէեւ
այս արգելքը քիչ մըն ալ քաղաքական բնոյթ ունէր, զի Թուրքեր քրիստոնե-
ականներու հաւատարմութեան վրայ կը կառկած էին. «ճիհատ» պատերազմի
պարտադրին — որ կը մղուէր անհաւատներու դէմ — ոչ-միւսլիմաններու
ներկայութիւնը կրօնական սրբութեան հակառակ կը նկատուէր: Դարերէ ի
վեր, Օսմանլիներու համար քրիստոնեան պարտեալ մըն էր, ստրուկ մը,
ստորագոյս էակ մը. ուստի յաշտ պետութեան զրկուած՝ շատ մը իրաւունք-
ներէ: Կրօնամոլութիւնը կոչկոս կատարած մոլլաներուն համար անընդունելի
էր, որ կեամբ մը կարենար մահմետականի հաւատար իրաւունքներ վայե-
լել, ստրուկը հպատակ դառնար, վերջապէս զիւրին չէր մաքառիլ, արամա-
րանել, համոզել, վաղնջական ժամանակներէ ի վեր անապաշտ ու յետադի-
մական պաղատարներով սնած Իւլէմաները: Յանձնաժողովին մէջ ծեծուեցան
շատ մը խրթին հարցեր. յայտնուեցան թեր ու դէմ կարծիքներ. տենդոտ

եղան վիճարանութիւնները, բայց ի վերջոյ Յանձնաժողովը յաջողեցաւ ի մի ձուլել սրտէ հակադատներն. շատ մը հիմնական նախադաշարեալ դադարներ յղկուեցան, ներհակ մտայնութիւններ եւ հակառակն տրամաբանութիւններ սրբապրութեան եւ ամէն անելի՝ ելք մը գտնուեցաւ: Պատիւ օրինակ մը. Երեսփոխանական ժողովի բոլոր քնտրեալ անդամները, ըստ սահմանադրական օրէնքի, պէտք էր որ հաստատութեան երկուսն ընէին Փառիշատիկն: Արդ, նկատելով որ Փառիշատիկն էր նաեւ Ստիվֆա բոլոր մահմետականներուն, ազանդուսոյց մոլլաներու համար անընդունելի էր որ քրիստոնեայ մը Ստիվֆային երկուսն մատուցանէր: Գծուարութեան առաջին անգամ հետեւեալ կարգադրութեամբ. մահմետականները պիտի երկուսն Ստիվֆա-Սուլթանին առջեւ, իսկ ոչ-միւսլիմանները՝ միայն Սուլթանին: Էջ՝ որ Սուլթանը բոլոր հպատակներու սուլթանն էր...

Շէյխ-Իւլ-Իսլամ Աբիֆ պէյ, որ Միթհաթի ուսուցիչը եղած էր, չէր վարաներ նոյնիսկ մղկիթներու բեմէն՝ իր քարոզներուն մէջ՝ հաշտեցնելու սահմանադրական եւ Շէյխի օրէնքները:

Համիտ, Միթհաթ փաշայի համբերութիւնը շարաշար չգործածելու համար, զինքն առաջին վէրի կարգած էր: Յանձնաժողովին կողմէն Միթհաթի պատրաստած ու վերաքննութեան ենթարկուած 119 յօդուածներէ բաղկացած սահմանադրական յատակագիծը երբ կը վաւերացուի, Համիտ կը ստիպուի հոչակել Սահմանադրութիւնը. թերեւս ան քննարկ ժամանակ մըն ալ զբաղենեակներու ծրարներուն մէջ, եթէ վեց մեծերու ղեկավարութեամբ չգումարուէր Պոլիս: Ազատական դադարներու ախտեան Միթհաթ փաշան, վերջ գնելու համար օտար պետութեանց Օսմանեան կայսրութեան ներքին գործերու միջամտութեանց եւ կայսրութիւնը փլուզումէ ազատելու տենչով, զրեթէ ստիպեց նորթուիս Սուլթանը, որ Սահմանադրութիւն հռչակէ:

Համիտ դահ բարձրացած էր 1876 Սեպտ. 7-ին: Սահմանադրութիւնը կը հռչակուի... 1876 Դեկտ. 23-ին... զահաւարութենէն 3 ամիս 23 օր ետք: Այսպէս 650 տարիներէ ի վեր Օսմանիներու դահը, առաջին անգամն ըլլալով, կը դադրէր միապետական կառավարութիւն ըլլալէ, օժտուելով սահմանադրական վարչաձեւով: Ասիկա խզում մըն էր անցեալէն:

Տանք զլիաւոր կէտերը այս սահմանադրական օրէնքներուն(*).

Յօդուած 5.— Թագաւորը անդատաւարանատու է եւ Սուլթանի անձը՝ անձեռնմխելի: Նախարարներ պատասխանատու են երկու ժողովներու առջեւ:

Յօդուած 7.— Թագաւորը կը հրամայէ ցամաքային եւ ծովային ոյժերու: Կրնայ պատերազմ հռչակել կամ հաշտութիւն կնքել:

Յօդուած 11.— Մահմետականութիւնը պետական կրօնք է: Բայց կը պաշտպանէ նաեւ արդար քարոզչութիւնը, կայսրութեան մէջ ճանչ-

(*) Փափաքովքեր կրնան գտնել 119 յօդուածներու ամբողջութիւնը՝ շատ մը հայ հեղինակներու երկերու մէջ:

ցուած միւս կրօնները եւ կրօնական ստանձնաշարհումները:

Յօդուած 15.— Ուսումն ազատ է:

Յօդուած 16.— Բոլոր զարգացները կառավարական հոկոյութեան ներքեւ են:

Յօդ. 27-41.— Ա. վէրիքը Սուլթանի աշխարհական իշխանութեան ներկայացուցիչն է: Իսկ Շէյխ-Իւլ-Իսլամը՝ հոգեւոր: Սուլթանը կրնայ լուծել երեսփ. ժողովը, պայմանաւ որ նոր ընտրութիւններ ըլլան որոշուած թուականին:

Յօդուած 68.— Թուրքերէն շղիացող մը անընտրելի է:

Յօդ. 41-81.— Երեսփ. ժողովի նստաշրջանը 6 ամիս — Նոյ. 1-էն Մայիս 1: Երեսփոխանի բացում նոյն թուականին. Թագաւորական իրաւէ մը կրնայ երկարաձգել: Երեսփոխանի ընտրութիւն 50.000 հոգիի մէկ ներկայացուցիչ. 4 տարին անգամ մը կրկին ընտրութիւն: Երեսփոխան մը կը ստանայ 20.000 դր: խրաքանչիւր շրջանին: Երթեւեկ՝ բացէն:

Երեսփոխանի անդամները ցկեանս պաշտօնով՝ Թագաւորին կողմէն կը նշանակուին, ինչպէս նաեւ իւլէմա, պատրիարք, բապտի, խախամ, արքունի փաշաներ, բարձրատիճան անձնաւորութիւններ, կառավարիչ, կառավարներ եւն.: Երեսփ. ժողովի անդամներու թիւէն՝ մէկ չորրորդէն ոչ աւելի: Ամսական՝ 10.000 դր:

Օսմանեան կայսրութեան անրաժանելիութիւն, օրէնքի առջեւ բոլոր հպատակներու հաստատութիւն առանց ազգի եւ կրօնքի խտրութեան, հասարակային պաշտօններ մատչելի Օսմանեան հպատակ բոլոր քրիստոնեաներու, անձի պատուութիւն, ինչքի ազատութիւն, ընակարանի անձեռնմխելութիւն, բարձում գրաւումներու եւ ջնջում ձրի աշխատանքի եւ շարժալիութիւն, բարձում գրաւումներու եւ ջնջում ձրի աշխատանքի եւ շարժալիութիւն, անմարդկային հարցաքննութեանց, մամուլի ազատութիւն, կատարելութիւն, զաւարտութիւն զատարաններու, անտեսական հաշուեցոյցի հաւասարակալ անկախութիւն զատարաններու մէջ նահանգապետական ու վարչական ապակեղ-կշտութիւն, զաւարտութիւն հանդերձ կեդրոնական իշխանութեան բարձրորոնացում՝ վերապահելով հանդերձ կեդրոնական իշխանութեան բարձրորոնացումը. եւն. եւն.:

Համիտ արդէն իր գահաձառին մէջ կարգ մը բարենորոգումներու մասին խոստումներ ըրած էր, զիտնալով հանդերձ որ այդ խոստումները պիտի չյարդէր. շատ լաւ եւս զիտէր, որ իր հոչակած Սահմանադրութիւնը պիտի չստորէր: Ամէն օրէնք կամ սահմանադրութիւն, ամէն ազգի չի յարմարիր:

Ընդունելով հանդերձ, որ սահմանադրութիւն մը անհրաժեշտութիւն մըն էր, եւ ժամանակի իրականութեան հետ հաշտ, սակայն դայն գործադրելը՝ զրեթէ անկարելիութիւն մըն էր:

Ազատական խմբակի, ինչպէս նաեւ Եւրոպայ ուսում առած երիտասարդ մտաւորականներու մօտ համբերութիւնը սպառիլ սկսած էր. անոնք կ'ուզէին անմիջական գործադրութիւնը սահմանադրական օրէնքներուն: Սակայն այդ խմբակը չէր նախատեսած իր հանդիպելիք խութերը. չէր խորհած որ արդեօք ատա՞կ էր ժողովուրդը նման սահմանադրութիւն մը ընդունելու: Ապագան ցոյց պիտի տար որ այս հարցին պատասխանը ժխտական էր:

Ժողովրդական գանդուած մը երկար տարիներու կը կարօտէր՝ թմբութենէ զէպի զգաստութիւն տառաջնորդելը, նկատի տանելով որ ստրկութեան ժամանակաշրջանը՝ դարեր տեւած էր։ Երկիր մը, ուր միջնադարեան բարքեր կը տիրէին, ուր համեայ պատահապաշտ սոփորութիւններ քարացած էին, և սրունց վրայ կ'աւելնար սրամտացան մտլաներու և հոգաներու թունալից ոգիով կրօնական զօրեղ աւելորդապաշտութիւններն ու հակամարտութիւնները։ Կային նաեւ ուրիշ անպատահութիւններ. Թուրքիոյ բնակչութիւնը ներդաշնակ ամբողջութիւն մը չէր ներկայացներ. հոն տիրող տարրերը ոչ-համարին, ոչ-համարեցու, ոչ-համարօն էին. իւրաքանչիւր ազգախումբ ունէր իր սերունջն բարքերն ու սոփորութիւնները. Ժողովուրդը մեծազոյն մասով անդրադէտ էր. կարօտ էր գանդուածային լուստարութեան. չէր նախատեսուած զարգացներու բացում, կարգաւ-դրել սորվեցնել, մամուլ տեղեկել, միտքերը մշակել։ Միթէսթի յանցանքը արմատական յեղափոխութիւն մը չսարքելու մէջ կը կայանայ, զսպելու համար կրօնական պետերու մոլոցքը, ինչ որ Քեմալ Աթաթուրք յանդգնեցաւ ընելու 50 տարիներ ետք։

Թէեւ թնդանօթները սրտացին աւելելով Սահմանադրութեան հրօշակումը, սակայն ժողովուրդի մօտ որեւէ խանդավառութիւն կամ ցնծութիւն չէ արձանագրած պատմութիւնը։ Սահմանադրութիւնը ժողովուրդէն չէր բխած. հոգատակները ազատամարտութեան գիմելով Սահմանադրութիւն չէին պահանջած, ինչպէս ուրիշ երկիրներ. կարծես ժողովուրդը պահպանողական կը մնար, իսկ կառավարութիւնը՝ յեղափոխական, պարտադրել ուղելով բարեկարգութիւններ, ինչ որ կը մերժէին նեղմիտ հայեացքներով տառաջնորդները, այդ օտար բարքերն ու վարքերն իրր բռնադրօտիկ կերարկումներ նկատելով։ Այս պայմաններու մէջ, Սահմանադրութիւն, Երեսի. Ժողով, ձեռակոյտ մի միայն անստանալէս գոյութիւն կրնային ունենալ, ինչ որ եղաւ։ Համիտ այս բաները լաւ գիտէր։ Գիտէր նաեւ որ Սահմանադրութիւնը ստնծ կը զնէր իր միտպետական իշխանութեան։ Սուլթանը կ'իշխէր, բայց չէր կառավարեր։ Ամենամեծ իշխանութիւնը՝ օրէնքն էր. ու թէեւ Սուլթանը ամէն բանէ վեր էր, սակայն էր նաեւ օրէնքներէն վար։ Ինչպէս ըսինք, Համիտ տարրեր տալից պիտի նուազէր. ան չուտով ձերբազատուեցաւ իր ծրագիրներուն արդելք եղող անձերէն. Ալինին՝ սղաննուած, Միթէսթ և այլ ազատականներ՝ աքսորուած։ Ասպարէզը՝ ազատ կը մնար իր առջեւ։ Սակայն չափազանց զրուշութեամբ յառաջացաւ։ Ձեռնարկուեցաւ՝ հեւ ի հեւ՝ Երեսի. Ժողովի անդամներու ընտրութեան. փոխանակ ժողովրդական քուէով ընտրութեան ձեռնարկելու, «Խտարէ Մէճլիսի» ի նշանակած անդամները ընտրուեցան։ Ժողովուրդին 90 առ հարիւրը՝ անգիտալից էր Սահմանադրութեան ինչ ըլլալուն։ Կայսրութեան ընդարձակութիւնը, երթեւեկութեանց զգուարութիւնները արդելք էին որ կառավարական թրջթածրարները — ուր բացառուած էին ընտրութեանց ձեւակերպութիւնները — ժամանակին հասնէին ներքին և արտաքին գաւառները։ Տեղական մամուլը՝ հոգուալիտ, կարդալ գիտցողները՝ ցանցատ։ Կը մնար մղկիթներու, եկեղեցիներու բեմերէն մօլլաներու և քահանաներու լուսաբանողա-

կան քարոզիչները տա հաւատացեալս։ Այսու հանդերձ, ըլլա՛յ թեկնածուն, ըլլա՛յ քուէարկուն՝ չունէին գիտակցութիւն իրենց բրածին։ Մոլլաները, հաւատակ բարձրէն եկած հրահանգներուն, կը մնային իրր ընդգիծադիր տարր, ապշած ու չուտած եղածներուն վրայ։ Եւ ահա՛ բաղմադարեան ազիտութեան փռչին թօթափել մերժող, հոգեբանական այդ մթնոլորտին մէջ տեղի ունեցան ընտրութիւնները։ Կրնանք ըսել թէ այս ընտրութիւնները զրեթէ նշանակալի եղան, հրամայեալ ընտրութիւն։ Վերէն յանձնարարուած թեկնածուներու ընտրութիւնները, մոլլաներու, սոֆիաներու, կուսակալ-միթլետները և զայմադամներու, մեծ ու պղտիկ պաշտօնեաներու բարեխօսութեամբ, ի հարկին ճշուամի ներքեւ, յաջողութեամբ աւարտեցան։ Առաջին երեսփոխանական ժողովը՝ ժողովուրդին կամքը ներկայացնող ընտրեալներու հայելին ըլլալու փոխարէն, կը ներկայացնէր յետադիմական ու հակառահմանադրական խմբակի մը հաւաքոյթը։

Պարսից ծոցէն, անապատի անհունութիւններէն, Կարմիր ու Սև ծովերու ափունքներէն, Հայաստանի բարձրաւանդակէն, Փոքր Ասիոյ խորքերէն ու Եւրոպական Թուրքիոյ գանազան կողմերէն, ղերանձանօթ փաշաներու, պէյերու, էֆէնդիներու ընտրանին, կոկոզարան երեսփոխաններու շաւրան մը խալիֆայանխտ քաղաքը հասան, զբաւելու իրենց յատկացուած աթոռները։ Ընտրեալներուն մէջ մեծամասնութիւն կը կազմէր կրօնական Կասը։

Այս առաջին ընտրութեան մէջ Հայերուն շնորհուած էր 115-ի վրայ 3 աթոռ։ Փոքրամասնութիւն կազմող Հրեաները ունէին 4 երեսփոխաններ։

Ահա տարիկ հայ երեսփոխաններու ցանկը.

- 1 — Ալլահօվերաի Յովհ. — Կ. Պոլիս, Բ. տառնապետի պաշտօնով։
 - 2 — Մադսուտեան Սեպուհ — Կ. Պոլիս,
 - 3 — Եազըճեան Ռուբէն — Էտիրնէ
 - 4 — Եսփրուեան Սահակ — Պրուսա
 - 5 — Պալլարեան Համադասոյ — Կարին
 - 6 — Խարաճեան Մանուկ — Հալէպ
 - 7 — Այթընթօր Միքայէլ — Անգարա
 - 8 — Շահինեան Յակոբ — Սերաստիա
 - 9 — Խարաճեան Դանիէլ — Կարին
- (Յանկ՝ Չարըզճեանի յիշեալ երկին)։

Ա. ՆՍՏԱՄԸԱՆ

Իսկ երամեանի ցանկը ունի 11 հոգի (յիշեալ երկէն, էջ 109, հատոր Ա.)։

- 1 — Ռուբէն Եազըճեան — Ազրիապոլիս-Էտիրնէ(*)
- 2 — Մանուկ Խարաճեան — Հալէպ
- 3 — Յակոբ Սպարթալեան — Այտըն
- 4 — Յովսէփ Գադադեան — Տիզրանակերտ

(*) Երամեան «մի ոմն Ռուբէն» գրած էր. ազգանունը՝ Եազըճեան, մեմֆ աւելցուցիմք։

- 5 — Դանիէլ Խարաճեան — Կարին
- 6 — Համադասու Պալլարեան — Կարին
- 7 — Յակոբ Շիրինեան — Սերաստիա
- 8 — Սահակ (*) Եսափուեան — Պրուսա
- 9 — Սահակ Պղտիկեան — Ատանա
- 10 — Սեպուհ Մազսուեան — Կ. Պոլիս
- 11 — Յովհ. Ալլահաճեան — Կ. Պոլիս

Ինչպէս կը տեսնենք, վերոյիշեալ երկու հեղինակներու ցանկերը իրարու համապատասխան չեն: Տանք նաեւ Բ. բնորոյթեան — 13 Դեկտ. 1877 — հայազգի երեսփոխաններուն անունները, առանց թիւր 13 է. քաղաքած՝ երամեանէ, հատոր Ա., էջ 109:

ԵՐԿՐՈՐԳ. ՆՍՏԱՇՐՋԱՆ

- 1 — Յովհ. Ալլահաճեան — Կ. Պոլիս
- 2 — Ալեքսան Սաղաթեան — Կ. Պոլիս
- 3 — Յակոբ փաշա Գաղաթեան — Կ. Պոլիս
- 4 — Գէորգ Փափաղեան — Սերաստիա
- 5 — Յովհաննէս Կիրակեան — Տրապիզոն
- 6 — Խաչատուր Խան Տէր Ներսէսեան — Կարին
- 7 — Կիրակոս Գաղանճեան — Երզնկա
- 8 — Ռուբէն Եազըճեան — Էտիրնէ
- 9 — Մանուկ Խարաճեան — Հալէպ
- 10 — Յակոբ Գաղանճեան — Պուլիարիա
- 11 — Յակոբ Եսափուեան — Պրուսա
- 12 — Յակոբ Պղտիկեան — Ատանա
- 13 — Սարգիսեան — Զմիւռնիա

Երամեան իր Բ. հատորի մէջ, էջ 109, կու տայ խոսն ի խոսն անուններ, առանց բնկու ո՛ր թուին, 1908-ի ո՛ր նստաշրջանին: Կը զոհանայ զրել Ա. եւ Բ. խորհրդարանի մէջ (1910—14°) բաղմեցան ժողովրդային բնորոյթեամբ հետեւեալները.

Պետրոս Հալաճեան, Գ. Զոհրապ — Պոլիս:

Արմէն Կարօ, Յովսէփ Մատթէոսեան, Վարդգէս Սէրէնկիւլեան — Կարին

Ստեփան Սարգիսեան, Օննիկ Իհսան, Վահան Պարտիզպանեան — Իզմիր

(Նազարէթ) Տոքթ. Տաղաւարեան, Տիգրան Պարսամեան, Տոքթ. Փալաթեան — Սերաստիայէն

Կարապետ Թումաթեան — Մարզոռն

Յակոբ Պոյաճեան — Էտիրնէ

Յակոբ Պապիկեան — Ռոտտսթոյ

Մատթէոս Նալարանտեան, (Մուրատ) Համբարձում Պոյաճեան — Գոգան

(*) Սահակը մեզի տեղեկութիւն:

Գեղամ Տէր Կարապետեան — Մուշ
Վահան Փափաղեան, Ա. Վառմեան — Վան:
Ընդհանուր զումար՝ 19 հոգի:

Իսկ Չարդ ունի բնորոյթին (յիշեալ երկ էջ 234) տարրեր ցուցակ մը 1909-ի բնորոյթեանց:

- 1 — Գ. Զոհրապ — Պոլիս
- 2 — Պետրոս Հալաճեան — Պոլիս
- 3 — Յակոբ Պապիկեան — Էտիրնէ
- 4 — Նազարէթ Տաղաւարեան — Սերաստիա
- 5 — Ստեփան Սարգիսեան — Իզմիր
- 6 — Գարեգին Փատարճեան — Կարին
- 7 — Վարդգէս Սէրէնկիւլեան — Կարին
- 8 — Համբարձում Պոյաճեան — (Մուշ)
- 9 — Գեղամ Տէր Կարապետեան — Մուշ
- 10 — Վահան Փափաղեան — Վան

Չարդ կը զրէ. «1919-ի 6-րդ բնորոյթեան մի միայն մահաւորեալներ մասնակցած են»:

Երամեան, էջ 108, Ա. հատոր, կը զրէ. Բ. նստաշրջանի երեսփոխաններու թիւը 107, Ա. նստաշրջանի անդամներու թիւը 86 էր եւ Հայեր ունեցած կ'ըլլան երկու խորհրդարաններու իւրաքանչիւրին մէջ 13 երեսփոխան, մինչ Ա. մէջ իր ցուցակը 11 կը ցուցնէ:

Չարդ երեսփոխաններու թիւը 115 եւ Հայոց յատկացուած աթոռներու թիւը 9 կը ցուցնէ: Կը տեսնենք թէ պատմութիւն ուսումնասիրող մը որքա՞ն խութերու կը հանդիպի կարգ մը հեղինակներու անկատար հաւաստումներու երեսէն...:

Իրը Կիլիկիցի՝ կը յիշեմ Խրոնագեան Մարաշէն:

Ատանա-Հալէպի ցուցակը եւս յայտնի չէ:

Փափաքելի է որ ճշգրտէին հայ երեսփոխաններու անունները, կադմուէր ճշգրիտ ցուցակ մը, նստաշրջաններու ճշգրիտ թուականներով: Պատմարանը յաճախ անտուգութեանց առջեւ քիչով զոհանալու ստիպողականութեան տակ կը զանուի:

Չարդի մօտ չենք գտներ նաեւ Ա. Սահմանադրութեան երկրորդ նստաշրջանի վրայ որեւէ յիշատակութիւն. ան ալ Տանիւմէնտի նման լուռ կ'անցնի...:

Մեզի համար անկարելի եղաւ պէտք եղած ճշգրտմանը կատարել: Դիմեցինք Եւրոպական ու հայկական մեծ մատենադարաններ եւ ստացանք մերժողական պատասխաններ. թերթերու հաւաքածոները ծանր են եղեր, եւ իրենց կը պակսի ժամանակը՝ մեզի զոհանալու տալու...: Չունինք նաեւ Բ. Սահմանադրութեան երկու երեսփոխանական բնորոյթեանց ցանկը, 1909—1914:

Երեք ցանկերու վրայ եւս նշմարելի են 5 աթոռներու յատկացման մէջ՝ անտրամաբանական անկանոնութիւններ, որոնք չեն համապատասխաներ

Հայկական դատանիներու տեղադրական և աշխարհադրական տուեալներուն: Օրինակ. Կ. Պոլիս 3 երեսփոխան, իսկ Եւրոպական Թուրքիան իր ցանցառ հայ ընտելչութեամբ — 2 երեսփոխան: Հայկ. պի կուսակալութիւնը, որ ամենէն ընդարձակն էր և ուր հայ ընտելչութիւնը շատ աւելի բարձր էր քան Առանալի նահանգը, մէկ ներկայացուցիչ ունի: Հայկ. պի կուսակալութեան մէջ էին — Զէյթուն, Մարաշ, Այնթապ, Քիլիս, Իսկէնտէրուլ, Տէորթ-Կոյ իր շրջակայքով, Անտիոք և Եգեանոյ սանձադր: Հայկ. պի կուսակալութեան մէջ մօտաւորապէս 150-000 Հայութիւն կար: Պրուսա և Զմիւռնիա ունին մէկ-մէկ երեսփոխաններ, մինչ հիւսիսային յեց նահանգները 4 ներկայացուցիչ՝ Բ. ընտրութեան:

Սուլթանի կողմէն նշանակուած էին նաեւ 30 ընտրանիներ, որոնք պիտի կողմէին ձերականաւորանք: Համիա նպատաւորած է Հայերը իր ընտրութեան մէջ. հոն կը գտնենք Տարթ. Սերփիշէնը, Տիւզեան Միշրան պէյը, սպա Միթհաթի յանձնարարութեամբ ձերականաւորանք անգամ կը նշանակուի Սրիմեան Հայրիկը^(*):

Երկու ժողովներու բացումը տեղի պիտի ունենայ նոյն օրը, 19—3—77: Համաձայն Սահմանադրութեան, թագաւորն է որ կը նշանակէ նախագահն ու երկու փոխ-նախագահները՝ 9 հոգինոց ցանկի մը վրայէն, որ պէտք էր վաւերացուէր՝ մեծամասնական քուէով՝ ժողովականներու կողմէն:

Առաջին երեսփոխանական ժողովի բացման օրը, 19 Մարտ 1877, օտմանեան պատմութեան մէջ յիշատակելի օր մը եղաւ: Մայրաքաղաքը ցընծութեան մէջ էր: Կայսրութեան չորս ծառերէն ընտրուած երեսփոխանները կ'ուղղուէին զէպի Տարթ-Պաշէի պարտը, որուն սրահներէն մին յատկացուած էր իրր ժողովատեղի:

Առաջին նիստին ներկայ էր թագաւորը: Այդ օր, իր սուլթանական համազգեստին վրայ սեւ թիկնոցակ մը ձգած՝ կը մտնէ մեծ սրահը. բոլորն ծախահարութիւններու և կեցցէներու մէջ՝ կը կանգնի զահաթտի առջեւ:

Իր ձախին տեղ կը բռնէ՝ զահաթտանոց եզրայրը Ռէշատ էֆէնտին, այդ օր բացառաբար զաֆէսէն զուրս հանուած, և Ռէշատի անդրանիկ որդին Քէմալէտտին էֆէնտին: Թագաւորը «վալլահի, պիլլահի»ներով երգում կ'ընէ Սահմանադրութեան վրայ, և կը յանձնէ պատրաստած ճառը Էտհէմ փաշային, որ իր կարգին զրուածքը կու տայ Փոքր Սախա կոչուած փաշային որ կարգայ: Ընթերցումը կը տեւէ կէս ժամ. Համիտի կողմէ շեշտուած էր ի մասնաւորի. «Ազգիս փրկութիւնը կը գտնեմ Սահմանադրութեան մէջ»: Դժբախտաբար չկրցանք ձեռք ձգել այս ճառին պատճէնը:

Յետոյ, ընտրեալները իրենց կարգին երգում կ'ընեն հաւատարմու-

(*) Երամեան իր երկին մէջ, կը յիշէ Յակոբ փաշա Գազապեանը, որ արժուի գտնելն և ելեւմտ. նախարարի պաշտօնն ունէր, և անոր մասին «Խորհրդաւոր դաւի մը գոհ գնաց» կը գրէ. ինչ որ սխալ է: Համիտ, փաշային ձի մը նուիրած էր. փաշան իր ապարանքի պարտէզներուն մէջ ձին վագրուցած պահուն, պատի մը վարձուելով կը մահանայ: Համիտ շատ ցաւած էր նման արժեւոր եայ փաշայի մը ծառայութիւններէն զրկուելուն համար:

Թեան իմէ՝ Սահմանադրութեան և թէ՛ թագաւորին. միւսիմներ՝ Խալի-Փալի, ոչ միւսիմներ՝ Սուլթանի: Տարթ-Պաշէի սրահը փաթթոցաւորներու անտառի մը երեսփոխաններ: Ղանէմ կը գրէ. «115 երեսփոխաններու 69-ը միայն մահմետական էին և 46-ը ոչ-միւսլիմ»: Կը բարբառէին 16 լեզու և ունէին 11 դաւանանք:

Համիտ Ա. նախադաս կը նշանակէ Ահմէտ Վէֆիդ փաշան^(*) և երկու ատենապետներէն մին կ'ըլլայ Յալհանէս էֆ. Ալլաւերտին:

Երեսփոխանական ժողովը, յաջորդական նիստերով, սկսաւ նոր օրէնքներու քննութեան և վիճարանութեանց: Նախադաս Վէֆիդ փաշան, առաջին նիստին սկսեալ, հակառակութիւն ցոյց տուաւ սահմանադրական օրէնքներու կիրարկումին. իրեն զօրաւիզ կը կանգնէր կրօնական դասի պատկանող խմբակը: Ասոնք՝ Համիտին իրր վահան ծառայեցին աղապայ դէպքերուն:

Սակայն կար ազատամիտներու խմբակ մը ևս, որ ստեղծեց ընդդիմադիր շարժում մը և յանդիմնեցաւ համարձակօրէն արտայայտուիլ:

Լիբանանի քրիստոնեայ երեսփոխան Ղանէմ, յոյն երեսփոխաններ, և հայ երեսփոխաններէն Պալլարեան (Կարինէն) ունեցան յանդուգն ելոյթներ, քննադատական խիստ ճառեր: Երբ նոր օրէնք մը քուէարկելու առաջարկ մը կը բերուէր, մոլլաներ «Այո՛ Շէրիի օրէնքին հակառակ է» քուէով կը մերժէին վիճարանի իսկ: Վերջին նիստերը չափազանց փոթորկալից եղան: Շատ մը երեսփոխաններ սրահը լքելով կը հեռանային, իրր բողոք նախադասին կողմ-նակցութեան:

Համիտ, Տարթ Պաշէի պալատէն, վրդովուած սրտով ու չարամիտ հեղեղանքով քմծիծաղով՝ կը հետեւէր նիստերու վիճարանութեանց և նոթագրութիւններ կ'առնէր, արձանագրելով յատուկ տոմարի մը մէջ անունները այն բոլոր երեսփոխաններուն, որոնք կը պնդէին ու կը պահանջէին՝ այս ինչ կամ այն ինչ բարեկարգական օրէնքներու քուէարկումը: Հակահամիտեան հետերները այս պարագան կ'անդիտանային: Համիտ ջղազգիւ զրու-թեան մը մտնուած, Սահմանադրութեան վրայ բրած երգումին հակառակ, կ'որոշէ երեսփոխանական ժողովը ցրուել առաջին իսկ պատեհ առիթով և ջնջել Սահմանադրութիւնը: Երեսփոխանական ժողովը իրեն համար զարհուրելի մղձաւանջ մը կը դառնար օրէ օր:

Արտաքին քաղաքականութիւնը ծանրօրէն կը կշռէր ներքին կացութեան: Ռուսեր պատերազմ հաշակած էին. բոլոր երեսփոխանները միաձայն նախընտրած էին պատերազմը քան Լոնտոնի աւազաժողովին բարեկարգութեան ծրարիւրը:

Ռուսիոյ գէմ պատերազմը Սուլթանին գործին կու դար. Եթէ յողթա-

(*) Թեէլ շատ կարող անձնաւորութիւն մը և ազատամիտ. անգամ Օսմանեան կահալին, Մուլիէի կարգ մը երկերը քարգմանած, սակայն իր նախագահութեան ընթացքին՝ Համիտի կամակատար ծառայի դերը կատարեց: Զինք պիտի գտնեմ 1878-ին, առաջին և պարբոսի պաշտօնի գլուխը: Զրոյցներ ալ կան որ ծագումով պուլկար կրօնադարձ մը ըլլայ:

կան ելլէր՝ աժանադին դափնիներ պիտի վառուէր. իր համբար պիտի բարձրանար. նոյնիսկ «յաղթող» արտփոսին պիտի արժանանար: Իսկ եթէ պարտուէր, յանցանքը նախարարներու և երեւոյթխաններու վրայ պիտի ծանրանար. չէ՞ որ թաղաւորը անպատասխանատու էր. այս իրեն առիթ պիտի բնծայէր սուրիշու երեւոյթխաններն ու յերջ դնելու Սահմանադրութեան:

Պատեւազմի հռչակման, եղան հայրենասիրական շատ մը ցույցեր ի քաջալերութիւն բանակին: Տեղական մամուլը ամէն օր կը յայտարարէր, որ թուրք զինուորը տնդարտելի է. կը յուսադէր ժողովուրդը որ նոր դաժակալը իր նախահայրերու օրինակին հետեւելով՝ բանակի զլուխը պիտի անցնէր կարապետելու, դա՛ն յաղթանակէ յաղթանակ տոաճնորդելու: Աւա՛ղ, օսմանեան հորատակները բաւականաչափ չէին ճանչնար նոր Սուլթանը: Համիտ՝ վառատիրաւ, վախկտաւ եւ անարի տրբայ մըն էր. իրեն համար Պոլսէն հեռանալ, նոյնիսկ պալատէն երկար բացակայութիւն մը՝ իր դաճը վառանդել կը նշանակէր:

Դիւրին է պատերազմ հռչակելը. բայց տարբեր բան է դա՛յն յաջողութեամբ վարելը: Պատերազմը դրամով կ'ըլլայ. «զբամը պատերազմի ջիղն է»: ահա՛ այդ կենսաբաշխ ջիղը կը պահէր Օսմանլիներուն: Կատաւարական դանձը պատարկ էր. սրտչուեցաւ 115 միլիոն Փօլի փոխառութիւն մը կնքել օտար գրամատուներէ: Համիտ յոյսը գրած էր Անգլիոյ վրայ: 7 հոգիներէ բաղկացեալ պատուիրակութիւն մը — 4 մահմետական եւ 3 քրիստոնեայ — ճամբայ կ'ելլէր Վէպի Լոնտոն: Անգլիոյ կը մերժէ. Եգիպտոսի մարշալտան եւ կամուսններուն պանծումը՝ իբրեւ տղապանութիւն, վիճարանութեանց տաւարկայ կը դառնայ:

Թաւրքեր կ'որոշեն ներքին փոխառութեան գիմէլ: 10 առ 100 տակաւով, 80 միլիոն Քր-ի արժեթէս գիմեր հրապարակը կ'որոշեն: Տեսակ մը բռնի փոխառութիւն էր այս: Դրամատէրերու պաղջ վարմունքը կը ստիպէ կառավարութիւնը խիստ միջոցներ ձեռք առնել: Կառավարական բոլոր պաշտօնեաները պէտք է որ իրենց երկու ամսաթուակները յաւկայցնէին վերոյիշեալ արժեթուղիներու սնման: Իսկ ուրիշներ՝ իրենց եկամուտին 10 առ հարիւրը:

Այս օրէնքին քուէարկումէն ետք, Սուլթանը այլեւս տրամադրութիւն չունէր երեսփոխանական ժողովի ճոճածարան հռետորներու ճանճրանալի ճառերը մտիկ ընելու : Պատերազմը ազդին բոլոր ուշքը կը գրաւէր, որով պարագայ բանախօսութեանց ժամանակը չէր : 1877, Յուլիս ամսուն «Իրաակ»ով մը վերջ կը գնէ երեսփոխանականի առաջին նստաչըջանին եւ նոր ընտրութիւններ կը հրամայէ : Նախագահ Թէֆիկ փաշան, իր փակման ճառին մէջ բարի ճանապարհ կը մտալթէ երեսփոխաններուն՝ գէպի իրենց գաւառները, աւելցնելով «Վերադարձէք ձեր կոտակալութիւնները. ձեզի կրկին քուէ տուողներու միտքերը սրատրաստեցէք, որպէսզի ջանան յաջորդ նստաչըջանին համար աւելի ողջմիտ ներկայացուցիչներ ընտրել. եւ ընտրեն աշխարհներ, որոնք երկրի անմիջական պէտքերուն աւելի տեղեակ են, եւ ազգային զործերու մէջ աւելի ձեռնհաս» :

8. ամսուան պատերազմէն ետք, պետական սնուսւկը կրկին պարտաւ էր.

Իսկ պատերազմական ճակատին եկած լուրերը հետո էին յուսադրիչ ըլլալէ :

[illegible]

Սուլթանը այս երկրորդ տարեչրջանի՝ բացումը կատարեց մէկ ամիս յապաղումով, Դեկտ. 13-ին, 1877: Իր դահաճառը ոչ մէկ վստահութիւն ներ- ջնչեց նորընտիր անդամներուն: Այս երկրորդ շրջանը կարծուածէն շատ աւելի տղմկալից ու փոթորկալից եղաւ քան նախորդը, եւ ունեցաւ արդահատելի՝ շրտելու համար եղեռնական վախճան մը:

Նոր երեսփոխաններու ազատամիտ խմբակի հետտորներու կողմէ, ընդ-
դէմ նախարարներուն եղած հարցապնդումները չափազանց կծու եւ սպառնա-
կան համեմատութիւններ ստացան. ամէն կողմէ խիստ քննադատականն էր
Ժաջուրկէյին իրարու. մանաւանդ նախկին ըստիւնէրը^(*) բարձր կը խօսէին:
Լիբանանի քրիստոնեայ երեսփոխան Խալիլ Ղանէմ կը քննադատէր Չէրքէզե-
րու բրած խաչատանդումները, կը բողոքէր Սուլթանի համակարծիք չեղող անձ-
նաւորութեանց հանդէպ ձեռք առնուած խտտութիւններուն դէմ: Հալէպի
մահմետական երեսփոխան Նասֆի Էֆէնտին կը հարցապնդէր ծովալին նա-
խարարը, «Մէրաին» անունով՝ ղրիւորներով բեռնաւորուած նաւուն Ռուսերու
ձեռքը իյնալու սպառնառներն ու պարագան:

Ուրբիչներ, փաստերով կը հաստատէին զաւտոններու մէջ պաշտօնեաներու եւ Քիւրտերու կողմէ քրիստոնեաներու վրայ դործադրուած հարստահարութիւնները, անորդարութիւնները, չեչտելով թէ նման զէպքերն են որ պատճառ կ'ըլլան եւ անիթ կը ստեղծեն օտար պետութեանց միջամտութեանց :

Տարբեր տառնախօսուներ, նախկին Ա. վեպեր Մահմուտ Նետիմ — Նետիմով — վաշային անմիջական բանտարկությունը կը պահանջէին, թուրքիոյ ներկայ գոյրախօսութեանց պատճառ նկատելով անոր վարած ուստաէք քաղաքականութիւնը: Պատիժ կ'ըստահանէր նաեւ այն բոլոր զինուորականներուն, որոնք թշնամիին առջեւ թոյլ վարմունք ցուցաբերած էին. կը պահանջէին որ Օսման վաշայի նախադահլութեամբ կազմուի զինուորական տեսան

(*) Բայց բառին նշանակութիւնը, ըստ Շէմսէտտին Սամիի մեծ բառարանին, կը նշանակէ՝ կենդանիներու կեր, ինչպէս նաեւ կենդանիներու հոտ, հոտը արածող, Սուլթանի կալտակ ոչ-խալամ հասարակութիւն:

տիճանաւոր կամ ռամիկ, մեծ ու սղտիկ սաշտօնեաներ, մարաջախտ, ամլութիւն, սղտյ, իւլէմա, մուլլա, սոֆթա, պատրիարք, եպիսկոպոս, վարդապէտ, կրօնաւոր ամէն դատակարգի, փաստարան, բժիշկ, գրագէտ, արուեստագէտ, հրապարակագիր աքսորի ձամբան ըոնեցին, սրոնցմէ չատ քիշեր ողջ մնալով՝ արժանացան 1908-ի Սահմանադրութենէն ետք տեսնելու իրենց ծննդախորր:

Գլուխ ԺԳ.

Նայ՝ նահապետէն՝ սկսեալ, բոլոր կախնկրու եւ բախումներու նպատակը եղած է՝ կոպուտ-կոպուտ: Մեծ կայսրութեանց՝ յունական, պարսկական, հռոմէական, բիւզանդական, արաբական, հուսկ յետոյ՝ ձենկիլք-խոննկերու, Թրմուրլէնկերու աշխարհակալական բոլոր ձեռնարկները ունեցած են մէկ նպատակակէտ՝ կոպուտել, թալանել, աւարել եւ գերել:

[illegible]

մարդարէններու յաղթանակները երբեք յախտենական չեն եղած, ու վերջի վերջոյ, անդէն մարդարէններն են որ պիտի տանին վերջնական յաղթանակը — Մոսկէս, Քրիստոս, Մահամմէտ, Քարլ Մարքս, Կանտի անդէն էին իրենց սերմանած բարոյակոյրտները՝ բիրտ ոյժի օրէնքներէն բարձր մնացին։ Հին բարոյակոյրտները՝ Արիստոտէլ, Պլատոն, Ս. Թոմաս Ակուինացի, Երազմոս եւ շատ ուրիշներ, բոլոր դարերու մէջ անեցան իրենց հետեւորդները, որոնք ջահակիրի պաշտօն կատարեցին յաջորդ սերունդներուն։ Պատմութիւնը հարուստ է օրինակներով բոլոր բանաստեղծներուն ու պատերազմաւորներուն, որոնք անեցած են տխուր ու ցուալի վախճան։ Այսուհանդերձ ցաւալի է հաստատել որ մեր երկրպագուներն իրաւ շատ քիչ բան կայ փոխուած։ Մարդ յաճախ կը տարուի մտածելու, թէ արդեօք յիմարութիւն չէ՞ աշխարհի վերակազմութիւնը...

Ներկայ դուխով պիտի խօսինք թրքական 1877—78-ի պատերազմի ծագումին պատճառներուն վրայ։ մասնաւոր դուխներ յատկացուցած ենք Ռուսերու պարտութեան հետեւանքով Պերլինի վեհաժողովի գումարման, ինչպէս նաեւ հայկական պատուիրակութեան Պերլին երթուղարձի մասին։ Ստիպուած, յաճախ պիտի վերադառնանք Խրիմի պատերազմին, ընելով բազմաթիւ կարեւորութիւններ, այն նկատումով որ մին միւսին հետեւանքն է, քանի որ թատերարեւոյ նոյնն է, դերակատարներն ալ նոյնն են։ աշխինքն՝ Թուրքեր եւ Ռուսեր, եւ խաղաղաւն ալ՝ Պոլիս եւ նեղուցներ։ Թէեւ ոչ մէկ պատերազմ նման է միւսին։ Խրաքանչիւրը ունի իր անտիպ աննախընթաց եղբայրութիւնը եւ ո՛չ ոք կրնայ դուշակել սկսուած պատերազմին յաջող կամ ձախող ելքը։ Ո՛չ մէկ դիւանագէտ կրնայ նախատեսել ապագան։ Կան բաներ, որոնք կը վերաբնդին իր դատողութենէն, ան անկարող է բնորոշել զիպաւածներու պարագաները եւ հանգամանքները, որոնք կը հրամայեն զէպքերու ընթացքին։

Հորիզոնին վրայ ուստ տխուր կայսրութեան ծնունդի օրէն պիտի սկսի ուստ-անդլիական հակառակորդութիւնը։ Անդլիական դիւանագիտութիւնը Եւրոպայի հաւաստարակչութիւնը անսխալի պահելու մէջ կը կայանար, որով իրենց մրցորդ պիտի չընդունէր։ Մեծն Պետրոս ազատ ծովու մը վրայ լուսամուտ մը բացաւ՝ հիմնելով Ս. Փեթերսպուրկը։ Յետոյ ամբապնդուեցան Քրսնէթաթ, Հելսինքի եւ Ալան կղզիները, դարկ տուաւ իր նաւային ոյժին զարգացման։ Եւրոպական երկիրներ այցելելէ ետք, երկար ժամանակ մնաց Հոլլանտա, ուր իրը հասարակ դործաւոր աշխատեցաւ նաւորաններու մէջ՝ իւրացնելու դիտումով նաւաշինութեան գործնական եւ արդիական սկզբունքները։ Առաջին օրէն կառահած էր նաւատորմիդին բերելիք աջակցութիւնը պատերազմի մը ընթացքին։ Ան հետեւեալ կերպով արտայայտուած է. «Միայն մը, որ միայն բանակ մը ունի, ունի միայն մէկ բազուկ։ Երկու բազուկ ունենալու համար անհրաժեշտ են՝ բանակ եւ նա-

ւատորմիդ»։

Իր յաջորդները, նորածին ուստ կայսրութեան աշխարհադրական դիրքին ստիպողական պահանջներէն մղուած, հետեւեցան Մեծն Պետրոսի զծած ծրարիւններու գործադրութեան՝ բանալով նոր պատահաններ տարբեր ծովերու վրայ։ Կովկասի եւ Խրիմի դրաւումէն ետք, Սեւ ծովը ուստական լիճի մը վերածելը անհրաժեշտութիւն նկատեցին եւ տղտ իրենց աչքը դարձուցին Պոլսոյ եւ նեղուցներու վրայ։

Մեծն Պետրոսի կտակը «Եւրոպայի տիրել, Սպիտակ եւ Սեւ ծովերու տէր դառնալ» առաջին անգամ գործադրութեան դնողը եղաւ Մեծն Կատարինէ թողութիւն։ Երբ Խրիմ ուստական հող դարձաւ — 1783-ին — Սեւաստարոյ իր հակայ նաւաւորաններով՝ հրետանի մըն էր Թուրքիոյ վրայ ուղղուած։ Ռուսեր հետապնդեցին իրենց մշտնջենական ցանկութիւնը։ Ի ձայն փողոյ հնչեցուցին իրենց փափաքը։ Մեծն Կատարինէն է որ յղացած էր յուսական անկախ պետութիւն մը հիմնել, մայրաքաղաք ունենալով Պոլիսը, եւ զահին վրայ ալ կարգել իշխան մը՝ Ռոմանոֆներու տոհմէն։ Այս ծրարքին իրագործման ամենէն ջատագով անձն եղած է Փոտեմքին։ Կատարինէ իր երկրորդ թոռան անունը Կատարնովին դրաւ եւ անոր սերմնեցուց յաւարէն։ Իսթանպուլին անունը Զարինկրա մկրտուեցաւ։ Զարուհին եւ Փոթեմքին, իրենց Խրիմի ճամբորդութեան, երեք տարբեր վայրերու մէջ տեսակցութիւններ ունեցան Աստորիոյ հետ։ Վճռած էին իրենց միջեւ բաժնել Թուրքիան։ Իրենց զաւնակցութեան պայմանները զաղտնի մնացին — 1784։ Այս առթիւ կոտորուած էին յաղթական կամարներ, որոնց տակէն անցան կայսրն ու ճարուհին, այլ կամարներուն վրայ դրուած էին. «զէպի Բիւզանդիոն»։ Իսկ ճարուհին Ռուսիոյ հարաւային նահանգները այցելած տոհմ, կրկին կոտորուած էին յաղթական կամարներ, ուր կը կարգացուէր. «Բիւզանդիոնի սրտըտոյ»։ Նման ցոյցեր շատ բան դուշակել կու տային։ Յոսէփ Բ. կայսեր հետ եղած համաձայնութիւնը միտական արդիւնքի մը պիտի չէր, կայսեր հետ եղած համաձայնութիւնը միտական արդիւնքի մը պիտի չէր, կայսեր առաջին նախարար Քոտլիցի հակառակող խորհուրդներուն հետեւանքով, ան առարկած էր որ Աստորիոյ շահը կը պահանջէր օսմանեան կայսրութեան յարաւելումը։ Նայն քաղաքականութեան պիտի հետեւէր նաեւ իրեն յաջորդող Մեթերնինը։

Պոլիս բոլոր մեծ պետութեանց համար տենչալի պտուղ մը եղած էր, սակայն ո՛չ ոք յաջողած էր զայն քաղել։

Պոնտփոթ չլըցաւ համաձայնիւ Աղեքսանդր Ա.ի հետ՝ Պոլսոյ ինդրին շուրջ։ Նախնիէն ըսաւ ճարին. «Պոլիսը դրաւողը՝ աշխարհի տէրը կ'ըլլայ»։ Հիթլէր եւ Սթալին եւս չկրցան համաձայնիւ վերջին պատերազմին, նոյն նկատումներով։

Նիքոլա Ա. ճարը, Խրիմի պատերազմը դեռ չսկսած, Ս. Փեթերսպուրկի անդլիական գեսպան լորտ Սէյմուսին առաջարկած էր Թուրքիան իրենց մէջ բաժնել. ճարը կը խոտանար «Պոլիս իրը տէր տիրական չհաստատուիլ, այլ դրաւել իրը աւանդապաւ»։ Եւ Անդլիոյ թոյլ կու տար դրաւել Եղիպատը, եւ նոյնիսկ Կրեաէ կղզին։ Անդլիա կը մերժէ, այդ հիւանդ մարդուն խոտանոյին

վրայ չէր խորհեր. իր շահը կը պահանջէր որ հիւանդը բժշկուի: Կղերատու
օր մը չէ օր մը իր հովանաւորութեան տակ պիտի մտնէր. 1882-ի գէպքե-
րուն, Վերթաթաթ թաղուհին բռնած էր. «Եթէ Եղիարտու պիտի խնայի Թուրքե-
րէն, մեզմէ դատ ուրիշին ձեռքը չի կրնար իյնալ»:

Վիլիամ Փիթ՝ հայր եւ որդի, Լորտ Շաթամ կոչեցեալը — 1708—78 —
եօթնամեայ պատերազմ ընդդէմ, բռնած է. «Թուրքիոյ վրայ ձեռք վերցնողը՝ իր
զէմ պիտի պահէ բրիտանական կայսրութիւնը». իր ազան, որ 1759—1806-ի
երեք դաշնակցութիւնները կազմակերպեց, հետեւեցաւ իր հօր օրինակին: Ապա
Փալմսթրան եւ Տ'Իգրալէլին՝ նախ քաղաքականութեան ուղիով:

Հակոնակ անգլիական պետական մարդոց ազդարարութեանց եւ Աւրս-
տրիոյ իրատեսականներուն, Նիքոլա Ա. ձորը քաղել ուղեց այդ պոստըր եւ
1853 Հոկտ. 4-ին պատերազմ հրատարակեց Օսմանցիներուն դէմ: Պատրի-
ստի... Սուրբ Տեղեաց պաշտպանութիւնը: Պաղեստինի մէջ 9 սրբափայտե-
րու Լատինաց փոխանցման վէճ: Յրանապիք ի միջոց անտի առանձնաշնոր-
հում ունենալ կը կարծեն, Պաղեստինի եւ Մերձաւոր Արեւելքի քրիստոնէից
պաշտպանութեան. կերպով մը արդարանալի կարելի է համարել Յրանապի-
ներու յաւակնորդութիւնը: Ճիշդ է որ Սաշակրաց բանակներու ամենամեծ առ-
պետները Յրանապիքներ էին. եւ այդ թուականէն առկին Յրանապ իր քրիս-
տոնեայ պետութիւն շարունակեց մօտէն հսկել սուրբ վայրերու պահպանու-
թեան, եւ բոլոր գիւտնադիտական զիմուժներ Բ. Դրան մօտ, ամէն անգամ
որ հարկ տեսաւ միջամտութեան: Արդէն 1740-ի քափիք իւլաօիոնի դաշնադրին
33-րդ յօդուածը Յրանապիքներուն կու տար միջամտելու իրաւունք: Յրան-
ապիք բողոքած էին 9-էն աւելի մատուցներու կրօններ, Գողգոթայի ստո-
րոտը թաղուած Պատուէն Ա.ի եւ Կի Լուսինեանի շիրիմներուն անխնամ ու
լքեալ վիճակին համար: Սուլթանը երկու իրաւունքներով, զոհացում տուաւ
Ռուսերուն եւ Յրանապիքներուն: Սակայն, ինչպէս տեսանք, իրիմի պատե-
րազմի պատրուակը կեղծիք կը բուրդէր: Ռուսեր աւելի ապահովութիւններ
պահանջեցին. Մէշնիքով այդ պաշտօնով կը հասնի Պոլիս: Օսմանեան կայս-
րութեան 12 միլիոն օրթոտքս հպատակներու եւ Յունական Եկեղեցիի իշխա-
նութիւնը՝ ուստական հովանաւորութեան տակ զրուիլը պահանջեցին, նոյնիսկ
բոլոր օրթոտքսները ուստահպատակ դարձնելու անընդունելի առաջարկներ
եղան: Թուրքեր անշուշտ մերժեցին. Մէշնիքով ցատումով լքեց սուլթանա-
նիստ քաղաքը Մայիսին. քանի մը ամիս ետք ծաղեցաւ պատերազմը:

18-րդ դարուն սկսած անկո-ոստ հակամարտութիւնը Նիքոլա Ա.ի օրով,
այժմ շատ աւելի սուր հանդամանք մը ստացաւ: Արեւելք կը դառնայ մրցակե-
ցութեան եւ թշնամութեան դաւին՝ փոխանակ համերաշխութեան: Անգլիան
չառ լաւ դիտէր, որ պատերազմի դրուախաղը Պոլիսն էր, որով թույլ պիտի
չտար Ռուսերուն իրենց երազի իրականացման: Անգլիան ընդհանրապէս ոչ
կը ցուցադրէր՝ չգործադրելու համար զայն. Ալբիոնի դրօշը յարգանք կը
պարտադրէր, առանց պայքարի: Սակայն կար Նիքոլա Ա. ձորը, որ թէեւ
բռնակալ ուժիմ մը ունէր, բայց ակներեւ ինքնակալն էր Մեծն Ռուսիոյ: Ռու-
սեր կը տիրապետէին այդ շրջանին՝ գէպքերուն, եւ ձորը ունէր գերակշիռ

դերք:

Անգլիոյ համար պատեհ առիթ ստեղծուած էր՝ չափուելու Ռուսերուն
հետ եւ չափաւորելու անոնց աշխարհակալական ախորժակը: Կը միանայ
Թուրքերուն. Յրանապիք եւս կը դաշնակցին Անգլիացիներուն 10—4—1854-ին:
Ցաւալի է որ այս պատերազմին նախապատուութիւն տրուեցաւ մահիկին քան
խաչին: Բողոքական Անգլիոյ եւ կաթոլիկ Յրանապի բանակները կողք կող-
քի՝ զինակից ընկերներ եղան մահամտականներուն եւ կոխ մղեցին քրիստոնեայ
ուրիշ պետութեան մը դէմ: Այս համաձայնութեան մէջ կտակածէ զուրկ է
կրօնական խօս պայքարի մը գոյութիւնը: Այս պայքարն էր կաթոլիկ եւ
անկլիքսն միացեալ եկեղեցիներու թշնամութիւնը՝ օրթոտքս դաւանութեան
դէմ: Իրենց միացաւ կաթոլիկ Սարաինիան, որուն թաղաւորը 20 միլիոն Փր.
կը ստանայ Անգլիացիներէն 15000 զօրքով մասնակցելու պատերազմին: Կա-
թոլիկ Աւստրիան, առանց կռուադաշտ իջնելու, ինչպէս պիտի տեսնենք, պա-
տերազմի ամենէն տաք մէկ շրջանին, սպանաց Ռուսերուն եւ կրնանք ըսել
որ պարտադրեց որ Ռուսեր չչարունակեն պատերազմը եւ հաշտութիւն կնքեն:

Նիքոլա Ա. ձորը, առանց դաշնակից մը ունենալու, յարձակեցաւ հի-
ւանդ մարդուն վրայ: Խիզարէ կը ձեռնարկը, որեւէ պատերազմի ելքը գո-
չակելը զիուար է, որովհետեւ ճակատամարտները յղի են անտեսանելի եւ
անապատելի գէպքերով:

Եւրոպայի կացութիւնը հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէր.

4 պետութիւններ կը մասնակցին պատերազմի — Թուրքիա, Անգլիա,
Յրանապ եւ Սարաինիա.

3 պետութիւններ զինակից 4-երու: Շուէա, Նորվեգիա եւ Աւստրիա.

2 պետութիւններ չէզոքութենէ կրնային ելլել ու մասնակցիլ. Սպանիա
եւ Փորթուգալ.

2 պետութիւններ համակրանք ունէին Ռուսիոյ. Յունաստան եւ Սիկիլ-
եան կղզիները.

1 պետութիւն՝ կացութիւնը անյայտ. Գերմանիա (Փրուսիա):

Այս տուեալներով պատերազմ հռչակել՝ պարզապէս անձնատպանութիւն
կը նշանակէր Ռուսիոյ համար. ուստի ի յառաջագունէ ձախողութեան դառա-
պարտուած էր ձեռնարկը: Սակայն Նիքոլա Ա., իր բռնակալ, կարծեց որ իր
հպատակները զուրկու համար գործադրած միջոցները ի զօրու էին նաեւ Եւ-
րոպայի միապետութիւններուն համար: Մեծն Պետրոս թէեւ Պալթիկ ծովու
վրայ լուսամուտ մը բացաւ, սակայն կայսրութիւնը մէկ թոքով կը շնչէր. իր
յաջորդներու նշանակէալը եղաւ երկրորդ թոքի մը անհրաժեշտութիւնը, Ռպի-
տակ ծովէն գէպի Սեւ ծով, ապա Միջերկրական իջնելով, կայսրութեան շըն-
չառութիւնը կանոնաւորուած պիտի ըլլար: Ակնարկ մը այն առեւտուան Ռու-
սիոյ աշխարհադրական քարտէսին վրայ, մեզ կը համոզէ որ ուստական սահ-
մանադրոշները բնական պաշտպանութենէ զուրկ էին: Խրիմի դրաւումէն
ետք, Պոլսոյ եւ նեղուցներու տիրանալը՝ Ռուսիոյ համար ստիպողականու-
թիւն մըն էր: Դէպի Պալթիկ ծով դուռ մը ունենալու համար Ռուսեր 75 տարի
պատերազմեցան. թէեւ Սեւ ծովը ուստական լիճի մը վերածելու ձեռնարկին

ժխմին տակ ուստ ժողովուրդը տառապեցաւ և ապրեցաւ տխուր օրեր։ Ինքն էր որ հզմեց «Տեբաթիբխաթ»ներու շարժումը։ Իր երակներուն մէջ կը հոսէր զուտ գերմանական և պալթեան արխոն, և փեսան էր Փրուսիոյ թագաւորին։ Իրը առաջին նախարար ունեցաւ Նէսէլրոտը, 1828-ին, որ Լիպպոն ծնած էր սաքսոն հօբմէ և հրէուհիէ մը։ Կարող զխանապէտ՝ աշակերտ Մեթերնիկի, ծայր աստիճան գերմանակէր քաղաքականութիւն մը փարեց. նախքան Նիքոլայի առաջին նախարար ըլլալը, Ալեքսանդր Ա-ի օրով, արտաքին գործոց նախարարի պաշտօնը փութած է։ Նիքոլայի օրով ուստական արքունիքին մէջ տիրապետողը գերմանական խմբակն էր։ Գերման ապրեցութեան ծաւալումին իտական ակալեանը՝ Նիքոլայ ձարը կարելի է համարել։ Իրը ընդգրկած իր շարժում, սակզծուեցաւ սրտտակէր խմբակ մը. սակայն ձարը հարապատ ուստերը հետացուց արքունիքէն, բարձր պաշտօնի զլուխ գանաող ու կարող անձնաւորութիւններ, ինչպէս նաեւ ամէն գտտակարգի մարդիկ աքսորուեցան — Մարեշալ Սալթիքով, Սուխոբով, ամիրալ Ուչաթով, Սենիաովին, նաեւ ազատամիր մտաւորականներ, նոյնիսկ բանաստեղծներ Պուշկին և Լերմոնտով հաշակեցին արտորի կեանքը։ Նիքոլայ ձարը արտաքին քաղաքականութեան մէջ ալ բոնապետական հակումներ ցոյց տուած էր. զինք կոչած էին «Լեւոստայի աստիկան»ը։

Աւստրիոյ բոնած գիրքը զինք շատ գայրաջոցած էր : Նիքոլան կը կարծէր որ Աւստրիան եթէ իրեն գինակից չըլլայ, գէթ չէզոքութիւն պիտի պահէ : Օր մը, իր թիկնապահ գոնդի գործավարին, որ փոխնացի մըն էր, կ'ըսէ. «Քու կարծիքովդ ո՞վ է Եւրոպայի ամենէն ապուշ թագաւորը. ես տամ պատասխանը քեզի, — կը շարունակէ, — ամենէն ապուշ թագաւորը՝ Փոլսնիոյ Սուլէյմանը»^(**) է. ան արգիլեց որ Թուրքերը չկարենան դրաւել Վիեննան. իսկ ամենէն տխմարը՝ Ռուսաց ձարն է, այսինքն՝ ես, որ օգնեցի Աւստրիացիներուն ճգմելու հանդարտական սպասամբութիւնը» : Մինչև վերջին շունչը, հակառակ որ տկանատես եղած էր Աւստրոսլոնի անկման, համոզուած էր ռուսական յաղթանակին : Աչքերը չփակած՝ իր վերջին խօսքերը իր անդրանիկ որդւոյն, որ Աղեքսանդր Բ. տիագոսով իրեն պիտի յաջորդէր, կ'ըլլայ հետեւեալ կարճ նախադասութիւնը. «Բոնածդ մի թողուր» : Հետագային պիտի տեսնենք Աւստրիոյ ապերախտ գիտանալիտաութիւնը հանդէպ Ռուսիոյ : Տարիներ ետք, Նիքոլայի կինը մահտան անկողինին մէջ կ'ըսէ. «Բոլոր թշնամիներուն կը ներեմ, բացի Աւստրիացիներէն» :

Զարը մահացաւ 2—3—1855-ին: Ռուսական բանակը պարտութեան մատնուած, երկրի տնտեսական կացութիւնը չարապանց վատթարացած, չու-

(**) Սոսիալիզմը է որ փնացուցած էր բրբական բանակը վիեհնայի աղջեւ 1683 Սեպտ. 13-ին: 150-է աեիի դրօշակներ խլած, մեծ վեզիրին վրանը. 114 բնդանօր եւլն: Ուրիշ հեղինակներու մօտ կը գտնենք հետեւեալ աւարը. 300 բնդանօր, 5000 վրան, 15 միլիոն փութին: Մուհամմէտ Դ. պարտեալ Սուլթանը Գարա Մուսքաթայի գլուխը պահանջեց, որ արծաթեայ ափսէի մը մէջ դրուած ներկայացուեցաւ իրեն: Դարա Մուսքաթան անարժան յաջորդն էր Քէօփրիւիներու:

լանտաղյիններու կողմէ, 50 միլիոնի փոխառութիւնը մերժուած, կառավարա-
կան արժեթուղթերը արժեքագրուած՝ կը մերժուէին. Օտեսայի պանքան ար-
ծաթոյ մշարումները զապրեցուցած՝ հակառակ փրուսացիներու 50 միլիոն
արծաթ թափել փոխառութեան, հաշտութեան մասին զրոյցներ կը չընէին։
Նոր ձարը, իր հօր յիշատակը յարգելու համար, պատերազմը շարունակել կը
ձեռացնէր։ Երկուստեք բանակները յոգնած էին. Զրանսա ոչ մէկ շահ ունէր
որ պատերազմը շարունակուի, քանի որ Աւստրիան և Փրուսիան չէզոքու-
թիւն կը պահէին։ Զրանսա մօտեցաւ Աւստրիայ. Գերմաններ միջնորդի գեր
կատարեցին Աւստրիայ մօտ, որպէսզի զինապուլ կնքուի։ Մինչ Անգլիացիք ա-
մէն գնոյ կ'ուղէին պատերազմը շարունակել։ Լոնտոնի մամուլը խիստ կը,
հոն տմէն օր կը յայտարարուէր. «Ռուսիա բաւականաչափ բնկուած չէ. պէտք
է իրեն տալ կատարեալ դատ մը»։ Անգլիա կ'ուղէր փճացնել ուս ծախային
սլոյթ, Աւստրիայէն Պալմիրէ, Ֆինլանտայէն Ուրիմ, Նոյնիսկ ծալքապոյն արեւելք
Ռուսերու ունեցած նաւատորմիդը։ Անգլիացիք Ուրիմի մէջ տեսան մեծ պատ-
րաստութիւններ՝ դարնան նոր արշաւանքի մը համար. 100,000-է աւելի զօրքի
պէտք եղած պաշար և ուղղամթերք կուտակուեցան։ Անգլիա՝ խնայելու հա-
մար իր զուակներուն՝ 20,000 պաշտպանութիւններու բանակ մը կազմակերպել
տուաւ Թուրքերուն, որ բաղկացած էր Բիւրսերէ, Թաթարներէ և այլ բախ-
տախտակներէ։ Վիթթորիա թագուհին զանձաբանը կը կերակրէր, կը հաղ-
ուեցնէր և օրական 3 միլիոն ֆր. ուժիկ կը մշարէր թնդանօթի կեր բլլալու
սահմանուած թրքական այս բանակին։

[illegible]

Վեհաժողովը կը բացուի Փարիզ 25 Փետր. 1856-ին, եւ ոչ թէ 18 Յու-
նիսին, ինչպէս կը պրէ Լազեան («Հայրաստան եւ Հայ դատը», Սարուխանէի
թարգմած) : Փետր. 18 թուականը, Սուլթան Մէճիտի Համաժողովին ուղղուած
Հայրաստանի մասին իր օրոնքն եւս պիտի անդրադառնանք :

[illegible]

կը նկատէր: Դաշնադրի յօդուածներու վիճարանութեանց մէջ, միակ նպատակակէտ ունեցած է զօրացնել Թուրքիան, եւ Ռուսերուն առիթ չտալ որեւէ միջամտութեան: Անգլիա, զժողով մեկնեցաւ Փարիզէն. Կոմս Գլադստոն ըսած է. «Մենք խողապուծութիւն մը ըրինք եւ ոչ թէ հաշտութիւն»: Փարիզի դաշնագիրը պարզ անճշտութիւն մը նկատեցին: Իրենց ուզածնուն սէս ծունկի չէին կրցած բերել Ռուսերը: Այս դաշնագիրը, ըստ Անգլիացոց, Ֆրանսական զիւանազանութեան յաղթանակ մըն էր: Աթաֆֆորտ ըսած է. «Կը նախորդէր ինչ երկու ձեռքերս կարուած տեսնել, քան Փարիզի դաշնագիրը ստորագրել»: Անգլիացիք բարենորոգումներու համար միջամտութեան կողմնակից էին, մինչ զաշնագիրի 7—9 յօդուածները ամէն միջամտութիւն կ'արդիւնէին: Հակառակ ասոր պիտի տեսնենք որ Անգլիոյ գլխաւորութեամբ Մալխան ծրագիրը մը չղարկեցաւ, որուն մասին պիտի արտայայտուինք:

Խրիմի պատերազմին պատրուակը սուրբ վայրերու խնդիրն էր, ինչ որ արդէն կարգադրուած էր սուլթանական երկու հրամանագիրներով: Սակայն զաշնադրի այս 34 յօդուածներու մէջ բոլոր մը խիստ չէ զբաւած այդ ուղղութեամբ...: Վերջապէս դաշնագիրը կը ստորագրուի 30 Մարտ 1856-ին. եղան կարգ մը արձանագրութիւններ յաջորդ շարաթներուն. վերջին նիստի թուականը կը դանենք 16 Ապրիլին:

Վեհաժողովը փախուցաւ ճառարան ու չորսքորթ ճառերով. ուսանկան պարտութեամբ Եւրոպայի խողապուծութիւնը ապահովուած էր: Եղան աւելն տեսակ ընդունելութիւններ եւ խորհրդանշաններ. Վեհաժողովի ընթացքին երկու բարեփոխող զէպքեր մշտակալ խողապուծութեան պատական նկատուեցան: Մարտ 16-ին՝ Ֆրանսոյի կայսրուհին՝ մանչ դուստր մը(*) ծնած էր, նախորդէն Գ. ի դաշնադատանք մը պարգևելով: Իսկ վեհաժողովի փակման օրը, 30 Մարտին, վեհաժողովի նախագահի տիկինը, կոմսուհի Վալեսքին ծնունդ տուած էր աղջիկ դուստր մը:

Ասելով չենք նկատեր ճշդէլ հետեւեալ թիւերի մասերը.

Համաձայն կարգ մը հայ հեղինակներու, իբր թէ նախորդէն Գ. այդ դաշնագիրը ստորագրած ըլլալ արձաւարեալը զրիչով մը: Ֆրանսոյի կայսրը երբեք ներկայ չէ եղած վեհաժողովի նիստերուն. Ֆրանսոյի կողմէ դաշնագիրը ստորագրեց Կոմս Վալեսքին: Ընչդ է որ արժիւի փետուրի զրիչ մը կար «Ամպաստան» արտահրկեղծողը: Իսկ վեհաժողովի փակման օրը, 30 Մարտին, վեհաժողովի նախագահի տիկինը, կոմսուհի Վալեսքին ծնունդ տուած էր աղջիկ դուստր մը:

(*) Նախորդէն Գ. ի միւսին որդին պիտի մահանար Պիւրկերու պատերազմին. անգլիական բանակին կամաւոր արձանագրուած էր:

(**) Այդ կապամարը Պանափարի ժամանակէն մնացած շատ արմէհաւոր առարկայ մըն էր, 16000 ֆր. արժողութեամբ:

Հասնէր 392-ի, ինչ որ տեսնեց մէկ ու կէս ժամ: Սեղանի վրայի միւս բոլոր առարկաները անհետացան, բացի արծաթեայ կապամարէն. իբր յիշատակ ամէն պատուիրակ ու ներկայէն՝ զրպանած էին ամէն ինչ: Գալով արծաթ-փետուր զրիչին, հետեւեալ օր Ֆրանսոյի կայսրուհին նուէր տրուեցաւ: Այս պատմական զրիչը պետեղուած է սոյակեփակ տուփի մը մէջ, զրիչին աջ խղմը կը տեսնուէր բոլոր պատուիրակներու ստորագրութիւնները եւ անձնական կնիքները. ճախակողմը՝ ատենապետի ձեռագիր յիշատակութիւնը՝ առարկային փաւերակապութիւնը հաստատող:

Շատ ծանրացանք Խրիմի պատերազմին վրայ, այն նկատմամբ որ 1877—78-ի պատերազմը՝ պարզապէս արդիւնք էր 1856-ի դաշնագրի ծանր պայմաններուն: Պէտք է ընդունինք որ դաշնագրի մը փաւերացման եւ անոր զործադրութեան մէջ վիճ մը կայ: Շատ մը դաշնագիրներ ստիպողականութեան առիտ ստորագրուած են. պարտաւոր երբ յարմար առիթը գտնէ, չի վարանիր լիովնելու իրեն պարտադրուած արդար կամ անարդար պայմանները, մեղմացնելով դանձր եւ կամ բոլորովին ջնջելով:

Փարիզի դաշնագիրը կը զբաղէր Թուրքիան, իսկ անկարողութեան կը մատնէր Ռուսիան՝ իրականացնելու իր բոցափառ երազը: Ան կը ջնջէր ուսական ամէն սպասանայի կամ միջամտութիւն: Բայց Ռուսիան տարրեր կը մտածէր: 21 երկար տարիներ տեսնէ՝ սլա հոգիին վրէժխնդրութեան սողմնաւորումը:

Խրիմի պատերազմէն ետք, Ռուսեր եւ Անգլիացիներ տեսական թշնամիներ պիտի մնային իրարու մինչեւ 1914 պատերազմը:

Փարիզի դաշնագրէն հաջիւ տարի մը ետք՝ Ռուսերու կողմէ պինդ քարոզչութիւն մը սկսաւ մասմեատական Հեղինակներու մօտ: Զօրանոցներու մէջ սկսան շշուկներ չրջիլ. իբր թէ թեղանոթի երկաթակոաներ չինելու համար զործածուած ճարպը՝ խողի ճարպը բոլոր. այն ատեն զինուորները՝ թնդանոթի զնդակալը սկսաներով կը պատուէին՝ պարունակութիւնը խողովակին մէջ զետեղելու համար: Այս ու նման շատ մը զէպքեր լուրջ խոտովութեանց ծաղուծին պատճառ եղան:

Աղեքսանդր Բ. թէեւ նկարագրով տկար ճար մը եղաւ, սակայն իր միջոցներուն ներած չափով փորձեց իր հօր՝ Նիքոլայ Ա. ին զծած ուղիէն ընթանալ: Ինչպէս յիշեցինք, 1870-ի Ֆրանս-գերմանական պատերազմէն օգտուելով, Փարիզի դաշնագրին կարեւոր մէկ կէտը փոփոխութեան ենթարկել տուաւ. Ռուսերուն արտօնուեցաւ Սեւ ծովու վրայ ունենալ պատերազմական նաւահանգիստներ, ուր կրնային նաւատորմի շինել ստեղծելով նաւագործարաններ: Այսքանը բաւական չէր: Աղեքսանդր Բ. ի աչքերը սեւեռած էին Պոլսոյ եւ նեղուցներու վրայ: Իր հօր փորձառութենէն օգտուելով, ուղեց եթէ ոչ զինակիցներ՝ զոնէ համակիրներ շահել, կրկին յարձակելու համար Թուրքիոյ վրայ: Զինուորական շատ լուրջ պատրաստութիւններ տեսաւ: Քա-

Ղաքական պետի ժրայ կանոնադր աշխատանքի լծուեցաւ հինգ մեծերու քով: Եղան մէկէ տւելի բանակցութիւններ ու պայտնի զաշնադիրներ: Ահա հակիրճ պատմական մը աչդ զիւանադիրտական բանակցութիւններուն:

Ա. — Գերմանիոյ հետ: Ռուսեր պատճառներ ունէին հաւատարմութիւն Գերմանիան չէզոք մնալէ աւելի Ռուսիոյ եթէ ոչ զինակից, զէթ ջերմ կողմնակից զիրք մը պէտի բռնէր: Հոհեցողէր գերպատանը բարոյական պարտք մը ունէր հառաչանելիք Ռումանովներուն: 1870-ի Փրանս-գերմանական պատերազմին, ռուսական 300-000-նոց բանակ մը աւստրիական սահմանադրութիւն պահակի գեր կատարեց: Այն պարագային երբ Աւստրիացիք Սատովայի վրէժը առնելու համար Գերմանիոյ վրայ յարձակէին, Ռուսեր պիտի միջամտէին. Պրիմարքի բանակը պիտի չկարենար կռիւ մղել երկու ճակատի վրայ, և սրտի ջրանոսն ալ պիտի չկրէր նման պարտութիւն մը: Նոյնիսկ գերման կայսեր՝ Գուլիէլմոս Ա.-ի խնդրանքին վրայ — որ իր հօրեղբայրը կ'ըլլար — ռուսական զօրքէր զրկուեցան՝ Պերլինը և այլ վայրեր պահօրանելու:

ԳԵԼԼԻԷԺՈՍ ԻՐ ԵՐԱՅՈՒՆԱԿԻՄՈՒԹԻՒՆԻ յԱՅԱՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ 1873 ՎԱՐՆԱՆ, ԱՅԼԶԱՆՈՐ Բ.Ի ԱՅ ԺՐ ԿՈՒ ՄԱՅ ՊԻՂՎԱՐՔՐ, ՎՈՐԱՎԱՐ ՖՈՆ ՄՈՂԹՔԷԻ ԵՎ ՖՈՆ ՌՈՇՆԻ ԸՆԿԵՐԱԿՅՈՒԹԵԱՄԸ: Ս. ՓԷԹԵՐԱՎՈՐԷԿ ՀԱՆՆԵԼՈՒՆ, ԿԱՅՆԵՐԱԿԱՆ ԿԱՌԱՅՈՒՄԸ Կ'ԱՐԺԱՆԱՆԱՅ ՋԵՐԺ ԸՆԿՈՆԻՐՈՒԹԵԱՆ: ԿՐ յԻՂՈՒՆ 1550 ԵՐԱԺԻՂԱՆԵՐ, 350 ԹԺՐԿՀԱՐՆԵՐ: 12 ՕՐ ՆԱՐԱՆԱԿ ԵԿԱԺ ԽՐԱԽՃԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ԱՆՈՒՌԱՆԱԼԻ յԻՂԱՄԱԿՆԵՐ ԱՐՃԱՆԱԿՐԵԿԻՆ: ՄԱՂՐԱՐԱՎՊՐ ՎԱՐՎԱՐՈՒԺ ԷՐ ՎԵՐՄԱՆ ՎՐՈՇՆԵՐՈՎ. ԵԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅՎՈՒՄՆԵՐ, ՎԱՐԱՀԱՆՈՂԱՆԵՐ ԵՎ ՎՈՂԵՐՈՂՆԵՐ: ԱՄՐՈՒՐ ԱՄԷՆ ԿՈՎԷՆ ԿՐ ԽՈՒՃԷՐ ԱԼԱՆԵԼՈՒ ՊԻՂՎԱՐՔՐ, ՎՈՐ ԿՐ ԿՈՅԷՆ՝ «ՊԱՐՈՆ ՀԻՆՈՎ ՄԵԼԼՈՐ»՝ ԱԿՆԱՐԿԷԼՈՎ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՎԱՐԱՎՐԱԺ ՎԱՄԵՐԱՎՈՂԱՆ ԱՄԵԼԱՆ:

Օտար ալյեւու մը, դարձադամը գիտած է Ներսիս Ա. ձարի կառուցա-
նել տուած՝ հայրենիքի զինուորական փառքերուն նուիրուած՝ Քրեմլինի
հիանալի սրահներէն մէկուն մէջ, մարմարի վրայ սկեռաւ անունները ՏԲ
Մովթէի եւ Ֆոն Ռուշի եւ այլ քաջազն զերման զօրախորհուրդ, որոնք երե-
ւելի հանդիսացած էին 1870-ի սրտաւրապին : (Տես՝ Կոմս Թարնապետի «Այլ
մը Մոսկուա» յօդուածը «Ռեվիւ Քրակովի» 1875 Նոյ. թիւին մէջ) :

Ռուսեր և Գերմաններ միասին կռուեցան 1863 Փետր. 8-ին, արևելի մէջ խեղդելու լեհական ազատամարտի թիւնը՝ հակառակ Անդրէյ, Զրաճառայի և Աւսարիոյ բողոքներուն. արդի գժգոհութեան պատճառներ ունէին այս երեքներու հանդէպ :

1866—ին, Ռուսեր չէզոքութիւն պահանջին և թոյլ տուին որ Գերմաններ ճգմեն Աւստրիացիները Սառսաւայի յայթանհակա: Գերմաններ Նանսէականը իրենց կոյսութեան կցեցին և Տանիմարցալի պարտութեամբ՝ Քիէլի նման ռազմադիտական նաւահանդիստ մը գերմանական Արծիւի թաթիւրուն մէջ ինկաւ, ծառայելու համար վերջին երկու պատերազմներուն՝ ընդծովեայ նաւատորմիղներուն իրր որջ: Վերջապէս մեծ էր գերմանական ազգեցու: Թիւնը Ռուսիոյ մէջ, և սերտ էին յարաբերութիւնները՝ երկու պրացի մեծ Ժողովուրդներու միջեւ. մօտաւորապէս հարիւր տարւոտն տեւական բարե-

Կամուխիւն մը կար: Պետրոս Գ. ձաքը արիւնով և հողիով զերման մըն էր, բռնանուխեամբ՝ Լատերական, բանակին մէջ մտցուց փրօսական զինուորական համազգեստը:

Կապին նաև խնամիրական ազդակներ: Երեք դար իշխող Ռոմանովները
Նապոմոսյ Հոբսթայն-Կեթթեր Էն: Ալեքսանդր Ա. ամուսնացած էր Պառ-
Շթուիկարթ Էլիզաբեթ իշխանուհիին հետ: Փոստիոյ Թրետերիք Կիւյեմ
Ի. ի գոտար Շաբլով՝ Կրլլայ Կոզակից Նեբոլա Ա. ձարին: Ալեքսանդր Բ. (*)
Դամուսնանայ Սոֆի Մարի իշխանուհի հետ Տարմշթաթի հետ: Ալեքսանդր
Ի. Տանրմարքայի իշխանուհի Մարի Սոֆիի հետ: Պիւլով իր յիշատակներուն
մէջ «Այս ձարին երակներուն մէջ Տոսող արիւնը զուտ գերմանական արիւն
է» կը գրէ: Իսկ վերջին ձար Նեբոլա Բ. Կոզակից ունեցած է Ալիս Վիքթո-
րիա՝ հետ Տարմշթաթի իշխանուհին:

Երկար պիտի ըլլայ թուել բոլոր խառն աճուանութիւնները. շատացանք
և տալիս միայն մեկ հետաքրքրող շրջանի՝ պաշտօնի գլխի եղող գիտաւոր
անձնաւորութեան ց խնամիրական կապերը Գերման մեծ ու փոքր գիտութեանց
հետ:

Ներքոյա Ա. ի տաւն երկար տարիներ առաջին նախարարի պաշտօն վա-
սող մայրը հրեայ հայրը գերման Նեոսեյբուրի մասին խօսեանք: Փարիզի
լաճապարն ստորագրող Բուս Բ. պատուիրակ Պրինսով գերման մըն էր:
Երկուքն ալ անկաւար սուսերէն գիտէին: Վերջինս, իր «Aperçu» երկը
Ֆրանսիոյն լեզուով գրած է:

Քրտնակըլն լեզուով դրած է :
 Հսկառակ տխքան ինամխական , տանդական բարեկամութեան , հակա-
 քակ որ Բուսիա եւ Գեթմանիա որեւէ հողայլին պահանջ չունէին իրարմէ , եր-
 կուսան , միշտ իրարու հանդէպ կատարեալ մատահովիւն չէին ունեցած եւ
 միշտ դուռնացած իրարմէ : Եւ զայնով թէ իսկական , այլ պատահական

«Իշտ դուռնացած իրարմէ :
Ֆրեաների Բ. ըսած է՝ «Ռուսերն ո՛ր թէ իսկական, այլ սրտառհալան
Թէնամի պէտք է նկատենք» : Եւ 1857-ին «Ռուսերը իրր բարեկամ պէտք է ու-

Ֆոնն Մոլթթեին այլ բան չէ 1854-ին «Ռուսները ըրր բարեպաշտ մշակեց ին-
նեկանք, բայց ոչ իրր պորճոն դաշնակից. անոնք պէտք չէ Փրուսիա ոտք կո-
խեն, նախ ուշ կը հասնին, երկիրորդ՝ բաղմամբիւ են»:

Կորչաքով, որ յաջորդեց սահման նշանակումներ 1853-ին, միայն
մասնուհի մըն էր։ Իր ամենէն անձնուէր օղեսկանները՝ Թոն Վեթման եւ Թոն
Համպերտէր՝ գերմանական ծաղում ունէին։ Պրզմարքի յաջորդող Հոհէնյո-
հէի կրնը ուսու իշխանուհի մըն էր։ Ռատովիչ՝ Պերլինի վեհաժողովի դիւա-
նապետին կրնը՝ ուսու մըն էր։ 1853—54, Լոնտոնի ուստական գեսպանը գեր-
ման Պրիւնովն էր։ Պերլինի գեսպան Թոն Պիւրպերի, Կորչաքովին յաջորդող
ման Պրիւնովն էր։ Պերլինի գեսպան մեծ գերզատտանի մը, իսկ Վիեննայի
Կիրբս, կը պատկանէին շուետական մեծ գերզատտանի մը, իսկ Վիեննայի
գեսպան Պր. Մէյնտորֆ գերմանական ծաղում ունէր. միայն Փարիզի գես-
պան Գիսսելֆ, բուն ուսու մըն էր։

(*) Ակեֆաանդր Բ. ի երկու բոլորները ամուսնացած էին գերման իշխաններու հետ. իսկ

Եղբայրացիներու համար բռնիք որ Ռուսիա ծնած գերմաններ, ուստի հպատակութիւն ստանալէ ետք, տիրացած էին մարչական ու զինուորական ամենաբարձր պաշտօններու: Գերման պայթականներ եւս ունեցած են նոյն առաւելութիւնները. Ալեքսանդր Ա. բանակին համար նախապատուութիւն կուտար գերման սպաներու: Սպարակոյտի մէջ ծաղուծոյ գերման զինուորականներու թիւը անհամեմատօրէն բարձր էր: Որով Ռուսիան կրնար կոթնի գերման բարեկամութեան վրայ:

Կը հաստատենք որ գերման մեծ ու պզտիկ դքսութիւնները անթիւ թագուհիներ եւ թագաւորներ հայթայթեցին եւրոպական թագերու:

Գերման գրականութիւնը եւ փիլիսոփայութիւնը եւս ունեցած են իրենց սրտ ազդեցութիւնը ուստի հոգեբանութեան վրայ. Հեկէլ, Բանթ, Շոփենհաուր, հասկ յետոյ Բարյ Մարքս սահմանափակի գեր կատարած են:

Բ.— Աւստրիացիներու հետ: Հազարաւոր գերգաղութան ալ բարոյական պարտք մը ունէր հասուցանելիք Ռոմանովներուն: Հունգարական ապստամբութիւնը դադարած էր Նիքոլայ Ա.ի տրամադրած, զօրափար Պասքելիչի(*) հրամանատարութեամբ, 200.000 Քոպուղներու բանակին չորհուրէ: 1849-ին: Պասքելիչ, երկիրը խաղաղելէն ետք, իր բանակը քաշեց, առանց սրեւէ երկրակալական կցումի կամ մարձաւորութեան:

Հակառակ որ Ռուսեր հակակրանք մը ունէին Աւստրիացիներու հանդէպ, Ալեքսանդր Բ. փարձեց բարեկամութիւն մշակել անոնց հետ: Ռուսեր իրենց վրէժը առած էին Գերմաններու Աւստրիոյ վրայ յարձակման առթիւ չէզոքութիւն պահելով: Սատովայի ճակատամարտը Աւստրիացիներուն արժեք 60.000 զոհ, եւ թոյլատրեց Պիլզնարքին որ հիմքերը դնէ Մեծն Գերմանիոյ:

1828-էն ի վեր, Աւստրիա, թէեւ քրիստոնեայ, հակառակ արտաքաղաքական մահճական թուրքիոյ բաժանման: Նախընտրած է միշտ պահել նախկին վիճակը: Նոր նախարար Անդրեասին հետեւեցաւ իր նախորդին՝ Մեթերնիքի քաղաքականութեան, որ յունական ազատագրական շարժումներուն խոչընդոտներ յարուցած էր: Թէեւ Ֆրանսոսա ժողովի կայսրը պատերազմապէս չէր, սակայն իր տղան Ռուսսիֆ՝ տարեր հայեացքներ ունէր. Ռուսերու խոստացած Պոսնա-Հերսէք պաշտօններով չէր ուզեր դահմալ, նոյնիսկ սերու խոստացած Պոսնա-Հերսէք պաշտօններով չէր ուզեր դահմալ, նոյնիսկ աչք ունէր Պոլսոյ վրայ: «Սալոնիկ հացի չափ պէտք մըն է մեզի» յայտարարած էր: Կը պատմուի որ օր մը, իր կնոջ Սթեֆանին — որ Պելճիքայի թագաւոր Լէոփոյտ Բ.ի դուստրն էր — աշխարհադրական քարտէսի մը վրայ՝ մատը Պոլսոյ վրայ դնելով կ'ըսէ. «Հոս է որ թագուհի պիտի ձեռնադրուի»: Մեթերնիք ալ կը սիրէր կրկնել՝ «Արեւելք Վիեննայի արտարձաններէն կը սկսի»:

Վերջապէս Ռուսեր Աւստրիացիներու հետ կը կնքեն Ռայխթափի

պագանի պաշինքը: Վերջիններուն կը խոստացուէր Պոսնա-Հերսէքը. Ռուսեր Դանուբի աջակողմը սրեւէ հոգամաս պիտի չգրաւէին. պիտի ստանային միայն Պեսարապիան, իսկ Պուլխարիոյ վրայ ալ՝ թեւաբերութիւն: Լուելայն՝ Աւստրիացիք պիտի ունենային ապագայ նշանակէտ Սալոնիկը, իսկ Ռուսերն ալ՝ Պուլխարը...:

Ֆրանսա եւ Անգլիա հակակրանք ունէին Աւստրիոյ հանդէպ: Դժգոհ եղած էին, որ Խրիմի պատերազմին իրենց դաշնակից չէր եղած:

Գ.— Ֆրանսացիներու հետ: Կորչաքով չէր ներած Ֆրանսացիներուն, ինչպէս նաեւ Անգլիացիներուն, փաշնական ապստամբութեան առթիւ անոնց յարուցած դժուարութեանց պատճառաւ: Երկու պետութիւններու յարաբերութիւնները պարզած էին: Այդ էր պատճառը, որ 1870-ի Ֆրանսա-գերմանական յատերապմին չէզոք զիրք բռնելէ աւելի՝ թշնամական ընթացք մը ունեցաւ էր՝ 300.000 զօրք պահելով աւստրիական սահմանադրուիք: Մերժած էր Թիէռի խնդրանքը, որ Ս. Փեթերսպուրկ եկած էր խնդրելու Ռուսերուն միջամտութիւնը ի նպաստ Ֆրանսայի եւ աւելի նպաստաւոր պայմաններով հաշտութիւն մը կնքելու:

Հակառակ որ Ֆրանսա հեռու կը գտնուէր պատերազմական դօտին, Ռուսեր ուղեցին յաւ յարաբերութիւններ մշակել Ֆրանսայի հետ, եւ միացած Անգլիացիներուն՝ շատ մեծ ծառայութիւններ մատուցին Ֆրանսայի 1875-ին: Պիլզնարք տեսնելով Ֆրանսայի վերականգնումը, որչա՛ն էր երկրորդ պատերազմով մը՝ վերջնականապէս ջախջախել Ֆրանսան: Ռուսիոյ եւ Անգլիոյ միջոցաւ ընդլիմութեան առջեւ, Պիլզնարք ետ կեցաւ իր ծրագրած ձեռնարկէն:

Արդարեւ, հակառակ ներքին ու արտաքին դժուարութեանց, Ֆրանսա կրցած էր պարտութեանէն ետք աննախընթաց կենսունակութիւն մը ստեղծել: Որպէսզի հայրենիքի հողը պղծող Փրուսական զուգերը օր առաջ քաշուէին ու վերջ տրուէր որոշ նահանգներու գրաւումի ենթակայ ըլլալու նախատինքն, Թիէռի կառավարութիւնը երկու փոխառութիւն խնդրեց ժողովուրդէն. առաջինը՝ 2 միլիար, 2—1—71-ին, երկու միլիարի փոխարէն չորս միլիար հաւաքուեցաւ. երկրորդ փոխառութեան հրապարակ հանած արժեթուղթերը, 28—7—72-ին, որ երեք ու կէս միլիար էր, յուսադրուածէն 14 անգամ աւելի եղաւ եւ կառավարութիւնը մերժեց 40 միլիարը: Գերման զօրքեր փոխանակ 1874-ին մեկնելու, վերջին գերման զինուորը Ֆրանսական հողը լքեց 16 Սեպտ. 1873-ին: Պիլզնարք դանձած էր Ֆրանսայի պարտադրուած պատերազմական 5 միլիար 567 միլիոն ոսկի Ֆրանքի տուրքը, որ այդ ժամանակաշրջանին համար մեծ դումար մը կը ներկայացնէր(*): Պիլզնարք

(*) Երբ յաղթական Գերմանիան, հաշտութեան պայմաններու վիճարկութեանց առթիւ, Ֆրանսայի կողմէ քանակցող ժիւլ Ֆաւրին կը յայտնէ պատերազմական տուգանքի գումարը, Ֆաւր սարսափած կը բացականչէ. «Եթէ մէկը փորձէ հաշուել այս գումարը Քրիստոսի ծնունդէն մինչեւ օրս, տակէն չի կրնար ելլել»: Պիլզնարք կը պատասխանէ. «Այդ մասին մի մտաւնդուի՛. միշտ ասոր համար մեզի ընկերացած է երեւոյ սեղանաւոր Հէր

(*) 1828 փետրուարին, Թուրքիոյ Զայի քաղաքի մէջ երբ երեւանի խանութիւնը սեպհականութիւն կը դառնայ Ռուսիոյ, երեւանը գրաւող Պասքելիչ «Երեւանսի» տիտղոսին կ'արժանանայ:

ճոխ էր։ Երբ խոհարարացեալը արծաթեայ մեծ ափսէի մը վրայ խորոված խոշոր հնդկահաւը կը տեղաւորէ ճաշասեղանին մէջմեկը, ծափահարութեամբ խնայելով հրաւիրեալներէն, Լարա Սեւադիթի՝ այն տանն գետ Սթրաֆորտ Բեննինի կը կոչուէր, ի տես հոյակապ կենդանիին, դահուկաւորութեան ճիշդ արձակելով կը հրամայէ խոհարարին որ չկարէ հնդկահաւը եւ ափսէն իր առջեւը դնել։ Խոհարարացեալը կը հնազանդի։ Ապագայ լորար սաքի ելած, սպասաւորի մեծ գանակը փոխ առած՝ «Կուրծքը ոտն սպայի մը կուրծքին նման կ'որնթարդ է» րադականչելով կը խրէ դանակը սովորէն, սադայելաւան հրճուանքով, խորոված կենդանիին կուրծքը, եւ կը սկսի անդամահատել։

Ճաշը լրանալուն երբ հիւրերը սրահ կը հաւաքուին, Սուլթան Մէճիտ օթեակէն վար իջնելով իրենց կը միանայ ու դէպի պարտն Քէննինկ ուղղուելով կ'ըսէ. «Ձէք կարծեր թէ սրբա՛ն յաւիտի ըլլար, եթէ լսյոր սուսերը հնդկահաւեր ըլլային» :

Ռուսներ կնքեցին պաշինք մը նսեւ Ռուսմանիոյ հետ 16—4—1877-ին։
Չարի բանակները ազատ անցք պիտի մտնէին ռուսական սահմանադրու-
թէն եւ ուսմէն բանակներ պիտի մասնակցէին ռուսական արշաւանքին։ Ի
խորհրդէն ձարը կը խոստանար կատարելով անկախութիւն Ռուսմանիոյ։

Միւս կողմէ, Մոսկուայի համալսարան ընկերութեան պարծունէութիւնը Պալքանեան թերակղզիի մէջ՝ շօշափելի արգիւնք տուած էր: Թերակղզին, որ լի էր սլաւ եւ յոյն համայնքներով, վերածուած էր մառդարանի մը, պատրաստ՝ պայթելու ամէն վայրկեան: 1872-ին Պանիոյ մէջ 800.000 յոյն, 600.000 մահմետակներ եւ 300.000 կաթողիկէներ կային: Կային նաեւ մահմետակաւորութիւնը ընդունած սոսուր թիւով սլաւներ:

Սերպեր և Մանթլնէկրոցիներ նշանի մը կը սպասէին թուրքերու վրայ յարձակելու։ Պարկարիոյ մէջ ազատականները կազմակերպուած՝ անկախութեան կը տենչային։ Ռուսիայէն մեծաքանակ ապամօթերը կը հասնէր կեղծ նշանակումի, իբր նիւթ երկաթուղիի կառուցման։ Վերջապէս Ռուսեր վաւ կը պահէին Եւրոպական թուրքիոյ մէջ խլրտումներու բոցը. Պալքանեան թերակղզիին հրաբուխը չէր մարեր, ան կը միտար միշտ սպառնալիքներով։

Կան բացերով։
 Հակիրճ կերպով բացատրեցինք՝ զիտնադիտական գեանի վրայ՝ Կոր-
 չակովի տարած աշխատանքները․ տեսանք մեզ մեծերու մօտ ակրոզ հակընդ-
 դէմ շահերը, ժխտանշարութիւնները, իրարու հանդէպ սենեցած անվստա-
 հութիւնները, անտեսական, քաղաքական, երկրակալական միտումները, եւ
 իրարմէ զաղտնի կնքուած գաշնադիրները։ Կորչակով սուտ խոստումներ
 ջամբած էր ամենուէն։ Կը մնար սրտորուակ մը գտնել սրտերազմ հոշակելու։

Մէճիտ խոստացած էր իր երկու հրովարտակաները գործադրութեան գնել, եւ Սուլթան Աղիզ գանոնք վերանորոգած էր. սակայն իրականին մէջ ոչ մէկ գործնական արդիւնքի հասած էին՝ այդ ուղղութեամբ առնուած քայլերը: Անոնց անդործադրելի ըլլալուն եւ յարուցուած խռչնդոտներուն մասին սլիտի ծանրանոնք յաջորդ գլուխներուն մէջ: Վեց մեծերը, շատ ան-

Դամ, ստիպում եմ ան յիշեցնել Սուրբաններուն՝ իրենց յանձնառու խոստումներուն զործադրութիւնը. սակայն անկարելի եղաւ որեւէ եզրակացութեան յանդիլ:

Ռուսերու համար դանուած էր պատերազմ հռչակելու պատրուակը : Իշխան Կորչակով՝ վեց մեծ բանակները գէնքի կանչելով՝ բարենորոգումներու անմիջական պործադրութիւնը պահանջեց :

Աղյուսակին միշտ հետատես, կանխել ուղեց ուս-թրքական պատե-
սագմբ. ժամանակ չահելու համար գիջեցաւ Պոլսի Դեսպանաժողովի մը
լուծարումը: Նախորդ էջերուն մէջ գրեցինք թէ՛ Պոլսոյ եւ թէ՛ Լոնտոնի
Էոզոյներուն ժխտական արդիւնքը: Արդէն Պոսնա-Հէրսէքի մէջ, տուրքերու
Կանրութեան հետեւանքով՝ կարգ մը խորտումներ սկսած էին, ինչպէս նաեւ
սպասամբական շարժումներ, որոնք կը տարածուէին մինչեւ Պուլկարիա,
ուր սուլկարական գաղտնի կառավարութիւն մը կազմուելով՝ անկախու-
թիւն հռչակուած էր: Թուրքեր, պուլկարական ապստամբութիւնը զսպելու
համար, ընդհանուր քարդ կազմակերպեցին բանակի եւ պաշարողութներու
հասնակցութեամբ. 20.000-է աւելի Պուլկարներ բնաջինջ եղան Վայրագօրէն:

Սերպիան եւ Գարատաղը, որու հայրենակիցներու եւ թրխատենանե-
լու օգնութեան հասնելու գիտումով՝ պատերազմի զրօշ բարձրացուցած
էին: Բ. Գուռը մեծ բանակ մը զրկելով՝ երկու փոքր պետութիւնները պար-
տութեան կը մատնէ. սակայն Ռուսերու միջամտութեամբ զինադուռ մը կը
պարտադրուի: Այս բախումներու ընթացքին տեղի ունեցան չափ մը բար-
քարոսութիւններ. 10.000-է աւելի տնամեղներ ջարդուեցան. 60-է աւելի ա-
սաններ հօտ-ճարակ եղան, աւերակի վերածուեցան:

Ռուսերու համար բաժակը այլևս լեցում էր։ Ձիտուորական պատ-
րաստութիւնները վերջացած, ըստ նորըշակովի գիւտնադիտական դետոնի վրայ
բրած ֆանքերը արգիւնաւոր նկատուեցան. պատերազմ՝ հռչակելու համար
վնասուած պատրուակը՝ գէպքերու բերումով նախախնամականօրէն ստեղ-
ծուած, «Եթէ միւս պետութիւնները չեն կրնար բարեկարգութիւններ պար-
տադրել Թուրքիոյ, եւ տունձին յանձն կ'առնեմ այդ պաշտօնը» ըսելով, ա-
ռանց իսկ սովորական 24 ժամուան պայմանագրով մը տալու, 24 Ապրիլին
ստեղծեց պա-
տերազմական վիրահակ։

[illegible]

Այժմ երթանք պատերազմի դաշտ:
Թուրքեր Կովկասեան ճակատին վրայ ունէին 100.000-նոց բանակ մը:

Յայտնութիւն մը եղաւ Օսման փաշայի զինուորական տաղանդը, և արժանացաւ «Կադի» և «Փլեւնայի հերոս» տիտղոսներուն: Անոր վերջնական նշանակարարական հակիրճ տեղեկութիւններ կու տանք այս գլուխին վերջաւորութեան:

Ռուսական բանակները յաղթականորեն կը շարունակեն իրենց ճամփ-

(*) Կուրբոյի բանակին մէջ լաւ մարզումս պուլկարական ջոկատ մը կը յիշուի:

ԿԻՊՐՈՍԻ ԳԱՇՆԱԳԻՐԸ

Անդրիայ Հենրիկոս է. թագաւոր (1485—1509) ըսած է. «Իմ ժողովուրդին ապաւան ջութերու վրայ է»: Հետեան թագաւորին այս յայտարարութեան կէտ առ կէտ եւ անդադար դործադրութիւն՝ անդրիական քաղաքականութեան հիմը կազմեց: Անդրիական առաջ մըն ալ կ'ըսէ. «Ան որ ծովերու տէր է, տէր է նաեւ ցամաքի»: Իր մարտանունը՝ Հնորհիւ, ան տիրացաւ ծովերու եւ սփկիանեաներու: Երկրագունդը բաւական բնդարձակ էր իր երկրակալական փառասիրութիւնը յաղեցնելու: Ամէն գնով պաշտպանութեան միջոցներ ստեղծեց՝ դրաւալ հոգամտները պահելու: Իր տիեզերական կայսրութեան տնտեսական շահերու հանդուցը՝ ծայրագոյն արեւելքն էր, եւ Հնդկաստան՝ իր կթան կովր: Տ'Եդրաէլին ըսած է. «Անդրիայ եւրոպական տէրութիւն մը ըլլալէ աւելի՝ ասիական պետութիւն մըն է»:

Ճիւղբայլի մ գրաւուեալ 1704-ին, Մայթան՝ 1800: Եղիպտոս անդաշտան կերպով իր խնամակալութեան տակ էջ, իսկ վերջնականապէս՝ 1882-ին: Սուէզի ջրանցքի բացումէն ետք, Էլեյրոսի գրաւումը անհրաժեշտութիւն մըն էր՝ արդիւիշու համար Ռուսերը, ու Միջերկրական իջնէն: Հայկական Բարձրաւանդակը, մանաւանդ Կարսը ռուսական հող պահնալէն ետք, մարտկոցի երեւոյթ կը ստանալին: Կարսուն 24 մամուան մէջ Անգլիան կրնար զինուորներ հանել իսկէնալրուն, արդելը ըլլաու ռուսական ծաւարման: Կարսու գիտարան մըն էր հակելու եղիպտոսի եւ Փոքր Ասիոյ ծովեկերքնէլուն:

Մեղիկացի* հակառակեցան Սուէդի բացումի ծրարին, սակայն չառարինէր ատաջ: Հեղկառատների ճամբան կարճեցնելու համար՝ ուրիշ միջոցներու վրայ խորհեցան: W. C. Ceram իր էրէին(*) մէջ կը պատմէ հետեւեալը.

1830-ին, Սկովախացի զորավար Ֆրանսիս Ռաֆտան Շէսէյ (1789-1872) կը մտածէ Անտիոքի ճամբով Եփրատի վրայ նաւարկութիւն հաստատել, իջնելու համար գէպի Պաուսրա: Առ արդ տեղեկապիր մը կը ներկայացնէ կառավարութեան, որ 4 տարի ուսումնասիրելէ ետք՝ Շէսէյի ծրարին իրագործման կը յատկացնէ 20.000 առկ: սոկի: Շէսէյ երկու նաւեր չինել կու տայ սլաւոնները մեծապէ՛ս նաւերուն մնացեալ մասերը քակուած

(*) L'Aventure de l'archéologie.

Վիճակի մէջ, մաս առ մաս Անտիոք ցամաք կը հանուին ընկերակցութեամբ խումբ մը նաւաշինութեան մասնաւոր գինուորներու : Նաւերու կմախքը, վառելի նիւթի կախանները, ցամաքային համրով, 104 եղներ եւ 52 երկրա-րնիկներ, անդլիական սպայակոյտի գինուորներու հակողութեան ներքեւ՝ քաջելով կը հասցնեն Եփրատի ափը՝ փարք Ուիլիամս նաւահանգիստը : (Կ'անդլ տանանք այս նաւահանգիստին աշխարհադրական վայրը՝ Եփրատի վրայ) : Այս տեղագիտութիւնը տարի մը կը տեւէ : Քակեալ կտորները իրա-րու միացուելով նաւերու շինութիւնը աւարտելէ ետք՝ կը յանձնուին Եփ-րատի ճուրբերուն : Նաւերէն մին «Եփրատ», միւսը «Տիգրիս» կը մկրտուին : Քանի մը օր նաւարկելէ ետք, 21 Մայիս 1836-ին սոսկալի փոթորիկ մը կը ծագի . «Տիգրիս» նաւը կ'ընկղմի առաջներու մէջ խրած . իսկ «Եփրատ» կը լաջողի հասնիլ մինչեւ Պարսկց ծոց :

Կը տեսնենք թէ Անդլիացիք ինչե՛ր խորհած են կայսերական ճամբարները պաշտպանելու համար : Թայմիլն մինչև Գանդէս, ամէն տեղ կայաններ հաստատած են : Ատէն գրաստեցաւ 1839-ին, եւ ապա՝ Պարսից ծոցին խոփաբ կղզեկաները : Հնդկաստանի ճանապարհին վրայ Անդլիա ոչ մէկ խորնդոտ կ'ընդունէր :

Հախառակ անդլիական ընդդիմութեան, Լեսեփաի հանճարը յաջողեցաւ յուկզի ջրանցքին բացումը կատարել, մեծ մասամբ Ֆրանսական դրամա-
կուխով: Զրանցքի պաշտօնական բացումի արարողութիւնը տեղի ունեցաւ
17—11—1869-ին, ի ներկայութեան Նափոլոն Գ.ի կին՝ Թալուհի Էօթէնի:
Նման պատմական զէպքի մը հրաւիրուած էին Լեւոպական բոլոր տէրու-
թեանց ներկայացուցիչները: Ներկայ էին Ֆրանսուա Ժողէֆ կայսրը, Փրու-
սիոյ իշխան Ֆրէտէրիք, Էմիլ Ադամ Էլ Գասէր, Շուէտի, Նորվեկիոյ, Տանը-
մարքայի, Սառլին Նահանգներու եւ ալ արքունի իշխաններ: 130 նաւեր,
մօրեցմէ 50-ը մարտանաւեր, բոլոր աղպերու դրօշներով զարդարուած, հե-
տեւեցան Թալուհիին «Արծիւ» զբօսանաւուն՝ ճեղքելով ջրանցքին տղմուտ
տեւեցան Նման պատմական օր մը Անդլիացիք կը փայլէին իրենց բացակա-
ւորութեամբ: Եւ ի պաշտօնական ճառեր:

Բուլթեամբ: Եղան պաշտօնական ճառեր:
Միւթթիին Գաւրանի հառաւանդներէն քաղեալ ճառէն ետք, դերասա-
տիւ Պատէր երկիւզած աղօթքով օրհնեց ջրանցքի բացումը: Անշուշտ քարո-
ղած պահուն միտքը եկած է Մովսէս մարգարէին ահագը: Պատէր կրօնա-
ղած պահուն միտքը եկած է Նախախնամութեան կը վերադրենք այս զիպումը:
Վարձ հրեայ մըն էր: Նախախնամութեան կը վերադրենք այս զիպումը:
Ծաղումով Հունդարացի, գործօն կերպով մասնակցած հունդար ապստամ-
բութեան, ապա Ծրանստ ապստամբած. կատարեալ արկածախնդիր մը.
Քէկէ աւելի արհեստներու տիրացած, շրջիկ վաճառական, նկարիչ եւն.:
Քրիստոնէութիւն կ'ընդունի եւ կ'ըլլայ Կարմեղեան կրօնաւոր. մեծ քարո-
ղիւն համարաւ հանած, կը յաջորդի Կայսրուհիին առաքելական զարգացման,
Ղիզի համարաւ հանած, կը յաջորդի Կայսրուհիին առաքելական զարգացման,
Երան երկրացեան եւ մատրանապետի պաշտօններուն հասնիլ. ու նաեւ խոս-
տովանս հայր, կայսրուհիին...:

Պրանսական նախագահության համար իմ մեծ ձեռնարկի մը աւարտու-
մէն ետք, ջրանցքին մատուցած անդհաՀատելի ծառայութեանց անսարբեր

Կը տեսնենք որ հրեայ Տ'րգրակչին շատ լաւ ուսումնասիրած էր կղզիին պատմութիւնը: Հրեայ մը Թուրքերուն գրաւել տուած էր կղզին, ուրիշ Հրեայ մը՝ Էրեք դար ետք՝ զայն նուէր կ'առնէ Անգլիացիներուն: Ուրիշ հրեայ մը 1974-ին զօրաւիզ կը կանդնի, որպէսզի Թուրքեր կղզիին մէկ մասը գրաւեն...: «Histcom» պատմագիտական հանդէսի (թիւ 322, Սեպտեմբեր 1978) մէջ Պիւրիենթ Էմմա Բիթլի վրայ կենտարդական յօդուած մը կայ: Այս գիրքի տպագրութեան ընթացքին, ան Թուրքիոյ նախարարապետն էր: Այդ յօդուածին մէջ կը կարդանք.

«Հարմարա համարութեան փրօֆեսէօր հրեայ Քիսինճըրի աշակերտած է, 1954—1957-ին: Իր վաղեմի ուսուցչին հետ սերտ յարաբերութիւն մշակած եւ 1974-ին քաջալերուած անկէ եւ անոր խորհուրդով ու օրհնութեամբ համարձակած է Կիպրոսի զօրք ցամաք հանել»: Չենք գիտեր թէ Հրեաներ ի՞նչ կ'ուզէին այս կղզիէն:

Նստոնքն, Սաամպուլ չեկած, Վենետիկցիներէ կղզի մը զնել կ'ուզէ, վտարանդի բոլոր հրեաները հոն հաւաքելով օճախ մը շինելու, բայց չի յաջողիր:

Սուլթան Սէլիմի մահը եղերա-դաւաճական կողմեր ալ ունի: Օր մը յաղնիքի մէջ պաղաւտութեան հետեւանքով անկողին կ'իյնայ: Կիպրոսի գիւնիէն շիշ մը կ'ուզէ եւ երկու անգամէն կը պարպէ պարտենախութիւնը: Ըմպած այս վերջին շիշը իր մահուան պատճառ կ'ըլլայ: Սարը Սէլիմ Սթամպուլի մէջ մեննոյ առաջին Սուլթանն է:

Այս գինով Սուլթանի թիւրպէն Այա-Սոփիայի մզկիթի պարտէզին մէջ է: Իր մօտ կը հանգչին իր հրեայ կիներ՝ Նուր-Պանու, իր աղջիկը՝ Ճէվհէր հանում, որ կ'ինն էր Փիւսյալա վաշայի, եւ երկրորդ աղջիկը՝ Սոքուլուի կ'ին Կամա Խան:

Թուրքեր կղզիին գլխաւոր քաղաքները գրաւել ետք, բոտ իրենց պապենական սովորութեանց կողոպուտի տունն յանգրին ու զգեակները: Մինչ Անգլիացիք երբ ցամաք գինուոր հանեցին, ընդունուեցան «հուռու»ներով, բահանանքով ու վարդապետներով, բռնակալութեան մականին օտակ հեծող ափ մը քրիստոնեաներ կ'ապաստէին: Թուրք բանակը երկու ցեղանաւ աւար բեցուց, առեւանդեց կիներ եւ կոյս աղջիկներ Սարը Սուլթանին հարէմին համար: Գերուած կիները կերպ մը կը դանեն՝ ցեղանաւերը նաւա-հանդիստին մէջ իսկ ընկղմելու, տիկերով գինի, անհուն աւար ու գերուած հանդիստին մէջ իսկ ընկղմելու: Աւա՛ղ, կղզիին ողիտականը այսքա-նով պիտի չվերջանար: Անգլիական հովանաւորութենէ ետք, ահա մեր օրե-րուն, այս անգամ Միացեալ Նահանգներու շահերուն համար՝ կրկին նոր վէր-քեր պիտի բացուէին: Թուրքը պաշտօնապէս կղզիին մէկ մասը պիտի գրա-ւէր, մնացեալը բոլորիս յայտնի է:

Անգլիական գրաւումները չափուած կ'ըլլային անտեսականի վրայ: 18-րդ դարու Փիթ ըսած է. «Անգլիական քաղաքականութիւնը՝ անգլիական վաճառականութիւնն է», եւ այդ քաղաքականութիւնը Ալպիոնի մայրաքա-ղաքը դարձուցած էր աշխարհի վաճառականութեան կեդրոն իր հպարտ

վաճառականներով: Գրաւեալ Կիպրոս կղզիին գինուորական գիրքէն զատ, անտեսական կողմը անտեսուած չէր:

Կիպրոսի զաւնաղքին մէջ, որուն պարտենախութեանը պիտի անդրա-դանանք «Պերլինի վեհաժողով» գլխուն մէջ, երկրորդ յաւելուած մը կայ, որ շատերու աչքէն կը վրիպի: Անգլիան յանձն կ'առնէ տարեկան 92.000 որ շատերու աչքէն կը վրիպի: Անգլիան յանձն կ'առնէ տարեկան 92.000 սթերլինի տուրք: Կղզիին կառավարիչը չթերացաւ իր պաշտօնին մէջ, կանոնաւոր կերպով յանձնեց վերոյիշեալ գումարը բնակիչներու եկամուտի տուրքերու վրայէն: Իսկ իսկ շատաւ: Գանձուած բոլոր գումար-տեղան Սուլթանին մեթալիկ մը իսկ չտուաւ: Գանձուած բոլոր գումար-տեղը իրեն վերապահեց, 1855-ին Թուրքիոյ բրած մէկ փոխտուրքեան ի հա-վա, անչուշտ չմտցաւ նաեւ քաղաքեալ տոկոսները...:

Հակառակ կղզիի բնակչութեան բուռն բողոքներուն՝ յոյն պատմագիր Էլիէյ Էմիլիատէս կը գրէ «Կիպրոսի պատմութիւն» երկին մէջ, էջ 96. «Այդ գումարը մտաւ Անգլիոյ գանձարան մինչեւ 1907, փոխանակ Սուլթան Հա-միտի զբաղներ: Բնակիչներու կողմէ ծայրայեղ դիմադրութեան եւ խլրր-տումներու տեղի չտալու համար, Անգլիան հաճեցաւ 42.000 սթերլինի իջեց-նել հարկերու գումարը մինչեւ 1927, երբ 1922-ին արդէն ո'չ խալիֆա կար եւ ո'չ ալ Սուլթան...: 1927-ին վերջնականապէս կը ջնջուի այս գանձումը: Հաշիւ եղած է որ կղզիին բնակիչներէն մօտաւորապէս երեք ու կէս միլիոն սակի գանձած է Ալպիոն, Սուլթանի տալու կեղծ հարկադրանքին տակ...:

1914 Նոյ. 5-ին երբ Թուրքիա Գերմաններու կողքին պատերազմի մտաւ, Անգլիա առանց ժամանակ կորսնցնելու՝ 1878-ի զաւնաղիրը չեղեալ համարելով՝ կղզին իրր զաղթալայր Անգլիական կայսրութեան կցումը յայ-տարարեց: Այդ թուականէն սաղին Կիպրացիք նկատուեցան անգլիական հպատակ եւ ճամբորդեցին անգլիական անցաղերով: Կը տեսնենք թէ ի՞նչ-պէս կը յարգուին զաւնաղիրները:

1915-ին Անգլիա Յոյներուն տաճարիկեց կղզին իրենց նուիրել, պայ-հանաւ որ պատերազմի մասնակցէին միանալով զաւնաղիրներուն: Տարա-նելի յարձակողականի ամենէն տաք օրերուն՝ Յոյներ կրնային մեծ դեր կա-տարել: Ռուսեր ընդդիմացան. յոյն բանակին Պոլսոյ մօտենալը ճարին հա-ճելի չէր թուած: Անգլիա ետ կ'առնէ տաճարիկը: Ներկայ գլուխը չվերջա-յուցած, տանք կարգ մը գիծերը Տ'րգրակչի կենտարդութեան:

Հրեայ վարչապետը, իր երիտասարդ տարիքին ճամբորդութիւն մը ըրած է դէպի Թուրքիա: Պոլիս՝ վերջապէս իր ծնողաց ծննդավայրն էր. ու-ղած է խմել անոնց ըմպած ջուրէն եւ շնչել շնչած օդը: Հոն սեղանակից ե-ղած է թուրք փաշաներու, ծխած անոնց հետ նարկիլէ, եւ ապա ուղղուած է դէպի Երուսաղէմ: Ս. Յարութեան տաճարը մտած եւ ծնրադրած Քրիս-տոսի գերեզմանին սուջեւ. չէր մոռցած իր հրեայ ծագումը, այցելած էր

Իսրայէլի թաղաւորաց տաճարին աւերակները, լացուելովի պատը: Մօրուան մեզի չ'ըսեր թէ, Թաւմուտի արտօթքներ արատասանելով գլուխը Սոցմոնի տաճարի քարերուն դարեւ՛ժ է թէ ոչ: Շատ լաւ տաղաւորուած պէտք է ըլլայ թուրքերու հետ ունեցած չփումներէն՝ երիտասարդ տարիքին, եւ շատ քիչ ժամանակի մէջ կրցած է գտնել թուրք ժողովուրդի բարի զգացումները: Ասոր իբր փաստ յատա՞ջ բերենք Անդլիոյ Երեսփ. ժողովին մէջ բրած յայտարարութիւնները, 1876-ին, Պաւլկարիոյ մէջ թուրքերու բրած վայրագութեանց: «Պաթմալի» եկեղեցիին մէջ 1200 կին եւ երախայ բոցերու մէջ հենահերացած, 60-է աւելի սուլկար գիւղեր աւերակի վերածուած էին. այդ առթիւ Երեսփ. ժողովին մէջ յարձակումներու կ'էնթարկուի եւ իրմէ բացառութիւններ կը պահանջուի: Տ'Իզրաէլի հետեւեալ պատասխանը կուտայ. «Ձեմ կարծեր որ գեոտաի սուլկարահներ իբր գերի ծախուած ըլլան, հեմ կարծեր նաեւ որ 10.000 հոգիներ բանտարկուած ըլլան: Թրքական բանտերու մէջ աշգրան հոգիներու տեղ չկայ: Գալով ի դօրժ գրուած չարչարանքներուն, տասնք ալ մեծ թիւով անձերու վրայ գործադրուած պէտք չէ ըլլան. արեւելեան ազգերու մօտ յանցաւորները պատժելու աւելի արագ միջոցներ ի դօրու են...»: (Այսինքն՝ չարչարելու տեղ՝ սպաննել, փակագիծը մերն է):

Դժբախտաբար, Պոստոյ գեապանէն հասած յուրեր և նոր տեղեկութիւններ կը հաստատեն զէպօքերու իրական բոլարը: ՏՊրորակէի, յաջորդ ժողովին, կ'անիծէ արտաքին գործակալութեան պաշտօնէութիւնը և ցաւ կը յատնէ որ այդ խողովակով իրեն հապորդուած տեղեկութիւններուն մէջ աշխարհն տարօրինակ հակասութիւններ ըլլան, և կը յօտայ որ փոթորիկը խաղաղի, յետոյ կ'աւելցնէ. «Յաւայի է որ պուլկար գիւղեր տւերակի վերածուած են, երիտասարդ պուլկարուհիներ լլկուած. միթէ ասիկա պատճառ մըն է, որ հրաժարինք մեր հին բանասիր քաղաքականութենէն»: ՏՊրորակի անտարբեր մարդոց չարչարանքներուն, անկարեկիւր փոքր ազգերու տառապանքներուն՝ միմիայն Անդլիոյ շահը նկատի կ'առնէր: Կը կասկածէր որ «այնքան խաղաղասէր և հանդարտ Թուրքեր, նման խժոժութիւններ ընելու հարող ըլլային»: Զէր կրնար բմբռնել որ «այնքան ազնիւ անձեր՝ երախտներ քարղած ըլլային. թերեւս պաշտօնագրուներ գործադրած ըլլան ծայրաւելուցիներ. այս՝ հաւանական կրնայ ըլլալ. սակայն աստատմունքն ալ անտարակոյս՝ իրենց կարողին՝ Թուրքերէն ետ մնացած պիտի չըլլան»:

ՏԻԳՐԱԲԱՆԻ ԻՐԵՆԻ ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԳ ՈՇՆԵՅԱԾ Լ ՀԱԿԱԹՈՒՐՔ ԿԼԱՏԱԹՈՆՐ։

Երկուքն ալ զահլիճի փոփոխութեան համաձայն՝ փոխն ի փոխ առաջինն նա-
խարարի պաշտօնէութեան կոչուած են։ Առաջինը Վերթուրիա Թադուհիին
աչքի լոյսն էր եւ վախճանեցաւ 1881-ին փառքի դադաթնակէտին հասած,
իսկ երկրորդը՝ Թէւ Զբանճաննրու չարժանացաւ եւ ժամանակ մը հակա-
ժողովրդական դարձաւ, իր մաքուր նկարագրին հետեւանքով, կը պահան-
ջէր Իրլանտայի անկախութիւնը, վախճանեցաւ 1898-ին, փառասրեալ,
վիշտի մատնելով իր կողմնակիցները։ Առաջինը բարոյականէ գուրկ տա-
ղանդ մըն էր, իսկ երկրորդը՝ անզուսպ ախոյեան փոքր ազգերու ազատա-

Ղրումին : Իր մահէն ետք, պատմութիւնը յաւերժացուց իր տեսութիւնները :
Հրեային հակադրութատնէական ընթացքը՝ զինք միշտ զառաացուցած էր :

Պուլկարինայ ջարդերու առթիւ, հակաթուրք շարժումի մը ստեղծման՝ Բեմապէս նպատակեց կշարտաթոնի խմբադրած մէկ զբոսիկը։ Իր քննադատական հատուկ արձանները եւ ոճին խայթը՝ այդ ժամանակ մեծ ազդուկ հանեցին։ Դորուսա կու տայ կարգ մը մէջբերումներ։ Սխալ է. «Թուրքը մարդկութեան նոկամարդկային նմոյշ մըն է»... «Մեր բանտերուն մէջ զատապարտուած ոչ մէկ ոճրագործ, հարստային ծովերու ոչ մէկ մարդակեր՝ այս եղանակը սոսնց զաշարթի պիտի չլսէ...»։ «Դարման, ստիպել թուրքերը որ մեզ սպանն իրենց շարահամութիւններէն. ասոր միակ միջոցը՝ մեզ ազատելն սպանն իրենց շարահամութիւններէն, իրենց միաշիրները, իրենց ելուզալիները, պիտիաշիրները, իրենց զայնազամներն (բնադրին մէջ՝ թրքերէն) ու խաչանները, բոլորը իրենց գէնքերով ու կազմաներով՝ կը յուսամ կը լքեն ու հաւանանքը որ սղծեցին եւ աւերակի վերածեցին...»։

Մեծ յաջողութիւն կը գտնէ Կլատաթոնի աշտ երկը. քանի մը օրուան ընթ 40.000 օրինակ կը սպառուի. յաջորդաբար մեծ եղած էր Անդլիոյ մէջ, սակայն տեղական մամուլը Տիպրահէլին Սուլթան կը հռչէ, իսկ Լոբա Տեպրին զ՝ Մեծ Վէզեր:

Մօրուտ կը գրէ. «Տ'իզրաէլի խորքին մէջ թուրքերը պաշտպանել չէր
ուզէր. հաճոյքով բոլորն ալ ծովու յատարիւ տնտէկ կ'ուզէր»: «Իր միակ
խափաքը՝ կայսրութեան միութիւնն եւ Անդլիոյ ապապան կը»:

Մենք չենք բաժնեւոր արժանաւոր աղագեմականին կարծիքը : Ծագու-
թով հրեայ Մօրտան չ'ուզեր ընդունիլ իր կրօնակցին թրքատէր ըլլալը :
Մենք ալ չենք կրնար հաշտուիլ Տ'իպրաէլին Հայոց հանգչող բռնած ոչ-բա-
նեկամական ընթացքին հետ : 16-րդ յօդուածը 61-րդի վերածող Սալզպրին
սեկամական ընթացքէն : Այդպէս կը պահանջէր Անգլիոյ շահը : Մերձեց
իր խորհուրդին հետեւեցաւ : Այդպէս կը պահանջէր Անգլիոյ շահը : Մերձեց
իր խորհուրդին հետեւեցաւ : Այդպէս կը պահանջէր Անգլիոյ շահը : Մերձեց
իր խորհուրդին հետեւեցաւ : Այդպէս կը պահանջէր Անգլիոյ շահը :

ՊԵՐԼՒՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԱԸ

«Թուրքիոյ ամբողջականութիւնը պահելիք է եւ ղեկավարել, բայց առիթն ղեկավարել զայն բաժնեկէ»:

1014

Մէկէ աւելի են պատճառները Սան Սթեֆանոյի դաշնագրին վերաբնեւթեան ի միտս յաղթական Ռուսիոյ : Հակառակ անդր-աւստրիական դաշնագրին, Տ'րքիոյն ըրածը պարզապէս խաղ մըն էր, և Ռուսեր խաբուեցան : Անդլիա միջազգային աշխարհի անտանկի միջնորդա մը ստեղծեց, որ պատերազմիկ և ոչ-պատերազմիկ ազգեր նախընտրեցին խոնարհիլով յովիանասներու խաղաչին պաշանջներուն առջև :

Թուրքեր Անգլիացիներուն գերկը նկատած էին: Պոլսոյ անգլիական դեսպան Լալարտ, Չաթալճաոյի առջև թուրք եւ սուս զինուորներու միջեւ միջադէպեր հանել փորձեց, սրպէսզի թուրքեր յարձակին Ռուսերու վրայ, խռատանալով անգլիական զօրքերու անմիջական միջամտութիւնը թուրքերու կողմէն, սրպէսզի պատերազմը վերսկսի եւ Սան-Սթեֆանոյի պաշտպանութիւնը: Խորհուրդ տուաւ Սուլթանին որ չդարպեն բերդաքաղաքները: Համիտ հակառակ անգլիական հոյանաւորութեան տակ մտած ըլլալուն, ունին չգրաւ նենդ Ալայիոնի յորդորներուն: Թեսաղոնիկէն օտքի ելած էր, Կրեաէի մէջ խլրատմներ ծաղած, երկիրը անտեսողէս քայքայուած հանգիստի պէտք ունէր: Սուլթանը կ'ուզէր վերջ գնել պատերազմական վիճակին եւ շուրջը պայծաս տեսնել, ձերբազատուելու համար խառնակ կացութենէն:

Ռուսիա կրնար Անդլիոյ պահանջները մերժել և առանձինն շարունակել պայքարը Անդլիոյ դէմ. սակայն կար ասլերախտ Աւստրիան, որ իրեն սահմանակից էր և որուն Անդլիոյ կրնար ամէն ինչ հայթայթել: Սակայն Ռուսաստանի ազդիւրները անցամքելի էին, հոգի ընդերքի հարստութիւնները ինքնարաւ էին. գուրպէն ներածումի շատ կարօտութիւն չունէր. ունէր ինքնուրախ անթիւ ու անապառ պահեստներ, կաշարութեան սահմաններուն գինուորական անթիւ ու անապառ պահեստներ, կաշարութեան սահմաններուն ընդարձակութիւնը, երկրին անհուն տարածութիւնը և խիստ կլիման ընական զէնք ու զրաւականներ էին իր թշնամին կամ թշնամիները յաղնեցնելու:

յու : Սակայն բարձր պաշտօնէութեան եւ սպաներու մէկ-շորորդը Գերմանիերէր էին, Ռուսիա հաստատուած, ռուս հպատակութիւնը բնութեամբ կամ ոչ, Ալեքսանդր Բ.ի օրով : Եւ ժողովուրդն ալ հայրենասէր էր :

Պատմութիւնը ապացոյցներ տուած է, որ Ռուսիոյ գէմ՝ արեւել զինուորական գործողութիւն՝ միշտ անակնկալի մը ենթակայ եղած է։ Պոնափարթ սուղ մշտնեց այս փորձառութիւնը. Մոսկուայի հրդէհը գիտելով բռնած էր. «Բանակներու յաղթեցի, բայց հրդէհ մարել չկրցայ»։ Հիթլէր եւս չկրցաւ օգտուիլ պատմութեան դասերէն եւ պարտուեցաւ ռուսական անակրկնականերու առջեւ։ Եթէ Ալեքսանդր Բ. ի տեղ Նիքոլա Ա. ձարն ըլլար, շատ հաւանական է որ Ռուսիան տեղի շտաբ եւ Թուրքիան ջնջուէր վերջնականապէս Եւրոպական քարտէսէն։ Ռուսիա Անգլիոյ համար գիւրամարս որս մը չէր։ Բայց... մեծ ԲԱՅՅ մը կար. Ռուսիա ունէր իր ներքին ու խորունկ վէրքերը։ Զարեկան տեսչութիւնը անմարդկային նկատուած էր. ժողովուրդը կ'ապրէր մեծ հողատէրերու մականին տակ իրը պերի. կը հերկէր, կը պանէր, բայց հունձքը իրեն չէր պատկաներ։ Զարեկ մերժեցին միշտ բարենորոգումները։ Արդէն Հոլշթայն-Պլոթթորփ պերդաստանի՝ օտար ծաղումով Ռումանոֆներէն 7 հաւար՝ ունեցան խղճալի վախճաններ։ Պետրոս Գ. եւ Պողոս Ա. իսկզպամէ, Ալեքսանդր Ա. անհետացած. Նիքոլա Ա. իրիմի պատերազմին մահացած. Ալեքսանդր Բ.՝ սպաննուած. Ալեքսանդր Գ. չոյկեկառքի մահափորձի հետեւանք՝ հիւանդացած ու մեռած. իսկ վերջին Ռումանոֆ Նիքոլա Բ. ի վախճանը բոլորիս ծանօթ է... Իսկ Մեծն Կատարինէի քաղաքականութիւնը՝ ռուս-թրքական եօթը պատերազմներու պատճառ եղաւ։

1848-ի Ֆրանսական յեղափոխութիւնը մեծ ազեակցութիւն գործած էր Եւրոպական շատ մը ժողովուրդներու վրայ: Եւ պետութիւններ վախցած էին որ նոյն գէպքերը կրկնուէին: Սէն Սիմոնի, Ֆուրքիէի, Պլանքիի, Փրիւտամի րնկերվարական սոցալաբաները՝ արձապանդ գտած էին բնկերային ըոյրը խաւերու մէջ: Ռուսիա դերմ էր կրնար մնալ ալս չարժումէն: Բալդ ձառերը յուս մնացին եւ կը յամտէին շարունակել ու կառավարել երկիրը սոնակայութեամբ: Լըջօրէն կը վախցուէր ներքին խլրտումներէն. 1866-էն Բինչեւ 1879 եւ գեո աւելի, հետագայ տարիներուն եւս իրարու կը յաջորդէին մահափորձերը. ժողովուրդի ցատումը կը պոսթկար եւ Ռումանֆներու զահր ամէն օր վտանդի ներքեւ էր: 1866-ին ուսանող Գարադոչով գէնք կը զարպէ Ալեքսանդր Բ.ի վրայ: 1873-ին գառավարութիւն՝ յիտուններու: Նոյն տարին Նեթրաէի մահուան գառապարտութիւնը: Պերլինի գաշնադիւէն ետքն ալ շարունակուեցան խլրտումները: 1878-ին՝ 193-ներու գառավարութիւն. 1879-ին կարդ մը գորավարներու, կառավարիչներու եւ բարձրատախճան սպաններու վրայ եղան մահափորձեր: Սուրիլէի անյաջող մահափորձը ձարին վրայ. Դեկտ. 1-ին օդը կը հանուի կալսերական կառաւումըր, նմանապէս անյաջող էլը: Զարր ուրիշ սնացք մը առած էր: 1880 Փետր. 17-ին Զմեռնային Պալատին սոահին աւերումը, 80 էտսերաաահ սօրքերու մահացումը. վերջապէս 1880 Յունուար 3-ին ուումրի մը սլայթումով սլիաի մահանար Ալեքսանդր Բ. ձարը, ալն օրը որ ձարը՝ հայապդի Մե-

վերաֆի պատրաստում սահմանադրութիւնը հոշակել հասանում էր:

Անդլիացիք ալ ունէին իրենց հոգերը: Ռուսեր թուրքստանը նոր դրսում, կրնային Հնդկաստանի սպառնալ: Անդլիա, Հնդկաստանի նման բնդարձակ երկիր մը 75.000 եւրոպացի եւ 150.000 տեղացի զինուորներով էր միայն կը պաշտպանէր: Աֆղանիստանի մէջ ծագած խրատումներու հետեւանքով՝ անդլիական պատուիրակութեան մը անդամները ջարդում եւ բաղձաթիւ զինուորներ մեռած էին: Ռուսեր կրնային աւելի լուրջ յեղափոխական շարժումներ ստեղծել իրենց սահմանակից անդլիական զաղթամալքերու մէջ:

Վերջապէս Աստորիան պատճառներ ունէր, որ Ռուսերու հետ կռիւի չբռնուի. իր հոգն է որ ստանալով պիտի բլրար եւ պահանջէր Անդլիայ դրբ-դումով, որ միջազգային ժողովի մը առջեւ՝ Սան Սթեֆանոյի պաշտպանը վերաքննութեան ենթարկուի:

Զարբ, անձնական նամակով մը գերմանաւէր Շուխարովը Պիզմարքի լոյ կ'ուղարկէ, որպէսզի վեհաժողովի նախագահութիւնը բնդունի: Պիզմարք 1878 Փետր. Ռայխսթակի նիստին մէջ կը յայտարարէ. «Պերլին դումարուելիք վեհաժողովին, պարզապէս պարկեշտ միջնորդի մը գերը պիտի խաղում»: Պլայնրուէր, որ ներկայ էր այդ նիստին կը մըմտայ. «Միթէ պարկեշտ միջնորդ դոյսութիւն ունի»^(*):

Սխալ է կարդ մը հայ պատմագիրներու Պիզմարքի վերագրումը այն խօսքը, թէ «Հայ ժողովուրդը Փոմերանցի զինուորի մը սակորին հետ չեմ խոսեր»: Պիզմարք Արեւելեան ինդրոյ առթիւ իր ճառը արտասանած է 6 Դեկտ. 1876-ին Բալթիսթակի նիստին մէջ: Վալլաթսն իր «Պիզմարք» երկին մէջ, էջ 241—242, կու տայ այդ ճառին բնագիրը, որ է. «Գերմանիոյ համար ամենապարզ շահ մը չեմ տեսներ Արեւելեան ինդրոյ մէջ. եւ քանի սղջ եմ, խորհուրդ կու տամ որ Գերմանիա ոչ մէկ դոյժօն գեր ունենայ (Արեւելեան ինդրին մէջ^(**)), փակադիծը մերն է): Ներեցէք արտայայտութեանս կոտորածներ. չարժեք փոմերանցի կրքնատիէի հետեւագործի մը սակորը»: Ինչպէս կը տեսնենք, նախ՝ Հայու անուն չկայ. ապա՝ ճառը արտասանուած է պէս կը տեսնենք, նախ՝ Հայու անուն չկայ. ապա՝ ճառը արտասանուած է 6 Դեկտ. 1876-ին, մինչ Պերլինի վեհաժողովը կը բացուի 1878 Յունիս 13-ին. 6 Դեկտ. 1876-ին, զաշտադրութիւն կը ստորագրուի 13 Յունիս 1878-ին: 1876-ին հայկական հարցը միջազգային ոչ մէկ սեղանի առջեւ երած էր: Սան Սթեֆանոյի պաշտպանը կը ստորագրուի 3 Մարտ 1878-ին, որ առաջին անգամ բլրալով Հայու անունը կը յիշուի:

Ինչո՞ւ Պիզմարքի առաջարկուեցաւ որ վեհաժողով մը դումարէ: Կար-

(*) Քոմի մը անգամ առիքը ունեցանք յիշելու այս երեսն սեղանաւորը. ան՝ որոշ գիր խաղացած է այդ ժամանակաշրջանի բազմակամ դ'ալբերուն մէջ՝ շնորհիւ դրամի զօրութեան: Կ'ըսուի թէ Լոնտոնի Ռոյալտիք ճիւղի անդամները 1876-ին Գերմանիոյ մէջ, կրակի վրայ բարիւղ նետելու համոյժէն չէր գրկուեր՝ տրամադրելով միլիոններ, որպէսզի բռնատնեայ ազգեր զիրար ջարդեն:

(**) Կ'ակնարկուի աւելի Պալմանեան երկիրներու իլլումինացիները:

շաքով մեծ յոյս կը տածէր որ Պիզմարք ուստական շահերը պիտի պաշտպանէր. Աստորիացիք ալ համոզուած էին որ Պիզմարք թոյլ պիտի չտայ ռուսական ծառայում եւ ստնձ պիտի դնէ ձարի ախտովակին: Ֆրանսա եւ Իտալիա արժօն գեր մը չէին ունեցած. դոհապած էին միայն աւերեստ անտարրեր զիրքի չը մէջ: Միակ երկիրը, որ կը մնար, Գերմանիան էր: Ան միայն կրնար յանձն առնել ժողովի մը գումարումը, առջեւն առնելու համար անկոտորտ բախումի մը: Եւ Պերլին եղաւ եւրոպական քաղաքականութեան առանցքը:

1856-ի Փարիզի վեհաժողովին՝ միացեալ Գերմանիա մը գոյութիւն չունէր: Կար Պիզմարքի Փրուսիան, որ իբր մեծ պետութիւն ճանչցուած չէր: Փրուսիոյ պատուիրակը այդ վեհաժողովին սպասման նախաւեճակը միայն բնդունուեցաւ, եւ իրեն մերժուեցաւ մասնակցել վեհաժողովի առաջին նիստերուն: Վիեննայի տախտակներուն վրայ էր որ դժկամակութեամբ յետոյ իրեն բաժնու մը շնորհուեցաւ: Այդ թուականէն առդին Պիզմարք յաջողեցաւ կողմէի գերմանական միաթիւնը, իր շուրջ հաւաքելով սարդոստանի մը նման՝ գերման մեծ ու փոքր գրաւթիւնները: Տարաւ երկու յաղթանակներ երկու մեծ նախադիւղ կոյսութեանց վրայ՝ Սառաիա եւ Սրտան, որոնց աւերակներուն վրայ հիմնեց ապագայ Մեծն Գերմանիան: Այսպէս խառնած կեդրոնական եւրոպայի սիրար, կը ներկայացնէր դարուս ցամաքային ամենագորտար գին-ուորական սլոթը: Վեհաժողովի վայր Պերլինը՝ մոռցնել կու տար Փարիզի ժողովի միջադէպը. եւ այսպէս՝ գերման արժանապատուութիւնը կ'առնէր իր իրէն:

Պերլինի վեհաժողովին բացումը կը կատարուի 13 Յունիսին, 7 ազգերու եւ 20 պատուիրակներու ներկայութեամբ Ռապելիի նախկին պալատի կամարակապ մեծ սրահին մէջ: Ժամանակին պալատի տաճին յարկին վրայի ոչ ոք սրահը՝ պարահանդէսի սահմանում էր: Զարագուշակ յիշատակ մըն աւանդու այդ սրահը: Այդ սրահին մէջ Կիլեամ Ա. կայսրը սպա կ'առնէ, որուն հետեւանքով կը մահանայ:

Նկատելի է որ 13 թիւը Պիզմարքի կեանքին մէջ յաջող թուական մը եղած է: 13 Յունիս 1870-ին էր որ Պիզմարք իր խեղաթիւրեալ հետագիրը ԷՄ-Մէն գրկած էր, որ պատճառ եղաւ Ֆրանս-գերմանական պատերազմին: 13 Յունիս 1874-ին էր որ Լուի Ֆիլիքման մահապիտո՞ւ մը կատարեց Պիզմարքի 'րայ, որ անյաջող անցաւ եւ Պիզմարք փրկուեցաւ մահէն: Վերջապէս 13 Յունիս 1878-ին բացումը եւ 13 Յունիսին փակումը Պերլինի վեհաժողովին: Եւ վեհաժողովը փայլ մը եւս աւելցուց իր համբաւին վրայ:

Պայտաճեւ սեղանի շուրջ, Պիզմարքի նախագահութեամբ, հաւաքուեալն 6 մեծերու ներկայացուցիչները, որոնք կը պատրաստուէին գիւտնադիտական անդէն ճակատամարտ մը մղել՝ յանդելու համար խաղաղութեան մը: Թէեւ անյոժար իրարու հետ համաձայնելու, բայց պատրաստ փոխադարձ գիւտնաճերու, պիտի ընէին բաժանումներ, կիսումներ, սրբազրութիւններ քարտէսի վրայ, սահմանադրութիւններու փոփոխումներ՝ արտաստիք շահեր առաւելելու պիտումով: Անոնք եկած էին մահապիտո՞ւ հանում «անբաժանելի» Ռուսքիան բաժանելու: Պիտի շարժէին յոյսու իրենց, պիտի չնորհէին ազա-

տութիւն իրենց բնութեամբ ազգերուն. պիտի պահէին ուրիշները իրենց տիրապետութեան ներքին: Բռնութիւն ալ ունէին կարգադրութեամբ առկա հաշիւներ: Մէն ի պատուիրակի գրպանը ունէր իր երկրին շահերը պաշտպանող նորանոր պահանջներու տրցակներ:

Անդրիսացիք գրգռեալ էին Սալգարի-Շուփալով համաձայնագիրը եւ Աւստրիացիներու հետ կնքուած դաշնագիրը, ինչպէս նաեւ Սալթան Համիտի հետ Կիպրոսի դաշնագիրը:

Աւստրիացիք պահանջներ ունէին Պատնա-Հերսէի վերաբերեալ. պիտի հակառակէին մեծ Պալիարիոյ մը ստեղծումին. պիտի բնագործանային որ իտալիա Ազրիականի արեւելեան կողմը ոտք դնէ՝ գրաւելով Ալպանիան. պիտի փորձէին ստանալ բաց պատուհան մը Միջերկրականի վրայ՝ Աելա-նիկով: Չափազանցեալ էին աւստրիական յատակութիւնները. զէնք մը իսկ էին զործածած անոնք. սակայն այս էր իտալացութեան զինը:

Ֆրանսացիք իրր թէ հրաւիրուած ըլլային՝ Տ'Իզրակէիին եւ Պիդ-մարքի միջեւ ծաղկելիք թիւրիմացութիւնները հարթելու գիտածով. սակայն պիտի հսկէին որ Սիւրիոյ եւ Պաղեստինի վրայ որեւէ միջաբանութիւն չարծարծուի. այդ հոգամասերը մնում էին զործածել իրր կամբջա-դլուխ՝ հաւանական որեւէ միջամտութեան մը տալիս՝ ի պաշտպանութիւն ըրիտանեալ ազգերու: Ունէին նաեւ որոշ յատակութիւններ Եւրոպայի վրայ:

Մեծերու մէջ փոքր կոչուած իտալիան՝ փչրանքներ հաւաքելու սկստումով ներկայ էր. Ալպանիոյ կցումով կ'ուզէին Ազրիականի թաղահի գտնալ: Յաւելունք որ Թրիեսթի մէջ իտալացիներ մեծամասնութիւն էր կազմէին:

Ռուսեր, պաշտպանելու համար Սոն Սթեֆանոյի դաշնագիրը, պիտի լայլէին որ անոր յղուածները որեւէ փոփոխութիւն չկրնէ:

Թուրքիա՝ պարտեալի տխուր գերին մէջ՝ կը յուսար մեղմ պայմաններով, սակաւատու լըք մը:

Միմիայն Գերմանիան էր որ աչնիւ միջնորդի գերին մէջ պիտի մնար. հոգային որեւէ պահանջը պիտի չներկայացնէր. բայց պիտի հսկէր որ ի մաս Գերմանիոյ շահին որեւէ հոգային բաշխում տեղի չունենար:

Այսպէս ահա, պատուիրակներ՝ անտեղեակ իրենց օտար պաշտօնակիցներու թղթածրարներու մէջ հաւաքուած դադանի դաշնագիրներու պատանակութեանց, կը պատրաստուէին սակարկութեանց:

Իւրաքանչիւր պատուիրակութիւն բաղկացած էր երեք անդամներէ, ապի իտալականէն, որ երկու հոգիով կը ներկայանար:

Պիդմարքի ձախակողմը տեղ գրաւած էին Ֆրանսական պատուիրակները՝ բողոքական Վատինկիսն, ծաղումով Անդրիսացի, ծերակուտական, հաղէտ, գրամագէտ, բանասէր եւ արտաքին գործոց նախարար հաղի-նէյ ամիսէ ի վեր: Իրր Բ. պատուիրակ՝ Պերլինի Ֆրանսական գեւադան եւ ծերակոչար անդամ Սէն-Վալիէն եւ Տեմիքէ՝ պետական խորհրդատու:

Այստեղ բանած էին իտալական պատուիրակները յանձին Գաուրի ա-

յակերտ ծերակուտական կոմս Գորթի եւ արտաքին գործոց նախարար կոմս Եր Լոնէ, Պերլինի գեւադան:

Օսմանեան պատուիրակութիւնը՝ ծաղումով յոյն Գարաթէո-տորի փաշա, հասարակաց շինութեանց նախարար, պատուիրակութեան պետ. դաւանաւորիս հրեայ Մէհմէտ Ալի փաշա, գլուխը ճոխ ծաղով եւ նոր արդուկուած ֆէսով մը: Գ. պատուիրակին էր Թուրքիոյ Պերլինի գեւադան Սաաուլլահ պէյ, իսկական թուրք, որ պաշտօն ունէր հսկելու օտաջին երկու օտարազգի պատուիրակներուն վրայ:

Անդրիական պատուիրակութեան անդամներն էին. Վերթորիս թաղու-հիին Ա. նախարար Պիքմաֆիլտ, լորտ տիտղոսին նոր արժանացած, բազ-մատի ծերունի — Դէ տարեկան — Բենեամին Տ'Իզրակէի: Իր կողքին Սա-լըզլըի՝ արտաքին գործոց նախարար եւ Պերլինի անդրիական գեւադան լորտ Օթո Բիւսէլ: Այս վերջինին համար կ'ըսուէր որ երկու ուղեղ ունէր. մին՝ Երեւելի, միւսն՝ Արեւմուտքի...:

Աւստրիական պատուիրակութեան պետն էր Ա. նախարար կոմս Անդրէասի, Պերլինի գեւադան կոմս Գարոլի եւ պարոն Հայմէրլէն, Աւստրիոյ Հռոմի գեւադան:

Ռուսական պատուիրակութեան մաս կը կազմէր՝ 80 աշուններով բեռնաւորուած յողատապոտ իշխան կորչաքով ռուսական կայսրութեան դի-ւանապետը, որ նոր տօնած էր իր 80-ամեայ յոբելեանը եւ քաղաքական գործունէութեան 25-ամեակը: Իր կողքին կոմս Շուփալով՝ Լոնտոնի գեւ-պան եւ Տ'Ուարիլ՝ Պերլինի գեւադան:

Գերմանական պատուիրակութիւնը կը բաղկանար իշխան Պիդմարքէ, օգնական ունենալով իշխան Հեհենլոհէ եւ Պիւլով՝ Գերմանիոյ ապագայ երկու վարչապետները:

Վեհաժողովի քարտուղարութիւնը պիտի կառավարէին նախարար Ռատովիչ, Պիւլէր եւ Պիդմարքի որդի Հէպէր, Պարոն Հալլթայն եւ Պիւլ: Ատենագրութիւնը վստահուած էր կոմս Մուի, ապագայ նախարար: Փրուն տիտղոսներ եւ իրարու աստիճանակից լիազօրներու փաղանդ մը... Փօլ Լէոն «օձաճեղի կողով» կ'անուանէ այս մեծամեծները:

Պատուիրակներու հանդիսական, ոսկի ու արծաթ թելերով եւ նարտաղարդ համադրեւորները, չողջողուն թեղանիքները, ոսկի եւ արծաթ թելերով բանուած ուսանոցները, ճիտերէն կախուած մեծ ու պղտիկ ման-կակներ, խաչեր, թարգմաններ եւ այլադան շքանշաններով զարդարուն կշտապանակներ, սուրեր, ժապաւէններ, մետաքսեայ դուլպաներ, առաս-տաղի ջահերու մաղած բոցարձակ լոյսերու հետ դիրկըղխառնումը՝ սրա-հին կու տային արտակարգ փայլ մը: Հրաւիրեալները թէեւ իրենց սուրերը մերկացած ժողովի չնստան, բայց ձեռքերնին երախակալի վրայ մասնակ-ցեցան նիստերու:

Իրր նախագահ՝ Պիդմարքի պաշտօնը չափազանց փափուկ էր: Պիդ-մարք տեղեակ էր կնքուած դաշնագիրներու պատճէնին, Սալգարի-Շուփա-

ները՝ կը մըմռային չար լեզուները^(*)։ Պիղմարք այս բոլոր շշուկներուն իրազեկ, իսկական նողկանք մը ունեցած էր հանդէպ փաշային։ «Պերլինի այս լակոտը, այս հաւատարացը, ծննդամայրը յոռոյ այս դատաւիբը եւ այս փախըտականը այսօր առջեւս կը ներկայանայ արեւոտով, զօրաւարի աստիճանով, կոտործքը դարդարուած չքանչառներով», բաժն է անգոստաբար։

Ինչպէս ըսինք, երրորդ պատուիրակը մօրուսաւոր եւ Ֆէսով միակ թուրքը, Պերլինի դեսպան Սաատուլլահ պէյն էր։ Նշենք նաեւ որ այդ ժամանակի Լանտոնի օսմանեան դեսպանը՝ յունադղի Միւսիւրիս փաշան, որ քաղաքական շրջանակներու մէջ ծանօթ էր իրր կարող անձնաւորութիւն մը, ունեցած է որոշ ազդեցութիւն եւ իր խորհուրդները բաւական մեծ դեր խաղցած են ժողովի որոշումներուն վրայ։

Պիղմարք վարեց վեհաժողովի 19 երկար նիստերու նախագահութիւնը՝ մեծ հեղինակութեամբ, իր նկարագրի ինքնայատուկ խոստովեամբ, որ փայել էր դէրման զինուորական կարգադասութեան զրոշմին։ Խօսեցաւ տիրաբար եւ իշխանաբար, արդարացնելով «պատերազմի դաշտին վրայ սուրբ զօրաւարին, իսկ միջազգային ժողովի մէջ՝ խօսքը գիւտնադէտինն է» ասացուածքը։ Արտայայտուեցաւ շատ սահուն Փրանսերէն գրական լեզուով^(**)։ Կար ժամանակ մը որ միջազգային ժողովներու պաշտօնական լեզուն Փրանսերէնն էր. ամէն ճառ, ամէն վիճարանութիւն Փրանսերէն լեզուով կ'ըլլար. որով բոլոր գաշնադիրներու պատճենները նոյն լեզուով կը խմբագրուէին, Փրանսերէն լեզուին ունեցած յստակ յատկութեան պատճառաւ։ Որով, Պերլինի վեհաժողովի բոլոր ատենագրութիւնները, ինչպէս նաեւ կնքուած դաշնագիրը, Փրանսերէն լեզուով են։

Առաջին խօսք անոցը Տ'իզրաէլին կ'ըլլայ։ Այս եւս որոշ չափով կը փորձէ ցոյց տալ իր հեղինակութիւնը։ Վերթորիա թաղուհիին ներկայացուցիչը կը պահանջէ որ Վոսիօրի մօտակայքը բանակած ռուս զինուորները հեռանան, որպէսզի վիճարանութիւնները սկսին։

Կորչաքով բուռն բողոք մը կը բարձրացնէ. բայց նախագահը երկու բառով վարպետօրէն վերջ կը դնէ երկու հակառակորդներու վիճարանութեան, պարտադրելով ու մեծասաստ շեշտով զգացնելով նախագահի պաշտօնին իրեն թույլատրած իրաւասութեամբը, առաջին նիստի տոաջին բեամարտին իսկ։

Պիղմարքի իւրայատուկ անպաճօնճ արտայայտութիւնները, վեհաժողովի ամբողջ տեսողութեան, Անգլիացիներու կողմէ իսկ հանդուրժելի եւ ընդունելի եղան։ Նախագահին անշափ արտայայտութիւններէն եւ երկաթէ

կամքէն՝ ամենէն շատ գանգատ յայտնողները թրքական պատուիրակութեան անդամները եղած են։

Իւրաքանչիւր պատուիրակութեան յատկացուած էին քովնտի սենեակներ, ուր մասնագէտներ ու խորհրդականներ՝ տարբեր աշխատանքի լծուած էին։ Այդ սենեակներու մէջ է որ կը պատրաստուէին վիճարանութեան սխիթ դառնալիք բոլոր յօդուածներու խմբագրութիւնները, նախ քան վեհաժողովի սեղանին առջեւ դալը։

Վեհաժողովի սրահը կրնանք նմանցնել թատերաբեմի մը, ուր դերակատարներն իրենց տեսակէտները պարզելով կը պաշտպանէին, երբ արդէն պատուիրակութիւններու մէջ լռելեայն համաձայնութիւն դոյացած կ'ըլլար, որով եղած բանախօսութիւններն ու ճառերը պարզապէս՝ յօդուածներու փոքր սրբագրութիւններէ ետք՝ անոնց վաւերացումը կը նուիրագործէին։

Անշուշտ հակաճառեր, ընդդիմախօսութիւններ, ցատկոտ ու կրքոտ ելույթներ, բուռն բողոքներ եւ սպառնալիքներ անպակաս էին ըլլար. սակայն այդ բոլորը՝ դերասանական մարզանքներ էին։ Աւա՛ղ, հիմա է որ դիտենք այդ ճառերուն բուն արժէքը։ Այդ հնամեայ խեղդատակութիւններէն ոչինչ չիսխուած է ներկայիս. անոնք կը շարունակուին նոյն բառերով, նոյն հոգիով, նոյն բեմակառարութեամբ օրօրելու մարդկութիւնը, հասնելու համար նոյն արդիւնքին։ Ժընեւի Ազդ. Ընկերակցութեան, Օնիւի հաստատութեան մէջ նոյն կախարդական խաղերը կը ներկայացուին, ու դեռ միամիտներ կան որոնք ինչպէս երէկ, այսօր ալ անոնց վրայ յոյս կը դնեն։

Տ'իզրաէլին, առաջին նիստին իսկ բարեկութեամբ աթոռը լքելով՝ սրահէն դուրս ելլել փորձած էր եւ պատուիրած իր անձնական քարտուղարին որ պատրաստել տայ հետեւեալ օրն իսկ՝ իր եւ ամբողջ պատուիրակութեան մեկնումի կառախումբը։ Բայց նման ջղայնութիւններ, երեկոյեան՝ փոխն ի փոխ բոլոր դեսպանատուններու մէջ սարքուած հացկերոյթներու ճոխ սեղաններուն շուրջ, այլազան խմիչքներու եւ շամփանեայի դոլորչիներու ազդեցութեան տակ կը հանդարտէին։ Ամէն խնդիր, երկուստեք առաւել կամ նուազ զիջումներով՝ որոշ լուծում մը կը գտնէր։ Կ'ըլլային սակարկութիւններ, յանգելու համար համաձայնութեան մը այսինչ կամ այնինչ յօդուածի վերաքննութեան, հաստատման կամ մերժումին։

Նշանաւոր եղած են ճաշկերոյթները։ Տ'իզրաէլին գովեստով կը խօսի, Քոռնիլինցի կողմէն, իր դղեակին մէջ 60 հոգինոց ճաշասեղանի մը մասին։ «Նման ճոխ սեղան, կեանքիս մէջ չեմ տեսած», ըսած է։

Օսմանեան դեսպանատան ճաշկերոյթներն ալ շատ դնահատուած են. նշմարուած է Վատինկիթոնի երկու անգամ փիլաֆ առնելը։

Հրեայ սեղանաւորն ալ ճաշկերոյթ սարքած է. ո՞վ գիտէ, ի՞նչ դիտումով։

Վեհաժողովի առաջին նիստին իսկ Պուլկարիոյ խնդիրը վիճարանութեանց նիւթ դարձած էր եւ տեղի տուած ռուս եւ անգլիական պատուիրակութեանց միջեւ բուռն հակաճառութեանց։ Պիղմարք, Տ'իզրաէլի ցատումը հանդարտեցնելու համար, անոր պանդուկը կ'երթայ ու կը խնդրէ որ միասին

(*) Գաւառուրաց փաշան դեռ երիտասարդ, ունէր իգակերպ ձեւեր. էր նաեւ գեղեցկադէմ. ունէր կարմրաբուշ այտեր, քաթամցիկ մորթ, շէկ մազեր եւ կապոյտ աչքեր։

(**) Պիղմարքի փրանսերէնի ուսուցիչը եղած էր գուիցեքիացի Տը Պատրի ամմեդ ամու. նին տակ ապրող ամն մը, որ ուրիշ մէկը չէր եքէ ոչ փրանսական յեղափոխութեան տխրաւոյշակ Մարայի եղբայրը. յետոյ՝ Շըվալիէ Տը Պատրի ամուսնաւ՝ ռուսական իսէի մը մէջ փրանսերէնի ուսուցիչ եղած է։

ճաշեն այդ երեկոյ: Երկու աղուէսներ մէկուելէս ժամ կը տեսակցին: Նա-
յաղահը կը քննէ անգլիական ներկայացուցիչին բազկերակը: Տ'իգրաէլին
անդրդուելի կը մնայ իր պահանջներուն վրայ: Կը պնդէ որ Սալզպրի-Շու-
վալով համաձայնութիւնը կէտ առ կէտ յարգուի: Պիզմարքին «տախտի վերջ-
նազիւր մըն է» հարցումին, Տ'իգրաէլին «Անտարակոյս» կը պատասխանէ:
«Հակառակ պարագային ի՞նչ պիտի ըլլայ Անգլիոյ զիւրքը» հարցումին,
Տ'իգրաէլին կը պատասխանէ. «Պատերազմ»:

Պիզմարք այս տեսակցութեան ընթացքին, կրցած է չափել իր խօսակ-
ցին կարողութիւնը եւ դնահատել Անգլ. վարչապետին արժէքը: Այս տեսակ-
ցութենէն ետք Պիզմարքի արտայայտութիւնը եղած է. «Ծեր հրեան, ասոր
կ'ըսեն մարդ»:

Իբրբ դահերէց վեհաժողովի, հետեւեալ օր կը տեսակցի Կորչաքովի
հետ: Խորքին մէջ կը պախարակէ Կորչաքովի ընթացքը, ըսելով. «Յանցանքը
խուսերունն է, քանի որ դադանի դաշնակցութիւն մը կնքած են Անգլիոյ
հետ, ուր զիջումներ եղած են, որոնք անշուշտ անհրաժեշտ նկատուած էին,
եւ առանց ատոր՝ անխուսափելի պիտի դառնար երկուքին միջեւ պատե-
րազմը»: Երկու թշնամի-բարեկամ վարչապետներու տեսակցութենէն ետք,
հետեւեալ օր Ռուսեր պատուիրակ մը կը զրկեն Ս. Փեթերսպուրի՝ նոր հրա-
հանգներ ստանալու: Պատուիրակը կը վերադառնայ զիջումներով. Ռուսեր
կը խոնարհին Անգլիոյ «խաղին» առջեւ. անոնք որոշած էին քիչով զոհանալ:
Ընդգծենք սա կէտը եւս որ Սալզպրի-Շուվալովի միջեւ կնքեալ (2 Յունիս)
դաշնագրի պարունակութիւնը Պիզմարքին հաղորդուած էր, որ Յունիս
14-ին մէջտեղ կը դրուի:

Անգլիացիներուն համար, նեղուցներու չափ կարեւոր խնդիր էր պուլ-
կարական հարցը: Դաշնագրին 62 յօդուածներէն առաջին 22 յօդուածները
յատկացուած են Պուլկարիոյ եւ Արեւելեան Ռուսիայի(*): Այս երկու հողա-
մասերու վրայ դառնող ռուսական բանակները պէտք է պարպէին այդ նա-
հանգները, ուր 50.000-է աւելի բանակ պէտք է ունենային. պարպումի
վերջին սլաքման ժամ՝ 9 ամիս: Ասիկա ուրախութիւն պատճառեց Պուլկար-
իներուն, որոնք դժգոհ էին ռուսական զբաւումէն. բանակը, բարձրաստիճան
սպաներ ու կառավարիչներ՝ աստղաբաշխական ուճիկներով՝ շատ աւելի
ծանր կը կշռէին Պուլկարիոյ անձուկ տնտեսականին վրայ, քան թրքական
վարչաձեւը: 15-է աւելի ռուս կառավարիչներ կը ստանային 28.000 Փր.,
վարչաձեւը: 17.000 Փր., իսկ 24.000 Փր. եւս՝ զանազան ծախքե-
լիսի-կառավարիչներ՝ 17.000 Փր., իսկ 24.000 Փր. եւս՝ զանազան ծախքե-
լու համար: Բանակին անուշոյն ու պարենաւորումը պուլկար նահանգներու
պարտադրուած էին: Ծանր էր Ռուսերու հնձանը:

Սան-Սթեֆանոյի դաշնագրով, աւագներու վրայ հիմնուած Մեծն
Պուլկարիան երկուքի բաժնուած էր եւ ստեղծուած՝ արուեստական նոր

նահանգ մը՝ Արեւելեան Ռուսիայի անունով:

Այս Արեւելեան Ռուսիայի նահանգը ասպպային կոուսինձոր պիտի
չառնար:

Անգլերէն «Le Globe» թերթին խմբագրութեան ծախուած էր՝ Շու-
վալով-Սալզպրի համաձայնութեան պատճէնը, անպարկեշտ պաշտօնեանե-
րէն մէկուն կողմէ: Երբ թերթը կը հրատարակէ դայն, մեծ աղմուկ կը բարձ-
րանայ: Առաջին նախարարը կ'ամբաստանուի Կարս-Արտահան-Պաթում նա-
հանգներուն Ռուսիոյ ձգուելուն համար. նման զիջում ընդունելի չէր: Տ'իգ-
րաէլին, հանդարտեցնելու համար հանրային կարծիքը, ստիպուած հրա-
պարակ կը հանէ Կիպրոսի դաշնագիրը, Տ Յուլիսին: Անհուն կ'ըլլայ ժողո-
վուրդին ուրախութիւնը. բայց աւելի մեծ կ'ըլլայ վեհաժողովի անդամնե-
րուն ապշահարութիւնը:

Կիպրոսի դաշնագիրն ալ ամէն կողմէ բողոքներու տեղի կու տայ,
յնիսկ Անգլիոյ մէջ: Ազատականներու պետ Կլաութոն պախարակեց խոր-
հըրդարանի մէջ, Կիպրոսի կցումը անուանելով «Աններելի բռնարարութիւն
միջազգային օրէնքներու»: Ֆրանսացիք՝ Թուլոնէն զրահաւորներ ճամբու
դրին դէպի Կիպրոս. սակայն շատ ուշ էր: Անգլիական զօրքեր, Ծովակալ
Սըր Բարնէթ Ուոդրլէյի հրամանատարութեան տակ, արդէն ցամաք ելած
էւ դրաւած էին Լառնակոյն յանուն Անգլիոյ թագուհիին: «Տէպա» լրագիրը
կը գրէ. «Անգլիական աւանդութիւններ բոլորովին չեն մոռցուած. անոնք
Կիպրոսին կնոջ մը եւ ծերունիի մը մտածութեանց մէջ»: Կակնարկուի թա-
ղուհիին եւ Տ'իգրաէլին: Բայց Տ'իգրաէլին հոգն էր, երբ միջազգային
մամուլը աղմուկ կը հանէր: Ինք ուկրիանոսներու դժխոյի թագին վրայ ա-
ւելցուցած էր մարդարիտ մը. եւ ի՞նչ թանկ մարդարիտ. Կիպրոսի բանակին
մէջքը կապած՝ Լոնտոն վերադարձին պիտի արժանանար արտակարգ ընդու-
նելութեան: Երբ պալատ կը ներկայանայ, կը ծնրադրէ Վիքթորիա թագու-
հիւն առջեւ, եւ թագուհին իր ձեռքով կը կապէ Կայսրութեան ամենամեծ
չքանչանը՝ Ծնրակապի կարգի ժապաւենը, հրեայի մը համազգեստին վրայ:

Միւս կողմէ, ինչպէս որ Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւններ թոյլ
տուած էին հազար տարիներէ ի վեր քրիստոնէութեան պահակ Բիզանդա-
կան Կայսրութեան մայրաքաղաքին Իսլամներու ձեռքն իյնալը, այս անգամ
կրկին նոյն պետութիւնները թոյլ տուին որ պարտեալ Թուրքը իբր յաղթող
աղդ մնար եւրոպական քարտէսին վրայ, ի հեճուկս փոքր աղգերու: Նորա-
ստեղծ Արեւելեան Ռուսիայի նահանգը յոյս կու տար Օսմանլիներուն՝ Ադրիա-
կանի վրայ պատուհան մը ունենալու: Քրիստոնէութիւնը երբեք այսքան
նուազ քրիստոնեայ չէր եղած:

Ըստ Սալզպրի-Շուվալով համաձայնութեան, սահմանադրութիւններու
վերջնական ճշգումը պիտի քննուէր վեհաժողովի մէջ:

Երբ 58-րդ յօդուածի խմբագրութեան առթիւ, հարցը արեւելեան ճա-
կատի նոր սահմաններու ճշգումին կու դայ, կրկին բուռն վիճարանութիւն
մը կը ծագի Կորչաքովի եւ Տ'իգրաէլի միջեւ, եւ խնդիրը բուռն ծանր
կերպարանք կ'առնէ: Պիզմարք՝ ծագած ընդդիմութիւններու առաջըր առնե-

(*) Ռուսիայի կը նշանակէ քուրքերէն՝ Յոյներով բնակուած վայր՝ «Ռուս — էլի»:
Արդարեւ այդ հոգաւմասին մէջ յոյն հոծ բազմութիւն մը կար: Յունաստան այդ հոգաւմա-
սերու մէկ մասին տիրացաւ 1912-ի Պալքանեան պատերազմին:

Հաճախ՝ կէս ժամ դադար կու տայ մեհաթոզովին եւ կ'առաջարկէ որ Տ'իդ-
բաէլի ու Կորչաքով զէմ-զիմաց նստած՝ լուծեն այդ հարցը: Հակառակ որ
հրեային քսոմանիի գիմադիծը անախորժութիւն կը պատճառէր Կորչաքովին,
ստիպման տակ կը համակերպի:

Անորէ Մօրուա, հետեւեալ կերպով կը պատմէ այդ տեսակցութիւնը.
«Ոչ Կորչաքով եւ ո'չ Տ'իդբաէլի մեծ բան կը հասկնային աշխարհագրութենէ:
Առաջինը, Պաթումի տեղը չէր կրնար ցոյցնել քարտէսին վրայ^(*): Իւրա-
քանչիւրը իր գրպանէն քարտէս մը կը հանէ. Կորչաքովին յանձնուած էր
երկրորդ մը եւս. առաջինը կը նշէր միմարանիք կէտերը, իսկ երկրորդը՝
Ռուսերու ընկելի վերջին դիմումները: Կորչաքով սխալելով երկրորդ քար-
տէսը կու տայ Հրեային. Շուվալով սխալը տեսնելով կը միջամտէ, սակայն
Տ'իդբաէլի կը մերժէ վերադարձնել քարտէսը: Կրկին միմարանութիւններ:
Սալգալը կը միջամտէ Շուվալովի մօտ՝ ըսելով. «Հրեան ալ բան չի հաս-
կընար աշխարհագրութենէ. կեանքին մէջ փոքր Ասիոյ քարտէս մը չէ տե-
սած»: Վերջապէս գերման իշխան Հոհենլոսէի ճարպիկ միջամտութեամբ,
միջին եղբ մը կը դանուի. Կարին, Ալաշկերտ եւ Պայազիտ կը վերադար-
ձուին Թուրքերուն ու վերջնական սահմանադրուիւր կը վաւերացուի:

Սալգալին ալ Տ'իդբաէլին համար ըսած է. «Իր խլութեան, Փրանսե-
րէն լեզուի անգիտութեան եւ Պիզմարքի լեզուին արտառոց հնչումի հետե-
ւանքով, զաղափար չունէր վեհաժողովի մէջ խօսուածներուն մասին, եւ ա-
մէն կողմ դաւադրութիւն կը տեսնէր»:

Համիտի համար եւս անախորժ անակնկալ մը եղած էր 58-րդ յօդուա-
նին պարունակութիւնը: Համիտ կարծած էր որ Ռուսեր պիտի քաշուէին
Կարս-Արտահան-Պաթումէն եւս, քանի որ Կիպրոս կղզին Անգլիացիներուն
տուած էր: Անգլիացիք զաղտնի պահած էին իրմէ՝ Շուվալով-Սալգալի հա-
մաձայնութիւնը:

Կիպրոսի դաշնագիրը մէկ յօդուածէ կը բաղկանար: Կարս-Արտահան
Պաթումի բախտը՝ վեհաժողովը պիտի որոշէր: Իսկ եթէ Ռուսիա փորձեր
ընէր ուրիշ հողամասեր եւս կցելու, Անգլիան Սուլթանին դաշնակից պիտի
ըլլար ընդդէմ Ռուսիոյ: Այս ծառայութեան փոխարէն Սուլթանը թոյլ կու
տար Անգլիացիներուն՝ զբաւելու Կիպրոս կղզին, իր ռազմական գերքին հա-
մար, եւ կը խռատանար Անգլիոյ որ անհրաժեշտ բարենորոգումները պիտի ը-
նէր՝ բարելաւելու համար իր քրիստոնեայ եւ այլ հայատակներու կենցաղը:
Նէր՝ բարելաւելու համար իր քրիստոնեայ եւ այլ հայատակներու կենցաղը:
Հայու անուն չկայ: Այս կարճ դաշնագրին խտացեալ պատճէնը՝ վերոյիշեալ
տողերն են: Դաշնագիրը կը ստորագրուի Պոլիս 1878 Յունիս 4-ին, Լայպպի
եւ Սալֆթի փաշայի ստորագրութեամբ:

Համիտ անտեղեակ էր անկլո-ռուս համաձայնութեան: Երբ Թուրքե-
րու ախանջը կը հասնի այդ լուրը, բողոք կը բարձրացնեն. միմարանութիւն-
քու ախանջը կը հասնի այդ լուրը, բողոք կը բարձրացնեն.

(*) Կը կարծենք որ Մօրուա քիչ մը կը չափազանցէ: Կորչաքով Խրիմի պատերազմիմ
ընդհանուր Խրամանաւար եղած էր եւ ունէր 20 տարուան փառաքանակ եւ զինուորական
կեանք եւ փառամանք էր Կովկասի աշխարհագրութեան:

ներ կ'ըլլան եւ Յունիս 1-ին «Յաւելուած» մը կը գրուի այդ դաշնագրին տակ,
որ կ'ըսէ. «Այն պարագային որ Ռուսեր Թուրքիոյ վերադարձնեն Կարս-Ար-
տահան-Պաթումը, Անգլիան ալ իր կարգին՝ Կիպրոս կղզին պիտի վերա-
դարձնէր Թուրքերուն եւ 4 Յունիսին ստորագրուած՝ դաշնագիրը չեղեալ
պիտի նկատուէր: Այս յաւելուածականին թուականն է 1 Յունիս 1878: Կ'են-
թաղրենք որ Պերլին ստորագրուած ըլլայ: Ինչո՞ւ համար այս յաւելուածը
հեղի համար կը մնայ անձանթ: Ո՞վ բողոքեց, որո՞ւ դահաջում տրուեցաւ:
Մեր սրբապետները ապարդին մնացին. դաշնագիրը մը բացատրութիւն-
ներ, որոնք ենթադրութիւններ են: Համիտ ինկած էր հրեայի խաղին մէջ:
ներ, որոնք ենթադրութիւններ են: Համիտ ինկած էր հրեայի խաղին մէջ:

Վեհաժողովը սկսաւ սրբադրել Սան-Սթեֆանոյի յօդուածները: Երբ
56-րդ յօդուածին հասան, առժամարար մէկդէ գրուեցաւ այդ յօդուածը. եւ
Հարունակցին վերջացնել Պուլկարիոյ եւ Արեւելեան Ռումէլիի խնդիրները.
հասած ենք 23-րդ յօդուածին: 22 յօդուածները վաւերացուելէն ետք, կըր-
նանք ըսել թէ վեհաժողովը կը դադրէր հետաքրքրական ըլլալէ: Միւս խըն-
դիրները մանրուք եւ երկրորդական կը նկատուէին: Կարեւորը եղած էր.
Ռուսերու դէպի Միջերկրական իջնելու դարաւոր երազին վերջ կը դրուէր:
Պոսնո-Հերսէն ալ Աւստրիոյ հովանիին տակ առնուելով՝ Թումը մը կը
կանգնէր Ռուսերու առջեւ: Իսկ արեւելեան ճակատի բախտը, որ 58-րդ յօդ-
ուածով պիտի վերջանար, արդէն որոշուած էր Անգլիացիներու եւ Ռուսերու
համաձայնութեամբ:

Պալքանեան երկիրներու փոքր աղղերն այլեւս հետաքրքրութեան ար-
ժանի չէին, մանաւանդ Պիզմարքին համար: Տկարներու ապագան զինք ան-
տարբեր կը ձգէր: Օր մը «Լազ»երու մասին միմարանութեանց առթիւ Պիզ-
մարք ըսած է. «Պարոններ, այս տաքին կ'արժէ՞ որ աւելի միմարանինք Լա-
զերով»: Տեսնել Վալլաթի «Պիզմարք» երկը, էջ 245:

Պուլկարիան, երկուքի կ'առնուած, կը մնայ Սուլթանի հովանաւորու-
թեան տակ՝ ունենալով քրիստոնեայ կառավարութիւն մը եւ ազգային ոս-
տիկանութիւն մը:

Վերջապէս պուլկարական եւ Ռումէլի նահանգին հարցը կարգադրե-
ուելէ ետք, միւս յօդուածները կը վերաբերին Կրետէ կղզին եւ յունական
սահմանադրուի փոփոխութեանց, Իսպանիան կը կցուէր Դադմատիոյ վի-
ճակին, լայնարաց դիտարան մը Ադրիական ծովուն վրայ:

Մոնթէնէկրոյի անկախութիւնը վերջնականապէս կը վաւերացուի:
Անթիպարի մաս կը կազմէ այս փոքր պետութեան. Մոնթէնէկրոն յուսաց-
ուածէն շատ աւելի դահաջում կը ստանայ — Անթիպարի եւ Տիւրիկոյի նա-
ւահանդիստներով:

Սերպիան, որուն զաւակները այնքան աբիւն թափած էին քաջարար Սան
Սթեֆանոյի դաշնագրի յօդուածին բաղդատմամբ, չափէն աւելի պղտկեցաւ.
սերպիական հող Նովի-Պազար, Փիրո, որ զէնքի ոյժով իրենց կողմէ դրաւ-
ուած էր, իրենց մերժուեցաւ: Կը տիրանան անկախութեան, ստանալով Նիշ
եւ Միթիովիցա նահանգները:

Ռումանիոյ կը ստիպեն որ վերադարձնէ Ռուսերուն՝ Խրիմի պատե-

ազմին ճարէն խլուած Պետարապիւն. փոխարէն կը ստանայ Տոպրուճայի
ճախճախուտ տենդադօտին: Բարձրագոյն Գուռը կը ճանչնայ անոր անկա-
խութիւնը: Անգլիացիք զիջումներ ըրին Ռուսիոյ՝ Պետարապիւոյ խնդրին
չուրջ: Ինչպէս գիտենք, Ռումանացիք 50.000 զօրքով Ռուսերու օգնութեան
հասան. առաջին օրէն թոյլ տուին որ ռուսական բանակներ իրենց երկիրը
կոխկռտելով յարձակին թուրքերու վրայ: Ֆրանս-Գերմ.-Աստրիական ար-
քունիքները մրցակցութեան պիտի ելլէին իրենց առճմէն մին իրր թաղըն-
կալ թեկնածու ներկայացնելու ռումանական զահին: Թագուհիի կամ թա-
գաւորի բնորութեանց սակարկութիւններ եղան:

Զարգացած նուէր մըն ալ Պարսկաստանի։ Խոթուր նահանգը կը
կցուէր սլաւոնապէս այդ կայսրութեան։ Պարսկական սլաւոն իրաւութեան
մաս կըր կաղմէր հայազգի Մեկքոն խան։

Զմուռցուհյան Դանուբի նաւարկութեան իւնստիտան խնդիրնէրը :

Կը աեսնենք որ հողային բաժանումները լրանալուն՝ միմիայն Գեր-
մանիան է որ որեւէ հողային կցում չունեցաւ։ Վեհաժողովին իրաւարար
Պրիմարք յարգած էր Ռայխսթակի առջեւ տուած խոստումը, կատարելով
«զարկեչտ միջնորդի գերը»։ Իրեն համար բարոյական մեծագոյն պահանջ-
աւթիւն մըն էր այս։

Զմոռնանք նաև ըսելու թի՛ դանդաղիրը կ'ապահովէր և բոսական
 ուրբիայէ իսլամ 165.000 քառ. մղոն հողամասերու վրայ կառավարա-
 յան շէնքերու, ինչպէս նաև մահմետական բնակչութեան տնտեսական շա-
 հերը: Բոլոր մահմետականներ տէր կը մնային իրենց անշարժ կալուածնե-
 րուն: Նոյնիսկ երկիրը լքելու պարագային կրնային գանձել վարձքերը իրենց
 կալուածներուն, ինչպէս նաև եկամուտները: «Վադըֆ»ի իրաւունքները
 անձեռնմխելի պիտի մնային: Այս առանձնաշնորհումները շէնք գտնելը արե-
 ւելեան սահմանի վրայ Ռուսերու ձգուած 35.000 քառակուսի մղոն հողամա-
 սերուն յատկացուած 58-րդ յօդուածին մէջ:

Այժմ վերադառնանք 16-րդ յօդուածի 61-ի վերաժման:

Վեհաժողովի երկրորդ նիստին, ժողովականները որոշում մը անցուցած էին, որ ոչ մէկ խնդրաւոր պիտի քննուէր, եթէ ան չէր ներկայացուած ժողովին մասնակցով լիազօր ներկայացուցչին կողմէ :

Մեր հայկական պատուիրակութիւնը չընդունուեցաւ վեհաժողովէն ներս՝ ներկայացնելու իր պահանջները. պաշտպան փաստաբան մըն ալ չու-
նէինք այդ 16-րդ յօդուածը հետապնդող։ Թրքական պատուիրակութիւնը
կրնար հակառակել այդ յօդուածի վիճարանութեան իսկ, եւ դոյն ջնջել բո-
լորովին, ինչպէս հակառակած էին Ս. Սթեֆանոյ՝ առարկելով թէ «հայկա-
կան հարց դոյութիւն չունի»։ Հակառակ Սուլթանի հաւանութեամբ Պերլին
ղրկուած հայկական պատուիրակութեան, Թրքական պատուիրակութիւնը
քաջալերուած կարգ մը լիազօրներու անտարբերութենէն՝ առաջարկած էր
որ 16-րդ յօդուածը ջնջուի։ Ներսէս պատրիարքի 2 Օգոստոս 1878-ի ատե-
նախօսութեան հետեւեալ արտայայտութիւնը զայս կը փաստէ. «Զի եղան
քաղաքագիտաց չըթունք որ հնչեցին այս բառը...»։ Քանի որ վեհաժողովը

Ս. Սթենֆանոյի դաշնագիրը վերաքննելու համար դումարուած էր, այդ դաշնագիրին մէջ 16-րդ յօդուած մը կար, որով ստիպուած այդ յօդուածը եւս պիտի քննուէր: Բայց, ինչպէս վերը տեսանք, լիազօր մը պէտք էր որ զայն օրակարգի հարց ընէր: Միշտ Ներսէս պատրիարքի նոյն ատենախօսութենէն (2 Օգոստոս 1878) կը լուսարանուինք. հոն կը կարդանք. «...Վերջապէս աւագադոյնն այն աւագաց եւ ճարտարադոյնն ի քաղաքադիտաց նախադահ իսկ Աւագ Ժողովին, որ մասնաւոր ուշադրութեամբ քննած էր մեր խնդիրը եւ մեր զիրերն, ամենայն եւ մասնաւոր հոգատարութիւն յայտնած առաջին օրէն մեր դատին համար, պաշտօնական կերպով ներկայացուց եւ օրակարգն անցուց Մեծ Ժողովին, Կ. Պետոյ Հայոց պատրիարքին նամակը առ նոյնինքն նախադահն, հայ պատգամաւորաց խնդրադիրն, Հայաստանի վարչութեան համար ծրարելաւ կանոնադիրը եւ Հայաստանի վրայ վիճակադրական տեսութիւն մը»:

Վերջապէս 4 Յուլիսին, երբ 16-րդ յօդուածը վիճարանութեան կը դրուի — ինչպէս կը տեսնենք 13 Յունիսին սկսած էր վեհաժողովը եւ 16-րդ յօդուածը մէկդի դրուած մինչեւ 4 Յուլիս — Սալզպրին կը մերժէ առաջին մասը. չ'ընդունիր որ ուսւ գինուորներ բանակին հայարնակ դաւառներու մէջ: Անպիտոյ համար վտանգաւոր էր ուսւ բանակներու ներկայութիւնը հայարնակ հօգերու վրայ: Շուալուով ղխտել կու տայ որ բանակին հեռացումը կրնար խռովութեանց պատճառ դառնալ: Վիճարանութիւնը կը յետաձգուի յաջորդ նիստին:

5 Յուլիսին, Սալզպրին փոխտնօրիններ կը մտցնէ առաջին տողերուն մէջ. կ'ուզէ որ Բ. Դուռը 6 մեծերու հետ համաձայնութիւն մը կնքէ բարեկարգութեանց գործադրութիւնը ապահովող: Գարաթէոսորի ձայն կը բարձրացնէ եւ կ'առաջարկէ, որ փոխանակ նման համաձայնութեան մը ստորագրութեան, «Բ. Դուռը սիրով յանձն կ'առնէ հազորդելու 6 մեծերուն՝ ձեռք առնուած միջոցներն եւ անոնց արդիւնքը»:

Շուկալով, «Եթէ Բ. Դուսն ընդունի ձեռք առնուելիք բարեկարգութիւններն եւ սակայն դանոնք չզործադրէ, աւելորդ է անոնց յիշատակութիւնն անդամ. ինք նախադասութիւն կու տայ Սալգարեիին առաջարկին»:

Իսկ նախագահը լնաւ դործնական չի գտներ անդլիական առաջարկը թէեւ Հայոց համար աւելի նպաստաւոր էր: Պիլըմարք, ինչպէս նաեւ միւս պատուիրակները, շատ լաւ գիտէին որ Թուրքը առատ խոստումներ պիտի ջամբէր եւ յանձնառութիւններ պիտի ստորագրէր՝ չյարգելլու համար: Մէ-
ծիտի օրէն դոյութիւն ունէին խաթթերը, եւ Եւրոպացիք հասկցած էին որ անոնք դործադրուելիք օրէնքներ չէին:

Սալղաթընը կը խնդրէ որ վիճարանութիւնը յետաձգուի, որպէսզի ժամանակ ունենայ կրկին ուսումնասիրելու հարցը եւ նոր բանաձեւ մը ներկայացնելու :

Վերջապէս 8 Յուլիոն, վեհաժողովի փակումէն 5 օր առաջ, մեծահարս Սալզարին թուրք պատուիրակութեան հետ համախորհուրդ բանաձեւ մը կը ներկայացնէ, որ առանց ալեկոծ վիճարանութեան կ'ընդունուի եւ

ափերուն վրայ: Մէհմէտ Ալին անասման հիացում ունեցաւ՝ իր Պոնտֆար-
թին վրայ: Անդլիան կ'ուզէր վերջնականապէս չեզոքացնել Փրանսիան ազ-
գեցութիւնը եւ ամէն կերպով կը փախաքէր որ Փրանսա հրամարի Եղիպ-
սոսի վրայ ունեցած յաւակնութենէն: Պերլինի վեհաժողովին՝ Անդլիացիք
կ'առաջարկեն որ Փրանսա կրնար Թունուզը գրաւել երբ որ ուզէր: Պիզմարք
եւս հաւանութիւնը կու տայ՝ քարիւղին վրայ կրակ նետելով: Հետեւ՝ որեւէ
բողոք բարձրացնելէ, կը քաջախիճ Փրանսան որ դարի տայ դադարաւայրե-
րու քաղաքականութեան, հաստատով նոյնիսկ որ իրեն գործիւ պիտի
կանգնէ: Պիզմարք գիտէր որ Թունուզի վրայ Իտալացիք աչք ունէին. տա-
րիներէ ի վեր հոն իտալական դադար մը հաստատուած էր. որով՝ Թու-
նուզի գրաւումով՝ երկու քոյր տէրութեանց մէջ կրնային թշնամական դառ-
նալ բարեկամական յարաբերութիւնները:

Պիզմարք այն համոզումը ունէր որ Թունուզի գրաւումը Փրանսան
զօրացնելէ աւելի՝ պիտի տկարացնէր. եւ առաջարկար Ափրիկէով գրադած
ըլլալուն, պիտի դադրէր Ալգաս-Լորէնի վրիժառու մտածումէն: Կը նախա-
տեսէր նաեւ որ դադարաւայրեր գրաւելու մարմաջէն՝ անոր ոյժերը պիտի
ցրուէին եւ ջլատութեան մասնուէին: Պիտի հանդիպէր նաեւ՝ մօտ ապագա-
յին՝ անգլիական ընդդիմութեան մը:

Վատինկիթան, թէեւ անձնապէս շատ կողմնակից էր դադարներու ծա-
ւալումի, սակայն առաջարկուած պատասը իւզատ ըլլալուն կը փութայ ըն-
դունիլ:

Այդ ժամանակաշրջանին, Փրանսական մեծամասնութեանց մօտ Ալ-
գաս-Լորէնը վերաբրուելու դադարարը՝ շատ սուր հանդամանք կը ստա-
նար: Ժիւլ Ֆէրբէի դադարականական քաղաքականութեան գէժ Բլեմանսոն
մեծ ընդդիմութիւն կը ցուցնէր: Իր հառերու մէջ բռնու կերպով կը քննա-
դատէր կառավարութեան դադարականական ձեռնարկները: «Գաղթաւայրերը
ծուղակներ են տկարացնելու Մայր Հայրենիքը. մեզի համար նախ Փրան-
սայի պաշտպանութիւնը առաջին դէպքի վրայ կու դա: Փրանսայի սահման-
ները Հոնոսի ամրանքներու վրայ են եւ ո՛չ թէ Մահարայի անապատներուն
եղերքը. ո՛չ ալ Մէրոնի կամ Նիկերիայի ամրանքները... Փրանսա պէտք
ունի իր բոլոր զաւակներուն... երկրի տնտեսութիւնը Եւրոպայի մէջ է...
եւն. եւն.»։ Գաղթականական ձեռնարկը մինչեւ իսկ «Բարձրագոյն դաւա-
ճանութիւն» անուանած է:

Դէպքերը այնպէս բերին որ Պիզմարք սխալած էր իր հաշիւներուն
մէջ: Փրանսացիներուն տրուած քաջախիճանքը եւ հրամայումը նուէրը՝ Փրան-
սայի ապագայ դադարին կոյրութեան արշալոյսը ուրուագծեցին: Գեր-
մաններ հանդիմարձան որ այդ հողամասերը հարուստ շտեմարաններ պիտի
դառնային իրենց նախանիւթերով եւ դադարին բանակներով. Ափրիկէն
տոբրանոց մը եղաւ քաջ պինդութիւնը եւ դադարին բանակները սարսափ աղ-
ղեցին 1914—18 պատերազմին՝ դերման բանակին: Միայն Փրանս. ճակատը
նահատակուող մահմետականներու թիւը 300.000-է աւելի եղաւ:

Անգլիացիք եւս նոյն տեսութիւնը ունէին: 1898-ի Ֆաշոտայի դէպ-

քին, ամէն ազատութիւն տուին Փրանսացիներուն՝ կեդրոնական Ափրիկէի
եւ Մահարայի մէջ ուղած գրաւումները ընելու: Թէեւ դոյացած համաձայ-
նութիւնները Անգլիացիներու հետ՝ դորձագրութեան գրուեցան 1904-ին
միայն: Այդ առթիւ Լորտ Սալզբորին հեղնարար ըսած է. «Թոյլ տանք որ
կոյրու աքաղաղը ուղածին պէս քերէ անապատի աւաղները»: Այդ աւաղ-
ները իր կարգին Փրանսան նուէր ընել ուղեց Իտալացիներուն: Մուսոլինի ո-
րտալից ճառերով կը պահանջէր Նիս-Սալուա նահանգները, Քորսիքա
կղզին, ինչպէս նաեւ Թունուզը: 1938-ին, Փրանսայի առաջին նախարար Լա-
վալէ, իտալիոյ բարեկամութիւնը շահելու համար՝ Մուսոլինիին առաջարկեց
տալ Մահարայէն ընդարձակաձաւալ հողամաս, որ սահմանակից կ'ըլլար
Թրիփոլին. Փաշիստ իշխանապետը արհամարհանքով մերժեց. չէր ուզեր
աւաղներուն տիրապետել:

Կոյրու աքաղաղը այնքան քերեց այդ աւաղները, որ աւաղներու ըն-
դերքէն նախացալաքեր ժայթքեցին... բայց, աւաղ, քիչ մը ուշ:

Փրանսա մերժած չըլլալու համար Պերլինի բողմականներուն առա-
ջարկը, կը դրաւ Թունուզը 24—4—1881-ին: Թունուզի պէյը արդէն Փրան-
սական կառավարութեան 125 միլիոն Փր. պարտական էր: Նախքան գրա-
ւումը, Փրանսա ունէր երկրի թղթատարութեան մենաշնորհը. չինած էր
200 միլոն երկաթուղիի դիւ եւ 250 միլոն եւս շինելու առանձնաշնորհում: Եւ-
նամ էր նուահանգիստ մը: Բարձրագոյն Դուռը պղատոնական բողոք մը
բարձրացնելով դոհացաւ սոյն գրաւման առթիւ:

Իտալացիք, որ եկած էին վեհաժողով կարկանդակէն բաժին մը ու-
նենալու, կը դոհանան հեռուոր ապագայի մը մէջ Թրիփոլին գրաւելու խոս-
տումով:

Հոն եփուեցաւ նաեւ Ափրիկէն մեծերու մէջ բաժնելու ծրարելը: Պեր-
լին եղաւ դադարականութեան համաժողովը 1885-ին: Մեծերը հաստատեցին
իրենց ազդեցութեանց դատին ամբողջ Ափրիկէի մէջ: Գերմանիա գրաւեց
Հնդկական ովկիանոսի ամրանքը, Մոզամպիքի հիւսիսի հողամասը եւ Ատ-
լանտեանի վրայ, Անկոլայի հարաւի հողամասը: Հուսկ յետոյ Փրանսայի
հետ, ի փոխարէն Մարոքի, Գամբուին, 1904—5-ին: Իսկ առիւծի բաժինը
ինկաւ Ալյուիսին: Փրանսա գրաւեց նաեւ Մատակասքարը եւ Մահարան:

Ինչպէս կը տեսնենք, ստորագրեալ դաշնագիրէն դուրս, վեհաժողո-
վին մէջ ինչպիսի՞ անխուլ համաձայնութիւններ եղան, որոնք ծնունդ պիտի
տային ապագայ նոր արիւնահեղութեանց, որովհետեւ հոն հաւաքուած մե-
ծերու ներկայացուցիչները մոռցած էին քրիստոնեայ համայնքներու կեն-
ցաղի բարեւաւման ծրարիւնները եւ թրքական պատերազմի ծագումին պատ-
ճառը, այդ բռնակալութեան տակ հեծող փոքր ազգերու ազատազրու-
մը, բայց ատիկա սոսկ պատրուակ ծառայեց: Պատուիրակները հոն հաւաքուած
էին նորին չարաչափութիւններ որոճալու, առկախ հաշիւներ կարդալու,
բանամարտելու, լուռ եւ մահացու պայքար մղելով, քողարկուած զործեղա-
կերպերով պաշտպանելու զբանաւորական շահեր: Դաշնագրին բոլոր յօդ-
ուածները կը պարտնակեն նախամտածումը եւ նախատեսումը վերապա-

հոգիներ, նախապատուութիւններ: Արմատական ազգութիւնը եւ կըրտութիւնը միջոցներու չգիտէին, վերջ գնելու տառապող ժողովուրդներու ողբերգութեան: Նախապատուութիւն տրուեցաւ կէս միջոցներու, բախտաբայժի դարմաններ կիրարկուեցան զիտումնաւորապէս, որպէսզի շարաւալի վէրքը մնայ անբուժելի, ինչ որ իրենց պատեհութիւններ պիտի ստեղծէր նորանոր միջամտութիւններու:

Պատահական չէր մեծերու Սուլթան Համիտի հանդէպ ցոյց տուած բարի կամեցողութիւնը: Սուլթանը Սալիֆան էր համայն մահմադականներու: Այլ ժամանակ, Անգլիոյ 60, Գերմանիոյ 20 միլիոն մահմադական հոգատակներ ունէին: Չարը եւս ունէր մեծ թիւով մահմադական հոգատակներ, Թաթարներ, Թիւրքմէներ, Պաշտոններ, Երզնկներ, Աղէրներ, եւն: Եթէ ճարը Սալիֆայի նստատեղը — Պոլիսը — զրաւէր, երկրագոյնը ըստ մահմադականներն Եւրոպայի գէթ պիտի ելլէին:

Եւրոպացւոց անտեսական շահերը գերիշխող էին: Միջազգային թափառական դրամադուրը արթուն էր, անտեսանելի ոյժեր խաւարի մէջ կը շարունակէին դործել ու հսկել իրենց շահերուն վրայ: Պերլինի մէջ ալ, անխոստովանելի սակարկութեանց մէջ, անտեսական է որ կը յաղթանակէր քաղաքականի վրայ. շահու մարմաջը դրամատէրները կը մղէր դէպի տիրապետութիւն. իրենց նշանաբանն էր՝ վաստիկ տիրապետելու համար, տիրապետել՝ վաստկելու համար:

Բոլոր դաշնադիրները քննադատուած են. հազուադիւրս են արդարութեան վրայ հիմնուած դաշնադիրները: Յազթողը միշտ պարտադրած է իր կամքը պարտեալին, եւ յաճախ՝ անընդունելի ու ծանր պայմաններով: Որով ամէն խաղաղութեան դաշինք յղի է ապագայ պատերազմներով:

Ռուս-թրքական պատերազմին, յաղթական Ռուսիան պարտեալի աթոռը զրաւեց: Թէեւ Պիզմարքն է որ վարեց վեհաժողովի նիստերը մեծ ձեռնհասութեամբ, սակայն վեհաժողովին որոշումները զրեթէ պարտադրութեան Անգլիոյ կողմէն: Վիթթորիո թագուհին համար Հնդկաստանի ճամբաներու ապահովութիւնը՝ ամենէն կենսական հարցն էր: Երկրագոյնը մէկ հինգերորդն իր տիրապետութեան տակ առած, աշխարհի որեւէ մէկ անկիւնը ծագած ամենազոյգն խլրտուած մը՝ կայսրութեան առողջութեան միասակար էր. Հնդկաստանի վրայէն անգլիական ազդեցութիւնը ջնջել՝ կը նշանակէր կայսրութեան կործանումը. հետեւաբար իր շահը կը պահանջէր որ ներկայ հաւասարակշռութիւնը սլահուէր: Թուրքիոյ գոյութիւնը եւ անոր հողամասին ամբողջականութիւնն ապահովել՝ անհրաժեշտութիւն մը նկատուած էր: Թիէր ճշդատօրէն ըսած էր. «Թուրքիան կրնայ մեռնիլ. սակայն իր դիակը կէս դար պիտի ժանդահուէ Եւրոպան»:

Տիգրաւէլին, ձեռքը սուրի երախտալիւն վրայ, առանց զայն պատեանէն հանելու, Անգլիոյ շահը ամէն բանէ գերիլեր բռնելով, պարտադրեց իր կամքը վեհաժողովին: 1863-ին Անգլ. Խորհրդարանին մէջ արտասանած մէկ ճառին մէջ՝ հետեւեալ կերպով արտայայտուած է. «...Ո՛չ Կեսար, ո՛չ Շարլըմանը չկրցան իշխել Անգլ. կայսրութեան հաւասարող երկրամասի մը

վրայ: Մեր սահմանադրութիւնը՝ աշխարհի շորս ծագերը հառած են. մեր զրօշը կը ծածանի երկրորդունդի բոլոր ջուրերուն վրայ»: Տիգրաւէլին մեղի չըսեր, թէ ի՞նչ անմարդկային միջոցներ դործածեց նման կայսրութիւն մը հիմնելու համար: Տիգրաւէլին հպարտ էր իր նուաճումներով. իր կառավարած տիեզերական կայսրութիւնը աւելի հաստատ հիմերու վրայ դրաւ եւ անոր փառաւորութիւնը 1919-ին պիտի հասնէր նուաճումներու զագաթնակէտին: 1876-էն ի վեր, շնորհիւ իր վարած քաղաքականութեան, Վիթթորիան «կայսրուհի Հնդկաստանի» տիտղոսը պիտի կրէր, որով Պերլինի վեհաժողովը կարելի է անուանել Բրիտանական խաղաղութիւն: Իսկ Տիգրաւէլին զայն կոչած է «պատուաւոր խաղաղութիւն»:

Բայց այս «պատուաւոր խաղաղութիւն»ը իր ետին ձեռք գծողներու խմբակ մը: Ո՛չ Խաղաղիք, ո՛չ Աւստրիացիք չէին ուզեր որ Սերպեր Ազրիականի վրայ Տիւրքացոն իրր նստահանդիստ ունենան: Սերպեր եւ Մոնթենէլըրոցները բաժին կը յատային Պոսնա-Յերսէքէն. Պուլիարներ եւ Ռումանացիներ գծող՝ մնացին: Չարը դորաւար Օպրուկէֆը կը զրկէ Սոֆիա, որպէսզի Պուլիարները ժամանակաւորապէս ընդունին իրենց երկրին երկուքի բաժանումը՝ Արեւելեան Ռումէլիի ստեղծումով. ան 80.000 զէնք կը բաժնէ ժողովուրդին եւ կ'ըսէ. «զէնք դործածել սորվեցէք եւ սպասեցէք յարմար առիթի մը»: Այս խրատը Հալիբոլս համար ալ ի դօրու էր... Բաղմաթիւ ուս թարձաւ Ռումիճան զինուորականներ Պուլիարի միացին. ուսական բանակը մեծ քանակութեամբ պատերազմական պիտոյք ալ ձեռք հոն: Յունաստան եւս գծող՝ մնաց հակառակ Փրանսական եւ իտալական լիազօրներու յունական պահանջներուն պաշտպանութեան: Յոյներ յուսախար եղած կը զզջային անգլիական սպանալիքին հետեւանքով պատերազմի չմասնակցելուն. Թրակիոյ խնդիրը կը մնար անյօշ. Յունաստանի կցուելիք հողամասերը երեք տարի վիճարանութեան նիւթ դարձան, եւ ամէն տարի Յոյներ ապրեցան պատերազմի մը մղձաւանջով: Նշելի կարեւոր կէտ մըն ալ: Սան Սթեֆանոյի դաշնադիրին մէջ Յոյներու վերաբերեալ ոեւէ յօդուած չգոյութիւն չունի. Պերլինի դաշնադիրով Յոյներու ձգուեցան Եպիրոսի եւ Թեսալիոյ նահանգներուն որոշ մասերը, որոնք փամփուշտ մը իսկ արձակած չէին...

Կար Մեծն Ռուսիան եւս:

Ռուս-թրքական հաշտութիւնը յաղթութիւն մըն էր թէ պարտութիւն: Կարծիքները կը տարբերին: Փոթորկալունչ վիճարանութիւններ արձանագրած է ուսական մամուլը թեր ու գէթ: Չափազանց աղգամօրներ — ինչպէս Կատկով — պոռացին. «Յետ այսու Պոլսոյ ճամբան Պերլինէն կ'անցնի»: Ստուար էր թիւը այն Ռուսներուն, որոնք կ'ուզէին շարունակել պատերազմը: Սակայն զիւանադէտներ խոհմարար ուղեցին քիչով գոհանալ այս անգամ: Թուեցինք իրենց հանդիպած խոչընդոտները: Ռուսիա եւրոպական սահմանադրուին վրայ որեւէ հողային կցում չէր կրցած կատարել, րացի Պեսարապիայէն, որ 56-ի պատերազմին իրմէ խլուած էր: Սեւ ծովը կը շարունակէր մնալ ուս նաւատորմին բանա: Ռուսներու զինուորական յաղթանակը զիւանադիտական պարտութեան մը կը յանգէր: Ռուսները կա-

բերի է կոչել յայնքան տարածակներ: Անկյո-սուս մրցակցութիւնը այս
դաշնագրին հետեւանքով օրէ օր պիտի սաստկանար. Անգլիացիք ամէն տեղ
Ռուսերու առջեւ պատ պիտի քաշէին, երբ անոնք ազատ ծով մը իջնելու
ուրաճ ընէին. օրինակ՝ Պարսից ծով, եւ Պարսկաստանի մէջ երկու ազգացու-
թեան դատիւներու բաժանում: Ռուսեր իրենց կողմէ սկսան թուրքական
սահմանադրութիւնը դժուարութիւններ հանել Անգլիացիներուն՝ հասարակ
Ղուկասֆի հրամանատարութեամբ. մրցումը ծուայ դատ դէպի Աֆղա-
նիստան եւ հայկական սահմանադրութիւն: Ռուսերուն չէին պակսեր կերպեր՝
Անգլիացիներուն դէմ ամենաթեւեռ սերմեր ցանկնու: Հնդկիկները չէին սիրեր
սահմանադրական Հնդկիկները — ներկայ փաթիւններ — որոնք կախ միւս
կ'ուտէին. իսկ վերջիններն ալ կ'ուտէին Հնդկիկները, որոնք խղի միւս կ'ու-
տէին: Գաղանի փրօպագանդներ կազմակերպեցին, որպէսզի Հնդկիկները թո-
թափեն անգլիական լուծը: Աֆղանիստանի խնդրոյն առթիւ, յորա Սալգարիի
բերնով «Ռուսերու եւ մեր միջեւ՝ անհասկացողութեան ոչ մէկ արգելք կայ»
Ասիոյ մէջ մեր երկուքին համար ալ տեղ կայ» բռնով յարտարարութիւններ
բնկու համաձայն Անգլիան 1885-ին:

Ռուսեր, ինչպէս Խրիմի, նմանապէս այս պատերազմին ալ Անգլիա-
ցիներուն զօհը եղած էին: Մեզի համար հանելուկ կը մնայ սա հարցը թէ՛
ինչո՞ւ ձարական գիտնադիտութիւնը չէր կրցած թափանցել անգլիական
քաղաքականութեան ներքին ծալքերուն: Անգլիան չունեցաւ յարտարարու-
թիւնները պէտք էին դիրքեր սթափեցնել: Փարսկաստանը րոտն է. «Թուրքիոյ
ներկայութիւնը պատուար մըն է Ռուսիոյ դէմ»: Ամէն անգամ որ իր շահը
պահանջած է, դաշնակից փոխած է ճգմելու Ռուսիան: Պանափաթիւն դէմ
Անգլիա կրկին դաշնակցած էր Ռուսերուն հետ: Անոր համար երկկուան
թշնամին կրնար փազուան դաշնակից գտնուի: Փարսկաստանը արձեւած էր
1—3— 848-ին. «Մենք ո՛չ մշտնջենաւոր դաշնակից, ո՛չ յաւիտեանական Թր-
նամի ունինք. մի միայն մեր շահերն են որ մշտնջենական են. որով մեր
պարտականութիւնը մեզի կը հրամայէ հետապնդել մեր շահերը»: Խրիմի
պատերազմին տխուր արդիւնքը՝ դառ չէր ծառայած Կորչաքովին, եւ՝ սխա-
լած էր:

Կորչաքով գտնադատներ ունէր նաեւ հանդէպ Պիզմարքի: Ան թու
տուած էր որ Աստուրիան՝ Անգլիոյ դաշնակից գտնուի: Անգլո-սաւարական
համաձայնութիւնն է որ կասեցուցած էր ռուսական յայտնադիրը: Ու նաեւ՝
Պիզմարք պէտք եղածին պէս չէր պաշտպանած՝ վեհաժողովին մէջ՝ ռուսա-
կան տեսակէտը: Եթէ Պիզմարք սպաննական դիրք մը բռնէր հանդէպ Տի-
րաէիի, Ռուսերու գինակից ըլլալու խաղ մը արտայայտելով, դուք թո-
ղուհույն ներկայացուցիչը ստիպուէր տեղի տալ:

Պիզմարք վեհաժողովի առաջին նիստերուն, իր հնարաւորութեան
սահմանին մէջ՝ ցուցուց կողմնակցութիւն հանդէպ Ռուսերուն. յետոյ ըսած
էր. «Ռուսերէ աւելի ռուս չէի կրնար ըլլալ»: Սակայն յետոյ թեւ-թիկուեց
եղաւ Աստուրիոյ, նկատի առնելով Գերմանիոյ շահերը: Իր գիմաշնութեան

դիտուոր պատճառներէն մին՝ ձարական վարչութեան խախտւա կացութիւնն
ու ներքին խլրտումներու վախը եղած է: Պիզմարք իր կարգին չէր ներած
Կորչաքովին, որ 1875-ին Անգլիոյ միանալով արդեւ եղած էր Գերմանացի
վրայ կրկին յարձակելու ծրագրին:

Թէեւ Պիզմարք զիտցաւ վարպետօրէն շահիլ Ռուսերը, եւ ստեղծեց
երեք կայսրներու դաշնակցութիւնը, որ ծանօթ է պատմութեան մէջ
Dreikaizerbunt անունով, սակայն Պիզմարքի դործէն քաշուելէն ետք, Աքիւր-
նէվէ ստորագրուած դաշնագրեր՝ 1890-ին չորսուեցաւ: Եթէ այս երեք մեծ
պետութիւնները անկեղծ ըլլային, կրնային աշխարհի տիրապետել: Սակայն
միշտ ու միշտ նոյն երկուցիներն են որ կը կրկնուին — իրարու հակառակ
շահերու դոյութիւնը: Արդէն Պիզմարքի օրէն՝ 1879 Նոյ. 7-ին կնքուած
ռուս-գերմ. դաշնագրին համար եւս, ըլլա՛յ Ռուսիոյ եւ ըլլա՛յ Գերմանիոյ
մէջ, անպակաս չեղան հակառակորդները: Երկու պետութիւնները իրարու
վրայ վստահութիւն չունէին: Ս. Փեթերսպուրկ կը բողոքէր ռուսական դա-
րին ու ցորենին վրայ դրուած մաքսերու դէմ. միւս կողմէ՝ Գերմաններու
պատկանող հողամասեր՝ սպասեղհականացումի կ'ենթարկուէին: Նաեւ ան-
դունդը մեծ էր երկու ազգերու մշակոյթին. օրթոտքս կրօնքը, բարքերն ու
վարքերը՝ անհամապատասխան էին իրարու: Ու դեռ չէր մարած ռուսա-
կան պարտութեան պատճառած տխուր յիշատակը: Ռուսական մամուլի մէջ
արձագանք կը գտնէին ամէն տեսակ դժգոհութիւններ եւ վրէժխնդրութիւն-
ներ: Փարիզի մէջ զօրաւար Աքսիէլէֆ, որուն դերը մեծ եղաւ ռուս-Ֆրան-
սական մերձեցման, հրապարակաւ կը նշատէր ռուս-գերման դաշինքը.
«Այն անձը որ սուրով եւ արիւնով կայսրութիւն մը հիմնած է, միայն ռու-
սական արիւնն ու սուրն է որ կարող են դայն քանդել»: Կը տեսնենք որ
չինախնդրութեան պայարը խորունկ էր, եւ մնաց խորունկ:

Իսկ Պիզմարք 1888 Յունուար 25-ի Ռայխսթայի մէջ խօսած ճառով՝
ինքզինք կը պաշտպանէր անպաճոյճ խօսքերով. «Ռուսիան այն աստիճան
լաւ պաշտպանեցի, որ արժանի կ'ըլլայի ռուսական ամենարարձք շքանշանին,
եթէ դայն վաղուց արդէն չունենայի»: Ինք, որ ռուս-գերմանական գինակ-
ցութեան ախոյեան մը եղած էր, իր կենդանութեան չկրցաւ դայն իրակա-
նացնել. թերեւս զոջոյ իր դործած աններելի քաղաքական առաջին սխալին
վրայ: Իր յաջորդները աւելի ձախաւեր ձեռնարկներ ունեցան, որոնք դա-
հափթեցին Գերմանիան դէպի անդունդ 1914—18 եւ 1940—45-ի պատերազմ-
ներով:

Խուսար Սիմոն իր «Իշխան Պիզմարք» երկասիրութեան մէջ կը գրէ.
«Պիզմարք նոյնիսկ Սառովայի պատերազմէն առաջ Պոնտ-Հերսերը Ա-
ւստրիացիներու առ կ'ուզէր, որուն հակառակեցան Ռուսեր եւ Անգլիացի-
ներ»: Էջ 448 կը կարդանք. «Ռուսերու հետ բարեկամութիւնը չկոչելու հա-
մար, Գերմաններ կը նախընտրէին Օսմանի կայսրութեան ամբողջութիւնը
Ռուսերու առջ»:

Արդարեւ Պիզմարք 15 տարի անդադար աշխատեցաւ որ Ֆրանս-ռու-
սական մերձեցումը արդիւյ է: Ամէն ճիշդ թափեց հանդարտեցնելու վիճանն,

առանց դժգոհացնելու Ս. Փեթերսպուրկը: Իբր արդիս միջնորդ, միշտ ձարը
կը հանդարտեցնէր, առանց սրգոյցնելու Վիեննայի Զրաւնստւո Վոյէճիք:
Այս'ր կ'ըսեն զիւանադիտութիւն...

Վերջապէս, մեծամեծներու լիազօրները պիտի վերադառնային իրենց հայրենիքը, ներքին զոհուհալուծեամբ՝ խորիւս եւ հպարտ :

16-րդ ՅՕԴՈՒԱԾԻ ԾՆՈՒՆԳԸ

ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ՊԵՐԼԻՆ ԵՐԹԸ

մը առաջ, զօրավար Սքոթլէյֆ—Շիփան եւ Գոթան նուաճար, ինչոք թէպէտ եւ Փլենայի հերոսը — Մոսկուա հանրատունի մը մէջ կը մահանայ զինով լինակի մէջ, հազիւ 40 տարեկան: «Կազէթ տը Մոսքու»-ի տնօրէն Գաթֆիլ լուր կը արուի, որ պէտք եղած կարգադրութիւնները կը տնօրինէ... առանց ուշադրութիւն արթնցնելու, զիակը նախ Գրեմլին, ապա Ս. Փրկիչ Եկեղեցի կը փոխադրուի:

Վեհաժողովի վերջաւորութեան, Պիզմարք կը կանչէ օսմանեան լիազօրները եւ առանց ձեռնարկի կ'ըսէ անոնց. «Հիմա դո՛ւ պէտք է ըլլաք. ձեզի 20 տարուան խաղաղութիւն մը ապահովեցինք: Այս ժամանակաշրջանը պէտք է դորձածէք՝ կիրարկելու ձեր ստանձնած բարեկարգութիւնները: Ասիկա Թուրքիայի վերկութեան վերջին լաստն է»: Ապա քմծիծաղով մը կ'աւելցնէ. «Ի՞նչ թէ հաւատացած եմ, այլ վստահ եմ որ բան մըն ալ պիտի չընէք»:

Մենք տարրեր կրնանք մեկնել Պիզմարքի արտայայտութիւնը: Վեհաժողովը Սուլթան Համիտին 20 տարի ժամանակ չնորհեց, որպէսզի կազմակերպէ հայկական ջարդերը: Պիզմարք լսած է նաեւ. «Թուրքեր ո՛չ դրամ, ո՛չ ալ մարդ ունին բարեկարգութիւնները դորձադրելու համար»:

Պիզմարքի հանդէպ Թուրքերուն ունեցած հակակրանքը աւելի խորունկ արմատ ունի, կը կարծուի: Իր նախահայրերէն Գաթիքէն Պիզմարք, 1560-ին, մասնակցած է Թուրքերու դէմ մղուած պատերազմներուն:

Հրեաներու հանդէպ ունէր նաեւ հակակրանք, հրեայ մը 1866 Մայիս 7-ին վրան զէնք կը քաշէ: Անյաջող մահափորձ մը որ զինք չի վիրաւորեր իսկ:

**

Պերլինի դաշնադիրն ալ պիտի չյարդուէր, ինչպէս շատ մը ուրիշ դաշնադիրներ: Երկու ցալտուն օրինակներ հերիք են այս իրողութիւնը հաստատելու: 1831-ին Լոնտոն ստորագրեալ դաշնադիր մը կ'ապահովէր Պելճիքայի չէզոքութիւնը: 1914-ին Գերման Պելթման Հոլմէկ՝ «Թուրքիէ քուրճ» անուանեց զայն եւ յարձակեցաւ Պելճիքայի վրայ:

1929 Յունուար 1-էն 1945 Սեպտ. 2, ձաբոն 18 միջազգային դաշնադիրներ պատռեց, գրգռելով իր ստորագրութիւնը: 14 հատին ինք նախադրեալ եղաւ հակառակ Ադրբեյջան Ընկերակցութեան (Ժրնեւ) անդամ ըլլալուն:

Որով դաշնադիրները կը ստորագրուէին չյարդուելու համար:

Նախորդ դուրսերով ջանացինք պատկերացնել այդ ժամանակաշրջանի միջազգային քաղաքականութեան զաղանի կամ ակնյայտնի բոլոր երևոյթները — ոռոս-թրքական պատերազմի ծագումը, ապա Պերլինի վեհաժողովի դուժարումը եւ դաշնադիրն ստորագրութեան պարագաները: Դէպքերը դիտեցինք եւ արձանագրեցինք չէզոքի ակնոցով, մեր տեսողութեան կարելիութեան սահմանին մէջ: Այժմ տանք հակիրճ կերպով եւ իրենց ժամանակագրական կարգով հայկական հարցին հոլովոյթը, 16-րդ յօդուածին ծնունդը, պատուիրակութեան մը կազմութեան եւ զէպի Պերլին ուղեւորութեան զրգապատճառները եւ ստացուած արդիւնքը:

Ըսինք որ Սուլթան Համիտ երբ դա՛ բարձրացաւ, Հայերու հանդէպ որեւէ ատելութիւն անուցանելու պատճառ չունէր: Հայը նկատուած էր կայսրութեան ամենէն հաւատարիմ հպատակը: Իր յիշողութեան մէջ շատ թարմ էին իր մեծ-հօր, հօր եւ հօրեղոր դահակալութեան չրջանին՝ հայ Ամիրաներու օսմանեան կայսրութեան մատուցած անդնահատելի ծառայութիւնները եւ անոնց վայելած բարեացակամ եւ նոյնիսկ մտերմական յարաբերութիւնները Օսմանի արքունիքին հետ: Պաշտօնները միշտ բոցավառութեան մէջ էին, իսկ կայսրութեան արեւելակոյտ նահանգները հայաբնակ՝ խաղաղութեան ու վասիս մը կը ներկայացնէին Թուրքերուն. ուստի որեւէ մտահոգութիւն չէր պատճառեր Սուլթաններուն:

Համիտ, եթէ ի բնէ նոյնիսկ դադան մը ծնած ըլլար, չէր կրնար առաջին օրէն իսկ Հայերու հանդէպ թշնամական դիրք մը ունենալ: Պատմութեան մէջ մէկէ աւելի կայսրներ կը յիշուին, որոնք դահաժառանգ եղած տեսնին վայրագ բնաւորութեան ու կենցաղի տէր էին: Թաղադրութենէն ետք, ամենէն խոհեմ ու խելացի արքայի համբաւ վայելած են. օրինակ՝ Տիտոս, Վէսպասիանոսի անառակ զաւակը, հակառակ Երուսաղէմը դրաւելով կործանելուն, իր դահակալութեան չրջանին եղաւ ներդաժիտ ու քաղցրարարոյ արքայ մը, զոր կոչեցին «Մարդկային փափկութիւն»:

Համիտի դա՛ բարձրացած տարին, Սերպերու եւ Մանթէնէկոյցիներու հետ պատերազմը արդէն սկսած էր: Քիչ վերջ տեղի ունեցաւ ոռոսական յարձակումը: Իրեն պէս անխորձ Սուլթանի մը համար, որ զուրկ էր կառա-

հետեւանքով: Պէտք է մոռնալ որ դատարի մութ ծագելէն լոյսի եկած են մեծ Զէյթալիներ, Ամիրաններ, սեղանաւորներ՝ առանց հաշուելու բարձր մտաւորականներու փաղանդը:

Սակայն ընդհանուր որեւէ կազմակերպութիւն գոյութիւն չունէր յեղափոխական կամ ազատագրական ծրագիրներով: — Եղաւ Զէյթալի 1862-ի ազատամբական շարժումը. յիշենք 1863-ի Վանի եւ Մուշի գէպերը, որոնք իրր ցոյց մնացին:

1860-ին Պոլիս հիմնուեցաւ Բարեկարգական Ընկերութիւն մը, հիմնադիր ունենալով Աղաթոն եւ Շիշմանեան. եւ իրր անդամ՝ Մամուրեան, Հայկունի, Օտեան, Ռուսինեան, Պէշիկթաշլեան, Սփանեան, Թաղաբեկեան, Մ. Նալբանդեան. բայց ասիկա՝ քաղաքական կուսակցութիւն մը չէր:

1872-ին Վան «Միութիւն եւ Փրկութիւն» կազմակերպութիւն ընկերութիւն մը հիմնուեցաւ:

1876-ին Պոլիս՝ Արարատեան Ընկերութիւն՝ «Մահ կամ Ազատութիւն» բանաձեւով: Ասոնք շատ սահմանափակ կազմակերպութիւններ էին եւ զբաղւած էին մէկ արդիւնք կրնային տալ: Սակայն անոնք եղան սերմնացաններ՝ ապագայ յեղափոխական կուսակցութեանց սաղմնաւորման ու զործունէութեան, յետ Պերլինի դաշնագրին, առանց մոռնալու Կարինի «Պաշտպան Հայրենեաց» միութիւնը:

Որով, ուսում-թրքական պատերազմի սկիզբը, Հայեր սկսեցին համբերութեամբ կը կրէին տաճկական լուծը, սպասելով եւ միշտ յուսալով բարեփոխման: Հայր կը զգուշանար հրապարակաւ արտայայտել ազատագրման իր տենչը: Խելօքութեամբ կը հետեւէր պատերազմական ճակատի յառաջխաղացումներուն:

Համիտ Օղոստոս 22-ին Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքը պալատ կը հրաւիրէ եւ յոտնկայս ընդունելութեան առթիւ կը յայտնէ իր դոհունակութիւնը՝ հայ հպատակներու բռնած ընթացքին համար, եւ կը հաւատաւոր պատերազմէն ետք պիտի քաղեն իրենց հաւատարմութեան պտուղը: «Բոլոր հպատակներս կը սիրեմ, նամանաւնդ Հայոց ազգը, որ իր դարաւոր հաւատարմութեան արդատիքը տուաւ այս անձուկ ժամանակիս մէջ: Իմ առջեւ իսլամ եւ քրիստոնէայ խորութիւն չունին. ամէնքն ալ Օսմանցի են. կրօնքը Աստուծոյ կը պատկանի»:

Սուլթանը կը պատուէ պատրիարքը Օսմանիէի Ա. կարգի չքանչանով եւ պատրիարքը պալատէն վերադարձին պիտի ըսէր. «Երանի՜ թէ այսպիսի բարի եւ հրեշտականման թաղաւորի մը արժանաւոր հպատակներն ըլլալինք...»:

Թէ որքան անկեղծ էին Համիտի արտայայտութիւնները, կրնանք ենթադրաբար ըսել որ, թերեւս անկեղծութեան նշոյլ մը ունենային: Համիտ կրնար իր մեծ-հօր օրինակին հետեւիլ, հալածել եւ ճնշել Քիւրտերը, որոնք չէին ուզեր կեդրոնական իշխանութեան հպատակիլ եւ կը մերժէին տուրք տալ: Քիւրտերու զսպումով, Հայեր կրնային քիչ մը ազատ շունչ քաշել: Այս առթիւ Համիտի զղացումները կասկածանքի չենթարկելը՝ ներքին կողմեր

մեր ունէր:

Համիտ խորամանկ ալ էր. վերջապէս իրր Օսմանի հարստութեան կտակաւոր, Հայերը սիրաշահելու համար, նման կեդաւոր արտայայտութիւններ ըրած ըլլայ Պատրիարքին, նկատի առնելով Արեւելեան ճակատի վրայ հայ զօրաւորներու ներկայութիւնը: — Պատրիարքը իր կողմէ կոնդակ մը կը հրատարակէ, ուր կը շեշտուի Հայու հաւատարմութիւնը «առ կոնդակ մը կը հրատարակէ, ուր կը շեշտուի Հայու հաւատարմութիւնը» Օսմանեաց». Հայր իրր «կարեւոր եւ անբաժանելի տարր է այդ մեծագոյն Օսմանեաց». Հայր իրր «կարեւոր եւ անբաժանելի տարր է այդ մեծագոյն Օսմանեաց»: Կը յորդորէ «ստէպ քարոզել Հայրենաւանդ հնազանդութեան եւ հաւատարմութեան պարտաւորութիւնները», աւելցնելով զգուշութիւն եւ չրջահայեցութիւն: (Կոնդակ՝ 24—4—1877 թուականով):

«Աստուրել օսմանեան պետութեան նիւթապէս եւ բարոյապէս»: «Օսմանեան երկիրը պաշտպանել, Հայաստանը պաշտպանել ըսել է»:

Համիտ գէնքի տակ կանչեց իր բոլոր հպատակները, 17 տարեկանէն մինչեւ 45 տարեկան, առանց խորութեան ազգի եւ կրօնքի:

Հայոց առաջարկուեցաւ զինուորապետիլ. եկեղեցիներու բեմերէն կոչեր եղան, սակայն Պոլսոյ հայ բեռնակիրներն անգամ խուլ մնացին եղած հրաւերին: Կուշուրն հաղիւ 140 կամուրներ ներկայացան:

Շատ փափուկ խնդիր էր Հայոց զինուորապետութեան հարցը. երկսայրի սուր մըն էր ըլլալ թուրքերուն, ըլլալ Հայերուն համար. որով երկուստեք հակառակորդներ կային:

Հայոց զինուորապետութեան առաջին գաղափարը յղացողն Փոն Մոլթ-բէն եղած էր, ինչպէս պիտի տեսնենք իրեն յատկացուած էջերուն մէջ: Մահ-մետականներուն համար անընդունելի էր քրիստոնէայ-մահմետական խառն վաշտ կազմելու գաղափարն իսկ: Առանձին զօրապունդերու կազմութիւնն ալ իր վտանգները ունէր. հայկական վաշտի մը ստեղծումը, հայկական բանակի ստեղծումը կը նշանակէր:

Հայերուս համար ալ ընդմիջեցաւ էր զինուորապետութիւնը. պարտականութիւն մը կը դրուէր իրենց վրայ, առանց նկատի ունենալու հաւատարմութեան կենսական իրաւունքներէն զրկուած ըլլալին:

Հայ համայնքի մեծամեծաց տեսակէտներն ալ կը տարբերէին. կային համամիտներ եւ հակամիտներ: Իզմիրլեան, Նար Պէյ, Աղաբէկեան՝ հակառակ էին. պարտականութիւն եւ իրաւունք պէտք է զուլընթաց ընթանային. Հայր ո՛չ մէկ պարտաւորութիւն ունէր մէկ օրէն միւսը զինուոր դառնալու. որով թնդանթի կեր պիտի ըլլային առաջին դժի վրայ: Փափաղեան համամիտ էր. ըստ Օտեանի «Պետիլի աւֆերիլէն» մեր տկարութեան տուրքն է». Հայրիկ ըսած է. «Եթէ Հայր սուր կրէ, բոլոր հարստահարութիւնները կը դադրին»:

Կուսակալներէ, գաւառներու կրօնապետներէ եկած տեղեկագիրները կը հաստատէին, որ Հայեր զինուորութիւն ընել չեն ուզեր:

Հաքքը հիւսնայունը իր 17-րդ յօդուածով քրիստոնէաներու զինուորապետութիւնը նուիրագործած էր. բայց վերոյիշեալ նկատողութիւնները արդեւք հանդիսացած էին անոր զործադրութեան. որով մեռեալ տառ մնա-

$$g^{\omega\delta} \quad \zeta_\mu :$$

Թուրքերը կ'առաջարկեն քաղաքական գոյնյեր կազմելու պայտապանութեան. Ազգ. Ժողովէն կը մերժուի: Բայց խրամներ փռելու, սաղմամթերը ու պարէն փոխադրելու համար՝ որոշ թիւով Հայեր կը բերեն իրենց մասնակցութիւնը: Իսկ օտար չըջանակներու մէջ «Գրիօր Հայոց, սուրբ Արքանադիներու» զրոյցը ի զօրու էր: Թրքական մամուլի մէջ բողոքներ բարձրացան. Հայր «տպելախա» անտանուեցաւ: Դոյնիսկ Լալարա, փերճէն «Օսմանեան պետութեան անկման պատճառը քրիստոնեաներն են, որոնք զինուոր չարձանագրուեցան» բռնած է: Մինչ Օսկան Լարա Տեպրիին բռնած էր՝ «Կամաւոր չենք տրձանագրուիր, այլ «Ազգային զինուոր» պիտի բլլանք»:

Բայց կարճատեւ եղան նոր Սուլթանին և Պատրիարքին մեղադրու-
սինի օրերը: Հայեր մեծ չափազայցութեամբ կը հետեւէին հաւատէն եկած
բուրերուն: Զինուորական կազմութիւնը ետկար ժամանակ անորոշութիւն կը
բուրէր. եղաւ տաւն մը որ կոխնեցաւ եւրր նպատատար եղաւ Թուրքերուն:
Բայց երբ սուլտանին յապթութիւնը իր մեղքեական կերպարանքը ստացաւ,
ենթաւեցաւ զինադույ. Խաթրնէն գրաւուեցաւ, և ձորի սպառակայար Սան
Սթեփանոս իջեւանեցաւ. սպառեալովի մասձեկակերպն ու փարմունքն առ-
մատական յեղաշրջումի մը ենթարկուեցան: Պոլսոյ ազատիկն չըմանակնեաւ
մէջ, ինչպէս նաեւ հանրութեան մօտ, բոլորովին արարեր մթնայտութեմ
տակդուեցաւ:

Թրքական բանակի ջախջախիչ պարտութիւնը, հայաբնակ գաւառներու որոշ մէկի մատին հայ զօրավարներու կողմէ զբաւումը, մեծ յոյսեր ներշնչելին Հայերուն, որոնք ուղեցին օգտագործել ռուսական լազթանակա իրենց դարաւոր երազներու իրականացման, եւ ուղեցին իրենց արդար բաժինը մահաւալի բաշխումէն:

Պատրիարքարանք եղաւ խանդավառութեան ներշնչութեան. Պոլիս ապ-
րեղաւ յոյսի եւ հաւատքի ընդհանուր սղեւորութեան մէջ: Օսմանեան կալս-
քութեան հանդէպ հաւատարմութիւն քարոզող (թանի մ. ամիսներ առաջ)
օրուան Պատրիարքի մատակարարող վերիվայր շրջուած էր: Վարժապեա-
կան կարգ մը հայ տաղանդներու կարծիքը խրաչնկելով, դուխըր կ'անդնի
շարժումի մը, որուն սատարած էին օտար պետականներու հետ ունեցած իր
չփոմները:

Լափրնէի զինապապարի համաձայնութեան մէջ, հայկական քարենորոգումներու մասին որեւէ լռողածի մը չգոյութիւնը՝ Պատրիարքը կը սթափեցնէ։ Հայեր ուսն յաղթանակի մտայ մեծ յոյսեր դրած էին եւ հաւատադրած պինդ կերպով, որ այս անգամ ճարր — Հայոց «քեօի» — մեղի պիտի չներհէր եթէ ոչ մեղսական ազատագրութիւն թրքական լուծէն, բայց դոնէ՛ր քաղեկապութիւններ։

Այսօր 13-ին, 9 եպիսկոպոսներու ստորագրութեամբ կը
խմբագրուի աղերասագիր մը Ճարին ուղղուած, ինչպէս նաեւ արտաքին դժ-
բոց նախարարութեան. երկու խնդրասոյրներն ալ Ներսէս Պատրիարքը կը
ստորագրէ: Իզմիրլեան, ալն ասուն եպիսկոպոս, կ'ուղղուի Իջմիածին նա-

մտել մը ի ձեռին, որպէսզի Գէորգ Դ. կաթողիկոսն ալ իր կողմէ աջակցութիւն ինչոքէ ձարին մօտ: Գէորգ Դ. կաթողիկոս, իզմիրլեանը 6 օր սպասեցնելէ ետք, կ'ընդունի և կ'ըսէ. «Գնա ասա այդ գելգելիին (այսինքն՝ Ներսէս պատրիարքին) որ այդպիսի յիմարութիւններէ ետ կենայ. սուրբանը առէս պատրիարքին» որ այդպիսի յիմարութիւններէ ետ կենայ. սուրբանը առէս պատրիարքին»: (ԱՆԱՀԻՏ, 1906, թիւ 2—5, էջ 42):

Լորիս Մելիքով եւս գիմած է կաթողիկոսին, որպէսզի կոնդակով մը կոչ ուզէ արեւմտեան Հայաստանի Հայերուն, որ իրենց աջակցութիւնը բերեն ուսման բանակի յատաճխաղացումին։ Արեւմտեան Հայեր կոնդակի պէտք չունին. անոնք կատարեցին իրենց պարտականութիւնը լիովին։ Անտահման ուրախութեամբ գիմաւորուեցան ձարակաւն վաշտերը հայ բնակչութեան ուրախութեամբ, Արտահան, Կարին եւ այլուր, մնայու համար անվարձ։ Ռուս կողմէ, Կարս, Արտահան, Կարին եւ այլուր, մնայու համար անվարձ։ Ռուս ազատարար բանակին պիտուորները հետո էին հրէշտակներ ըլլալէ. եղան ազատարար բանակին պիտուորները հետո էին հրէշտակներ ըլլալէ. եղան կեղեքումներ եւ անարդարութիւններ, ինչպէս ի Պոլսկարիւս։ Մելիքով կեղեքումներ եւ անարդարութիւններ, ինչպէս ի Պոլսկարիւս։ Մելիքով հանդիպեցաւ կաթողիկոսի կողմէ նոյն մերժումին։ Այս գիւանապէտ ու հետաւեալ կաթողիկոսը՝ պախարակուած է իր այս բնթացքին համար։

Ռուսեր երբ պատերազմ հռչակեցին, իբր պատրուակ՝ Փարիզի դաշնադրի բարեկարգութեանց դործադրութիւնը պահանջեցին։ Օսմանեան կայսրութեան ոչ-մահմետական հպատակներուն խոստացուած բարեկարգութիւններուն՝ Հայտն անունը լռելեայն միայն կարելի է հասկնալ, որով Հայերու որեւէ խոստում չէր տրուած. իսկ ոչ-մահմետական հպատակներն ալ, առերես եւրոպական թուրքիոյ քրիստոնեաներուն համար կը հասկցուէր։

Վարժապետեանի դիմաչընութիւնը սկսած էր Գրգանըզի գինադուլի տտորագրութենէն ետք։ Էլիտթի յաջորդող, անդիական դեսպան Լայարտի բարի պաշտատ մագթելու առթիւ յայտարարած է, որ կը նախընտրէր օսման-
եան տիրապետութիւնը։ Այստ Իլլիէէնի եւ Օսմանի խորհուրդներով կը
սկսի յաճախել Լայարտին եւ ինքնավարութիւն խնդրել։ Պատրիարքը պա-
հան հանջընէր կը ներկայացնէ նաեւ Բ․ Դրան։ Վարչապետ Վէֆիք փաշան, ան-
չուշտ Լայարտի միջոցաւ տեղեակ Հայոց ինքնավարութեան խնդրանքին,
խորամանկօրէն կը քաջալերէ Ներսէսը եւ կը յուսադէ։ 1878 Փետր․ 9-ին
Պատրիարքը կ'այցելէ Վէֆիք փաշային եւ կու տայ տեղեկագիր մը։ Հե-
տեւեալ օր Վէֆիքի այց ի պատրիարքարան․ իբրեւացի կը պահէ Պատրիարքի
պահանջները եւ կը հաւաստէ որ բարեկարգութիւններ պիտի ըլլան։ Ինչպէս
տեսանք, 4 օր ետք 9 եպիսկոպոսներու ազեքստակրը ձարին...

Դիւանագիտութիւնը կը դատաւարարէ Պատրիարքին վրան-բաց երկ-
դիմութիւնը : Դիւանագիտութեան օրէնքը կը պարտադրէ չլսել ինչ որ կը
մտածես :

Վերջապէս Աղղ. Ժողովի օրակարգի նիւթ կ'ըլլայ բարենորոգումներու հարցը. Վարժապետեան կը յաջողի իրեն նման մասնագէտներու տեսակէտը — ալսինքն՝ ինքնավարութեան — մասամբ ընդունելի դարձնել:

Ռուս սպայակոյտը Ս. Սթեֆանոյ հաստատուած էր եւ իր հաշտու-
թեան վերջին պայմանները կը պարտադրէր թրքական պատուիրակութեան,
որուն մաս կը կազմէին հայազգի իմաչիկ Օտեան՝ արտաքին դործոց հեռա-

գրական գիւանապետ և Սարգիս Համամհան: Ստալակոյտը իջեւանած էր Տառեան Առաքել փաշայի տալարանը: Նուրեան որ Ս. Սթեֆանոյ գացած էր թուրք պատուիրակութեան մը ընկերակցութեամբ փրկասրկեր փոխադրելու պաշտօնով, Ս. Սթեֆանոյ բնակող Ասլանեանի հետ գաղտնի՝ իկնատիէփի կը յանձնեն «Թրքական գերիշխանութեան ներքեւ ինքնավարութիւն» խնդրելու ծրագիր մը:

Ապա Ներսէս պատրիարք անձնապէս կու գայ Ս. Սթեֆանոյ, 25 Փետր.ին ու Մեծ Դուռն Ներսային կը յանձնէ «Ինքնավար Հայաստան ոռւս հովանաւորութեան ներքեւ» ծրագիր մը:

Պատմաբաններ համաձայն չեն Նուրեանի և Ասլանեանի այս խնդրոյն մէջ կատարած գերի մասին: Գանի որ Պերլինի վեհաժողովէն ետք, Ազգ. Ժողովին մէջ Պէկեան հետեւեալ ելոյթը ունեցած է. «Ճիշդիմաստ խորհրդանշոյր» անուանած է Ս. Սթեֆանոյի մէջ անցած-զարձածը, ակնարկելով Օսմանի, Սակփան փառայի և Արսլանեանի վարմունքին:

Պատրիարքը կը խնդրէ որ յօդուած մը դրուի Հայոց պահանջած բարեկարգութեանց պարտադրութեան համար: Պր. Նեաեւթ և Իկնատիէփ կը բարեխօսեն Մեծ Դուռն Ներսային մօտ. կը խմբագրուի ծանօթ 16-րդ յօդուածը: Այդ յօդուածին մէջ նոյնիսկ կաթողիկոսին անունն ալ գնել ուղած են. նման յիշատակութիւն մը սակայն, Ռուսեր կը մերժեն քաղաքական նկատումներով:

Մեծ կ'ըլլայ դարձանքը թրքական պատուիրակութեան, և կը բողոքեն առարկելով թէ «Հայկական խնդիր պոյութիւն չունի»: Բայց Մեծ Դուռնը կը պնդէ, յայտարարելով թէ «Այդ մասին Ն. Վ. Զարէն մասնաւոր հրահանգներ ստացած է»: Թուրքեր կը ստիպուին զիջիլ և Մարտ 3-ին կը ստորագրուի Ս. Սթեֆանոյի դաշնագիրը՝ 29 յօդուածներէ բաղկացեալ:

Թրքական մամուլը իր մողծը կը թափէ Հայերու վրայ՝ դժգոհութեան ալիք բարձրացնելով. հաստատութիւն ազգի կը կոչուի «Ոսլըն Միլլէթ» (դաւաճան ազգ):

Պատրիարքին տաճ քայլը մեղի համար անըմբռնելի է: Անշուշտ Վարժապետեան ինքնապաշտօն չգործեց. Ազգ. Ժողովին մէջ խնդրը փճաբանութեան հարց եղաւ, հակառակ հոն հանդիպած բուն ընդդիմութեան, յաջողեցաւ իր և իրեն ալիս մտածողներու ծրագրի բնորոշելի բնել տալ: Առդէն վեհաժողովէն ետք, իր բրած առեւտրապետութեան մէջ — 2 Օգ. 1878 — կը շեշտէ. «Ես չեմ միայն աշխատողը. այլ իմ է բոլոր պատասխանատուութիւնը»:

Դէպքերը ցոյց տուին որ իր ստանձնած պատասխանատուութիւնը՝ ողբերգական ելք մը ունեցաւ: Սխալելու իրաւունքը ներելի է անհատներու, բայց ոչ՝ «Կոչեցեալներու»: Պատրիարքէն կը պահանջուի նուրբ գիւանադիտութիւն: Ներսէս Պատրիարք դուրի էր նման յատկութենէ:

Ընդունելով հանդերձ ստեղծուած խանդավառ մթնոլորտը, չընող կախարհող գրոյցները, հովուապետի պարտականութիւնն էր գտել ժողովուրդին վրան-բաց հայրենասիրութիւնը, և չառնել ողջմտութեան հակառակ

քայլեր: Ըլլա՛յ Պատրիարքի, ըլլա՛յ Ազգ. Ժողովի իր կողմնակիցներուն որոշումներն ու ծրագիրները՝ մարդկայնօրէն հասկնալի են. բացատրելի կրնան նկատուիլ նաեւ հոգեբանօրէն. կրնանք աւելցնել որոշ տեսակէտներով նաեւ զպաշտօնօրէն արդարանալի. բայց, գլխադիր «բայց» մը կայ, գիւանադիտականօրէն պախարակելի ու դատարարելի: Համայնքի մը պետին համբերութիւնը ստիպողական անհրաժեշտութիւն մըն է, մանաւանդ երբ ան՝ կրօնական մըն է: Պերլինի գեապան Ապտիւլլա Պէյի հետ թուրք պատուիրակ Սալֆէթ փաշան — արտաքին գործոց նախարար — հեծկլտալով եւ արցունք թափելով ստորագրած են Ս. Սթեֆանոյի դաշնագիրը:

Անձնապէս Ս. Սթեֆանոյ ճամբորդութիւնը՝ խալ քաղաքականութեան գլուխ-գործոց մը կարելի է նկատել: Նկատի չեն առնուած ո՛չ թրքական մտափիճակը, ո՛չ պարտուած ազգի մը հոգեբանական փիճակը եւ ո՛չ ալ թուրքերու ազգասիրական զգացումները: Թուրքը՝ ընկճուած, սպառած հոգեպէս, Ֆիզիքսպէս, տնտեսապէս, արիւնյուայ սրտով երբ մտիկ կ'ընէր յաղթական Ռուսին իրեն պարտադրած հաշտութեան դաշնագրին խիստ պայմանները, և ահա մէջտեղ կ'ելլեն՝ Հայեր...: Հոս տեղին է ըսել, Թուրքեր թէեւ չեն ըսած, բայց մտածած են. «Դո՛ւն ալ, Բրուտոս» Կեսարի բացականչութիւնը:

Ռուսեր, Ս. Սթեֆանոյի դաշնագրին մէջ, Սեւ ծովու մէջ արտօնուած թրքական 6 դրահաւորներու՝ Ռուսերու փոխանցումին համար յօդուած մը գրած էին: Սուլթան Համիտ կը մերժէ, և Ա. Եպարքոս Վէֆիք փաշան կը դրկէ Ներսայինի մօտ և կը յաջողի ջնջել տալ այդ յօդուածը: Սակայն 16-րդ յօդուածին ջնջումին համար շատ չի պնդեր:

Անաչառ ըլլանք և ընդունինք որ ռեւէ արքայ, ո՛ր ազգին ալ պատկանէր, նման գէպքի մը առջեւ ընդիպումի, նոյնիսկ քինախնդրութեան նոպայ մը պիտի ունենար անպայման:

Պատրիարքի պարտականութիւնն էր աւելի քան երբեք զոյշ և խոհեմ վարուիլ և հետեւիլ Յովհաննու պատրիարքին գիւանադիտութեան:

Անտեղի չենք գտներ հոս պատմութենէն օրինակ մը յիշել. 1807 Փետր. 8-ին, անդլիական նաւատորմիդր սպառնական մուտք մը ունեցաւ Մարմարա ծովն և Հէյպէլի կղզիին առջեւ խարսխեց: Սուլթան Սէյիմ մայրաքաղաքի բնակչութիւնը ամբողջութեամբ շինելու հրաւիրեց: Եւ ահա թէ ինչ կը գրէ Պէրպէրեան իր պատմագրութեան մէջ, էջ 56. «Եւ հրաման արար իւրաքանչեւ իւր ազգաց զնալ ժողովիլ ի պաշտօն և ի գործ բերդաշինութեան, փասն որոյ և հարկ եղեւ Յովհաննու պատրիարքի հանդերձ հասարակ ժողովրդեամբ զնալ ի պալատն արքայի, և ինքն առաջիկայ լինելով ժողովրդեանն՝ սկսաւ հող կրել ի թիկունս իւր և կիր՝ և որ ինչ պիտոյ էին ի գործ շինութեան»:

«Տեսեալ զայս Սուլթան Սէյիմ Արքայ, և հարցեալ թէ՛ ո՛ր ոք իղէ նա և իմացեալ՝ հրամայէ զգեցուցանել նմա զսամոյր մուշտակ արքայապարզեւ և նստուցանել զնա յաթոնն, զի ինքն մի աշխատ եղիցի, այլ ժողովուրդ իւր փոխանակ իւր»:

Վարժապետեանն ալ «հրեշտականման արքայ մը ունինք» բացական

չելէ ետք, կրնար ճամբու շինութեան կամ բանակի միջերը հայթայթելու կոչուած խումբին մը գլուխը անցնել հայ կամաւորներով, առ երեսու ձեռնարկ մը բնել: Ան ո՛չ հող, ո՛չ կիր կրեց. հակառակ անոր, փոխանակ իրը նուէր սամոյրէ մուշտակով մը պատուուելու, ստացաւ Համիտէ 1000 սակի, տուն մը Օրթաքէօյ եւ ակոնակոնու տուփ մը: (Տեսնել Օրմանեանի «Այդապատում»-ին մէջ այս նուէրներու Վարժապետեանի կողմէ բնդուսուելուն պատճառները):

Հոս բաղդատութեան եզր մը եւս կրնանք նշել Սէյիմի յաջորդ Մահմուտ Բ-ի եւ Համիտի վարուելակերպին մէջ հանդէպ երկու քրիստոնեայ պատրիարքներու:

Մահմուտ Բ., Յունաց 34 տարեկան պատրիարքին դէմ մահափճիս արձակեց: Յունական ապստամբութիւնը 1821 Փետր. 2-ին ծաղուժ առած էր: Մուշտակով Միխայ պատրիարքը Պոլսոյ Գրիգորիս պատրիարքին նամակ մը կը գրէ ու բոլոր Յայնէրը ապստամբութեան կը հրաւիրէ: Այս նամակը Թուրքերու ձեռքը կ'անցնէ. Պոլսոյ յոյն պատրիարքը կ'ամբաստանուի, Պէնտէքէյի Ալի փաշան դատաւոր կը կարգուի եւ մահափճիս կ'արձակուի: Զատիկ եկեղեցական արարողութենէն ետք, պատրիարքը ձերբակալուելով կը մերկացուի ու պատրիարքարանի դրան առջեւ կախաղան կը բարձրացուի: Այս կը սկսի Յոյներու ջարդը. Պէնտէքէան կը գրէ. «Էնի Չէրիները խորոթիւն չէին գնէր Հայու եւ Յայնի միջեւ. նոյն օրը կախեցին Եփեսոսի Մետրոպոլիտը յաջորդ Պաղարի դրան առջեւ եւ Մետրոպոլիտն թեապոնիկիոյ՝ ի փարմաղ արու»: 12 կրօնաւորներ եւս նոյն օրը սպաննուեցան:

Համիտ շատ աւելի դիւանադիտութեամբ վարուեցաւ. չուղեց հետեւի կը մեծ-հօր օրինակին: Յոյն պատրիարքին ստացած մէկ նամակը՝ Վարժապետեանի վարմունքին մօտ վարդի ջուր էր: Վարժապետեան եւս գիտէ պատմական այս դէպքը, երբ կը գրէ. «Կախուելիքս այ դիւանամ...»:

Համիտ կը յիշէր իր մեծ-հօր հետեւեալ պատասխանը երեսպական պետութեանց յունական ապստամբութեան տուփու. «Իմ հպատակներուս եւ իմ մէջ կարգադրուելիք խնդիրներու գրեւն միջամտութիւն չեմ բնդունիր»:

Հայերուս համար այ քիչ մը համբերութիւն գուցէ աւելի նպաստաւոր ըլլար: Մեծ Վէդիքն այ Մահմուտ Բ-ի խօսքերը կը կրկնէր. «Զոր ինչ խնդիր-դէք ի հօրէ իմմէ, յանուն իմ տացէ ձեզ»:

Համիտ, նոր գահակալ, թերեւս այ որոշ բարեկարգութիւններ բնելու ծրագիրներ ունէր, ինչպէս կը գրէ Լալարա իր Սարգսիի ուղղած մէկ նամակին մէջ, 27—4—1880-ին. «Սուլթանի վերապահութիւնը բարենորոգումներու հանդէպ, իր չըջադատի անձերուն կը վերադրուի»:

Համիտ գիտէր թէ պայքանեան այն ազգերը, որոնք օտարի միջամտութիւն խնդրած են, նախ կ'իստակախութեան, ապա վերջնական ազատագրութեան տիրացած են: Կը սպասէր որ Հայեր իրմէ խնդրէին բարենորոգութիւններ. ինք արդէն խոստացած էր:

Միթէ խելացի ձեռնարկ մըն էր Ս. Սթեֆանոյ երթալ եւ օսմանեան կառավարութեան դէմ դժգոհութիւններ յայտնել եւ պահանջներ ներկայացնելով յօդուած մը ներմուծել տալ: Ողջմտութեան հակառակ քալլ մը չէ՞ր

այս:

Այդ. Ժողովի անդամներուն մէջ անպակաս չէին յայտնուէր եւ հեռաւեռ անձեր, խոհուն գլուխներ, այր բաղձադիտակ ազդասէր եւ խոհական: Պոլսոյ հայ բնակչութեան, ինչպէս նաեւ զաւառներու մէջ առնուած ձեռնարկին ազամամ ըլլալու, ժամանակաշրջանի հանդամանքներու եւ պահանջներու չպատասխանելու կողմնակիցներու թիւը անհամեմատօրէն շատ բարձր էր:

Վարժապետեան հանդիպեցաւ բուն ընդդիմութեան Այդ. Ժողովին մէջ առողջ քաղաքականութեան հետեւող յայտնի ազգակիցներու կողմէ:

Տոքթ. Թիրաքեան կը գլուշացնէր պատրիարքը՝ «Ներկայ պայմաններու մէջ հայկական հարց բարձրացնել նպատակալարմար չէ. ի՞նչ կ'ընէք, որ կը տանիք ազգը, սեւաղլուի եւ ինքնակոչ դիւանադիտներ» բացականչելով: Սոսողին մտիկ բնող մը պէտք է. ողջմտութեան ծայր յսկու ակամօ ունեցողներ սակաւաթիւ էին: Զղացական խանդավառութիւնը գտելի անկարելի էր. սակեղծուած շարժումը նահանջի էք չունէր. տրամաբանութիւնը գոհուեցաւ զղացումներու:

«Մանգումէի Կէքեար»-ի խմբագիր Կարապետ Փանոսեան կը գրէր. «Ո՞վ կու տայ մեկ ինքնավարութիւն. որո՞ւ վրայ կը դնէք ձեր յոյսը. այն շահախնդիր Եւրոպայի՞ վրայ, որ կ'ուզէ պահպանել թուրքիոյ գոյութիւնը իր շահադիտական նպատակներուն համար»: Հետեւեալ օր, գաւառացի բնակիչներու կը միանայ հո՞մ բաղձութեամբ փողոցային ամբոխ մը եւ կ'ուղղուի դէպի Ղալաթա, թերթի տպագրատունը: Փանոսեան բացականչելով ընկող: Պատրիարքին յարարելութիւնները սերտ էին, ըլլա՛յ Լալարաի, ըլլա՛յ Իկ-նատիէյի հետ. անոնց չար յորդորները պատճառ եղած են, որ ան՝ սխալ թայլեր առնէ ու խորացնէ ախօսը Թուրք եւ Հայու միջեւ: Անդիւրի գետպան Լալարա քաջալերած է պատրիարքը, որպէսզի ինքնավարութիւն պահանջէ. ոռոս զօրքերուն ներկայութիւնը արեւելեան սահմանադրութիւն վրայ կը ջղաշնայնէր դիմըր: Նոյն Լալարաը ապա կը գրէ Սարգսիին. «Հայերու համար ինքնավարութիւնը արտառողջութիւն մըն է»:

Իկնատիէյի եւս յորդորած է Վարժապետեանը, որ «Չայն բարձրացնէ յանուն հայ ազգի ազատագրութեան». Պերլինի ոռոս պատուիրակի վերջէն ըսած է. «Հայոց խնդիրը պաշտպանելու մասնառն հրահանգ մը չունիմ»:

Պատրիարքը կը հաւատար գետաւաններու թերադրանքներուն. ան անտեղեակ էր դեպքան բառին նշանակութեան: Պիղմարք հետեւեալ սահմանումը տուած էր այդ բառին. «Դեպքան կը նշանակէ անձ մը ուղարկել օտար երկիր մը, ստելու համար ի նպաստ իր կառավարութեան»:

Իկնատիէյի տառն մը էջմիածնի հովանաւորութեան ներքեւ՝ գարոզ մը բանալ ուղեց Նար Պէյի տեսչութեամբ, եւ Գէորգ Դ. Կաթողիկոսն այ, միշտ Ռուսերու զբոլումով Պոլիսը թեմի մը վերածել ուղեց, ինչ որ կը նշանակէր՝ Ծննդի Պատրիարքարանի հեղինակութիւնը: Վարժապետեանին դաս չէր եղած Սալֆէթ փաշայի Գէորգ Դ-ի պատասխանը, ուր կ'ըսէ. «Զերին պաշտօնն է մի միայն միւսն բերել, յետոյ Ռուսիա վերադառնալ. Զեր փոխանորդը հոս

պատրիարքն է» : Էջմիածին տեւական նուիրակ մը ունենալ կ'ուզէր Պոլսոյ մէջ :

Կը տեսնենք թէ Բ. Դուռը ինչպէս կ'ըմբռնէ Պոլսոյ պատրիարքին իրաւասութեան սահմանը . ըստ Թուրքերու , առ միմիայն կրօնական է եւ ոեւէ քաղաքական հանդամանք չունի :

Պոլսոյ պատրիարքի ունեցած ազդեցութիւնը Թրքահայերու միայն , ստուեր կը բերէր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին իրաւասութեանց , թէեւ այս վերջինին իրաւասութիւնը դուրս կրօնական հոգի միայն էր :

16-րդ յօդուածի ներմուծումէն ետք՝ պատրիարքը եւ իր կողմնակիցները հարաւոր էին . օսմանեան կայսրութեան փլուզումը կը տեսնէին եւ մեր երազներու իրականացումը :

Պերլինի վեհաժողովէն ետք՝ Վարժապետեան 2 Պոստ . 1878-ի իր պաշտպանողական տառապանքներէն մէջ կ'ըսէ . «Ս . Սթեֆանոյի դաշնադրի 16-րդ յօդուածը երբ ձեռք անցուցինք , նոր ողի առինք եւ տակի ետանդով սկսեցինք աշխատիլ . մեր դործը չէր լինցած , այլ սկսած էր » :

Արդարեւ , նոր սկսուած դործին միախառնելով ազդին շատ սուղի պիտի նստէր : Պիտի տեսնենք թէ ո՞ւր պիտի առաջնորդէր մեզ 16—61 յօդուածներու ներմուծումը դաշնադրներու մէջ :

Կ'որոշուի պատուիրակութեան մը առարկամը . Լոռայական ստաններ , պաշտպանելու համար 16-րդ յօդուածը : Նման ձեռնարկ մը պաշտպանողներու դատողութիւնը մեր տրամաբանութենէն կը մրիպի . եւ այսօր երազել կը կարծենք նման դէպքերու արձանագրութիւնները կարդալով :

Ս . Սթեֆանոյի յօդուածէն ետք , թրքական դիւանագիտութիւնը ծուղակ մը լարած էր , որուն մէջ ինկան մեր անդիւանագէտ առաջնորդները : Թուրք քաղաքականութիւնը քողարկուած խակ չէր , սակայն եւ այնպէս Հայութիւնն ազդուին հաւկուր դարձած էր :

Պերլին պատուիրակութեան մը առարկամը՝ երկրորդ աններելի սխալ մըն էր : Միջազգային համաժողովի մը կրնային մասնակցիլ միմիայն պետական լիազօրներ : Հայր ո՛չ պետութիւն ունէր , եւ ո՛չ ալ կառավարութիւն . իրը անկոչ հիւր պիտի ներկայանային . Վեհաժողովին դուռը փակ պիտի դռնէին : Միւս բոլոր պետութիւններու պատգամաւորները հրաւիրուողներն ունէին իրենց ձեռքին՝ ուղարկուած Յունիս 3-ին : Համիտ խորամանկօրէն ունէին իրենց ձեռքին՝ ուղարկուած Յունիս 3-ին : Համիտ խորամանկօրէն համաձայնութիւն կը յայտնէ որ հայկական պատուիրակութիւն մը ուղեւորի գէպի Պերլին . ամէն դիւրութիւն կու տայ այդ պատուիրակութեան . նոյնիսկ հեռագրական ծածկադիր դործածել կ'արտօնուի : Համիտ գիտէր Հայոց դիմումին բուն պատճառը . սակայն կ'ուզէր մտաւ ըլլալ թէ Հայերու իսկական նպատակը ի՞նչ է :

Պոլսոյ ազգասէր կոչուած խմբակին համար , պատուիրակութեան Պերլին ներկայացնելիք դիրք անմեղ ազերասողի մըն էր՝ բարեկարգութեանց դործադրութիւնը պահանջող : Սակայն յաջո՝ օսմանեան կառավարութեան , բողոքադիր մըն էր որ կը պարունակէր պանդասներ , գոգոհանք , պահանջներ : Հայը կը միանար գոգոհներու բանակին . գոգոհները իր թշնամիրներն էին :

անոնք Օսմանեան կայսրութեան անդամահատութիւնը կ'ուզէին : Եւ իրականին մէջ Հայն ալ այդ անդամահատութենէն իր բաժինը կ'ուզէր : Ռուսերու յաղթութիւնը պահ մը ինքնիշխանութեան երազ արծարծեց շատերու մտքին մէջ եւ մեծ յոյսեր ներշնչեց :

Թրքական լուծին տակ հեծող քրիստոնեայ կամ ոչ-թուրք մահմետական այլազան ազգեր կային , Արարներ , Քիւրտեր , Լիբանանցի քրիստոնեաներ , Ասորիներ եւն . : Բոլորին մօտ անկախութեան տիրանալու փափաքը՝ Հայերու չափ խոր էր ու նուիրական : Բայց անոնք շատ աւելի զգօն վարուեցան եւ չհետեւեցան Հայոց անդիւանագիտական շարժումին :

Որքան ալ ստորագաս համարինք Թուրքերը , սակայն պէտք է ընդունինք որ անոնք չափազանց մեծ առաւելութիւն ունէին իրենց դիւանագիտութեամբ : Թուրքեր միթէ խո՞ւլ էին չլսելու համար Հայոց ուրախութեան աշխատանքները , երբ հայ բնակչութիւնը ձեռնբաց կը դիմաւորէր ռուս բանակը՝ իրը ազատարարներ . միթէ Թուրք դիւանագիտներու աչքէն կը վրիպէ՞ր , երբ Հայեր տղի կը ցուցնէին եւ առաջնորդի դեր կը ստանձնէին ձարական բանակներու յառաջխաղացման . միթէ կառավարական բարձր պաշտօնէութիւնը անդիտա՞լ էր , որ Հայեր կը պարենաւորէին ռուսական բանակը : Գրաքննական պաշտօնեաներ չէին կարողար արեւելահայոց մամուլը ու չէին տեղեկագրեր առ որ անկ էր :

Միթէ Բ. Դրան լրտեսներու վիճակի աչքերէն կը վրիպէին Պատրիարքի այցելութիւնները անդիւանական դեսպանատուն եւ էլիթիայը Պատրիարքարան : Էլիթիայ յաջորդ Լայարտ «Ինքնավարութիւն ուղեցէք» յորդորելէն ետք Վարժապետեանին , Սուլթան Համիտին ալ կը հաղորդէ թէ Հայեր անկախութիւն կ'ուզեն :

Միթէ նախախորհուրդ սատանայութիւն մը չէ՞ր , Թուրք վարչապետ Վէֆիք փաշայի այցը պատրիարքի բնակարանն իսկ , քաջալերելով դայն որ շարունակէ անդիւանական դեսպանատուն իր դիմումները , հաւաստիք տալով իր կողմէ եւս որ ամէն ջանք պիտի թափէ հայկական դաւառներ բարեկարգութիւններ մտցնելու :

Ռուս դեսպան Նեստիմոֆ , պատերազմի հռչակման , անցադիրը դրպանը , դեսպանատունը ձգած պահուն խուռն ամբօխի մը կողմէ ըստն ծափահարութեանց արժանանալը միթէ լրտեսները չդիտեցին եւ շարժանագրեցին իրենց տեսարկներուն մէջ ներկաներուն անունները : Նեստիմոֆ ծափահարողները մահմետականներ չէին , այլ քրիստոնեայ համաքնքը , որոնց մէջ անշուշտ Հայեր ալ կային մեծ թիւով :

Ի՞նչ կը խորհէին Թուրքեր , ի՞նչ լաղատութիւններ կու տային Թրքահայատակ հայ հովուապետի մը Սան-Սթեֆանոյ երթալու համար Համիտէն հրաման ուղեւուն , ինչ որ շնորհուեցաւ իրեն :

Թուրքեր կը յիշէին նաեւ 1828—29-ին Պայազիտի դռներուն Հայոց կողմէ բացումը , ռուս զօրքերուն կրօնական հանդիսութեամբ՝ դպիրներով ու քահանաներով՝ դիմաւորումը . Հայերու կողմէ Թրքական բանակի տկար կէտերու մասին Պատկեւիչին տրուած տեղեկութիւնները : Պայազիտի եւ Կարսի

դարձութիւնը՝ Թուրքեր միշտ վերադրեցին Հայերուն։ Կրնանք երկառել շարքը դործուած ապիշարութեանց։ Ահաւաստիկ եղելութիւններ, սրոնց ժըտ-տումը՝ պատմութիւնը խեղաթիւրել պիտի նշանակէր։

Այժմ կրկին հետեւինք քաղաքական ու գիւտութեան դէպքերու հոլով-ման, տալով անոնց ժամանակագրական թուականները։—

9 Դեկտ. 1877: Փլեւնայի անկումով, Օսման փաշան կը յանձնէ իր սուրը եւ կը խնդրէ պինագուլ։ Այդ պինագուլը կը ստորագրուի Գըղանլըղ-Շիփղա անցքերու հարաւը։ Փլեւնայի պարտութենէն ետք, Պոլսոյ համբան բաց էր Կուրքոյի եւ Թոթլէպէնտի բանակներուն առջեւ։ Հոսով կը հասնին Խալքէ։

3 Յունուար 1878: Թուրք կառավարութիւնը Մեծ Դուքս Նիքոլայի դի-մելով կ'ուզէ հասկնալ հաշտութեան պայմանները։

20 Յունուարին կը խմբագրուի խաղաղութեան նախագիծ մը, որ ծանօթ է Խալքէի դաշնագիր անունով։ Այս դաշնագրի պատճէնէն օրինակ մը Թուր-քերու եւ օրինակ մըն ալ Աւստրիացիներու կը յանձնուի։ Հակառակ որ դադո-նի պիտի մնար այս նախագիծ դաշնագիրը, Թուրքեր եւ Աւստրիացիներ զայն կը հազորդեն Անգլիացիներուն։

Պատրիարքը, ռուսական յայթանակը վերջնական նկատելով, Փետր. 13, յանդուգն ձեռնարկով մը կը զրկէ՝ իր կողմէ ստորագրուած 9 եպիսկոպոս-ներու խնդրագիրը՝ ուղղուած Զարին եւ արտաքին գործոց նախարարութեան։ Մինչդեռ պինագուլը դեռ խախտու էր։ Հաստ մը բերդեր դեռ Թուրքերու ձեռքն էին։ Կացութիւնը կրնար յեղաշրջուիլ։ Անգլիական նաւատորմիզը, որ Տար-տանէլի մուտքին խորիսի ձգած էր, պահակի դեր կը կատարէր։ Հարժման հրաման ստանալով Փետր. 14-ին՝ մուտք կը գործէ Մարմարա։

Մարտ 3-ին է որ կը նուիրագործուի Խալքէ խմբագրուած դաշնագիրը եւ կը ստանայ Սան-Սթեֆանոյի դաշնագիր անունը։ Որով, 20 Յունուարին Խալքէի խաղաղութեան նախագիծը Անգլիացիներու հազորդուելէ ետքն է, որ վեհաժողովի մը գումարման շնորհիւն իրականութիւն դառնալու երեւոյ-թը կը ստանային։

Զմուռնանք նաեւ որ Պիղմարք՝ Ռայխտթակի 16 Փետր. ի նիստին է որ միայն յանձն կ'անէր «սլարկեշտ միջնորդ»ի դերը։

Պիւլով ըսած է. «Բաղաքականութեան մէջ ամէն ինչ շարժում է եւ փոփոխութիւն շարունակ. ամէն ինչ հնարաւոր է, եւ ոչ մէկ բան վստահ»։ Դէպքերը կրնային տարբեր հանգամանք առնել ռուս-անգլիական պատերազ-մով մը։ Անգլիա իր սայլին չլթայած էր Աւստրիան. միւս կողմէ Գերմաններ իրենց միանալ Ռուսերուն, թէեւ Պիղմարք պատերազմ չէր ուղեր. չէր ու-ղեր նաեւ կռուիլ Աւստրիացիներու դէմ։ Եթէ Ռուսիոյ մէջ պատերազմը շա-րունակել ուղղներու կողմնակիցները չաղթէին եւ պատերազմը շարունակ-ուէր, ոչ ոք կրնար դուշակել անոր ելքը։ Հոս շատ նկատելի կէտ մը ընդդձեւ պարտ կը համարինք։

Պիղմարք, ինչպէս գրեցինք, կ'ընդունի Պերլին գումարուելիք վեհա-ժողովին նախագահութիւնը 16 Փետր. ին։ Ամիս մը ետք, 20 Մարտին, հայ-

կական պատուիրակութիւնը շտապով Եւրոպա կը մեկնի։ Հայ դիւանադիտու-թեան ասպետները անտեղեակ էին Անգլիոյ մայրաքաղաքին մէջ անցած-դար-ձած սակարկութեան։ Սալզպրի-Շուլարով, ինչպէս նաեւ Կիպրոսի դաշնա-դիրները՝ դադանի մնացին։ Ռուս եւ անգլ. պետական մարդոց բարկութեան կամ յամառութեան մէկ րոպէին, ամէն ինչ կրնար վիլի։ Գիտենք Տ'Իզրաէլի անհաշտ քաղաքականութիւնը եւ հրամայական պահանջները։ Ծանօթ է նաեւ ռուս ժողովուրդի մեծամասնութեան մօտ տիրող արդար դայրոյթը անգլիա-կան պահանջներու դէմ. մէկ օրէն միւսը կրնար պատերազմ ծագիլ երկու հա-կառակորդներու միջեւ, ինչ որ ի նպաստ Թուրքերու պիտի ըլլար։ Սակար-կութիւնները տեւեցին մօտաւորապէս 2 ամիս, յանգելու համար Սալզպրի-Շուլարովի միջեւ ստորագրուած յայտնի համաձայնութեան 30 Մայիս 1878-ին եւ 4 Յունիսին Կիպրոսի դաշնագիրը։ Պիղմարք այդ համաձայնագրի ստորագրութենէն ետքն է որ ուղարկեց 6 մեծերու լիազօրներու հրաւիրա-դիրները 3 Յունիսին. մինչ մեր պատուիրակները աճապարած էին եւ արդէն 2 ամիս առաջ եւրոպական ոստաններու պաշտօնական գրասենեակներու եւ նախարարութեանց դռները կը բախէին։ Ինչ պիտի ըլլար հետեւանքը պատ-ուիրակութեան գործունէութեան, եթէ Սալզպրի-Շուլարով երկուստեք զի-ջումներով համաձայնութեան մը չգային եւ պատերազմը շարունակուէր։ Ընթերցողի դատողութեան կը ձգենք եզրակացութիւնը։

Ռուսեր, հակառակ որ ձարի անձնական զիմումով դերմանական մի-ջամտութիւն խնդրած էին, հազիւ 24 Մարտին կ'ընդունին վեհաժողովի մը գումարման հարցը, չեղտելով թէ՛ Սան Սթեֆանոյի դաշնագիրը վաւերաց-նել տալու համար է որ Պերլին կ'երթան եւ ո'չ թէ անոր վերաքննութեան։ Անոնց կը պատասխանէ Տ'Իզրաէլի. «Անընդունելի յօդուածներու վիճարա-նութեան համար տեղէս իսկ չեմ շարժիր»։ Մեր պատուիրակները արդէն ի-տալական հող ցամաք ելած էին եւ պիտի սուրային ոստանէ ոստան...։

Այժմ դանք պատուիրակութեան կազմին։ Նշանակուած անձնաւորու-թեանց ազգասիրութիւնը խնդրոյ առարկա է։ Ո'չ մէկ կասկած այդ մա-սին։ Հայրիկ առաջին անրիժ յեղափոխականը, կրնար նախագահել պատ-ուիրակութեան մը, չըջապատուած կարող դիւանադէտներով, ինչ որ չեղաւ։ Երեն իրը օղնական կը նշանակուի Մինաս Զերադ, որ աւելի թարգմանի դեր պիտի կարենար կատարել, բայց ո'չ քաղաքագէտի, ինչ որ ինք եւս կ'ըն-դունի համեստօրէն։ Փափագեան, որ իրենց պիտի միանար Պերլին, հակա-ռակ իր կարողութեան տէր համբաւին, մեղ կը թուի ըլլալ զուրկ դիւանա-դիտական ձիրքէ. դոնէ Պատրիարքին դրած իր նամակը՝ մեղի այդ ենթադ-րել կու տայ։ Բանաստեղծներ կամ գրողէտներ չէ որ կրնան կերտել ազգի մը ճակատագիրը։ Փափագեան այդ նամակով բողոքած էր Նուպար Փաշայի ծրագրին դէմ։

Զխօսինք Նար Պէյի առաքելութեան վրայ։

Պատուիրակութիւնը կը բաժնուի երկու խումբի. Հայրիկ եւ Զերադ Հոռոմ-Փարիզ-Լոնտոն այցելելէ ետք, պիտի ուղղուէին Պերլին։ Նար Պէյ պաշտօն ստանձնած էր ձարական արքունիքի մօտ խնդրանք ներկայացնելէ

ուսար Տիւրքիէ, «ունէր մի միայն երկու աշակերտ. մին ծեր, միւսը՝ երիտասարդ. ծերը կը մտադէր ընդհանրապէս, եւ հաւանաբար չպիտի կարենայ աւարտել հայ լեզուի ուսումը. իսկ երիտասարդը՝ կ'երազէր դուցէ կըզդուծի հիւսկառոսութիւն»:

Պահ մը ընդհատենք Չերապի թատերգական ակնարկութիւնները եւ հետեւինք պատուիրակութեան պաշտօնական տեսակցութեանց:

Փարիզ կ'արժանանան Փրանսական առաջին նախարար Վատիկթոնի ընդունելութեան, որ վեհաժողովին պիտի մասնակցէր: Վատիկթոն կը խոստանայ պաշտպանել Հայոց խնդիրը. կը թելադրէ որ աւելի զբաղան տեղեկութիւններ պարունակէ իրենց ներկայացուցած խնդրագիրը, քան թէ ընդհանուր դադախարներ. կ'առարկէ որ «չէ կարելի բազմաթիւ լիբանանը Հայաստանի հետ»:

Փարիզ կը տեսակցին նաեւ Անգլիոյ դեսպան Լորա Լայանսի հետ. ան կը հաւատայ որ Լոնտոն համակրութիւն պիտի դնեն, պայմանաւ որ չափաւոր ըլլան պահանջները: Կը տարակուսի Հայերու երկիր կառավարելու կարողութեան վրայ, զուրկ ըլլալով զինուորական կրթութենէ: Հայրիկ կ'ըսէ. «Պոլսոյ բռնակիրներուն համազօգեստ հազցնելով՝ պատկառելի զինուորներ կը դառնան»: Դեսպանը իրաւունք կու տայ ըսելով. «Անոնք կատարեալ հերոսներ են. զինուորական կրթութիւն առնելով աշխարհի ամենէն առաջնակարգ զօրքերը կ'ըլլան»:

Կը տեսակցին նաեւ Փարիզի դերման դեսպան Հոհենլուսէի հետ, որ մտաւ պիտի կազմէր Պերլինի դերմանական պատուիրակութեան: Այս մեծ քաղաքագէտը կը հարցնէ. «Հայերը ո՞ր ունի՞ն հրոսակները դապիւս եւ երկիրը կառավարելու»: Հայրիկ կը պատասխանէ. «Եթէ գէնք ունենան, այո»:

Եւրոպացուց եւ ի մասնաւորի Գերմանացուց համար զինուորական ուժն է որ զերիվեր է ամէն բանէ: Սթալին ալ Տը Կոլի հետ առաջին տեսակցութեան, անոր յաւակնութիւնը չափազանցուած դտնելով կը հարցնէ. «Քանի՞ զօրաբաժին ունիք»: Նոյն բանը կը հարցնէ, երբ կը տեսնէ որ պաշտպանութիւնն ալ իր խօսքն ունէր զիւսանադիտական աշխարհի մէջ. «Վատիկան քանի՞ զօրաբաժին ունի»:

Սպրիլ 11-ին կը ժամանեն Լոնտոն, ուր հնգկահայ մեծահարուստ Սէթ Սէրգարի տունը կ'իջեւանին: Լոնտոն արդէն ստեղծուած էր հայանպաստ շարժում մը. գրքոյի մը հրատարակուած էր ի նպատակ հայկական դատի՝ «Դեսպանաժողովը եւ Հայերը» վերնագրով, 1876-ին, որուն մէջ ինչո՞ւ Հայաստանն անկախութեան տէր չըլլան Պուլկարներու նման, եւ այլ խնդիրներ չերը եւս անկախութեան տէր չըլլան Պուլկարներու նման, եւ այլ խնդիրներ չերը չօշափուած են: 1878-ին ալ կը յիշուի Փրանսերէն լեզուով ուրիշ գրքոյի մը հրատարակութիւնը հայկական դատին նուիրուած. իսկ երրորդ մըն ալ՝ «Հայաստան եւ Լիբանան» խորագրով:

Կազմուեցան միթինկներ, քուէարկուեցան բանաձեւեր, որոնք զրկուեցան Տ'իզրաէլի, որպէսզի հայկական դատը պաշտպանուի: Հայասէր Պրայսի տունը կը հրաւիրէ անգլիարենակ ակնաւոր Հայեր եւ հայասէր Անգլիա-ցիներու ընտրանիներ, եւ պատուիրակութիւն մը կը զրկուի Տ'իզրաէլին

մօտ, որպէսզի ընէ ազգու միջամտութիւն Պերլինի 16-րդ յօդուածի առնթքեր:

Լոնտոն կ'ընդունուին Սարգսի կողմէ, որ Լորա Տեպրիի հրաժարականէն ետք կը վարէր արտաքին գործոց նախարարութիւնը: Հայրիկ հայերէն լեզուով կը բացատրէր Հայոց դանդաղները եւ Չերապ կը թարգմանէ: Սարգսիին սեւէ խոստում չի տար. զիւսանադիտական լեզու կը գործածէ եւ կ'ըսէ. «Վեհաժողովն է որ պիտի որոշէ հայկական հարցին լուծումը. սակայն ձեր երկրին համար կը խոստանամ խաղաղութիւն, բարօրութիւն եւ ապահովութիւն»: Մեկնումի պահուն Սարգսիին իր մօտ կը կանչէ Չերապը եւ կը հարցնէ. «Ի՞նչ լեզուով կը խօսէր հայ պատուիրակը»: Ու Չերապ կը պատասխանէ. «Ահա՛ երկու մեծ մարդեր, որոնք երկու մեծ ազգեր կը վարեն քաղաքական ասպարէզի մէջ. մին որոշ գաղափար չունի հայ ազգի հայրենիքի վրայ, միւսը հայ ազգի լեզուի վրայ»:

Կը ներկայանան ազատական կուսակցութեան պետ Մեծն Կլասթոնի, որ զժրախտարար որեւէ գործնական գեր չէր կրնար կատարել, իր կուսակցութիւնը վերջին ընտրութեանց պարտուած ըլլալու հետեւանքով:

Տունք շատ հակիրճ բացատրութիւններ Տ'իզրաէլիի եւ Կլասթոնի յարաբերութեանց սրկեալ վիճակի մասին: Երկու մեծ կուսակցութեանց արտաքին քաղաքականութեան սկզբունքները գերազանցօրէն հակառեւային. մին կ'ուզէր անգլիական շահերուն համար Օսմանեան Կայսրութեան տեսականութիւնը, միւսը՝ Եւրոպայէ դուրս նետել թուրքերը դէպի իրենց ծննդավայրը՝ այսինքն Կեղրոնական Ասիա: Իսկ անձնական յարաբերութիւններն՝ պարզ սկզբունքային հակառակութեան սահմանէն անդին անգամ, թշնամութեան վերածուած էր:

Դիւանադիտական մեծ սխալ մըն էր, ամենէն առաջ՝ օրուան վարչապետ Տ'իզրաէլին այց մը չտալը նախ քան Կլասթոնի. մասնաւորապէս որ Տ'իզրաէլին անձամբ պիտի մասնակցէր վեհաժողովին: Այդ դիւանադիտական սխալին արդիւնքը եղաւ՝ մերժում ընդունելութեան: — Փափաք յայտնած էին նաեւ տեսակցութիւն մը ունենալ Վիքթորիա թագուհիին հետ: Սակայն թագուհին ունկնդրութիւն կը շնորհէ մի միայն պետական ներկայացուցիչներու, կառավարական մեծ անձնաւորութեանց: Տառապեալ ազգի մը պատուիրակութիւնը ոչինչ կը ներկայացնէր յաջա Պիլքինհէմ պալատի դէպքին: Արդէն Հայրիկը «տիեզերական լեզու պիտի գործածեմ, լամ պիտի» ըսած էր: Սակայն թագուհին համաշխարհային տառապանքի այդ լեզուին անգլիաակ էր(*):

(*) Թագուհիին յաջորդող ձորն Եւրոպայէ մեծ պատիւներով ընդունեց արեւելեան հաւատի վրայ հայ գործարարներէն պարտեալ, սակայն «Ղազի» (յաղթական) տիպոսով պարգեւատրուած Մուխթար փաշան: Ահա քի ի՞նչ կը գրէ Բուրքի հեղինակ Կատա ձեռնով փարէր այդ ընդունելութեան շուրջ. «Ղազի Մուխթար փաշայի ի պատիւ, Պիլքինհէմ պալատին մէջ կ'աւարտուէր հաշտեցում մը սարժուեցաւ, 24 հոգիներէ բաղկացած հրաւիրեալներով, ուր ներկայ էին արտաքին գործոց նախարար Սըր Կտուար Կրէյ եւ ծովային նախարար Ամիրալ

ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՊԵՐԼԻՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ

«Կառավարութեան դեկր կատարեալ զարգացումով եւ փորձառութեամբ զինուած ամենբոյ պէտք է յամենի»:

ՊԱՏՈՒՆ. Հանրապետութիւն, Գլ. 5

սակցի նուազար փաշային հետ: Փաշան շատ չափաւոր ծրագիր մը պատրաստած էր. եթէ իրեն թոյլատրուէր պատուիրակութեան ընկերանայ եւ Պերլինի վեհաժողովին մէջ պաշտօնակէր իր ծրագիրը, թերեւ շատ բաներ փոխուած ըլլային. սակայն Պոլիս կը մերժէ փաշային ծրագիրը՝ չափազանց զաղջ ըլլալուն համար. շատ հաւանական է որ Բարձրագոյն Դուռը ճշդամբ բանեցած ըլլայ չէզոքացնելով Փաշան: Նուազար կը վաշխէր՝ միջնադարին չըջանակներու մէջ՝ գիւտնադիտական որոշ համբաւ. եւ իր արժէքը գնահատուած էր Լուսաւական քաղաքական չըջանակներու մէջ:

Հայրիկ եւ Ձերագ կը վերադառնան Պերլին, ուր կը հասնին 13 Յունիսին, վեհաժողովի բացման օրը: Հետեւեալ օր Ս. Փեթերսպուրիէն կը ժամանէ Նար Պէյ, իսկ Պոլսէն՝ Փափագեան: Պատուիրակութեան կողմը կ'ամբողջանայ:

Ռուսասէր Նար Պէյ Ս. Փեթերսպուրի կ'ընդունուի Կորչաքովէն. կը ներկայացնէ զրոգանի ծրագիրը եւ կը յանձնէ օրինակ մը նոյն ծրագրէն. «Ձարին հալանաւորութեան ներքեւ ինքնապարտութիւն»: Այս ծրագրին կողմնակից էին արեւելահայ մատուցականութիւնը, ի մասնաւոր Սերժանիի գաղափարակիցները: Բայց մեր Լոսանգոն եւ ուստասէր քաղաքականութեան փանցէ ուստ քաղաքականութեան անթափանց գաղափարներուն: Իր տեսակցութեանց արդիւնքը կրնանք ըսել թէ ժխտական եղած էր. եւ կը հեռազրէ Պոլիս. «Ձեր փնտած ձեռագիրները փնտռելու է այլ մտահնայարմունք», որ թարգմանի՝ յոյս չունի Ռուսերու մրայ:

Ներսէս Պատրիարքն ալ հուսկ յետոյ պիտի փոխէ իր կարծիքը, եւ պիտի նահանջէ, մոռնալով Ս եպիսկոպոսներու եւ իր ստորագրութեամբ ուղարկուած աղերսը Ալեքսանդր Բ-ի:

Անշուշտ մեր պատուիրակութեան Լուսաւական ստանդներու մէջ բրած դիմումները որոշ ազդեցութիւն ունեցած են: Ստեղծուած է համակիր մըթոքոս, ստացուած գիւտնադիտական՝ թէեւ երկրեան՝ խոստումներ: Բայց այդ խոստումներուն ճշգրիտ իմաստը չկրցան մեկնարանել ո՛ր պատուիրակութեան անդամները, եւ ո՛ր ալ Պոլսոյ Պատրիարքին կողմնակիցները: Ժամանակ մը ողբերութիւնը այն աստիճանի հասած էր, որ իրենց երազները իրականութիւն կարծելով, Հայաստանի առաջին կառավարիչ մը կարգելով միայ կը մտածէին: Պոլսոյ թեկնածուներն էին՝ Արսլանեան, Սէրփիէն կամ Վսեան. իսկ Պերլին նախապատուութիւն կու տար Նուազար փաշային, Մեքլեքին կամ Մեքլեքին Սանին:

Հոս տեղին է ըսել. «Գինին որ չունիս, ի՞նչ պէտք է տակաւը»:

Չուկը Գուրին մէջ՝ սակարկութեան ելիւ:

Ալթմ հետեւինք պատուիրակութեան Պերլինի մէջ թափած աշխատանքներուն եւ վերլուծենք ստացուած արդիւնքը:

Պատուիրակութիւնը, որ ճամբայ ելած էր խանդարորը երազներով, իրր Պերլին կը հասնի յուսադրիչ խոստումներով բռնաւոր՝ եւրոպական ստանդներու չըջապայութեան ընթացքին, կ'ունենայ տեսակ-տեսակ մտահոգութիւններ:

Հակառակ ի նշուստ Հայերու ստեղծուած մթնոլորտին, բաշխուած տարտամ անորոշ խոստումներուն, օտար պետութեանց որդեգրած դիրքը պատուիրակութեան անդամներուն մօտ կը ստեղծէ որոշ չփոթանք:

Փարիզ, Նուազար փաշայի հետ տեսակցութիւնին, Պատրիարքարանի ընդդիմութեան հետեւանքով՝ պիտի յանգէր անպտուղ արդիւնքի:

Զօրավար Մելիքով, որ էմսի հանքային ջուրերը բուժուելու եկած էր, էմսէն Պերլին ժամանելով այց մը կու տայ պատուիրակութեան եւ կը յորդորէ որ «հրաժարին մեծ Հայաստան մը ստեղծելու գաղափարէն. հայկական 6 նահանգները արդէն Կովկասեան գինուորական քարտէսներու վրայ դնուած են՝ իրր ազազայ սեպհականութիւն ուստական կայսրութեան»: Նոյն բանը կրկնած էր փաշային, «6 նահանգները մօտ կը կաղմեն Ռուսիոյ միացուելիք հողամասերուն»:

Ռուսասէր Նար Պէյ, յուսահատ վերադարձած էր Ս. Փեթերսպուրիէն. հիմա կ'անդադարանային որ բոլոր պաշտօնական չըջանակներու հաղորդումները՝ բերանացի խոստումներէն անդին չէին անցնել: Իրենց տըրուած էին համիմաց պատասխաններ, որով եղած բոլոր դիմումներն ու տեսակցութիւնները որեւէ դրական արդիւնք չէին տուած:

Մեղ ենթադրել կու տայ վերոյիշեալ չփոթանքը թէ՛ Պոլիս խմբաբուած՝ վեհաժողովին յանձնուելիք յիշատակագիրը կրած ըլլայ փոփոխութիւններ: Գաղտնի հեռագիրներ բնականօրէն կը փոխանակուէին Պատրիարքարանի ու պատուիրակութեան միջեւ, եւ Պատրիարքը կը շարունակէր տեսնուիլ Պոլսոյ անդլիական ու ֆրանսական դեսպաններուն հետ, ինչ որ

1868(*) :

Ուրիշներ՝ ինքնապարուծիւն օսմանեան կայսրութեան հովանիին տակ : «Մշակ» թերթը չափազանց անդիւանադիտական արտայայտութիւններ ունէր : Խմբագրութեան կողմէ մոտցուած էր «Խնչ պէտք է ըսել եւ ի՞նչ պէտք է լռել» զրուցաւոր ասացուածքը : Արծրունին թրքասէր կ'անուանէր Արեւմտահայերը : Արծրունին եւ իր կողմնակիցները կը կազմէին սուսասէրներու խմբակը, կը պահանջէին ինքնապարուծիւն սուսական հովանիին երջեւ :

Կար նաեւ անդլիտսէրներու խմբակը, որոնք կողմնակից էին անգլիացի կուսակալներու, այն յուսով որ Հայաստան արդեւակ պետութիւն մը պիտի ըլլար՝ ուստի յառաջնադաս մըն պէ՛տք : Ուրիշ խմբակ մը, մոլեռանդ օրթոտքս, կը պահանջէր բացարձակ անկախութիւն : Բոլորիս բաղձանքն ալ, եթէ հնարուոր ըլլար :

Հինգ տարիներ ետք Մամուրեան իրաւունք ունէր դրելու . «Ամէն մարդ յազիր եւ յիշատակազիր պատրաստելու հեղինակ դարձած էր, Հայաստանի եւ Հայոց ազգին համար» : («Արեւելեան Մամուր», 1881) :

Որով ունէինք անպատրաստի Պերլին հասած պատուիրակութիւն մը . ինչո՞ւնք ըսել՝ անմիազիր : Պատուիրակներու տեսակէտներն ալ իրարմէ կը տարբերէին . Պատրիարքարանի տեսակէտներն ալ հակասութեան մէջ էին պատուիրակներու տեսակէտներուն հետ : Առաջինները տեղւոյն վրայ կը տեսնէին օտարներու անկարեկիր փարմունքը հանդէպ հայկական հարցին . որով սթափած էին իրենց տեսիլներէն . մինչ Պոլիս իր երազները գետ իրր իրականութիւն կ'ընդունէր եւ հոն երեւակայութիւններ, գերազդուած, միամիտ յոյսերով կ'օրօրուէին :

Խրիմեանի պաշտօնական թղթածրարը կը պարունակէր յիշատակազիր մը, կազմական կանոնադրութիւն մը, վիճակադրութիւն մը եւ աշխարհադրական քարտէս մը : Կը կարծենք թէ Կիլիկիան բոլորովին անտեսուած ըլլալ, ուր արդէն արծուարոյն Զէյթուն տարիներ աստջ իր կամքը պարտադրած էր՝ ուղեցոյց հանդիսանալով ապագայ սերունդին : — Թուրք պատուիրակութիւնը շատ աւելի լաւ պատրաստուած նախադիմով մը կը ներկայանար : Ան գիտցաւ թիւրքի գէպքերը՝ սուտը իրր իրականութիւն ներկայացնելով : Անոր յիշատակազիրը լեցուն էր կամակոր խեղաթիւրութիւններով . թուրք բնակչութեան գերակշռութիւնը հաստատող, կեղծեալ թիւերով եւ խորհրդաւորութեան զերակշռութիւնով : «Հայերը մեզ նահանգներէն ո՛ր մէկուն մէջ խորհրդաւորութեան զերակշռութիւնով :

(*) Երկրորդ հայ կառավարիչը՝ Յովհաննէս Գուլումեանն է, որ կը յաջորդէ Ֆրանգոյ փաշային, 1912-ին : Սազը Յովհ. փաշան է որ 1912-ին Լիբանանի կառավարիչ կարգուած էր . սակայն լուսաւորչական ըլլալուն, Պոլսոյ փրանսական դեսպան փոլ Գամպոնի միջամտութեան վրայ, Գուլումեան կը կարգուի : Այդ պաշտօնը 1915-ին կը ջնջուի :

1861—1915, ուր քրիստոնեայ կառավարիչներու մէջ կը գտնեմք երկու յոյն կաթողիկէներ, — Նաում փաշա եւ Եուսուփ փաշա . այս վերջինը յետոյ դեսպան փարիզի : (Իսկ Յրանգոյ փաշան սիւրիական է, կաթողիկէ հաւայնէմ) :

մեծամասնութիւն չեն ներկայացներ՝ ինքնուրոյն իշխանութեան մը կորիզը կազմել կարենալու համար», դրած էր Հանթթոն սնտիարար : Կը մոռնայ լուրջ գարեւէ ի վեր հայ տարրը նուազեցնելու թուրքերուն թափած ջանքերը : Այրած ու թալանուած հայկական գիւղեր ամայացած էին : Եղած խժոժութեանց առջեւ արտագաղթը դործած էր իր աւերները, բռնի կամ ստիպողականութեան տակ կրօնափոխութիւն, ջարդ «մեծամասնութիւնը վերածած էր փոքրամասնութեան» : Հայկական շրջաններու շուրջ՝ Զէրքէդներ, Զէյլներ հաստատուած էին, Քիւրտ եւ Թուրք գաղթականներ տեղաւորուած էին, նոյնիսկ Կիլիկիա եւ Զէյթունի շրջակայքը : Կուսակալութեանց սահմանները կը փոխուէին . այն հողամասը, ուր Հայութիւնը ջախջախիչ մեծամասնութիւն կը կազմէր, կ'անջատուէր՝ միացուելու ոչ-քրիստոնեայ համայնքով փաշալըքի մը :

Հակառակ ասոր, Հայոց կողմէ եղած մարդահամարը 1.600.000 Հայութեան մը ներկայութիւնը կ'ապացուցանէր : Եկեղեցւոյ տոմարները շատ աւելի մտահելի աղբիւրներ էին, քան թրքական «Արմիլի» թիւերը :

Մեր պատուիրակները վեհաժողովի բաղձան օրը կը հասնին Պերլին : Մեծ կ'ըլլայ իրենց ապահաւորութիւնը, երբ կը լսեն որ չեն կրնար մասնակցիլ վեհաժողովի նիստերուն : Բոլոր պետութեանց լիազօրներ պաշտօնական հրաւերներ ստացած էին . մերիները ալ ժամուն կը դղան որ անկոչ հիւրի նուաստացուցիչ հանդամանքը ունէին, հակառակ որ Սուլթան Համիտի հաւանութեամբ եկած էին, սակայն Համիտ ունէր հրաւիրեալ յատուկ պատուիրակութիւն մը : Նոյնիսկ Պատրիարքը անձամբ դալ ուղած էր Պերլին՝ պաշտպանելու Հայոց դատը, սակայն Սալֆէթ փաշան աւելորդ նկատած էր Պատրիարքի ներկայութիւնը՝ ըսելով . «Պատուիրակութիւն մը կայ հոն . կը խոստանամ դրել թրքական պատուիրակութեան, որ թիկունք կանգնի հայկական պահանջներուն» :

Եւրոպական ոստաններու մէջ ալ մեր պատուիրակներու տեսակցութեանց արդիւնքը շատ քաջալերական չէին :

Շուվալով ըսած էր «16-րդ յօդուածէ աւելի բան պէտք չէ յուսանք», Կորչաքով՝ «Հայեր կրնան յոյս դնել Ռուսիոյ համակրութեան վրայ», իսկ Տ'Իգրաէլի՝ «Հայոց խնդիրը պաշտպանելու հրահանգ չունիմ» յայտնած էր՝ առանց քողարկելու իր անբարեհաղածութիւնը հանդէպ հայկական հարցին, մերժելով ընդունիլ մեր պատուիրակները : Սալգարին՝ «Կը խոստանար Հայերու համար բարեկարգութիւններ» : Գարաթէոսօրի փաշան յայտնած էր՝ «Միայն բարենորոգումներու վրայ կրնաք յոյս դնել» : Լոնտոնի թրքական դեսպան Միւլիւրիս փաշան պատգամած էր . «Օտարներու վրայ յոյս մի դնէք» : Վատիկան ըսած էր Նար Պէլի . «Ինքնապարուծեան պարկեշտ ձեւին տակ, քողարկեալ միտում մըն է անկախութեան» :

Վերջապէս, հայկական հարցը անտարբեր կը ձգէր բոլոր պատուիրակները : Անոնք շատ աւելի կարեւոր հարցեր ունէին կարողադրելիք իրենց միջեւ, քան ունկնդրել հայրենագուրկ Հայու պահանջները :

Բայց պատուիրակութիւնը չյուսալքուեցաւ : Խրիմեան տեղւոյն մըթ-

նորոգող դիտած և Պոլիս յորդորած էր «աւելի չափաւոր պահանջներ ներկայացնելու»:

Վատնկթոն «Բոլոր լիազօրներու մէկ-մէկ օրինակ թող տրուի Հայկական ծրագիրէն, որպէսզի ուսումնասիրելու ժամանակ ունենան» բառ և կրկնած է քաջալերանքը. «Կ'ուզեմ օգտակար ըլլալու Հայերուն»:

Պատուիրակութիւնը կը հետևի Զրանսայի ներկայացուցչին ողջմիտ խորհուրդին, ընդդիմադրար կարծիքները հաշտեցուած, յատկօրէն բանաձեւեալ մէկական ծրագիր կը յանձնուի պատուիրակներուն:

Հայկական հարցը պիտի լուծէին փոքրօրի մեծերը, առանց ունկնդրելու տառապեալ ազդի մը ներկայացուցիչները:

Ասիկա կը նմանէ մերժելի պատապարտելոյի մը պաշտպան փաստարան ունենալ՝ արդարութեան առեանին տուել: Բայց միայն Հայերու չէր մերապահուած նման անարդարութիւն մը: Պուլիարներ, որ արեւն թափած էին, ապստամբած, պատերազմի մասնակցած, անոնք եւս դոյ պատն վեհաժողովի դուռը: Պատմութիւնը ամօթով արձանագրած է այս գէտքը: Աւելին, պատերազմիկ ազդերու աթոռները դրաւուած էին ոչ-պատերազմիկ ազդերու լիազօրներու կողմէ. անոնցմէ ոմանք, առանց կաթիլ մը արիւն թափելու, պիտի ստանային խոշոր պատու մը կարկանդակէն:

Թոյլ տրուեցաւ Ռումանացիներու, Սերպերու և Մանթէնէկերդիներու ներկայ ըլլալ վեհաժողովի այն նիստերուն, ուր բանակցութիւններ եղան իրենց վերաբերեալ հարցերու շուրջ:

Ժողովի Բ. նիստին որոշումը, որ մեր պատուիրակութիւնը յուսահատութեան մատնած և ոյժերը ջլատած էր, բոլոր լիազօրներու արդար էր: Հայեր զէնք չէին բարձրացուցած, չէին բմբոստացած, կոխի չէին մասնակցած, ու չէին ներկայացներ ոչ երկիր մը և ոչ պետութիւն մը: Պատրիարք էֆէնդին, նոյնիսկ Հայոց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, միջազգային քաղաքականութեան առջեւ, գիւանադիտական գետնի վրայ, իբր իշխանութիւն անընդունելի կը նկատուէին:

Թուրքերու ամենէն զօրաւոր տեսութիւնը հետեւեալն էր. Հայկական խնդիրը՝ ներքին խնդիր մըն է: Եթէ Հնդկաստանի մահմետականները, Ռուսիոյ Թաթարները խլրտումներ հանեն բարեկարգութիւններ պահանջելու համար, և համայն իսլամաց Սալիֆան՝ իբր կրօնական պետ՝ միջամտութիւն ընել ուզէ, ի՞նչ պիտի պատասխանեն Անգլիացիք և Ռուսեր կամ Զրանսացիք:

Շատ փափուկ էր պատուիրակութեան դիրքը: Եթէ Անգլիոյ դիրքն ելնային, պիտի մշտացնէին հիւսիսի կայսրը: Անգլիացիք բառ էին. «Ուր թուրքիոյ հետ բանակցութեանց ընթացքին՝ անգլիական շահերը նկատի ունենալով, անոր հետ չեմ խօսիր»: Առանց նկատի առնելու նաեւ Սուլթանը չ'առնել, անոր հետ չեմ խօսիր»: Առանց նկատի առնելու հայ պատուիրակութեան հոգեկան դրութիւնը: Անոնք չէին կրնար մտնել թէ՛ ո՞րն է Հայոց համար նպատաւորը. Ռուսը թէ՛ Անգլիացին: Արեւմտեան և Արեւելեան Հայաստանի խնդիրը երկսայրի սուր մըն էր:

Լոպանով Կ'ուզէր Հայաստանը առանց Հայոց: Ան ըսած էր նաեւ. «Մեր Արեւմտեան ճակատին դործած սխալը՝ չենք կրնար կրկնել Արեւելեան ճակատին: Նոր Պուլիարիա մը չենք ուզեր»:

Ջարական Ռուսիոյ Հայկական նահանգներու մասին ունեցած ծրագիրը արձանագրեցինք: Մանօթ են նաեւ նոյն կառավարութեան ընդդէմ թաղաքականութիւնը, որ է՝ հալածել ու ճզմել իր տիրապետութեան ներքեւ հեծող փոքրամասնութեանց ազգայնական բոլոր շարժումները: Ինքնավարութիւն բոլոր Ռուսերու ականջին խորթ կը հնչէր, ու նաեւ կը ջղայնացնէր Թուրքերը: Ռուսերու համար մեծ վտանգ մըն էր, եթէ անկախ Հայաստան մը հիմնուէր. միջնորդ մը հաստատուած պիտի ըլլար, ինչ որ արդելք մը կը պատնար իրենց ծաւալումին, վայրէջքին:

Անգլիացեաց համար Հայաստանը մարտկոց մըն էր Հնդկաստանի ճամբուն վրայ, ուրիշ Ռուսեր կրնային հսկել Միջերկրականի և Պարսից ծոցին վրայ. ուստի կը նախընտրէին որ Հայաստան թրքական հող մնայ: Վինտսորի պարիկը Տ'Իդրակէիին ըսած էր. «Ռուսերու խօսքին կարելի չէ հաւատք ընծայել», և յանձնարարած իր նախարարին՝ «աւելի հեռու պէտք չէ որ երթան»:

Ռուսաստանէ՞ր էր Հայը: Հարց մը, որ լուծումի կարօտը կը քաշէ: Այսու հանդերձ, Ռուսիոյ համար աւելի համակրանք կար քան թէ ատելութիւն: Հայը Ռուսին թէ՛ դաշնակից և թէ՛ թշնամի նկատուած է, անբաղձալի տարբ մը: Հայեր ձարը «Քեռի» անուանած են: Միթէ նախընտրելի չէ՞ր որ դեպքուիլ Ռուսերէն: Սլաւ չէինք, ոչ ալ օրթոտքս. էինք սակայն հարեւան և Հայութեան կէսը ձարական տիրապետութեան տակ կը շնչէր և Կովկասի հայկական նահանգներու բարդաւած միճակը՝ հակասութիւն մը կը կազմէր ճանկահայաստանի վեց նահանգներու բաղդատմամբ: — Մեր պատուիրակութիւնը բացի երկու մեծերէ, ուրիշի վրայ յոյս չէր կրնար դնել: Բողոքական Գերմանիան անտարբեր էր. կաթողիկէ Զրանսա, Իտալիա և Աւրստրիա միշտ պաշտպան կանգնած են կաթողիկէ համայնքներուն: Կարկառուն օրինակը Լիբանանն էր, ուր Մարոնիներ արժանացան հովանաւորութեան, անշուշտ Վատիկանի ազդեցութեամբ:

Ռուսիա, ոմանց համար դրախտի, իսկ ուրիշներու համար դժոխքի պատկեր կը ներկայացնէր: Հայը երկու սուրի մէջ մնացած էր, ինչպէս կը զրէր Մամուրեան 1878 «Արեւելեան Մարմուր»ի Նոյ.ի թիւերէն մէկուն մէջ. «Թէ՛ Ռուսի արծիւը և թէ՛ Անգլիոյ առիւծը զրկէ. անոնց ճիրաններու վէրքը պիտի մնայ իր մորթին վրայ»: Միթէ նախընտրելի՞ էր մահիկի հովանաւորութիւնը: Մէկ բռնակալէ ազատուելով, ուրիշ բռնակալի մը տակ մտնելը ընդունելի տեսակէ՞տ է արդեօք: Ո՞րն էր Հայուն համար երկու չարեաց փոքրագոյնը: Ռուսական հովանաւորութիւնը նախընտրելի համարողները՝ ի վերջոյ յուսախաբուութեան մասնուեցան. տառապեցան 12 տարի հայատեաց Կալիլիյի վարչութեան ներքեւ: Եկեղեցական կալուածներու դրաւում, դպրոցներու փակում, աքսոր, չխօսինք 1905-ի Հայ-Թաթարական բախումներու առթիւ Ռուսերու անտարբերութեանը, չըսելու համար

Մեղսակցութեան վրայ: Համիտ կը հրճուէր կալիցինի(*) Հայոց հանդէպ
քունած ընթացքին վրայ:

Գալով Անգլիոյ կողմնակիցներուն, մէկ պատասխան կայ միայն. եռասէր Անգլիոյ համար Հայը ոչնչութիւն մը կը ներկայացնէր, անտեսուած համայնք մը, ուրիշ ոչինչ: Այդ օրուան շահը կը պահանջէր որ Ռուսեր աւելի յառաջխաղացում չունենան. կը ստանձնէ արեւելեան հողամասերու քրիստոնէից պաշտպանութիւնը. Հայու անուն չկայ — արդելք հանդիսանալով ուսն զօրքերու ներկայութեան՝ Սուլթանի կողմէ խոստացուած բարենորոգութեանց հակողութեան:

Իսկ Համիտը սիրաշահելու համար, Հայեր կրնային գործածել տարբեր միջոցներ, որոնց վրայ պիտի անդրադառնանք: Եզրափակելու համար մենք կ'ըսենք որ Զարի եւ Խալիֆայի միջեւ կարելի չէ ընտրութիւն մը կատարել...

Պատուիրակութիւնը նման անել կացութենէ մը դուրս գալու համար, ամէն ջանք թափեց : Մերթ մօտեցաւ Անգլիացիներուն՝ թէև ի դուր, ապա ժպիտ մը Ռուսներուն՝ առանց փոխանակութեան :

Համաձայն որոշ հեղինակներու՝ Հայ պատուիրակութեան «բացառիկ կարեւորութիւն տրուած է»։ «Բարեացակամօրէն լսուած Հայոց պահանջքը»։ Պատուիրակութիւնը հրաւիրուած էր բոլոր գեսպանատուներու ճաշկերոյթներուն։ Կը կարծենք որ նախկին պատրիարքի մը եւ արքեպիսկոպոսի մը կրօնական տարազը՝ հրաւիրեալ միւս հանդիսականներու մօտ հետաքրքրութիւն յառաջ բերած է։ Թէեւ Կոմս Տը Շասթէլ կը քննադատէ Նար Պէյի դործունէութիւնը՝ գրելով․ «Հայ պատուիրակութեան դործունէութիւնը քիչ քաղաքական էր»։

Նար Պէյ, ամէն օր, քաղաքական դանադան մարդոց նամակներ կը գրէր, ինքզինք Կիպրոսի Թագաւորութեան օրինական ժառանգորդը ներկայացնելով, ապացոյցներ տալով որ Լուսինեան զերդաստանէն կը սերէր, ինչ որ անշուշտ հաճոյք չէր պատճառեր Տ'իզրայէլին: Նոյնիսկ Սալզպրիի ապառնական գիր մը ուղարկած է ըսելով. «Եթէ Անգլիան Հայերու գոհացում չտայ, Հայերը Ռուսերու գիրկը պիտի նետուին»: Մէկզի դնելով իր կենցաղի շուրջ եղած քննադատութիւնները, Ալըգեան Պատրիարք զինք կարգաւորած հռչակած էր: Նար Պէյ ունի դրական վաստակ եւ հայ մատենագրութեան բերած նպաստը զանցառելի չէ: Բացի Թարգմանած երկերէ, ունի բանաստեղծական զնահատելի արտադրութիւններ, «Վարդենիք», «Բնար պանդուխտին» եւ «Ստուեր հայկականք», որոնք հայրենասիրական շունչով դրուածքներ են: Մտերիմ բարեկամն էր Եւլաղզի Բժշկապետ Մալրովանի փաշայի, որմէ քաղած տեղեկութիւնները՝ Եւլաղզի ներքին կեանքին վերաբերեալ՝ կը լրագրէր եւրոպական մամուլին: Անծանօթ են մեզի քաղաքական

(*) Կովկասի այդ հայատեաց կառավարիչը, Հնչակեաննեբու կողմէ մահափորձի կ'են-
քարկուի՝ փարամագի գլխաւորութեամբ: Մահափորձը կը ձայտողի դժբախտաբար եւ փարա-
մագի երկու ընկերները կը սպաննուին:

այդ դրութեանց տակ գործածած գրչանուները, փափաքելի է որ ստուղ-
ուին եւ ի մի հաւաքուին այդ յօդուածները: Ունեցաւ եղերական վախճան
մը. ըստ ոմանց թուախառն սուրճ մը խմելով ոստիկանութեան մէջ, իսկ
ըստ Օրմանեանի «կաթուածահար անշուք մահ»: — Վեհաժողովէն ետք դրած
է ծանօթ բանաստեղծութիւնը.

Ո՛չ եղբարք, ո՛չ, օտարներէ չկայ յոյս,
Մի՛ աչուքներ դարձնէ՛ք յայս կոյս, յայն կոյս:
Օտարն գճեզ սիրէ հիւրաբար,
Օտարն է, ա՛հ, միշտ օտար:

Պատուիրակութեան ներկայութիւնն ի Պերլին, Սուլթան Համիտին սկսած էր անհաճոյ երեւալ: Թուրք լիազօրներ՝ դժգոհ Հայերու յուսահատ դիմումներէն, Պոլիս հեռադրած էին որ հայկական պատուիրակութիւնը ետ կանչուի, ինչ որ ներսէս պատրիարք մերժեց: Մերժեց նաեւ դաւառները հարստահարութիւնները քննելու նպատակաւ, վերաքննիչ նշանակուած Թէվ-ֆիք պէյին Պատրիարքարանի կողմէն հայ օգնական մը նշանակումը: Որով կայսերական երկու հրամաններուն անհնազանդ գտնուեցաւ. արարքներ, որոնք Սուլթանին մօտ իր ունեցած համբաւն աւելի դալկացուց: Համիտ մասնաւորաբար զայրացած էր Վարժապետեանէն որ հայ պատուիրակները տարրեր վիճակադրութիւն մը ներկայացուցած էին վեհաժողովին, ինչ որ էր ջրէր օսմանեան պաշտօնական նկատուած վիճակադրութիւնը:

Գարաթէոսորի(*) լուսայի հակահայկական ելույթները զարմանք պատճառած էին բոլոր Հայերու: Բայց պէտք է նկատի առնենք որ Թուրք պատուիրակութեան նախագահը ստիպուած էր գործադրել Պոլսէն ստացած հրամանները, եւ իր վրայ հսկող ուրիշ երկու Թուրք լիազօրներ կային: Փաշան եթէ Հայ չէր, բայց քրիստոնեայ մըն էր, քոյր ազգի մը զաւակ, եւ մատահ ենք յօժար սրտով չէ որ կ'ընէր, ինչ որ իրեն հրամայուած էր: Ան ունէր սերտ բարեկամութիւններ հայ մեծաւորաց շրջանակին մէջ. պաշտօնավարած էր Տոքթ. Գասպար Սինապեանի, Բարունակ պէյի եւ Տօքթ. Սեր-վրչէնի հետ երեւմտական ժողովի հաստատումէն ի վեր:

Վարժապետեան Պատրիարք, Լոռտոն Փափազեանի զրաժ մէկ նամա-
կին մէջ կ'ըսէ. «Գարաթէոսորի զիջումներ ըրաւ յունական եւ աւստրիա-
կան խնդիրներու շուրջ. հայկականի համար ընդդիմանալու ո՛չ մէկ հրա-

(*) Այնքանոցը դարաբեռնորի փաշան կը վայելէր մեծ վստահութիւն արժանի շրջանակին մէջ: Բազմակողմանի զարգացումի տէր՝ կոչուած էր բարձրաստիճան պաշտօններու ամդամ նշանակուած էր Պոլսոյ Դեսպանատնոցին: 1895 Մայիս 5-ին Կրետէի կուսակալ կարգուեցաւ, քէեւ ոչ երկար ժամանակի համար. 8 Մարտ 1896-ին իրեն կը յաջորդէ Թուրքիայի փաշան: Կը պատկանէր Պոլսոյ յոյն գաղութի մեծագարմ ընտանիքի. ամուսնացած էր ազնուական եւ շատ ազդեցիկ յոյն Արիստարքի գերդաստանի ազնկներէն մէկուն հետ: Ունէր խնամիական կապեր Միւզիւրիս գերդաստանի հետ: Մեծ գրագիտուէի Աննա Նոայի մայրը Միւզիւրիս մըն էր եւ իգական ճիւղով կը սերէր Արիստարքի ընտանիքէն: Սերոբեան կը գրէ քէ հայկական ծագում ունէր, առանց փաստ բերելու, ինչ որ սխալ է:

գործադրութեան»։ Անշուշտ Պիգմարք Տ'իգրաէլիի հետ համաձայն էր նման յայտարարութիւն մը բնելու։ Հայկական վեց նահանգներու հսկողութիւնը վերապահուած էր Ալպիոնի։ Վերջէն պիտի տեսնենք որ հայասէր կլատթոն անոնց գործադրութիւնը պահանջեց, որ յայտնի է Մալիսեան ծրագիրը անունով։

Հետեւաբար՝ գաշնադիրը անընդունակ էր ապրելու։ Հայկական կեղեքումները կրնային շարունակուիլ։ Կ մեծերէն եւ ոչ մէկը ստիպողականութիւն ունէր առանձին միջամտելու։ պէտք էր նոր վեհաժողովներ...։

Պատիժի չգոյութիւնը մի միայն Եւրոպայի յօդուածին յատուկ չէր, այլ գաշնադիրը բոլոր յօդուածներուն համար ի դօրու էր։ Սակայն, որոշ յօդուածներու մէջ եւրոպական հսկողութեան կիրարկումը անմիջական պէտք էր ըլլար. եւ ահա եւրոպական նահանգներու մէջ չուտով ստեղծուեցաւ եւրոպական ոստիկաններու կազմակերպութիւնը, եւ լծուեցաւ գործի։ Հայաստանի գործի մնաց նման հսկողութեանէ. անդլիական նաւատորմի զինքը պիտի հսկէին... Հայաստանի վրայ։ Կ'ենթադրենք որ Մեծն Վիքթորիա թագուհին նախատորմի զինքը ծխնելոյցներէն զայտու թանձր ծուխերն ու մուխերը՝ արդեւք կ'ըլլային որ իր ծովակալները տեսնէին թէ ինչ կ'անցնէր կը գտնար հայկական նահանգներու մէջ։ Հոն, ինչպէս բանաստեղծը կ'ըսէ, «կոտորում են, կոշտաւորում են, աւերում են...»։

Մենք կրնայինք գոհանալ Եւրոպայի յօդուածով ալ. այս յօդուածը կը շեշտէ կրօնքի ազատութիւն, առանց դաւանանքի խտրութեան՝ ամենալայն իմաստով։ Դաւանանքի տարբերութիւնը չի կրնար արդելք ըլլալ, որ այս ինչ կամ այն ինչ համայնքին պատկանող մէկը, զրկուի իր քաղաքական իրաւունքներէն։ Հասարակաց բոլոր պաշտօնները բաց պիտի մնային բոլոր բաւականներէն։ Ամէն ոք կրնայ ազատօրէն ընտրել իր արհեստը կամ հարստարարութեամբ, եւ ամենայն խաղաղութեամբ շարունակել իր աշխատանքը։ Բոլորն ալ առանց կրօնքի խտրութեան՝ արտօնուած են վկայելու՝ գաղափարներու առջեւ։

Կրօնաւորներ, սխաւաւորներ, ո՛ր ազգի ալ պատկանին, կրնան շրջապայիլ օսմանեան կայսրութեան մէջ. կը վայելեն նոյն իրաւունքները, առանձնաշնորհումներն ու առաւելութիւնները։

Յրանաացիներու ունեցած առանձնաշնորհումները Ս. Վայրերու մէջ կը մնայ նոյն, եւ պէտք չէ որեւէ փոփոխութեան ենթարկուին։

Հոս կը տեսնենք Վատիկանի ազդեցութիւնը. երեք կաթոլիկ երկիրներու գերակշռութիւնը։ Անոնց լիազօրներուն համար չարժարուող ազգի մը տառապանքները նուազ կարեւորութիւն ունէին, քան Ս. Գերեզմանի վրայ կատիններու պատարագի իրաւունքը։

Աթոս լեռան վանքը, յոյն կրօնաւորներու բոլոր առանձնաշնորհումները կը մնան նոյնութեամբ, եւ կը շարունակեն վայելել՝ առանց բացառութեան՝ իրենց մենաշնորհները, հոն ապաստանողներ ինչ ազգի ալ պատկանին։

Մինչ հայ կղերը, համբոյրած պահուն կը խողխողուէր վայրագօրէն,

մեր վանքերն ու եկեղեցիները կը թալլուէին եւ ո՛չ ոք բողոք կը բարձրացնէր. մենք օտարներ չէինք, այլ օսմանեան հաւատարիմ հպատակներ։

Լիազօրներ իրարու հետ համաձայն՝ բաց դուռ մը ձգել ուղեցին. կէս միջոցներ, կարկանդակաւորութիւններ նպատարէր էին բոլորին համար։

Հակառակ որ Պիգմարք երբեք չէր հետաքրքրուած պալլադեան ճշնուած սղոյթներու հակառակորդով — «այդ տեղի մարդիկը» կոչած է արհամարհանքով — ակնարկելով Յոյներու, Պուրկարներու, Ռումանացիներու, Սերպերու, Խոսուսթներու, Անաուտաներու (Ասպանացիներու) եւ ուրիշ մանրաւոր ազգերու, որոնք զինք անտարբեր ձգած էին։

Եւ հակառակ որ Գերմանիան որեւէ հոգային կցում չէր բրած, հակառակ որ Լաբրատան եւ Թրիբոյան «ապագայ գարշահոտ որջ» անուանած էր, Պիգմարք չէր ուզած մտքել այդ որջը եւ մտքի աւելիական արտայայտութեամբ մը պատգամած էր վեհաժողովը դեռ չվերջացած. «Մեզի համար քաղաքական յաջողութիւն մը պէտք է նկատենք, եթէ յաջողինք բաց ձգել Պալլադեան երկիրներու խնդիրը» (*): Այդ է պատճառը նաեւ որ վեհաժողովը հայկական հարցը իր իսկութեան մէջ մերկացնել խուսափեցաւ, ձգելով բաց պատուհան մըն ալ արեւելեան ճակատին վրայ։

Չարմանալիօրէն, գերման մեծ վարչապետ Պիլլով(**), 20 տարի ետք, 1898 Մարտ 8-ին, Ռայխսթալի մէջ արտասանած իր ճառին մէջ հետեւեալ կերպով արտայայտուած է. «Արեւելեան հարցը կը նմանի օձաճուկի մը, որուն մէկ մասը միայն տեսանելի է։ Արդէն անհրաժեշտութիւն մըն ալ չէ որ բոլոր մեծ խնդիրները լուծուած տեսնենք վաղը, պէտք է մեր գաւազներուն եւ թոռներուն ալ քանի մը բնկոյզ ձգենք, որ կոտորելով ուտեն»։

Մեր երկին սահմանափակ շրջանակին մէջ, չենք կրնար խորունկ վերլուծումի ենթարկել Ներսէս Պատրիարքի ձեռնարկը։ Այդ ուղղութեամբ կան շատ կրթիչ գրութիւններ, ձեռնհաս գրիչներու կողմէ։ Բայց քանի որ պատմութիւն մըն է որ կը գրենք, շարունակենք գէպքերու գաղափարումը եւ

(*) Պալլադեան երկիրներու այլազան ազգերը՝ այնքան ազգուի համաձայն էին, որ փրանսացի սրաւիտ խոհարար մը, բանջարեղէնի նոր կերակուրի մը անուրը դրած էր Մակեդոնական բանջարեղէն, որ կը բաղկանար ֆանի մը տեսակ բանջարեղէններէ, ակնարկելով Պալլադեան գաղափար ազգերու։ Ուրիշ խոհարար մը յետոյ, նոյնանուն բանջարեղէններէ բաղկացած կերակուրին վրայ մայրնէզ աւելցնելով գայն կ'անուանէ Ռուսական սալաթա։

(**) Պիգմարքին յաջորդեց Հոնէնլոնէ. այս վերջինին ալ յաջորդեց Պիլլով, Խոսուս «Յիշատակներ» երկին մէջերեւումներ պիտի ընենք։ Հայերու մասին արտայայտուած է նպատար կերպով, իսկ աննպատակ թուրքերու մասին։ Շատ կարող անձնաւորութիւն մը, կեռատես եւ նուրբ դիւանագետ։ Երէ 1914-ին պաշտօնի վրայ եղած ըլլար, ըստ ումանց, 1914—18-ի պատերազմը տեղի չէր ունենար։ Այս արտայայտութիւնը մեզի շատ զարմանք պատճառեց։

Առաջ, բայց արդէն շատ ուշ էր: Գիտնականութիւնը լիցիւթախող մըն է — ժողովրդի նման ծածուկ լիցիւթախող մը, ուր շատ անդամներ պլլւոյն է որ կը յաղթանակէ: Վարժապետեան Արքայան բացառ իր ձեռքի թուղթերը, անդիմադ Սուլթան Համիտին դժուար չեղաւ յետ ալսու հասկնալ թէ հարցը «ինչո՞ւմն է կշռանում»: Այդն աւելին գիտնալ, հոգեւորական պատուիրակութեան մը երթը դէպի Պերլին եւ չնորհեց պաշտնադիր հետադրի գործածութիւն եւն. եւն. . . :

Ըսինք թէ նորթախող Համիտի ներքին քաղաքականութիւնը նոյնիսկ թուրքերուն անյայտ էր: Համիտ՝ Հայոց հանդէպ բարեկամամբ վարմունք պիտի ունենա՞ր, եւ իր հօր եւ հօրեղոր օրինակներուն հետեւելով անկեղծօրէն պիտի փորձէ՞ր բարեկարգութիւններու ներմուծում. նման բանի մը հաւատալ՝ ենթադրութեանց շրջանակէն ներս խուժել պիտի նշանակէր, ինչ որ ներքին չէ պատմադրողի մը համար: Ասկայն պիտի տեսնենք թէ, իբր սուլթան եւ իբր խալիֆա, իր բնոյզը տեսութիւնները եւ անոնց անմարդկաբանութիւնն ու վայրագ գործադրութիւնները՝ նման յոյսեր առնողները պիտի սթափեցնէին: Իր իսկ արխանակիցներուն, իր բնաւնիքի անդամներուն, եղբայր եւ քոյրերուն եւ հարազատ գաւիկին հանդէպ իսկ բռնած զիրքը՝ անժխտելի ապացոյցներ են որ, ի բնէ շարածին թաղաւորէ մը Հայեր ոչինչ ունէին յաւաքելու: Խորամանկարար, Հայերը սիրաշահելու համար՝ Պատրիարքին չորսքօր լեզու գործածեց պարզապէս, եւ մեր անկեղծութեան տիպար եւ գիւրադատիւր Վարժապետեան Արքայանը ինչպէս Համիտի ծուլակին մէջ: — Պերլինի գաշնադրէն ետք, չուլացան Սուլթանին օխակալ գիտումները: Մըտաւեւ հալածանքներու վրայ աւելցան նորանոր ճնշումներ: Առաջին մարտի գործումը շրջանին, Օսմանի անունը պատապարտելու համար գլխաւորութիւն վրայ էր: Օսման մագաղուրձ ազատեցաւ մահտանէ, ապաստանելով Եւրոպա: Հուսկ Հայրիկ եւս, Երուսաղէմի ճամբան ձեռք առաւ իբր քողարկելու աքսորական:

Համիտ չէր քաշուած անկեղծօրէն արտայայտուելու գերման գետնանի մը լսելով. «Արեւելեան Անատոլիա բլրայիք բարեկարգութիւնները պիտի ազդնորդեն ինքնախառնութեան. կը նախընտրեմ մեռնիլ, քան թէ նման պատանջներու հետեւնք տամ»:

Միջոցը ներքին կը համարեն Վարժապետեան Արքայանի ձեռնարկը՝ իրաւունքէն եւ բարեմտօրէն սխալած էր՝ կ'աւելցնեն: Ինքն ալ իր 2 Օգոստոս 1878-ի պաշտպանագրական տեսնախօսութեան մէջ՝ փաստարկութիւններ կը բերէ այդ ուղղութեամբ: Ասկայն պատմութեան առջեւ խախտու են իր առջ քաշած գաղափարները: Բացառապէս իր փաստերու տկարութիւնը. որով ա՞նք պաշտպանուած են միայն միմիայն բռնադատելի մեղեարանութիւններ եւ անոր ապացոյցները: Պատրիարքը իրաւունքը դէպքերը Պատրիարքարանի տեղանիկներէն տեսած էր միայն տեղանիկներէն: Եւ իսկ

«Մեծ Պատրիարք» անունով ելաւ Ներսէս Վարժապետեան: Դէպքերու տարակարգական վերլուծումը եւ ձեռնարկները արդիւնքը չուր. տունն որ, պատասխանատու գիրք եւ արժանաւոր խմբակ, արեւն իր նախնայէն Սուլթան

թանին հաւատարմութեան կոնգակ ստորագրող Պատրիարքը՝ թերեւ եւ կարճատեւ քաղաքագէտ մըն էր: Խանդավառութեան օրերուն, Պատրիարքը մոռցած էր էրնեստ Ռենանի հետեւեալ արտայայտութիւնը. «Կրնա՞նք առանց խօլ յանձնապատասխանութեան՝ կարծել որ աղաղան մեզ պիտի չդատէ, ինչպէս մենք կը դատենք անցեալը»:

Չափազանց լաւատեսութիւնը չափազանց յոռետեսութեան չափ վտանգաւոր է: Պատմութեան համար դէպքերը մեծ էին, բայց «Պատրիարքը՝ փոքր»:

Եթէ Հայոց Մեծաց Ժողովը հայ իրականութեան համեմատ զիրքօրոշում մը բնորէր, նախատեսէր պիտի վտանգը Սան Սթեֆանոյ եւ ապա Պերլին երթալու, շատ մը աղէտներ խնայուած պիտի ըլլային Հայոց ազգին:

Նոյնիսկ պահ մը եթէ ընդունինք իսկ որ, Պատրիարքը անգիտակցաբար մեղանշած է. անգիտակցաբար գործուած սխալներն ալ, պատմութեան առջեւ պատապարտելի ըլլալէ շնորհիւ: Հետեւաբար՝ առողջ դատողութիւնը կը մերժէ զինք զոյաբանական ծիրանիով հանդերձել, ընդունելով հանդերձ որ դէպքերը աւելի զօրաւոր եղան քան «Փաթրիք էֆէնտին»: — Այժմ մեր պարզած տեսակէտներէն դուրս, թերի պիտի ըլլար մեր քննադատութիւնը, եթէ ներսէս Պատրիարքի պաշտպան կանոնող քանի մը ակնհասոր հեղինակներու ընդառաջ բերած փաստարկութեանց վրայէն լուռ անցնէինք:

Պրոֆ. Թումայեան՝ Հատոր Բ., էջ 528, գոր արտատպած է Օրմանեան Արքայան իր «Աղագապատումի» Գ. հատորին մէջ, կը գրէ. «Կառավարութեան առջեւ անկեղծ արտայայտութեամբ եւ համակրական ցոյցներով եւ հաւատարմութեան վկայութիւններով ներսէս ո՛չ միայն արդարացուց իր ընթացքը, այլ եւ կառավարութեան կողմէ համամատթիւն եւ յորդոր ալ լսեց, որպէսզի Պերլինի մէջ ալ իր զիմուք պաշտպանէ յատուկ ներկայացուցիչներու ձեռքով եւ մինչեւ իսկ իրեն ծածկադիր թղթակցութեան եւ հետադրի ազատութիւն տրուեցաւ»:

Այսօր երազել կը կարծենք նման տողեր կարդալով: Ի՞նչպէս կարելի է հաւատալ որ խալիֆա Սուլթան Համիտ քաջայերէ իր ալլախըն հպատակներու մէկ զանդուածի պետը, որ Պերլին երթալ եւ իրեն գէժ դժգոհութիւն յայտնէ. . . : Համիտի նպատակը քողարկուած իսկ չէր, այլ՝ լուստայածաւ: Համիտ կ'ուզէր հասկնալ թէ Հայերու պահանջները մինչեւ ո՞ր տիպի երթային, նամանաւնդ ո՞ր կանգ պիտի առնէին: Բայց մեր առաջնորդները հաւկուր եղած էին, անտեսելով նոյնիսկ Կովկասեան հայ մամուլին արտայայտութիւնները, ուր զինուած պայքարի, նոյնիսկ ապստամբութեան կոչեր կը բարձրանային: «Մշակ» կը գրէր. «Ազատութիւն ստանալու համար դէնք պէտք է գործածել եւ արիւն թափել»: «...Եթէ Հայաստան չփրկուի, սոնէ աւելի լաւագոյն կեանք մը կ'ունենայ»: Արժրունիի նախաձեռնութեամբ, Թիֆլիսի Հայերը ձարին ուղերձ մը զրկեցին, Կովկասի փոխարքայի իշխան Նիքոլայեւիչի ձեռամբ 1876-ին, որպէսզի միջամտէ ի նպաստ Հայոց: Ռուս հոլանաւորութեան կողմնակիցներ՝ ամէն օր սիւնակներ կը լեցնէին. Արժրունին նոյնիսկ Պոլսոյ Ազգ. Ժողովին Կարին կամ Վան փոխադրութիւնը կը յոր-

դորէր :

Օրմանեան Սրբազան եւս կր գրէ միշտ յիշեալ երկին մէջ. «Ներսէս քննադատուած էր որ ինքնազուլս գործած է ատանց երեսփոխականին խնայ- նելու, ատանց արածութիւն աննելու : Ընդգիծաղիւր տարրը միշտ գոյութիւն ունէր» : Բայց, ինչպէս տեսնենք, Վարժապետեան Պատրիարք իր 2 Պղոստոս 1878-ի ճառին մէջ ըսած էր «Ես չեմ միայն աշխատող, այլ իմ է բոլոր պա- տասխանատուութիւնը» :

Պատրիարք մը պատասխանատուութիւն մը ստանձնել, ստաջ, պէտք չէ՞ր կշռել իր ասնելիք քայլերուն հետեւանքը. իր ձեռնարկը միթէ համա- պատասխան էր ազգային շահերուն : Օրմանեան սրբազան հետեւեալ կերպով կը պարզաբանէ («Ազգայնաբան», էջ 4348...), «Զի անկախանի եւ հրապա- րակային էին ազգերու շահերու համար Ներսէսի կատարած ձեռնարկները, համարձակ յայտարարութիւնները, ազատ գիմումները եւ անդաման գան- գաւանները (ինչ որ գիտնադիտական օրէնքին հակառակ է՝ Գ. Ե.) որով հա- յուրեւան կարծիքը ոչ երբեք կատեցաւ Ներսէսի մտքին վրայ տիրող անկեղծ ազգասիրութեան եւ կատարեալ ժողովրդասիրութեան վրայ փոստահիլ : Եթէ կրցաւ Ներսէսը իւր բոլոր ազատ գործերով Սուլթան համիտ կայսեր փոստ- հովութիւնը վայելել, այն իր անկեղծութեան եւ խոհականութեան արդասեան էր. զի անկեղծութիւնը փոստահութիւն կը ներշնչէ, թէ այն անձը պարտին իս- ղեր չունի, եւ խոհականութիւնը կ'ապահովցնէ թէ անպէտ եւ յախտուն մի- ջոցներու մօտեցող չէ : Այդ բնականուր գիծերով կազմուած ուրուագիծը բո- տական ըլլալ 1878 տարուայ ձեռնարկը պատկերացնելու եւ հայկական խնդրին ծաղումը ցուցնելու» :

Օրմանեան, որ բնարձակ մտապաշարի տէր եւ շատ վարպետ գիտնա- դէտի արժանատի համբաւը կը վայելէր, իր վերոյիշեալ արտայայտութիւն- ներով ներկայ սերունդը կը դարձնէր : Ո՞ր է խոհականութիւնը՝ այս ձեռ- նարկին մէջ : Ծիւղ է թէ անկեղծութիւնը փոստահութիւն կը ներշնչէ, պայտա- նաւ որ գիմայինն եւս անկեղծ ըլլալ :

Շարունակենք մէջըրերումը. «... Ներսէս կը հիմնուէր հետեւեալ կէտե- րուն վրայ. Հայեր պէնք չվերցուցին, չապստամբեցան, խաղաղ եւ հանդարտ մնացին. անջատման պապարար չկար — Լիբանանի գրութեան նման» : «Հա- միտ, որ մեծ վարպետ էր անձեր եւ պայտամներ ճանչնալու, ազգայն միտ- տահօրէն վարուեցաւ Ներսէսի հետ, երբ նա արտաքին երեսփոխով հակապե- տական անձ մը կը կարծուէր. ուրեմն նա ալ ճանչցաւ անոր անկեղծ պա- ցումները, եւ ազգային պետական շահերու հետ համաձայնեցնելու անխա- րախ գիմումը» (էջ 4403) :

Կը կրկնենք. Վարժապետեանի գիմումը անկեղծ էր, անխաղաղ էր, ապացումները մաքուր էին. բայց միթէ համապատասխան էին ժամանակա- չրջանի պահանջին : Օրմանեան Սրբազան եթէ ողջ ըլլար եւ իրեն տայինք հետեւեալ հարցը, «Սրբազան, եթէ Դուք այդ տարին պատրիարք ըլլալիք, պիտի յանգնէի՞ք բնել այն ինչ որ բրաւ Վարժապետեան», անտարակոյս պատասխանը ժխտական պիտի ըլլար. ապացոյց, իր պատրիարքութեան չր-

ջանին շատ աւելի խոհեմ վարուեցաւ 1905-ին : Լահէի դեսպանաժողովին հե- ռազրեց. «Հոն ներկայացող կաթողիկոսական պատուիրակութիւնը, յանուն թրքահայոց խօսելու որեւէ իրաւունք չէ ստացած Պոլսոյ պատրիարքութե- նէն» : Այս հեռագիրը իրեն արժեց «պաւստան» մակդիրը : Ամէն կողմ դժոյ- դութիւն յատաջ բերաւ, իր վարչաձեւը «ստրկական, յետադիմական, հակա- սահմանադրական քաղաքականութիւն» յորջորջուեցաւ կուսակցական մամու- լին կողմէ : Ռումանիայէն թթու հայ մը «մոլլա»յի շրջադրեալ մը դրկեց ի- րեն, զինք նախատելու համար :

Ուրիշ տեղ՝ «Նկատելի էր եւ անբացատրելի կ'երեւար որ նոյնիսկ կայս- րը, որ իրմէ ցաւած ըլլալէ կ'ենթադրուէր, Ս. Սթեփանոսի եւ Պերլինի մէջ ու- նեցած ընթացքովը, ո՛չ մէկ կերպով յանձն կ'առնէր հեռանալը եւ չէր ներք- քր գործէ եւ աթոռէ քաշուի, այս բաւական էր խճրճողները լռեցնելու...» : Անշուշտ որ Սուլթանը կը մերժէր դիւրապատիր Պատրիարքի մը հրաժարու- կանը. պատճառը լուսարանութեան կարօտ չէր — համիտ նոյն ընթացքը չու- նեցաւ իզմիրեան Պատրիարքին հետ. Ներսէս Պատրիարքի թախանձաղին դի- ձուէին : Որով Օրմանեան Սրբազանի տուած լուսարանութիւնները մեղի մի միայն դարձանք կը պատճառեն :

Տեսանք որ անոնք որոնք հայկական խնդրին միջազգային վեհաժողովի մը առջեւ քննութեան ենթարկուելը յաղթանակ մը սեպած էին, անոնք պար- զապէս սխալած էին, աններկի սխալ մը, որուն հետեւանքը շատ սուղ վճա- րեց Հայոց ազգը :

Պատրիարքը ատեն մը շարունակեց իր անխոհեմ քաղաքականութիւնը : Գաւառներէն եկած հարստահարութեանց տեղեկադիրները դադրեցաւ Բ. Դուռ ներկայացնելէ, զանոնք կը զրկէր օտար դեսպանատուներ, կարծես դեսպանատուները իրազեկ չէին հայկական նահանգներու մէջ անցած-դար- ձածէն : Անոնք Պատրիարքէն շատ առաջ եւ աւելի մանրամասնութեամբ կը տեղեկացուէին իրենց դեսպաններու խողովակով : Պատրիարքի ազդեանքը որեւէ բարեխառն չէին կրնար բերել, քանի որ ո՛չ ոք նպատակ ունէր միջամ- տելու, քանի որ «չթուեցներ անխօս եւ բերաններ լուռ մնալու» դատապար- տուած էին, բարձրէն ստացուած հրահանգներու հետեւանքով :

Հրատարակեց նաեւ կարմիր տետրակներ ի նպատակ հայկական դա- տին, ուղարկելով զանոնք միշտ օտար դեսպանատուներ :

Ներսէս Պատրիարք ինքզինք շատ աւելի ծիծաղելի գիրքի մը մէջ դրաւ իր «հայկական թագաւորական գինադրոջ»ով տպադրեալ պաշտօնական նա- մակաթուղթեր գործածել սկսու : «Մեր» բառին արտայայտութիւնը «ես»ով, «պաղատանք» բառը պահանջով փոխարինելով իր ազդեալութիւններուն մէջ : Տեղական թուրք մամուլը ծաղրանքով զրեց՝ «Պատրիարքը, ըստ երեսփոխի, զինք կը չփոթէ եւրոպական դեսպաններու սեւէ մէկուն հետ» :

«Հրեշտականման եւ բարի Սուլթան»ը, 1881-ին, մերժեց բնդունիլ «Փաթրիք Էֆէնտի» : Պալատի սենեակը հազարեկ պատճառը այս մերժու- մին : Համիտ ըսած էր՝ «Ըսէք որ ժամանակ չունիմ զինք մտիկ բնելու, ո-

սովհետև այս պահուստ դրադած եմ իր կողմէ՝ ուստական գետնանին ներկայացուցած բողոքագիրը կարդալով»:

Պերլինի վեհաժողովի եւ հայկական պատուիրակութեան պորձունելութեան նուիրեալ այս երկու գլուխներու ընթերցումէն ետք, ամէն ընթերցող պահ մը խորհրդածութեան մէջ կը սուղուի թերեւս: Անշուշտ իւրաքանչիւր անհատ իր ինքնուրոյն դատողութիւնը պիտի ունենայ. տպաւորութիւններ եւ եզրակացութիւններ պիտի տարբերին: Մեր ուսումնասիրութեան սահմանէն դուրս ելլելով, մեր անձնական խորհրդածութիւնները թուղթի յանձնել ներելի է, կը կարծենք: Պատմաբանի մը համար արդիւնքն է կարեւորը:

Հայը համբերութեամբ սպասեց եւ ունին գրաւ տարիներ չարունակ եւրոպական խորհրդարաններու ըմբռնէն, վեհաժողովներու ամպիոններէն ստատացող ճառերը, քաղաքական մեծ անձնաւորութեանց սուտ պատգամները, կառավարութիւններու պաշտօնական յայտարարութիւնները, բոլորն ինքնաստ՝ «Մենք կը պայքարինք յանուն ընկճուած ազգերու ազատագրութեան, մեր դաւաններու արիւնքը կը թափենք յանուն արդարութեան եւ հասարակութեան՝ որպէսզի փոքր ազգեր ազատագրուին բռնապետական տիրակալութեան ճիրաններէն. պէտք է տապալին բռնակալական դահեր. մենք կը կոտինք մշտնջենական ազատութեան հաստատման ի խնդիր...» եւն. եւն.: Հայու ականջները խլացած էին կաղապարեալ պաճուճեալ շարարանութիւններով. աւա՛ղ, անոնց մաշած խօսքերուն պղպջակներ ըլլալը Հայր ո՛ր սակցաւ:

Բայց այսօր, ակնարկ մը աշխարհագրական քարտէսին վրայ, մեր տո՛ղեւ կը պարզէ անմտելի փոփոխութիւններ: Թէեւ 100 տարուան ժամանակաշրջան մը կ'ընդգրկեն այդ վերիվայրումները, սակայն ամենամեծ յեղաշրջումը կատարուեցաւ 20-րդ դարու առաջին կիսուն: Ի՞նչ եղան՝ Հայուն ո՛ր թէ՛ ազատագրութիւնը, այլ բարենորոգումներու ապահովութիւնն իսկ մեծագոյն մեծերը: «Հայու արիւնքով իրենց մանածը ներկող», Թուրքիոյ սահմաններու անբռնաբարելիութիւնը ստորադրող վեց ընչաքաղց մեծերէն շատեր չգիտցան տարիներու փոթորկալից սահանքին:

Մշտնջենական նկատուած, երեք սերնդական ամենամեծ դեռատառներ — Հոհէնցոյէներ, Հապոպուրիներ, Ռոմանոֆներ — բախտեանս անհեօցան: Օսմանիներու դարաւոր տոհմը եւս, որ բռնապետական կայսրութեանց 4-րդ սիւնը կը կազմէր, չգիտացաւ մակրնթացութեան եւ տեղատուութեան շարժումներուն, եւ խալիֆան՝ ճպտա ի ձեռին՝ խորատուղուեցաւ ջուսերու յատակը:

Ժառանգական մենատիրութեան կործանումն ու բնաջնջումը յեղաշրջողին սահմանադրութիւններ. դադթաւայրական մարտկոցներ տեղի տուին ուսերան. անտեսական պատուարներ փլուզեցան: Տեղէ տեղ հաստատուեցան դատակարգային եւ ընկերային նոր դրութիւններ, նոր հանրակեցութիւններ. ուստի պետութեանց մօտ եղան արմատական մաքրագործումներ: Բռնապետական չղթանքը փլուզելով, երեք տասնեակ մեծ ու փոքր ազգեր ազատագրութեան կոչուեցան:

Ի՞նչ կը պատկերացնէ այսօր մեզի՝ աշխարհագրական նոր քարտէսը: Մեծն ու հպարտ Գերմանիան երկուքի կիտուած:

A-E-I-O-U = «Աւստրիոյ կը պատկանի աշխարհի հրամանատարութիւնը» գոռոց նշանարանը կրող Աւստրիական կայսրութիւնը՝ կազմալուծուեցաւ, վերածուելու համար եւրոպական փոքր պետութեան մը (*):

Ֆրանսա եւ Իտալիա, շնորհաւոր իրենց ընդարձակած աւալ դադթաւայրերէն, շատ բան կ'որոնցուցին իրենց վաղեմի պերճութենէն ու վեհութենէն:

Ովկիանոսներու թագուհին (**) խոշոր ատամներէն շատերը թափեցան: Կայսրութեան ամենակենսական սիւներէն Իրլանտիան, Հնդկաստան, Պրիմանիան, Ասիական եւ Ափրիկեան դադթաւայրեր՝ Ալպիոնի լուծը թօթափեցին. մնացեալ երեքուն ատամներով Մեծն Բրիտանիան կը փորձէ յարաձեւել:

Թուրքիան, որուն սահմանադրութիւնը անփոփոխելի պիտի մնային, յարձակումի եւ կողոպուտի ենթարկուեցաւ՝ նոյն դաշնագիրը ստորագրողներուն կողմէ: Առժամաբար բաժնուեցաւ Ֆրանսացիներու եւ Անգլիացիներու միջեւ: Կայսրութեան ամենահարուստ հողամասերը — Միջագետք, Պաղեստին, Սիրիա, Լիբանան — խլուեցան. Արաբական թերակղզին եւ Պարսից ծովու մեծ ու փոքր էմիրայութիւններ կեանքի կոչուեցան, վերիվայր չըջելու աշխարհի տնտեսական կշիռը՝ իրենց նաֆթանքերու անհատնում արտադրութեամբ:

Հակառակ որ Հայը, դարերէ ի վեր դէմ հանդիման գտնուած է աշխարհակալական եւ քաղաքական շատ դժնդակ դէպքերու. իր մօտ յարատեւելու ծիլը չէր գոսացած. ան մնացած էր բեղուն. այդ իսկ պատճառաւ մղեց լինելու եւ չլինելու գոյապայքարը, ինչ որ արդիւնաւորուեցաւ վերածնունդովը պանծալի Հայաստանի, սկզբնաւորութիւն մը մեր նուիրական եւ արդար երազանքին: Փոքր ածուն պիտի ընդարձակուի եւ պիտի զօրանայ. «պատմութիւնը կրկնութիւն մըն է». ամէն վերելք ունի վայրէջք մը եւ փոխադարձաբար: 1918-էն առաին, 8 կայսրեր, 12 թագաւորներ, 15 տարբեր ազգատոհմեր աներեւութացան ցիրուցան աշխարհի չորս ծագերը, ողորակով իրենց կորուսեալ դահերը:

(*) Աւստրիան 1914-ին ունէր 52 միլիոն բնակիչ. 12 միլիոն՝ Գերման, 10 միլիոն՝ Հունգար, 9 միլիոն՝ Չեխոսլովակ, 6 միլիոն՝ Լեհ, 3 միլիոն՝ Ռուքէն, 7 միլիոն՝ Սերպո-կրուար եւ Սլովէն, 3 միլիոն՝ Ռումանացի եւ 1 միլիոն՝ Իտալացի. 676-000 բառակուսի մզոն տարածութիւն: Իսկ այսօր ունի 10 միլիոն բնակչութիւն եւ 84-000 բառակուսի մզոն տարածութիւն: 19 լեզու եւ գաւառաբարբառ, 8 ազգութիւն, 17 երկիրներ, 20 երեսփոխանական խմբակ, 27 փարքի, 4 փարլըման՝ վիեննա, Պուտափշը, Փրակա եւ Զագրեպ, եւ կարգ մը օւսագաժողովներ: Պոսնա Հերսէֆ կը կառավարուէր տնտեսական նախարարի կողմէն: Վերի տրուած բնակչութեանց քիւնքը որոշ հեղինակներու մօտ կը տարբերին:

(**) Միւլիայն անգլիական գահն է որ անսասան յարատեւեց, իբր ամենէն երկարակեաց միապետական գահ (բէւ. գահ մը արիւնակի): Դիմացաւ մինչեւ այսօր ամէն փոքորիկներու. հազիւ հանրապետական փոքր ընդհատում մը ունեցաւ 11 տարիներու՝ Քրոմուէլի օրով:

Ծաղումով Տանրմարքայի՝ գերման Տը Մոլթքէ, 1835—39-ին, թրքական բանակը կազմակերպելու համար, գերման զինուորական խորհրդականներու եւ գառախարակիչ-սպաներու մաս կազմած էր։ Այն ատեն աննշան սպայ մը, հաղիւ 35 տարեկան, թերեւս հարիւրապետի աստիճանով, ապագային պիտի ըլլար զարուն ամենամեծ ռազմապետը։ Հինգ երկար տարիներ համարուած է կայսրութեան զանազան վայրերը. զծաղրած տեղադրական մանրակրկիտ քարտէսներ, զորս նուիրած է կառավարութեան կամ տեղւոյն կուսակալներուն։ Այցելած է Տարսանէլ, իր զծաղրած քարտէսները հիմ ծառայած են 1914—18-ին ծաղումով հրեայ Ֆոն Սանտերս զօրավարի, իր նշանակած զիրքերն են որ ամբողջութեամբ ռազմադիտական խարխիւի վերածուած են։

Իր պաշտօնին վերջաւորութեան երբ Պերլին կը վերադառնայ, գրի կ'առնէ իր յուշերը, որոնք կը հրատարակուին 1841-ին՝ «Lettres de Moliké sur L'Orient» վերնագրով, աշխարհահռչակ Ռիթթէնի յառաջարանով։

Հակառակ որ գեւ շատ թարմ էին Ֆրանսայի պարտութեան տխուր յիշատակները՝ 1872-ին, իր երկը կը թարգմանուի Ֆրանսերէնի Ալֆրէտ Թը Մարշանի կողմէ։ Շատ անկատար թարգմանութեան մը տպաւորութիւնը կը ձգէ մեր վրայ, ուր յաճախ տեղանուններ չի թողուած են անձնանուններու հետ։ Թարգմանիչը մեզ գրկած է նաեւ Ռիթթէնի շատ շահեկան յառաջարկներ։ Թարգմանիչը կը յանձնարարէ Տը Մոլթքէի այս երկը Ֆրանսայի բոլոր զինուորականներուն որ կարդան, բազմաթիւ գնելու գերման երկտառարդ սպայի մը ունեցած զարգացման եւ հմտութեան հետ։

Արդարեւ, Ֆոն Մոլթքէի մօտ կը գտնենք բացի զինուորական զօրեղ զատուի՝ ընդհանուր ծառայուն եւ խորունկ մշակոյթ մը՝ համայնապէս մը տարողութեամբ։ Բոլոր նիւթերը բնական են իրեն — երկրաբանութիւն, բուսաբանութիւն, հնադիտութիւն, պատմութիւն հին ու նոր ազգաց, աշխարհագրութիւն, հնադիտութիւն, պատմութիւն։ Գարբիէլ Տը Շարմ-ը, որ իր գիրք-խորհրդակցութիւն, նոյնիսկ գիցարանութիւն։ Գարբիէլ Տը Շարմ-ը, որ իր գիրքին մէջ յաճախ մէջբերումներ կ'ընէ Մարեշալի երկէն՝ Տաճկաստանի ներքին եւ արտաքին կացութեան մասին, արժանաւոր կերպով կը գնահատէ անոր եղանակը արթնութեամբ մատնանշած տեսակէտները թուրքիոյ եւ թուրքերու գահին արթնութեամբ մատնանշած տեսակէտները թուրքիոյ եւ թուրքերու վրայ։ «Ոչ մէկ հեղինակ կրցած է հաւաստել անոր ողջմտութեան եւ սուր զիտողի կատարելութեան» կը գրէ։

Անշուշտ իր աչքէն չէ վրիպած Հայութիւնը։ Երբ Պոլիս կը հասնի, իրր թարգման կ'ունենայ Հայ մը, Մարտիրալի — եա՞ն — որուն տունը կը հիւ-թարգմանի ամիսներով՝ Առնաուտ գիւղ, կը գոյէ Հայուհիին անկեղծ բարքն ու վարքը, ընտանեկան յարկին սրբութիւնը. «Հայուհիին թրքուհիի մը համ-

անտեսանելի է. երբ փողոց կ'ըլլէ, մի միայն աչքերնին եւ քթին վերի մասը նշմարելի են», կը գրէ։ Կը գնահատէ Հայ ընտանիքի անդամներուն իրարու հանդէպ տածած խստակրօն յարգանքը։ «Երբ հայը մը գրան չեմէն ներս մտնէ, տղան՝ երբեմն 50 տարեկան՝ սուքի կ'ըլլէ ի յարգանս։ Նոյն յարգանքը ունին իրենց մօր հանդէպ. կրտսեր եղբայր մը չի ծխեր իր անդրանիկ եղբոր ներկայութեան՝ առանց վերջնոյն արտօնութեան։ Գինին արտօնուած է Հայ-երու մօտ»։ Շատ գնահատած է Հայկական կերակուրները, զորս «մարդ յօ-ժարակամ կը պատուէ ճաշակելով» կը գրէ եւ կը թուէ քանի մը հատ, — ոչ խաբի միտով փիլաւ, պէսպէս պտղ կերակուրներ, սառնէ տոլմա, դաշմագ, սոխ եւ կոճապղպեղով պատրաստուած համադամներ, աղցաններ, աղած ձուկ, խեչափառ, խեցեկտին, աղջուր, մշկապոչաւ արծեամ եւ զանազան պտուղներ...։

Հիւրասիրուած է Գոնիա, Հայ սեղանաւորի մը տունը, մեծարուած է նմանապէս Մարաշ՝ կրկին Հայ սեղանաւորի մը մօտ։ Մարաշ այցելած է երկու-երեք անգամ՝ Նիզիպի ճակատամարտէն ետք, Այնթապի վրայով, իր նահանջի ճամբան եղած է Մարաշ։ Ունի շարադրած նամակ մը 28—3—1838-ին «Նստած խոխոջող աղբիւրի մը եղերքը, ծաղկած նշենիի մը ստուերին ներքեւ...»։

Մուսուլ այցելութեան կը հիւրընկալուի Հայոց առաջնորդարանը՝ քաղաքի կառավարիչին յանձնարարութեամբ։

Կ'այցելէ եւ կը զծաղրէ Շնորհալիի Հոռմկլան։ Հ. Ալիշանի «Շնորհալի եւ պարագայ իւր» (Վենետիկ, 1873) երկին մէջ կը գտնենք կաթողիկոսարանի լե բերդի պատկերը (Էջ 226), որուն ստորոտը կը կարգանք. «Կ'ընծայենք անդր գրկից պատկերը, զոր շատ տարիներ առաջ, նորերս հռչակաւոր եղած Մոլթքէ մարտագէտ զօրավարն զծաղրած էր»։ Դժբախտաբար Հ. Ալիշան չ'ըսեր թէ ինչ պարագաներու բերմամբ կրցած է այդ հազուադիպ պատկերը ձեռք ձգել։ Տը Մոլթքէի մեր ձեռքը կ'գտնէ թարգմանութիւնը ոչ իսկ թուրքիոյ մէկ քարտէսը կը պարունակէ։

Հոռմկլայի գիրքի բացատրութեան երկու էջ յատկացուցած է մարաշախորհ. «Դժուար է ըսել թէ ո՞ր կը սկսի ժայռը եւ ո՞ր կը վերջանայ մարդու աշխատանքը... Շատ հին ժամանակներուն Հոռմկլան եղած է Հայ եկեղեցականութեան աթոռանիստ վայր, որոնք հիմնեցին հոս հիսաքանչ վանք մը։ Կործանելու խեղդարութիւնը չ'աջողեցաւ ամբողջովին գլխիվայր դարձնել իր հսկայ ապառաժներու շէրերը։ Հոռմկլայի արձիւներ՝ մասամբ քերթուած, եւ երկար սիւններ՝ զարդարուած հարուստ խոյակներով՝ գետին պտուկած են։ Հայ վանականներու ձեռակերտ աշխատանք մը արժանի է իրենց նախահայրերու. այդ ջրհոր մըն է մօտաւորապէս 200 ոտք խորութեամբ, ուր բոլորաձեւ աստիճաններ ժայռին մէջ խկ տաշուած, կ'առաջնորդէին մինչեւ եփրատի մակարդակը»։

Մարաշախորհ ամէն անգամ որ առիթ ունեցած է Հայերու մասին խօսելու, միշտ բարեացակամօրէն արտայայտուած է. եթէ թերութիւն մը նըլ-մարած ըլլար Հայոց մօտ, պիտի չ'ածածկէր զայն. իրեն յատուկ անվհեր ան-

Եւ կը մերժացնէ հետեւեալ կերպով. «Հաճող փաշան հետեւանք պիտի տա՞յ այս ծրագրին. փտահօրէն կասկածելու եւ ճիշդ հակառակը մտածելու լուրջ պատճառներ ունիմ»: Այս ծրագրերը պիտի վիրաւորէ ամէն անոնք, որոնք դեռ պահած են իսլամական նախապաշարեալ հպարտութիւնը, առանց

281

Ներու մէջ ոչ մէկ անկ հանդիպած ենք Հայկական Պատուիրակութեան պերճան
չըջանալի հետ ունեցած յարաբերութեանց : Նոյնպէս անձանօթ է մեզի թէ
Պիլղմարքի ընդունելութեան տրամանացա՞ծ են թէ ոչ :

Տը Մոլթքէ, իր ռադմարտական հանձարին շնորհիւ, ունեցաւ անսանձելի վերելք մը: 1870-ի Գերմանիան իր յաղթանակը Տը Մոլթքէի ռադմարտական արուեստին կը պարտի: Ան արժանացաւ մարաջախտի տիտղոսին. նորակազմ Գերմանիան երախտապարտ էր իրեն. ունեցաւ ազդային մեծաշուք յաղաքիւտութիւն: Պիպմարք, նոյնիսկ իր գիւտնադիտական ձեռնարկներուն մէջ՝ միշտ կարծիքը հարցուցած էր Տը Մոլթքէի. կրնանք բոկ թէ անոր աջ բազուկը եղած էր: Պիպմարքին հակաթուրք քաղաքականութիւնը հետեւեալն է մարաջախտին թուրքիոյ վրայ ունեցած անձնական կարծիքին եւ համոզումին ազդեցութեան: Պիպմարք յաճախ կրկնած է. «Պորտոյ սուրհանդակը չեմ բանար իսկ. արեւելեան թղթածրարը զիս չի հետաքրքրեր»: Ինք թուրքիան «անբուժելի» նկատած էր:

Ֆրանսիական ռազմական հաղթանակի օգնությամբ Երևանի զորքերը հաջողությամբ հաղթեցին թուրքական զորքերին և Երևանը և նրա շրջակայքը վերադարձվեցին Ռուսական կայսրությանը։

Տանք իր սուր զիտողութիւններէն և անաչառ քննադատութիւններէն ուրոշ հաստատմանը՝ Թուրքերու և ընդհանրապէս օսմանեան կայսրութեան վերաբերեալ։ Մաղէ անցուցած է կառավարական ու վարչական բոլոր թերի կողմերը, պետական հիմնական օրէնքները, բանակի անկադմակերպ դրոշմները, երկրին անտեսական քաջքայուած վիճակը և տիրող թշուառութիւնը, թաշտօնէից բարոյական ապականութիւնը, կրօնքին կաշկանդեալ օրէնքները և փոքրութիւն նախապաշարեալ մոլեռանդութիւնը, տուրքերու բաշխումը և զանազան ներսած դրութիւնը ևւն. ևւն.։ Ան կը գրէ.

«Մահմետական Կայսրութիւնը, մօտաւրոտ վախճան մը պուշակել տուող, քայքայումն տեսարան մը կը պատկերացնէ մեր առջեւ»։ «Կաշառքը ստիպութեան աւելի օրէնքի կարգ անցած է։ Ստորագաս պաշտօնեայ մը չէր կրնար մօտենալ բարձրագոյն պաշտօնեայի մը՝ առանց նուէր մը տալու։ Դատական խնդիրներու մէջ, պատահապէս նուիրական պարտականութիւն չէր որ տական կ'արձակէր, այլ անոր անձնական կամքը, անշուշտ միշտ հակառակ օրէնքին եւ արդարութեան։ Դատ ունեցող մը ստիպուած էր դատաւոր մը գնել՝ բայց կայսրութեան ամենամեծ կաշառակերը՝ Սուլթանն էր»։

Տուրքերու մասին խօսելով, «Կուսակալութեանց վաճառումը թէև Սուլթանին համար եկամուտ մըն էր, սակայն ինքնին անմարդկային է: Կուսակալութիւն մը պնդէ փաշան, զայն հարկւրապատիկ տոկոսով վճարել կուտար խեղճ ժողովուրդին»:

ընտացնէին աւելի հարկահաւաքները քան կառավարական դանձր, եթէ պաշտօնեաները մարդավարօրէն մշարուած ըլլային, շատ մը ղեղճումներ պիտի անհետանային. դանձուած տուրքերու հազիւ 10 առ հարիւրը կառավարական «նոսրէ կը մտնէր» :

«Սիրիան վերադարձնելու համար, լաւ բարեկարգութիւններ աւելի պիտի ստատարէին, քան 40.000-նոց բանակով արչաւանք մը...» :

Իջ 241. «Օսմանեան կայսրութիւնը ընդարձակ հողամասեր ունի, որոնց վրայ Բ. Դուռը ոչ մէկ իշխանութիւն կը բանեցնէ: Աներկրայօրէն Սուլթանին կը մնայ դեռ մեծ նուաճումներ իր իսկ երկրին մէջ: Շատ մը նահանգներ Բ. Դրան հեղինակութիւնը կ'արժամարհեն ու կը մերժեն տուրք տալ եւ չեն թոյլատրեր որ զօրակոչ ըլլալ իրենց իշխած նահանգներուն մէջ...»:

Ժողովուրդի արևմտաթիւնը նկատի առնելով կը քննադատէ. «Անոր արտադրութեամբ եւրոպական կարգ ու սարքը, նոյնիսկ ամենէն կարող զօրավարներ՝ հարկադրութեամբ բարեփոխումներէ ետք՝ կը շարունակեն ռազմական խնդիրներու շուրջ նախապաշարեալ մոլլաներու կարծիքին դիմել եւ անոնց հետեւի»:

Զինուորական և քաղաքական իշխանութեանց միջեւ բաժանման պահասը՝ տեղի տուած էր շատ մը զեղծումներու։ «Զօրավարն է որ իրաւաստ է ընելու բանակին բոլոր գնումները, իբր հետեւանք՝ անխուսափելի գողութիւններու։ Եթէ նման կարգ ու սարք պահել պէտք է, իրաւցնէ կը ցաւինք թափուած արեան մէջն մի չիթի՝ նման նպատակի համար. ախտը վարակած է վարչական բոլոր պաշտօնեաները»։ Օրինակը կը բերէ փաշայի մը, որ իր բանակին վերակացուն եղած էր. հազիւ քանի մը ամիսներ պաշտօնավարելէ ետք, իմարերդէն Եգեւսի փոխադրուելու հրաման կը ստանայ։ Այս կարճ ժամանակաշրջանի պաշտօնավարութիւնը բաւ եղած էր մեծ հարստութիւն մը գիցելու. իր տեղափոխումին 1000 ձիու կարիք ունեցած էր իր արժէքաւոր իրեղէնները հետք տանելու համար...»։

«Պաշտօնի յատկացումը՝ վաճառելի չնորհք մըն էր, և ոչ թէ համա-
ղատախոսն անձնական արժանիքներու»:

«Անթիւ ու անհամար էին բարձրաստիճան պաշտօնեաներու մէջ կար-
դալ-դրել չգիտացողներ», և կը յիշէ զօրավար մը, որ իր ստորագրուածութիւնը
զծադրել սորված էր իր քարտուղարէն: «Կային շատ մը փաշաներ, սրտոնք ի-
րենց ուղղուած պաշտօնական նամակները՝ ուրիշներուն կարդալ կու տային»:

Կը փորձէ մտքառել Նախապաշարումներու եւ մոլեռանդ կրօնապաշտութեան դէմ. «Ռամազանի օրերը ղինուորական ամէն մարդանք դադրած կ'ըլլար: Տեսած եմ կռիւի դաշտին վրայ, աղօթքի ժամուն, զօրքեր զէնքերնին վար դրած, ձեռքերնին վեր բարձրացուցած՝ աղօթքի կենալնին, եւ այս՝ իրենց հրամանատարին հրահանգով: Մէտինէի ուղտապանին անունը ամէն մինարէներու կատարներէն կը լսուէր, մղկիթներ՝ ուրոք յառաջադոյն եկեղեցի եղած էին, քովը մինարէ մը կառուցուելով ճամիրի վերածուած էին: Արդէն մինարէն ծագումով արարական է...»:

«Գերեզմանատուները յաճախ հերկուած կ'ըլլային սովալլուկ դայլերու

տես ըլլալ այդ ձերբակալուած օգնութեան մարտիկներու, բռնի ծառայութեան կոչուած խումբի բանակաւոր բերուելուն: Ձեռքերնին ամբողջս իրարու կապուած, ակնարկնին բարկութենէ հրացայտ, հասկնալու համար թէ՛ կառավարութեան դործածած նման միջոցները այդ բնակչութիւնները մի մի-այն իրենցմէ հեռացնելու կը ծառայէին: Իւրաքանչիւր փախստականի 200 դաւաղանի հարստած կը տրուէր. եւ զանոնք պահելու միակ միջոցը՝ յարձակում մը կամ կռիւ մը ստեղծելն էր»:

Աւելորդ համարած է բանակի առողջական վիճակի վրայ ծանրանալ, շատացած է տալ հետեւեալ տեղեկութիւնները, էջ 316. «Եթէ բռնի որ մէկ տարուան ընթացքին պատերազմելու կոչուած բանակին կէսը մահացաւ, շատ հեռու կը մնամ ճշմարտութենէ: Եթէր տարուան մէջ, առանց պատերազմ ընելու, 50-000 հոգիներ թաղուեցան, 100 միլիոն ոսկի ծախսուեցաւ, չըջախալ նահանգներու բոլոր հանձքերը դրսուեցան՝ անօթութեան մասնելով ժողովուրդը: Մալաթիան իր բնակչութենէն պարպուեցաւ եւ անոնց տանէրը դրսուեցաւ՝ յատկացուեցաւ զինուորներու. ժողովուրդին պարտականութիւն տրուեցաւ որ կերակրէ բանակը, հայթայթէ բոլոր պիտոյքները՝ փայտ եւն, ցորեն, դարի՝ ձիերու կեր»:

«Ապաներու պակասը չափազանց զգալի է»: «Հաճախ բանակը նորու կազմ եւ անխորհրդ վիճակներէ բաղկացած էր. մեր զինուորներու 78-րդ թնդանօթի ձայնն անկամ յամ չէր. երբ զօրախումբի մօտ ունէր մը պաշտէր, զօրախումբը կը ցրուէր: Հիւանդութիւնը 70-000-նոց բանակին կէսը պակսեցուց»: «3000 հոգի մէկ ստիբիլ...»:

Եզրակացնելու համար բանակին վրայ բրած քննադատութիւնները՝ կը որէ. «Ամենէն դժբախտ ստեղծումն եղաւ՝ եւրոպական կադապրի վրայ ետպկած տաճկական բանակի մը ծնունդը: Թրքական բանակը հետեւեալն էր՝ ուսանական պարեգօտ, Քրանսական կանոնադրութիւն, պիւճիկական զէնք, հունգարական թամբ, անգլիական թուր, բացի զիսարիկ որ միայն թրքական էր. եւ ամէն ազգէ կը թիւնէր»:

Անշուշտ միջնադարեան չըջանէն տասնիններորդ դար ցատկել՝ անկաբելութիւն մըն էր Թուրքերուն համար:

Հակիրճ բացատրելինք Տը Մուլթէի արտայայտութիւնները: Պատմական իրողութիւն մըն է նաեւ մարաշախտութիւնները: Պատմացութիւնը: Եթէ Խրիմեան Հայրիկ իր բարի եւ սիրուն գէմքով, տխրան հասուկով, մեղար զիսին ներկայանար մարաշախտին, զուցէ, զուցէ, յիշէր թամբուդայի եպիսկոպոսին հետ ունեցած հանդիպումը եւ իրեն մատուցած ծառայութիւնը, անխաբարէն կընանք ենթադրել, որ յօժարակամ պիտի ունկնդրէր Հայոց Հայրիկը եւ պիտի բարեխօսէր ու միջամտէր ի նպատակ Հայոց՝ Պիլմարքի մօտ:

Պիլմարք իսկապէս կընա՞ր բան մը ընել: Վեհաժողովի ընթացքին, իր ամբողջ ջանքը եղած է հաշտեցնել ուս եւ անգլիական շահերը: Առաջինները՝ հակառակ էին անկախ Հայաստանի մը ծնունդին, իսկ վերջինները՝ ուս զինուորներու հայկական նահանգներու մէջ ներկայութեան: Պիլմարք կընար մի-

ջին համբայ մը դռնել, Թուրքերու խոտացած բարեկարգութեանց դործադրութեան՝ եւրոպական հսկողութիւն պարտադրել եւ հաստատել եւրոպական տարիւնութեան (*): դրութիւնը, Թրակիոյ մէջ եղածին նման: 61-րդ յօդուածին մէջ եւս նման փախստութիւն մը կընար բրական արդիւնք տալ, ինչ որ երկու ախոյեաններու շահերուն հակառակ պիտի չնկատուէր: Քիւրտերու եւ Հայերու փոխ յարաբերութիւնները պիտի լուանային, խնայելով Հայոց ազգին եղբնական օրեր: Անշուշտ ենթադրութեանց չըջանակին մէջ կը մտնենք յայտնելով մեր անձնական կարծիքը:

Ներկայ դրութիւնը փակելէ առաջ, կ'ուզենք ծանրանալ շատ կենսական ուրիշ խնդրոյ մը վրայ:

Փոխանակ Ա. Սթեֆանոյ եւ Պերլին արշաւանք կազմակերպելու, միթէ ուրիշ միջոցներ չ'ուզին հաշտական հարցին տարբեր լուծում մը տալու: Յանգուցն պիտի բլար բան թէ՛ կընայինք կաշառել Փատիշահը, զէթ դադրեցնել տուլու անհատաբարութիւնները: Չենք բեր թէ Հայաստան զնել կարելի էր, քանի որ հիւսիսի կայսեր շահերուն հակառակ էր. բայց Համար դրամով սիրաշահել՝ անկարելի բան մը չէր: Սուլթանը կը սիրէր դրամը, եւ կայսրութեան թիւ մէկ կաշառակերը նկատուած էր: Իր մէկ իրատէսով շատ մը բաներ կընային փոխուիլ: Ինչ հրաշքներ չէ դործած դրամը: Ինչպէս կ'ըսէ Օրմանեան սրբազան. «Շահն է աշխարհի Շահն Շահը, բացարձակ իշխանը, զերադոյն ազդակը եւ ամենատէր բռնակալը»:

Բացմաթիւ որինակներ ունինք պատմութենէն, դրամի դորութեամբ, առանց կաթիլ մը արիւն թափելու. ամենախրթին հարցեր լուծուած եւ անքակտելի հանդուցներ քակուած են: Ահա Թալերանէն(**) օրինակ մը. 1801-ին Լիւնէյի զաշնադրին ստորագրութենէն առաջ այս քաղաքապետը, Աւստրիոյ արքունիքէն 15 միլիոն կաշառք ստացաւ, ինչպէս ինք կը խոստովանի սինքլար կերպով բռնելով. «Նման պարզեւներ՝ կենսաբնական առաջ փախելքներ են»: Նոյն Թալերանը, Լեհաստանի հարուստներէն չորս միլիոն ֆլորին կը ստանայ, որպէսզի 1807-ի Վիեննայի ժողովին՝ Լեհաստանի անկախութիւնը յաջողեցէ: Դժբախտաբար չի յաջողիր իր առաքելութեան մէջ եւ պարկեշտութիւնը կ'ունենալ վերադարձնելու առացած գումարը:

Մեզի շատ մօտիկ ուրիշ օրինակ մը. տխրահոյս Թրանքէն Պիլին, կիլիկիոյ պարպումը ոտկարկեց. զանձած պումարներու քանակը մեզի անծանօթ կը մնայ:

(*) Մակեդոնիոյ մէջ հաստատուած եւրոպական հսկողութիւնն ալ սնանկացաւ: Վ. Պե. բար կը գրէ. «Եթէ Մակեդոնիոյ մէջ խոտացուած բարեկարգութիւնները գործադրուած ըլլային եւրոպական ճննարկ եւ Մեծիւրտ ապստամբութեան ներքեւ, Սելամիկ Յունական եւ Իսկիւա՝ Սերպիական հող չէին ըլլար»:

(**) Թալերան՝ 19-րդ դարու առաջին հարորդին, եւրոպայի ամենէն մարք եւ հարկի զիւանագէտը համարուած է: Ան 14 հաւատարմութեան երգումներ կնեւ եւ ապա դրած էր ծառայած էր հինգ տարբեր վարչապետ ունեցող փրանսական կառավարութեանց. վարած չորս նախարարութիւններ: Պոնաֆարքի ծառայութեան մէջ գտնուելը՝ արգելք մը չէր եղած իրեն որ մատնէր գայն Թիլսէի զաշնագրի ստորագրութեան օրն իսկ:

Մեր դիւանապէտ զեկաւարներու օրինակ կրնար ծառայել նաեւ Հրեաներու քաղաքականութիւնը, իրենց ծննդեան օրրանն եզոյզ Պաղեստինը ազատազրեւու ի խնդիր ընդգրկած դիրքորոշումը: Դարերէ ի վեր թափառական, ցիր ու ցան աշխարհի չորս ծայերը, ենթարկուած ամէն տեսակ տանջանքներու եւ հաւաքական ջարդերու, բայց երբեք չյուսաբութած, հետապնդեցին ամէն կլիմայի տակ՝ նոյն սրբազան նպատակը, բոլորը միարար ազատակեցիկ նոյն յանկերգը. «Յագորդ տարի յերուսաղէմ»:

1897-ին Զուլեյգերիոյ Պալ քաղաքին մէջ գումարուեցաւ հրէական ընդհանուր ժողովք, ուր պատուաւորներ եկած էին — 200 հոգի — աշխարհիւ բոլոր կողմերէն, և որուն նախագահեց Փարիզ հաստատուած՝ վիկենացի մեծանուն լրագրող Թէստըր Հէրցլ: Հիմնուեցան «Հրեայ Գաղթային Դրամատուն» և «Հրէական Ալկաշին Հիմնարկ» հաստատութիւնք:

Հրեաներ նախ ուղեցին պնել Պաղեստինը, փորձ մը որ ձախողութեան պիտի մատնուէր: Անուղղակի միջոցներով հասկցուցին Սուլթան Համիտին, որ պատրաստ են վճարելու ինչ պին տը պահանջէ, և անտակարկ: Սակայն փառլեմանը էր նաեւ Խալիֆա և Երուսաղէմը՝ Ս. Քաղաք, որով նուիրական որքան Հրէից և քրիստոնեաներու, նոյնքան ալ մահմետականներու:

Հեռատես Հրեաներ կը փոխեն իրենց առաջարկը. Թրքական բնդ հանուր պարտքի տուցոսին սակը, որ 4 առ հարիւր էր, յանձն կ'առնեն 2 առ հարիւր իրենց վրայ, պաշտօնաւ որ ներուի հոգ զնել. Հրեաներուն Պաղեստինի մէջ՝ կը հանդիպին նոյն մերժումին։ Սակայն ձեռք ձեռք դրամ ստանալ նախընտրած էր Համիտը. հետեւաբար Թոյլ տուաւ որ Պաղեստին հաստատուի «Les Amants de Sion» անուն քնկերութիւնը, այգեկործութեամբ զրազելու, եւ առ այգ հոգեր զնելու։ Փարիզի էտմոն տը Ռոչիլտը եւ Լանտոնի Սըր Մոիզ Մոնթֆօրէն կը ցնծային։

1901 Մայիսին՝ Հէրցլ բնդունելութեան կ'արժանանայ Ապտիւլ Համիտէն։ Կ'առաջարկէ հրէական ներդադթ մը. նոյն բնդդիմութեան կը հանդիպի՝ ռայց Համիտի անուան ուղղակի եւրոպական դրամատուներու մէջ գրուեցան մեծադումար ոսկիներ։ Համիտ իրաւունք կու տար հոյ գնելու Միջագետքի մէջ. կ'արտօնէր որ հոն հաստատուին, սակայն համախմբումը կը սահմանափակէր. իւրաքանչիւր խումը հազար հոգիէ աւելի պէտք չէր ըլլար, եւ հաստատուելիք դադթաւայրերը իրարմէ հեռու պէտք է ըլլային... Միջագետք, Սիւրա, Լիւանան, Պաղեստին իրարու հադորդակից նահանգներ էին։ Գաղթող Հրեաներ օսմանեան հպատակներ կը դառնային եւ երթեւեկի ապաստութեամբ կամաց-կամաց սկսան համախմբուիլ ի Պաղեստին։ Գաղթական առաջին խլեակները սկսան դալ Միջագետք։ Հուսկ յետոյ Համիտ արտօնեց մօտաւորապէս 100.000 հոգիի գաղթ մը ի Պաղեստին, միշտ նոյն պայմաններով, իրարմէ հեռու փոքրաթիւ համախմբումներով։ Գաղթը՝ փոքր խումներով՝ աննշան կ'անցնէր։ Հրէական կաղմակերպութիւնները չուայլօրէն հսկայ գրամադլուխներ յատկացուցին գաղթականներուն, որ հոյ գնեն. ոչինչ սուղ էր իրենց համար. 10 ոսկի արժող հոյը 100 ոսկիով կը գնուէր։ Գաղթականը հոգատէր կը դառնար։ Սկիզբները՝ տեսակ տեսակ դժուարութեանց ա-

ռաջիլը տոնելու համար, օտար անուաններով՝ Եւրոպական Ընկերութեան դիմակին ներքեւ կադմուսեցան զանազան բնկերութիւններ, որոնք գնեցին մօտաւորապէս 60.000 հեքթար հող: Կասկած չյարուցանելու համար Աբաբներու մօտ, Եզան նաեւ հողային զեռամներ Լիրանանի մէջ: Ռոշիլտներու Սիոն տը Զիոն բնկերութիւնը, ծաղումով գերման՝ անգլիահպատակ Վոլֆ բնկերութիւնը հիմնեց աւգեստաններ եւ ունեցաւ առաջնակարգ զինիւր արտադրութիւն: Համիտի օրէն, ինչպէս նաեւ Իթթիհատականներու օրով 1.400.000 րոք որթատունկ տնկուած էր: Այսպէս կը դուռէին ներկայ Իսրայէլի հիմքերը՝ զրամի ուժով, խաղաղ եւ հանդիստ ձեւերով, առանց արիւնահեղութեան: Դրամը յոնցնեկ կու տար ամէն բան:

Ստեփան, Հրեաներու մօտ եւս, աճապարեալ եւ տաք-դլուխ առաջնորդներ տնտեսական շին. չափ յանդուգն քայլեր առին, որ օր առաջ տիրանան աղ-պալին տնտեսութեան: Անոնց ամէն միջոց ներկիլ էր հետապնդելու համար յուրրական երազը:

Սիւնիստներ չէին ներած Համախի, որ սահմանափակած էր զազթա-
կաններու թիւը, ինչպէս նաեւ անոր հանած խոչընդոտները հողային զնման
առթիւ: Ասոնք մձեցին Համախի կորուստը: Սելանիկ հոծ բազմութեամբ
հրեայ բնակչութիւն մը կար: Իթթիհատականներ որոշ չափով ազատութիւն
կը մայելէին Թրակիոյ մէջ եւրոպական օտարիկանութեան ներկայութեանէն:
Հրեաներու համար բոլոր պայմանները նորաստաւոր էին: Կարող Հրեաներ
անդամագրուեցան Իթթիհատի, շատեր դաւանափոխութիւնը իրր գէնք առին.
«Ազատ Որմադիր»ներու օթեակները մեծ թիւով Հրեաներ անդամագրեցին: Կա-
մայ-կամայ տիրացան բարձրաստիճան պաշտօններու: Ոյժ տունն Երիտա-
սարդ Թուրքերու, նիւթական ոչ մէկ աջակցութիւն զլացուեցաւ, դրամը
հրեայ Թուրքերու, հրամատուներէն առուակի նման հոսեցաւ լեցնելու Իթթիհատական-
հրեական դրամատուներէն անդամները խոստացան զոհացում տալ հրեական
եւրու պանծը: Իթթիհատի անդամները խոստացան զոհացում տալ հրեական
եւրու պանծը, երբ գործի գլուխ անցնէին: Համախի անկումէն ետք, հակա-
պահանջներուն, երբ գործի գլուխ անցնէին: Համախի անկումէն ետք, հակա-
պահ ուր ելեւմտական նախարարը դաւանադարձ մըն էր, եւ հակառակ բարձ-
րադուն պաշտօններու հասած նորադարձ Հրեաներու, Իթթիհատն եւս դոժեց
խոստումը, առարկելով թէ՛ առ այժմ մտանդաւոր է նման ձեռնարկ մը.
կը մախնանարարական խլրտումներէ՛, եւն. եւն.:

Սակայն Հրեաներ համբերելի գիտցող ժողովուրդ են։ Բոլորիս ծանօթ է Լուրա Պաշխուրի հրէական օճախի մը հաստատման խոստումը, որ եղած էր ծագումով Հրեայ պետական գիւանապետ Էտվին Մոնթակլիւ եւ իր խմբակին յորդորանք-ճնշումներուն վրայ։ Մոնթակլիւ — Սամուէլ — Իգաութ Երրորդու-
թուրդ ուրանք-ճնշումներուն վրայ։ (Տես Ակա-Վանի «Ֆիլատակներ»)։

Կարծեմ ինչպէս տեսնենք այս բանը։

1920 Յուլիսին, Պապեստինի առաջին բարձր ոստիկանապետը եղան առաջին անգամ Սաբոթաժի օրը հայտնաբերելու համար։ Սաբոթաժի օրը հայտնաբերվել էր 1920 Յուլիսին, Պապեստինի առաջին բարձր ոստիկանապետը եղան առաջին անգամ Սաբոթաժի օրը հայտնաբերելու համար։ Սաբոթաժի օրը հայտնաբերվել էր 1920 Յուլիսին, Պապեստինի առաջին բարձր ոստիկանապետը եղան առաջին անգամ Սաբոթաժի օրը հայտնաբերելու համար։

հաստատ գաղթականութեան հոգային դնումի իրաւունքը, եւ վերջ գրին ներ-
դադթին... :

Անշուշտ Հայերու եւ Հրեաներու միջեւ բազմազան եզր փնտռել տ-
ղարդին է : Մենք ո՛ր անոնց ունեցած նիւթական կարելիութիւնները, ո՛ր ալ
էւրոպական եւ Ամերիկեան դահլիճներու մէջ գեկտարի գիրքերու հասած
անճշտութիւններ ունէինք : Սակայն մեր փոքր ածուն կրնար զոհանալ իր
փոքր միջոցներով ամուրել հայկական գաւառներու բնակչութեան հարստա-
հարսութիւնները, կաշատելով Սալիֆան : ասիկա մեր կարելիութեան սահմա-
նին մէջ էր : անշուշտ եթէ խելացիօրէն չարժել գիտնայինք, առ երեսո զանկ
համարել Սուլթանը, որ Հայերու դպրոցները չեն փոխուած հանգէպ իրենց
գործադուլ Փատիլասին, եւ Հայերը կը յարատեւեն մնայ կայսրութեան տ-
մենահաւատարիմ հպատակները... յուսարով եւ սպասելով աւելի յարմար տ-
րիթներու... : Զայս կրնար ընել մի միայն՝ այնքան քարկոծուած եւ քննա-
դատուած Կղերա-Ամիրայական խմբակը, ինչպէս որ կ'որակեն գայն :

Առաջին անգամ գաղթական Հրեաներ եկան հաստատուելի 1880-ին, ապա
1900-ին եւ 1910-ին : 1914-ին Պաղեստին հաստատուած Հրեաներու թիւը
70.000 կը հաշուուի : Այլմաս Իզրայէլի գերը մեծ եղած է այս ներդադթին :
Աւելանելի 114.000 բնակչութեան 60.000 թուրք եւ 24.000 քրիստոնեայ էին :

Հէրցլ Պաւափելչո ծնած հունդարացի Հրեայ մըն է : Վիեննա ուսած .
կարող անճշտութիւն մը կը գտնայ : Հէրցլ եղաւ «Նոր Մովսէսը» Հրեայ
աղբին : Կանուխէն կը հասկնայ որ «Սոստացեալ երկիր» ճամբան, արտասահ-
մանի հրեայ գրամատէրերու սպասանեակներէն կ'անցնէր : Կը յաջողի
1897-ին Պալի մէջ գումարել հրէական Ա. համաժողովը : Ապա 1898 Օգոստոս
18-ին Բ.րդը՝ 400 ներկայացուցիչներով : Կ'որոշուի հրէական գաղթային
գրամատան մը հիմնարկը :

Երրորդ համաժողովին կ'իրականանայ այս ձեռնարկը 100.000 բաժա-
նադրութիւններով միջակ գաւառարդէ, մեծամասնութիւնը՝ Ռուսիայ Հրեա-
ներ :

Պոլիս կու գայ, ուր ժամանած էր Գերմանիայ կայսրը, իր գէպի երու-
սադէմ ճամբորդութեան ատթիւ : 1898 Հոկտ. 17-ին կը տեսակցի կայսեր հետ
Պոլսոյ գերմանական գեադանատան մէջ : Հէրցլ ուզած էր որ նորահաստատ
Աիսնական բնկերութիւնը՝ շնորհադիրով մը երաշխատորի գերմանական
հովանաւորութեամբ : Կայսրը մտածել կ'ուզէ : Կը մեկնի Պաղեստին : Մէկ ան-
գամ Երուսաղէմի ճամբուն վրայ, երկու անգամ երուսաղէմի քաղաքի մուտ-
քին կը փորձէ տեսնուիլ կայսեր հետ, հրէական սրապամաւորութեան գլուխ
անցած, Հոկտ. 29-ին : Պիւլով կը գրէ. «Կայսրը նախ շատ կը տարուի հրեայ
սաղթականներով հրեայ պետութեան մը հաստատման գաղափարով. իրեն
համար առիթ մըն էր ասիկա Գերմանիան մաքրել Հրեաներէ. սակայն իր
չքախուժի մաս կը կադմէր Պերլինի օտմանեան գեադանը, որ կը բացատրէ
կայսեր. «Սուլթանը նման բան չէր կրնար ներել»... : Ուստի խնդիրը ջուրը
կ'իջնայ, եւ կը մերժէ բնդունիլ հրէական սրապամաւորութիւնը : («Պիւլով,
Յիշատակներ») : Պիւլով այս ճամբորդութեան ընթացքին միշտ բնկերադած է

կայսեր :

Հէրցլ չի յուսահատիր : 1901 Մայիսին, կը յաջողի Համիտի հետ տե-
սակցութեան մը շնորհքին, հունդարական ծաղումով հրեայ Արմենիա Վամ-
պէրի միջնորդութեամբ : Այս Հրեան յաջողարար մահմետական, ապա բողո-
քական եղած, Ֆաթիմա իշխանուհիին գաւառարակին էր : Երկու ժամ գէմ
առ գէմ տեսակցութիւն : Թէ ի՞նչ խօսեցան, այդ մեզի անծանօթ է... : Կ'ըսուի
թէ Հրեաներ սրապատու եղած են 4 միլիոնի բարձրացող պետական պարտքը
Ֆեյսլու, եթէ Համիտ ի նպատակ Հրեաներու կարգ մը որոշումներ տանէր հրա-
պարակաւ... :

Հէրցլ հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ Համիտը .

«Պղտիկ, կարճ, նիհար, քիթ մը կոր, ներկեալ մօրուք, գաղափ ձայն
մը : Ալլամըղի մեծ շրջադէպը հազած, վերարկուն վրայ պատմութեան մը՝
սպամանդաբարդ պատուանչաններով : Զեռք սեղմեց, հրաւիրեց որ աթոռի
մը վրայ նստիմ. ինք նստաւ բազկաթոռի մը վրայ. երկու սրունքներուն մէջ
սուրը» :

Հրեաներու մօտ այն գաղափարը կը տիրէր թէ՛ Սուլթանը ոչինչ կու
տայ, եթէ Հրեաները բան մը չտան. Հրեաներն ալ ոչինչ կու տան, եթէ Սուլ-
թանը բան մը չտայ :

1904 Յունուար 25-ին կ'ունենայ նաեւ տեսակցութիւն մը Պիոս Ժ. քա-
հանայապետին հետ, որ «Non Possumus» (չենք կարող) պատասխանած է :

Կը վախճանի Վիեննա 1904 Յուլիս 7-ին առանց կարողանալ տեսնելու
«Սոստացեալ երկրի» ազատութիւնը : 1909-ին Թէլ Աւիւի հիմքերը կը դրուին
Ռոշիլոններու գրամով : 1914-ին 85.000 հրեայ կար Պաղեստին :

Զրոյցներ կան որ Յովակիմ Եպիսկոպոսս՝ նախ քան Յաթիճին Կ. Պոլսի զբաւելլը՝ անոր սուրբ օրհնած ըլլայ:

[illegible]

պաշտօնատեղին երթալը, Պատրիարքարան այց մը կու տային, փաթրիք է-
ֆէնտիէն յորդորներ կը խնդրէին կուսակալութեանց հայ առաջնորդներու հետ
իրենց բռնելիք ընթացքին շուրջ:

Համիտ, վարպետօրէն՝ բարեսիրութիւն ցոյց տուաւ ըստ պատրիարք-
ներու. չունեցաւ բուն ցուցմունքներ անոնց հանդէպ. միշտ ունկնդիր ձեւա-
ցուց անոնց աղերսներուն, որոնք իրեն համար փուճ գանդատներ էին. չնոր-
հեց սիրալիր ընդունելութիւն եւ ըստ իր բարի սովորութեան, բրաւ միշտ ա-
ռատ եւ ուռուցիկ խոստումներ, որոնք ձգձգումներով ընդհատուած օրօրանք-
ներէ անդին չէին անցներ:

Համիտ ուրիշ նկատումներ եւս ունէր յարգելու Պատրիարքարանի իրա-
ւասութիւնները. յաշտ օտար պետութեանց ինքզինք իրր արդար ու գործա-
ւութ վեհապետ մը ցուցնել ուղելու փափարք: Ինք Խալիֆա մըն էր եւ իրր թէ
յարգանք կը տածէր իր ալլախըն հպատակներու կրօնապետին:

Եւրոպական պետութեանց պետականներու Կ. Պոլիս ներկայութիւնն ալ,
կը կարծենք որ որոշ չափով սատարած ըլլայ Ազդ. Սահմանադրութեան յա-
րատեման:

Սան Սթեֆանոյի եւ Պերլինի պաշտպաններէն ետք, Համիտ սկսաւ սեղ-
մումներ դնել Պատրիարքարանի Ծաթիհի օրէն, ապա Մէճիտի եւ Ազիզի
հրովարտակներով ամբաստնելու իրաւասութեանց, վերածելով Պատրիարքա-
րանը լոկ կրօնական հիմնարկութեան մը: Հոգեւորականներ դատել, պատիժ-
ներ տնօրինել, սոսկ Պատրիարքի իրաւասութիւնն էր. Համիտ փոփոխութեան
ենթարկեց դարերէ ի վեր օրէնքի կարգ անցած մենաշնորհները. յետ այսու
կառավարութեան պիտի պատկանէին այդ իրաւունքները: Գաւառներու ա-
ռաջնորդները կամ սեղակալները, որոնք ինքնիշխանօրէն Պատրիարքի կողմէ
կը նշանակուէին, կը հաստատուէին կամ կը հրաժարեցուէին, 1884-էն ասդին
Սուլթանին հաւանութեան կարօտ պիտի ըլլային: Վարժապետեան սրբազանի
մահէն անմիջապէս ետք, խստութիւնները այնքան առաջ գացին որ Բ. Դուռը
առանց տեղեակ պահելու Պատրիարքը՝ իր կողմէ միջոցներ ձեռք կ'առնէր
հանդէպ կրօնական դատակարարի: Օրինակ. Արարկիրի Եզնիկ եպիսկոպոսին
բանտարկութիւնը: Ուրիշ կրօնաւորներ հարցաքննութեանց ենթարկուեցան,
նոյնիսկ չարչարանքներու, եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքի բողոքները մնացին ձայն
բարբառոյ յանապատի...

Յեղափոխականներու ցոյցերէն ետք՝ Երեսփոխանական Ժողովի նիս-
տերը խափանել որոշեց. վարչական Ժողովով մը զօհանալ յորդորեց: Արդէն
1891-էն ի վեր Ազդ. Երեսփոխանական Ժողովը կէս մը խափանուած էր. Հա-
միտ չէր ախորժեք հանրային քուէով ընտրուած Ժողովէ եւ Ժողովականներէ,
եւ կ'ուզէր արտօնել Երեսփոխանական Ժողովի միակ բացառիկ նիստ մը՝
պատրիարքական ընտրութեան առթիւ միայն:

Այժմ տանք Համիտի օրով պաշտօնաւարած պատրիարքներու պալատի
հետ ունեցած յարաբերութեանց եւ անոնց գիւտնադիտական կարողութեանց
ու անճնական նկարագիրներու վրայ հակիրճ տեղեկութիւններ:

Ներսէս Վարժապետեանի մասին արտայայտուեցանք. մեծ Պատրիարք-

ներու ցանկին մէջ տեղ կը զբաւէ ըստ Օրմանեան սրբազանի:

Վեհապետեան Պատրիարքի օրով՝ 3 տարուան կարճ ժամանակաշրջան
մը՝ նշանակելի մեծ դէպք մը չէ արձանագրուած, բացի Պէշիկթաշի գերեզ-
մանատան խնդիրէն: Այս առթիւ եւս Համիտ շատ խորամանկ դիրք մը բռնեց.
իրր թէ չէր ուզեր վշտացնել Հայերը, ինչպէս նաեւ հանրային կարծիքը:

Վեհապետեան եւս յանդգնօրէն շատ բողոքադիրներ ուղղած է Բ. Դուռ,
եւ իր հրաժարականը ներկայացուցած է գերեզմանատան խնդրին առթիւ:
Սոյն խնդիրը կարգադրելու համար յանձնախումբ մը կազմուեցաւ, որուն
մաս կազմեց ազգային հերոս Ղազի Օսման փաշան, իրր արդարասէր եւ անա-
չառ մէկ անհատականութիւն:

Պատրիարքի առաջին հրաժարականը կը մերժուի Սուլթանին կողմէ:
Վեհապետեան, միշտ Գերեզմանատան հարցին համար, երկրորդ հրաժարական
մը կը ներկայացնէ, որ կ'ընդունուի Սուլթանին կողմէ. եւ Վեհապետեան կը
կարգուի Երուսաղէմի պատրիարք 16 Յունիս 1888-ին, Կ. Պոլիս կը մնայ մին-
չեւ 10 Մայիս 1889. Երուսաղէմ չմեկնած յորդորներ կու տայ ազգայիններու,
«Գիտցէք որ մեզ պիտի ջարդեն անողորմարար եւ ոչ մէկ տէրութիւն պիտի
չբողոքէ» ըսելով:

Վեհապետեան կը վախճանի Երուսաղէմ՝ պաշտօնի վրայ: Իրեն կը յա-
ջորդէ Աշըղեան:

Աշըղեանի պատրիարքութեան ասպարէզը ամենէն փոթորկալիցն եղած
է: Ներկայացուցած է չորս անգամներ զղրղալին հրաժարականներ: Ասոնք,
հակառակ որ Ազդ. Ժողովին կողմէ կ'ընդունուէին, սակայն Համիտին կողմէ
կը մերժուէին: Եւ Աշըղեան կը պահէր իր աթոռը: Մինչ Խրիմեան Հայրիկի
համար հակառակը պատահած էր. անոր հրաժարականը մերժուած էր Ազդ.
Ժողովի կողմէ, բայց շտապով ընդունուած էր Բ. Դուռն կողմէ: Հայրիկ
ընտրուած էր 1870-ին. հրաժարականը տուած՝ 31 Յուլիս 1873-ին: Պերլինէն
վերադարձէն ետք, իրր քօղարկուած աքսորական, Երուսաղէմի ճամբան պիտի
բռնէր. այս ալ մեկնելէ առաջ չըջահայեցութեան եւ չափաւորութեան յոր-
դորներ տուած էր. զրուշացուցած էր որ օտարներու վրայ յոյս չդնեն... ցոյ-
ցեր չկատարեն:

Աշըղեանի օրով պատահեցան Սասունի դէպքերը. Գուժ Գափուի եւ
Պապը Այիի յայտնի ցոյցերը՝ Հնչակեաններու կողմէ պատրաստուած:

Իզմիրլեանի առաջին Պատրիարքութեան չըջանք եղաւ նմանապէս փո-
թորկալից, եւ մանաւանդ ազդեալի Հայոց ազգին համար: Իսկ երկրորդը՝
1908—1909՝ եղաւ մեծ խանդավառութեան մէջ: Իր առաջին նստաշրջանին
պատահեցաւ 1895-ի ընդհանուր ջարդը, ինչպէս նաեւ Պանքայի դէպքէն ետք՝
Կ. Պոլսոյ ջարդը:

Մտիկ ընենք Օրմանեանը, որ մեզի կը ներկայացնէ տիրաբար, նախորդ
Պատրիարքներու նկարագրի գիծերը իր «Ազգապատում»ի 3-րդ հատորին եւ
«Խճ. եւ խօսք» երկին մէջ: Օրմանեանի հակառակորդ ընթերցող մը, անոր
արտայայտութեանց մէջ, ի դուր կը փնտռէ բամբասանքի կամ ամբաստանու-
թեան ամենադոյզն նշոյլ մը իր նախորդներուն վրայ:

Օրմանեան Սրբազան, իր պայծառ հանձնարամտութեամբ, կշռեալ պատգութեամբ, հակիրճ բառերով, իր զօրեղ զրիշով՝ վրձինած է այդ ժամանակաշրջանի դէպքերն ու դէմքերը: Հոն կը գտնենք իր տաղանդին անճնշելի գրոշմը, ոճին խայծքն ու շեշտը իրենց ազդու ճառագայթումներով, ջգուտ եւ համոզիչ, կնքիչ ու եղբայրակիչ, վերջապէս ամբողջ Օրմանեանը: — Մէջբերենք հետեւեալ սուր պատգութիւնները.

«Աւրդեան. ուսմամբ եւ զարգացմամբ դոհացուցիչ. վարքովն ու բարքովը՝ գովելի. սկզբունքները՝ յետադիմական բլրարու շափ պահպանողական. վարչական ու քաղաքական ձիրքերէ զուրկ. անտեսական մատակարարութեան մէջ տկար: Ահա Աւրդեանի ներքինը քանի մը տողերով ամփոփուած...»: «Իրր պատրիարք տնրաւարար նկատուեցաւ եւ իրաւամբ. կառավարութեան հանդէպ համակերպող եւ խոհական ընթացքը մինչեւ ստորնութիւն մղեց. անխորհուրդ ձեռնարկներու գէժ զգուշութիւնը գրգռիչ ձեւերու հասցուց. վարչական գործերու ուղղութիւնը՝ անստուգութեան մատնեց: Գուցէ այս պատգաններու մասին իբժէ աւելի մեղադրելի բլրան գինքն ընտրողներն ու բարձրացնողները. բայց ինչ որ իր անձնականին կը վերադուր՝ աներկրայարար՝ տաղալիքին կառավարական լաւ թոշակի մը արժանանալու համար, Ազգային գործոց անխնայութիւնն է, մի միայն իր գիրքը աղահամբով համար, եղիսկրոսակիցները կատկածելի ցուցնելու եւ նկուն պահելու միտումներուն հետ»:

«Բիչ մը դժբախտ գործելու յորդոր տուողներուն պատասխանած է. «Պատրիարքութենէ հրաժարելէ ետք, հանդստեան թոշակի պետական շնորհք վտանգելէ կը զգուշանար»: Եւ «Կայսրէն մատանի մը կը սպասէր»:

«Աւրդեանի օրով Կայսեր ծննդեան եւ պահակալութեան օրերուն, Մայի՛ Եկեղեցիէ մէջ շարականով եւ ընթերցումով մաղթանքներ կատարել՝ եկեղեցական եւ պաշտօնական ու ժողովրդական պատերուն մասնակցութեամբ եւ յորդորական ու մաղթողական քարոզով, որ հետզհետէ պարտադիր սոսորդութեան կարգն անցաւ»:

«ԱՇԸԳԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐ ՄԱՏՆԱԾ Է»:

Արդարեւ Աւրդեանի մատնութիւնները անճնշելի արատներ պիտի մնան պատմութեան մէջ: «Հնչակ»ի մէջ կը կարդանք. «Մաղ մնաց որ իր օրով ջրնջուէր վարդանանց Զօրավարաց օրը հայերէն օրացոյցներէն». եւ «Գու՛մ Գա՛լուէր վարդանանց Զօրավարաց օրը հայերէն օրացոյցներէն, Սուլթանի ցոյցէն ետք, Սուլթանի հրաւերով՝ վերստանանց իր պաշտօնը, Սուլթանի սկեհնամուկ քղանցքը վերստին համբուրելու ցանկութեամբ»: «Էշէ՛՛՛՛՛՛՛ հան մակդիրը տուած էին իրեն»:

«Ըստ Սահմանադրութեան, Պատրիարքի ընտրութեան, Եկեղեցւոյ մէջ Աստուծոյ առջեւ երգում կ'ընէ ՆԱԽ Կայսերական կառավարութեան, ՅԵՏՈՅ Ազգային Հասերու հաւատարմութեան»: Աւրդեան այսպէս արտայայտուած է պատարադի առաջին քարոզին մէջ, եւ Սուլթանին ծննդեան օրուան առթիւ. Սուլթանը 500 ոսկի նուէր մը կու տայ Պատրիարքարան:

Օտար հեղինակ մը հետեւեալ գէպքը կը պատմէ: Համիտ, պատրիարքը կը կանչէ ու կ'ըսէ. «Եթէ կը կարծէք որ նման ցոյցերով օտարներու միջամ-

տութիւնը կ'ուզէք իրականացնել, բացարձակապէս կը սխալիք. սա չափը չիացէք որ օտար նաւատորմիղները կրնան Տարտանէլը անցնիլ եւ մայրաքաղաքը գրաւել, սակայն նախ քան անոնց ժամանումը, Վոսիօրի ջուրերը Հայութեան արիւնովը կը ներկուի»: — Պատրիարքը, լսած սպառնալիքէն սարսափած՝ Համիտի ոտքը կ'իյնայ. Սուլթանը առանց մտիկ ընելու անոր պաշտանքը, ամբողջօրէն կը հրամայէ որ իսկոյն հեռանայ իր ներկայութենէն:

ՄԱՏԹԷՈՍ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ («ՈՒՏՔ ԵՎ ՈՍՈՔ»). — «Իզմիրլեան ունէր անխոնջ գործունէութիւն մը աղգային պաշտօններուն մէջ. անբասիր կեանք իւր անհատական կենցաղին մէջ. նախանձայոյ ընթացք օրինապահութեան առջեւ: Բնութեամբ խիստ եւ կրքոտ, միշտ ընդդիմադիր ուղղութեան հետեւեցաւ, սկսելով Ղալաթիոյ օճախին մասնակցութեամբ. բայց վարչական կարողութեան մէջ խիստ չափաւոր ըլլալով՝ միշտ ուրիշին աղղեցութեան ներքեւ գործեց: Նախ Ղալաթիոյ օճախին. առաջին պատրիարքութեան ատեն Հնչակեանց. 2-րդ պատրիարքութեան ատեն Դաշնակցականաց, եւ Կաթողիկոսութեան ատեն միաբանութեան շահագէտ խմբակին»:

«ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ». — «Իզմիրլեանի Երկաթեայ պատրիարք մակդիրը տուին. նոյնիսկ Համիտի տեսակցութեան հրաւերը մերժեց: Կուսակցութեանց կողմը բռնեց. յոյսը օտարներու վրայ դրաւ: Կայսրը կը փափաքէ որ հրաժարի, քանի որ անոր ընթացքը իրեն գէժ հակառակութիւն մը առած էր: Իզմիրլեան չուզեց հրաժարիլ, Պատրիարքարանէն հեռանալու լուծումը դաւաւ. ապա հրաժարեցաւ՝ Դեսպանութիւններէն սպասած օգուտը չդռնելուն: 21 Յուլիս 1896-ին հրաժարականը կու տայ: Քաղաքականութեամբ զբաղող եւ իրականապիտական յարաբերութեանց հիմամբ գործող անձի մը համար նախատեսութիւնը պարտաւորիչ հանգամանք է»:

«Իզմիրլեանի համոզմամբ աղէտներու սկզբնապատճառը Համիտն էր. եւ անկէ զարման սպասել անտրամաբանական կը նկատէր, եւ բոլոր յոյսը օտարներու վրայ կը դնէր»:

«Իզմիրլեան՝ Անդլ. Դեսպան Սըր Ֆիլիփ Բըրբիի յեղակարծ աջակցութեան յենդով, մերժեց Մէճիտիէի Ա. կարգի պատուանշանը. կերպով մը ստպարէզ կարդացած կ'ըլլար Սուլթանին»: «Համիտ զայրացած, օր մը երեսն ի վեր պստացած կ'ըլլայ. Հայկական հա՞րց կ'ուզէք, ես Ձեզմէ աղէկ զխեմ դայն լուծելու կերպը»: — Ահաասիկ 2-րդ նմոյշ մը արդիւնաւէտ Պատրիարքին:

Ինչպէս գիտենք, իր օրով պատահեցաւ 95-ի եղեռնական ընդհանուր ջարդը. ապա Պանքալի ցոյցէն ետք Պոլսոյ ջարդը: Պոլսոյ ջարդին, 14 Օգոստ. 1896, պատրիարքական աթոռը կը մնար թափուր: Կարգաթող Սերօբեան կը զրէ. «Ռումելին սկսան պայթիլ պանքայէն, երբ մենք Օրմանեանի հետ կրօնական թերթ «Մասիս»ի փորձերը կը սրբադրէինք «Արեւելք»ի տպարանին մէջ, եւ իմացանք որ Սամաթիայի եւ Ուսս-Գիւղի մէջ ընդհարումներ տեղի կ'ունենային 1896 Օգոստ. 4—25-ին»: («Մեր պայքարը», էջ 192):

Իզմիրլեան Սըրադանէն ետք, Համիտեան Բարթողիմէոս եպիսկոպոս՝ պատրիարքական տեղապահ անուանուած էր: Իր եռամսեայ պաշտօնավարու-

Թեան շրջանին պատահեցան Ակնայ եւ Թուքաթի կոտորածները. ըստ կարգ մը հեղինակներու՝ Պոլսոյ ջարդէն ետք։ Մաքէր եւ ուրիշ հեղինակներ վերոյիշեալ ջարդերու թուականը կը նշեն 1897 փետրուար—Մարտին, Օրմանեանի տւոյլ։ Օրմանեանի ընտրութիւն 20 Նոյ. 1896։

ուած, մօտէն դիտած էր զէպօքերը ու դատած Խապալիանը:

Հանութենէ բոլոր վերապրող հայու խլեակները իբնեց կեանքը կը պարտին Ճէմալ փաշայի:

Մեր գրուածը հետեւեալին է: Հայկալ գրաւում էր անդլ. և արաբ. բանակներու կողմէ 1918 Հոկտ. վերջերը: Անտաղտաներու շորս ծաղերէն, չորս երկար տարիներու տառապանքներուն գիմադրած, ջարդերէ հրաշքով ազատած Հայու բեկորներ, մնացորդականներ, Հայկալ կը համախմբուէին: Սուրիոյ երկրորդ մայրաքաղաքը կարծես ցամաքային նաւահանգիստ մըն էր, ուրկէջ խեղճ գողթականները կը լուսային վերադառնալ իրենց ճննդովայն բերը: Բոլոր ժամանակները, ամէն օր քաղաքի Հայոց եկեղեցին կու տային իրենց ծանօթ մը, ազգական մը, քաղաքացի մը գտներու յոյսով: Սայիտէ փողոցի հայկական փոքր եկեղեցիին փոքր բակը և բովնտի փողոցները գիւր-գերեկ կարաւան-սերայի երեւոյթը ստացան ամիսներ շարունակ: Տաճ-կաստանի բոլոր գատտները իրենց ներկայացուցիչները ունէին այդ ամբխին մէջ:

եկած էր հերոսները տեսնելու։ Քաղաքի մէջ կը տիրէր կոտորեալ անկաղճա-
կերպութիւն։ ոչ տղարան, ոչ մամուլ, ոչ թերթ գոյութիւն ունէր։ Սակայն
ամէն օր, եկեղեցիին մէկ պատէն վրայ, ձեռողիւր կամ խմորատիպ երկար
գրութիւն մը փակցուած կ'ըլլար, որ կու տար տեղական առօրեայ լուրեր։
Շատ լաւ կը յիշեմ, հետեւեալ օրը կարդացի «Երկու մուտք» վերնագիրով
յաջող շարագրութեամբ գրութիւն մը, միշտ նոյն պատը փակցուած։ Եթէ չեմ
սխալիր Գրիգոր Անյոթ ստորագրութեամբ։ Հեղինակը արժեցուցած էր իր
մշակունիներ, բազմաթիւն մը ընելով կաթաղիկոսի եւ հերոսներու նոյն օր-
մշակունիներ, առաջին ատիւն իմ ուսման ժամանակն առթիւ, կ'ըսէ ոճով խայթած առաջինը, իսկ անմահութեան
գափնիններ հիւսած երկրորդին։ Չմտնեմ ըսելու նաեւ թէ, պատին վրայ կար
էլլամ Անտանեանի մէկ կոչը, որ կը հրաւիրէր բոլոր զաղթականները, որ գրի
առնեն իրենց յուշերը եւ յանձնեն իրեն, առ ի հրատարակութիւն ազատագլին։
Ա. Անտանեան Հայկ. օթէլ «Պարոն» կը բնակէր, եւ յաջողած էր ազատիլ մոտ-
ւորականներու սպանդէն։

Համխառն վրայ ուսումնասիրություններ մը՝ ամփոփական Հարկադրութեան
տակ կը գտնուի անդրադառնալու Յոթանասին 12 տարուան պաշտօնավարու-
թեան վրայ :

Սոփոթութիւն էր որ, երբ պատրիարքական Աթոռի թեկնածուի մը տնտեսը երբորդ հազարաւոր էր, արբանիքի կողմէ ծնութիւն մը կը բազումէր, թեկնածուին ծնունդէն սկսելով, անոր կեանքը հաշիւի մը նման տղար էր ցոյանար պալատի յրահանքու պատրաստած տեղեկագիրներուն մէջ: Իր տոած ուսումը եւ կրթութիւնը, նկարագիրը, անձնական գաղափարները, նոյնիսկ բնառնեկան պարագաները, մէջն բլլալով նախահաշիւերը, ամէն ինչ նկատի կ'առնուէին:

Օրմանեանի մասին Բ. Դրան ստացած տեղեկագիրներու պարունակութիւնը նպատաւոր եւ զհացուցիչ համարուելով, Համիտ կը հաւանի հատուտեւ անոր ընտրութիւնը եւ կը ստորագրէ պաշտօնական «պէրաթ»ը, եւ կը կնքէ զայն իր սեպհական կնիքով, ի հնուց հաստատեալ սովորութեամբ, հետեւեալ հրամայական բառերով. «Թող այսպէս դորձադուի»: «Պէրաթ»էն ոչինչ կարելի էր փոխել, եւ Փատիլահը պէտք էր իր ձեռքով լանձնէր ընտրեալին, իր առաջին ընդունելութեան օրը:

ուղածնին ընտրեն, միայն թէ, ինծի դէմ դաւադրութիւն չստորգրեն» :

Օրմանեան երբ առաջին անգամ կ'ընդունուի Արքայէն, տեսակցութեան ընթացքին կ'ըսէ իրեն. «Գիտեմ որ զիտնական էք. զիտնական անձը՝ առաքինի կ'ըլլայ»։ Օրմանեան մեզ կը զրկէ իր սպասարարանէն։ Այս առաջին տեսակցութիւնը բաւ եղած էր որ երկու գերակատարներ զիրար ուսումնասիրեն, զիրար կշռեն, զիրար չափեն ու գտան։ Համիտ կը հասկնայ թէ ինչպիսի՞ սպասարարքի առջեւ կը գտնուի և Օրմանեան՝ թէ ինչպիսի՞ բռնակալի հետ էր իր գործը։

Հէր Իր գործը։

Օրմանեան Սրբազանի պատրիարքական աթոռ բարձրանալու թուականը 3—20 Նոյմ. 1896 է. այդ թուականին հայկական դատոններու մէջ տիրող կացութիւնը շատ ծանր էր։ Հայոց եւ Թուրքերու միջեւ բացուած խրամբ լայնցած եւ խորացած էր. դեռ շատ թարմ էին ջարդերու սահմուկեցուցիչ միջատակները. մեր նահապետներուն արիւնն իսկ չէր չորցած։ Նոր Պատրիարքը գիտցաւ հաղուսդիւտ գիտնադիտութեամբ առաջքր առնել շատ մը խռչն-սոսներու, որոնց պիտի հանդիպէր ամէն օր։ Հետու կեցաւ շափազանցութիւններէ, վստահ էր որ «Օտարներու միջամտութեան դադախարբ հակառակ արդիւնք ներդործած էր»։ Որով Դեսպանատուններու դռները ձեռք չառաւ. խոստովեցաւ միջազգային յանձնառութիւններէ, կրցաւ «փորձառութեամբ պարզաները կշռել, ճարտարութեամբ պետութեան հետ հաշտ եւ անուշ երթալ»։ «Տիրող պարագաներու համակերպիլ» գիտցաւ։ Հասկցած էր որ «խոհական դասակարգը գոհացնելու լիուրի բաւական է անուշ լեզուն»։

«Պատ-

Օրմանեան յաճախ կրկնած էր բերանացի իր մտերիմներուն. «Պատ-
րիարքութենէ աւելի, ես նոյն օրերուն եղած եմ զազանագուստ մը», ահաբ-
կելով իր 12 տարի սպառիարքական շրջանին: Համիտ ուրիշ սուլթաններու
չէր նմաներ, ան եղական էր ի տեսակին մէջ. միշտ սրտով եղած էր եւ ու
ներող: Իբր հոգեբան, Օրմանեան առաջին օրէն իսկ կռահէր որ լուսնոտի մը
առջեւ, կը գտնուէր, անբուժելի հիւանդի մը հետ է իր գործը եւ իբր առողջ
տրամաբանութեան աէր եւ ծանրաբարոյ Պատրիարք, վիրաւորոյթի մը ձեռն-
հասութեամբ կըցտւ վարուելի իր հիւանդին հետ: Զգուշացաւ մասնաւոր խորն-
դիրներ լուծելու համար վիճարանութիւններէ: Անդուպական հետաւետութիւնն
ունեցաւ վարպետօրէն կանխելու անհատնում մեքենայութիւններ, սրտնք կր-
նոյին ազդեալի հետեւանքներ ունենալ Հայութեան համար:

Տառասկիւտ էր իր ճամբրան եւ հանդիպեցաւ մհառեցուցիչ խութերու՝ սակայն իր դիւանապետական ուղին կրցաւ յաւելնալ մի գտնել բոլոր գիտարարութեանց։ Նկատել ունեցաւ միշտ իր շրջանի քաղաքական կացութիւնը․ դիտել որ մեր ազգային շահերը սերտօրէն կապուած էին միջազգային եւրոպական քաղաքականութեան․ յարգեց հասարակաց կարծիքը․ ազգային շահը ամէն բանէ աւելի դերիւիեր բռնեց․ փնտռեց եւ միշտ գտաւ պոքմակցութեան կարելիութիւն։

Սերգեյ Սարգսյանը, Օրմանեան կրցաւ բռնել ոճրադործին ձեռքը, դադել պաղանը իր ճկունութեամբ եւ տրամաբանութեամբ: Իր օրով պատմութիւնը բնդհա- նուր ջարդէ արձանագրած, եւ Թրքահայր անցուցած է հանդիսաւ շրջան մը:

Հանդիսաւ բառը յարարեալական նշանակութեամբ ընդունելով անշուշտ: Պարբերական դարձած խտուրթիւններ շարունակուեցան. ձերբակալութիւններ, աքսոր, բանտ, աւար եւ աւեր ամէնօրեայ դէպքեր էին, որոնց կրկնութեանց մէջ բաժին մը ունեցան Հայ Յեղափոխական Կուսակցութիւնները: Գաւառներէն Պատրիարքարան հասած ծրարները լեցուն էին ժողովուրդի կրած անիրաւութեանց եւ անդժութեանց տեղեկադիրներով: Պատրիարքը իր գիւտնադիտական ուղին ի սպաս դրած, գիտցաւ «պատահական միջոցներով» քաղցրութեան սահմանին մէջ ամոքել զանոնք. իր կրկնակ դիմումներով, դիմումներ՝ որոնք բողոքի երեսոյթ չունէին. անուշ լեզու դորձածելով կը յաջողէր զտրման մը գտնել: Բ. Գուսը նոյնիսկ կասկածներ ունեցաւ իր վրայ. «Եթէ զիս մօտէն բռնել կ'աշխատէր, պատճառը պարզապէս իմ վրայ խոհական եւ կշռական ընթացք մը տեսնելն էր, որով անխորհուրդ եւ աննպատակ ձեռնարկներէ հետո մնայի», կը գրէ «Խոհք եւ Խօսք»ին մէջ:

Իւր անձնական դիմումներուն արդիւնքը չստանալով արդասարեւր եղած է . Բարդէն վրդ . Կիւրէսէրեանը , որ ձերբակալուած է Մուշ բանտարկուած էր , հազիւ կրցած է Պոլիս փոխադրել տալ 28/10 Յունուար 1900-ին : «Անձնական կրաչխաւորութեան ներքեւ , ստիպուեցանք մայրաքաղաքին մէջ դործաձել , քարոզչական պաշտօններով եւ նորոգեալ կրօնական ժողովի անդամակցութեան ալ չհամարձակեցանք կոչել , արժանաւորութիւնը յայտնի բոլարով մէկ կտեղ» :

Երթեւեկութեանց սեղմումներուն առթիւ կը գրէ. «Բ. Դուռ, օրէնսդէտ Օ. Էֆ. Նորատունկեանի եւ Հանրօգուտ շինութեանց գիտական ձեռնարկի տես Սէրգիէ՛կնի դարձմանի համար եւրոպա երթալնուն արտօնութիւնները ձեռք բերելու համար իմ յատկապէս Արքունեաց զիմելուս եւ գիմումները կրկնելուս պէտք տեսնուեցան» :

1896—1908 զատառացիներու Պոլիս մուտքը եւ Հայերու արտասահման մեկնումը բացարձակապէս արգելուած էր. ոչ ոք կրնար դուրս գալ երկրէն առանց պաշտօնական անցագրի: Ամբողջ Տաճկաստան բանալի մը երեսոյթը ստացած էր: Բարեբախտաբար Եղիպատոս, ինչպէս նաեւ Կիպրոս, սրտեք Կայսթօթեան նահանգները կը համարուէին, Ամերիկա կամ ալլուր մեկնող Հայերու աւելի զիւրօթիւններ կ'ընծայէին: Չափազանց խստութիւններ կային Համիլտի օրով արտասահման ճամբորդելու: Բրիտանեայ բարձրատիճան պատանեայ մը, Վիկենտ մահամբրձ տղան մօտ երթալու հրաման կ'ուզէր. կը պատասխանուէր որ Տ օր սպասէ... խեղճ տղան ժամանակ ունեցաւ մեռնելու: Արիշի մը, բժիշկի հրամանով, Քարթայատի հանքային ջուրերը լանճաւարաւած էին՝ միակ միջոց իր բժշկութեան: Համիտ Փրինքիբօյի մէջ վիրա մը վարձել կու տայ եւ իրեն սնտուկ մը Թաշ-Տէլէնի ալքալի ջուրէն կը դրկէ...:

Քանի, քանի պատրիարքներ, տեսականորէն կրկնակ հրաժարականներ ներկայացուցած են, իբր բողոք իրենց խնդրանքներուն հետեւանք չարութեան համար: Հրաժարականը Պատրիարքի համար պէնք մըն էր, թէ՛ կարելի է պայն պէնք կոչել: Պատմութիւնը Օրմանեանի հրաժարական չէ արձանագրած, դոնէ ինք չի յիշեր եւ մեղի ծանօթ չէ: Ան զխոցաւ համբերութեամբ եւ քաղցրո-

թեամբ վարուելու և զխանութաօրէն ներկայացնել իր խնդրանքները: Համիտ չէր ախորժեր Եր. Պատրիարք մը նոյնիսկ անհատի մը համար զիմումներ բնէր, բանաստեղծաւոր մը համար արձակում կամ աքսորականի մը վերադարձը խնդրէր: Գաւառներու մէջ եղած անիրաւութեանց դէմ բողոքին ալ քաղաքական կերպով մը կը նկատուէր: Սակայն Օրմանեան միշտ կրցաւ անուղղակի կար բլլալ ամենայն. զիտէր որ չտարադանցութիւնը միշտ բնական հակադրեցութիւն կը ստեղծէ. «քաշել, բայց չփրցնել, սպասել, բայց չշտապել», անտախտիկ ոսկի տառեր իր փորձառութեանէն: Երանի թէ զիտցած բլլայինք օգտուել: Ժ. Կապուտեանի նշանակումը Եր. Պատրիարքին համար փառքիք էֆէնտին զիտցաւ արժեքներ իր տիրուածքը, յարաւանելով իր խնդրանքի տարեկան մէջ:

Յաւալի է որ Համիտի մասին մեր ուսումնասիրութեան աղբիւրները պիտի տմրոջնութեամբ օտար հեղինակներ եղած են:

Ո՛չ մէկ Պատրիարք, ո՛չ մէկ ամիրա, փաշայ կամ բարձրաստիճան հայ անձնատիրութիւն, որոնք առիթը ունեցած են Արքունիքի հետ չփման մէջ գտնուելու և հաղաւթաբար թախար մեր դահլիճին հետ տեսնուելու, մեզի չեն ձգած որեւէ դրութիւն իրենց տղաւորութիւններէն, նոյնիսկ ոչ մէկ նկարագրական «Երկար» կոչումով որջէն:

Օրմանեան Սրբազան քանի մը տղեր յատկացուցած է «Խոհ և Խօսք» երկին մէջ: Հոս տեղին է զիտել տալ որ «Ազգայնապաշտպան»ին մէջ միշտ «Արքայ» բառը դարձած է, ամէն անգամ որ առիթը ունեցած է Համիտի վրայ իր անուշ զգացումով, անոր անունը դարձած է: Այդ հոյակապ երկի խմբագրութեան ատեն — Գ. Հատար — Սուլթանը դեռ ողջ էր. իսկ «Խոհ և Խօսք» խմբագրութիւնը, որ տեղի ունեցաւ 1914—18 շրջանին, երկի սկզբնաւորութեան «Արքայ» բառը քանի մը անգամ կրկնուած է, իսկ վերջը յանդգնած է «Համիտ» անուանակոչել դային:

«Խոհ և Խօսք»ի մէջ կը կարդանք. «Բացառիկ պարագաներու մէջ կ'ընդունէր Համիտ»: «Պատրիարք մը առաջին այցին ոտքի վրայ կ'ընդունէր»: Օրմանեան մի միայն երկու անգամ հրաւիրուած է նստելու, իր հանդէպ եղած մահափորձին՝ կողմնորոշելու և արտաքին աշխարհի և օր մըն ալ չնորհաւորութեան ուշ համեմատն հետեւանալով: Օրմանեանի դէմ եղած մահափորձի թուականը 1903 Յունուար 6/18 է, Նիսիոյի տանի թափօրին, երբ զաշխարհակալ կան Գալիպոլի Սալիկեան հրաղէնով ուսէն կը վերադառնայ զինք և պատարագի հանդիսական զբաղմունքով գետին կը փռէ:

Կազմուելու է Եր. Օրմանեան Արքային կողմէն պարտաւոր կը հրաւիրուի. այդ օր իբր մեծարանք՝ տեսակցութիւնը դէմ-զիմաց նստած տեղի կ'ունենան և Արքան իրեն կը մօտեցնէ բարեկամով: Համիտ արդիւրեւ էր զբաղմունքի տեսակցութեան, որ մահափորձի գէպը արձագանք գտնէ մամուլին մէջ:

«Համիտ բացառիկ պարագաներու կը պահէր անձնական տեսակցութիւնները. Հայաց խնդրով զբաղող ճիւղը Թահսին փաշային յանձնուած էր», որ գրէ: Արդարեւ դահլիճները կը տապալէին, բայց ոչ քաղաքագրութիւնը:

Թահսին և Իզզէթ փաշաները Երկարի անշարժ կարասիներու մաս կը կադմէին. Պատրիարքը վարպետօրէն շատ անգամներ Թահսին փաշայի խողոված կոյ կ'ընէր իր զիմումները, որոնք դահլիճներէ լուծուածներու յանդած են:

Օրմանեան հազիւ չորս անձնական տեսակցութիւն կը նշէ, առանց տալու բացատրութիւն: Իսկ պարտական ալ ընդունելութեանց ատեն, առիթը ունեցած է իմին զիմացիմը զիտելու. ան կը գրէ. «Մի միայն իր ծննդեան և դահլիճութեան տարեկարճներուն, անձամբ կ'ընդունուէինք. իսկ երկու պայքարներուն՝ միայն ուղերձներ կը ներկայացնէինք Ա. սենեկապետ Համիտին փաշայի ձեռքով և չնորհալուութեան բարեւը կը լսէինք»:

«Կայսերական պատիւ ըլլալով ամէն բաժանին անգամ մը իջնաթիւնը կը գտնուէինք. չին ձեռով մեծ ափսէի մը շուրջը բաւորուելով, մէկ յնակէ ուտելով և մէկ գաւաթէ խմելով, վերջէն զրամական նուէր մը ստանալով»: Ժրատ է Օրմանեան պատրիարք իր արտայայտութեանց մէջ և մեր հետաքրքրութիւնը կը մնայ շրաւարարուած՝ կերակուրներու և խմիչքի սրտիկին, ինչպէս նաեւ նուէրի քանակին մասին...:

«Հոգեւոր պետերու առանձինն տրուած փառաւոր կոչումներն երկու անգամ հանդիպեցայ, 1898 Մարտ 12-ին Համիտի գտնելու հարստութեան և 1899, Մայիս 28/9 Յունիսին՝ Ապաւրրահիմ որդւոյն թրիաւորութեան առիթով»:

Ըսինք որ թրիաւորութեան խնձոյքը աւանդական է մահափորձներու մօտ. իսկ Արքայադիւլի թրիաւորութիւնը մասնաւոր պերճանքով կը տօնուէր: Պէրպլերեան կը յիշէ յաճախ. օրինակ. «17 Սեպտ. 1847 հանդէս թրիաւորութեան որդւոյն Արքայի ի Հայաստան փաշա, որ 12 օր տեւեց, բոլոր զեականներ, պատրիարքներ և երեւելի անձեր մեծարուեցան Արքայէն»: Արքան էր Սուլթան Մէճիտ, հայրը Համիտ. Համիտ և իր անրախտ եղբայրը Մուրատ, եոյն օրը թրիաւորեցան:

«Գահակալութեան համար բացառիկ ընդունելութիւն տեղի ունեցաւ 1900 Օգոստ. 19/1 Սեպտ. ին, իր 25-ամեակին առթիւ: Իսկ 1906 Օգոստ. 19/1 Սեպտ. կայսեր հիւանդութեան պատճառով միայն հոգեւոր պետերու ընդունուեցանք իր առանձնատեսակին մէջ»: Աւելցնենք որ Համիտի հիւանդութիւնը կամ անհանգստութիւնը երբեք պաշտօնապէս չէր յայտարարուեր, և մամուլն արդիւրեւ էր արձագանք տալ նման շուէրի մը իսկ:

Պահ մը ընդունինք, որ Պատրիարքներ նկատի ունենալով իրենց կրօնապետի աստիճանը և զիրքը, զգուշացած են Սուլթանի զիմացիմի միջնորդութեամբ, կամ Երկարի միջնորդութեան իրենց կրած տղաւորութիւնները զրի տանելու պատմութեան փոխանցել կարգ մը դրուագներ:

Համիտի անձնական բժշկի յոյն Մամբրոյանի փաշան չէ մաքանած դիրք մը հրատարակել և պատմել անփրկապահօրէն Երկարի պարտիքներէն մաս մը: Այս երկը կրնանք բնի որ հիմքը կը կազմէ օտար հեղինակներու կողմէ տրուած շատ մը ուսումնասիրութեանց:

Ուրիշ կարող հեղինակներ չեն քաշուած Երկարի չէնքի յարկաբարձին ներսն նկարագրական բնիւ, Ալթամարի արարողութիւնը, ակնաստեղծ ի-

բական զոյններով սրտակերպացնելու: Ամէն անոնք որ բախան անեցած են Հա-
միտի հետ դէմ առ դէմ գանուելու, տուած են իր գիմադիմի կենդանի մէկ
պատկերը: Պիտի յիշենք յաջորդ էջերուն՝ իւրաքանչիւրին տպաւորութիւն-
ները:

Օրմանեան երբ սրտաբարբական աթոռ բազմեցաւ, օրուան պահանջնե-
րուն յարմարացոյն անձնաւորութիւնը նկատուած էր, բայց հաշիւական, բայց
կերպունի չըջանակներու մէջ: Հակառակ իր վարած ազդեցութեամբ քաղաքականու-
թեան, ան քննադատուեցաւ, ինչպէս ինք կը գրէ. «Ընդգիմադիր կարգեր միշտ
գոյութիւն անեցած են»:

Գալթիակցացիք սրտազաններու տակ եւ անընդունելի վարկարկու-
թիւն իր աթոռէն հեռացուծր, անջնջելի արատ մը պիտի մնայ մեր ազգային
պատմութեան մէջ:

Անտեսելով Օրմանեանի գիմակուսոր հակառակորդներու ամբաստու-
նութիւնները եւ եղած թեր ու գէժ այլ զրպարտութիւնները, Օրմանեան քննա-
դատուած է իր պաշտօնաւարտութեան չըջանին բրած կարգ մը ձեռնարկներուն
համար, որոնցմէ 3 գլխաւորները թուենք.—

Ա.— Իր նշանաւոր «Անէժք» կոնդակը, որ շատ ազմուկ հանեց: Սոյն
կոնդակը, որ լեզուախոսականներու գէժ էր, երկարի պնդումին վրայ կար-
գացուած էր Պոլսոյ բոլոր եկեղեցիներու բեմերէն, ըստ հաւատարմին կար-
գաթող Սերորեանի՝ բացի Մարտի Գիւղի եկեղեցիէն, ուր ինք քարոզիչ էր:
Կոնդակը կը կրէր իր ստորագրութիւնը անշուշտ, սակայն կոնդակի պարտ-
նակութիւնը Օրմանեանի սրտի արտայայտութիւնը չէր: Ասիկա Պոլսոյ ամէն
մէկ բեռնակէրն իսկ գիտէր: Պատրիարքի ազդատիրութիւնը կասկած չի վեր-
սրներ. բաւ է կարգաւ Կարնոյ իր առաջնորդութեան չըջանին՝ Վարժապետ-
եան Պատրիարքին գրկած տեղեկագիրը 1882—83: Երբ մանուկ էինք, գործող
այցի եկած թուրք կրթական քննիչի ներկայութեան «Կեցցէ Սուլթանը» կ'ա-
ռադակէինք. միթէ մեր շրթներուն արտասանած այդ բառերը անկեղծ էին.
հակառակ մեր փոքր տարիքին, գիտէինք անոնց իսկական արժէքը. գիտէինք
մեզի հրամայեալ ազազակներ էին անոնք:

19 Յունիս 1918-ին, Հայաստանի հանրապետութեան կողմէ պատուի-
տակութիւն մը հառա Պոլիս. Ահարոնեան, Պապաջանեան, Ստախան, Կո-
րտար Կորկանեան եւ ուրիշներ մաս կը կազմէին պատուիրակութեան. ա-
նոնք քննադատուեցան եւ հիւրասիրուեցան մեր գահճապետներուն կողմէ. թա-
րաթի, էնֆէրի, Պէհաշտին Շաքիրէի եւ ուրիշ հայակերներու արիւնտ
ձեռքերը սեղմեցին. պատերազմը գեո վերջացած չէր, եւ մէկ ու կէս միլիոն
հայ նահապետներու արիւնը՝ անսպասի տապները գեո չորցուցած չէին: Էն-
վէր անձնապէս առաջնորդեց դանոնք գէղի պարտա եւ ներկայացուց Սուլթան
Ռէշատի: Պէ՞տք է որ գաղապարաւորեմք դայս: Դիւանագիտական ստիպողակա-
նութիւն մըն էր այս. սիրտ արիւնող պարտականութիւն մը. երէկուան թշու-
մին՝ գէղերու բերումով՝ վաղուան բարեկամ կը դառնար:

Բ.— Հայրիկի յորդորով, հայկական հարցը վերաքննելու գլխաւորու-
թեամբ, Լազէի ժողովի ղեկները արի կ'առնէ պատուիրակութիւն մը, որուն

մաս կը կազմէր «Փրօ-Արմէնիա»-ի տնօրէն Քիլիար, «Ռելիւ տը Փարի»-ի
լամբայի Վիքթոր Պէրար եւ տիկինը, Ահարոնեանի եւ Շահապարեանի ըն-
կերակցութեամբ: Լազէի վեհաժողովը, որ հիմնուած էր 1899-ին Ռուսիոյ նա-
խաձեռնութեամբ, իրաւասու էր միայն լուծելու երկու պետութեանց միջեւ
ծագած թիւրիմացութիւնները: Իր կանոնադիրը պայմանաւորուած էր չըբա-
ղիւ երկրի մը ներքին գործերով. որով մեր պատուիրակութեան առաջարկը
մէջ նիստի մը օրակարգին կրնար անցնիլ եւ ոչ ալ վիճարանութեան կամ քըն-
նութեան նիւթ դառնալ եւ մերժուեցաւ:

Լազէ եղած գիմումը Թրքահայոց շահերուն հակառակ էր, եւ ժամա-
նակաչըջանի պահանջներուն չէր համապատասխաներ: Նման ձեռնարկ մը
Թրքահայութիւնը վառնիլ ենթարկելէ զատ, ուրիշ արդիւնքի չէր կրնար յառ-
դիլ: Օրմանեան Լազէ կը հեռագրէր հետեւեալը. «Հոն ներկայացող կաթողի-
կոսական պատուիրակութիւնը յանուն Թրքահայոց խօսելու որեւէ իրաւունք
է ստացած Պոլսոյ պատուիրակութեանէն»:

Գ.— Իր տիրապար գործունէութիւնը: Ազգ. ժողովի անդամներէն ու-
նոնք մեռած էին, չուղեց երեսփոխանական ժողով հրաւիրել եւ վերընարու-
թիւններ կատարել: Դիւանաւար էր Պատրիարքի ընթացքը. Համիտ արդէն
որոշ սեղմումներ բրած էր Պատրիարքարանի վայելած առանձնաշնորհումնե-
րուն, եւ կ'ուզէր Ազգ. Մահմանագրութիւնը խափանել: Վերաքննութիւն մը
որոշած էր. Օրմանեան զուշացաւ այս պատճառով Երեսփ. ժողով հրաւիրել.
առիթ չտուաւ Համիտին որ վերաքննութեան խնդիր հանէ. չուղեց որ «Ազգ.
Մահմանագրութեան մէկ գիրն իսկ փոխուի, եւ դայն փոխանցեց նոյնութեամբ
իր աթոռէն անկումին»:

Այս երեք գլխաւոր պատճառարանութիւններէն զատ, Մեծ Պատրիարքը
ամբաստանուեցաւ օրուան դերանձնութիւնը վեկափարներու կողմէ, ուրիշ շատ մը
անհիմն յերիւրանքներով: Նոյնիսկ իր անտեսական խնամակալութիւնը քննա-
տատուեցաւ, սակայն Օրմանեան մաքուր դուրս ելաւ. «Ազգն իրեն կը պար-
տաւորեցաւ, սակայն Օրմանեան առաջնորդութեան, 100 սոկի Արմաշի վերատես-
ակէր գեո 200 սոկի Կարնոյ առաջնորդութեան, 100 սոկի Արմաշի վերատես-
ակէր գեո 700 սոկի կրամ պատրիարքական թոշակէն» («Ուհք եւ Ոսոք»):

Օրմանեան երբ զահ բարձրացաւ, նախորդ երեք պատրիարքներու —
Վարժապետեան, Աշըղեան, Իզմիրլեան — գործելակերպն իրեն փորձառու-
թեան անկիւնաքար ծառայեց: Ուսումնասիրեց անոնց արդիւնքը, եւ ծայրա-
պոյն տեսակէտներու փոխարէն՝ միջին ճամբան ընտրեց: Ունէր նաեւ առաւե-
լութիւն մը. Խրիմեանի նման, մօտէն տեղեակ եղած էր իր պաշտօնաւարտու-
թեան չըջանին գաւառներու անցուցած ճշմարտութեան. ապրած էր ազդի զա-
ւակներուն հետ եւ բաժնած անոնց տառապանքները: Պատրիարք ըլլալէ ետք
հասկցաւ, գաւառներէն եկած եւ Պատրիարքարանէն Բ. Դուռ ներկայացուած
բողոքներուն ինչ հետեւանք տրուիլը: Տարբեր կերպ որդեկրեց զանոնք ներ-
կայացնելու եւ շատ անգամներ իր գիմումները յաջողութեամբ պահուեցան:
Եթէ Օրմանեան փոխանակ 1896-ի՝ 1874-ին պատրիարքական աթոռ բարձրա-
ցած ըլլար, անկասկած Ազգին խնայուած պիտի ըլլային շատ մը ազիտակի
հարուածներ: Իր նուրբ ղեւանագիտութիւնը պիտի յաջողէր թերեւս աւելի

տանելի կացութիւն մը ստեղծել:

Պէտք է նկատել տանենք նաեւ որ, Թուրքեր որքան ալ յետամնաց բլրա-
յին, ստիպուած էին դարու հորիզոնին հետեւիլ: Թուրքիան չէր կրնար մնալ
եբր միջնադարեան կառավարական նմոյշ մը եւրոպական հոգամասի վրայ եւ
հետագայեւ կողքին. խորունկ եւ արագ յեղաշրջում մը ստիպողականութիւն
մը պիտի բլրար. յեղաշրջում ընկերային բարքերու, յեղաշրջում մը կրօնա-
կան, տնտեսական, մշակութային եւ այլ մարդերու մէջ: 19-րդ դարու վերջին
քառորդը, նորաստեղծ կացութեան մը առջեւ կը դնէր Համիտը. նոր օրերու
հասկացողութեան հետ պիտի հաշտուէր ու կամ կանուխ: Դժբախտաբար
գէտերը նոր Սուլթանին ստիպեցին, որ տարբեր ուղղութիւն մը բռնէ, հակա-
ռակ թուրք ժողովուրդին ներշնչումներուն:

Այսպէս գէտերը իրաւունք տուին Օրմանեանի վարած քաղաքակա-
նութեան: Անոնց ատարկայական քննութիւնը յայտնադէս կ'ապացուցանէ որ
իր հետապնդութեան եւ նորը զիւնադիտութեան կը պարտինք, որ Համիտ
չհարունակեց իր ժողովրդային քաղաքականութիւնը, եւ ջարդերը չնորոգ-
ուեցան, հակառակ յեղափոխական կուսակցութեանց կողմէ ստեղծուած կարող
մը գէտերու, որոնք կրնային պատրուակ ծառայել նոր ազգաներու: Հոս չենք
ուզեր փաստեր առաջ բերել, փաստերու առատութիւնը յաւաքոյն հերքումը
նկատելով:

Բ. րդ Սահմանադրութեան հռչակման, ինչպէս Համիտի բոլոր նախա-
րարները հրաժարեցուցան իթթիհաթի խմբակին կողմէ, Հայոց կողմէն ալ
մեծ Պատրիարքը այդ դաւաճաններու կարգը դառուելով, անհիմն ամբաստա-
նութիւններու եւ ձրի ենթադրութիւններու մեղադրանքներով հրաժարականը
պահանջուեցաւ:

Օրմանեան կեանքին սպառնացող 30-է աւելի նամակներ ստացած էր.
գէտերու այսքան կծու հանդամանքներու բերումով, Պատրիարքարանը ձգե-
լով իր առնը կ'ապաստանի, իր հրաժարականը տալով Յուլիս 15-ին: Իր մեկ-
նումը Հայերու կողմէ փախուստի մը վերադարձելով՝ զինք ձերբակալելու
յարժուած մը կը սկսի, որ կ'իրադրծուի քանի մը օր ետք: Պատրիարքը իր
տունէն ձերբակալուելով, Յուլիս 25-ին Պատրիարքարան կը տալու: Օրման
նշանաւոր թուրք վարիչներ, երբ կ'իմանան եղելութիւնը, Հայերէ աւելի լաւ
չնահաւոր թուրք վարիչներ, երբ կ'իմանան անոր անմեղութիւնը, կ'որոշեն
չնահատելով Օրմանեանի արժանիքներն ու անոր անմեղութիւնը, կ'որոշեն
զինք իրենց հովանաւորութեան տակ առնել: Թալաթ, Նէճիպ պէյ եւ Իսմաիլ
Հադըբ, 27 Յուլիսին Պատրիարքարան ներկայանալով, Օրմանեանը իր առնը
կ'առաջնորդեն, եւ դրան առջեւ իրը հսկիչ կը կարգուին բժիշկ Թէյֆիդ,
զինուորական Սէլիմ Սըրբի եւ Քեմալ պէյ:

Վերջացնելու համար ներկայ գլուխը, կ'եղբայրացնենք տաղանդաւոր
Սիրունիի հետեւեալ նախադասութեամբ. «Կա'մ Համիտի գէտ արայբարը չա-
րունակել եւ կա'մ սիրաշահիլ Համիտը. այս ճամբաներէն մէկը պէտք էր
նորեւ. նոր Պատրիարքը վերջինը նախընտրեց»:

«Քրիստոնէութիւնը Թուրքիոյ մէջ 19-րդ դարուն» մակերը կրող
Rev. H. G. O. Dwith-ի երկէն քաղուածաբար կու տանք կարգ մը շահեկան
տեղեկութիւններ, նկատելով զանոնք իրր աւելի հաւաստի աղբիւր: Ուրիշ
խօսքով՝ բողոքականութեան մուտքը Թուրքիա: Սոյն երկը թարգմանուած է
Ֆրանսերէնի եւ հրատարակուած Փարիզ 1855-ին: Հեղինակը, հակառակ Հա-
յոց կողմէ բողոքական առաջին միախոնարներու դէմ յարուցուած դժնդակ
պայմաններուն եւ որոնց սկանաւոր եղած է, հետեւեալ կերպով կ'արտա-
յայտուի Հայոց մասին. «Թուրքիոյ մէջ զիրենք չընկալաւոյ ցեղերու վրայ,
զերազանցութիւն մը ունին իրենց առեւտրական գործունէութեամբ եւ ձիր-
տով: Վաճառականներ, ինչպէս նաեւ պետութեան բոլոր մեծ սեղանաւորները
Հայեր են: Անոնք ունին Թուրքերու տնտեսութիւնը, առանց ունենալու անոնց
անշարժականութիւնը. ունին Յոյներու նրբութիւնը եւ շուտիմացութիւնը,
առանց ունենալու անոնց նանրութիւնը. մէկ խօսքով — Սաքսոններ են»:

300 էջերէ բաղկացեալ այս երկասիրութիւնը, պատմադրութիւն մըն է
բողոքականութեան ճաճկաստան ներմուծման, շատ մանրամասն նկարագրու-
թիւններով ճոխացած, շարժումին հանդիպած խոչընդոտներու եւ ցոյց դառն
բուռն ընդդիմութեանց: Կը թուէ ամէն էջի մէջ տխուր գէտեր, առանց սա-
կայն վերլուծել փորձելու հոգեբանօրէն անոնց պատճառները: Կը զարմանայ
որ Հայեր կը յամառին կապուած մնալ իրենց «սխալ» դաւանանքին: Այս բո-
ղոքական առաքեալները ստիպողականութիւն մը կը նկատեն Հայ Առաքելա-
կան Եկեղեցիին մէջ բարենորոգութիւններ մտցնել. անոնք ովկիանոսները
կտրելով եկած էին ազգու մաքրողականով մը գտելու Հայաստանեայց Եկեղե-
ցին իր աւանդական աւելորդապաշտութենէն:

Բարձր զարգացումի տէր այս վերապատուելին, ինչպէս նաեւ իր մեծա-
ւորները, 1832-ի առնները, երբ մաս կը կաղմէին բողոքականութիւն քարո-
զելու պաշտօնով Թուրքիա եկող առաջին խմբակին, չէին անդրադառնար ի-
րենց քարոզչութեան ռամիկին վրայ ձգած ընդվզեցուցիչ տպաւորութեանը,
որուն իրր հետեւանք՝ հայ հաւատացեալի արդար ցատումը եւ ըմբոստ վար-
ժունքը:

1500 տարիներ առաջ, հեթանոսական մեհեաններ ճարակի տալէ եւ ոսկի
կուռքեր փշրելէ ետք՝ քրիստոնէութիւնը առաջին անգամ պետական կրօնք
հռչակած ազգի մը դաւաններուն, բողոքական վարդապետութեամբ նոր շա-
ւիղ ցուցնել ուղող քարոզիչներու սկզբունքները, պարզապէս դայթակեցու-
ցիչ երեւոյթներ կը նկատուէին: Իր հաւատքին համար դարեր շարունակ, ըլ-
լա'յ քրիստոնեայ, ըլլա'յ ոչ-քրիստոնեայ դրացի ազգերէ խաչուած ու հար-
տարուած հայ հաւատացեալի համար նորադանդութեան առաքեալներու տե-
սաբանութիւնները խորթ էին: Հայու կրօնական զգացումներն իսկ կը վիրա-

սրբուհին, երբ կը տեսնէին որ բողոքականները խաչ չէին հաներ, ծովափ-
նութիւն չէին ընել, մեծ պահքին միտ ու կարող, կաթ եւ հաւկիթ կը ճաշ-
էին: Անոնց մօտ չկար ո՛չ խոտափանտի, ո՛չ ապաշխարութիւն, Մայր Առա-
քածածնի եւ ուրիշ սուրբերու պաշտամունք մատարանդեալ, եւն. եւն.: Ծո-
ւապահութիւնը չյարգողներու պատիժը... Ի յարդանս 24 մարդարէներու
պէտք է ամէն երեկոյ 24 ծնրադրութիւն եւ ի յարդանս 12 առաքեալներու ա-
մէն առաւօտ 12 ծնրադրութիւն պէտք է ընէին...:

Ճիշդ է որ Հայաստանեայց եկեղեցին բարեկարգութեան կարօտ էր՝ ծի-
սակաւորութեան պէտքի, եւ ոչ թէ հաւատքի սկզբունքին վրայ: Բայց այս
տեսիլն ալ ուղղութեամբ: Կաթողիկէ կրօնքն ալ այս նորեկներու հանդէպ
խոչընդոտներ կը յարուցանէր: Բնական եւ հասկնալի բան մըն էր որ կաթո-
ղիկէ միաբնակներ մըցորդ չէին ուզեր իրենց անդամատանին մէջ: Իսկ Լուսա-
ւորչական համայնքին ընդդիմութիւնը, Պոլսոյ Պատրիարքի զլիսաւորութեամբ
այրապոյն աստիճանի ծաւալ ստացաւ. տեղի ունեցան շատ ցաւալի դէպքեր:
Մայր Եկեղեցիէն հեռացած անհատներ ենթարկուեցան ամէն տեսակ զրկում-
ներու եւ խոզժութեանց, բանտ, ծեծ, անէծք, ձերբակալութիւն, նոյնիսկ
սպանութիւններ օրհասական երեւոյթներ եղան: Ծայր տուած հակառակու-
թիւնը ծայրայեղ համեմատութիւններ ստացաւ: Գերեզմանոցներ արգիլուե-
ցան բողոքական համայնքին, սպակի եւ թաղման արտօնադրներ մերժուե-
ցան, հայ հացադործներ հայ չէին ծախեր, հայ ջրարաչներ խմելու ջուր
չէին վաճառեր բողոքականութիւնը ընդունողներուն:

Նիւթին առատութիւնը մեզ կը ստիպէ փակել այս տխուր էջերը. ար-
դէն հեղինակը մանրամասնօրէն կը պատմէ ամէն դէպք:

Մեր յարգելի վերապատուելին պանդոտներ ունի եղած խոզժութեանց
դէմ. եւ ցաւ կը յայտնէ որ իրենց բոլոր զիմումները տարադրին կը մնային
Բարձր. Դրան մօտ եւ կը գրէ. «...Ա. Վէլլիքի 2 բժիշկները հայ լուսաւոր-
չականներ էին, ինչպէս նաեւ պալատի բոլոր ճարտարապետները»:

Վերապատուելին վերոյիշեալ վիպութիւնը կ'աւելցնէ փաստ մը եւս
Հայերու ունեցած աղբեցութեան Աքքունիքի մօտ. այդ զիտումով է որ խըմ-
բաղբեցինք այս քանի մը էջերը: Ամերիկայէն ժամանակաշրջանն ենք, ինչպէս
գրեցինք այլուր: Մահմուտ Բ. ի կողմէ ենիշէրիներու բնաջնջումէն ետք Հայե-
րու գիրքը բարձրացած էր կառավարութեան մօտ. Ֆանարի Պատրիարքարանի
աղբեցութիւնը չէզոքացուած էր, զի Յոյներ թիկունք կանդնած էին ենիշէրի-
ներու:

Բողոքական խմբակի աչքէն չէր վրիպած Հայաստանեայց եկեղեցւոյ
տկար կողմերը. մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ եղած էր Հայոց մօտ
դաստիարակութեան պակասը: Եկեղեցւոյ մէջ Ս. Գիրքի հատուածներ գրա-
բար ըլլալով՝ ուսմիկը բան չէր հասկնար: Շարականներու երդեցողութիւնը
նոյն դժի վրայ. Կիլիկեան շրջանի թրքախօս հաւատացեալներ կը մասնակի-
ցէին զոց սորված մեղեդիներու, առանց հետամուտ ըլլալու խմատին:

Կ. Պոլիս՝ Խառքէօյ՝ կը բանան դպրոց մը 1837-ին, եւ ժառանգաւորացի
ձեւով ուսումնարան մը ի Պէպէք: Պատուելի եւ քարոզիչ պատրաստելու գի-

տաւորութեամբ՝ Իսկիւտարի մէջ: 1846-ին առաջին աղօթարանը՝ համեստ
տան մը մէջ: Գեղեցիկ կառուցուածքով կաթողիկէներու եւ մայր եկեղեցիներու
բոլոր կողքին բուսան աղօթատեղիները, մերկ սրահ մը, ուր ո՛չ խորան կար,
ո՛չ վարագոյր, ո՛չ խիլ խաչ, այլ հասարակ սեղան մը, որ իբր բեմ կը ծառայէր
եւ ուրիշ վերապատուելիին արտասանած խրատական քարոզը սլիտի ամրա-
պնդէր իրենց եկեղեցիէն հեռացած հասարակութեան հաւատքը ի նոր վար-
պապութիւն:

Որոշած էին ոյժ տալ մամուլով եւ հրատարակութիւններով իրենց
վարդապետութեան տարածման:

1818-ին արդէն Անդլ. Աւետարանական ընկերութիւն մը Վենետիկի
Միսիթարեան Հայրերէն գնած էր 1500 օրինակ նոր Կառնարան, գրաբար լեզ-
ուով գրուած. եւ ապա աւելի մեծ թիւով գնումներ կատարած. գիրքերը շատ
աժանագին վաճառած են հայ հասարակութեան. յաճախ եւս ձրի բաժնած:

Վերապատուելի Կօօտէլ արդէն Սիւրիա դռնուած չըջանին թրքերէն
սորված էր, եւ Մալթա կղզիին մէջ, ուր տպարան մը ունէին, լոյս կ'ընծայէին
նոր Կառնարան աշխարհարար լեզուով: 1822-ին աշխարհարար 4 Աւետարան-
ներ կատարեան աշխարհարար լեզուով: 1822-ին աշխարհարար 4 Աւետարան-
ներ կը տպագրուին. մինչեւ Կովկաս եւ Պարսկաստան կ'արտածուին: Կ. Պո-
լիս Մատթէոս Պատրիարք կ'արդիւնէ լուսաւորչականներուն՝ այդ Աւետարան-
ները կարդալ. բազում օրինակներ բոցերու ճարակ կ'ըլլան: 1823-ին 5000 օ-
րինակ աշխարհարար նոր Կառնարան. ապա 3000 չորս Աւետարաններ լոյս
կ'ընծայուին. շատ աժան գնով կը վաճառուին. աւելի ձրի կը բաշխուին:

Նոյն տարին կը ձեռնարկուի հայատառ թրքերէն նոր Կառնարանի
խմբագրութիւնը:

1830-ին հեղինակը կ'ընկերանայ Մսթըր Էլի Սմիթին, քարոզչութեան
ձեռնարկելու համար եւ կը հաստատուի ի Կ. Պոլիս

1835-ին Ամերիկա հայերէն գիրքեր ձուլել կու տայ, որուն վրայ կը հսկէ
Սարգիս անուն հայագրի դաւանադարձ մը, որ թարգմանիչի եւ սրբագրչի
պաշտօն կը կատարէր. եւ Իզմիր կանոնաւոր տպարան մը կը հիմնուի:

1840-ին Իզմիրի տպարանէն լոյս կը տեսնէ 6 միլիոն էջերէ աւելի հրա-
տարակութիւններ, Սաղմոսներու թարգմանութիւններ, հայերէն եւ հայատառ
թրքերէն լեզուներով: 1842-ին Իզմիրի մթերանոցէն 44000 հատորներ լոյս
կ'ընծայուին, որոնց 19000-ը՝ հայատառ թրքերէնով:

Երկասիրութեան վերջին էջին մէջ կը գտնենք մինչեւ 1854 հրատարակ-
ուած 118 երկերու ցանկ մը: Այդ գիրքերուն բովանդակութիւնները պէսպիսի
են եւ կը չօչափեն տարբեր նիւթեր. բացի կրօնական նիւթերէ, քարոզներէ,
պատրիարքի կողմակներու ընդդիմադիրներէ, ինչպէս նաեւ կաթողիկէ վար-
պապութեան դէմ գրութիւններէ, կը գտնենք բարոյական գրութիւններ,
թուարանութիւն, աստղաբաշխութիւն, նոյնիսկ անգլիական լեզուի քերական-
ութիւն, Մեսրոպեան ալբուրէնի զրատախտակներ, տարեցոյցներ, 118 տե-
սակ աշխարհադրական քարտէսներ եւն. եւն.: Այս ծախքերուն մէկ մասը կը
վաճառէր Անդլիացիներէ, միւս մասը՝ Ամերիկեան ընկերութեանց կողմէ:

Ինչպէս ըսինք, Հոռոմ ձեռնածալ նստած էր. ան շարունակած է Թիւր-

քիա զրկել իւր քարոզիչները, որոնցմէ ամենանշանաւորը Փրանսուայի Յիսուս-
Լան Պորէն է, որուն զրպարտական հրատարակութեանց շարքը նշանակելի է :
Հսոմ փորձած է Մերձաւոր Արեւելքի մէջ թուփր կանգնել ըստ քաղաքականութեան
ստրածման դէմ :

Երկին վերջաւորութեան կը դանենք Յ չափազանց կարեւոր պաշտօնա-
յերներ :

(*) Անգլիոյ աւէմակարող դեպքանն եղած է կ. Պոլսոյ մէջ: Իր պաշտօնը կը վերջանայ 1847-ին եւ իր տեղ առժամաբար կը նշանակուի Քալէյ: Սբրաքփորտ չափազանց բրբաւեր էր. այնքան սիրած Թիւրքերը որ 1850-ին կու գայ հաստատուիլ Պոլիս: Մեծ բանակութեամբ քրքական մերձին փոխառութեան արժեքուղքեր գնած էր, քրոնք երբ կը սկսին արժեքագլխուիլ, չ'ուզեր ծախել: Իբր քէ վերջին տարիներուն այդ պատճառաւ անձուկ կեանք մը ունեցած է, որուն չեմք կրնար հաւատալ: Անգլիացիք գիտէին պաշտպան կանգնիլ իրենց հպարտակներուն... եւ վարձատրել գանձմք:

Մանիկիէ, Աւինեան, Թուրուզ, Ռուշէլ եւն. խոյլ հակամարտութիւնը մինչեւ հիմա կը շարունակուի. բողոքական եւ կաթողիկէ քրիստոնեաներու միջեւ ամուսնութիւնը շատ հազուադիւրէ կ'ընթերցուի, չըսելու համար բնաւ դոյսութիւն չունի:

Հայերու մօտ նոյն ցաւալի եւ ազատ երեւոյթները՝ երկար տարիներ տեւեցին: Կաթողիկէն, բողոքականը «ես հայ չեմ» կ'ըսէին: Ընդդիմութիւնը այնքան ծառայած էր, որ Մայր Եկեղեցիէն բաժնուող համայնքները՝ ազգ եւ ցաւանանք բաժնուող արժէքները կուրորէն չփոխեցին: Կը կարծենք որ այս հեռեւանք էր իրենց դատարարակիչներու սխալ ըմբռնումին:

Կառավարական պաշտօնական փաւերայի մը, անձնութեան մը ստանալու համար թուրք պաշտօնեային կը դիմէին, պաշտօնեան տարիք, հօր տուն, մօր տուն արձանագրելէ ետք երբ կը հարցնէր թէ ի՞նչ ազգութիւն ունէին, «կաթողիկ եմ», «բողոքական եմ» կը պատասխանէին. իբրեւ թէ կաթողիկէն կամ բողոքականութիւն ազգութիւն մը ըլլար: «Կաթողիկ միլլէթի, բողոքական միլլէթի» ընթացիկ նախադասութիւններ էին նոյնիսկ եկեղեցական քարոզներու մէջ:

Մեծ Եղեռնին, պապական ազդեցութեամբ, եւ Աստուծոյ միջամտութեամբ՝ հայ կաթողիկէ համայնքը ստեն մը գերծ մնաց տեղահանութենէ: Նոյն շնորհին արժանացան հայ բողոքականներ ամերիկեան եւ գերմանական միջամտութեամբ:

Սակայն 1916-ի վերջերը, Էնվէրի եւ Թալատի խորհրդակցութեամբ, նոր հրամանագիր մը ջրեց նախորդները: Թուրքը խորութիւն չգրաւ անճառեալ հայ համայնքներու մէջ, «սեւ շուն, ճերմակ շուն, բոլորը մէկ շուն» ըսելով նոյն ճակատագրին ենթարկեց բոլորը. լուսաւորչական, կաթողիկէ, բողոքական ձեռք ձեռքի, կողք կողքի, ծառաւ չըթնեալ, արիւնը սրտնեւրուն, աքսորի ճամբաներէն քալեցին, իրենց սիրելիներու գիակներու վրայէն միասին անցան, առաջնորդուեցան նոյն սպանդանոցները: Ընդհանուր տառապանքին առջեւ միայն ազգային զգացումը վերածնունդ, հասկցան որ իրենց երակներուն մէջ Հայիկի արիւնն էր որ չըման կ'ընէր. կը խողխողէին ոչ թէ կաթողիկէ կամ բողոքական ըլլալուն, այլ Հայ ըլլալուն համար:

Յետ պատերազմի, Տէր Զորի սպանդի մնացորդներու մօտ, համերաշխ երեւոյթ մը դիտելի եղաւ: Տառապանքը ի մի չապախած էր երեք համայնքները. անշուշտ տարիներու թաւալումով, արդիական առողջ դատարարութիւնն ալ իր սրտը գերը ունեցաւ: Այժմ պակաս չեն քահանայի մը տղուն, պատուելիի մը գտեր հետ ամուսնութիւնները:

Տուայթի գերբին վերջաւորութեան, ուրիշ նամակներու շարքին, կը գտնենք նամակ մը ուղղեալ Լորտ Սթրաթֆորտ Ռէտֆիլդին, շնորհակատութիւններով լի՝ անոր բրած ջանքերուն՝ Սուլթանի մօտ 1852-ի ամբան՝ ի նրա պատ քարոզիչներու:

Ուրիշ նամակ մը, ուղղեալ Լորտ Քալէյի, ստորագրեալ Տաճկաստանի բողոքականութիւն քարոզելու պաշտօն ստացած ութը կարեւորագոյն անդամներու կողմէ, որոնք ջերմ շնորհակատութիւն կը ցայտնեն Լորտին, Ֆէրմանի ստացման իր ըրած ազդու միջամտութեան համար, 21—12—1847-ին:

Լորտ Քալէյ այս նամակին կը պատասխանէ, ուղղեալ Վեր. Ուիլիամ Էսթալի, որուն վերջաւորութեան գրած հեռեւալ տողերը դատարարիկ կողմեր ունին: Հոն կը կարդանք՝

«...Վերջացելէ առաջ, շատ կարեւոր երկու խօսք՝ Զեղի քսելու համար թէ Զեր պատուելի եղբայրները եւ Դուք, շարունակիք գործածել Զեր մօր թէ Զեր պատուելի եղբայրները եւ Դուք, շարունակիք չժողին լուսաւորչապաշտութիւնը, արդիւրեւ համար որ ուրիշ կոիւններ չժողին լուսաւորչապաշտութիւնը, նախատել, վիրաւորել՝ յաղթականի հովեր առնելով: Համոզելիք դոյսացնել, նախատել, վիրաւորել՝ յաղթականի հովեր առնելով: Համոզելիք գտնենք որ հանդուրժեն բարեկուրթէն եւ համբերութեամբ՝ մեղադրանքներուն, ծաղրանքներուն եւ նոյնիսկ նախատինքներուն, որոնց կրնան ենթարկուիլ: Թեյազրեցէք որ շխանդարեն խաղաղութիւնը եւ երջանկութիւնը ուրիշ անտանիքներու, նորագործի անխաճեմ տենչով. խրատեցէք որ յարգեն ուրիշներու գաւանանքը, աշխատէք, ինչպէս որ պիտի ուզէին որ իրենցը յարգուէր. այս կերպով միայն կրնան բարգաւաճիլ»:

Կ'երեւի թէ յետ Ֆէրմանի ստացման, նորահաւատ բողոքականներու վարժունքը խոցելի կողմեր ունեցած է: Ասոր՝ Սուլթանի «վէրիլ», այսինքն գործակատար բառին «Ազգապետ» թարգմանութիւնը ցայտուն փաստ մը կը լընայ նկատուիլ: Ազգապետ տիտղոսը անձիւզ մակդիր մըն է, ո՞ր ազգին պետն է բողոքականաց մեծաւորը, ըստ իրենց... բողոքական ազգին:

Աւելցնենք որ բողոքականաց վերջին ազգապետը մինչեւ 1916, Ալեքսանդր Զենոբ Պէդէսեան էր:

Լ Ր Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

«Իսկական լուսնակա մը իսկական գերի
մըն է»:

ՊՂԱՏՈՆ

(«Հանրապետութիւն», Գլ. 9:)

«Երբ դրամը եւ հարստները է
պատուի եւ պետութեան մը մէջ, լա-
ւաւ տալիքն է մէկը կը խնայէ, իսկ
ինչպէս նաեւ տալիքները»:

ՊՂԱՏՈՆ

Գազակալութենէն հաղիւ քանի մը տարիներ ետք, ձերբազատուած իր
ամենէն սխալ թշնամիներէն, նորածին սահմանադրութիւնը իր խանձարու-
րին մէջ խեղդած, Համիտ միահեծան տիրապետելու ծրարելը գործադրու-
թեան դրաւ: Ընդդրիւ ճամբան շատ ալ հարթ չէր. հանդիպեցաւ խռնողոս-
տերու, որոնց յաղթեց հուրով եւ սուրով:

Ինչպէս իր գազ բարձրացման պարագաները արիւնշալից եղան, արիւ-
նալից եղան նաեւ այդ գազին տեսականութիւնն ապահովելու միջոցները:
Ետք մը ազդակներ իրեն նպատաւոր եղան, եւ ան գիտցաւ շահագործել դա-
նոնք: Ժողովուրդը կը մըտնէր խոր աղիտութեան մէջ. ստրկութիւնը բնական
կէրպարանք առած էր իր ազդակիցներու մօտ: Իրր Սալիֆա, մոլեռանդ կրօ-
նաւորներու, խաւարամուլ խմամներու յետադիմական սկզբունքները իրեն հա-
մար բարոյական մեծագոյն նեցուկն եղան, քանի որ խոյր եւ թող միասնա-
բար պիտի կրէր ու կրեց: Հերիք էր իր հպատակներու աղիտութեան քոյր
վար չառնել, եւ դանոնք առաջնորդել ակնակապելով: Այդ մը, որ կուրացած
է եւ զուրկ դատադութենէն, ստրկացած է. ատոր հետեւանքով թուրամորթ
է. արժէք դատադութենէն, արժէքն էր եւ հպատակէր հլու-հնազանդ, բր-
գարձած, զիւրութեամբ պիտի ընդունէր եւ հպատակէր հլու-հնազանդ, բր-
նակալական վարչակարգի մը: Արդէն ամէն ազդ իրեն արժանի բնական
անեցած է. եւ բնականութիւնը միշտ հպատակներու ուժութեան արդիւնք
նկատուած է: Թուրք ժողովուրդին մօտ, զարաւոր ստրկութիւնը իր աւեր-
հերը գործած էր. որով զիւրաւ պիտի խոնարհէր նոյնիսկ անարժան եւ ան-
կարող տիրապետի մը առջեւ:

Համիտ վճռած էր որ իր միտպետութիւնն ըլլայ միահեծան ու անբա-
ժան: Իր նպատակին հասնելու համար, ան չվարանեցաւ ստնակոխել կրօնքի
եւ բարոյականի ամենագոյն սկզբունքները: Իրեն համար ամէն միջոց ներքի
էր: Իր բնածին բոլոր մոլութիւնները պարարտ հող մը գտան, սանձարձակ

միտպետութեան մը հիմքերը ամրացնելու: Մարեց անհատականութեան բոցը
իր հպատակներուն. սակայն ու խարեց սատանայական հնարքներով. կեղծեց ու
զրոյցաւ. դիւական հնարադիտութեամբ. օրօրեց արեւոյցիչ խոստումներով.
Ընդդէմ եւ աւերեց վարչադութեամբ, եւ սպաննեց՝ չսպաննուելու համար: Իր
անձին եւ գազին պաշտպանութեան համար, իրր առաջին ձեռնարկ՝ լրտեսու-
թիւնը վերակազմել եղաւ:

Սուլթան Մէհմետ օրով, Թուրքիոյ մէջ լրտեսութիւնը կազմակերպողը,
այն տեսնուան Պոլսոյ անդլ. գեսարն Լորտ Ռէալիֆը կղած է: Թուրքեր
նոյնպէս ունէին լրտեսներու հանգէպ: Յարգելի յորտը գիտարութեանց կը
հանդիպի Թուրք լրտեսապետ մը գտնելու, եւ առաջին լրտեսապետը գործուցի
այն մը կ'ըլլայ:

Թէ ինչպէս մահմետական երկրի մը մէջ, ուր կրօնական օրէնքը եւ
Գուրանը կը դատապարտեն լրտեսութիւնը, այն ծագեցաւ եւ անհրաժեշտ անհա-
մեմատ արագութեամբ, եւ գործեց անդամանելի աւերներ, խախտելով հիմք
բարոյականի եւ խղճմանը^(*), պատճառը շատ պարզ է:

Համիտ, ի աղալութենէ եւ պատանի հասակէն, ապա իշխանադուն չըր-
ջանին, արդէն ի գործ գրած էր լրտեսութեան արհեստը եւ մեծ յաջողութիւն
գտած: Երբ գազակալ եղաւ, քաջալերուած անցեալի վտրձաբութիւններէն,
սրտեց կիրարկել գաշն աւելի արդիական ձեւերով պալատի բարքերուն մէջ:

Եղաւ մոպետը այդ արհեստին. կրնանք բնել որ դայն արուեստի ալ
վերածեց, տալով անոր աւելի գործնական ու աւելի ազդեցիկ ուղղութիւն
մը, ինչպէս ըսինք, ծառայեցնելու համար դայն իրը լծակ գոհին սիւններուն
ամբարանդման եւ իր անձին ապահովութեան: Երկրի վրայ Աստուծոյ շուքը՝
Սալիֆա Սուլթանը, եղաւ բարոյականի, կրօնի եւ խղճմանը հակառակ
այս ամօթալի գործակալութեան հիմնադիրը:

Կախարդական դիւթարանութեամբ, հեշտօրէն այլալից բարոյականի
սկզբունքը իր կրօնակիցներուն մօտ. համոզեց ամենայն դիւրութեամբ ամէն
անոնք, որ ծախու հողի մը ունէին, ջրելով Գուրանի պատուէրը, արամբա-
նելով խորամանկ մեկնարանութեամբ թէ՛ ի հաշիւ Մարգարէի ներկայացու-
ցիչին լրտեսութիւնն ընել կը նշանակէր պարգապէս Ալլահի նուիրում. թէ՛ ա-
մէն պարկեշտ հաւատացեալ մահմետական պէտք էր այս պարտականութիւնը
սիրայօժար ստանձնէր, հաւատարման յոր լրտեսները գրախտի պիտի ար-
ժանանային, եւ երկրի վրայ, կայսրութեան մէջ, հպատակներու բնորոշ-
ները պիտի նկատուէին:

Մեկնեցաւ այն սկզբունքէն թէ ամէն ոք ծախու էր, եւ ամէն խղճմա-
րանք կարելի էր գնել: Երբ անբասիր եւ մաքուր խղճմանը տէր անձերու
առջեւ գտնուեցաւ եւ բախեցաւ անոնց ամենագոյն մերժումին կամ ընդդի-

(*) Գուրան, Գլ. 27, հատուած 84, կ'արգիլէ լրտեսութիւնը: Գուրանի Մարքիզի կողմէ
Պրանսերէի բարգամուտ օրինակին մէջ, բարգամիչը վերոյիշեալ հատուածի «էլ հիսսա»
բառը «հրէշ» կը մեկնաբանէ: Գուրանի ուրիշ գլուխ մը, 42, հատուած 12, բացարձակապէս
կ'արգիլէ լրտեսել. նոյնիսկ գաղտնաբար մէկը պիտի արգիլեալ է:

[illegible]

ընկան 8 միլիոն սովի կը հաշուուէր, մինչ և բողոքական մամուլին յատկացուած էր մի միայն 600.000 սովի:

դրուած էր: Թրքական սահմանադրութիւնը հասնելուն, թուրք պաշտօնեան թերթը դրաւելով կը պատուէ ու կը նկատէ. համբարդը ստիպուած հաւը ան- ձեռոյցով կը ծածկէ:

Պարտիզպաններ, կառապաններ, փաշաներու տարաքններու մէջ պաշտօն կը ստանձնէին: Լուսարարութիւններ, նստիչներ, տապաններու մէջ մէծամեծաց մօտ նոյն պաշտօնով կը տեղաւորուէին:

Օսմանեան բոլոր հպատակներու համար զոյլումի շրջան մըն է որ կը սկսի, ի մասնաւորի հայոց: Համիտ ամրացնել փորձեց հայ միաքն ու լե- գուն, հաստատելով խիստ դրաքննութիւն: Կոյր եւ իմաստակ բռնապետու- թեամբ կարծեց յարմատախիլ ընել ազատութեան գաղափարը, սրբուհան ու դրականութիւնը. ամէն ինչ կաշկանդուեցաւ ու բռնապատուեցաւ. մամուլը ստանձնուել տակ ինքզինեցաւ: Թերթերու հրահանգ տրուած էր չդարձանել յօդուածի մը ստորագր «չարունակելի» բառը. չտպել յօդուածներ, որոնք չեն կրնար վերջ գտնել միեւնոյն թիւով. իբր թէ նման բառեր փառ տպա- րութիւն կը ձգեն ու կը ըսեն ընթերցողին ուշադրութիւնը: Սոյս տալ բառ մը չտպելու կամ փակադիմի մէջ ստնել, ատենք կրնան լռելեալն իմաստ մը քողարկել:

Օտար թաղաւորներու վրայ եղած մահափորձերը անդիտանալ. ոչինչ դրել ալ պետութեանց հակառակ ցոյցերու մասին, ինչպէս նաեւ զոչւանալ տրտալայտուիլ՝ անձերու կամ համայնքներու կողմէ Սուլթանին ներկայաց- ուած խնդրանքներու մասին, ուր զանգառներ յայտնուած են պաշտօնէից պեղծումներու վրայ. ասոնց բոլորը անհաճոյ ենթադրութեանց առիթ կը ստեղծեն, ինչ որ կը խանդարէ Սուլթանի եւ իր բարի հպատակներու հոգե- կան հանդիսար:

Զարմանալի զուգուրացում թեամբ մը, Համիտի գահակալած տարեւրջա- նին, եւրոպական երկիրներու մէջ, թաղաւորներու եւ թագուհիներու, ինչ- պէս նաեւ քաղաքական բարձրաստիճան անձնաւորութեանց պէմ մահափոր- ձեր յաճախակի գէպերու կերպարանք ստացած էին: Մահափորձերու վրայ դրել արդիւրեւած էր. մամուլը ալ պաշտօնութիւնները կ'արձանագէէր իբր բնական մահ, եւ կամ զանազան հիւանդութիւններու վերադրելով: 1881-ին Բուսիոյ Ալեքսանդր Բ. ձորը, որ անիշխանական Մոլթիթէի կողմէ ար- ձակուած զնդակով կը մահանայ, կառքի մը արկածին կը վերադրուի: 1881 Յուլիոս 2-ին Միտցեալ Նահանգներու նախագահ Արթուր Կապիել, պապառութեամբ հոգին աւանդած կ'ըլլայ: 1894 Մայիս 24-ին Յրանալի հանրապետութեան նախագահ Լապար Գարնոյ, որ խառնաքի անիշխանական Գաղղիոյի կողմէ զնդակահարուած էր, Պարսկ թերթերը «կաթուածահար եղած է» գրեցին: 1898 Սեպտ. 10-ին Աւստրիոյ Էյլիպպէթ թագուհին, որ ժրնեւի մէջ սպաննուած էր, թոքախտէ մեռած կ'ըլլայ: 1901 Սեպտ. 6-ին, Միտցեալ Նահանգներու նախագահը, Մեքսիկէ երկու զնդակով սպաննուած, չնչահեղձութեան հետեւանքով մեռած կ'ըլլայ:

1900-ին, Իտալիոյ թաղաւորը՝ սպաննուած, սրտի տաղնապով մահա- ցած կ'ըլլայ:

1903-ին, Սերպիոյ թաղաւոր Ալեքսանդր Ա. եւ թագուհին սպան- նուած էին, բայց մեռած կ'ըլլան անմարսողութեան հետեւանքով: Զանց կ'առնենք վիժած մահափորձերը, Պարսկ Շահին ի Փարիզ, 1900-ին, նմա- նապէս Փարիզ, 1905-ին, Սպանիոյ թաղաւոր Ալֆոնս ԺԳ-ին: Այս թաղա- ւորը ենթարկուած է մէկէ աւելի մահափորձերու. 31 Մայիս 1906, Մատ- րիտ, ամուսնութեան օրը, պայթուցիկ մը 28 մեռաւ եւ 40 վիրաւորներ: 1913-ին, կրկին անյաջող փորձ մը ատրճանակով: Պիլմարք եւս երկու մա- հափորձերու ենթարկուած է. մին Հրեայի մը կողմէ: Զխոսինք Համիտի նստավայրին մէջ երկու պատրիարքներու վրայ եղած մահափորձերու մասին:

Այս բոլոր մահափորձերը մեր Սուլթանին վրայ սոսկում կ'ազդէին, եւ օրէ օր խառնութիւնները կը սաստկանային ի նպաստ իր գահին եւ իր ան- ձին պաշտպանութեան:

1880 Օգոստ. 30-ի մէկ հրամանագիրը կ'արդելէր Հայաստան բառին գործածութիւնը. նման հոգամաս անձանթ վայր մը կ'ըլլայ կայսրութեան զեկալարներուն համար: Մինչ Բիւրտերով բնակեալ հոգամասը՝ Բիւրտիս- տան, Արարներով բնակեալ Նահանգներ՝ Արապիստան կոչուիլ շարունակե- ցին, ասոնց մոռնալու Անաւուտներու հայրենիք Ալպիսթանը:

Գաւառներու մէջ ալ զարոցներ եւ եկեղեցիներ հակադրութեան տակ էին եւ խուզարկութեան կ'ենթարկուէին, մասնաւորապէս ստեղծուած խուզարկ- ոստիկան ջակատներու կողմէ: Դպրոցներ ստէպ կը փակուէին՝ պատմութեան դիրք մը գտնուած ըլլալուն համար խուզարկութեան մը առիթ: Կարնոյ Սա- նասարեան վարժարանը ունեցաւ այցը խուզարկ-ոստիկաններու, որոնք ե- կած էին զէնք փնտռելու: Պարզ թղթակցութիւն մը պատճառ կ'ըլլար ոստի- կանական հարցաքննութեանց. ոստիկաններ եթէ վճռած ըլլային այս ինչ մարդը անպատճառ ձերբակալել, անոր տունը խուզարկած պահուն, անկիւն մը երգարան մը կը ձգէին. ատիկա կը բաւէր զայն ամբաստանելով ոստիկա- նատուն առաջնորդելու:

Դպրոցներու ծրարիւնները վերաքննուեցան. Հայոց պատմութիւն, հայ մատենագրութիւն արդիւրեւցան: Մարմնամարզական դասերն իսկ ջնջուե- ցան, այն նկատումով թէ անոնք զինուորական հանդամանք կրնային առնել, երիտասարդներու մօտ ծնանելով բանակի գաղափարը:

1880 թուականներուն արեւելահայ թերթերու — «Մշակ», «Փորձ», «Մեղու Հայաստանի» — մուտքը արդիւրեւցաւ: «Մէծմուսլի հաւատիս» թերթը կը փակուի, «Ժանտախար մարդոց դործ է» գրած ըլլալուն համար: Սուլթանը կը յախնար փոխանցիկ հիւանդութիւններէ. վերոյիշեալ նախա- դասութիւնը կրնար իր հպատակներու մօտ արուեստական միջբողով մայ- րաքաղաքին մէջ համաճարակ յոռաջ բերելու գաղափարը ծնանիլ:

Լուեց նաեւ հայ բեմը: Հայկական ներկայացումներ արդիւրեւցան 1881-ին: Իսկ օտար թատրոն յաճախողներ կ'ամբաստանուէին որ օտարներու հետ յարաբերութիւն կը մշակէին եւ կրնային դաւադրութիւններ սարքել:

Հայոց թաղաւորներու կամ զօրավարներու Հայկ, Տիգրան, Վարդան նկարներով զարդարուած օրացոյցներ հրապարակէն անհետացան, ինչպէս

նաեւ Անիի հանրածանօթ սրակիր նկարը։ Գրախաճառ Գալֆայեան բանտարկուեցաւ, Փարիզ թողուած լեւոն Եւ Լուսինեանի շիրմաքարին պատկերը վաճառելուն համար։ Սաշկոնց եւս աքսորի ճամբան բռնեց։

Թերթի մը հրատարակութիւնը, ըլլա՛յ խմբագրին, ըլլա՛յ ապարանապետին համար տաղաւորիկ եւ մտանդէ գատ, ուրիշ գոհունակութիւն չէր կրնար պատճառել։

Մէջբերենք հետեւեալ վիպութիւնը Բարդէն Կաթողիկոս Կիւլէսէրեանի, այն ատեն դեռ վարդապետ, «Իսլամը հայ մատենագրութեան մէջ» երկի յառաջաբանէն, հասկնալու համար Համիտի օրով կիրարկուած խտուծիւնները։ Կիւլէսէրեան Սրբազան կը գրէ. «Կ. Պոլսոյ բաղձալեղու մամուլը, առանց բացառութեան ցեղի, լեզուի եւ կրօնի, պարտաւորուած էր ամենէն նուրբ զգուշութիւնը, որպէսզի... Սուլթանը, թուրքը եւ իսլամը վրդովող բառ մը չսարգէր հրատարակութեանց մէջ։ Հայ մամուլի վրայ աւելի խիստ եւ աւելի լուրջ էր համիտեան զրաքննութիւնը, քանի որ ամբողջ Հայութիւնը կասկածելի համարուած էր «բարեխնամ կառավարութեան կողմէ», եւ ես «Լոյս»ի երկամեայ խմբագրութեան ընթացքին, մտքի ու սրտի նահատակութիւն մը ապրած եմ, եւ այդ պատճառաւ ալ զաղբեցուցած թերթին հրատարակութիւնը։ «Լոյս»ի զրաքննիչը, որ այլապէս բարեկամ ինձ եւ շատ ալ հաճոյակատար, անողոք էր իբր զրաքննիչ եւ շատ կը վախնար որ ուրիշ հայ զրաքննիչներ մասնէին զինք, եթէ խտուծեամբ չվարուէր «Լոյս»ին հետ։ Երեւակայեցէք Օրմանեան Սրբազանի պէս Սուլթան Համիտէն բռնուած, ամէն վստահութեան արժանացած պատրիարք մը, որ «Քննակէր» ստորագրութեամբ զուտ կրօնական նիւթ մը, «Համապատում», կը մշակէր «Լոյս»ին մէջ, եւ զրաքննիչը զիտէր թէ՛ թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքն էր «Քննակէր»ը, անգամ մը ջնջեց անոր յօդուածին մէջէն «թաղաւորազն» աւետարանական բառը, զիտել տալով ինձ, թէ ան կրնար մեկնուիլ Գահաժառանգին, «Եռսուֆ Էֆ» կամ կայսերազուն իշխաններու վրայ...։ Այսքան ծիծաղելի, այսքան ըմբոստացուցիչ էր Համիտեան զրաքննութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ 1908-էն առաջ։ Եւ ես այդ պայմաններու մէջ արդէն հրաջը մըն էր որ կրնայի հայերէն թերթ մը հրատարակել։ Բայց միթէ կարելի՞ էր այդ թերթին մէջ խօսիլ «Ընդդէմ Տաճկաց» զերքի մը գոյութեան մասին կամ ուսումնասիրութեան նիւթ ընել զայն։ Ուստի հրաժարեցայ «Ընդդէմ Տաճկաց»ը հրատարակելու առաջադրութենէս, սպասելով լաւազոյն ժամանակներու»։

Սօսուն եւ Սրբազանին արտայայտութիւնները։ Թէեւ Սրբազանը այդ հայ զրաքննիչին անունը չի տար, սակայն Չարբէճեանի երկին մէջ, — այս երկին վրայ պիտի խօսինք յաջորդ գլուխներուն մէջ, — կը գտնենք հետեւեալ անունները. Գրաքննութեան պաշտօնատարութեան մէջ զրաքննութեան տնօրէն Սիսակ Ֆէրիտ պէյ. հայ թերթերու զրաքննական պաշտօնեաներէն՝ Մինասեան Կամսար, եւ Սուրէն Լեւոնեան (օգնական՝ Երուանդ Եռսուֆեան, 1907-ին)։ Տպագրական տնօրէնութեան առաջին քարտուղար Պօղոս Փառնասեան, 1900-ին։

Էր յիշուի Աճէմեան մը, հայ լրագրաց զրաքննիչ. Միսաքեան Կարապետ մը «Սէր Սաֆիյէ», լրատապետ, Հայրիկի եւ Նար Պէյի բնակարաններու խուղարկման պատճառ եղած։ Ուրիշ լրատա մը՝ Սեպուհ Ճիւղեան։ Պակաս չէին անարժան կրօնաւորներ, որոնք մատնիչի դերը ստանձնեցին. շատեր իրենց արժանի պատիժը կրեցին^(*) տեղորի ենթարկուելով, ինչպէս հնչակեան Արամեանցը, «20 կախաղաններու» դուռ բացողը։ Յաւելունք նաեւ որ, զրաքննական պաշտօնեաներու մէջ, քաջալաւ հայերէն գիտցող թուրքեր անպակաս չէին։

Չափազանց զգուշութեամբ պէտք էր գործածուէին, ըլլա՛յ թերթերու յօդուածներու, ըլլա՛յ զերթերու մէջ, շատ բառեր. օրինակ՝ դէնք, զինուոր, բանակ, ազատութիւն, բռնակալութիւն, սյժ, զօրութիւն, իրաւունք, արդարութիւն, հաւասարութիւն, միութիւն եւն. եւն...։ Նման բառեր կա՛մ զարուծուին ջնջուեցան բառարաններէն եւ կա՛մ անոնց առջեւ տարրեր իմաստ նշանակուեցաւ։ Օրինակ՝ ի դուր կը փնտռենք Գարամաճեան հայերէնէ-հայերէն բառարանին մէջ՝ Յեղափոխութիւն, ազատամբութիւն, հանրապետութիւն եւ այլ բառեր։ Ազատութիւն բառին առջեւ կը կարգանք «ազատուիլ», հոմանիշ՝ փրկութիւն։ Ազնուականութիւն, առատաձեռնութիւն, մեծանձնութիւն»։

Գրաքննիչ մը, բառախաղ մը չինելու համար սուրիանգակ բառը կը թարգմանէ՝ սուր-խաւ-լաղ, եւ նոյնանուն թերթը յաշտ կառավարութեան «միւղիր» (կասկածելի-մտանդաւոր) կը դառնայ։

Թերթի խմբագիր մը սուղանքի դատապարտուած էր, գերման կայսեր Պոլիս այցին Գալգէո բառը գործածած ըլլալուն. մոռցած էր... «Նորին վսեմութիւն» բառերը։ (Իթթիհատը եւս չարունակեց Համիտի քաղաքականութիւնը)։

Պարբերիկ «Արմենիա» գոլէճի անունը «Եփրատ»ի վերածուեցաւ. Այնթապ 1914-ին «Կիլիկիան ճեմարան»ի Կիլիկեան բառը ջնջուեցաւ, որ գրուած էր ճեմարանի գուրսի մուտքին ճակատի վրայ խոշոր գիրերով տաճկերէն եւ հայերէն։ Չարմաշլին այն է որ թուրքեր «Կիլիկիան» «Կիլիկիա» կը գրեն ու կը հնչեն։ Կրնային Սիլիսի բառը որդեգրել։ Նախընտրած են հայկական հնչումը...։ Նոյն երեւոյթին առջեւ կը գտնուինք Պարած են հայկական համար. «Սալլալար» կ'ըսեն թուրքեր. մինչ Արարներ սիրուն արարերէնի վերածած են եւ կը գործածեն «Էհլի Սալլալար» բառը։

Թերթ մը հրատարակելու համար ալ Սուլթանէն Ֆէթիա մը պէտք էր։ Գալոց մը հաստատելու կամ եկեղեցի մը շինելու համար անհրաժեշտ էին դիմումները. սպասման ժամանակը 3 ամիսէն 3 տարի էր. յաճախ պատասխանը կ'ըլլար ժխտական։

Մօրիս Պարէս կը գրէ. «Գոնեայի Վերափոխում Կոյսերու հաստատութիւնը 7 տարի սպասած է եկեղեցի մը շինելու արտօնութիւնը ստանալու համար»։

(*) «Յիշատակն մատնաց ամիսիւք եղիցի»։

«Ընկերութիւն» անմեղ բառն իսկ սոսկում կ'ազդէր Համիտին: Բարեկամական հանդիպումներ, փողոցի մէկ անկիւնը կամ կամուրջի մը վրայ, լրտեսներու կասկածներ կը ներշնչէր: Այդպէս անսկիւն աշխարհն իսկ ժողովուրդը կը զգուշանար: «Երկիւղ Համիտի՝ սկիզբն իմաստութեան եւ խոհմտութեան»:

Օրմանեան Սրբազան «Պատրիարքարանն անգամ հսկողութեան տակ էր» կը գրէ: Մի միայն պատրիարքական կոնդակներն են որ մտածումի եւ զազախարի արտայայտութեան բռնադրօսիկ կաշկանդումէն զերծ կը մնային:

Թրքական մամուլի զբաղնական լուծին տակ հեծելու առնթեր, Տիկ. Ալբան — Փրանսացի գրադիտուհի եւ լրագրող — իր պարբերաթերթին մէջ հետեւեալը կը գրէ. «Այսօր ապացուցուած է որ, Համիտ աւելի ներդրում էր կը դնէր մարդասպանի դանակին, քան զբաղէր մը զրիշին: Նուազ խիստ է այն անձերու հանդէպ, որոնք սճիր, աւար, լիկում կը դործեն, քան ուսուցիչի մը, որ կրթիչի եւ դաստիարակչի դերն ունի»: Ճիշդ է յարգելի տիկին Ալբանի արտայայտութիւնը. Համիտ անձնապէս նախապատուութիւն կու տար դաշոյնի քան զրիշի. կը սիրէր արիւնը քան մեղանը:

Օտար լրագրող մը, որ Սուլթան Համիտի բանակապետն ու թիմի վրայ որոշ դազախար մը կ'ազմած էր, Պոլիս հասնելուն, խոհմտութիւն կը սեպէ ոստիկանատուն երթալ եւ հարցնել թէ, իր գրելիք յօդուածներուն մէջ, որոնք են այն նիւթերը, որոնք զբաղնիչին կողմէ ջնջուելու հաւանականութեան կրնան ենթարկուիլ: Մեծ ոստիկանապետը կը պատասխանէ. «Ամէն բանի վրայ կրնաք գրել. — օգէն, ջուրէն, նոյնիսկ Պոլսոյ շուներու վրայ կրնաք ճառել, պայմանաւ որ անոնց հաւաքումը չթելագրէք: Անշուշտ Նորին Վսեմութեան վրայ կրնաք հիւսել ներդրականներ, զրուստական տողերով վեր հանելով իր գործողութիւնը հանդէպ իր հպատակներուն: Արգիւնալ է սակայն խօսիլ կարգ մը նոր վարդապետութեանց մասին, եւ զորո՞ւսն էր զանոնք մատնանշող բառեր: Օրինակ՝ անխելանութիւն, ազատագրութիւն, դործադուլ, ազատութիւն, ազատ դազախարականութիւն, Փեմի-նիզմ, հարէմ, հայրենիք, սահմանադրութիւն, Երեսփոխանական ժողով, ազդութիւն, միջազգայնացում, հանրապետութիւն, պայթուցիկ, դաւադրութիւն, բարեկարգութիւն: Զոհուանալ մանաւանդ գործածելէ Մակեդոնիա, Հայաստան բառերը: Զլիշիլ Մուրատ, Միթհաթ անձնանունները»:

Իրականին մէջ, ոստիկանութեան եւ լրտեսութեան անթիտելի պետը՝ ինքն էր. իսկ գերակատարները՝ իր վարձկանները, որոնց գործունէութիւնը որքան ալ ուժեղ ըլլար, բայց երբեք բացարձակ չէր: Անոնցմէ կը սրահանջէր կոյր հնազանդութիւն. կը հսկէր բոլորին վրայ խիստ նախանձախնդրութեամբ. բոլոր տեղեկագիրները ուշի-ուշով կը կարդար. որով հմուտ էր ո՛չ միայն Պոլսոյ եւ դաւառներու, այլեւ արտասահմանի բոլոր անցուղարձերուն: Ամէն մեծական որոշում եւ հրաման իրմէ կը բխէր եւ իր լրտեսներու վրայ ունեցած մատահութիւնն ալ միշտ սահմանափակ եղած է:

Օր մը պալատ հասած էր քսութեան գաղտնի հեռագիր մը: Այս բանսարկութիւնը առանց թահիր պէյի ձեռքն անցնելու, ուղղակի կը հասնի Հա-

միտի ձեռքը, զրուած յունարէն լեզուաւ: Տեղեկագիրն առաջին թարգմանութիւնը Վեհապետին դռնացում տուած չէր. կը հրամայէ երկրորդ թարգմանութիւն մը՝ տարբեր թարգմանիչի մը ձեռամբ, առանց տեղեկացնելու երկրորդին որ արդէն առաջին թարգմանութիւն մը ունէր: Կասկածոտ փառնաւր երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ թարգմանութիւններ ընել կու տայ՝ միշտ տարբեր թարգմանիչներու. ապա բոլորը իրարու հետ բաղդատելով, առաջինին մէջ կը նշմարէ զանց առնուած բառ մը, որուն կարեւորութիւնը, բոտ իրեն, էական էր: Խեղճ թարգմանիչը կը հեռացուի պալատէն, եւ աքսորի ճամբան կը բռնէ իրր անկարող եւ խարդախ պաշտօնայ:

Ըսինք որ լրտեսներու հսկողութիւնը միայն Հայերու համար չէր զորոյնագրուեր, այլ՝ կայսրութեան բոլոր հպատակներուն:

Թուրք հեղինակ ձեմալ Փարֆէր, իր «ԱՌ տարուան արտաքին գործոց յիշատակներ» երկին մէջ հետեւեալը կը պատմէ. «Երբ Լոնտոնի ղեսպանատունը քարտուղար կարդուեցայ, որոշեցի շուտ մը Պոլսէն մեկնիլ: Դէպի կայսրան ուղղուած պահուս, կամուրջի վրայ անձանթ մը ինծի մօտենալով նոր պաշտօնս շնորհակտեց: Գլխուն բաց-կարմիր Փէսը կը վկայէր որ լրտես մըն էր: Անդիական օսկեղորամներու հաւաքածոյ կ'ընէ եղեր: Ինծի հասկըցուց որ հաւաքածոյին պահած կտորները ամբողջացնեմ, հինգ օսկինոց պէշի պիւրիքներ: Քաղաքավարութեամբ ո՛չ մերժեցի եւ ո՛չ ալ յոյս տուի: Անապարեցի թրէն նստիլ իրմէ հեռանալով: Մինչեւ պուլիարական սահմանագրուի վախ ու դողի մէջ էի, կրնար տեղեկագիր մը շարադրել վրաս, ու ճամբայէն ետ վերագործնել...: Սահմանադրութիւն անցնելէս ետք, կրցայ ազատ շունչ մը քաշել»: 1901-ին էր:

Հետագայ էջերուն մէջ պիտի տեսնենք որ Թուրքեր եւս զերծ չմնացին աքսորէ եւ կախազանէ: Երբորդի Հիւնքեարը այնքան կասկածոտ էր որ, լրտեսներու վրայ լրտեսներ կը կարգէր: Շատ անգամներ, տարբեր անձերու նոյն հսկողութեան պաշտօնը կու տար. այնպէս որ այն անձը, որ նշանակուած էր այս ինչ խնդրոյն համար, ինքզինք այդ պաշտօնին միակ առաքեալը կարծելով՝ միւսները կը լրտեսէր, անդիտակ այն լրտեսներու կողմէ իր իսկ լրտեսուելուն:

Նոյն ծուղակին մէջ կը ձգէր իր նախարարները կամ առաջին Եպարքոսը: Վստահ ըլլալու համար թէ փոխարքան նախարարի մը հետ չէ համաձայնած, իրեն նոյն պատասխանը տալու համար այն ինչ խնդրոյ շուրջ: Եպարքոս եւ նախարար կը խուսափէին անձնական կարծիք յայտնելէ: Երբ առաջին վէղիր եւ նախարար մը նոյնիմաստ արտայայտուէին, Սուլթանը կասկածի կը մատնուէր. այդ էր պատճառը որ բոլորն ալ հսկողութեան կ'ենթարկուէին:

Նախանձէ կուրացած, զիրար մատնող լրտեսներ անպակաս չէին: Կոյր շնորհներ ազատ ասպարէզ տուին կիրքի եւ ատելութեան, եւ հակառակեկողներու տրցակներ կը դիզուէին Արքային սեղանին վրայ:

Կրկին դրուող մը Փարֆէրի վերոյիշեալ երկէն. «Ոչ մէկ նախարար իրաւունք ունէր պալատէն հեռանալէ ետք մէկու մը հետ տեսակցելու. իրենց

Այս է պատճառը որ շատ անգամ անմեղ հարատակներ կը ձերբակալուէին սուտ զրպարատութիւններով, եւ շարաթներով հիւր կ'ըլլային դարապոններու:

Այս աննշմարելի սարգոստայնը իր սանձարձակ գործունէութեամբ, սմէն կողմ ահ ու սարսափ ազդած էր: Ան կը կլանէր դոհեր առանց ազդի, կրօնքի, տարիքի եւ հասակի խտրութեան. ո՛չ ոք կրնար խուսափիլ անոնց լարած ուռկանէն: Փոքր գաղափար մը տալու համար ընթերցողին, կը ուսնանք յառաջ բերելով հետեւեալը.—

Փուտ փաշան, ծաղումով Ձերքէշ, թրքական բանակի ամենէն երկուստարկ եւ արի գինուորականներէն մին էր: «Տէլի փուտ» կոչումն ալ տրուած էր իրեն եւ արժանացած էր մարեշալի աստիճանին, եւ ուսն-թրքական պատերազմին «էլենա»ն կատաղիօրէն պաշտպանած ըլլալուն՝ «էլենալի հերոս» տիտղոսին: Կը վայելէր մեծ ժողովրդականութիւն եւ յարգանք: Ապատամիտ գաղափարներով օժտուած, չէր վարաններ քննադատելու անվախօրէն Համիտեան ռեժիմը, բայց եւ այնպէս Փատիշահին հանդէպ դաւադրեալ կամ ռեժիմը տապալելու ո՛չ մէկ ձեռնարկ որոճած էր: Կը տեսնուէր համարձակօրէն օտար շրջանակներու հետ. յարարերութիւններ կը մշակէր արտասահմանի թերթերու թղթակիցներու հետ, ի մէջ այլոց Փոլ տը Ռեկլայի հետ. այս վերջինը շատ կարող եւ ծանօթ հրատարակադիր, իր յօդուածներով եւ երկերով, հրապարակային ելոյթներով, եւրոպական ոստաններու մէջ կը ձաղկէր Սուլթան Համիտը: Երբեք աչքեւմ՝ հազիւ կրցած էր ընդունուիլ Թահիր պէյէն: Իր անաչառ քննադատ եւ կողմնակից Սուլթան Մուրատի: Տէլի փուտ եղած էր նաեւ հայասէր մը: Հակառակ արտայայտուած էր հայկական ջարդերուն. Պոլսոյ ջարդին, իր ձիուն վրայ հեծած, արդիւրած է խուժանին որ աւելի յառաջանայ: Գատը Բէօյի եւ Մոստանի Հոյսերը իր միջամտութեան կը պարտին իրենց փրկութիւնը, նոյնիսկ շատ Հոյսեր տպաստան դառն են իր ազարանքը:

Համիտ չափազանց կը վախնար գինուորականներէ. Փուտ փաշայի բանիցս տեսակցութիւնները Փոլ տը Ռեկլայի հետ եւ իր յայտնած յանդուգն քննադատութիւնները հերիք էին որ Համիտ մտէր Մարեշալին կորուստը:

Շատ մը ստապատիր զրոյցներ տեղեկադրուած էին Երլարը, եւ փաշային անձն ու տպարանքը արդէն խիստ հակոգութեան տակ առնուած էին: Փոլ տը Ռեկլայի հետ վերջին տեսակցութիւնները պատճառ կ'ըլլան որ տպարանքին շուրջ հակոգութիւնը շատ աւելի խստանայ: Գիշեր-ցերեկ, լըրտեսներ կը վխտային տպարանքին չորսդին: Փուտ փաշա զայրացած, կը հրամայէ իր ծառաներուն որ եթէ լրտեսները չհեռանան՝ կրակեն անոնց վրայ: Կը ծաղի հրացանաձողութիւն, որ պատճառ կ'ըլլայ երկու հոգիներու մահուան եւ երեք հոգիներու վիրաւորման:

Փաշան վրդոված՝ Երլարը երթալ կ'որոշէ: Կը հրամայէ ակոռապետին որ թամբէ էլենայի պատերազմի դաշտին վրայ հեծած ձին: Ապա մարեշալի չքեղ համազդեստը կը հազնի, կուրծքը զարդարուած օսմանեան եւ օտար շքանշաններով, կը հեծնէ ձին, կ'աշտանակէ, շողչողուն սուրը ձախէն

կապուած, զոյգ մը տորճանակներ թամբի կողքերուն իրենց պատեանին մէջ, մարաջախտի գաւազան ի ձեռին, կը մտրակէ իր այնքան սիրած կենդանին, առջեւէն ու ետեւէն իր անձնապահ հեծելազօրքի ընկերակցութեամբ, ազմկալից թափօրը կը ներկայանայ Երլարը: Պալատի առաջը, պահակներ յանկարծակիի եկած կը փորձեն ընդդիմութիւն. բայց Տէլի փուտ անտեսելով դանոնք, բռնի ներս կը խուժէ: Պահակներ շատ չեն տնդեր եւ թոյլ կուտան որ անցնի. վերջապէս ներկայացողը օսմանեան կայսրութեան մարաջախտ մըն էր եւ ազդային հերոս մը: Համիտի ընդունելութեան Բէօյէն տնջեւ կը հանդիպի նոյն ընդդիմութեան. բայց երբ ձիէն վար կ'իջնէ, զինուորներ ակնածանքով գինուորական բարեւի կը կենան եւ ճամբայ կուտան որ անցնի: Երբ սպասման սրահէն ներս կը մտնէ, սուր եւ տորճանակ աթոռի մը վրայ դնելով, կը հրամայէ ձիաֆէր ազդային որ գինք անմիջապէս Սուլթանի ընդունելութեան սենեակը առաջնորդէ. պահած էր մի միայն մարեշալի գաւազանը:

Ձիաֆէր ազան եւս, հակառակ իր յաղթանդամ կազմուածքին, Մարեշալի ներկայութիւնէն ազդուած, զլխիկոր կը ծանուցանէ Փատիշահին՝ Փուտ փաշայի անակնկալ այցը: Սալիֆան չէր կրնար ունկնդրութիւն մը մերժել նման անձնաւորութեան մը եւ կը պարգեւէ տեսակցութիւն:

Երբ Փուտ փաշան դէմ գիմաց կը գտնուի հրէշին հետ, իր դէմքին շայրացած երեւոյթը սարսափ կ'ազդէ Փատիշահին եւ անմիջապէս աջ դըրպանէն տորճանակ մը կը հանէ. մարեշալի անտարբեր այս սպառնալիքին, առանց սովորական յարգանքի մատուցման, կը սկսի պատուել իր բոլոր շքանշանները եւ կը նետէ Համիտին ոտքը. ապա կուրծքը մերկացուցած կը բացականչէ. «Զա'րկ այս կուրծքին, զոր ուսական գնդակներ խնայեցին»:

Սալիֆան յուզուած, ձեռքի տորճանակը վար ձգելով, թեւերը բաց Մարեշալին գիրկը կը փութայ, բողբոջով որ իր անձին հանդէպ առնուած միջոցները թիւրիմացութեան մը արդիւնք են սրբապէս. հանդարտեցնել եւ համոզել կը ջանայ գինքը որ եղածը սխալմունքի մը արդիւնք է, կը վստահեցնէ իր բարեկամութեան եւ մեծ հերոսին հանդէպ ունեցած համարումին անկեղծութեան, ու կը խոստանայ իր անձնուէր պաշտպանութիւնը: Համիտ առատաբան էր եւ ազուլելու նման պարտքաներու մէջ:

Հետեւեալ օրը 2000 սակի նուէր կը զրկէ Մարեշալին, որպէսզի իր Պեշիկթաշի ապարանքը նորոգելով գտայ եւ հոն բնակութիւն հաստատէ, Երլարը աւելի մօտիկ ըլլալու համար^(*): Ամիս մը ետք՝ Փուտ փաշա, որ զօրավար էր, Մարեշալի տիտղոս կը պարգեւէ... եւ նոյնիսկ Փիւնայի հերոս Ղազի Օսման փաշայի մահէն ետք անոր փերապահուած պատիւը, որ էր իր

(*) Բազմախորաւմակ Համիտ սովորութիւնն ունէր եւս նոյն ժողովրդի ձգել բարձրատիման գինուորականները: Շատերը կը ստիպէր որ գան ու նշան-թաշի բարձրաւանդակի վրայ բնակին. որոս կը պարգեւէր որ ապարանքներ շինեն: Երկու Ուստուսով՝ մաս՝ իր որջին մօտ պիտի ըլլային, երկրորդ՝ մեծամեծ փաշաներու ապարանքները արգելք պիտի ըլլային որ օր մը Երլարը ոտէ գինուորականի կողմէ ուրախութիւն:

քովը նստիլ Թոփ Գափուէի արարողութեան, կ'առաջարկէ իրեն, բայց Ֆուատը մերժէ քաղաքավարօրէն...

Երկրի վրայ ալ ամենակալին շուքը ներկայացնող Զէյթունահ Զամիտ, յաճախ կրկնած է՝ «ճանճերը մեզրով կը բռնուին»։ Այսքան պարզեւ եւ մեծարանք՝ միջոցներ էին Մարեշալի կասկածները փարատելու։ Սուլթանը վճռած էր անոր մահը։ Ժամանակ մը ետք, զգուշական բոլոր միջոցներ ձեռք առնելէ ետք, Մարեշալը պալատ կը հրաւիրուի։ Ֆուատ շարագուշակ նախազգացում մը կ'ունենայ եւ Երլարդ չմեկնած կը խմբագրէ երկու նամակներ, մին՝ ռուսական, իսկ միւսը՝ Ֆրանսական դեսպաններու ուղղելով, եւ իր անդրանիկ դաւիլին կը յանձնարարէ որ անմիջապէս դանոնք տանի իրենց հասցէներուն, եւ ինք կ'ուղղուի Երլարդ։

Պալատ հասնելուն, կրկին սուր եւ ատրճանակ սպասարահը ձգելով կ'առաջնորդուի ուրիշ սենեակ մը, որուն դռները իր ետեւէն կը կղզուին։ չորս հուժկու պաշտօններ կարասներու եւ գաղտնի դարակներու իրենց թաքրատոցէն դուրս դուրս կը յայտարարեն որ հայրագործով Սուլթանի հրամանով կալանաւորուած է։

Ռուսական դեսպանը անմիջապէս կը միջամտէ, անձնապէս պալատ ներկայանալով։ Համիտի հետ իր տեսակցութիւնը կ'ծու հանդամանք կը տանայ։ Դեսպանը Ս. Փեթերսպուրկէ մասնաւոր հրահանգ ուղարկած ըլլալը կը հաղորդէ եւ կը պնդէ Մարեշալին ազատ արձակման վրայ։ Իսկ Համիտ՝ ոչ-նուազ բարկութեամբ՝ Ֆուատ փաշայի դաւադիր, դաւաճան եւ կախադանի արժանի ըլլալուն տեսակէտներուն վրայ կը ծանրանայ։ Դեսպանը կռահելով ինքնապաշտօնի օժամիտ ծրարիւրը, վճռական ձայնով մը կ'ըսէ. «Օգոստոսափառ Սուլթանդ դուք կը մոռնայ թէ Մարեշալը ռուսական շրջանի աստիճանաւոր մըն է, եւ այս պարագան զինք կը դնէ իմ վեհապետիս, Նորին Վեհափառութեան համայն Ռուսիոյ Զարին պաշտպանութեան տակ»։

Համիտ թէեւ դուռնաթափ, անոնց զինաթափ ըլլալու, կը շարունակէ ամբաստանել ազդային հերոսը. իսկ դեսպանը իր պնդումին վրայ հաստատ մնալով՝ խոստում կը պահանջէ որ Ֆուատ փաշայի կեանքը փառնդի չենթարկուի եւ մեկնելէ առաջ ազդուօրէն կը յայտարարէ զգուշացնելով Համիտը թէ՝ հակառակ պարագային, հաւատացեալներու պետը Մարեշալի կեանքին պատասխանատու ընելու ստիպողականութեան տակ պիտի գրտնուի...

Համիտ լրջօրէն վախցած էր ռուսական միջամտութենէ եւ դեսպանին անվահեր ազդարարութենէն։ Կը վախնար նաեւ Ֆուատ փաշայի իրը մեծ զինուորական եւ ազդային հերոս՝ վալսլաւ Ժողովրդականութենէն. նկատի կ'առնէ տեղական կարծիքը եւս. փաշան զխրամարտ պատու մը չէր եւ կ'որոշէ ձեւի մը համար դայն դատարան հանել եւ առանց վճիռի կը դահնայ մի միայն զայն Դամասկոս աքսորելով։ Ահա՛ թէ ինչպէս ինչպէս, Մարեշալի կեանքին։

Մինչ անդին, Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպանը, Մարեշալի խնդիրը փառիկ տեղեկագրած, կը սպասէ պատասխանի մը...

Մարեշալը յաղթական վերադարձ մը կ'ունենայ Պոլիս, Բ. Սահմանագրութեան հռչակումէն ետք։

Համիտ միշտ անաղմուկ միջոցներու գիտած է իր բոլոր բարձրատուն հան պաշտօնեաները անհետացնելու համար։ Երբ մէկը պատժել ուղէք, թաւերական խիստ միջոցներէ կը խուսափէր. խաբեպատիր խօսքերով, հնարքներով, անուշութեամբ, նուէրներով եւ շքանշաններով բարեկամ ըլլալ կը ձեւացնէր, մինչեւ որ իր բարձր ծուղակը իյնալով ձերբակալուէին։

Ժամանակ մը՝ իր ցեղակիցներէն, իր կրօնակիցներէն իսկ վախցաւ. դաւադիր եւ արքունիքը լեցուած էին ոչ-թուրք տարրերով։ Սայրեւտին վաշան թախուղի արար մըն էր. Արապի Իզդէթ փաշան^(*) երկար տոտմներով սիրիացի մըն էր. Ալթանացիներ, Քիւրտեր, Զէրքէզներ, Պոշաքներ բարձրատուն հան պաշտօնեան գլուխ անցած էին։ Համիտ երկար առէն չէր պահէր դանոնք պաշտօնի գլուխ։ Իր կասկածաբար պատճառ կ'ըլլար որ տեսականօրէն նախարարներ փոխէ, ո՞վ նախարար չէ եղած իր օրով, ամռուն մը, շարթուան մը, նոյնիսկ 24 ժամուան համար։ Արդ, բաղմազդի, բաղմալիզու եւ բաղմակրօն լրտեսներու շահատակութիւնները խեղդիչ մըթնայրու մը ստեղծած էին մայրաքաղաքին մէջ։ Պոլսոյ բնակչութիւնը Երլարդի առջեւէն անցնելու կը խուսափէր։ Կայսրութեան ամենահեռուօր անկիւններն իսկ կը տիրէր նոյն ահ ու ստրատիր։ Սուլթանին անունն անգամ ուրտատանելու կը վախնային։ «Ան» կը կոչէին խօսակցութեան մը առէն։ Իր գործակալները թէեւ անտեսանելի էին, բայց ամէն կողմ միշտ ներկայ էին. ստուերներու ձեւին տակ կը շափէին Պոլսոյ պողոտաները։

Լրտեսներու հարածները կը ստիպէր մտաւորական դատակարգը պատասխանի օտար երկիրներ։ Անոնք, որոնք իրենց որդալթին մէջ կ'իյնային չկոթակ կ'առնուէին եւ աքսորեալներու ինչքերը տիրաբար կը յափշտակուէին՝ հարստացնելու Սուլթանի անձնական արկղը. չէ՞ որ Սուլթանը իր բոլոր հպատակներուն միակ ժառանգորդն էր։ Մի միայն Համիտեան ռեժիմին տակ ապրողներն են որ կրնան վերջիշել դուլումի ալ շրջանը. տարիներ շարունակ Սահմանագրութենէն ետք, ալ տիրուր յիշատակները հետապնդած են վերադարձները։

Համառօտ գրի առինք հացի համար ծախուած խղճմտանքներու եւ հողիներու խլրդային դարչելի աշխատանքները։ Ճեղքեալներու եւ իր բնակներուն զեկույցներուն կը յաջորդէին ձերբակալութիւններ, հարցաքննութիւններ. շարան-շարան անրադձալի անհատներու թափօրներ կ'առաջնորդուէին դնտան ու բռնտ, որոնք մահուան եւ կախադանի սպաստենեակ կը նկատուին. շարժարանքներու տակ չմեռողներ, աքսորի ճամբան կը բռնէին։

(*) Այս տխրահայտ սիրիացի, ճախիկ դատարար մը, անգլիացի դեսպանի մը ամբաստանութեամբ իր լիեղծարար եւ կաշառակեր պաշտօնակի եղած էր։ 1894-ին կոկիս պաշտօնի կը հրաւիրուի, հայկական քաղաքներ ետք, Մուշ եւ հայկական ճախակներ վերաբնիչի պաշտօն ստանձնած։ 15 տարի Սուլթանի ժառանգութեան մէջ մնաց, իր գաղտնիքով. ան կըրցաւ Երլարդ ապաստանի։

Ահաւասիկ, ամէն ժամ, ամէն վայրկեան սարսափի մէջ տարող հոգա-
տակներու համար ստեղծուած անջնջելի մթնոլորտը: Բայց դո՛ւ էր Խալի-
ֆան. ան իր կայսրութիւնը կը զիտէր մի միայն իր լրտեսներու աչքերով.
անոնց կառուցած ընդարձակ արիննալի ցանկասպատին կը սկսէր 30 երկայն
տարիներու գահակալութիւնը:

Լրտեսներէն շատեր իրենց արժանի սրտով իրենցին Համիտի գահըն-
դեցութենէն ետք, որոնց մասին պիտի տանք կարգ մը զրուարդներ որո՞չ զէս-
քերու առթիւ: Դժբախտաբար շատեր կըրցան աներկութեան: Ֆէ՛շիմ փա-
շան, որ Պրուսայի մէջ ողջ-ողջ խողխողուեցաւ, սակայն իր աջ բազուկը ե-
րջ հրեայ Սիւրէյյան, կըրցած էր Փարիզ տպաստանիլ:

Այժմ երկու խօսք չարչարանքներու մասին:

Գլուխ Ի.

Զ Ա Ր Զ Ա Ր Ա Ն Ք Ն Ե Ր

Ճնշումի տակ առնուած խոստովա-
նութիւններ, Աստուծոյ առջեւ ընդու-
նելի չեն:

ԿՈՄՓԻԻԿՈՍ

Ձերբակալութեանց կը յաջորդէին չարչարանքներ. մէկը միւսին ընա-
կան շարունակութիւնը կը նկատուէր: Իսկ չարչարանքներէն ազատուողնե-
րուն վերադառնաւ էր աքսորը:

Համիտ իր գահին տեւականութիւնը ապահովելու համար զիմեց ամէն
միջոցի. Խալիֆային ոչինչ արդիւնուած էր:

Երբեք տախտակներուն մէջ է որ կը սարքուէին թակարդներ եւ կ'ո-
ւռնուէին ամէնազղի գաւազրութիւններ՝ գործադրութեան զրուելէ առաջ:
Տախտակներ կամ զրատնակներ, ուր խճողուած էին սենեկապետներ, գիւա-
նակալներ, քարտուղարներ, զրադիւրներ, լրտես ու լրտեսապետներ, ամէն ուր
կ'որոճային նոր խոտութիւններ: Իւրաքանչիւրը ունէր ինքնաշարժ ծրագիր,
ներկայացուելու Սուլթանին: Կազմակերպեալ որջ մը մեքենայութեանց:

Համիտ բացորո՞չ կերպով չէր արտայայտուեր մահալճիւ մը տալու:
Ան քողարկեալ ձեւով կը յայտնէր իր փափաքը՝ ըսելով. «Պիտի ուզէի որ այս
ինչ անձը զոյութիւն չունենայ իմ կայսրութեան մէջ. կամ այս ինչ անձը
մտանդաւոր է մեր հայրենիքին համար», ինչ որ կը նշանակէր բացորո՞չ մա-
հալճիւ մը: Եւ լրտեսներ մըցակցութեան կ'լլէին ամբաստանութեան պատ-
ճառ մը զնելու Սուլթանին նշանակած անձին վրայ, զոհացում տալու գահիճի
փափաքին:

Տանիւմէնտ կը զրէ. «Համիտ շատ բարի բլլալուն մահուան դատաւճիւ
չէր վաւերացներ, բացի ընտանեկան կամ բարոյական օրէնքներու դէմ դժ-
ճողներէ, օրինակ՝ հայր կամ մայր սպաննողներէ»:

Կը հարցնենք թուրք պատմաբանին թէ, ինչո՞ւ գահճապետ կը սկսէր:
Երբեք պաշտօնական գահճապետ Գարա Սադալ Մէհմետ աղայի վայրագ-
ընթացքը բոլոր պարտականներուն յայտնի էր: Քանի որ չէր ուզէր հրապա-
րակներու վրայ կախաղաններու բաճրացում, ինչո՞ւ ստորագրեց 1893 Յուլիս
10-ին հինգ հայ յեղափոխականներու մահուան դատաւճիւր, որոնք կախուե-

ցան Անգարա, Թաշթա Գալէ հրապարակին վրայ: Ինչո՞ւ վաւերացուց մահա-
վճիռը Հնչակեան Ժիրայրին 1894 Մարտ 24-ին, որ կախաղան բարձրացաւ
Նոողաթ Սաաթհանէի հրապարակին վրայ: միթէ անոնք հայր-մայր սպան-
նած էին:

Ճիշդ է որ Համիտ տարրեր միջոցներ կը դործադրէր իր թշնամիներն
անհետացնելու համար: Ան ունէր վարձկան մարդասպաններու խմբակ մը:
Հակառակ որ օսմանեան սուլթաններու պալատները ոճիւրի օրրաններ նկատ-
ուած են, Երլարդ քիչ անդամ սպանդանոց ծառայած է Համիտի օրոյ, բացի
ներքինիներու եւ քչի ծառաներու վրայ դործադրուած վայրագ արարքներէ,
որոնց տեղւոյն վրայ անմիջական պատիժը ստիպողականութիւն մը կը նը-
կատուէր: Դերակատար լրտեսներ իրենց ոճիւրը բնականօրէն պալատէն
դուրս կը դործադրէին:

Բայց եւ այնպէս, Երլարդի շրջափակին մէջ 20-է աւելի անպաճոյճ
բէօշլիքէն շատեր, թատր եղած են պատմական դէպքերու: Ոմանք ծառայած
են իրր վանդակ եւ գառապեղ. ուրիշներ իրր բանտ կամ գատարան: Չատրը
Քէօշլի շատ անգամներ կանխարգել բանտի վերածուած է: Մայթա Քէօշլի, ուր
արդեւափակուեցաւ Սուլթան Մարտար, Միթհաթ փաշայի հարցաքննութեան
տեան ծառայած է: Այդ գատարաններու մէջ մեղաւորի կամ անմեղի հարց
դրութիւն չուէր. հոն հրաւիրեալները պարզապէս գատարաններ էին, զոր-
կուած նոյնիսկ պաշտպան փաստարանէ մը: Հարցափորձութեանց վայրն ու
ձեւը միշտ կը փոխուէր, սակայն արձակուելիք վճիռը միշտ նոյնն էր:

Համիտ վարպետի մը ետեւէն անասանելի, յաճախ ներկայ կը գտնուէր
հարցաքննութեանց, ուր սենեկապետը՝ հարցաքննիչ գատարէ մը աւելի
միջնադարեան հաւատաքննիչի պաշտօն մըն է որ կը վարէր: Իրեն ներքի էին
ամէն տեսակ դսրովանք եւ քամահրանք. սուլթանական տեսանք կը տարբե-
րէր հասարակաց արդարութեան գատարաններէ: Եթէ ենթական աշխարհին
թշնամիներէն մին ըլլար, գատարանին մէջ խոյ չարչարանքներ ի դործ կը
դրուէին. Սուլթանին հրճուանք կը պատճառէին գատարարտեալին ազիտորմ
կանչերը. Խալիֆան՝ վարպետի ետեւէն, կատարութեան փոփոխութիւններ,
ակաաներուն տակ իր վրէժը կը ծածէր, արբենալով ենթակային արձակած
խուլ աղաղակներէն, եւ ամենաշն պողպատի խոտիկներու մը զիւական ծաղիկն-
քով իր անողոր խին հեշտանքը կ'ըմբռնէր:

Համիտ կայսերական «թուղրա»(*) կնիքէն գատ, որը մեծ վէրքեր կը

(*) «Թուղրա»ն, իրր ստորագրութիւն, ծագում առաւ Մուրատ Ա-ի օրերուն (1360 —
1389): Անկէ առաջ Սուլթանը մատը մեկանին մէջ քարթելով պաշտօնական քուղքի վրայ կը
կոխէր: Ապա թուղրան վերածուեցաւ շատ սիրուն կնիքի մը՝ արաբական գիրքի լատին գի-
րերով, ուր գրուած կ'ըլլային Սուլթանին եւ իր հօր անունը եւ «միշտ յաղթական» բառերը:
Թուղրան գանգաւ գործածութիւններ ալ ունեցաւ. արձաք եւ ոսկի դրամներու վրայ երեւ-
ցաւ եւ թուղրային աջակողմը մանր գիրքով գրամահատ Սուլթանին անունը գրուած կ'ըլ-
լար՝ Ազիզ, Համիտ, Ռեշատ եւն.: Կարգ մը պաշտօնական քուղքերու վրայ գիւմաշանի ձեւը
առաւ. գայն կը գտնենք նոյնիսկ նամակադրոշմներու վրայ:

դնէր պաշտօնական թղթածրարներու ստորեւ, ունէր անձնական կնիք մը, որ
կը ծառայէր անտեսական կամ այլ դործառնութեան ու Ֆէթիմներու ստորա-
գրութեան: Ունէր երբորդ «թուղրա» մը, որուն վրայ փորագրուած էին հե-
տեւալ տիրաշուէն տաճկերէն բառերը. «Այս փէտիլը», զոր կարելի է
թարգմանել՝ «զարնելու, սպաննելու կնիք»: Այդ կնիքով կնքուած թուղթ մը,
երբ յանձնուէր Երլարդի պաշտօնականէն մէկուն, որ պիտի բնկերանար աք-
սորականի մը, կամ զայն պիտի տանէր ստիպեալապէս մը, անփոփոխելի եւ
ստապելի հրահանգ մը կը նկատուէր. այդ թուղթի կտորը ակնյայտ մահա-
վճիռ մըն էր. այդ թուղթը ստացող պաշտօնեան վարժ էր մեկնարանելու այդ
«թուղրա»ին նշանակութիւնը. ան կը հրամայէր՝ «Հա՛տ զղլուխ նորա»:

Համիտ շատ անգամ իր որոշումները պաղարկեցնութեամբ կ'առնէր, ու-
րոնց դործադրութիւնը նուազ վայրագութեամբ տեղի կ'ունենար: Բայց երբ
ուշ գիշերին, անձնափաճառ լրտես մը, գաւազրութեան մը լուրը իրեն կը հա-
ղորդէր, Սուլթանն ինքզինքէն ելած, իր հոգիին մերկութիւնը զսպելու անկա-
րող կ'ըլլար. նման բարկութեան մէկ նոպային տոնուած վճիռները շատ աւելի
անասնաբարոյ կ'ըլլային:

Հարիւրաւոր ձերբակալներ, ամէն օր կ'առաջնորդուէին կեղրոնա-
կան զանազան բանտեր, ուր կը սպասէին որ հասարակաց գատարան մը ներ-
կայացուէին: Այդ գնտաններուն մէջ խեղճեր ամիսներով կը հիւծէին. ամէն
տեսակ զրկանքներու վրայ կ'աւելնային հակառողջական պաշտաններ. ազտե-
ղութիւն, ոջիւններու ընկերակցութիւն:

Պէշիկ Թաշի դարադուր, որուն պետն էր չարաշուք յիշատակով Հասան
փաշան, չարչարանքներու կեղրոնափայր էր:

Ամբաստանեալը հարցաքննութեանէ ետք, դարադուրի գեանայարի մէկ
անմարդաճաշ խուցը կ'առաջնորդուէր. այս սենեակը խոստովանատուն մըն
էր: Անպատմելի եւ անկարողելի են հոն ի դործ գրուած սղեխարչ տեսո-
րանները: Հոն, ստորաքարչ զրպարտութիւններով ամբաստանեալ անմեղներ,
կ'ենթարկուէին անոյսմ չարչարանքներու, օրակազի խին անոնցմէ՝ հակա-
ռակ ճշմարտութեան բռնի խոստովանութիւններ: Գաւազաններու, մահակնե-
րու եւ ճպտաներու մահարկը հարուածներուն տակ, ենթական կը մերկանար
իր «ես»էն, խղճի ազատութիւնը կը յափշտակուէր, ինքնազիտակցութիւնը կը
կորսնցնէր: Տիւ եւ գիշեր, մարմնական տանջանքները կը չէզոքացնէին իր
զոյնութիւնը, ուղեղը իր հաւատարմութիւնը կորսնցնելով՝ կը բռնա-
գատուէր խոստովանելու իր չգործած յանցանքը կամ ոճիւրը:

Խոստովանատան տանց լուսամուտի հասա պատերէն՝ ո'չ մէկ ձայն,
ո'չ մէկ կանչ կրնար դուրսը արձագանգ գտնել:

Ընկերային բարոյականը երբեք չ'արտօնէր, նոյնիսկ բարի նպատակի
մը համար՝ անմարդկային միջոցներու դործածութիւնը: Տանջանքի բնութիւն
խոյ հակառակ է մահմեդական կրօնքին. սակայն Խալիֆային հրահանգով
Գուրանի հատուածները ոտնակոխ կ'ըլլային եւ Ալլահին անուշով ամէն տե-
սակ տանջանքներու կ'ենթարկուէին վարձկան հոգիով լրտեսներու մատնած
անմեղ զոհերը:

Հասան փառան հարարտ էր որ իր Գարագոյը վերածած էր տանջարանի մը եւ դա՛ն ծածած չարչարանքի արդիական թողոյցներով: Աշխարհածանօթ թուրք վայրագ մեթոսներու վրայ ան աւելցուցած էր շինական, սոյանական հաւատարմութեան ու միջնադարեան ալլ բարբարոսական չարչարանքներու տեսակներ, աւելի ազդու ձեւին տակ: Այդ չարչարանքներու ցուցատախտակը ճոխ էր իր ալլազանութեամբ: Իւրաքանչիւր գործիք հմտօրէն փորձուած էր նախ քան կիրարկուէր:

Օձերով յի առարկաներու մէջ հայր եւ որդի կը թխմուէին, եղունդներ կը փետտուէին, ախտներ կը սղոցուէին մասնաւոր վերարաններով, գլանիկով մարմնոյն զանազան մասերը կը վառուէին, ասքերու միւսերը կարելով՝ բանասարկեալին կը հրամայուէր քալել ազով սալալատակուած մայթի վրայ: Երկաթէ մասնաւոր ձեռնակապերով մասններու ծայրերը կը սեղմուէին, մինչեւ որ արիւն ժայթքէր: Յնորք պատճառելիք չարչարանքներու կարգին յիշենք հոսցած տաք հաւկիթներու զետեղումը անութներու ներքեւ, ինչ որ այնքան ցաւ կը պատճառէր որ շատեր վայրկեանական կը խելադարուէին: Ներքինի Մուղաֆֆար ազան երլորդի գաղանիքները անգլիական զենայանի ծախած բլալու ամբաստանութեամբ՝ ենթարկուած էր այս տանջանքին. մաղապուրձ պրծած կ'աքսորուի Մեքքէ: Ծարուէ տառապողները կը ստիպէին որ քաջախիմեն: Երբ ենթական քուն կ'ըլլար, կամ նուազած, խոշոր առեղով մը մարմինը կը ծակծակէին որպէսզի արթննայ: Քնատութիւնը կը սպաննէ մարդու բանականութիւնը: Այս պատիժը գործադրուած է Չէքի փաշայի կողմէ զինուորական սպանները խոտտովանցնելու իրը միջոց: Սովորական չարչարանքներէն մին ալ, ենթական մերկացած՝ պաղ սենեակի մը կեղբունը սիւնի մը կը կապուէր, առաստաղէն պաղ ջուրի շարունակական կաթիլներ կ'ընթացին դրսուն վրայ: առաջին կաթիլները զովութիւն կը պատճառէին. իսկ ժամ մը ետք, իւրաքանչիւր կաթիլ ծանր մուրձի մը հարուածին տոյտարութիւնը կը ձգէր:

Քեաթհանէի իմամը, որ հապիտի գեր կը կատարէր Խալիֆային մօտ, հնարած էր սրիչ տանջանք մը եւ կը յանձնարարէ որ դա՛ն գործադրեն: Ան կը կայանար երկու տախտակներու մէջ ենթակային ամօրձիքները սեղմել: Համիտ պինք վարձատրած էր այս գիւտին համար:

Շիկացած երկաթներով կալանաւորներու ազագուն մարմինները կը հերկուէին, սենեակը մարդկային միտի ալրուցքէն դոյացած մուխով լեցնելու աստիճան: Կիսաքաղց վտիտ մարմիններ կը մտրակուէին ու կը խարանդուէին, մինչեւ որ թոյգամահ ըլլային: Աւելի չենք յամենար. կանց կ'առնենք հոս:

Այսպէս Համիտեան ռեժիմը աստիկանատուները բաստարանի վերածած էր. կապարաններ, որոնք մարտիրոսութեան կեդրոններ դարձան:

Այսօր սարսուռ մը կը պատէ մեզ, երբ անդրադառնանք գործադրուած չարչարանքներու վրայ եւ յաճախ մենք մեզի հարց կու տանք խորհրդածելով, արդեօք դա՛ն հրամայող եւ գործադրող արարածները իսկապէս տէ՞ր էին իրենց զգայարանքներուն: Կը կասկածինք անոնց բանականութեան վրայ:

Մինչեւ ալլալոյս կը շարունակուէին չարչարանքները: Շատերուն մահ

ապստալի չէր թուեր այս պայմաններու մէջ, փրկութիւն մը կը նկատէին դա՛ն:

Առատուն կանուխ, երբ մայրաքաղաքը դեռ կը նիւճէր խոր լուծեան մէջ, զարագոյններու դռներուն առջեւ կը շարուէին մէկէ աւելի մահառայեր, ընդունելու մորթագերձ եւ արիւնաքամ դիակներ: Մահառայները ճամբայ կ'ըլլէին անշուշտ, տանելու իրենց տխրաբարձ բեռը գէպի մէկ անորոշ ուղիքով:

Իսկ ամէն անոնց որ փրճակուած էր աքսոր, անոնք դուրս կու գային մութ եւ խոնաւ բանտերէն, ազատուելով իրենց խցակից մուկներէ եւ փայտաշիններէ, բեռնաւորուած ծանր ոտնակապանքներով, չարչարանքներէ անդդալացած, անօթութենէ կամաքացած մարմիններով, պարտասած քայլերով՝ կ'առաջնորդուէին գէպի քարափ, ուր պիտի թխմուէին հնամեայ բեռնատար նաւու մը լցարանը, ուղեւորուելու գէպի ափրիկեան Թրիփոլի անջրդի անապատը: Հոն քարշ պիտի տային իրենց կեանքը, նաեւ շղթաներու տակ դալաբատանջ, ծարաւի եւ անօթութեան խածատումը ստամոքս եւ աղիք պրկած, ծուխ-ծուխ հաղուստներով, քրտնաթոր եւ փոշեթաթախ, իրը սնունդ պուտ մը ջուր եւ պատառ մը օթեկ հաց...(*):

Բայց բոլոր կալանաւորներու տխուր գէմքերուն վրայ կարելի էր նը՝ մարել հարարտ նայուածք մը, բոլորն ալ գիտակից իրենց վերապահեալ ճակատադրին. ասոնք մահը արհամարհելով է որ կը զիմաւորէին. հաւատքով եւ յոյսով զօրաւոր, հարարտ էին որ ազատութեան համար կը վճարէին իրենց արիւնի տուրքը:

(*) Իսկ ցկեանս բերդարգելութեան դատապարտուածներու կեանքը անկարագրելի էր: Անոնք ամէն օր մահուան հրեշտակի գալուստին կը սպասէին:

ՅԵՏ ԴԱՇՆԱԳՐԻ ՇՐՋԱՆ
Է Լ
ԲԱՅԱՐՁԱԿ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

ՊՂԱՏՈՆ, ԳԻՐԻ Զ, ԳԼ. Յ:

Տեսանք թէ որքա՛ն դժնդակ, անբաղձելի պարագաներու տակ ապօրինի
կերպով զբաւեց Օսմանի զա՛հը: Հախառակ պատերազմի պատճառաւ տաղ-
նապաներուն, որ երկիրը քայքայած էր տնտեսապէս, հակառակ իր անփորձու-

Երբ խնկքին վաչեր, մէկ օրուան մէջ 1000 նոր պաշտօններ կը ստեղծէր։ Ասոն մը հարիւրապատիկ պաշտօնէութիւն կար քան պաշտօն։ Այսպէս ստեղծուեցաւ վարչական տմէն մարդի մէջ ճրխակերներու բանակ մը, որոնց մեծագոյն մասին մօտ կը պակսէր իրենց պաշտօնի ճշգրիտ ըմբռնումը։ Բոլոր պաշտօնատեղիներու մէջ կը վխտային անօրէններ, քննիչներ, վերաքննիչներ, փոխանորդներ, ստեղծուած յանձնարարներու նախագահներ, խորհրդական տնտեսներ եւն. եւն. : Աստիճաններու բարձրացում տյնքան յանկարծակի կ'ըլտնողամներ եւն. : Աստիճաններու բարձրացում տյնքան յանկարծակի կ'ըլտնողամներ եւն. : Աստիճաններու բարձրացում տյնքան յանկարծակի կ'ըլտնողամներ եւն. : Աստիճաններու բարձրացում տյնքան յանկարծակի կ'ըլտնողամներ եւն. :

Համիտ խարութիւն չզրաւ իր միջոցներուն մէջ. իրր օրինաւոր զէնք ընտրեց ասնջանքն ու խոշտանքը, բանտն ու աքսորը: Սկսաւ փնտրել աղբիւն ամենաթաւում, ստեղծագործ եւ կենսունակ ծագիկ ոյժերը: Վիշապ մը դարձաւ կլանելու հաղարաւոր դոհեր, յափելով մտաւորականներու ընտրելագոյնը: Կառավարական հաստատութեանց ամենէն կենդանի եւ ընդունակ ոյժերու անհետացումով, անդամաւորութեան եւ ջրատութեան գաղապարաւորեցան շատ մը զործակալութիւններ: Երկիրը առժեկ ծանրապէս՝ ժողովրդանուէր անձնաւորութեանց օգտակար ծառայութիւններէն: Կայսրութիւնը զրկուեցաւ հայրենիքին ամենէն արժէքաւոր գաւառներու արտասահման ապաստանելու ստիպողականութեամբ, անոնց մատուցանելիք բեղմնաւոր զործունէութենէն, որուն այնքան պէտք ունէին Ալլին ու Երկիրը:

Լուղովիկոս Ժ.Պ.ի աւագ նախարար Մազարէն, որ Մաքիմովիչիի հետեւող մըն էր, խրատած էր իր արքան ըսելով. «Ի՞նչ ընդդիմադիրներու դրամն անէր, բայց խնայէր անոնց կեանքին»: Բայց Համիտ աւելի յարմար գտած էր զանոնք թէ՛ սպաննել եւ թէ՛ տիրանալ անոնց ժառանգին:

Հայասէր Ֆուտտ փաշայի ձերբակալուելէն, գաղապարական ատենանէ անցընելէ եւ աքսորէ ետք, նոյն բախտին արժանացան բազմաթիւստակ զօրափորներ, Շաքէր եւ Հասուին փաշաները. երկուքն ալ մտրաջախտ, վերջինը պատերազմական նախարարութեան մէջ հետեւակազօրաց անօրէն, փեսան էր մեծ կապրքոս Ալի փաշայի:

Ձերբակալուեցաւ եւ աքսորուեցաւ հաղարապետ Հասան աղան՝ Անատոլուի խորքերը: Այս մարդասէր եւ արդարատէր հաղարապետին շնորհիւն էր որ 1896-ին Գուֆ-Գափուս ազատ մնացած էր ջարդէն, անձնապէս փողոց իջած, ջարդարար ամբիւր զեմաւորելու, փռնած էր դոյն՝ արդիւնելով արիւնահեղութիւնը, Պոլսոյ բարեկեցիկ այս թաղին մէջ, ուր էր Պատրիարքարանը:

Աքսորել տուաւ իր կիներէն մէկուն եղբայրը, զօրափար Քեաղիմ փաշան, Պաղատա:

Ապրիլիւս փաշան կը հեռացուի Վիեննա գետաբանի պաշտօնով իրր աքսորական. փաշան յուսահատութենէն անձնատուան կ'ըլլայ:

Իօմէր աղան, իր հաւատարիմ ծառաներէն մին, շնորհազուրկ ըլլալով կ'աքսորուի: Բէտիֆ փաշան Ռոտոս կզղին, Մուխթար փաշան՝ Կովկասի ճակատի զօրափար՝ Նզիրպոս Սըլտի մօտ իրր... արտակարգ ներկայացուցիչ:

Չանագան տարիներու աքսորեալներու ցանկին կը պատկանի զօրափար Ապէտ փաշան, որուն յանցանքն էր Երլարղի ժամացոյցի աշտարակին վրայ շանթարդել մը դնելը:

Ներքինի Մուհաֆիզ աղան Մէքէ կ'աքսորուի, իրր թէ Երլարղի գաղապարները Անդլիացոց ծախած ըլլալու ամբաստանութեամբ:

Սաթը փաշան, ելեւմտից նախարար եւ նախկին կապրքոս, կ'աքսորուի Լեմնոս կզղին, Սալիֆայի ներկայութեան ձեռքը զրպանը տարած ըլլալուն համար:

Սիւլէյման փաշան եւ շատ մը ուրիշ բարձրաստիճան պալատականներ հեռացուած են մայրաքաղաքէն, պատուարժան տիտղոսներով... տառապած

աքսորներու մէջ, շատեր մահացած, ուրիշներ սպասման մէջ դահլիճին դարձնուած:

Նազրմ փաշան, Ֆրանսայի Սէն-Սիւր զինուորական գլխաւոր շրջանաւարտ, կ'աքսորուի Էրզինճան, զրկուած իր բոլոր շրանշաններէն:

Նէճիպ փաշան կ'աքսորուի Կիպրոս:

1896-ին, «Իթթիհատ»-ի կողմէ իր անձին զէմ սարքուած գաւազրութիւն մը երեւան կը հանուի. կազմակերպիչներէն ձերբակալուողները կը պատժուին անողոքարար: Յիշենք անոնք, որոնք մաս կազմած էին այդ գաւազրութեան. Քեաղիմ փաշա՝ Իսկիտարի կառավարիչը, որ կ'աքսորուի Ալպանիա: Նախէ Էֆէնտին իր ամբողջ ընտանիքով Հոմս, եղբայրը՝ Պէնկաղի, Հաճի Ահմէտ Էֆէնտին Ֆէզլան՝ Ափրիկեան Թրիփոլի, ուր կը վախճանի: Շէյխ Ապտիւլ Գաթըր՝ Քիւրտերու մեծարեկներէն՝ Մէքէ, Սապրի Էֆէնտին՝ Մուսուլ. Ալինի եւ Շիւքրի պէյերը՝ Փոքր Ասիոյ խորքերը:

Գատրի փաշան, մեծ լրտեսապետը, որ ժամանակ մը իր աջ բազուկը նկատուեր էր, շնորհազուրկ ըլլալէ ետք Էտիքնէի կուսակալ կարգուած, ուր կը մահանայ, ընտանիքը իր մարմինը Պոլիս փոխադրած պահուն, կէս ճամբան Երլարղէն հրաման մը կը ստիպէ յուզարկի կառախումբը ետ դառնալ: Համիտ վախցած էր որ իր նախկին լրտեսապետը սուտ մահ ձեւացնելով՝ յուզարկի կառքով մայրաքաղաք մտնել կը փորձէր, հոն յեղափոխութիւն մը հանելու զիտումով:

Գրադէտ Սախտ պէյ եւ Զիա մուլա կ'աքսորուին Սանաա: Աղնուական քիւրտ Պէտրիանդատէներ՝ Ափրիկեան Թրիփոլի(*):

Զինալուեցան Բանկալթիի զինուորական գլխաւոր եւ բժշկական համալսարանի ուսանողները: 2—7—1897-ին 81 երիտասարդ սպաներ Ափրիկեան Թրիփոլիի զնտաններուն մէջ մահացան. ասոնց մէջ էր Ֆաղլի պէյը: 81-է պատ, 12 ուսանողներ կախաղանի պատիժի արժանացած էին, սակայն զօրփազու Սուլթանը այդ վճիռը ցկեանս բանտարկութեան վերածեց:

Կախարգ Էալ-Իւլ-Հիւտան, լրտեսներու մատնութեամբ ձերբակալուած էր, եւ աքսորեալներու ցանկին վրայ կը դրուէր. սակայն Շէյխը կը սպառնայ որ ինք կրնայ Սուլթանը անիծել իր մօղական մատներով. լուրը կը հասնի

(*) Սքաֆաուլ Ագ-Սարայ քաղաքային մէջ, համեստ տնակի մը մէջ, շարքը մէկ անգամ կը համախմբուէին խումբ մը մտաւորականներ՝ վիճելու գրական եւ քաղաքական խնդիրներու շուրջ: Այս ակումբին նախագահն էր Քեաղիմ Պէյ, Թուրքերու վիճարկ Էիւլան, Զիա Պէյ, Լամարք-Իմեմ քանստեղծ, Ալարուլահ Պէյ քաղաքային, Սարիֆէ Պէյ եւ փերէվ Էֆ. Միշնի «հաշակրաց պատմութեան» քաղաքայիններ, Ապու Զիա Պէյ, տաղանդաւոր լրագրող, Միքիաթ Էֆ., կարող եւ խայրող գրիչ, բեղմնաւոր միտք, Էֆրէմ եւ Մէմուտի Պէյեր: Բոլորը ախտի մէջ կտրան բացի վերջին երկուքէն: Մէմուտի պէյ-փաշա, ներքին գործոց նախարար եւ Համիտի յրետը եղաւ, յրետելու նախարարները: Քաղաքում՝ «Լա Ռեվիլ», 1907 Գեկտ. 1 Իւլէն:

Նկատելի կէտ մը որ քուրժ գրականութիւնը մեր կարծածէն շատ աւելի հոյս եղած է օտար կարեւոր երկերու քարգմանութեամբ:

արքայի ականջին, որ իբր չհամարդ կախարդական զիտութեանց՝ չափազանց նախադաշարուած՝ Երկիրդի կը մտանուի և անմիջապէս ազատ արձակելու չբաժան կու տայ:

Երբ մեծ պայքամիև րոյը մեծամեծները Երլաըզ կը վութային Խայի-
Ֆայի աջամբըրըն, Շէյխը իր կարգին Երկրպագելով Համխտի վիշը համ-
բուրել կ'ուզէ, սակայն Համխտ ձեռքէն բռնելով զինը վիւր կը բարձրացնէ և
կ'առաջնորդէ սեղանի մը առջև, ուր թաւիշեայ բարձի մը վրայ պատրաս-
տուած աղամանակալուռ «Իմթիլազ» շքանշանն առնելով անոր կուրծքէն կը
կախէ: Նոյն շքանշանով պարգևատրուած էր Դրանսայի հանրապետութեան
նախագահ Լուպէ 1899-ին:

Ժորժ անունով հաւատարաց հրեայ մը, որ Սէյֆուլլահ անունը սրգե-
րած էր, Սուլթանին երախտիքներուն արժանանալով իրեն համհարզ կ'ըլլայ :
Սէյֆուլլահ իրեն պէս զաղտնի զխտութեանց հաւատացող մըն էր, եւ քիմիա-
կան աշխատանքներ կը կատարէր. սենեակը զանազան սրուակներով եւ հե-
ղուկներով լի էր : Համիտ երբ այս բանը կ'իմանայ, իր կեանքին դէմ մասնոց
մը նախատեսելով, անմիջապէս Պէնկազի կ'աքսորէ, ուր կը մահանայ խոր-
հրդաւոր կերպով : Իր ձգած յոռի յիշատակը պատճառ կ'ըլլայ որ Հրեաները
ստէ :

Իւլէմա Իրալիւլի էստատ Էֆէնտին, Հանրային Կրթութեան նախարարի հաճութեամբ, Գուրանի բարոյական սկզբունքներուն վրայ խտացեալ երկ մը կը հրատարակէ: Հոն շեշտուած էին խալիֆայի մը պարտականութիւնները. ինչպէս նաեւ ըստ մահմետական հաւատացեալներու, թէ ի՛նչ պէտք է ընեն եւ ի՛նչ պէտք չէ ընեն: Առաջին յլումները Համիտին զժգոհութիւն կը պատճառեն. երկը արդիւեալ զրոյց ցանկը կ'անցնի վնասակար բաներ պարունակելուն համար: 1900-ին հեղինակը ձերբակալուելով Մէքքէ Կաքսորուի, իսկ նախարարը կ'ըլլայ պատժանակ:

Շէյխն Իււ Իսլամ խայրաւելահ էֆէնտին, Աղիզի եւ Մուրատի դահլնկե-
ցութեան Փէթիվան ստորադրողը՝ կ'աքսորուի Ալարիի : Զօրայար Մէհմէտ
Ալի փաշան կը սպաննուի անծանօթի մը կողմէն, Ալպանիա : Գահրէման նոյն
բախտին կ'արժանանայ ի Զինճիրլի Գուլու, Վէլլի Մէհմէտի ձեռամբ : Բէմալ
սէյի, սեռտկան խորհուրդի անդամ, որուն սերճաւան հռետորութիւնը իրեն
հաճելի չէր եւ իրեն վախ կ'ազդէր, կ'աքսորուի Միտիլլի կողմն :

Արարի մէջ կորան Համ/տի երեք քոյրերու ամուսինները, արքունի
 փեսայ երեք Տամատ փաշաները.

Ա. — Տամատ Ճէլալտօրին Մահմուտ վաշա^(*), կամուսնու արտօրական, մաղադուրժ վախած 14—12—1899—ին Սուլթանի ճանկերէն, եւ մահացած արտօրի մէջ. յաջորդ էլէրով պիտի խօսինք այս մասին: Ամուսինն էր Համիտի

(*) Պետք է շփոթել երկու համանուն ձեղալետտին վաճառքը: Առաջինին հոր անունը Ամիրալ Խալիլ վաշա է, որ ամուսնացած էր Սուլթան Մենիտի հարսերէն տէկուն հետ, ուրկէ ծնունդը 1855-ին Մահմուտ Վաշան. որով կրկնակ խնամիրութիւն Արքունիքին հետ: Երկրորդին հոր անունը Ահմէտ Ֆէրիի վաշա է:

Երկրորդ քրոջ՝ Սենիթիկի⁽¹⁶⁾ : Ամուսինին վախումստէն հաք սուլթանուհին
Երկրորդ արդեւաբանուհեաւ :

Բ — Տամատ Մէհմէտ ձէլալեանին նաւը փախաւ Ալաշկերտի եւ սղանաւ Թուրքի. ամուսինն էր Համիտի երբորդ քրոջ, զԵղեցիլութեամբ եւ ցոյց կ'էկանքով ծանօթ Ալէնիկ սուլթանի. փախճանած խեղադար 1901-ին:

Գ — Տամատ Մահմուտ ձեկալատորին փաշա . կախաղան հանուած Միթ-
հաթ փաշայի հետ ի թախք . ամուսինն էր Սուլթան Մէհթաբի երբարդ աղջկան ,
որով համարի համամօր քոյր , ձեմբէկ սուլթանի :

Միքհայել փաշայի շարաչուք սրահնութեան մասին խօսած ենք (տես ստա, էջ 98—110, յատկապէս էջ 107—110) :

Նման վայրայ վարժուհի ունեցած է իր տարաբախտ հզօր Սուլթան Սուրառի հանդէպ: Համիտ վստահ ըլլալու համար թէ, իսկապէս ան մեռած էր, Ֆէհիմ պէյր կը դրիէ և երջարդ բերել կու տայ հզօր մարմինը: Իս-
մէթ(**) և Ֆէհիմ պէյերը յաջորդաբար մեռեալին մագերէն լռնելով գիտիլ
վեր կը բարձրացնեն, ապա ուժիկին գետին կը ձգեն. արքային կասկածները
փարատած էին...

Իր անդրանիկ որդւոյն՝ Սէլիմին հանդէպ ունեցած «հայրական» դպա-
յումներուն մասին ալ այլուր գրած ենք : Համիտ կը գործածէր նաեւ տարրել
միջոցներ անհետացնելու իրեն վնասակար նկատած անձերը : Զէր վարաններ իր
մտերմութեան որժանացած, իր ոճիրներուն մասամբ մեղսակից կարգ մը ան-
հատներ — որոնք շատ քան զիտէին — մէջտեղէն փերցնել : Անոնց մահուան
վճիռը ինք կ'արձակէր . «Վուր մէօհիւրի» ի մեկունը երբեք չէր չորնար : Տանք
սլաւաբան հետեւեալ օրինակը :

Ալլաբանդայի Ղանի պէյ, որ իր անձնական պահակն էր, ըլլա՛յ իր ևւ բլ-
րա՛յ Սուլթանի հաշուոյն շատ մը սիրալիւր արարքներ զործած էր, և հասած
անբաղձալի աստիճանին : Բերաւ, կաթնատան մը մէջ, դաշուհահար ևզաւ, Օ-
մար փաշայի կողմէն, Սուլթանին հրահանգով... աղոտութիւն մը մաք-
րուած էր : Համիտ առ ևրեսս չափազանց զգածուած որ իր անձնական սիրելի
պահակը սպաննուած է, ձերբակալել կու տայ իր իսկ հրամանով ոճիրը զոր-
ծաղբոյ Հաֆրը Օմար փաշան : Քանի մը օր ետք, Երլարդի պաշտօնեաներ կը
դիւրացնեն մարդասպանի փախուստը ղէպի Եւրոպա, դրամական մեծ փար-
ձատրութիւն մը ստանալէ զատ, Խալիֆային կողմէ ցկեանս կեանքը կ'ապա-
հովուի :

Հոս հիշարձանաւ իւր գիւտային տարաբար: Կտար ձառիկաւ պէտքեր, Մէծ ե-

(*) Սենյեյ: սուլքանուհին բառին բովանդակ նշանակութեամբ երազականացած իշխանուհի մըն էր. փեմինիստ, մարմնամարզ սիրող, ազատական գաղափարներով տոգորուած. կը սիրէր որսորդութիւն. առաջնակարգ ձի հեծնող մըն էր. ամենարուոն ձիերն անգամ զոռւ պիշու հնարքով օժտուած. սիրահար որսորդութեան: Մայր եղաւ իշխան Սապահէտինի:

(**) Իսմելը պե՛յ Համիտի մօտ ընքերցանուրեան պաշտօն ունէր: Կը հաշմանաւոր էր փիզիքիապէս շատ կը նմանէր Համիտին: Անոր հիւսանդուքեան պարագային Սէլամըզի արա- լադուքեան, իր հագուստներով ծպտուած, Սուլթանը կը փոխանակէր:

պարքոս Ռիֆաթ փաշայի որդին, որուն ներկայութիւնն ալ իրեն անհանդուր-
ժելի դառնալ սկսած էր: Տեղեակ ըլլալով որ Ղանի եւ Ճավիտ զերար կ'ա-
տէին, Համիտի շրջապատի մարդիկներու կողմէ սուտ զրոյցներ սկսան շրջիլ,
կասկածներ վերածնիլ եւ ամբաստանել ըսելով թէ, այդ ոճիրի թելադրիչը
Ճավիտն էր: Սուլթանը, որ մը իր թիկնապահներէն սպաննուող Ղանիի զո-
քանջ հօր Սալիլ պէյին ցաւ կը յայտնէ որ իր փեսային պէս դահին նուիրուած
ծառանքէն մէկուն իսկական մարդասպանը դեռ իր պատիժը չէր կրած...
ակնարկելով Ճավիտին...:

Սալիլ պէյն ալ շրջապայող սուտ լուրերուն հաւատացած եւ Սուլթանին
ակնարկութենէն քաջալերուած կ'ըսէ. «Տէր արքայ, թոյլ կու տա՞ք որ լուծեմ
վրէժը փեսայիս»: Համիտ կը պատասխանէ. «Չէ, Սալիլ, չէ. դեռ ժամանակը
չէ...»:

Այսչափը լաւ էր Սալիլ պէյին, հազիւ քանի մը ամիս չանցած, Սալիլ
պէյ իր ուրիշ մօտաւոր ազդականին, անողոք էսսատ փաշային հետ, որ Նա-
նիայի ոստիկաններուն պետն էր, կը պատրաստեն զաւազրութիւնը առանց
բան մը ըսելու Սուլթանին: Հաճի Մուսթաֆա անուն վարձկան ոճրագործ մը
Պոլիս կը ժամանէ. Գասթը Բէօյի կամուրջին վրայ կը սպասէ Ճավիտ պէյի
անցքին. որ ցերեկով տարձանակի երեք հարուածներով կը սպաննէ զայն: Ոճ-
րագործը կը ձերբակալուի եւ մահուան կը դատապարտուի. հակառակ Մեծ
Եսքանքոս Ռիֆաթ փաշային՝ նահատակուողին հօր, միջոցը կը գտնեն ոճրա-
գործ Հաճի Մուսթաֆան բանտէն փախցնելու, մեծ պարզելով մը ապաստան
կը գտնէ կայսրութեան հեռաւոր մէկ նահանգը...: Նման զոռւշաւոր միջոց-
ներ յաճախ ի գործ դրուած են Համիտի կողմէ, երբ չէզոք եւ արդար Սուլ-
թանի մը դերը խաղցած է: Սակայն միշտ սոսկալի եղած է իր վրիժառու-
թիւնը եւ հազուադիւս անձինք կրցած են ճողորիլ իր ճանկերէն:

Հրապարակի վրայ, համբաւի տէր եւ հանրածանօթ դէմքերու բանտար-
կութիւնը կամ աքսորը անշուշտ չէր կրնար ծածուկ սրահալիլ, հակառակ տե-
ղական մամուլի լուրթեան: Յայտնի ոճիրներէն զուրս, անհուն է թիւը իր
զոհներուն. ոմանք զայն կը հասցնեն 500-000-ի: Իր զիրքին բերումով, բարձ-
րաստիճան պաշտօնեայ մը, լաւատեղեակ զէպքերուն, պնդած է 1899-ին
այս թիւին ճշդութեան, ինչ սը մեզի համար չափազանցուած կը թուի: Իսկ
եթէ Եղիտիներու ջարդը հաշուենք, վերոյիշեալ թիւին կը մօտենանք:

Եղիտիներ, Շիի ազանդին կը պատկանէին. Հայերու հանդէպ բարեա-
ցակամ, իսկ Թուրքերու հանդէպ ատելութեամբ լի: Համիտ որոշեց զանոնք
բնաջնջել եւ 1892-ին ահաբեկի ջարդ մը կազմակերպեց(*): 15-000 հոգի Սիւննի

(*) Պատմութիւնը արձանագրած է ուրիշ ջարդ մը Սէլիմ Ա-ի օրով (1512—1520):
Մէրութի Բազաֆի ստորոտը, 10 Մայիս 1515-ին, մղուած հակառակադէմ ծանօթ է «Գալիսան
Տէրէ» անունով: Այդ հոգամասը, Պարսիկներու կողմնակից Սալվաֆիներու հնքակայ էր:
Սալվաֆիներու մեծաւոր Գարա Խան կը մեռնի պատերազմի դաշտին վրայ. յաղթական
բուրքը 10-000 Գրզնիպաշներ սուրէ կ'անցնէին. որոնց քիւրքը կտրուելով Պոլիս կ'ուղար-
կուին: Նայնպէս մահ Գարա Խանի գլուխը:

Գրզնիպաշներ իրենց գլուխները կը ծածկէին կամանչ քիւրպանով մը:

կայան. չատեր նախնարեցին քրիստոնէութիւնն ընդունիլ՝ Ասորի եւ Թերեւս
նաեւ Հայ. մաս մը Պարսկաստան ապաստանեցաւ: 250-000 հոգիէն, այսօր
հազիւ 40-000 հոգի մնացած են: 1914—18-ին, Սինճար, այժմ Իրաքի հողա-
մաս իրենց մայրաքաղաքը կը նկատուէր, որ փրկութեան կայան ծառայեց
հազարաւոր տեղահան հայ բնակիչներու:

Աւելցնենք նաեւ որ կայսրութեան շատ մը նահանգները բնակուած
էին Շիի ազանդին հետեւող հպատակներով, իսմաիլականներ եւ ուրիշ ցե-
ղախումբեր. ասոնցմէ եւ ոչ մէկը կրցած է զրուել կառավարական բարձ-
րագոյն պաշտօն մը: Ատելութիւնը այն աստիճանի հասած էր որ սոփոական
տոակի կարգ անցած էր բոլոր «Պարսիկէն Գուրան» որ կարգաւ, հաւատքիդ
կէսը կը կորսնցնէս»:

Պակաս չեղաւ հայ աքսորականներու թիւը: Համիտ, ի նշան բարձր
համակրութեան հանդէպ Խրիմեան Հայրիկին, զինք երուսաղէմ կը ճամբէ,
ուխտապնացութեան քօղարկալ պատրուակին տակ, իր կողմէ 100 ոսկի իբր
ճամբու ծախս մըն ալ պարգևելով եւ վճարել կու տայ յետամնաց ամսա-
կաններն ալ:

«Երկաթէ Պատրիարքին» երուսաղէմ մեկնիլն ալ անպաշտօն աքսոր
մըն էր. հոն զրկից սրպէսղի մեղքերը քաւէ...:

Խորէն Նար Պէյին Եղիպտոս, Սրուանձտեանի՝ Տրապիզոն, Արաւնեան
Վրդ-ի Իզմիր առաջնորդ կարգուիլն ալ, նոյն պատրուակին տակ եղած են:

Մուշի ազդասէր առաջնորդ Խարախանեան Ներսէս Վրդ-ի լծակից եղաւ
Իզմիրեանի: Երկուքն ալ բախտն ունեցան Պոլիս վերադառնալու. սակայն
Կարնոյ առաջնորդ Ղեւոնդ Եպսկ. Շիշմանեան երուսաղէմ աքսորի մէջ կը
մահանայ 1904 Դեկտ. 12-ին:

Անբաղձալի բարձրաստիճան կրօնականներու մաս կազմած են Մշոյ
առաջնորդ Գրիգորիս Այէաթճեան Եպս., Պոլսանքի առաջնորդական փոխա-
նորդ Յովսէփ Սորաճեան վրդ., Արարիկի առաջնորդ Եղնիկ Ապահունի
Եպս., Մշոյ առաջնորդ Բարդէս վրդ. Կիւլէսէրեան, որ պետական հրամա-
նով եւ հեղուղութեամբ Պոլիս բերուեցաւ: Բոլորն ալ միշտ նոյն դիտաւորու-
թեամբ եղած տեղափոխութիւններ են: Այլապեան Յովհ. վրդ-ի Դամասկոս
նշանակուելը. Յովսէփ վրդ-ի Վան, որ կը մերժէ Վանի առաջնորդական
պաշտօնը, ճամբորդութեան տաժանելի ըլլալու պատրուակին տակ:

Երիտասարդ Վաղինակ վրդ. Պոլսոյ կեդրոնական բանտին մէջ կը հիւ-
ծէր: Նախնեան Պօղոս Հայրենասէր վրդ., Դամասկոսի բանտին մէջ անյուր
տանջանքներու մատնուելով կը մահանայ («Նշակ», թիւ 2. Փետր. 1891):
Վանի նախկին տեղապահ, Տէր Սահակ վրդ. Բաղրեւանդեան 1896-ին Պոլիս
աքսորեալ կը հիւծէր իբր բանտարկալ պատրիարքարանի մէջ:

Գրիգոր Օտեան մաղապուրծ արծաւ ձերբակալութենէ, շնորհիւ պա-
լատի մեծ արարողապետ Բեամիլ պէյի(*), որ խմանալով ձերբակալութիւն-

(*) Ուրիշ հեղինակի մը մօտ կը գտնեմք. «Ոտեան Էփէմիոն Գէորգ Սամանեանի օգ-
նութեամբ կրցաւ Երուսաղէմ ապաստանիլ»: Մեր կարծիքով Բեամիլ պէյն է որ իրեն իմաց

ները, կրցած էր ատենին խոսք տալ եւ անոր փախուստը ապահովել:

Ձէյթունի Թարազեան Բարթող վրդ. և տարի եղիպտոս կ'ապաստանի:

Մինաս Պետրոսեան զնդապետ, Դամասկոս կ'աքսորուի: Խաչկոնց՝ Խարբեղ: Մկրտիչ Սարեան՝ Պէնկաղի: Մուշեղ արքեպ. ի եղբայրը, «ձգնաւոր», Սեպուհ Սերոբեան՝ Ափրիկեան Թրիփուլի: Մարկոս Նաթանեան՝ Երուսաղէմ:

Զանց կ'ընենք կուսակալութեանց կեդրոնական բանտերու մէջ հիւծող անհամար հայաբնակներու թուումը: Ամէն վայրկեան գոտառներէն հոն կ'ուզողուէին ոչինչ յանգանքով մը ամբաստանեալներ, գլխաւորաբար մասաւորապէս դասակարգը, ուսուցիչներ եւ բարեկեցիկ բնտանիքներու պետեր: 1882-ին Կարին (Նոյ. 22-ին) 72 հոգիներու ձերբակալութիւնը: Մեծ քարոզչական առաջ ու ետք, անհետացած Հայերու բնդհանուր թիւը ոչ ոք գիտէ:

Ինչպէս կը տեսնենք, իր սփռններու շարքը անսահման է եւ անթուելի: Համիտ անդթօրէն գարկաւ. անողորբար գաղապարակց իր թշնամիները: Իր հաստատած վարչակարգին չափ, իր անձն ալ տալիս դարձաւ:

Սարսափը կը տիրէր ամէն կողմ եւ ամենուի համար. արդեւադատ կուժ, արկածամահաթիւն, պէսպէս սպանեալներու, ջրամոյն կողմերու թիւը նուազ պակաս չէր. Մարմարայի եւ Սարայ Պուսնուի պատմական մահաբոյր հրուանդաններու ալիքները հաղարատը գիւղերը կուլ տուած էին: Անթիւ են նաեւ նախ քան իրենց արքորաւայրը հասնիլը մահացողներ: Նապուսի եւ Աքքիայի, Այասի եւ Փայասի բանտերու մէջ չարչարանքներու տակ համ անօթութենէ մեռնողներ, զերեզմանի մը իսկ չէին արժանանար. անոնց գիւղերը Միջերկրականի ալիքներուն կը յանձնուէին:

Այսպէս, կայսրութիւնը պարբերաբար կը կորսնցնէր իր մասաւորական տարրը. ազատութեան առաջնորդներ կը հիւծէին խոնար գնտաններու մէջ. կը տառապէին անջրդի անապատներու կիզիչ արեւուն տակ, շղթայակապ քարէ կու տալին գոյութիւննին հայրենիքի եւ բնտանիքի անհետանկար ու տենդահար կարօտով, այն յոյսով որ օր մը արդարութիւնը պիտի յաղթանակէ:

Տաճկաստան բանտի մը վերածուած էր. սահմանադրութիւնը հսկողութեան տակ, շատ քիչեր՝ ազատութեան ծառան ունեցողներ՝ կրցան Եւրոպա ապաստանիլ:

Կայսրութեան բոլոր ծաղերը հեղձուցիչ մթնոլորտ մը պատած էր. ուժերը կը յաղթանակէր ամէն կողմ. պարկեշտներ կը հարածուէին, սփռագործներ կը պաշտպանուէին, մոլութիւններ ի պատուի, առաքինութիւններ ոտնակոխ, խիղճեր թմբած, ու նաեւ քնացուած դրամով, ողջմիտներ զրկուած արդարութենէ: Ազգասէրներու, անենդներու պաշտօնի ոչ մէկ բարձրացում, աւելի կ'ենթարկուէին շնորհազրկումներու, բոլոր մասաւորականները հարածակա՛ն՝ օտար երկիրներու տակ կը թափառէին:

Հակառակ եղած խժոժութեանց, սակաւաթիւ չէին թուրքեր, որոնք կը մերժէին համիտեան կարգաւարքի բարքերը: Պիտի խօսինք հետազային, Սուլթան Ազիզի օրէն իսկ սաղմնաւորեալ թուրք յեղափոխական շարժումի մասին:

Արդարամիտ, ազատական դադափարով տոգորուած, մարդասէր, վարք ու բարքով եւ մարտըր կենցաղով օրինակելի, անշահախնդիր դասակարգին պատկանող փաշաներէն, Տամատ Մահմուտ ձէյրալէտալին փաշայի՝ Համիտին դէմ պայքարի պատմական դրուարը աւելորդ չենք պոներ արձանադրելու: Տամատ Մահմուտ ձէյրալէտալին փաշան, ամուսին Սուլթան Մէհմետ ազլիկ, որով Համիտի քրոջ Ալէնիյէ սուլթանուհիին^(*):

Համիտի դէմ իր պայքարը, այդ ժամանակաշրջանին կարողական գիւտանալիութեան Համիտի համար տաճած բարեացակամութեան տիրուր մէկ տեսարանը կը ցուցադրէ մեղի: Տամատ Մահմուտ փաշան, ճշմարտասէր, բռնակալութեան դէմ մաքառող, չափազանց մաքուր նկարագրի տէր անձնաւորութիւն մըն էր: Այդպիսի՝ արքունիքի մէջ, յարգուած եւ պատուուած փեսայի իր տիտղոսով եւ իր հօր ազգականական կապերով Օսմանի տոհմին հետ: Շատ երխտասարգ տարիքին, կարճ ժամանակ մը Փարիզի պատանաւոր մէջ Սէրվէթ փաշայի հետ պաշտօնավարելէ ետք, 37 տարեկանին կոչուած էր Արդարութեան նախարարի պաշտօնին: Ան չէր երկնչած քանիցս միջամտելու Համիտի մօտ, որպէսզի վերահաստատէ Միթհաթեան Սահմանադրութիւնը եւ ձեռնարկէ բարեկարգութեանց: Արտաշայտուած է մամուլով եւ ճառերով, զոլուչացուած Սուլթանը բռնութեանց հետեւանքով առաջ գալիք անօրատեհութեանց դէմ. խորհուրդ տուած որ հաստատուին ազատութիւնն ու արդարութիւնը, եւ պնդած որ իր միակալ տիրապետութիւնը միմիայն անդունդ կ'առաջնորդէ կայսրութիւնը: Ուժոյնօրէն եւ անվահեր մաքառած է հարստահարիչներու, պարտապանց եւ տպականաճ պաշտօնեաներու դէմ. պախարակած լրտեսներու կազմակերպութեան դոյուլթիւնը եւ անոնց գործունէութիւնը: Մերժած է բնդունիլ նախարարներու յատկացուած մեծապետար ոսփիր, առարկելով թէ իր նախարարութեան ստորադաս պաշտօնեաները, իրենց յատկացուած ծաղերէն ու մտիտ ամասկաններով զրկուած էին նոյնիսկ կենսականէն: Եղած էր անդամ պետական խորհուրդին. թրքական կանոնաւոր արեւէ մէկ կառավարութեան մէջ կրնար

(*) Ըստ քուրժ կազմակալ պատմագիր Տանիշմէնտի, Մահմուտ փաշայի որդի Սալահէտտին «իշխան տիտղոսը կրելու իրաւունք չունի», ինչպէս կը գրէ ան: Սալահէտտին ծնունդ էր Սէմիյէ սուլթանուհիէն: Հայրը, Մահմուտ փաշան, որդին էր Ամիրալ Խալիլ փաշայի: Այս վերջինին համար ճորէն ճոյն պատմաբանը կը գրէ թէ ծագումով Կիւրմի է եւ երխտասարքունքան՝ սպասաւոր եղած է Խիւսթի փաշայի մօտ: Մեքէ կ'աւելցնենք. իր արժանիքին համար սպասաւորութենէ հասած է Ամիրալի աստիճանին եւ Մէքիտի Խարբեղէն մէկուն հետ ամուսնանալու պատիւին արժանացած: Խալիլ փաշայէն կը ճնի Մահմուտ փաշան, որ իր կարգին կ'ամուսնանայ Սէմիյէ սուլթանուհիին հետ, որմէ ծնունդ է իշխան Սալահէտտին. որով երկու սերունդ անցած է:

տուած պէտք է ըլլայ եւ Սամանգան օգնած՝ փախուստին: Օտեան ձերբակալուելիք անձնաւորութեանց ցանկին վրայ էր:

իր երկրին մեծ ծառայութիւններ մատուցանել: Երբ կը հաստատէ որ իր բո-
լոր ջանքերը ապարդիւն կը մնային Համիտը զգաստութեան բերելու, յու-
սահատ՝ կը հրաժարի նոյնիսկ անկէ ունենորուելէ եւ կ'որոշէ ապաստանիլ
Եւրոպա իր երկու զաւակներուն հետ՝ իշխանք Սապահէտօյին եւ Լաթֆուլ-
լահ, որոնց ջամբած էր Եւրոպական շատ խնամուած կըթութիւն:

Տամատ Մահմուտ փաշան կը մտածէ. «Հաւանական է Եւրոպան կ'ան-
ցիտանայ ճշմարտութիւնը. երբ ան տեղեակ ըլլայ, մեզի բարոյապէս թի-
կունք կը կանգնի այս պայքարին մէջ ընդդէմ պալատի միահեծան տիրոջ եւ
իր խմբակին, ջնջելով վերջնականապէս առատ վտխառութիւնները. հասա-
րակաց կարծիքը մեզի հետ կ'ըլլայ, մամուլը կը սրաշտպանէ մեր տեսակէտը:
Եւս պիտի ըսեմ ամբողջ ճշմարտութիւնը. իմ անձն չի կրնար կասկածի են-
թարկուիլ, ինչպէս նաեւ իմ անկողմնակալութիւնս եւ անշահախնդրութիւնս
եւ ոչ ալ Արքունիքի հետ ունեցած ազդակնական կապերս»: Դժբախտաբար
փաշան չէր ճանչցած Եւրոպական քաղաքականութեան ինչ ըլլալը. անխորձ
աւ նորալարժ կը գիտնապիտութեան մէջ:

Ինք եւ իրենները չէին տառապէր Համիտի կառավարութեան ստեղծած
կայտութեան, ունէր ամէն ազատութիւն, փառք եւ համբաւ, ինչպէս նաեւ
նիւթական մեծ կարողութիւն: Ան կ'ապրէր պերճութեամբ, ըլլա՛յ Չամլը-
ճալի հոյակապ տպարանքին, ըլլա՛յ Գուրու Չէշմէյի սրարատին կամ Մար-
մարայի վրայ փէնտիք Քէօշկը:

Անժխտելի է իր անձնագոհութիւնը, եւ պատիւ կը բերէ իրեն եւ ար-
ժանի է թուրք ազգին երախտադիտութեան: Ան չվարանեցաւ երկրին յարօ-
ւութեան համար՝ հրաժարիլ իր վարժամ կեանքէն, զոհեց իր հանդիսար,
կամուոր աքսորականի ցուպը ձեռք առնելով, տառապեցաւ տարիներով օ-
տար հոգերու վրայ ի նպատակ իր երկրին եւ իր չարչարեալ ժողովուրդին ա-
րատութեան համար, եւ հոգին աւանդեց զժողով աշխատանքներու ներքեւ՝
հետեւ հայրենիքէն, առանց կարենալ տեսնելու իր զոհողութեանց երախտի-
որ, ոչ իսկ մեծ ոճրապործին վախճանը...:

Իր փախուստը թաղերական եղաւ եւ մեծ ջգայնութեան ու ծանր մտտ-
հոգութեան մատնեց Սուլթանը: Համիտ նախատեսած էր բոլոր անպատե-
հութիւնները, արքայական տոհմէն Մահմուտ փաշայի նման անձնաւորու-
թեան մը Եւրոպա ապաստանելուն: Իր ընտկարանները, ապարանք, քէօշի
եւ պալատ խիստ հսկողութեան տակ առնուած էին լրտեսներու կողմէ: Փա-
շան, 14 Դեկտ. 1899-ին, առտուն կանուխ նաւաքարչ մը նստելով իր հետքը
կորսնցնել կու տայ: Երկուրդի բորենին դայրացած խիստ հրամաններ կ'ար-
ձակէ բոլոր սահմանադուլներ, կարծելով թէ Տամատ Մահմուտ փաշան
չողեկապ առած է: Կտրինէ, տեղւոյն հրամանատարը չողեկապք էր կեցնէ
եւ մանրակրկիտ խուզարկութեան կ'ենթարկէ պուլիարական սահմանը չան-
ցած: Ֆիլիպէ՝ Պուլկարիոյ Գերտինանտ իշխանին կը հեռադրուի եւ կը
խնդրուի, որ եթէ փաշան պուլիարական հոգ մտած է արդէն, ջանայ դինք
համոզել որ վերադառնայ Պոլիս եւ թոյլ չտայ որ աւելի հեռուններ երթայ:
Այդ թուականին Պուլկարիան բոլորովին անկախ չէր, եւ իշխան Գերտինանտ

ենթակայ էր Սուլթանին: Առաւօտեան ժամը 3-էն մինչեւ երեկոյեան ժամը 7,
Տարտանէլ ուղղուող բոլոր նաւերը, ինչ ապրութեան ալ պատկանէին, խու-
զարկելու խիստ հրամաններ կու տայ, հակառակ միջադր. օրէնքներու: Խու-
զարկութեան ձեւակերպութիւնները մերժող նաւապետներու նաւերը՝ ուրա-
կոծումով ընկղմել հրահանգուած էր, ինչ որ ալ ըլլային անոնց հետեւանքնե-
րը: Տամատ Մահմուտ իր զուակներով նաւաճիկ նստուն մէջ պահուրդած
էր եւ նաւաճիկը շատ մը նաւերու առաջնորդ եղած էր անոնց ուղղութիւն
ցուցնելու: Մինչ ամէն ոք Փրանսական Մեամբրի Ընկ. պատկանող «Գոնկոյ»
անուն նաւը խուզարկելու դրողած էին, իր չողեմակոյկը արդէն խուզար-
կուած, կրկին Փրանսական «Ժէօրմի»^(*) նաւը կը հասնի եւ փախտաւորները
կը յաջողին նաւ բարձրանալ կեղծ անուններով ժամը 6-ին եւ կ'անցնին Տար-
տանէլը ոստիկաններու ցանցին մէջէն մէկ օր կարծես բոլոր յրաւանքը հու-
կուր դարձած էին. ոստիկաններէն շատերուն համար իրենց արհեստն էր
չափանել, ինչ որ աւելորդ է տեսնել:

Երբ նաւը Մարսիլիս կը հասնի, մեծ կ'ըլլայ դարմանքը փաշային, ի-
մանալով որ Սուլթանը ամէն գնով Փրանսական կառավարութեանէն կը պա-
հանջէր, որ ինք եւ իր տղաքը ցամաք չկլկեն եւ ետ ճամբուն Պոլիս...: Եր-
տը ժամանակ ունեցած էր հեռադրելու Եւրոպական բոլոր հիւպատոսներուն
եւ հրահանգած իր լրտեսներուն, որ տարածեն ամենամարդի ամբողջատու-
թիւններ Տամատ փաշայի փախուստին շուրջ: Իրը թէ փաշան սուլթանուհիին
գոհարեղէնները զոյգած է. թէ ունի խելապարութեան նոսրներ, իր երիտա-
սարդ տղոց վրայ բռնութիւն բանեցուցած է որ իրեն ընկերանան: Աւելին. որ-
պէսպէս քաղաքական ընդթ տրուի այս փախուստին, Երտըղ կ'ամբաստանէր
փաշան որ իր ազդեցութիւնը ծախած է Անգլիացուց մեծ գումարի մը փոխա-
րէն, Պապատաի երկաթուղիի առանձնաշտրճման խնդրոյն առթիւ, զրդուելու
Ֆրանսան Անգլիոյ դէմ, եւ բեկանելու Փրանսական կառավարութեան մօտ
փախտաւորների վաշկաւած համակրանքը: Այս բոլոր ստորին եւ ձիւտղային ամ-
բատանութիւնները ալ ժամանակուան տեղական մամուլին մէջ արձագանդ
դտած էին...:

Մարսիլիոյ թրքական հիւպատոսը նաւ կը բարձրանայ տեսակցելու փա-
շային հետ, բայց փաշան դաշն կը վաճէ. սակայն հիւպատոսը չի յուսահա-
տիր, գոնէն վտարուած, պատուհանէն ներս կը մտնէ պաղատելու փաշային
որ վերադառնայ, եղած զրոյցները չեղեալ նկատէ, ինք յանձն կ'առնէր պա-
տանական յայտարարութեամբ ջրելու դանդ, արտաքին երեսփոխները փրկե-
լու համար յայտարարելու, որ փաշան կը ճամբորդէր կայսերական հրամա-
նով. ան Ֆրանսա եկած է առողջութեան համար, հանքային ջուրերու, կաղ-
պուրուէն ետք պիտի ուղղուի Հաղեւիտտան, ուր իրը Սուլթանի արտա-
կարգ ներկայացուցիչ պաշտօն ստանձնած է եւն. եւն.: Փաշան անդրդուելի

(*) Այսիմֆէ՝ «վրաստան»: Շարլ Ռու. իր «Դիւանագիտական յիշատակներ» երկին մէջ

կը գրէ. «Ֆրանսական Paquet նաւային ընկերութիւնը «Հայաստան» («Արմենի») անուն
նաւ մը ունէր. Մարսիլիս-Պոլիս 5 օրէն կը կտրէր:

կը մնայ իր որոշումին մէջ եւ մերժողական խիստ պատասխաններ կու տայ :

Երբ փաշան իր դաւաններով Փարիզ կը հասնի, նոյն մեքենայութիւնները կը շարունակուին հոն եւս : Համիտ այն առեւտրական Փարիզի գեապան էստատ փաշայի վրայ շատ փառահալութիւն չունենալուն, Միւնիխ պէյր Փարիզ դրկած էր, որպէսզի հսկէ, լրտեսէ եւ տեղեկադրէ Փատիւշահին այս խնդրոյ շուրջ :

Փաշան՝ իր կողակից Ալեքիէ սուլթանուհին Պոլիս ձգած էր : Համիտ փախնալով որ սուլթանուհին կրնար փախչիլ եւ երթալ իր ամուսնոյն մօտ, անողոքաբար իր սպարանդէն դուրս հանելով երկրորդ փանդակի մէջ կ'արգիլ լափակէ իր հարազատ քոյրը, որ արամեարդ գեղեցկութեամբ օժտուած էր :

Հակառակ Փարիզի գեապանին բոլոր նախադրուիքներուն, որ ամէն գնով Ֆրանսայէն արտաքսել տայ փաշան եւ իշխանները, Ֆրանսական կառավարութիւնը ասպետական ոգիով մերժեց ընդառաջ երթալ թուրք կառավարութեան պաշտօնական եւ անպաշտօն գիտնադիտական խնդրանքներուն, ինչպէս մերժած էր անոնց թուրք կառավարութեան յանձնուիրը Մարսիլիա :

Միւնիխ պէյ առանց ձանձրանալու կը կրկնապատկէր պաշտօնական գիմումները, որոնց ձախողութեան մասնուիրը զինք անտարբեր կը ձգէին : Միւս կողմէ ամէն տեսակ գիտնալին փորձեր ձեռք կ'առնէր, հազար ու մէկ խոստումներ կ'ընէր փաշան համոզելու, որ Պոլիս վերադառնայ : Օր մը անդուծօրէն կը յայտարարէ Տամատ Մահմուտ փաշային. «Եթէ ձեր տեղն բլրայի, գաւակներուդ վրայ սպառնացող վտանգը կը նախատեսէի...», ինչ որ կը նախակէր թէ՛ իր գաւակները բնաջնջել որոշած է : Այս յայտարարութիւնը արձանագրած է «L'Europeen» թերթը, 28 Նոյմ. 1903-ին : Տամատ փաշան մտահոգութեան կը մատնուի. իրեն անհասկնալի կը դառնան գեապանին սպառնալիքները եւ իր բարեկամներէն մէկուն կը հարցնէ. «Եթէ կարելի՞ է նման ոճիւր մը Ֆրանսայի պէս ազատ երկրի մը մէջ» : Փաշան գիտէր թէ երաւրդի դահլիճը չէր երկնէր ունէ ոճիւրի տաջեւ. ամէն միջոց ներելի էր իրեն... :

Փաշային Փարիզ ներկայութիւնը դրեթէ քաղաքական հարց մը դարձած էր Ֆրանսական եւ թուրք յարաբերութեանց տարնչութեամբ : Տեղական մամուլը թեր ու գէժ արտայայտութիւններ ունեցած է : «Ֆիկարոյ» թերթը մեղի կու տայ Համիտի հյու ծառայ Միւնիխ պէյի մէկ գիմանկարը, յօդուածով մը 16—9—1901-ին : Տիրահոգակ պէյը երբ վերջէն Պելճիքայի գեապան կը նշանակուի, պելճիքական կառավարութիւնը քաջութիւնը կ'առնենալ մերժելու դաշն իրր գեապան՝ իր փառ փարմունքին համար... («Մէյմէրէթ» 15—2—1901) :

Տամատ Մահմուտ փաշան ունեցու խոր յուսախարութիւն մը եւս, տեսնելով եւրոպական մամուլին մեծամասնութեան Երկրորդի թէյր պաշտպանելու, հետեւանք՝ փաշային վերին աստիճան պարկեշտութեան եւ անձերու ճանաչումին անփորձութեան : Ան կարծած էր որ իր վկայութիւնը իրր հեղինակութիւն՝ մեծ գեր պիտի խաղար բռնակալ ոյժին դէմ. պիտի փշրէր հակակարծիք եւ ընդդիմադիր կեղեքող տարրին սուտ բամբասանքները, ընդհանուր յեղաշրջում մը յառաջ պիտի բերէր, քանի որ ինք անփերապահօրէն կը պատուէր

Երկրորդի գաղտնիքներուն քողը, ներկայացնելով սուլթանն ու անոր պալատականները աշխատէս, ինչպէս որ էին... :

Աւա՛ղ, մութ ոյժերը, գաղտնի քաղաքականութիւնը, հակառակորդ պետութեանց շահերը՝ տարրեր հաշիւներ, հետեւաբար տարրեր գերեր ունէին կատարելիք եւ ինք չէր կրցած նախատեսել այդ հակառակորդները :

Համիտ չէր յուսահատած, եւ իր լրտեսները անխոնջ կերպով աշխատեցան փաշան զարձի բերել : Հետեւեցան անոր ճամբորդութիւններուն, տեղափոխութեանց ընթացքին, Չուիցերիա, Եգիպտոս, Գորֆու, Պելճիգա, ուր մահացու 48 տարեկան գեռ երկտասարդ, միշտ նոյն մաքուր հաւատքով եւ նոյն հողիով : Մինչեւ վերջին վայրկեան ոչ մէկ միջոց չխնայուեցաւ զայն համազելու. մեղրածոր խօսքեր, չողչողուն խոստումներ, փառք, դրամ, զինք, պատուանշան, ապա... սպառնալիք, որոնց բոլորը սպարդիւն մնացին : Ան անդրգուշի մնաց իր որոշումին եւ համոզումին մէջ. որքաղան էր իր իտէալը, որ չէր կրնար սակարկուիլ : Չախտղութեան մասնուեցան նաեւ քսանէ աւելի պատուիրակներու, բարձրաստիճան ղեկավարականներու, ամիրալներու, նախարարներու, օտար գեապաններու, նոյնիսկ Եգիպտոսի խալիֆն անձամբ միջամտութիւնները :

Եղած բոլոր ղեմումներուն, փաշան եւ իր դաւակները անփոփոխ կը պատասխանէին. «Մենք մեղի համար ոչինչ կ'ուզենք. մենք կը պահանջենք արդարութիւն եւ հաւատարմութիւն կայսրութեան բոլոր հպատակներուն, ինչ ողղի եւ ինչ կրօնքի ալ պատկանին անոնք : Թո՛ղ վերահռչակուի Սահմանադրութիւնը. թո՛ղ դարձադրուին բարեկարգութիւնները, այն առեւ մենք կը վերադառնանք առանց ուրիշ պայմանի. ապա թէ ոչ մեր միակ պատասխանը ձեզի՝ ժխտական է» :

Իր անդրանիկ աղան Սապահէտտին իշխանը, նոյն պատասխանը տուած է բոլոր այն պաշտօնակալներուն, որոնք կու գային զինք համազելու դէպի երկիր վերադարձի հաւատքի փոփոխութեան մը յայտով, իրեն պանծացնելով հեռատեսիլը վայելելիք հեշտ կեանքին Վոսփորի գեղածիճաղ ափերուն վրայ իր ունեցած Չամլըճայի եւ Գուրու Չէմէի ապարանք եւ պալատներուն մէջ : Իշխանը կը պատասխանէր բոլորին ցաւ յայտնելով, որ զինք լաւ չեն ձանշեցած, եւ որով լաւ չեն հասկցած : Կը կրկնէր թէ, «Եթէ ինք լքած է իր արարանքները, հրաժարած հեշտ կեանքին, այս ըրած էր պարզապէս ընդդիմադրու համիտի բռնակալութեան դէմ, թուրք մը կանգնելու անարդարութեան տաջեւ եւ պիտի շարունակէր արար աշխարհի տաջեւ Երկրորդի ոճիւրները հրապարակելու, պիտի աշխատէր պատրաստելու իր հայրենիքին համար լաւագոյն կարգ ու սարք» :

Իր ճառերուն մէջ միշտ կրկնած է. «Եթէ նոյնիսկ վերնայարկի մը շորս պատերն ունենամ իրր բնակարան, եթէ նոյնիսկ զրկուիմ ամենէն անհրաժեշտէն, չեմ վերադառնար Թուրքիա ո՛չ ես, ո՛չ կրտսեր եղբայրս եւ ո՛չ հայրս, ալ ինչպէս ձեռնարկէն տակ : Իմ պատուոյ խօսքս տուած եմ, որով պատասխանաւոր եմ եւ պարտական ամէն անոնց առջեւ, որոնք կը տառապին հոն, ըլլա՛յ իշխանապետն, ըլլա՛յ ռամիկ» :

Տամատ Մահմուտ փաշայի կրտսեր որդին Լուծֆուլլահ էջլսանը, կեղծ անունի մը տակ առժամանակեայ Պոլիս մտնել փորձած պահուն, մատնու- թեամբ կը ձերբակալուի, միշտ նոյն Միւնիք պէյի լրտեսներուն կողմէն :

Պայքարը շարունակեց նոյն թափով նոյնիսկ մահուան անկողինին մէջ։
 Թահ՝ 15—1—1903: Համախոս բոլոր պատուիրակները Պրիւքէլ փոխադրուած էին եւ կը յուսային որ վերջին ժամուն, կամքի մէկ թոյլ վայրկեանին հաւանութիւն մը կ'որդեն մահամերձի ձեռքէն, ինչ որ մեծ յաղթանակ մը պիտի նկատուէր: Սուս բուրեր սկսան շրջիլ եւ պահ մը ոմանք իրենք զիրենք յաջողած կարծեցին հրապարակելով կեզծ ստորադրութեամբ զգման զիրեր: Սակայն իր տղան, իշխան Սադահէտտին կը հսկէր, երբ Տամատ Մահմուտ փաշան իր մահուան վաղորդայնին, տկարացած բոլոր սգօնը ամփոփելով, վերակենդանացած ոգիով խմբադրեց վսեմ հոգիներու վերապահուած հայրենաշունչ բողբոջներ մը, զրթելով շրջադայող բոլոր սուտ լուրերը, որոնք պիտի անդատուէին իր վախճանը եւ աւելի յուսահատութիւն պիտի բերէին բոլոր այն հայրենասէր ազատական ազգակիցներու շարքին մէջ, որոնց համար իր Պիւլէն փախուստը գէպի եւրոպա, իր զարծուեցութիւնը եւ իր հաստատումութիւնը միտիթարանք, քաջալերանք ու զօրավիպ կ'զգած էին:

Արդարեւ եթէ Տամարտ Մահմուտ փաշան եւ իր զաւակները հպատակութիւն յայտնելոյ Եւրոպայէն Պոլլիս վերադարձած ըլլային, առիկա մեծ հաւանած մը պիտի ըլլար Եւրոպա ստղմնաւորուած հակահամըտեան յեղափոխական խմբակին զործաւնէութեան եւ ազատական շարժումը երկար ժամանակի մը համար պիտի յետաձգուէր, թերեւս ալ յաւիտեանս թաղուած պիտի ըլլար: Երբորդ շատ լաւ ըմբռնած էր որ Սուլթան Մէհմետի փեսան եւ Համիտի բոսը Սէնիյէ սուլթանուհին տմոտինը, ռզիզ, անբիծ, անարատ առաքինութեամբ օժտուած, աննենց եւ անշահախնդիր անձնաւորութիւն մըն էր եւ բարոյական մեծ կշիռ մը ունէր Սուլթանի մզլոտած դահը ցնցելու գերին մէջ: Հուսկ յետոյ իր տղան, իշխան Ստպահմետին, յաւիտենական վտանց մը պիտի ներշնչէր անոր ղեկիմին հանդէպ, ղեկիմ մը, որ կայսրութեան համայն բնակչութիւնը դարձեցուցած եւ զգուցուցած էր, ի բաց տուալ այդ կարգ ու սարքէն օգտուող որոշ նպաստատուները:

Միւնիւր պէյ, Համիտի հրամանով իր խզճմատանքին սնանկութիւնը դա-
պաթնակէտին հասցուցած, յանդդնեցաւ եւ պնդեց որ աքսորականի ղիակը
Սուլթանին կը պատկանէր եւ պէտք էր որ Պուլիս փոխադրուէր... : Այդ ուղ-
ղութեամբ զիմում կատարուեցաւ. Համիտ իր քրոջը ամուսնոյն ղիակը կը
պահանջէր, զայն իր սեպհականութիւնը նկատելով... : Երլադի դահիճը
կ'ուզէր տեսնել եւ հաստատել, որ իրա՞ն էր Տամատ վաչալին մահը. կ'ուզէր
չօչափել անոր ալ զուլար, ինչ որ ըրած էր Միհթաթ վաչալին եւ միւս փե-
սային, նոյնանուն Մահմուտ Տամատ վաչալին, դուցէ նոյն վայրադութիւնը
ի դորժ դնէր ալլ մարմնոյն վրայ, ինչպէս ըրած էր իր եղբօր Սուլթան Մու-
րատին : Բայց դադաղը Փարիզ փոխադրուած էր, եւ հոն Թաիֆի դահիճները
չկային. Փրանսական հողի վրայ էր եւ ոչ թէ Մէքքէ :

Ֆրանսական դատարանը դատաւ/Տիրույ/ մը վերջ դրաւ այս դայթակորու-

թեան : Սակայն պալքարը կը շարունակուէր , թաղման օրը զերեզմանատան մէջ խոտովութիւններ հանելու փորձեր եղան : Ելլարդի պաշտօնեաներ մահմե-տական տմբոխին կ'ուզէին կարծել տալ որ իաշան կրօնաւիտիս եղած է . հաւա-տուրաց մը , կեաւփուր մըն էր : Իր զաւակներուն կողմէ Լոնտոնէն կանչուած իմամին — աշն տտեն փարիզի ներկայ մզկիթը զոյութիւն չունէր — խիստ հրամաններ արուեցան , որ ծիսական արարողութիւնը չկատարէ , եթէ աքսոր-եային մարմինը Պոլիս փոխադրել հակառակին : Սակայն իմամը Խալիֆային հրամանէն աւելի Ալլահին պատգամին հետեւելով՝ կատարեց իր պաշտօնը : Տամատ Մահմուտ իաշան թաղուեցաւ փարիզ փէռ Լաչէզ զերեզմանոցը , մահմետականներու յատկացուած բամբին մէջ : Սահմանադրութենէն ետքն է որ մեծ ցոյցով իր զապաղը փոխադրուեցաւ Պոլիս :

Իշխան Սապահեւատին կը խեղդարի Համիտի անկումէն ետք եղած քաղաքական գէպերու ազդեցութեան տակ եւ կ'ունենայ տխուր վախճան մը, ինչ որ պիտի տեսնենք 1913-ի գէպերուն առթիւ: Իշխանը Փէռ Լաչէզի զերեզմանոցին մէջ, յարդանքի յուշ մը կը նուիրէ Գ. Օտեանի գամբանին առջեւ, որ կը զանաւորուի չափ հետոյ իր հօր գամբանէն:

ԴԻՄԱՆԿԱՐ ԵՒ ՆԿԱՐԱԳՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄ

Գեմքը հոգիի հայելին է:

ԿԻԿԵՐՈՆ

Համբախի դիմանկարի ճշգրիտ պատկերը, զինք մօտեն ճանչցած օտար հեղինակներու կը պարտինք: Անոնք է որ իրենց վարժ գրիչով վրձինած եւ մեղի փոխանցած են իրենց սուր գաղափարներով եւ խորհրդածութիւններով: Հայ հեղինակներ չափազանց կծծի եղած են եւ ազգատ. նոյնիսկ այս նիւթը չօչափող թուսցիկ թուղթեր զուրկ են հետաքրքրական ըլլալէ:

Ահա մի քանի օտար հեղինակաւոր անձանց տպաւորութիւնները, զրի առնուած իրենց դանդաղան երկերու մէջ:

«Արքան թրքական ցեղը մատնանշող վառաւոր մարմին մը ունենալէ շատ հեռու է: Մանրակրկիտ անդամադննական քննութենէ մը ետք, որոշապէս կը հաստատուի որ ան ծնունդ է խառնուրդի մը, աւելի Արմենա-Հրեայ-Արար տիպի մը: Միջնահասակ եւ նիհար ու դալկահար երեսով: Աչքերը սեւ դորշադոյն, միւրճուած ակնակապիճին, թեթեւօրէն քողարկուած, թափանցիկ եւ մտածկոտ: Նարուածքը մեղմ է, բայց ոչ հեղ, շատ շարժուն եւ անձկալի: Հաստ կոպեր, սեւ եւ երկայն արտեւանունքներով, քիչ մը շքուպատ: Խորհողի աչքեր, որոնք կ'արտայայտեն դժուար եմքակայտի կամք, բուրելով կեղծիք ու վարանք. կասկածոտ ու մտահոյ:

Ճակատը քիչ մը լայն է, բայց թեթեւօրէն կտրնթարդ. գանկը դէպի դադաթ երկարած եւ ուղեղակը քիչ մը դուրս ցցուած: Գլխը արմատին մօտ բարակ, կտր ու ոսկրոտ, որ յետոյ կը ստանայ արտասովոր երկայնութիւն եւ խոշորութիւն մը: Բերանը մեծ, ակռաները անկանոն, աւելի դեղնորակ քան ճերմակ:

Խոշոր ականջներ իրենց պակակերպ արմատը փակած դէպի վերի մասը, կ'անջատուին եւ գրեթէ չոր, անարիւն եւ թափանցիկ են: Վարի չրթուիքը աւելի հաստ է քան վերինը, եւ ունի ճեղք մը մէջտեղը. չրթներուն վրայ նըշմարեղի է վայրագութեան ծալք մը: Յօնքերը սեւ, ձախը աւելի բարձր. մաղ եւ մօրուք նմանապէս սեւ են: Մատները բարակ եւ ջղային, ձեռքը չոր եւ մտածուի, եղունգները վարդադոյն, կտր եւ խնամեալ ձեւով կտրուած: Խնամեալ է նաեւ սեւ ու թանձր մօրուքը, թեթեւօրէն սղիտակախառն, բաւական կարճ եւ սրածայր կտրուածքով: Երեսի մօրթը թուի է եւ չոր. կռնակի

թևիկէ կտրուած ծածկելու մտահոյութիւնը զինք կը ստիպէ դէպի առջեւ հակել, կը կարծէ որ այս զիրքը կրնայ մեղմել իր հիւանդկախ տեսքն ու տարիքը: Ոտքերը բաւականի կտրածեւ. ձայնը թրթռուն եւ հնչեղ, բարբառը յստակ եւ տիրական...»:

Այս նկարագրականը իր գահակալութենէն 13 տարի ետք գրուած է. 47 տարեկանի զիմադիծն է: Նոյն հեղինակի ուրիշ երկերէն քաղուած՝

«...Տխուր հոգիներու յատուկ մասնաւոր գրոյմ մը ունէր դէմքը. միշտ պատրաստ դիտելու իրերը, պրիսմակի մը մութ գոյներու ընդմէջէն...»:

Կը խօսէր նուազ ցած քան իր հարստակները... Օտարներու առջեւ սակաւ են իր ժպիտները, թաղաւոր մը բլլալու մեծ արժանիքները ունի. դիտէր մտիկ ընել. սուր ակնողութիւն եւ գերիմլեր յիշողութիւն»:

Բարեմասնութիւններ եւ լաւ յատկութիւններ տարրեր հեղինակներէ:

Չափազանց խոհեմութիւն, սէր աշխատանքի, շեշտեալ հեռատեսութիւն, արագ թափանցում իրերու ամբողջութեան, շատ զգալի պէտք մը առատաձեւուն մեծասրտութիւն ընելու, սէր գեղեցիկի եւ միտի, լիւքսի եւ հանդիսաւորութեան՝ իր ամէն երկնաւորումներով, հակակրանք պատերազմի, փնտռուք բարեկեցութեան եւ սիլանքի, պերճանքի, մինչ ինք պարզակեաց մըն էր ըլլա՛յ իր անձնական պէտքերու, ըլլա՛յ յարգարանքի: Եղակի առատաձեւութիւն, բոսն պէտք մը տիրանալու եւ հրամայելու, փնտռուք ճշմարիտի եւ ստույրի իր անձնական գործերու վերաբերեալ խնդիրներու մէջ, ընդունակութիւն դադանի զիտութեան:

Թերութիւններ եւ պակասութիւններ, որոնք շուք կը բերեն իրենց մութ ցոլացումով ունեցած իր կարգ մը բարեմասնութեանց. ասոնք են.

Գործօն դադալարի մշտապէս փոփոխութիւն, մեղամաղճոտ տխրութիւն, որ կը կոչուի լուսնոտութիւն, չափազանցեալ անխտահալութիւն եւ կասկածամտութիւն, անտեղի երկչոտութիւն, անարամարանական եւ վայրագ վախկոտութիւն, անուականութեան եւ կորովութեան պակաս, ազահութիւն մը միշտ սրաքարի եւ մրցման մէջ առատաձեւութեան հետ, ջղային գրութեան հեռեւանքով ծագում առած մտային եւ Փիլիքական մրցովումներ, վերջապէս բոլոր ուղեղայիններու վերադրուած հանգամանքներ:

Յրանաացի ուրիշ հեղինակ մը՝ Տորիս՝ զինք երկրորդ անգամ ձերութեան չըջանին տեսած՝ հետեւեալ նկարագրականը կու տայ.

«Գահակալութեան վերջին տարիներու նկարագրականը բոլորովին կը տարբերի. Սուրբանին մարմինն ու զիմադիծը կրած էին մեծ փոփոխութիւն, դժուարաւ ճանաչելի՝ մէկու մը համար, որ զինք ճանչցած էր իր երիտասարդութեան չըջանին:

Արիւնկղակի լայնցած էր՝ տալով դէմքին վերադ. երեւոյթ մը: Խորացեալ աչտեր, լաւ արգուկուած Փէսը կը ծածկէր իր ճաղատութիւնը, իջնելով երկայն ականջներն ի վար: Փոքրացած աչքեր, որոնք ցածցած արտեւանունքներու եւ բեռնակրեալ յօնքերու ետին, կէս մը թաքուն մութ խոռոչի մը մէջ կը կարծուի պատսպարել գողգոջ լոցը իր նայուածքին... Այս բազմադիմի դէմքին վրայ ամենէն խռովիչ բանը՝ իր աչքերն են: Իրաւ է թէ անոնք շատ ան-

դամները կը ցոլացնեն մտաւորական խորութիւն մը եւ կեղծիք։ Բայց երբեմն հեշտ է հոն նշմարել անքթիթ, քողարկեալ, կարծես արտայայտութիւնէ գուրկ անթափանցելի եւ մտասոյց մեղամոգծութիւն մը... Անթարթ մը ետք, նոյն աչքերը կ'ունենան այնպիսի շարժականութիւն մը եւ այնպիսի ցնորական տեսութիւն մը, որ եթէ այդ փոթորկալից ամպոտ երնկքի գոյնով, մութ եւ դորշ աչքերու ծխածանին վրայ վախը եւ բարկութիւնը դան աւելցնելու յանդերձան արագ փայլակ մը, այդ աչքերը լուսնոտի մը աչքերու երեւոյթը կը ստանան։ Եւ երբ խեղճի նման այդ աչքերով նայուածք մը նետէ իր դիմացը կամ շուրջը գտնուողներուն, այդ ակնարկը տաժանագին ու տագնապալից տալուորութիւն մը կը ձգէ, հազիւ հանդուրժելի նոյնիսկ այն անձերու վրայ, որոնք արդէն սովորութիւնը եւ վարժութիւնն ունին անոր ենթարկուելու»։

Հեղինակը կու տայ աղերկ մօրութիւն ու պէտքն վրայ հետեւեալ պատկերը։

«...Ծերութեան շրջանին մայերը եւ մօրուքը ինքն իր ձեռքով կը ներկէր. ներկը խառնուրդ մըն էր սուրճի, հէնեայի եւ սխտորի, որոնք բազադրութիւնը շէյխ մը յանձնարարած էր իրեն։ Ներկի դործողութիւնը անգալահակ երանգներով է որ կրնար յաջողցնել, զոյգ-թուր, շառագոյն... Գլուխը մարդու չէր կրնար վառահիւ, բարեխառնարար լայն ֆէյզ մինչեւ երկայն աւանջները վար իջնելով, մասամբ կը ծածկէր ներկի անկանոնութիւնը։ Աւելի թանձր պէս մը, նմանապէս ներկուած, զոր նուրբ եւ բարակ մասներով յաճախ կը սրկէր մեքենարար շոյիւ։ Պէտքը զրեթէ կը ծածկէր վերի բարակ շար շրթունքը, վարի շրթունքը աւելի թանձր, երկուքն ալ կը շէշտէին շար ու հեշտասէր արտայայտութիւն, անդթութեան ծայրը աւելի խորունկացած եւ աւելի տեսանելի»։

Ճիշդագիտի պոտկերը խօսուն է. հոգեբան մը լուրջ վերլուծումը ենթարկելով զայն, իր բարոյականին վրայ եղբայրակիչ յայտնութիւններ կրնայ տալ մեզի։ Հեղինակը պզտիկ փորձ մը կ'ընէ այդ ուղղութեամբ.

«...Ան աւելի մագձաղցոյն խառնուածք, սովորական երեւոյթ մը բոլոր բնականներու մօտ։ Վախիտ եւ կասկածոտ, պարբերաբար լուսնոտ եւ անխառն, ենթակայ մտային ուժաստատութեան, որոնց հետեւանքներն են իր կցկոտը եւ անկախ վճիռները։ ...Ան ենթակայ է նաեւ առանց պատճառի անձկութեան, երեւակայական վախի. առեականութեան սրկասը իր մօտ՝ դեբաղանցապէս նշմարելի։ Փոխն ի փոխ բարեացակամ է կամ դրուժան, ազատ կամ առատաձեւ, վստասիրտ կամ դժարասրտ, մտլորեալի մը երեւոյթն ունի զառանցանքով։ Համար անզգայ էր հանդէպ դորսով, սիրտը փակ վեհանձն զոյգումներու. իսկացնորութեան ախտէն վարակուածները սխալ գատուութեան դրոշմը կը կրեն։ Այս հիւանդութեան ենթակայ անհատներու իմացականութիւնը զէպի կիրք կը բանի։ Անխոհեմ ու խելայեղ դատողութեան տէր մէկը չի կրնար սթեղ նկարագրի մը ունենալ. ան միայն իր քմահաճոյքը կը ճանչնայ»։

Յիմարայտժ մը, Պոլսէն Փարիզ վերադառնալուն, հետեւեալ կերպով

արտայայտուած է Համիտի մասին, Փարիզ հրատարակուող հակահամիտեան «Մէշլէթթ» թերթի խմբագիր Ալի Ռիզայի. 15 Մայիս 1901. «Զեր Սուլթանին հիւանդութիւնը ֆոլի-լիսիտ է — լուսնոտ։ Ան ունի սոյն հիւանդութեան բոլոր ախտանիշերը։ Նման հիւանդութեամբ վարակուած մէկը, կրնայ առողջ դատողութեան տէր մարդու մը տպաւորութիւնը ձգել, մինչ խորքին մէջ, իր ամբողջ դատողութիւնը սուտ է, ծածկեալ եւ սխալ։ Ան ինքզինք հալածեալի մը տեղը դրած է. այս զառանցանքը միշտ զինք կը հալածէ ու կը հետապնդէ։ Այս հանդամանքը իր մօտ ժամանակաւոր ըլլալէ աւելի երկարաձիգ է։ Իր ամբողջ միտքը կեղծանցացած է անձին պաշտպանութեան վրայ։ Միշտ կը դանդաթի որ, կան անհատներ որոնք իր վրայ մուր կը քսեն եւ իր անձին դէմ դայրանք ու վրէժ ունին. չեն դադրիր իր վրայ ամէն տեսակ զրպարտութիւններ դրելէ թերթերու մէջ։ Նման հիւանդներ, ամէն կողմ տեսնել կը կարծեն թաքուն ոյժեր, զաղտնի բնկերութիւններ, որով վայրկեան մը խի չեն կրնար ձերբազատուիլ նման մտահոգութիւններէ։ Յաճախակի բնակարան կը փոխէ, կը կարծէ որ իր կերակուրներուն կամ խմիչքին թոյն խառնուած է, մէկ խօսքով ամէն տեղ թշնամի կը տեսնէ եւ բաժնեկրուն փաստեր կը բերէ, որոնք տայալիան, փուճ, անհիմն եւ երեւակայական են։ 25 տարեկեղ ի վեր, ամբողջաւ զգեակի մը երեւոյթն ունեցող երջողի մէջ առանձնացած է, խղելով կապը իր ժողովուրդին եւ նոյնիսկ իր հարազատներուն հետ, բայց չըջապատուած՝ 15.000 թիկնապահ զինուորներով։ Ինձի հաւատեցուցին որ մահաւտական կրօնքի բարոյական ոչ մէկ սկզբունք կը յարդէ։ Նման շփոթ երեւոյթներ հերթէ են ինձի համար որոշել իր մտային ախտաճանաչումը։ Զեր Սուլթանին լուսնոտ մըն է, մեղմամբ մը եւ ալքասերած մը, իր նկարագրի մահաճանջկոտ է, զժուարահաճ եւ դաժնարարոյ. ան նախանձ է, վատ, ստախոս, անթօյլատու, կասկածոտ, հեղնող, շարակամ, սնոտի եւ աւելորդապաշտ։ Լըբութիւն, բռնակալութիւն, նենդութիւն, դաւադրութիւն եւ կեղծաւորութիւն իրեն ընտանի եւ սովորական թերութիւններն են։ Այս տեսակ հիւանդներ կը դառնան կապուելիք եւ արդեւափակուելիք խենթեր իրենց յառաջացած տարիքին»։

Ալի Ռիզան չի տար այս նշանաւոր յիմարարոյթին անունը։ Զրտեր նաեւ թէ այս փրոֆեսէօրը քննած է Համիտը։ Կասկածը ներկի է, որովհետեւ վերոյիշեալ արտայայտութիւններուն բոլորը իր հրատարակած «Մէշլէթթ» թերթի էջերուն մէջ յաճախ կը կարդանք. այսուհանդերձ անոնք ճշմարտութիւն ըլլալէ չեն դադրիր։

Ուրիշ թուրք մը, որ Սուլթան Համիտի մտերմութեան մէջ ապրած է տարիներ, իր մասին կ'ըսէ. «Մինչեւ այսօր չեմ գիտեր թէ խելացի՞ է թէ տխմար, քաջ՞ թէ վատ, բանաւոր՞ թէ խենթ։ ...Զինք կարելի է նմանցնել բորենիի մը. իր աչքերը անոր նման խոշոր եւ հրազոյն էին։ Ունէր վրդով նայուածք մը, որ վհատիչ եւ խորշիլի երեւոյթ մը ունէր, դուշակել տալով խորունկ կերպով վարան հոգի մը»։

Ըսինք թէ իր դահակալութեան շրջանին՝ բարձրաստիճան պաշտօնէութեան — դեսպան, նախարար, եպարքոս — ցանկը երկար է, երբուն թեկնա-

ճռններու թիւը՝ անհամար: Ո՞ր նախարար, կուսակալ չեղաւ իր դաժակալութեան շրջանին: Միակ անձը, որ կըրցաւ երկար ժամանակ մնալ իր պաշտօնին վրայ, եղաւ Սախա փաշան: Ան ուսումնասիրած էր Սալիֆային գիմարը: Անոր գէմքի միանուններու նուագազոյն շարժումը կուսակալ իր տիրոջ մտածումը: Փաշան սերտած էր նաեւ անոր նկարագրին որոշ գիծերը եւ տիրացած լիովին անոր հոգեբանութեան: Սուլթանին կնճիռներով կուտակուած անայլայլ գէմքը իրեն համար այրենարան մըն էր. փաշան գիտէր թէ նախածքին կամուր խոյսը՝ անվճարականութիւն կ'ենթադրէ: Երբ կորաքամակ ուսերը վեր բարձրացնելով սկսէր աղերակ մօրուքը շոյել, խորհրդածութեան մը մէջ սուղուել կ'ենթադրէր: Երբ գիմարիցը անթափանց երեւոյթ մը ստանար, ան կը նշանակէր որ վարանտ անորոշութեան պահ մը կ'անցընէր: Երբ կը տեսնէր որ ձեռքերը դողալ կը սկսէին, փաշան գիտէր որ անխտաճութեան բույներ կ'անցընէր, որուն կը յաջորդէր բարկութեան ժայթքում մը անխափափօրէն: Յատուի երեւումը փաշային համար հեշտ էր տեսնել. երբ ջղայնութեան հետեւանքով՝ զգացումէ մերկացած՝ յարաշարժ խռովքի ենթակալ որով բարախումը նշմարէր, գիտէր որ փոթորիկը պիտի պայթէր: Փաշան մէկէ աւելի անգամներ մեկանով լիք կողմարբ երևոյն ստացած էր, բայց ձկան գլխու շարժումով մը գերծ մնացած միւրաւորուելէ: Հինցած մեղրամամի գոյն ունեցող աշակերտ՝ փոխանակ կարմրելու՝ ժանգի կամ մաղձի գոյն կը ստանային. ցատումի ալք բույներուն, կիրքը կը տիրապետէր գառողութեան վրայ, եւ անընդունակ կը գտնար տրամաբանելու: Կարծես իր միահեծան տիրապետութիւնը իր հոգիին վրայ ծանրօրէն նստած էր, եւ իր անաճման իշխանութիւնը կը վրդովէր զինք. ինքզինք ստատուած կը կտրծէր, խորուելով միշտ Սալիֆայութեան տիկերականութեան եւ իր դահին անստանալի վրայ: Վերջապէս իր խոժոռ ու անծպիտ գէմքի կնճիռին իւրաքանչիւր շարժումը ոչ մէկ պաղտնիք ունէր Սախա փաշային համար. իր տենդաղին բուր տրտալայտութիւնը՝ երբեմն իրեն սոսկում կ'ազդէր, բան մը փոտ, իր նայուածքին մէջ տարտամ եւ անբացատրելի, որոնց ազդեցութենէն խուսափել անհնար էր:

Այժմ տանք այն բարձրատիճան անձնաւորութեանց՝ տարաւորութիւնները, որոնք արժանացած էին Համիտի հետ տեսակցութիւն ունենալու շնորհին: Սակաւ չէր անոնց թիւը. սակայն շատ քիչեր զրի առած եւ յիշատակութիւն մը ձգած են: Նախ բոլոր այն պետականները, որոնք պաշտօն վարած են Պոլիս, բոլորն ալ յաճախ տեսակցութիւններ ստեղծած են Սուլթանին հետ. անոնք եւս զգուշացած են իրենց պաշտօնին բերումով, ինչպէս մեր պատրիարքները, լուծելու պահէլ. բացի Գերմանիոյ Շանսլիէ Պիւլոյէ, որ Գուլիէմոս Բ-ի Պոլիս ալցին — 1898 — կայսեր ընկերացած էր: Տեսակցութիւնը կը տեւէ 1.30 քամ. օտար թղթակցութեան քարտուղար Միւնիք փաշան թարգմանի գեր կառարած է: «...Սուլթանի պատասխաններուն մէջ գծուար չէր գուշակել զգուշութիւն եւ խորամանկութիւն: Իրեն համար անհրաժեշտ եւ օգտակար այս երկու բարեմասնութիւնները՝ զինք հիւանդ միճակի մը կը մատնէին. խենթ սոսկում մը ունէր միշտ յեղափոխութենէ, մահափորձէ, նոյնիսկ ամե-

նադոյն յարձակումէ կամ քննադատութենէ մամուլի մէջ»:

Թրքական նաւային ոյժին Համիտի կողմէ անդամաւորուածը եւ ելեկտրականութեան հանդէպ Համիտի ցուցուցած ընդդիմութիւնը, Գերմաններու գործին չէր դար: Գուլիէմոս Բ-ի չքախումբին Պոլիս դառնուած միջոցին, Գերման ելեկտրական ընկերութեան ներկայացուցիչ մը առանձնաշնորհում առնելու ձեռնարկած էր. «բայց մեր ջանքերը ի դերեւ ելան. Սուլթանը կասկածոտ աչքով կը նայէր ելեկտրական որեւէ ձեռնարկի. մինչդեռ զէթ գիշերուան համար մայրաքաղաքի տարհումութեան՝ լուսաւորութիւնը անհրաժեշտութիւն մըն էր. Սուլթանը ելեկտրական կայծերէ կը վախնար»:

Համիտը Բիւզանդիոնի վերջին կայսերուն նմանցնելէ ետք՝ կը զրէ... «կէս մը ննդախոհ ու բռնակալ գնալու, կէս մը անխելք երախայի մը նման, խառնուրդ մը անմիտութեան, նուրբ խորամանկութեան, վատաբարութեան եւ անսորմութեան»: «Համիտ ճանչցուած էր իր դահիճ Հայերու, թերեւս ալ եղաւ»: Կարապետայտուի Թուրքերու մասին. «Կը նմանին կարգ մը վայրագ կենդանիներու, այն իմաստով որ ատեն մը որոշ պարզամտութիւն կը ցուցնեն, սակայն որոշ ժամանակ ետք, ան կը վերածուի մոլեղին կատաղութեան, ինչպէս որ եղաւ Բ. դարուն, Հայերու վրայ գործած իրենց դադանական սպանութիւններով շատ համակրանք կորսնցուցին»: «Մեր կայսեր համար, Սուլթանն ընդունուած էր իր երախտիք իր բոլոր հպատակներուն համար, բացի ափ մը Հայերէ ու միջազգային գտակիցներէ»: «Կայսեր աչքին՝ ալկալի տարականութիւններ չէին երեւեր, պարզապէս թուրք ժողովուրդի հանդէպ ստեղծած նախասիրութեան հետեւանքով»:

Չէի կրնար աչքան քիչ ժամանակի մէջ ուսումնասիրել թուրք. շատ լուրջ տեսակցութիւններ ունեցալ մեր եւ օտար գետնաններու հետ... Այս տեսակցութիւնները շատ օգտակար եղան ինծի, չափաւորելու համար մեր կայսեր խանդավառութիւնը ինչ որ թուրք էր եւ մահմետական»: «Լսել մերժող մը տեսլի խուլ կարելի չէ երեւակայել»: Կայսեր համար է այս նուրբ քննադատութիւնը, զի կայսրը խուլ կը ձեւանար եւ լսել չէր ուզեր Պիւլոյի խրատները:

Թուրքիան ձգեցի այն համոզումով որ մեր տնտեսական աճումին կրնար օգտակար ըլլալ: Սակայն իր ներքին տկարութեան համար խորկանք պէտք չէ ունենայինք. կանանչ գրօչէ մեծ բան պէտք չէ լուսայինք»:

«Համիտ միջակէ վար տպաւորութիւն մը ձգեց իմ վրաս: Դիմագիծով Թուրքէ մը աւելի Հայու կերպարանք ունէր. կասկածոտ, վախկոտ, կոր եւ ծուռ մարմին մը»: «...Թուրքիան թերեւս այնքան ալ «հիւանդ մարդ» մը չէր, այլ աւելի տարիքոտ կնկայ մը երեւոյթն ունէր, որ ունեցած էր շատ մը ձախուղանքներ, եւ չէր կրնար գիմանալ խիստ դարձաններու, երբ անոնք յաճախակի կ'երարկուին»:

Աղա Սան(*) , Իսթանբուլականներու պետը, Համիտի տեսակցութեան տր-

(*) Աղա Սանի մասին պիտի արապայտուիմք յաջորդ գլուխներուն. իր դերը մեծ է եղած 1914—18-ի պատերազմին եւ վերջը՝ Թուրքիոյ պահպանման առընթեր:

ժանաջած անձնաւորութիւններէն մին եղած է 1900-ին: Իր յիշատակներու երկին մէջ հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի.

«...Ծանր մթնոլորտ մը. ինք Սիւննիներու խայիֆա, ես՝ Իսմաիլա-կաններու պետ. վիճարանութեանց նիւթ պակաս չէր: Սուլթանը կ'աղբէր սպաննուելու վախի մէջ: Երեւելի ծխող մըն էր, ես որ ծխամոլութեան հա-կառակ եմ: Հազիւ թէ սոսաննարանը մտայ, դռները ետեւէս կ'զարկեցան: Դէմ զիմաց առանձին էինք, ներկայ էր թարգման մը: Ես թրքերէն չէի գի-տեր, Համիտ որ կը կարծէի թէ հմուտ էր արարերէն եւ պարսկերէն լեզունե-րու, մերժած էր խօսիլ ոչ մին եւ ոչ միւրը^(*): Զիս ընդունեց նստած: Ան մխրճուած էր մարեշալի ուսանողներով լոյն համազդեասի մը մէջ. անմիջա-պէս անդրադարձայ որ այս անձկուն եւ պերկ համազդեասը պահպանակի գեր կը կատարէր ատրճանակի պնդակի դէմ: Արդեօք կը կարծէ՞ր թէ զինք սպան-նելու եկած էի: Թիկնոցի օձիքէն դուրս կը ցայտէր անսոյոր եւ տարօրինակ չարաշուք դէմք մը: Սուլթանը ծայրայեղօրէն չարարուած էր, մօրուքը սեւ ներկած: Շրթունքները կիսայրած չաքարի դոյն ունէին: Այտերը կարմիր ներկով ճոխացած, յարգարուն յօնքերը իրեն կու տային ծաղրածու հտպիտի մը տեսքը: Այս չափազանցեալ չարին տակ իր աչքերը կը փայլէին մթադին կրակով մը: Հակառակ արտաքին այս տեսքին, հոն կամակորութեան կամ մեղկացումի որեւէ երեւոյթ նշմարելի չէր. դէմքին մրայ անուականութիւն մը կար, քանի որ շատ կարեւոր հարէմ մը ունէր: Համիտ ենթադրելով թէ Փալաս Օթէլի, ուր իջեալնած էի, կերակուրները ինծի վայել չեն, պալա-տական կառք մը, օրը երկու անգամ պատրաստուած իր հրահանգներուն մրայ, արքունի խահանոցէն պարսկական եւ թրքական կերակուրներու սպա-սարկութիւն կ'ընէր»:

Միջանկեալ սա եւս աւելցնենք որ՝ հին ժամանակներ օտար հիւպատոս-ներ միայն իրենց պաշտօնի զուլս անցնելուն կ'ընդունուէին Սուլթանէն. ընդունելութենէ առաջ, պալատին մէջ պէտք է կերակուրուէին Սուլթանի խո-հանոցէն, ինչպէս նաեւ մեկնած ատեննին. ալ զոտթիւ կը ստանային իրր նուէր պէսպէս մուշտակներ, սպիտակ կնքում եւն.:

Դարուս ամենէն վարպետ լրացրող Պիւրովից, որուն «Roi d'interview» մակդիրը տուած էին, կը յաջողի չափազանց դժուարութեամբ ընդունուիլ Համիտէն: Պիւրովից, ծնունդով վիեննացի հրեայ, երկար ատեն Գերմանիա, ապա Անգլիա ապրած, եւ յետոյ Ֆրանսա հաստատուած ու Փրանսական հպատակութիւն ստացած էր, երկար տարիներ «Թալմի» թղթակից եղած է: Տեսակցութիւնը տեղի կ'ունենայ 11 Նոյ. 1883-ին. հետեւեալ օր

(*) Համիտ արտայայտուելու չափ փրանսերէն գիտէր. նաեւ անգլերէն ալ կը ջարդէր: Սակայն միշտ քարգմանի մը միջոցաւ կը տեսակցէր իր օտար հիւրերուն հետ: Պատճառը շատ պարզ էր. խօսակցին բոլոր ըսածները կը հասկնար եւ քարգմանիչին քարգմանած ա-տենը, կ'ունենար ժամանակ ստատսիսանը պատրաստելու:

Ինչպէս գրեցինք, Համիտ պարսկերէնի եւ արաբերէնի ուսուցիչներ ունեցած է եւ այդ լեզուները սահուն կերպով կը գրէր ու կը կարդար երբ... ուզէր:

«Թալմի» թերթը կը հրատարակէր հինգ երկայն սիւնակներով իր յօդուա-ծը^(*), որ մեղի մտաւելի չէ եղած, եւ 1881-ին «Une course à Constantinople» մակդիրը կրող հրատարակած երկով, որուն մոտքը արդիւնեցաւ Տաճկաս-տան: Հետաքրքրական էջեր պէտք է պարունակէ իր երկը: Իր կենսագիրնե-րէն մէկուն ուսումնասիրութենէն հազիւ կրցանք քաղել հետեւեալ արտա-յայտութիւնը, որ բրած է տեսակցութենէն անմիջապէս ետք. «Երբեք չեմ կրնար մոռնալ թէ՛ մինչեւ ո՞ր աստիճան սարսափը կրնայ մարել բարձ-րագոյն իմացականութիւնը. մինչեւ ո՞ր աստիճան բացարձակ տիրապետու-թեան տեսականութեան մղձաւանջը, որմէ կախեալ էր ինք, կրնայ մխրճել զինք այսքան աննշանակութեան մէջ»: Համիտ իրեն շնորհած էր «Մէճի-տիլէ»-ի երկրորդ աստիճանի շքանշանը այս տեսակցութեան վերջաւորու-թեան:

Կ. Ռիպա կը չափանէ թէ Համիտ թաղաւորական մեծ առաքինութեան մը տէր էր՝ «սենիդլիկ զիտնալ», եւ ապա կ'աւելցնէ. «Ունէր շատ սուր յիշո-դովիւն, աշխատանքի սէր, նշանակելի հեռատեսութիւն, իրերու ամբող-ջութեան թափանցում, չափազանցեալ խոհեմութիւն, ճարպիկութիւն, սրա-մտութիւն, ժուժկալութիւն եւ պարզ կենցաղ, սէր գեղեցիկի եւ համեղ կե-րակութեան, հանգստակալութեան նախընտրութիւն, պատեթագմէ խորշում, զգալի պէտք մը տիրապետելու, իշխելու, ինչպէս նաեւ մեծանձնութիւն: Գիտցաւ հրամայել եւ զսպել: Եթէ մարգարէի խրատներուն հետեւող մը ե-ղած ըլլար եւ ունենար քաջութիւնը եւ յանգչութիւնը Մուհամմէտի, Շարի-Բենթի, Բրամուէլի, Ռիշրիէսլի, Մեծն Պետրոսի կամ Նափոլէոնի, չնորհիւ իր ներշնչումներուն, իր դահակալութեան շրջանը կրնար օսմանեան կալս-րութեան ամենէն ներկայանալիներէն մէկը դարձնել, թերեւս արիւնտ, լայց անկասկած մեծ»:

Այժմ տանք սակաւաթիւ հայ հեղինակներէ մէջբերումներ.—

Օրմանեան իր «Խոհք եւ Խօսք» երկին մէջ կը գրէ. «Համիտի մարշա-

(*) Պիւրովից 3 շաբաթ կը մնայ Պալիս եւ կը սպասէ ընդունելութեան մը արժանի ըլլալու համար. Լոնտոնի, Փարիզի դեսպաններու տուած յանձնարարականները յուսացածին չափ օգտակարութիւն չեն ունենար: Պալաս դեսպանները կը միջամտեն, քանի՞ քանի՞ ան-գամներ կը ներկայանայ Ա. Վեդի Սաիտ փաշայի. խոստումներ եւ ձգձգումներ, նոյնիսկ Շէյխ Ապու Հիւսայի: Վերջապէս Ուրբաթ օր մը Սէլամիլըզի արարողութենէ ետք կ'արժա-նանայ ունկնդրութեան: Այս տեսակցութեան առիւ Համիտ կը խօստովանի քէ սխալ ըրած էր Պերլիմի վեհաժողովին ծագումով կրեայ Մէհմէտ Ալի փաշան զրկելուն: Երկու անգամ հարց կու տայ Սուլթանը Պիւրովիցին. «Ե՞րբ Անգլիացիք պիտի բաշտին եզիպտոսէն»: Պիւր-ովից առաջին հարցին պատասխանած էր քէ Անգլիոյ մէջ հասարակաց կարծիքը տիրապետող է. երկրորդին նոյն պատասխանը կու տայ աւելի ընդարձակելով Անգլիոյ տեսութիւնները: Յանդուհ օր Սուլթանը 1890-ի Յուլիս ամսուն անգլիական կառավարութեան ծառայողի մը ուղարկեց, որով կը խնդրէ որոշել եզիպտոսի առժամեայ գրաստան վերջին պայմանա-ժամը:

կան կարողութիւնն անվիճելի էր. ուշիմ հետադիմութիւն, խորաթափանց տեսութիւն, անսոսաց յիշողութիւն, անխոնջ աշխատութիւն, զիպումածոց ուսումնասիրութիւն, պարագայից հետադատութիւն՝ իր առաւելութիւններն էին, որով տիրապէս տիրապետութիւն կը վարէր: Կայսերական դահլին երեք ոտքերը հաստատուն էին, Վեհապետին անհատական կարողութիւնը, արտաքին քաղաքականութեան մէջ ճարպիկութիւնը, նիւթական միջոցներու վարպետ կիրառութիւնը, (կաշա՞ռք ըսել կ'ուզէ արդեօք. վախճանի մերն է): Իսկ ուր որ Համիտ կը թերանար, իր հպատակներու հանդէպ բռնած ոճն էր: Ինչպէս իր նախորդներէն մէկը ըսած է. «Երկու զիւսկներու վրայ կոխելով զահ բարձրանալը» զինք տարապայման կասկածոտ, իր անձին համար երկչոտ, անձնականին համար վարանոտ դարձուցած էր եւ ծայրայեղութեան հասցուցած էր իւր ըստինքնեան խիստ բնաւորութիւնը. զսպել եւ միայն զսպել եղած էր կառավարութեան ոճը. չափի եւ սիրուիլ բոլորովին օտար էր իր միտքէն, եւ այս էր կաշաքական գահուն կաղացող Գրդ ոտքը: Եթէ Համիտ փոխանակ ժողովուրդ զսպելու եւ ահաբեկելու, զայն չափելու ոճն ընդգրկած ըլլար, եւ ինչ որ օտարներու կը շուայէր դաւելու համար, իրեններուն հանդէպ ալ դործածած ըլլար սիրուելու համար, իր բաղմարեղուն մտքին արդիւնաւորութեամբ սիրելի եւ պաշտելի վեհապետ մը կրնար ըլլալ»:

Փրոֆ. Թումայեան հետեւեալ տողերը կը նուիրէ Համիտին. «Բաղմարեղմանի իշխան, դործունեայ, ուշիմ, անխոնջ աշխատող, պարզ եւ զեխութենէ զերծ կեանք, յետին աստիճանի խորամանկ, ստոր խաբերայ, յայտնի եւ անպատկառ ստախօս»:

Անաչառ ըլլալու համար մեր ծանօթութեան սահմանին մէջ, բրինձ մէջրերումներ, շատ մը հեղինակներ իրեն կը վերադրեն առաքինութիւններ եւ կ'աւելցնեն Եթէ. — Եթէ սանկ ըլլար, կամ նանկ ըլլար: Սակայն «Եթէ»ներով չէ կարելի եղբակացութեան մը յանդիլ. պատմագրի մը համար արդիւնքն է կարեւոր:

Նկատի առնելով հանդերձ թէ ինչ շնչափիւսի տակ իշխեց, պայքարեցաւ, ենթարկուեցաւ օտար դեսպաններու ճնշումներուն, անշուշտ պաշտի ապականած մթնոլորտը, իր շուրջը զեղերող պնակալէզ քծնարան փայտներու հետ ամէնօրեայ շփումներն ու յարաբերութիւնները՝ առաւել կամ նոսաղ չափով ազդող ազդակներ կրնան համարուիլ իր նկարագրին, իր քաղաքական մտածելակերպին եւ իր աշխատանքի մեթոտներուն:

Ամէն պարագայի թէեւ շատ մը պատմագիրներ փորձած են վրձինել իր գիմաղիծը, հանած որոշ եղբակացութիւններ, բայց մենք կը կարծենք որ ո՛ր ոք կրցած է թափանցել իր հոգիին խորքը, զինք սահմանել գրեթէ անկարելի է: Իր մօտ կը գտնենք հակադասակեր մը, որ կը ջրատէ ամէն խորագատ հոգեբանական ուսումնասիրութիւն: Անաչառօրէն կը բաժնենք կարգ մը հեղինակներու կարծիքը որոշ տեսակէտներու վրայ. սակայն նոյնիսկ իր հակառակորդներու կողմէ իրեն շնորհուած շատ մը յատկութիւններ մեզի համար ընդունելի չեն: Օրինակ. առաքինութիւն երբեք չէ ունեցած. առաքինութիւն կը նշանակէ բարի վարմունք ունենալ եւ չարէ խուսափել, դոր-

ծաղրել կրօնքի եւ բարոյականի սկզբունքները: Արդէն բռնակալութիւն կը նշանակէ ամէն առաքինութեանց ժխտում: Իր մօտ չենք հանդիպիր արքայի մը առաքինութեան մաս կազմող ազդակներու. զուրկ էր զգաստութենէ, կարեկցութենէ, զթութենէ, եւ կ'անդիտանար թողութիւն: Երբեմն ներումներ կը շնորհէր «միտքերը հանդարտեցնելու համար», ինչպէս կը զրէ Օրմանեան սրբազան: Ներած էր Նար Պէյին, իսկ Ճիւանիլիւլեանի մահուան գատապարտութիւնը ցկեանս բանտարկութեան, սուր ազատ արձակման փոխած էր զթարաղ Ֆէրմանով մը: Եղաւ ընչասէր եւ ընչաքաղց, փառասենչիկ եւ Եսասէր, չահամոյ եւ մատնիչ, զաւտէր եւ զաւաղիր, երդմնադանց եւ խոտորմնադրութ, եւ զիմակաւոր շահագործող մը իր բոլոր հպատակները: Երբ դորաւոր են թշնամիները, ինքզինք չլու եւ հնարանդ կը ցուցնէր, կը քծնէր, կը համակերպէր ամէն տեսակ ստորնութեանց. բայց երբ ինքզինք դորաւոր զգար, սահման չէր ունենար իր վայրագութիւնը:

Մինչեւ կեանքին վերջը մեաց աններող հանդէպ անոնց, որոնք իրեն համար անբաղձալի էին: Զէր վարպետներ իր անդթութիւնը իր բարեկութեան նուազներուն. որքա՞ն անմեղներ զահաբեկուեցան իր վրէժխնդրութեան սեղանին վրայ: Միթէ եղա՞ւ բարի եղբայր հանդէպ Մուրատի եւ իր քոյրերուն եւ անոնց ամուսիններուն. եղա՞ւ զօրոյալութ հայր իր իսկ գաւակններուն. չխօսինք բարի ամուսին ըլլալու հանդամանքին, հանդէպ իր կիներուն: Ունէր մարմարեայ սիրտ մը, որով խղճմտանքի զէմ միմիայն արհամարհանք կրնար տածել. արդէն իր սրտի խորքու շարքին, խղճմտանքի լարը կը պակսէր:

Այսքան մոլութիւններու թուումէն ետք, իր մօտ առաքինութիւն փնտռել սին բան պիտի ըլլար: Իրեն վերադրուած հազուադիւրտ արժանիքներն են. կամքի զօրութիւն, ուշիմութիւն, աշխատասիրութիւն, խելացիութիւն, ուժեղ անհատականութիւն, սուր նախազգացում փտանց մը կռահելու, իսկ խոհեմութիւնը կարելի է մտնուրք դրամ նկատել իր մօտ: Ունեցած յատկութիւններն ալ արդէն ի չար դործածեց եւ առաջնորդեց կոյտութիւնը դէպի անկում: Իր թերութիւնները գլեցին անցան իրեն վերադրուած հազուադիւրտ բարեմասնութիւնները: Միակ առաքինութիւն մը կարելի է իրեն վերադրել. պատեբաղմասէր փառիչահ մը չեղաւ, այդ ալ միշտ իր փառկաութեան հետեւանքով:

Մեծ գիւտանալէտի համբաւ փայլած է. որոշ ազդակներ այդ ուղղութեամբ իրեն օգնած են: Պոլսոյ աննման գիրքը, Տարտանէլի անրոնարարիկ անցքը, մեծ պետութեանց միջեւ եղած նախանձն եւ անհաշտ քաղաքականութիւնը կրցած է խորամանկութեամբ, կեղծաւորութեամբ եւ խաբէութեամբ շահագործել. երբեմն Անգլիացւոյ գիրկը նետուած, կամ Գերմանիոյ կոթնած, Ռուսիոյ խոտորումներ ջամբած, Աւստրիոյ բարեկամական ժպիտ մը, եւ Ֆրանսան սիրաշահելու յաջողոյն տրամադրութիւններով ողբերուած, փոփոխական քաղաքականութիւն մը վարած ըլլալն իր ունեցած բնածին առանձնաշնորհումի մը արդիւնք ըլլալն իրեն չենք կրնար մերժել:

Սակայն ցաւալին այն է որ Համիտ սուլթանութիւնը բնորոշեց իրը

«աղբիւր ամէն ոյժի»։ Աւելի բերտ ոյժն է որ դործագրութեան դրաւ քան իր ժառանգական դահաւարի իրաւունքը։ Օսմանի ժառանգութիւնը իրաւունքէ աւելի պարտականութիւն կը պարտադրէր։ Համիտ շեղեցաւ ուղիղ ճամբայէն։ Իշխելու ծարաւը, գահին յարստութիւնը եւ անձին պաշտպանութիւնը՝ իր մտահոգութեան հիմքը կազմեցին։ Թէեւ նորուս եւ թերափարժ էր բռնակալի արհեստին, եւ չունէր երկիր մը կառավարելու պատրաստութիւնը, սակայն իր հարուստ երեւակայութիւնը յաջողեցաւ հիմնել բռնապետական կառավարութիւն մը, Եւրոպայի դուռը, ազատ աղբիւրու կողմին, 19-րդ դարամուտին եւ որ տեւեց մինչեւ 20-րդ դարու արշալոյսը։

Համիտի համար գահին պաշտպանութիւնը իր հատուտ հանդանակը եղած էր։ Գահ յարձրանալէն եւ սահմանադրութիւն հռչակելէ ետք, զիտեց որ Եւրոպայի մէջ 20 պետութիւններէ մի միայն երկու հանրապետական երկիրներ գոյութիւն ունին՝ Ֆրանսան եւ Չուիցերիան։ Իսկ 16 երկիրներ, որոնք թէեւ ժառանգական թագաւորական վարչաձեւ ունին, բայց կը կոտորուէին սահմանադրական օրէնքներով, ալիքինքն թագաւորը ունի դործողիւ իշխանութիւն, իսկ երկու տարբեր ժողովներ օրէնագրական իշխանութիւն։ Բացարձակ միապետական, որով բռնապետական վարչաձեւ ունեցող միայն մէկ երկիր կար, Ռուսիան, որպէսզի իրեն սահմանակից Չարը սոսմէին չմնայ, նախընտրեց Չարի օրինակին հետեւիլ...

Եւրոպայի մէջ գոյութիւն ունէին նաեւ տասնեակ մը մեծ ու փոքր դքսութիւններ, կոմսութիւններ, իշխանապետական կամ թերապետական մանրութք երկիրներ, որոնց պետերն ալ ժառանգական օրէնքին ենթարկուած էին, սակայն աղղալին խորհուրդի մը ձեւած-չափած ազատական օրէնքներով կը կառավարուէին։

Որպէսզի իր միապետութիւնը անասման բլրար, չէզոքացուց ամենու խոհեմ տարրը, իր չորջ ստեղծելով պարսպութիւն մը։ Շրջապատուեցաւ նոր թեկնածուներով, զորս կարելի է նմանցնել վատհոգի մարդոց նախնի մը, որոնք օգտուեցան իր իսկ ստեղծած կայսրութենէն՝ դողնալով, կողոպտելով, մատնելով ինչ որ իրենց անձնական շահուն հակառակ էր։ Համիտին հաճելի եղաւ ընդունիլ իր պայտատական նոր գրանիկներու շողաքորթ խրեկարկութիւնները։ Ինքնապաշտպանութեան հոգէն մղուած, հաւատաց արկածախնդիր էակներու չափազանցեալ կոյր եռանդին եւ արաւինեցաւ ոտտիկանական բիրտ ոյժին, որ զինք մղեց անդադարաւ բայց անխնայօրէն՝ դէպի յոռեցում։ Քիչ մըն ալ քաջալերուեցաւ իր սոսմին տարիներու դործած անիրաւութեանց, իր նպատակներու անարձագանց մնալէն եւ ինքզինք ուրաւագոյն կարծեց։ Այլեւս առանց իր կամքին ոչինչ պիտի իրականանար։ Իր քմահաճոյքը «իրատէ» պիտի դառնար։

Նուիրացործեց բիրտ ոյժին դորութիւնը։ Նիդէի քսածին պէս՝ հաւատաց աւելի ոյժի իրաւունքին, քան թէ իրաւունքի ոյժին։ Մոռաւ որ իսկեւ եւ կառավարել բոլորովին տարբեր բաներ էին։ Անտեսեղ ալն սկզբունքը, որ միապետական օրէնքները միշտ եղած են ինքնակամ, որով սոսմեալ եւ փաղանցուկ, չանդրադարձաւ որ բիրտ ոյժը դատապարտուած է պարտու-

թեան։ Հաւատաց որ բարոյական ոյժն է որ զինք կը պարտադրէ վաղ կամ ուշ։ Արդի՞ւնք. բարի կամեցողութիւններ ջլատուեցան եւ անդամալուծուեցան, անկեղծ նուիրումներ մերժուեցան, սուտը, եսասիրութիւնը, կեղծատրութիւնը, մատնութիւնը եւ բոլոր մոլութիւնները քաջալերուեցան ու վարձատրուեցան։ Զէյուլլահ խալիֆան, Ամենակալին չուքը երկրի վրայ, փոխանակ բարի եւ պարկեշտ յարացոյց մը բլլալու իր հպատակներուն, եղաւ ամենամեծ մարդաստանը։ Պետութիւն մը տեսական բլլալու համար պէտք է լաւ տեսչութիւն, լաւ հոգարարձութիւն, առողջ վարչութիւն ունենայ։ Համիտ անտեսեց կառավարութեան էական ալս պայմանները։

Չնէր կրնար Համիտը ուրիշ բռնապետներու որոշ մէկ դատակարգին մէջ գտնել։ Կարելի է նմանութիւն փնտռել իր եւ իր նմաններուն միջեւ. երկար է անոնց շարքը։ Կալիկուլաներ, Տրիպլիներ, Մալաթեսթաներ, Պորճիաներ, առանց հաշուելու 1918-ի պատերազմէն ետք նորարոյս բռնակալները, Սթալիններ, Հիթլերներ, Մուսոլինիներ, Ֆրանքոներ։ Համիտ ընդօրինակած էր բոլոր հին բռնապետներուն մոլութիւնները, վայրագութեամբ եթէ չզերազանցեց զանոնք, զէթ հաւատարեցաւ անոնց։ Իր տեսակին մէջ եղաւ ինքնատիպ բռնապետ մը, մնալով հանդերձ գաճաճ՝ անցեալի մենատէրերու մօտ իր զարգացումով եւ ուսման մակարդակով։

Պատմութեան մէջ եղան բռնապետներ, որոնց լուծը քաղցր եւ բնոր թեթեւ երեւցած է, թէ՛ սիրուած են եւ թէ՛ ստուած։ Կան որ իրենց անունը պարծանք, հիացում եւ անհաճանք պարտադրած է, հակառակ իրենց աղղած դող ու սարսափին եւ ուրիշ ալ թերութիւններուն։

Հռոմի մէջ հանրապետական իշխանութիւններն են, որ յանձնեցին կառավարութեան սանձը Կեսարներու։ Կէօթէն, Կեսարի սպանութիւնը, «ամենէն տխմար ի զործ գրուած ոճիր»ը կ'անուանէ։

Ներոն հանրապետական երկրի մը մէջ բռնակալութիւն հաստատող միապետ մը եղաւ։ Հակառակ իր բարձր կարողութեան եւ բազմապիսի զարգացումին — Կիկերոն կը փկայէ թէ Ներոն կայսրը ամենէն մաքուր լատիներէնն է որ կը խօսէր — դործեց աններելի ոճիրներ, եւ ալսօր կան պատմարաններ որ, նոր դատողութեամբ, վեր կը հանեն իր արարքներու արդարանալի կողմերը։

Աղեքսանդր Մեծի մահը՝ Դարեհի մայրն ու կինը լացին. Պարսիկներ ողբացին աղղովին. զայն անուանեցին Մեծն Իսկանտար եւ ընդունեցին իրր զաւակ Դարեհի։

Նախորդոն Պոնափարթ մը, հակառակ 2 ու կէս միլիոն զինուորներու մահուան եւ նոյնքան անմեղ բնակչութեանց թշուառութեանց պատճառ բոլորուն, ունեցած է բարեմասնութիւններ, որոնք զնահատուած են, եւ ալսօր իր անունին շուրջ լուսապսակ մը հիւստեւած, շատերու կողմէ հիացումի եւ ներողամտութեան արժանացած է։

Համիտ, իբր սուլթան եւ մահմետական կրօնքի հօտերէց, պէտք էր բլլար Աստուծոյ ծառայ, ինչպէս նաեւ հպատակներու ծառան։ Ան եղաւ ո՛չ միւր եւ ո՛չ միւր։ Օրէնքները հաստատուած են ժողովուրդին համար, եւ ո՛չ

Թէ՛ Ժողովուրդը օրէնքներու համար: Փառելահ մը, ազատութիւնն ու արդարութիւնը ամէն բանէ զերխիւր նկատելով, պէտք էր իր հպատակներուն երջանկութիւնն եւ բարեկեցութիւնն ապահովէր: Իր հպատակներու շահերը, իր խեղճան շահերն էին: Ինչպէս կ'ըսէ Մոնթեսքիէ, «Բռնապետ մը Ժողովուրդը կ'աղքատացնէ, ինք հարստանալու համար»: Համիտ տղու կէն աւելի անշարժը եղաւ. աղբուկը դադար կու տայ ծծումբին երբ հարթած է արիւնով: Համիտ շարունակեց փախած մնալ իր հպատակներու կենսատու երակներուն եւ հիւժեց տղոր: Լուի Ռասին բտած է. «Հարստակ արքայի մը իշխանութեան ներքեւ, խրաքանչիւր հպատակ՝ թաղաւոր մըն է»: Յաւելունք նաեւ Սիլվէսի իմաստուն նախադասութիւնը. «Վստահութիւնը վարէն, հեղինակութիւնը վերէն պէտք է ըլլի»: Սակայն Համիտի տաւիգը տարբեր նուազ կը զարնէր, աշխարհն իսկողնով եւ անիմանալի ձայնանշէր: Ան որդեգրած էր երեք ծրարիւններ. 1) Չկարգեցնել իր բացարձակ ինքնակալութեան հակառակորդ տարրը: 2) Ազատի զանազանութիւններու ճնշումէն: 3) Պետ ճանչցուել լոյսը մահամտականներէն: Այս ծրարիւններէն մի միայն առաջինը կրցաւ իրագործել, այդ ալ անկատար:

Մեր դահիճի նկարագրին սրտը զիծերը հակիրճ կերպով պատկերացուցինք՝ նշելով զէպրինն ու պատահարները, թուեցինք այն պատճառները, որոնք առաւել կամ նուազ չափով ազդած էին իր հոգեկան միճակին:

Եզրակացնելու համար բռնք որ դժուար է իր գլխապատկերը կերտել. իր անդոյնն եւ անորոշ բնթացքը, փոխիսամիտ եւ անկերպարան վարմունքը մեզ կը ստիպեն որ հրաժարինք ուսումնասիրել աւելի խորունկ կերպով իր հոգեբանութիւնը, եւ կամ ջանալ ըմբռնել իր խառնաւածքը: Մեզի համար առեղծուածը կը մնայ անյուծելի. իր չարաչուք բնաղղը իր դատումին մէջ որոշ դեր խաղացած է անշուշտ, որով հարցը սպառած չէ: Մեր ուսումնասիրութեան ամէն զլուխին մէջ, մեր կարողութեան սահմանին մէջ, արձակած ենք մեր համեմատ դատամիտը, բնթերցողներու անհատական դատողութեան ձգելով երկար չիւնքարին զերնն ու արժանիքը ճշդել:

Բոլոր պատմարանները համաձայն են մէկ կէտի վրայ, այդ է՝ Սուլթան Համիտին չափէն աւելի վախկոտ ըլլալը, նոյնիսկ իրեն զօրաւոր հիւսուց թուրք հեղինակներ չեն ուրանար Համիտի նկարագրին այս տկար կողմը:

Իր վախկոտութեան պատճառներու մասին ամէն անգամ որ առիթը ներկայացաւ, փորձեցինք արտայայտուել: Հոգեբանական հակադրեցութեան տակ այս տխուր չափազանցեալ ծառայ մը ստացաւ: Անհիմն երկիւղ մը անդադար պաշարեց իր երեւակայութիւնը: Ամէն վայրկեան ինքզինք տեսական ահ ու զոգի մատնուած կարծեց: Երկարոր տնաւիկ բերդի մը վերածելէն ետք, հոն ապրեցաւ իրը կամուր կարանաւոր, պահելով 15.000 անձնական պահակ զինուորներու բանակ մը: Թղեց չփութը իր հպատակներուն հետ: Կասկածը խոհեմութեան սկզբունք ընելով՝ սկսաւ ամէն բանէ, ամէն

մարդէ, ամէն առարկայէ խօսի կասկածել, ինչ որ հիւժեց զինք մարմնապէս ու բարոյապէս:

Աշխարհի ամենէն արիւնարբու բռնակալներն իսկ, զիտնալով հանդերձ որ չէին սիրուած իրենց հպատակներէն, չեն վարանած ինքզինքնին ցոյց տալ հրապարակաւ, մասնակցել զինուորական տաղանքներու կամ թափօրներու, խօսք առնել եւ ճառեր արտասանել բեմերու վրայ բարձրացած՝ հասարակաց վայրերու մէջ: Համիտին պակեցածն նման արիւթիւնն եւ համարձակութիւն: Իր նախահայրերու օրինակին իսկ չկրցաւ հետեւիլ. իր մօտ կատկածն ու վախը՝ մին ծնանելով միւսը՝ կաշկանդեցին եւ ջլատեցին իր բոլոր ոյժերը: Իր մեծ-հայրը, իր հայրը, ազատօրէն ման կու գալին մայրաքաղաքի փողոցներուն մէջ, շատ անգամներ տառնց անձնական պահակի: Անոնք ներքին հաճոյք մը կը զգային խառնուելու ամբոխին եւ մասնակցելու խօսակցութեան ձկնալաճառի մը կամ ֆէս արդուկողի մը կրպակին առջեւ: Եղած է որ անձանթ մը իրենց ճամբայ հարցուցած է: Կ'աղէին չփութ ունենալ առանց աղղի եւ դատակարգի խորութեան իրենց հպատակներուն հետ. տեղեակ ըլլալ Ժողովուրդի բոլոր խաւերու պէտքերուն կամ ունեղրել իրենց դժուարները: Երբ նամաղի ժամը մօտենար, առանց վարանելու կը մտնէին ամենամօտակայ մզկիթ, հաւաքացեալներու հետ քով-քովի կը ծնրադրէին, կ'երկրպագէին եւ զլուխին զետին կը հպէին: Մեծ-հայրը իր ձիով չըջալալած ատեն մէկէ աւելի անգամներ լսած է որ զինք «Կեաւուր Սուլթան» անուանած են: Թուրք մը իր անցքին զովետի բացականչութենէ ետք քովի ընկերոջ ըսած է. «Միտը շատ բարի է. կը սիրէ բոլոր միւսլիմանները, նոյնիսկ քրիստոնեաները»: Սիրուն եւ սրամիտ՝ անհատաւոր դրուադներ կան, կայսերական հետիոտն չըջալալութեանց չուրջ, Ժողովրդական խորունկ իմաստութեամբ զուեւորուած:

Համիտի կասկածաւորութեան ու վախկոտութեան վրայ տանք կարգ մը պատմական ստույգ զէպրեր. բնթերցողները կրնան իրենց խորհրդածութիւններն ընել, հասկնալու Սուլթանին հոգեբանութիւնը:

Չենք կրնար պաղափար մը տալ այն վախին, որ զինք կը պատէր, երբ տարին մէկ անգամ, Խայիֆայի պարտականութեան բերմամբ, կը ստիպուէր որջը ձգելով՝ Պոլսոյ պողոտաներու մէջէն ուղղուիլ զէպի Թուփ Գափուի պալատը, աւր ամէն տարի սամարանի առթիւ տեղի կ'ունենար «Խորիֆայր Շէրիֆ»ի, Մարգարէի սրբազան վերարկուի կրօնական արարողութիւնը:

Կրօնական այս սրբազան արարողութիւնը տեղի կ'ունենար Թուփ Գափուի պալատը(*), որ բաւական հեռու էր Երկարղէն. այս հեռաւորութիւնը

(*) Պալատի մասնաւոր սենեակներէն մէկուն մէջ. որ կը կոչուէր «Երրիսայր Շէրիֆ օտարը», պահուած էին Մարգարէի քողովներէն սուր մը. այդ սուրը կը ծառայէր քաղաւորի օժման արարողութեան: Մարգարէի դրօշներէն մին, սեւ գոյնով վրան արծիւ մը՝ Աֆաս, որ կը կոչուի Սաննազը Շէրիֆ: Հագուստ մը Պոտա, որ կը կոչուի Երրիսայր Շէրիֆ: Արծաթեայ շքեմակով քար մը, որուն վրայ կը տեսնուի Մարգարէի ութին դրոշմը: Այս նուիրական մասունքները կը կոչուին «Էմանէթի Մուգատտէսէ»: Կը հաւաստուի որ Պալիս

զինքը չափազանց կը տանջէր: Սմանդուկ Համիտ ճամբու ընթացքին պէսպէս վտանգներու կարելիութիւններ կ'երեւակայէր: Հակառակ առնուած աներեւակայելի զոռւտական միջոցներու, ան կը վախնար իր բանտէն դուրս ելլել: Բոլոր միւլալիմներու համար նուիրական, իսկ իրեն համար անիծեալ սոյն ուխտադնացութիւնը՝ եթէ ձեռքէն զարձաբարակամ ջնջել տրուի ուզէր, սակայն նման գայթակղութեան մը առջեւ միշտ նահանջած է խոհեմօրէն: Կրօնքին պահանջկոտութեան եւ ժողովրդական աւանդութեան առջեւ ստիպուած կը խոնարհէր եւ մեծ տօնին ճշդուած թուականէն — ռամազանի 15 — շատ առաջ վախճալով զինքն արդէն կը պաշարէր:

Միւս կողմէ, արարողութեան միւս մը առաջ, ներքին զործոց նախարար՝ աստիկանութեան ընդհանուր պետը, պաշտօնական ու գաղտնի մեծ ու փոքր լրտեսներ՝ խելակոտոր, ամէն տեղ դատադրութիւն կ'երեւակայէին. քանի յառաջանար ճակատադրական թուականը, զոռւտական իրաւ միջոցները կը քառապատկուէին: Կայսերական թափօրին հաւանական անցքին վրայ

գտնուող խրիսան, Մարգարէի ձեռքով իր կենդանութեան տողանդաւոր քանաստեղծի մը՝ Գափի նուէր ըրած խրիսան է: Բանաստեղծը Մարգարէին ձօնած էր շատ սիրուն բանաստեղծութիւն մը:

Վերոյիշեալ Ս. Մասունցներէ զատ, տարիներու ընթացքին, մահմեդական աշխարհի չորս ծագերէն նոր մասունցներ եկան նոյնացնելու Թոփ Գափուի գանձարանը: Յիշեմք կաթնորագոյններէն մէկ քանին. «Գառնի Շէրիֆ», «Տանտաի Սաստէր — Սէննատէի Սաւտէր — Քէլամի Գատիմ, Պա — Հաքքի Ալի — Պէյքի Մուսալլահ — Պա Հաքքի Օսման եւլն», եւլն:

Մարգարէի մօրուի բելերը, ակունքը, այս մասունցներուն բոլորը պահուած են անօրի մը մէջ, կեմիալ, գարդարեալ եւ կէտկիտեալ քանկագին քարերով: Օմար Խալիֆայի ձեռքով ընդօրինակեալ Գուրամ մը տարբեր անօրի մը մէջ, տեղադրուած է խորանի դեր կատարող սեղանի մը մը վրայ, որ կը զրաւէ սեմեակին կեդրոնը:

Սաննագը Շէրիֆի համար կ'ըսուի որ Ալիշէի վրանին վարագոյր ծառայած է, կամանչ գոյնով, 12 ոտք երկայն, բուրդէ հիւսեալ, շրջապատեալ Օմար Խալիֆայի դրօշով, ծալուած կը պահուի անփութ փայտէ պատեանի մը մէջ սատափով դրուագրեալ եւ քանկագին քարերով ընդելուգեալ: 1683-ին է որ պատերազմի դաշտ ընկերացած է (վերջին անգամ) բանակի, Վիեննայի 2-րդ պաշարման տարի, այդ պարտութենէ ետք խոր քուրի դատապարտեալ...:

Վերաբերուեալ «Խրիսանի Շէրիֆ» անուանեալ, սեւ ուղտի բուրդէ հիւսուած: Այս խրիսան ալ պատերազմի ատեն գորակոչի կ'ենթարկուէր. Սուլթանը կը հագնէր եւ կ'առաջնորդէր բանակը եւ վստահ էր որ յաղթանակը իր կողմը պիտի ըլլար: Ռամազանի օրը միայն փառիշտին համբոյրին կ'արժանանար, ապա հագուտը ոսկի ամանի մը մէջ կը քարթուէր եւ ջուրը պղտիկ սրտակներու մէջ դրուելով կը բաժնուէր ամենէն արժանաւոր հաւատացեալներուն:

Մուսքաֆա Բէմալ, խալիֆայութեան ջնջումէն ետք, կը յայտարարէ որ այս նշխարները պատրաստ ենք տալու երբ նոր խալիֆա մը ընտրուի եւ խալիֆայանիստ քաղաք մը որոշուի...:

Գտնուող բոլոր տուններն ու կրթականները կ'ենթարկուէին մանրակրկիտ խուզարկութեան, բնակիչներու անունները կ'արձանագրուէին ոստիկանական մասնաւոր տոմարի մը վրայ: Կ'աղդարարուէր բացարձակ արդելք պատուհանները կամ պալատները գտնուիլ՝ Նորին Վսեմութեան անցքին ժամանակ: Հրամաններ կ'արձակուէին որ Պոլսոյ բոլոր գեղարանապետները անհետացնեն իրենց խանութներէն պայթուցիկ եւ զիւրավառ նիւթերը: Զինավաճառներու խանութները այդ օր պէտք էր փակ մնային:

Թափօրի օրը շատ կանուխէն Պէշիկ Թաշ, Կալաթա եւ Իսթանպուլի մէջ անսովոր եռուզեւ կը տիրէր. մէկ կողմէ զործաւորներ մայթերը կը նորոգէին, մինչ անդին երկրաշափներ՝ ոստիկանական ընկերակցութեամբ՝ կոյսղիներ, ներքնաղիներ, խիստ քննութեան կ'ենթարկէին. ջուրի խողովակները աչքէ կ'անցուէին. վերջապէս ամէն դէպք կամ բարձրութիւն, ծաւառուի ուր հաւանականութիւն կը տեսնուէր սկան մը դրուելու կամ ուռմբ մը արձակելու, հսկողութեան տակ կ'առնուէր: Կը վախցուէր՝ դաւադրութիւններէ...:

Երբեք մէկէ աւելի ճամբաներ կային Թոփ Գափու առաջնորդայա ճամբաներու իւրաքանչիւրի երկայնքին՝ նոյն զոռւտական միջոցները կ'առնուէին, նոյն պատրաստութիւնները կը տեսնուէին. ոչ ոք զիտէր թէ փառիշտը ո՞րը պիտի ընտրէր: Երբ պաշտօնական թափօրը պաշտօնէն դուրս կու գար, վերջին պահուն էր որ խալիֆան կը հրամայէր իր ընտրած ուղին, այս ալ խորամիտ գաղափար մըն էր, որպէսզի թափօրը զիտել փափաքող ամբոխը տարբեր պոզոտաներու վրայ բաժան-բաժան ըլլայ եւ չկեդրոնանայ մէկ տեղ մը:

Վերթորկալի մը խորքը կ'ըսուած — երբեք դոյն կառքով չէր ճամբորդեր, վախնալով որ արեւածի մը պարապային չկարենայ շուտով դուրս ելլել — որուն շարժական ծածկոյթը վեր հանուած, բայց պատասպարուած էր դրոշն կաշիով, իսկ ներսէն սողողատ հաստ թելերով. կառքը երկու ընտիր ձիերով լծուած կը սուրար ասուալի նման. ճամբու երկու կողմերը կրկնակ շարքերով զինուորներ բարեւի կեցած կ'ըլլային, իսկ կառքը շրջապատուած էր՝ շարժուն ամբոյր մը նման՝ կարմիր շալվարով եւ կանանչ սպարօշներով հաւատարիմ անձնապահ զօրքերով, որոնք զինք զրեթէ անտեսանելի կը դարձնէին ամբոխի աչքերէն: Իր հպատակներուն արտօնուած էր զօրքերուն ետեւ տեղ բռնելով զինք ծափահարել եւ իր կենաց մաղթանքներ ընել, «Փառիշտ-հըմ չոր եաշա» («Երկար ապրէ, ո՞վ մեր արքայ») պոռալով:

Վերթորկալի մէջ տահասարակ իր ձախ կողմը նստած կ'ըլլար իր նախընտրեալ որդին՝ Պիւրհանէտտին Էֆէնդին, իսկ դէմ դիմաց բազմած կ'ըլլար Ղազի Օսման փաշան: Այս պատիւը հերոսին անձին հանդէպ անհեցած համակրանքի արդիւնք չէր. այլ փաշային վայելած ժողովրդական համբաւը իրեն պատնէջ կրնար ծառայել, զինք զերծ պահելով մահափորձէ: Դաւաճաններ դաւադրութիւն մը պիտի չուզէին սարքել. ուռմբ մը պիտի չփափաքէին արձակել այն նկատմամբ, որ աղգային մեծ հերոսին կեանքն ալ կրնար վտանգուիլ: Օսման փաշան իրեն շանթարկել կը ծառայէր:

Այն որ կը յանդգնէր աղերսաւոր մը ներկայացնելու համար չարժուժ մը ընել, վայրկեանական կ'անյայտացուէր: Թափօրն անցնելէն ետք, կար մասնաւոր պաշտօնեայ մը, որ կը հաւաքէր հաղուաղիւտ աղերսաւորները, որ կը կոչուէր «Աման նամէ»:

Հոս կ'արժէ յիշել հետեւեալ գրուալը.—

Գերմանիոյ Գուլիէլմոս Բ. կայսրը Մէրսիմ Բէօշկ ընկերանալէն ետք, վերադարձի ճամբուն, անձանօթ մը կը յաջողի ծրար մը նետել Սուլթանի կառքին մէջ, եւ որ կ'իյնայ ճիշդ արքային ոտքերուն ներքեւ: Երեւակայեցէք Խալիֆայի խռովութիւնն ու սարսուռը. քանի մը վայրկեան սուլթանը դատաւարանական վերջին ժամու պահերը կ'սպրի ի տես ծրարին, սպասելով ընդհուպ պայթումի մը: Քաջարի հետեւորդները կայծակի արագութեամբ՝ ամէն վտանգ աչքերնին առած՝ ծրարը կառքէն զուրկ կը հանեն: Ան կը պարունակէր կարմիր մանկիկ մը, առջուկ շորերով խանձարուրուած, որուն վրայ զնդատեղով փակցուած թղթիկ մը կար, յարգակից աղերսաւոր մը: Բաղմանդամ զաւակներու տէր, ազքատ հայր մը իր վերջին զաւակը կերակրելու անկարողութեան մէջ դանուկով, անոր բախտը կը յանձնէր զորոյսպէս Սուլթանի մարդասիրական բարեպաշտութեան: Համիտ, թէեւ խռոված ու սարսափահար, սակայն փորձանքէ մը ափան ազատած ըլլալուն, խնդրանքը սիրաշօթար կ'ընդունի եւ մանուկը կը մեծնայ Երլարդ, արքունի դանձի ծախքով...:

Վերջին տարիներուն, նախկին աստիճանադէպ Նազըմ փաշայի խորհուրդին վրայ, Համիտ սիրով փոխեց Թափ Գափուի ուխտադնացութեան ուղին: Երբորդէն Տօլմապօշէ իջնելով, իր անձնական նախնի «Էշրեֆիէ»-ի վրայ նստած կու գար մինչեւ Սարայ Պուրնու. հոն ցամաք ելլելով՝ իրեն համար պատրաստուած կառքն առնելով՝ կը յառաջանար դէպի Թափ Գափուի կայսերական դուռը, եւ կանգ կ'առնէր Պաղը Սաատէթ՝ «Երջանկութեան դրան» առջեւ. հոս փար իջնելով կը մտնէր մզկիթ: Իրեն կը հետեւէին բարձրաստիճան անձնասրտութիւններ, մեծամեծներ, եւ արարողութիւնը կը սկսէր ընդարձակ սրահին մէջ, ուր հրանուտ խնկարաններէն անուշահոտութիւն մը վեր կը բարձրանար: Խալիֆան վեր կ'առնէր չքեղ շալ մը, որ կը ծածկէր Մարդարէի վերարկուն: Այս միջոցին երգիչք նուիրական տաղեր կ'երգէին եւ ընթերցողք Գուրանէն հատուածներ կը կարդային:

Իր մէկ ազդանշանին վրայ, Շէյխ իւլ Իսլամ, մեծ մէղիւր եւ միւս բարձրաստիճան փաշաներ կարգաւ իրարօք կը յաջորդէին եւ կանգ կ'առնէին երկուդանութեամբ Խալիֆային առջեւ: Իւրաքանչիւրը կը ստանար Մարդարէի ներկայացուցչի ձեռքէն՝ մետաքսեայ թաշկինակ մը, որուն վրայ դրուած կ'ըլլար արարական նախնուն գիրերով Գուրանէն տուն մը: Այս կտուր սուրբ կը համարուէր՝ նշխարին հղած ըլլալուն համար. մեծ պատիւ մըն էր ստացողներուն, որոնք կը պահէին իրր նուիրական յիշատակ: Ասրա կու գային արքունի իշխաններ, պաշտպաններ, Մայր սուլթանը, իշխանուհիներ եւ պալատի տիկիներ, որոնք Փատիլահէն շատ տուաջ արդէն տեղ գրաւած կ'ըլլային սրահին մէջ, եւ արարողութիւնը կը շարունակուէր մեծ հանդիսու-

թեամբ: Այս արարողութեան ընթացքին խի Համիտի դէմքը անձկութիւն մը կը ցուցնէր. իր աչքերը չէին դադարէր չորս գին գիտելէ՝ զաւադրութեան մը վախէն(*):

Արարողութեանց տարախն կ'առանձնանար Պաղտատ քէօշկ կոչուած տաղաւարը, ուր գրամական նուէրներ կը բաժնէր իր անձնապահ զօրքին: Իրիկնամուտին, երբ թնդանօթի 21 հարուածները՝ լալոր հաւատացեալներու կը ծանուցանէին որ Ռամադանի 15-րդ օրը վերջացած է, Սուլթանը «Իֆթար» կ'ընէր, ընթրիք մը, որ վերջ կը դնէր օրուան ծոմապահութեան:

Երեկոյեան գէշի երբորդ վերադարձր տարրեր ճամբով կ'ըլլար: Դէպի իր բանտը այս վերադարձը՝ անփոխ միթարանք մը ունէր. կը մտածէր թէ իր սոճեւը դեռ հանդարտ տարի մը ունի, վերսկսելու համար կրկին սոյն մարտիրոսութիւնը: Վերադարձի թափօրը աւելի սրբութեայ եւ աւելի ազմկալից կ'ըլլար. բոլորն ալ «Իֆթար» բրած եւ կազմուրուած էին Սուլթանի դանձէն. պալատի ներքինիներ, փաշաներ՝ զոյգած ոսկեհիւս եւ արծաթահիւս համազգեստներով, ամէն կարգի զինուորական սուպանին ու պալատականներ՝ կուրծքերնին զարդարուած շողշողուն շքանշաններով, հեծեալ զինուորականներ իրարու կը յաջորդէին: Զիւրու եւ կառքերու ճոխ կազմումը զբաւիչ տեսարան մը կը պատկերացնէր մայրաքաղաքի պողոտաներուն մէջ: Բոլորին դէմքերը ուրախութեան արտայայտութիւն մը ունէին, բացի Սուլթանին դէմքէն, որ կարծես բացառիկ հակասութիւն մը կը կազմէր: Համիտ շարունակաբար կասկածոտ ակնարկներ կը նետէր աջ ու ձախ, փախի մղձաւանջը իր դէմքին կու տար տխուր երեսօթ մը, նսեմացնելով արյաշափայլ գլուխը...:

Սուլթանին ներկայութիւնը ստիպողական էր նաեւ ուրիշ կրօնական արարողութեան մը առթիւ. եւ այդ էր ամէն Ուրբաթ Սեյամլիզի հանդիսութիւնը: Առաջ այս արարողութիւնը կ'ըլլար Պէշիկ Թաշի մզկիթը, ոչ շատ հեռու Տօլմապօշէի պալատէն: Սակայն Համիտ Երլարդ հաստատուէր ետք, ամէն Ուրբաթ ամբօրի հետ չփռւմ՝ անհնայէ խոյս տալու համար եւ այս ճամբորդութեան անպատահութիւններն ալ բառնալու գիտումով, կառուցանել տուաւ մզկիթ մը Երլարդի անմիջական շրջանակին մէջ(**): Այս մզկիթը

(*) Պատմութեան գիտէր որ Մարգարէի մահէն քառորդ դար ետք՝ մէկէ աւելի խալիֆաներ սպաննուած էին իրենց պալատին, նոյնիսկ մզկիթին մէջ: Այլն, չորրորդ խալիֆա Մարգարէի փեսայ եւ Խոքորօր որդին, սպաննուեցաւ Գուֆա, մզկիթի մը մէջ:

(**) Հին ժամանակներէ ի վեր, սովորութեան կարգ անցած էր որ Սուլթան մը չի կրնար մզկիթ մը կառուցանել տալ եթէ քրիստոնեայ պետութեան վրայ յաղթանակ մը չէ տարած: Համիտ Յոյներու վրայ տարած դիւրին յաղթանակով, եթէ յաղթանակ ընդունիմք գայն, ըստ աւանդութեան իրաւունք ունեցած պիտի ըլլար մզկիթ մը կառուցանել տալու: Տարականոն սովորութիւն մըն է այս եւս. շատ մը մայր սուլթաններ իրենց կամ իրենց գաւաակներու անունին շինել տուած են շատ մը մզկիթներ: Սուլթան Մէհմետի մայրը, կարճեցեալ Խալուիլիմ, Պէսմա-Պասմանեան, եկեղեցի կառուցանել տալու անկարելիութեան առջեւ, շինել տուած է Տօլմապօշէի իմ պալատի մզկիթը...:

իր անուշիկով կոչուեցաւ Համիրտի մղկիթ: Այս գեղեցկակերտ մղկիթին ճարտարապետը՝ հայ մը եղած է, Տիգրան Սալֆէ, ինչպէս Թուրքիոյ ամենանշանաւոր մղկիթներու ճարտարապետներէն՝ Սինան: Համիրտի մղկիթին սիրունութիւնն անժխտելի է. գծուար է անկէ աւելի վայելչապէս քան մը երազել: Այս քարաշէն ու գեղեցկահիւս ձերմակ կառոյցը, որ ձեռնդործ բանուածքներով եւ օղակին թեթեւութեամբ սրածայր մինարէով օժտուած է, կրնանք ըսել որ կայսրութեան ձգած միակ ժառանգն է: Մղկիթին առջեւը կը տարածուի ընդարձակ դաւիթ մը թանձր աւազով ծածկուած եւ շրջապատուած ոսկեղօծ երկաթացանկով մը, որ կոթնած է պալատի պատին, որուն դէմ դիմաց կառուցուած են երկու ճաշակաւոր տաղաւարներ, յատկացուած միմիայն սուլթաններէն: Հասարակութեան մը, ուրիշ կարելի է գիտել հանդիսութիւնը:

Սերամլըղի արարողութիւնը մայրաքաղաքի բնակչութեան եւ ի մասնաւորի օտարներու համար աշխարհիկ հանդիսութիւն մը կը ներկայացնէր եւ չափազանց պահածապահ էր. ան կը պատկերացնէր օսմանեան արքունիքը իր վառաւորութեան մէջ: Կարծէ մէջ բերել Սերամլըղի արարողութեան ներկայ տեղանտեսի մը նկարագրականը.—

«Առաւօտեան ժամը 11-ին զինուորական նուազախումբերով Երլտըղ կը ժամանէին հեծեալ եւ հետեակ վաշտեր, զինուորական դամարտակներ մայրաքաղաքի գանապան կեդրոնական սրդոտաներէն եւ տեղ կը դրաւին գեղազարդ մղկիթին շուրջը: Ասոնց կը յաջորդէր արքային աւագանացի այլընտիր դամարտակը, որ հռչակ հանած էր իրր անապարմ գունդ: Ապա կու գար Արիօկեան Տրիպոլսոյ Զոտովներու հիւսիսէն ջոկատը՝ իր միջնահասակ եւ միահասակ, թիսպոյն եւ կրակոտ աշքերով զինուորներով: Ասոնք կ'արժանանային օտարներու ուշադրութեան: Իրենց վայելուչ համադրեցումները, կապոյտ շապիկ, շրջեցրուած կարմիրով, յայն կարմիր տափառ, կանանչ թիւրպան, ձերմակ հեակ եւ թատերական քաղցածքներն ներկաներէն կը խլէր աղչեցուցիչ դմայրանքի ձիւներ...: Շոփային հետեւագործի գունդեր, թնդանօթաձիգ դամարտակներ, երկու վաշտ այրուծի, զրօշակները պարզուած, զէնք ուսին եւ թուրը սրտեանէն հանուած: Երբ բոլոր դօրախումբերը իրենց յատկացուած տեղերը կը դրաւեն, տեսարանը շատ աւելի սղեւորութիւն կը ստանայ. մեծ թիւով կառքերու տողանցքն է որ կը սկսի, առաջնորդուած պապուն եւ շրջուցիչ համադրեցումներով հանդերձուած բարապաններով եւ թիկնապահներու շքախումբերով: Այս կառքերը կը բերեն մայրաքաղաքի օտարադղ գաղութը, որոնք իրենց արուած մուտքի արտօնագիրները ցուցնելով տեղ կը դրաւեն առաջին տաղաւարին մէջ: Իսկ գեսապաններ եւ հիւպատոսներ, ինչպէս նաեւ օտար բարձրաստիճան հիւրեր, որոնք իրր զրօսաշրջիկ Պոլիս կը գտնուէին, կը գետեղուէին երկրորդ տաղաւարի հիւսքանչ սրահին մէջ: Երկու տաղաւարներու մէջն ալ սպրդած կ'ըլլային Համիրտի «բարի հրեշտակները», զինուորական, քաղաքային կամ այլ ծրար տեալ հաղուսաներով. բաղմալեղու լրտեսները իրենց պարտականութեան գլուխ էին. վա՛յ անոր որ լուսանկարչական գործիք մը պահած է եւ դայն

կ'ուղղէ թաղաւորական թափօրին վրայ՝ փորձելով դայն լուսանկարել. այդ օտարականը չի տեսներ արարողութեան վերջը. ձերբակալուելով կ'ենթարկուի խիստ հարցաքննութեան: Համիրտ, հաւատարիմ ծառայ Գուրանի եւ պահապան մահմետական օրէնքի, արդիւրած էր միւսլիմի մը դիմագիծին արտատպումը, թէեւ ինք քանիցս լուսանկարուած էր, սակայն միշտ խնամքով իր մօտ վար դրուած էին քլիշէն ու փորձերը: Համիրտ անսեղի նախապաշարում մը ունէր լուսանկարի համար: Մինչդեռ երբ մեծն Մոհամմէտ Պոլիսը կը դրաւ, իր կենդանադիրը նկարել կու տայ վեհնտիկցի նշանաւոր նկարիչ Պելլինի: Զեռարի Գուրաններ վաղուց պատկերադարձուած էին մարդարէին պատկերով: Բ. Սահմանադրութենէն ետք, Համիրտ լուսանկարը ժողովրդական դարձաւ. ամէն տեղ կը տեսնուէր, նոյնիսկ թաշկինակներու վրայ... ինչ որ արդիւրեցաւ:

Երբ ժամացոյցը տասնութ էրուկէս կը հնչէ, պահակ սպաներ վերջին անգամ մը կը քննեն զինուորներու կացքը: Վաշտերու ետեւ համախմբուած սմբախը ամէն վայրկեան աւելի հոծ կը դառնայ. այս բաղմութիւնը կազմուած կ'ըլլար քօղարկուած ոսմիկ թրքուհիներէ, որոնց գոյգոյն քօղերը՝ զուարթ կերպարանք մը կու տային հանգէսին: Յանկարծ վայրարարոյ ներքինները դաւիթէն գէպի մղկիթ կը յառաջանան սեւ սթամպոլիներ հաղած. անոնցմէ ոմանք կը կրեն պալուսակներ, որոնք մանրօք դրամ կը սրարունակեն, յետ արարողութեան Սուլթանին կողմէ բաշխուելու ամբոխին:

1900-ին Իտալիոյ Հոմպէրթ Ա. թաղաւորին սպանութենէն եւ Փարիզ Պարսկաստանի Շահնշահի անձին վրայ վիժած մահափորձէն ետք, Սպանիոյ մէջ անխնայանկաններու կողմէ պատրաստուած ցանկ մը գտնուած էր. իրենց կողմէ մահուան դատապարտուած դահաւաններու շարքին, Հուպերթի անունէն անմիջապէս ետք, Համիրտ անունը արձանագրուած էր իրր իրենց երրորդ զօճը: Սուլթանը ահաբեկած, մայրաքաղաքի բոլոր գեսապանատունները շրջարեւանները զրկել տուաւ, տեղեկացնելով թէ՛ ասկէ ետք ոչ մէկ օտարահալատակ պիտի չընդունուի Սերամլըղի արարողութեան, եթէ չունենայ իր երկրի հիւսապտօն ստորադրուած յանձնարարական մը:

Նշմարելի է որ սեւամորթ մը ախէլի մը վրայ կը տանի հոգաթափ մը, որ մարդարէի ներկայացուցիչը մղկիթ չմտած պիտի հագնի: Ասոնց կը յաջորդէ բաղմաթիւ ծառաներով շրջապատուած հսկայ սեւամորթ մը, շատ աւելի ժանտատեսիլ քան նախորդները. ան օրօքուելով կ'անցնի դաւիթը. սա՛ կայսերական հարէմի մեծ ներքինին է, որ կը կրէ «Տար-իւս-Սաատէթ-իւս-Շէրիֆէ-Աղասը» («Պահապան՝ Երջանկութեան Դռներու») տիտղոսը: Այս բարձրաստիճան պաշտօնեային թաքուն աղդեցութիւնը անհաւատալիօրէն մեծ էր նախորդ տարիներուն: Ան տեղեակ էր Սէրաքի բոլոր դէպքերուն, վկայ՝ ոճիւրներուն եւ Սուլթանին գաղտնի շուայտութեանց. էր նաեւ անոր խորհրդականը: Իր իշխանութիւնը կշիռք ունէր նոյնիսկ Բարձրագոյն Դրան արտաքին քաղաքականութեան վրայ: Համիրտ օրով այս մեծ ներքինին ոչինչ կը ներկայացնէր. ան շատ բան կորսնցուցած էր իր նախկին աղղեցութենէն. սակայն եւ այնպէս իր պաշտօնը կատարած մնաց Սուլթանի անձին, եւ դեռ

չառ կարեւոր անձնաւորութիւն մը կը նկատուի:

Մեծ հանդիսութեանց օրերուն, այսինքն՝ երբ օտար թաղաւոր մը կամ իշխան մը ներկայ էր Սելամլըղի արարողութեան, հարէմի շնորհալի տիկիններու ներկայութիւնը տարրեր հրապոյր մը կ'աւելցնէր հանդէսին: Տասնեակ մը հիասքանչ կոսքերու մէջ բազմած, քողարկեալ զիմալիճերով վալիի սուլթան, իշխանուհիներ, գառններ եւ իրենց ընկերացող հոյժ մը մեծ տիկիներ զանազօրէն կ'անցնին, առջեւին ունենալով ներքիններ եւ համազգեստ հագած վաղարկներու խումբ մը. կանանց թափօրի անցքին զօրահանգեր բարեւի կը կենային, երբ թափօրը ոսկեգօծ երկաթէ պատը անցնելով գալիթ կը մտնէր, կոսքերէն ձիւրը անմիջապէս կ'արձակուէին, եւ հանումները խորտակի ստուերներու նման գէշի մզկիթ կ'ուղղուէին:

Տիկնանց թափօրին կը յաջորդէին արքայածինները, որոնք առանձին-առանձին կը ներկայանային, հեծած ձիւրու վրայ, շողշողուն համազգեստներով, ոսկեհագ կուրծքերով եւ շքանշաններով, ընկերակցութեամբ իրենց սպայակոյտին եւ այլ ծառաներու, եւ տեղ կը բռնէին մեծ տաղաւարին առաջը: Զուարճալի էր զիտէր գետտի իշխանները զօրաւարի կամ ծովա-կալի համազգեստներով, իրենք իրենց զինուորականի ձեւեր տալով...:

Կանցնի քանի մը վայրկեան ետ. ո՛չ մէկ չլուկ, ո՛չ մէկ շնչառութիւն. կէսօրուան արեւը իր ճառագայթները կ'արձակէ ոսկեգօծ համազգեստներու եւ փայլուն գէնքերու վրայ, որոնք կը շլայնեն աչքերը: Յանկարծ «կէտիլ մէմուրը», արքայական թափօրի առաջնորդ Հաճի Մահմուտ Լֆէնտին կու տայ ազդանշան մը. ինչ որ կը նշանակէր ամէն ինչ սրտառատ է. կրնաք քալել: Մինարէներու բարձունքներու վրայ միւլղլիներ մութ ստուերը կ'աւելցնուի, որ սղարակին ձայն մը արձակելով հաւատացեալները ազօթքի կը հրաւիրէ: Ծիւղ այդ պահուն շփոթ ժխտով մը սլալատին գուռը կը բացուի, ուրիշ դուրս կը հասի ոսկեգօծ փաշաներու գետակ մը՝ փքուռոյց կուրծքերով՝ Մեծ Եսարքու, բոլոր նախարար-փաշաներ հանդերձ զօրականօք. եւ ահա Խալիֆան, որուն կառքին կ'ընկերակցի իր արքունին: Յանկարծ շողշողուն սուրերու եւ սալներու շառաչումին ընդմէջէն փեր կը բարձրանայ սոսկալի ազադակ մը երկու անգամ կրկնուելով. «Փատիլահըմ չոդ եաշա». ազադակը կը խեղդէ Համիտիկ երաժշտախումբին երաժշտական դորձիքներու ձայնը:

Համիտ կը կրէ հետեւակապօրքի հաղուստին նմանոց համազգեստ մը, վերարկունին տակը երկաթապատ ներքնահագուստ շապիկ մը սղինձէ կոճակներով: Ան, այսպէս՝ ինքզինքը շատ աւելի ապահովութեան մէջ կը զգայ. իր դէմքը սոսկումի արատաւայտութիւն չունի: Տաղաւարներու բազմութեան յարգալից ցուցմունքին ի սրտատխտան՝ սիրալիւ ակնարկով մը ձեռքով կը իարեւէ: Հանդիսականներուն հաճելի ըլլալու փափաք մը ունի, ցուցնելու թէ՛ օտարներուն եւ թէ՛ իր հպատակներուն, որ շատ առողջ միճակ մը ունի, ինչ որ միշտ իր զլխաւոր եւ մնայուն մտադրադումներէն մին կ'ըլլար: Արքունի տան ետեւէն կու գան կրկին հսկայ ներքիններ, ախոռապետ եւ սեղանախարդարներ, բոնած դասիւն արարական հիասքանչ ձիւրու սանձերէն.

ձիւր՝ ձօխբէն զարդարուած եւ ասղաղինուած: Այս զեղափայլ թափօրը դաւիթէն անցնելով, Համիտիկ քայլերդի ցնծականութեւ ձայնին ներքեւ կանդկ'անէ մզկիթի մուտքին: Խալիֆան կառքէն վար իջնելով կը բարձրանայ մզկիթի աստիճաններէն, որոնց բարձունքին անգամ մը եւս կը բարեւէ բազմութիւնը եւ մուտք կը դորձէ կրօնական շէնքը: Շէյխ-խլի-խլամ, իւլէմաներ, մոլլաներ եւ իմամներ, զինականներու ամբողջ զօրը զինք զիմաւորելու կու գան. բայց Սուլթանը չեմին վրայ կանդնած է եւ չի կրնար յառաջանալ մինչեւ որ «խառէմէ» մը(*), ստորագոյս ռամիկ դասակարգի սպա-սաւոր մը, զէպի արքան սղղուի: Խառէմէն մատները մարդարէի մը նման գէպի երկինք բարձրացնելով, զինք կ'առաջնորդէ մզկիթին ներսը, կրկնելով հետեւեալ աւանդական, բայց շատ խորիմաստ նախադասութիւնը. «Փատիլահ, մի՛ յոխորտար. յիշէ՛ միշտ որ քեզմէ մեծ Ալլահ մը կայ»: Խօսքէ՛ր մարդարէարարաւ, քամիէն տարուած...:

Մզկիթին խորքը, Համիտ իրեն վերապահուած տեղը զբաւելով — անտեսանելի — ներկայ կ'ըլլայ արարողութեան. սակայն չի մասնակցի աղօթքներուն, չի ծնրադրեր եւ ձակարար գետին չի գպիր...: Հաւատացեալներու առաջնորդը, մահմետականներու Խալիֆան, կրօնքի հանդէպ ջերմե-ռանդ բարեպաշտութիւն երբեք չէ ունեցած. անխօսք էր օրուան 5 նամազները կատարելու մէջ. ռամազանի պահքը երբեք չէ յարկած. ծխնելոյցի նման միշտ կը ծխէր. վերջապէս հանրակատար Սուլթան մըն էր, հաւատացեալներու յետինը: Բարի վարքերը Համիտի համար չէին ստեղծուած: Փոխանակ նամազ մը բնելու, կը դրաղի անհաւատի մը նման, մահմետականներու այս առաջնորդը, Աստուծոյ տան մէջ, հրահանգներ տալու հանդիսութեան վերաբերեալ: Երբ իմամը Գուրանի հոգեւունչ տաղերը կը կարդայ, ինք աչք մը կը նետէ այն ցանկին վրայ, ուր հրաւիրեալներու անունները արձանագրուած են եւ կը շտապէ փոխանցել իր կայսերական գործադրութեամբ մաղթանքներն ու բարեւները հիւրերու կարեւորագոյններուն՝ իր սենեկապետներուն միջոցաւ:

Կրօնական արարողութեան վերջաւորութեան, երկու հողինոց կառք մը սպիտակ ձիւրով լծուած, կանդ կ'առնէ մզկիթի դրան առջեւ, այս երկրորդ անգամ մարդ սլալատի փառիչակ Փատիլահի գէպի սլալատ վերադարձին: Ընդհանրապէս մինակը կը նստի եւ ինքը կը վարէ կառքը. հաղիւ մատները երասանին հարած՝ դատրին ձիւրը կը վաղեն, կառքը կը սուրայ ընդոտ դնացքով: Իր ետեւէն շողջորթներու մահմալ մը, զօրաւարներ, փաշաներ, պէյեր, շէյխեր եւ ներքիններ թափ կ'առնեն կառքին հետեւելու, ռմանք հետիտեւ, ռմանք ձիւրով, զիրար հրմշակելով, ձիւնութեամբ եւ խորամանկութեամբ զիրար զերազանցելով կը փարձեն հետեւի կառքին. այս խօլ վաղքին մէջ կը ջանան իրենց անձին վրայ հրաւիրել կարմեծար երկրպագութիւններով Փատիլահին ուշադրութիւնը: Մինչ Սուլթանը անտարրեր եւ

(*) Այս «խառէմէ»ն կը կոչուէր «մուծիլ»:

անայլայլ կը շարունակէ իր կարճատեւ ուղին դէպի պալատ»^(*) :

Ահաւասիկ հակիրճ նկարագրական մը Սելամլըպի հոչակ հանած հանդիսութեան, ուր, ինչպէս ըսինք, օտարներու աչքը չլացնելու համար ոչինչ անտեսուած էր : Այս թատերադուրիները սարքուած էր պարզապէս ցուցադրելու Սուլթանին եւ իր կայսրութեան պերճութիւնը, անձնապահ զօրագունդի մաքուր հաղուածքը, եւ կարծել պիտի տար օտարներուն որ օսման. բանակի զինուորները յար եւ նման էին անոնց : Մեզի համար բաղդատութիւնը հեշտ էր, երբ ակնհայտ եւ իրաւունք զատուներու մէջ ցնցատիապատ զինուորներու, կարկանդակաւ հաղուածներով եւ ծակ կօշիկներով զաւթիւթիկներու. ամէն ինչ եւ ամէն բան երկրին մէջ համապատասխան նոյն հակոտնեայ երեւոյթներուն : Աւելցնենք որ վերջին տարիներուն Սելամլըպի արարողութիւնը կորսնցուցած էր իր կրօնա-հասարակաց նկարագիրը եւ առած աւելի աչ-խարհիկ հանդէսի երեւոյթ :

Սուլթանը սրալատ հասնելուն, քիչ մը հանդիսաւ ընելէն ետք կը հաճի ընդունիլ զեստրանական մարմինը եւ անմիջապէս յետոյ՝ մատառնջ՝ կրկին կը սուղուի լրտեսներու ղեկուցումներու ընթերցման մէջ : Այդ օր առատ կ'ըլլար լրտեսներու հունձքը...

Տանք կարգ մը իրական դէպքերու պատմութիւններ, քաղուած տարբեր հեղինակներէ, իր վախճանութեան եւ չափազանցեալ կատարածոտ նկարագրի վերագրուած, որոնք ծիծաղելի դարձուցած են զինք յաշտ ամենուն. —

Թոյի Գափուի արարողութեան առթիւ ձեռք առնուած խիստ միջոցներէն մին արձագանդ դատած էր արտասահման : Անգլիական «Թայմզ» թերթի Պոլսոյ թղթակիցը այդ առթիւ նուիրած է հետեւեալ յօդուածը.

«Նկատելով որ քրդատ տը փոթաւ պայթուցիկ յատկութիւններ ունի, քանի մը տարի առաջ այս նիւթին Տաճկաստան մուտքն արդիւնեցաւ : Բայց եւ այնպէս զեղապործներու արտօնուեցաւ, բժշկական անհրաժեշտ պէտքերու համար փոքր քանակութեամբ ապսպրանքներ կատարել : Այս քանակը՝ այնքան ճիշդ ու ճիշդ սահմանուեցաւ որ դայն դնողի մը կողմէ պայթուցիկ մը չինելու անբաւարար էր : Սակայն նկատելով որ այս մթերքը, որ Պոլսոյ 230 զեղարաններուն մէջ կը պահուէր, կրնար արքայաստանի մը կողմէ պահուիլ եւ Սուլթանի գէմ մահափորձ մը սարքելու բաւարար ըլլալ : «Խրք-խաչի Շէրիֆ» ասոնկատարութեան նախորդ օրը, պաշտօն յանձնուեցաւ օստիկաններուն, որպէսզի այցելեն զեղարանները եւ քննեն դարակները, որ կը պարունակէին քրդատ տը փոթաս եւ կնքեն բոլոր չիչերը : Արձակուած

(*) Մզկիթէն ելած պահուն, այս երապարակի վրայ է որ պայթեցաւ, աւաղ, քանի մը վայրկեան առաջ, Գաշնակցական կուսակցութեան պատրաստած մահափորձին ռումբը, որ ծանօթ է «Երլըպի պոմպա» անունով, որու վրայ պիտի անդրադառնանք :

Պալատ հասնելուն, կ'ընդունէր օտար հիւրերը, որոնց համար պատրաստուած կ'ըլլար ճոխ պիւֆէ մը զսնագոյն համադամներով, օշարակներով : Անոնք, մեկնելէ ստաց, կը ստանային պզտիկ ծրարներ, ամուշեղէն, լոգում, սիկարէթ պարունակող : Հիւրերը Եւրոպա վերադառնալուն՝ զովասանքով պիտի արտայայտուէին փառիշտի հիւրասիրութեան վրայ :

հրամանը կը շեշտէր թէ՛ բոլոր խուզարկութիւնները ամէն տեղ նոյն ժամուն եւ յեղակարծ արագութեամբ պէտք էին կատարուիլ, որպէսզի անաստողներ եւ ըմբոստներ ժամանակ չունենան դանդաղ պահելու : աչսպէսով վարստեցաւ ն. Վսեմութեան ահարկու մղձաւանջը Թոյի Գափուի առթիւ :

Կ'ենթադրենք որ անգլիացի ընթերցողներ բաւական դուրսնացած պէտք է ըլլան կարդալով «Թայմզ»ի թղթակցին յօդուածը :

Օրմանեան սրբազանի «Ազդարարութեամբ» երկէն կը քաղենք հետեւեալ ծիծաղաշարժ դրուագները, որոնք աւելորդութիւն ունին Հայերու հետ.

1 — «Սուլթանութիւն էր մանկապարտէզի պղտիկներուն պոչնոցին վրայ մանկապարտէզի անուան երկու սկզբնատուները նշանակել : Խորէնեան մանկապարտէզի պղտիկներուն կարմիր պոչնոցին վրայ Խ. Մ. տառերը նշանակուած էին : Քաւ անձեր կառավարութեան կը թերադրեն որ այս երկու տառերը կը նշանակէին «Խեղճ Մանուկ», սրով կառավարութեան գէմ ցոյց մըն էր կոտորածի յիշատակները վերանորոգելու» :

Օրմանեան սրբազան կը պարտաւորուի զրաւոր ու բերանացի շատ մը բացատրութիւններ տալ, համոզելու համար որ՝ անհիմն քսութիւն է եւ Խ. Մ. զիրերը մի միայն վարժարանի անունին նշանակին են :

2 — «Ուրիշ անգամ պատրիարքին հրաման կը հասնի որ, հայ օրիորդներուն եւ մանկամարդ կիներուն արդիւն կարմիր բաճկոնակ գործածել. իրր թէ կարմիրը յեղափոխութեան նշանակ է, եւ դայն գործածելը յեղափոխութիւն ցուցադրել է» : Ո՛վ տարաշէկ դայն, որքան խմբատանքներ կը դարձուին քու անուանդ շուրջ :

Այս անգամ ալ նոր աշխատութիւն, երթեւեկ ու բացատրութիւն հարկ կ'ըլլայ կարենալ հասկցնելու համար թէ՛ կարմիրը տարուցն նորաձեւութեանց հետեւանք է եւ տոտնց հեղինակները Հայերը չեն, այլ Փարիզի զործարանները, եւ Հայերը ստիպուած են գործածել դատմանին :

3 — Ուրիշ անգամ մը ազդարարութիւն կը տրուի Փաթրիք Լֆէնտին թէ արտասահմանէն եկած յեղափոխականներ մայրաքաղաքին մէջ կը չըջին եւ կեղեցական տարազին ներքեւ : Այս անգամ ալ հարկ կ'ըլլայ Օրմանեանին ուժգնապէս պնդել, թէ բոլոր եկեղեցական տարազ կրողները՝ անունով եւ գէմքով ծանօթ են Պատրիարքարանին եւ թէ անձանթ մտացած եկեղեցական տարազ կրող անձ չկայ քաղաքին մէջ. եթէ ոտականութիւնը կը ճանչնայ, թող մատնանիլ ընէ. ինքը կը քննէ եւ կը ստուգէ...

4 — Եկեղեցական երկեցողութեան մէջ եռաձայնի տրուած քաջալուրութիւնը ուրիշ քսուներու առթիւ կ'ընծայէ տեղեկաւորել որ Օրմանեան եկեղեցիները թատրոնի փոխարկած է. եւ այս առթիւ համախմբումներ կը պատրաստէ : Պատրիարքը բաւական կը յօդին արքունիքը համոզելու որ, եկեղեցական պաշտամունք երկեցողութեամբ կը կատարուին. եղածը երկեցողութեան կանոնաւորութիւնն է եւ ժողովուրդին համախմբումն ամենէն անվնաս, մանաւանդ թէ օգտակար : Իսկ եթէ անհաճոյ կ'երեւի կառավարութեան, թող հրամայուի եւ ժողովուրդը զինեալներու եւ սրճարաններու կը վերածէ եկեղեցիները...

5 — Ուրիշ անգամ մը կալսերական թիկնապահներով արքունիք կը հրաւիրուէին, ուր իրեն կը հաղորդուէ թէ 1000 հայ յեղափոխականներ, Կիպրոսի մէջ զինուած, կը սպասեն Կիլիկիա անցնելու. պատրիարքէն կը պահանջուի արդիւնէ անոնց արշաւանքը: Պատրիարքը կը ժպտի, և երբ առաջարկը կը կրկնուի, ան կը պատասխանէ թէ Կիպրոսէն Կիլիկիա ծովով անցնել պէտք է. ուստի իր տորմիզը պիտի զրկէ արդիւնէ համար հրոսախուժքին անցքը: Վերջապէս կը յայտարարէ որ, եթէ ստոյգ է, արդիւնը կառավարութեան գործն է և ոչ թէ իր... Այդ գրոյցն անհիմն է և թէ այդպիսի գործի մը բնաւ հաւանականութիւն չկայ. այս յայտարարութեամբ Սուլթանը կը դռնակէ:

6 — Օր մը յանկարծ բոլոր գրաստանները Պատրիարքարան կը դիմեն և կը յայտարարեն որ բոլոր ժամագիրքերը գրաքննութեան կողմէ գրաւուած ու կնիքի ներքեւ առնուած են, զիրքերուն ճախար «Հայաստանեայց» բառը գտնուելուն համար: Պատրիարքը գործը վրան կ'առնէ և իսկոյն արքունիք կը փութայ յայտարարելու թէ՝ մտադրած է եկեղեցիները փակել, վասնզի նոր իմացեր է որ աշխարհ գարեղէն ի վեր եկեղեցիներու մէջ գործածուած ազօթագիրքերը միասակար են եղեր. մինչ պաշտօնեայք առանց ժամագիրքի ալ դոյ կ'ըսեն. ուրեմն՝ գարմանը արմատաքի բնելու համար՝ եկեղեցիները փակել հարկ կը տեսնէ: Գրաքննութեան ճախար այս քայլը Սուլթանն ալ գիտէ կը թողու, և իսկոյն հրաման կը տրուի որ կնիք և արդեւ վերցունեն և միջադէպը փակուի: «Հայաստանեայց» բառին կիրարկութիւնը ուրիշ առիթով ալ նախարարութեան և Պատրիարքարանի միջեւ երկար գրութեանց առիթ կ'ընծայէ, պատրիարքական կոնդակի մը մէջ գործածուած ըլլալուն առիթով: Նախարարութիւնը «Հայաստանեայց» և «Հայոց» բառերուն տարբերութեան կը մտնէ, առաջինը՝ աշխարհադրական, իսկ երկրորդը՝ ազգարանական ցուցնելով. մինչ Օրմանեան նոյնանշանակ ըլլալը կը պնդէ ու վերջապէս հայերէն բառերուն իմաստը նախարարներէն սորվելու պէտք չունենալն յայտարարելով՝ խնդիրը կը վերջացնէ...:

7 — Անգամ մը զինով մը ձերբակալուելով գրաքննէն Հայոց պատմութեան ձեռագիր թերթ մը կ'ելլէ, և փնտռուելով ծագումը՝ իր պատիկ տղուն գպրոցէն բերած ըլլալը կ'իմացուի: Օրմանեան անձամբ առաջ կ'անցնի, վարժարանաց կարգադրոյն ու պատասխանատուն ինքն ըլլալը կը յայտնէ և վարժուհիին տեղը զինքը դառնելու հարկը կը ցուցնէ: Գործը կ'երկարի փոխադարձ պնդումներու վրայ, մինչեւ որ կալսերական հրամանով խնդիրը կը փակուի և գատաւատանը անհետեւանք կը մնայ. իսկ Օրմանեան վարժապետներու և վարժուհիներու երկիւղը փարտաւելու համար չըջարեականով մը կը հրամայէ Հայոց պատմութիւնը գտնել չընել Հայ Եկեղեցւոյ անանք գործածելով...:

8 — Պետական գրաքննիչներէն մէկը, գծախտարար ուրացող հայ վարդապետ մը, «Հայր Մեր»ին մէջէն «Եկեղեցի արքայութիւն ք» բառերը կը ջնջէ, իբր թէ Հայերը ազգային թաղաւորութիւն ունենալ կը ձգտին: Բաբերախառար հայերէնագէտ թուրք գրաքննիչ մը պատրիարքին օգնութեան

կը հասնի՝ յայտարարելով թէ քրիստոնէից տիեզերական աղօթքն է և օսմանեան կառավարութիւնը ծիծաղելի կը դառնայ այս տեսակ քրոչումով մը...:

9 — Օրմանեան աշխարհիկ լեզուն կանոնադրելու փափաքով, արդի հայերէնի բառարան և քերականութիւնը պատրաստելու համար յանձնաժողով մը կը կազմէ, ամէն գաւանդութիւններէ գրադէտ հայ անգամներով, և յատուկ հրահանգ և ուղեցոյց ալ յօրինելով: Այս անգամ ալ սովորական քսուներ կը հասնին և կ'ըսեն՝ Համահայկական մարմին մըն է կազմուածը՝ ազգայնական տեսակէտով, և Օրմանեանի կ'ազդարարուի ևս կենալ այդ խորհուրդէն՝ բառարանն ու քերականութիւնը Պատրիարքական պաշտօնի վրայ գտնուողին գործը չըլլալուն պատճառանքով: Թէև Օրմանեան կը պատասխանէ թէ իրեն պէս ուսուցչութեանէ եկող պատրիարքի մը գործն է իր ձեռնարկը, սակայն անգամակցութեան հրաւիրեալները կասկածով ևս կը բաշտեն և գործը կը խափանուի:

Ինչպէս կը տեսնենք, այս գրուածները կարեւոր ըլլալէ աւելի ծիծաղալար ընդհանրապէս չեն. բայց շատ ազատ դատարար մը կ'ու տան Համիտեան կարգու-սարքի խտութիւններուն և Պաշտօն մէջ տիրող ապականեալ մթնոլորտին վրայ: Ասոնք նմոյշներ են թէ ինչ տատիճան հոգեր և տաղտուկներ կը յարուցուէին օրման պատրիարքին, որ միշտ խոհեմօրէն և անաւելութեամբ կերպ մը կը դանդաղ հանդարտեցնելու Սուլթանը, և իրաւունք կու տանք իրեն ըսելու. «Ճշ տարի պատրիարքական պաշտօն»՝ ոճրագործ մը զապել ետաւ»:

Մենք շատ պիտի փափաքէինք կարգալ «Ազգայնաբանութեամբ» կամ «Խոհ» և «Խոհ» երկերուն մէջ շատ աւելի կարեւոր հարցերու լուծման գրուածներ: Ան մէկէ աւելի անգամներ գէտ առ գէտ գտնուած է ազգի դահիճին հետ, իր գրելով Համիտի զխմայիծի և արտաքինի նկարագրական տարբեր բոլոր մը պիտի ունենար, ինչպէս նաեւ իր տեսակցութեանց յաճախ թաղաքական վիճարանութիւնները: Օրմանեան մեծ գոչութեամբ կ'արտայայտուի. «Թեւեւ իբր բարձրատիճան կեցրական մը նախընտրած է յոթութիւն պահել, զրկելով մեզ իր խորունկ գիտողի տալաւորութիւններէն: Ինչպէս կը տեսնենք, քանի մը անմեղ գրուածներ բաւ են մեզ համոզելու, թէ ո՛ր տատիճան գծուար էր իր գիրը: Հապա ինչ քանի ալ իր լոյս մեծ ու պզտիկ ամէնօրեայ գէտքերուն, որոնք կը պատահէին գաւառներու խաբքը, որոնց Օրմանեան սրբազան անտեղեակ կ'ըլլար կամ անկար միջամտելու: Ասեմ մը նոյնիսկ արդիւնեցաւ պատրիարքին՝ բողոքադիր ներկայացնել գաւառներու մէջ եղած չահաւատութեանց մասին:

Շարունակենք տալ դատարանի այլ գրուածներ՝ անբողոքի կենսագիրներէն —

Երբ ընդարձակեց Երլորդը և իր արջը հոն հաստատեց, բոլորին վրայ ջուր չկար և չըջարտուր անձակ էր: Պրանտական ընկերութիւն մը Սեւ ծովու եզերքը գտնուող Տերքոս լիճէն խողովակներով ջուր բերելու առանձնաշնորհումն ստացած էր. սակայն Համիտ վախնալով որ գամիթաճիներ խո-

դովակներու ընդմէջէն կրնային յարձակում մը գործել... Կասեցնել կու տայ աշխատանքները: 25 օր մասնագէտներ կը վերաքննեն ծրարիրը՝ խողովակներու լայնքը չափելով եւ կ'որոշեն նեղցնել դանոնք: Վերջապէս ընկերութիւնը նախարարներու մեծ կաշառք տալով՝ կը յաջողի շարունակել աշխատանքը:

Օր մը պարտէզին մէջ պտրտած պահուն, թուփերու ետեւ աշխատող պարտիզպանը գինք տեսնելով, ի յարգանս անմիջապէս ոտքի կ'ելլէ. Համիտ վախցած որ պահաւորած մարդասպան մըն է, դէնք քաշելով մրան, խեղճ գործաւորը կը սպաննէ:

Իրեն ներկայացող սեւէ անձ երբեք ձեռքի շարժում պէտք չէ որ բնէր. պէտք է ձեռքերնին կուրծքի վրայ խաչաձևաձև կենային. ոչ ոքի ներսած էր հաղուստի կոճակ մը խոկ քակել, կամ ձեռքը դրսանը տանելու շարժում մը բնել: Իր գրպանը զինարան մըն էր. հաղուստին գաղտնի գրգաններուն մէջ մէկէ աւելի տարձանակներ անէր եւ տեսակցած պահուն ձեռքին մէկը միշտ տարձանակ մը կը չօշտիէր, իսկ միւս ձեռքը ազատ ցուցնել կը ձեւացնէր. իրականին մէջ ազատ ձեռքը քովը դրուած թաշկինակին վրան էր, որ կը ծածկէր տարձանակ մը...:

Օր մը, Սասրց փաշան, նախկին մեծ եպարքոսը, որ Համիտի ներկայութեան կը դառնէր ձեռքերը խաչաձևաձև կուրծքին վրայ, Փատիլահը իրմէ այս ինչ գեկոյցը կ'ուզէր: Զեկոյցը փաշային գրպանն էր. խեղճ միզկըր մոռցած էր ներս մտած տանն արուած ազդարարութիւնները. բնազդաբար ձեռքը գրպանը կը տանի գեկոյցն հանելու դիտումով. Համիտ սոսկումով գրպանէն եւ թաշկինակի տակէն հանած երկու տարձանակները դէպի փաշան ուղղելով՝ դուրս ելլելը կը հրամայէ: Խեղճ եպարքոսը պաշտօնանկ ըլլալով Լեմնոս կղզին կ'աքսորուի: Համիտ կը կասկածէր նաեւ որ իրեն ներկայացուած գեկոյցները թուրքաւորած ըլլան: Օրէնք էր որ իրեն ներկայացուելիք բոլոր պաշտօնական յիշատակարանները, տեղեկագիրներն եւ այլ գեկոյցներ ափսէի մը վրայ ներկայացուէին, հակառակահան փուռէն անցնելէ ետք...:

Կասկածելի կամ իրեն հակառակորդ անձնաւորութիւնները շատ մեծ զոռուածութեամբ եւ աւելի ընդարձակ սրահի մը մէջ կ'ընդունէր. հոն տեղաւորուած կ'ըլլային խոշոր կարասիներ կամ հողմարդներ, որոնց ետեւ հուժկու ներքինիներ պահաւորած կը դիտէին ուշադրութեամբ այցելուին բոլոր շարժումները, պատրաստ միջամտելու տակէն փայրկեան: Արդէն գրան սուջէի պահակներուն արտօնուած էր անմիջապէս ներս մտնել, երբ որեւէ կասկածելի ազմուկ իմանային: Համիտ իր բնդունելութեան արժանապատիւ անձնաւորութիւնները իր գննիչ աչքերով եւ սալբասուր տկնարկով փայրկեանաւոր կը դատէր:

Օր մը կը հրամայէ սենեկապահ Բէկիպ սէյին, որ կրակ հրամցնէ իր գլանիկը վառելու: Պէյը լուցկին փռած կը փութայ դէպի Սուլթանը. այն պահուն որ կը մօտենայ, Խալիֆան կարծելով որ զինք կրնար խեղդել, շատ մօտեցած էր, կը փչէ ու կը մարէ լուցկին եւ դալկահար՝ պէյին ձեռքը կը

բռնէ պլինդ կերպով. միւս ձեռքը միշտ գրպանը, տարձանակը կը չօշտիէր...:

Ուրիշ օր մը, ընդունած էր Սամս Ատտախէս փաշան: Տեսակցութիւնը լրանալուն, փաշան ըստ պաշտտական սովորութեան խոնարհելով եւ դէպի ետ-ետ երթալով դէպի դուռ կ'ուղղուի. ոտքը գրան չէմքին կը դարձնուի, ինչ որ մեծ ազմուկ կը հանէ եւ կը սարսափեցնէ Փատիլահը, որ սրահին միւս ծայրը ուրիշ գրան մը մօտ կը դառնայ. փայրկեանապէս մէկ ձեռքով դէնքը հանած, միւս ձեռքով դուռը բանալով կ'անհետանայ ուրուս-կանի մը նման:

Օր մը Համիտ նախկին ծովային նախարարի եւ առաջին եպարքոս Արիֆ փաշայի մէջտեղ նստած էր. սրահի դէմ դիմաց երկու պատուհանները բաց ըլլալուն՝ Արիֆ փաշան նշմարած էր որ հովը կը նեղէր Խալիֆան. մէկէն ի մէկ ոտքի կ'ելլէ արտօնութիւն խնդրելով Փատիլահէն որ պատուհանին մին դոցէ. Համիտ այս յանկարծակի շարժումէն վերադառնալով, ձեռքը թաշկինակի տակը պահուած դէնքը տարած էր. եպարքոսը կուսկելով ըլլալիքը, կամացուկ մը տեղը կը նստի...:

Ուրիշ օր մը ձենապալիի գործարանը այցելել կ'ուզէ. նման պարագաներուն գործարանը կը պարպուէր իր աշխատատեղերէն: Համիտ երբ կը մօտենայ շէնքին, մաքառի մը ետեւէն գործաւոր մը դուրս կու գայ աղերսադիր մը ձեռքը: Խալիֆայի ձին այն սառնան կը խաչի գործաւորի յանկարծակի երեւումէն, որ մաղ մնացած էր որ Փատիլահը ձիւնիկէ ըլլար, միշտ կասկածոտ եւ ամէն փայրկեան իր անձին դէմ դաւադրութիւն մը երեւակայելով: Ինչպէս միշտ, այս անգամ եւս կը հրամայէ անոր անմիջական ձերբակալութիւնը. խեղճ գործաւորը կը յանձնուի Հաճի Հասան փաշայի՝ գաղտնի սպանութեանց գործակալ եւ Պեշիք Թաշի զինուորական գործաւորի կառավարիչ: Անշուշտ անեղ գործաւորը անյայտացաւ առանց հետք մը ձգելու: Այս դէպքէն առկին Փատիլահը գաղբեցուց նման ալքելութիւնները եւ վերջ գրաւ իր իսկ որջին պարտէզներուն մէջ ձիով պտոյտներ բնելէ:

Այժմ տանք իր կողմէ արգիլուած նորութիւններու պատմութիւններ. — Փոթորիկ եւ կաթակ իրեն սոսկում կ'ազդէին. կը վախնար կաթակահաւար ըլլալէ, եւ սրկուած ջիղերով կա՛մ հաստ սպաներու տակ կ'ապաստանէր կա՛մ նաեւ ապակաշէն ետտանիի մը վրայ կը բազմէր: Ծաղիկներու ջերմանոցներէն սմենասիրտներ Թրիանոնի շէնքին մօտէն էր, որուն շինուածքը Լուի Ժեֆ-ի ոճով դարբնուած եւ անապասպինձէ ձողերը՝ ներսի-դին ռսկեղօծ արուեստական գլուխ գործող մը կը նկատուէին: Նախարարներէն մին, ծառայութիւն մը մատուցած ըլլալու տնայարարութեամբ, իրեն կ'ըսէ որ անապասպինձը կաթակ հրաւիրող մետաղի յատկութիւնն ունի: Խալիֆան անմիջապէս կը հրամայէ որ փշուր-փշուր բնեն այդ գեղադարձ ձողերը եւ անհետացնեն. այդ հիանալի գործէն մի միայն կրնար գունաւոր խնայուեցաւ:

Ապիտ փաշան Երլարզի ժամացոյցներու աշտարակներուն վրայ շանթարդելի պաշտպանողական ձողեր դնել տուած էր. փաշան աքսորուեցաւ:

Փատիշահը կառնածած էր որ այն ձողը՝ կռճակն իրեն քաշած պահուն՝
փախանակ թեղեբու մէջէն դէպի հոյ ուղղուելու, կրնար ճամբան չեղել եւ
դար զինք սպաննել:

Երբայդ երկարակամութիւն եւ հետաձայն հաստատել տուաւ. բայց
երբեք չարտօնեց որ մայրաքաղաքն ալ օժտուէր նոյն ստաւերութիւններով:
Իդմիր, Սելանիկ կը վայելէին զիտական այս նորութիւնները: Եւրոպական
ինչ ինչ ընկերութեանց բոլոր գիմումներն տարադիւն մնացին՝ հակառակ
խոստացուած մեծ կաշառքներու. Համիտ անդրդուելի մնաց այս հարցին
չուրջ: Ամէն տարի նորոգուած արտօնադիրներու բոլոր խնդրանքները կը
մերժուէին:

Հեռաձայնէն եւս կը վախնար: Դաւադրութիւնը շուտ կրնար սարքուիլ
այս ստանալական թելերու արադրնթաց հաղորդակցութեան հետեւան-
քով: Ինք չէր կրնար մտիկ բնկ տրիչներու խօսակցութիւնները, այն ստեն
կեդրոնական հսկիչ տախտակի շղթայթեան պատճառաւ: Զինք չըմպարտող-
ներու շահն ալ կը պահանջէր որ հակառակի քաղաքին մէջ հեռաձայնի հա-
տատման. Փատիշահը ամէն վայրկեան դիրենք կրնար պայտա կանչել, խան-
դարելով իրենց քունն ու հանդիտոր եւ... պայթուցիկ մըն ալ թելին ծայրը
դրուելով կրնար զինքը... մահացնել:

Օսմանեան դրամատուներ, մեծ մարդասէր յոյն Սթեֆանոփիլի, մու-
լայի աղարանքը, հասարակաց պարտքերու չէնքերը, Սրմբըր Փալատ պան-
գոկը լուսաւորուած էին իրենց յատուկ մեքենաներով, տինամոններ կը հալ-
թայթէին երկարական յոյն: Սակայն Համիտ տիկնամօ բառն իմանալ իսկ
չէր ուզեր, հնչումով այս բառը տիկնամիք բառին շատ մօտիկ ըլլալուն:
Հրետանիի գործարանին մէջ Գերմանիա ուսած եւ պայթուցիկներու մաս-
նագիտութիւն սորված Ալի Պէյ անուն սպայ մը կար, որուն անունն իր բն-
կերները Տինամիթնի Ալի դրած էին: Խեղճ սպան, թէեւ շատ արժանաւոր,
աչ մէկ յառաջացում կրցաւ ունենալ իր պաշտօնին մէջ. ո՛չ մէկ եղարբոս կը
յանդգնէր այս արժէքաւոր պաշտօնակալին համար պաշտօնի բարձրացում
խնդրել:

Պոլսոյ ղեկավարծներուն ոչ մէկը Համիտին վստահութիւն ներշնչած
էր. անոնց կողմէ պատրաստուած դեղ երբեք չէր գործածեր. բոլոր ղեկա-
րայքը Եւրոպայէն կաւ դար. վստահ էր որ անոնք խարդախուած չէին:

Օր մը՝ պալատի քարտուղարներու պետ Բիւշիւկ Սախա Փաշայի դուռ-
իւր կաղամար մը կը նետէ. խեղճ հաղիւ ժամանակ ունեցած է գլուխը վար
ծռելով՝ խուսափելու հարուածէն:

Ուրիշ օր մը, ելիսպատական հարցի չուրջ միճարանութեան մը առթիւ,
նոյն Բիւշիւկ փաշան իրմէ տարբեր կարծիք յայտնած ըլլալուն՝ Սուլթանը
աւրճանակն հանելով զինք սպաննել յորձած է. փաշան ճարպիկօրէն Խալի-
Փալին գարշապարներուն խոնարհած, Ալլահի «աման» կը խնդրէ...

Ժորժ Կոլլո կը պատմէ որ Սուլթանի գահընկէցութենէն ետք, երբ-
տեղի դանազան սենեակներու մէջ 1000-է աւելի մետաքսեայ շապիկներ գրտ-
նուած են, Փարիզի եւ Լոնտոնի սովնէն համբաւաւոր շապիկագործներու կողմէ

ձեւուած, սակայն Սուլթանը անոնցմէ ոչ մին աւելած է գործածել՝ վախնա-
լով որ կերպարը կրնար հիւսուած ըլլալ մահացու հեղուկի մը մէջ թաթ-
խուելէ ետք: Գաղտնօրէն, Պոլսոյ շապիկամաններէն հասարակ շապիկ զնեւ
կաւ սար, պատրուակելով գնորդին թէ նուէր պիտի տար աղքատ պաշտօն-
եայի մը. կը յանձնարարէր միանգամայն լուսադոյն եւ ընտիր տեսակէն գնել,
քանի որ արքայական նուէր մը պիտի ըլլար... եւ այդ շապիկները կը հագ-
նէր:

Օղապարիկով վեր բարձրանալ կամ ճամբորդել բացարձակապէս ար-
գիլուած էր: Օղին մէջ երթեւեկող այդ մեքենաները մի միայն Երբայդի վրայ
պայթուցիկ նետելու կրնային ծառայել գաղտնի յեղափոխական ընկերու-
թեանց կողմէ:

Արդիւնք նաեւ ուղեւոր ապանիններու բուժումը. զանոնք կը նկատէր
Եւրոպացի լրտեսներու յատուկ լրատուներ. իր աղանետան մէջ ունեցած
անմեղ աղանիններու թիւը 1000-ից քիչ կը հաշուէին:

Եւրոպա տալուած սրեւէ երկ, իրեն համար ողեսաղորդական իմաստ
մը ունէր. բոլոր մամուլը գայթակղեցուցիչ հրատարակութիւն կը սեպուէր:
Երբեմն Փարիզեան նորածեւութեանց եւ մեծ վաճառատուներու դրացան-
կերն իսկ մաքսատան մէջ վար կը դրուէին. օրինակ՝ Պոն Մարշէ, Սամարի-
թէն Լեն. Իսկ Սէնթ Էթիէնի գրացանկը բացարձակապէս արգիլուած էր,
դէնքերու, տորճանակներու պատկերներ ու գիներ տաղարուած ըլլալուն
պատճառաւ:

Դեռ կարելի է շարել հարիւրաւոր ծիծաղելի դրուպներ Երբայդի այս
մենակեացին անհեթեթ ու ցնորածին բանդադուշակութեանց վրայ: Բայց,
ինչպէս կը հաստատեն բժիշկները, հիւանդ մըն էր. ջղալին կողմուածքը
ըմբատ էր հանդիսաւ. միշտ յուզուած ու մոտատանջ, ամենափոքր շշուէ մը
բաւ էր խանդարելու իր քունը: Երբեմն բարձրաձայն կ'անբարանէր, եւ իր
ձայնին սոսկումէն կ'արթնար. այս բնորոտ զարթնումը, ապա շուրջը տի-
բոյ մեռելային լուսութիւնը եւ իր անանձնութիւնը՝ իրեն անտանելի կը դառ-
նային: Երբեմն անկողինէն վար ցատկելով դէպի պատշգամ կ'ուղղուէր, հե-
ռադիստակ ի ձեռին, անձրութեամբ կը հետազոտէր Երբայդի ամենահետաւոր
անկիւնները, տեսնելու թէ պահոււթած մարդասպան մը կա՞յ: Ապա հեռա-
դիստակը կը դարձնէր դէպի ծով, չըջակայ լեռները, վստահ ըլլալու համար
թէ՝ իր շուրջ ամէն ինչ հանդա՞րա է: Զկա՞ն երեւակայական թշնամիներ
պալատի վրայ քաղով: Մենամոյութեան վախը, իր մօտ իսկական հիւանդու-
թեան մը կերպարանքը ստացած էր: Հուստացած էր որ սպանութիւն եւ մա-
հափորձ ամէն վայրկեան կը սպաննան իր կեանքին: Եւ այս վախն էր որ զինք
շատ անգամներ կը մղէր անդթութեան: Այս հիւանդոտ հոգեմիճակը իր
նկարագրին վրայ դրժմած էր վայրադ մուկնութիւն մը, որ զինք կը մղէր
գործադրել տալ վատթարագոյն արարքներ: Երբ երազ մը տեսնէր, հետեւ-
եալ առաւօտ պալատի ախտաբաններ, երազահան վճուկներ, դեռնախօսներ կը
հրաւիրուէին մասնաւոր սրահ մը՝ լուծում մը տալու իր տարտամ ցնորքնե-
րուն: Թուրուշաներով, ուլունքներով, նոսխաներով պճնեալ երազահաննե-

բու տողանցքը կը սկսէր:

Կը պատմուէի թէ, երազին մէջ եթէ զինք չըջապատող անձերէն մին — վէզիր, փաշա կամ այլ բարձրաստիճան պաշտօնեայ մը իր կեանքին սպառնացող ըլլայ, այդ անձը կը հետաքուէր պալատէն կամ նաեւ կ'անյայտացուէր. ո՛չ ոք զինքը պատճառը այդ անյայտացումին:

Կ'ըսուի թէ հարցուններու դերը մեծ եղած է պալատին մէջ: Նոյնիսկ նախարարներ շախմատի զուշտիւթեամբ կը վարուէին հետերնին: Զրահարցներ կը կաշառուէին այս ինչ փաշան արքունիքէն հետացնելու համար: Վհուկը Զուրի դաւաթին մէջ Սուլթանի մօտակայ փաշայի մը Փիզիքական նկարադրականը կու տար, առանց անուն տալու անշուշտ եւ կը զուշացնէր զայն: Այսչափը հերիք էր դատաւարտելու...

Տամատ Մահմուտ փաշայի Եւրոպա փախուստը իր երկու զաւակներով, իր լրտեսներու քթին տակ, զինք ջղային տաղնադներու մատնած էր. բռնիքը եթէր զործածելու ստիպուած էր զինք վերակենդանացնելու համար. ջիզերուն եւ մկանսէնքներուն պրկումները ոչ մէկ զեղ չէ հանդարտեցուցած. անքուն եւ տենդահար զիշերներ անցընելէ ետք, արթննալուն՝ զիշատելու մարդ փնտռած է:

Իսկ 1895—96-ի իր հրահանգած՝ օրօրոցի մանուկէն մինչեւ ալեւոր ծերունիներու բնարարձումի յաջողութեամբ զործադրութեան յուրերն ա՛մէն օր, ամէն ժամ ծածկադիր հեռադիրներ, արագաճեալ թղթաբեր սուրհանդակներ իրեն կը հաղորդէին. ջարդերու այդ մանրամասն տեղեկադիրները իբր թէ իր հոգին կը վրդովէին եւ դայրոյթէն կ'ապաստանէր Հարէմ, խեղդելու համար իր խղճմտանքի ձայնը արուեստական հրճուանքներու մէջ: Դիտուած է որ օրերով ժամ մը քուն չէ եղած: Ժորժ Կոլիս այս առթիւ կը գրէ. «Արեւելքի կեանքը երկուսն եկաւ իր հպատակներու երակներէն քամուած արիւնի ծիրանիով. գերասան Ներսիս նման ոչ թէ զիտելու Հոռմի ալբուրը, այլ մահը՝ 300,000 հեղ եւ հաւատարիմ ցեղի մը անմեղ զաւակներուն»:

Ահաւասիկ «Ջարմիր Սուլթան» յորջորջեալ Համիտը. հալածախտէ տառապող Խալիֆան, որուն մօտ վախն է որ կը տիրապետէր. միտք մը պաշարուած վախկոտ երեւակայութեամբ, կանխակալ կարծիքներով, կուրացած դատողութեամբ, երեւակայական վտանգներու մտահոգութեամբ ծանրաբեռնուած. հոգի մը փոփոխական եւ ալեկոծ. այս բոլորը կրնային յանդիմի մի միայն անբուժելի բազմազիմութեան մը: Անկարելի էր թափանցել իր մտածումներուն. մարդ կը խռովի իր զգացումներուն շարժականութեան վրայ եւ իր հակասութիւններով լեցուն միտքները շատերուն համար մինչեւ այսօր կը մնան հանելուկ:

Անտեղեակ չէր թէ վախ ազդած էր քան սէր. եւ իր բանականութիւնը մերժած էր ընդունիլ թէ բիրտ միջոցներ անկարող են դա՛ մը զօրացնելու:

Գլուխ ԻԳ.

ՅԵՏ ԴԱՇՆԱԳՐԻ ՀԱՅՈՑ ՀԱՆԳԵՊ ՈՐԴԵՐՈՒԱԾ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

«Բռնակալական ուժի տակ ամիրաեալը աւելի երջանիկ է քան ամիրառոյը»:

ՊՂԱՏՈՆ

«Երբ նուաճումն եղած է, աշխարհակալն այլեւս սպաննելու իրաւունք չունի: Գերի ազգը պէտք է կպտակ դարձնէ»:

«Պարտեալ ազգերու պէտք է ձգել իրենց ազատութիւնը, կեանքը, կրօնքը, ինչքն եւ օրէնքները»:

ՄՈՆԹԵՍԻԵ

Միթէ յանդուգն պիտի ըլլար ըսել թէ՛ Համիտ երբ դա՛ բարձրացաւ, ընդդէմ Հայերու մտանաւոր առելութիւն կամ շեշտեալ հակալրանք մը ունելու որեւէ պատճառ չունէր:

Սուլթան Մէճիտի որդի, իր պատանեկութեան շրջանին՝ ի կենդանութեան Մէճիտի, ունեցած է շատ մը զփումներ իր հօր ծառայութեան մէջ զանուոյ եւ բարձրաստիճան պաշտօններ վարող հայազգի ամիրաներու, փաշաներու, սեղանաւորներու հետ, որոնք առօրեայ հիւրերն էին պալատին: Հօրը մահէն ետք, Համիտ մօտաւորապէս 20 տարեկան չափահաս մըն էր: Հօրը մահէն ետք, Աղիյի զահակալութեան շրջանին, պալատի մէջ տեսած է Հայոց հանդէսը նոյն բարեացակամ վերաբերմունքին շարունակելի: Շատ անգամներ ներկայ գտնուած էր Աղիյի եւ Արքահամ փաշա Երամեանի նարտախաղերուն:

Համիտ քաջամուտ էր օսմանեան պատմութեան. շատ հետաքրքրուած էր նամանատանդ իրեն ժամանակակից գէպքերով: Ուտուած էր փիլիսոփայութեամբ: Հակառակ թուրք ըլլալուն, կենթադրեալ թէ դնահատած էր — ինչպէս նոյնիսկ այսօր բոլոր ողջմիտ թուրքեր — հայ ազգի մատուցած անհուն ծառայութիւնները օսմանեան կայսրութեան: Շատ լաւ գիտէր թէ իր մեծ-հայրը, Մահմուտ Բ.ը դա՛ բարձրացնող Ռուսոյի դրօշակալի Մուսթաֆա փաշան, իր հայ սեղանաւորներու՝ Յարութիւն եւ Յակոբ

բու տողանցքը կը սկսէր:

Կը պատմուէի թէ, երազին մէջ եթէ գլինք չըջապատող անձերէն մին — վէզիր, փաշա կամ այլ բարձրաստիճան պաշտօնեայ մը իր կեանքին սպառնացող ըլլայ, այդ անձը կը հեռացուէր պալատէն կամ նաեւ կ'անյայտացուէր. ո՛չ ոք չէր գիտէր պատճառը այդ անյայտացումին:

Կ'ըսուէի թէ հարցուկներու դերը մեծ եղած է պալատին մէջ: Նոյնիսկ նախարարներ շախմատանց զգուշութեամբ կը վարուէին հետերին: Զրահարցներ կը կաշառուէին այս ինչ փաշան արքունիքէն հեռացնելու համար: Վհուկը Զուրի դաւաթին մէջ Սուլթանի մօտակայ փաշայի մը ֆիզիքական նկարագրականը կու տար, առանց անուն տալու անշուշտ եւ կը զգուշացնէր զայն: Այսչափը հերիք էր գաղապարտելու...:

Տամատ Մահմուտ փաշայի Եւրոպա փախուստը իր երկու զաւակներով, իր լրտեսներու քթին տակ, գլինք ջղալին տալնապններու մատնած էր. բռնիքը եթէր դորձած լու ստիպուած էր գլինք վերակենդանացնելու համար, ջիղերուն եւ մկանունքներուն պրկումները ոչ մէկ դեղ չէ հանդարտեցուցած. անքուն եւ տենդահար գլինքներ անցրենէ կտք, արթննալուն՝ գիշատելու մարդ փնտռած է:

Իսկ 1895—96-ի իր հրահանգած՝ օրօրոցի մանուկէն մինչեւ ալեւոր ծերունիներու բնարարձումի յաջողութեամբ դորձադրութեան յուրերն ամէն օր, ամէն ժամ ծածկադիր հեռադիրներ, արագահեղ թղթեր սուրհանդակներ իրեն կը հաղորդէին. ջարդերու այդ մանրամասն տեղեկադիրները իբր թէ իր հօգին կը վրդովէին եւ դայրոյթէն կ'ապաստանէր Հարէմ, խղճելու համար իր խղճմտանքի ձայնը արուեստական հրճուանքներու մէջ: Գիտուած է որ օրերով ժամ մը քուն չէ եղած: Ժորժ Կոլիս այս առթիւ կը գրէ. «Արեւելքի կեսարը երեսն եկաւ իր հաշտակներու երակներէն քամուած արեւնի ծիրանիով. գերասան Ներսիս նման ոչ թէ դիտելու Հռոմի այրուելը, այլ մահը՝ 300,000 հեղ եւ հաւատարիմ ցեղի մը անմեղ զաւակներուն»:

Ահաւասիկ «Երթի Սուլթան» յորջորջեալ Համիտը. հալածախտէ տառապող Սալիֆան, որուն մօտ վախն է որ կը տիրապետէր. միտք մը պաշարուած վախիտ երեւակայութեամբ, կանխակալ կարծիքներով, կուրացած դատողութեամբ, երեւակայական վտանգներու մտահոգութեամբ ծանրաբեռնուած. հոգի մը փոփոխական եւ ալեկոծ. այս բոլորը կրնային յանգիլ մի միտքն անբոսելի բաղմադրութեան մը: Անկարելի էր թափանցել իր մտածումներուն. մարդ կը խռովի իր զգացումներուն չարժականութեան վրայ եւ իր հակասութիւններով լեցուն վճիռները շատերուն համար մինչեւ այսօր կը մնան հանելուկ:

Անտեղեակ չէր թէ վախ ազդած էր քան սէր. եւ իր բանականութիւնը մերժած էր ընդունիլ թէ բիրտ միջոցներ անկարող են դա՛հ մը զօրացնելու:

Գլուխ ԻԳ.

ՅԵՏ ԳԱՇՆԱԳՐԻ
ՀԱՅՈՑ ՀԱՆԳԷՊ ՈՐԴԵԳՐՈՒԱԾ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

«Խոնակալական ռեժիմի տակ անիրաւալը աւելի երջանիկ է քան անիրաւոյը»:

ՊՂԱՏՈՆ

«Երբ նուաճումն եղած է, աշխարհակալն այլիս սպաննելու իրաւունք չունի: Գերի ազգը պէտք է կայտակ դարձնէ»:

«Պարտեալ ազգերու պէտք է ձգել իրենց ազատութիւնը, կեանքը, կրօնքը, ինչքն եւ օրէնքները»:

ՄՈՆԹԵՍԻԵՐ

Միթէ յանդուգն պիտի ըլլար ըսել թէ՛ Համիտ երբ դա՛հ բարձրացաւ, ընդդէմ Հայերու մտանաւոր ատելութիւն կամ շեշտեալ հակաիրաւիք մը ունելու արեւէ պատճառ չունէր:

Սուլթան Մէճիտի օրդի, իր պատանեկութեան շրջանին՝ ի կենդանութեան Մէճիտի, ունեցած է շատ մը շփումներ իր հօր ծառայութեան մէջ դանտող եւ բարձրաստիճան պաշտօններ վարող հայազգի ամիրաներու, փաշաներու, սեղանաւորներու հետ, որոնք առօրեայ հիւրերն էին պալատին: Հօրը մահուան, Համիտ մօտաւորապէս 20 տարեկան չափահաս մըն էր: Հօրը մահէն ետք, Աղիլի դահակալութեան շրջանին, պալատի մէջ տեսած է Հայոց հանդէպ նոյն բարեպալամ վերաբերմունքին շարունակուելը: Շատ անգամներ ներկայ գտնուած էր Աղիլի եւ Արրահամ փաշա Երամեանի նարտապաշտներուն:

Համիտ քաջամուտ էր օսմանեան պատմութեան. շատ հետաքրքրուած էր նամանատան իրեն ժամանակակից դէպքերով: Օթտուած էր փիղի լիչողութեամբ: Հակառակ թուրք ըլլալուն, կ'ենթադրէր թէ զնահատած էր — ինչպէս նոյնիսկ այսօր բոլոր ողջմիտ թուրքեր — հայ ազգի մատուցած անհուն ծառայութիւնները օսմանեան կայսրութեան: Շատ լաւ գիտէր թէ իր մեծ-հայրը, Մահմուտ Բ.ը դա՛հ բարձրացնող Ռուսոյի դրօշակակիր Մուսթաֆա փաշան, իր հայ սեղանաւորներու՝ Յարութիւն եւ Յակոբ

Կաթնաթխան փաշաներուն զբաղմունքն օգնութեան միայն կը պարտի իր յա-
ջողութիւնը:

Զէր կրնար մտայած ըլլալ Պէդհեան Ամիրայի մատուցած ծառայու-
թիւնը՝ միշտ իր մեծ-հօր, Ենի-Չէրիներու ջնջումին առթիւ: Ինչպէս նաեւ
Ամիրային թերազբանքները եւ խորհուրդները, որոնցով Մահմադ Բ. թոյլ
տայ որ 10.000 ռուսական զինուորներ թրքական հող ցամաք ելլեն, կտանց-
նելու Եգիպտոսի Մէհմէտ Ալիի որդի Իսկանդր փաշայի բանակը, որ Պոլսոյ
գոններուն կը մօտենար:

Իր յիշողութեան մէջ թարմ էին պալատական պատմութեանքները փա-
ռօղապետ Կարապետ եւ Յովհաննէս փաշաներու, իր հօր ընկերակցութեամբ
32 օր Միտիլլի, Նիկոմիթիա ալցելութեան զբոսայները, ուր կար կերպարի
դարձարան Տատեան Յովհ. փաշայի վերակացութեամբ: Փողերանոցն իսկ հայ
ամիրաներու վտառհուած էր: 1838-էն ի վեր, նշանաւոր էին արքունի հար-
տարապետներ Պարեան Ամիրայ եւ անոր քեռայրը:

Երկար է շարքը արքունի հայ սեղանաւորներու, ճարտարապետներու,
բժշկապետներու, սեկրէրիներու, փաստարանի եւ վարդերանոցի տեսուչնե-
րու, որոնք արժանի են անանձին մենագրութիւններու:

Վերջապէս Համիտ դիտէր ու գնահատած էր Հայերու՝ անսակարկ հա-
ւատարմութեամբ՝ երկրին կենսունակութեան ի խնդիր բերած նպաստը: Իր
գահակալութեան ընթացքին իսկ Համիտ չըջարարուած էր հայ բարձրաս-
տիճան պաշտօնեաներով, եւ իր օրով հայ պաշտօնէից թիւը անհամեմատ-
բէն բարձրացած էր: Հայեր փարշական եւ այլ ճիւղերու մէջ յառաջապահ
ներկայացուցիչներ ունէին:

Թերեւս Համիտի՝ Ներսէս պատրիարքի «Հայ ազգը կը սիրեմ» արտա-
յայտութեան մէջ, անկեղծութեան նշոյլ մը ըլլար եւ մենք ալ Պատրիարքին
միանայինք կրկնելով՝ «Այս սրբա՛ն բարի թողատը մը ունինք», եւ զինքը
դատաւորէինք բարեկիշտաակ սուլթաններու կարգին. դժբախտաբար զէպ-
քերը բոլորովին տարբեր շրջալուրում ունեցան: Ներկայ գրութի վերջա-
նորութեան, յարմար դատեցինք ներկայացնել ցուցակ մը բարձրաստիճան
հայ պաշտօնէութեան Համիտի 30 տարուան գահակալութեան ընթացքին:
Այդ ցանկը, թէեւ ոչ լրիւ, ընթերցողին դարձանք պիտի պատճառէ. այսքան
բարձրաստիճան զիրքերու տիրացած, մէկէ աւելի չքանչաններով պատ-
ուուած հայ պաշտօնեաներով շրջապատուած Սուլթան Համիտ, ի՞նչ պարա-
գաններու բերումով դարձաւ հայատեաց մը, եւ կայսրութեան ամենէն կեն-
սատու, ժրջան եւ հլու հպատակները բնաջինջ ընկելու գիտային գաղափարը
յղացաւ, տնօրինեց եւ գործադրել տուաւ ընդհանուր փարզ: Չանանք վեր-
լուծել ու փնտռել պատճառները: Մեր ակնարկով դիտելով, իր ատելութեան
թաղման եւ աճումին կը գտնենք հետեւեալ երկու գլխաւոր պատճառները:

Ա.— Համիտ՝ իրր թուրք, թէ՛ սուլթան, թէ՛ կրօնապետ եւ միահեծան
սուլթան, Օսմանի մասնաւոր ձգած ընդարձակ կայսրութեան պահպանման
նախանձօրէն հակելու պարտականութիւնն ունէր: Ունէր նաեւ ցնորական
երազներ. ոյժ տալ եւ կազմակերպել Համիտլամ եւ համաթուրք տեսութիւն-

ներով սնած կազմակերպութիւններ: Եւրոպական սահմանադրութի հողային
կորուստները՝ արեւելեան սահմաններու ընդարձակումով փոխարինելու
ծրագիրներ յղանալ, մշակել ու ձեռնարկներ ընել. Ազրաբէյճան եւ Թիւրքես-
տան, ինչո՞ւ չէ նոյնիսկ Հնդկաստան զբաւել, ուր 100 միլիոն մահմետական-
ներ թրքական բանակը պիտի զիմաւորէին: Անշուշտ այս բոլոր անդորմա-
կելիք ծրագիրները թուղթի վրայ մնացին. Համիտ նախ քան այդ՝ շատ ա-
ւելի ստիպողական պարծեր ունէր կատարելիք: Նոր գահակալ Սուլթանը,
անշուշտ առաջին տարիներուն, ենթարկուեցաւ դաշլիճի եւ իր շրջապատի
անձնաւորութեանց, մոլեռանդ իւլէմաներու հակառակահայ խորհուրդներու
ապրեցութեան. սակայն քիչ մը փորձառութեանէ ետք, ընդգրկեց բոլորովին
տարբեր քաղաքականութիւն. շեղեցաւ իր հօր բարեկարգութիւններու ծրա-
գիրէն. չկային իր չուրջ այլեւս՝ ո՛չ Ռէշիտ, ո՛չ Ալի եւ ոչ ալ Գուլամ Ֆեժ
կայսրքաներ. զէպքերու բերումով նոր ժամանակաշրջան մը սկսաւ: Ռուս-
թրքական վերջին պատերազմը իրեն շատ բան սորվեցուցած էր:

Իրեն համար առաջին պարտականութիւն նկատեց արդելք հանդիսա-
նալ բոլոր միջոցներով կայսրութեան անդամահատութեան: Թշնամանալ իր
հպատակներու այն համայնքին հետ, քրիստոնեայ թէ՛ մահմետական, որոնք
անկախութեան ձգտումներ ունէին: Դեռ շատ թարմ էին կայսրութենէն պա-
տառ-պատառ խլուած հողամասերու յիշատակները, պալքանեան փոքր ազ-
գերու օտար պետութեանց միջամտութիւններով անկախութեան տիրանալը,
եւ հակառակ ասոր, Պալքանները դեռ կը մնային անբռնելի պալար մը:

Բ.— Հայոց բողոքները հանդէպ իրենց վեհապետին, Սան-Սթեֆանոյի
եւ Պերլինի 16 եւ 61 յօդուածներուն մօտումը միջազգային դաշնադրին մէջ,
Համիտի արամազրութիւնները բոլորովին փոխեցին Հայոց հանդէպ: Հլու-
հնազանդ կարծած Հայերը զլուխ կը վերցնէին: Կարս, Արտասան, Պաթում
Ռուսերու շնորհակալէն ետք, Սուլթանը կը կարծէր որ Արեւելեան նահանգ-
ները խաղաղ դօտի մը պիտի դառնային:

Ըլլա՛յ Սուլթանը, ըլլա՛յ դեկափարիչ մարմինը եւ ըլլա՛յ թուրք ժո-
ղովուրդը, նոյնիսկ աղքատական կարծուած պետական մարդիկը՝ չներեցին
Հայոց Սան-Սթեֆանոյ եւ Պերլին գիմումը եւ ներկայացուցած պահանջ-
ները: Տեղական մամուլը, որ հրամայուած յօդուածներ կը հրատարակէր,
սկսաւ բուռն կերպով Հայոց փարմունքը քննադատել եւ թունաւոր սլաքներ
արձակել, ինչ որ պիտի խորացնէր երկու համայնքներու միջեւ բացուած
խրամը:

Թուրքեր փորձառութեամբ դիտէին որ, Եւրոպացոյց՝ սուլթանու-
թեան ներքին դործերուն խառնուելու պատճառը՝ երկրին քրիստոնեայ տա-
րերն էին: Արդ, Համիտ վճռեց թոյլ տալ որ Հայերը՝ Պալքանեան փոքր
ազգերու նման անկախ Հայաստան մը ստեղծէին կայսրութեան 6 նահանգ-
ներուն մէջ: Ան վճռեց ընդգիծանալ ամէն գնով Հայոց երազներուն իրակա-
նացման, եւ առ այդ առաւ զգուշական միջոցներ: Պերլինի վեհաժողովը հա-
ղիւ վերջացած, 1880-ին՝ Անգլիոյ մէջ փարչապետի փոփոխութեամբ, պարոն
Կոչէն Պոլիս եկաւ Կլատաթանի կողմէ իրր արտակարգ ղեկապան՝ մասնաւոր

առաքելութեամբ, որպէսզի Կ մեծերու գեաղաններուն հետ խորհրդակցաբար ժողով մը գումարուի Պերլինի գաղնադրի, Յունաստանի եւ Մոնթենէգրոյի սահմանադրութիւններու հշտեմին եւ հայկական նահանգներու համար խոստացուած բարենորոգումներուն գործադրութիւնը պահանջուի:

Կոչէն չէր կրնար վայելել Համիտի բարեացակամութիւնը. ան՝ Անդրիոյ թրքատեայ կրտսերին ներկայացուցիչն էր եւ Սուլթանի կողմէ, ո՛չ մէկ ընդունելութեան արժանացաւ: Տարիներէ ի վեր առաջին անգամն էր որ անդրիական ղեկավար մը Խալիֆայի մակըմութիւնը չէր կրնար վայելել: Ամէն պարագայի, ղեկավարածողովը կողմուկցաւ, որո՞ւ մասին պիտի արտայայտուինք, եւ եւրոպական Թուրքիոյ վերաբերեալ խնդիրներ լուծուի մը պտան. սակայն հայկական հարցը պիտի ձգձգուէր:

Համիտ մօտէն հետեւեցաւ հայկական խնդիրին. յրջօրէն սեռումնասիրեց անոր վերջնական լուծում մը տալու կերպերուն վրայ. օրէ օր նոր փառտեր կը գիրգէին իր սոջեւ. կափասահայ մամուլի արտայայտութիւնները, լեզափոխական կատակցութեանց կողմութիւնը, եւրոպական ստանններու մէջ իրենց օրկաններուն երեւումը, Պոլսոյ ցոյցերը կը հաստատէին իր տեսութիւնները հայկական խնդրին առնչութեամբ:

Խորամանկ վեհապետը պաղարխնութեամբ սրտնայ ծրարիւններ, եւ ունեցաւ հանձարեկ պաղաւար մը: Հայկական նահանգներու մէջ, Հայերը չէղոքացնելու համար ընդգիծողիւր տարրը գոյութիւն ունէր. այդ տարրը Քիւրտերն էին. որոշեց օգտագործել զանոնք իր ասրադայ ծրարիւններու գործադրութեան համար:

Քիւրտեր լեռնակեաց քաջարի ժողովուրդ մըն էին. կրօնքով մահմետական, եւ Սուլթանն էր նաեւ անոնց Խալիֆան: Քիւրտեր անջատողական որեւէ ծրարիւր չէին մշակած. Ենի-Չէրիներու բնաջնջումէն ետք, թրքական բանակի լաւագոյն կորիզը կը նկատուէին. սակայն նախանձատ էին իրենց ազատութեան. դանազան ցեղապետական խումբերու բաժնուած, կը հնազանդէին մի միայն իրենց ցեղապետներուն: Կը մերժէին ենթարկուիլ կեդրոնական իշխանութեան. կը նախասիրէին աղբիւ պառա եւ անկախ: Իրենց մօտ տակաւին ծնած չէր թրքական լուծը թօթափելով Քիւրտիստան մը ստեղծելու պաղաւարը: Ի հնուց անտի վաչկատուն եւ վրանարնակ, շատ անգամներ երկիր եւ զաւառ վախելու գիրութիւն ունեցած են ու տարածուած մինչեւ Տարսուսեան լեռները, Միջագետք եւ Սիւրիա: Հակառակ շատ հին աղբ մը բլլալուն, որեւէ նպատակն չեն բերած քաղաքակրթութեան. Հայտ մը՝ Մկրտիչ Տիգրանեան Յովակոսոսի՝ կը պարտին իրենց առաջին ալլուրներ: Խաչնարածութիւնը իրենց գլխաւոր գրազումն եղած է: Չեն եղած չինարար ժողովուրդ. մզկիթ մը իսկ կառուցանել չեն տուած: Աւար եւ կողապուտ իրենց աղբային Կիւրտերին գիծերը կը կողմեն:

Համիտի նախորդներու օրով Քիւրտեր յաճախ արխնալից բախումներ ունեցած են թրքական բանակի հետ, կարենալ պահելու իրենց կիսանկախութիւնը. հպատակիլ չեն ուղած սուլթանի օրէնքներուն. մերժած են գինուորացիները, տուրքի ենթարկուիլ. ստականներու, տեղական կառավարական

պաշտօնականներու կաշկանդումներուն գէնքով պատասխանած: Յիշեցիւնք Ծոն Մոլթէքէի՝ իրր ակնատես վկայ՝ այդ բախումներուն նկարագրականը: Խալիֆանի, Ալթա Տաղի արխնալից ընդհարումներու յիշատակները ղեռ թարմ էին:

Համիտ փոխեց իր նախորդներու քաղաքականութիւնը հանդէպ Քիւրտերու: Նախ, որո՞ւ ցանեց զանազան ցեղապետներու միջեւ, որպէսզի ղերար ջարդեն: Կային ցեղապետներ, որոնց յարարերութիւնները իրենց հարեւան հայերուն հետ բարեկամական էին. ուրիշներ՝ անտարբեր. բայց մեծամասնութիւն մը որոշ չափով թրքասէր պարծաւ Համիտի առատաձեռն պարդեւներով: Մեծ ցեղապետներ Պոլիս հրաւիրուեցան, իրենց Խալիֆայի պարգեւուեցաւ, պատուուեցան շքանշաններով ու բարձր պաշտօններով. Քիւրտեր ասահարկ հուշակուցան: Համիտ հիմնեց զպրօցներ, որպէսզի անոնց զաւակները ստանան զուտ թրքական դաստիարակութիւն, զառնալու համար իսկական հպատակներ. այդ գործընկերը «Աշիրէթ Մէքթէպի» կոչուեցան: Երջանաւարտներ վերադարձան երկիր՝ տակութեան սերմեր ցանելու, որպէսզի Հայտ եւ Քիւրտի միջեւ որեւէ կզրայրակցութիւն կամ համաձայնութիւն անկարելի բլլայ: Աւարի խայծը արծարծեց Քիւրտի բնածին վայրագ զգացումները: «Աշիրէթ Մէքթէպի»ի գործակալներ ամէն քար շարժեցին, որպէսզի Քիւրտ եւ Հայ քով քովի հաշտ չապրին: Վերջ գրուեցաւ աշիրէթական կոխներուն եւ յորդօրեցին կարդ մը ցեղապետներ, որ յարձակին հայկական ղեղերու վրայ, կատորեն, թալանեն եւ առեւանդեն: Գաղտնի հրամաններ տրուեցան կուսակալներուն, որ չհետապնդեն ջարդարարները եւ մնան անպատիժ:

Կարծէ հոս ընդգծել Համիտի հետեւեալ արտայայտութիւնը, — Երբ 1912-ի Պալքանեան պատերազմին (այն ստեն Համիտ զահընկէց Սելանիկ փոխադրուած էր), որպէսզի Սուլթան Համիտ իրրեւ. նախկին Խալիֆա մը քրիստոնեայի ձեռք վերի չիյնայ, որոշուած էր նաւային ճամբով Համիտը Պոլիս բերել: Նաեւ վրայ Համիտ չէ դադրած բացականչելէ. «Երկատարդ Թուրքեր ինչպէ՞ս արդեւ չէղան եւ թոյլ տուին որ Յոյն եւ Պուլկար իրարու հետ բարեկամանան»: Ըսել ուղած էր թէ, իր յաջողները չէին օգտուած իր հնարապետութենէն. ինք յաջողած էր Քիւրտի եւ Հայտ յարարերութիւնները թունաւորել:

Համիտ վիժեցնելու համար հայ ինքնավարութեան մը իրականացումը, որոշեց Քիւրտերը իրր գործիք գործածել: Թուրքէն անկախ ուրիշ ջարդարար տարր մը պէտք էր իրեն, արդարացնելու համար ինքզինք օտար տեսութեանց առջեւ. կարենալ ըսելու թէ «Թուրքը չէ որ կը յարձակի Հայերուն վրայ. հայ եւ թուրք կ'աղբին խաղաղօրէն կողքի կողքի. այլ՝ Քիւրտերու եւ Հայերու միջեւ եղած ներքին խրտումներ են պարգապէս», եւ ինք իրր գործադրութիւն սուլթանը իր բոլոր հպատակներուն, անաշառ կերպով երկու տարրեր համայնքներու մէջ ծագած խռովութիւններու կարգադրութեան իր իրաւարարի գերին մէջ պիտի չթերանար:

1891-ին կազմակերպուեցան, զուտ Քիւրտերէ բաղկացած գորպուս-

դեր, մարդուած թուրք սպանեւէ, «Համիտիէ զորապետն» անունով, որուն տխրահոգի դարձանէութիւնը պիտի տեսնենք ընդհանուր ջարդին: Յրանաւորան Յ միլիոն փոխառութիւնը զորապետնը զինելու ծառայեց: «Համիտիէ» զորապետնը քաղաքին մէջ զէնք կը կրէր. կանոնաւոր բանակի մաս չէին կազմէր Համիտիէները եւ զօրանոց չէին զիշերէր: Համիտին մեծ-հայրը, Մահմուտ Բ., Ենի-Սէրինները ջնջած էր, Համիտ Ենի-Չէրիններու մանրանկար նոր զօրապետնը մը կը ստեղծէր:

Համիտիէի զօրապետնի կազմութեան մասին երկու խօսք:

1890—91-ին, Համիտ պաշտօն յանձնեց ծաղումով Չէքքէզ Չէքի փաշայի, որպէսզի կազմակերպէ իրաւիքան տալէն երազած այս հեծեկազորքը:

Վերոյիշեալ փաշան թրքական 4-րդ զօրաբանակի ընդհանուր հրամանատարն էր, որուն կեդրոնը Երզնկան էր: Իր հրամանատարութիւնը կ'ընդ-զրկէր հայկական 6 նահանգները եւ Տրապիզոնի շրջանը, մօտաւորապէս 353000 քառակուսի քիլոմէթր:

Կազմուելէք բանակը պաշտօնական կանոնաւոր բանակ մը պիտի չըլ-լար: Յաջ Եւր պաշտօնը ան պիտի կոչուէր «Երկրապահ օժանդակ հեծեկա-զորք», որուն պաշտօնը պիտի ըլլար, յանկարծակի թշնամիի մը յարձակման պարագային, առաջին ընդհարումին զէմ դնել, մինչեւ կանոնաւոր բանակի ժամանումը: Չօրապետներու չափազանց շարժականութիւնը թոյլ կու տար արագ համախմբում:

Չէքի փաշան, շատ կարող սպարապետ, իր տաղանդը ի դորձ դրու երկարեղէն ստացած հրահանգները կէտ առ կէտ դործադրելու:

Ինչպէս ըսինք, պէտք եղած փոփոխանար եղած էր քիւրտ ցեղապետ-ներու մօտ: Ամէն տեղ եղան կոչեր, շոյալուած խոստումներ, եւ դադանիօ-րէն հայ զիւղերու տարրը խոստացեալ խայծ մը եղաւ շատ մը ցեղապետներու որ ընդառաջ երթան կոչերու:

Պաշան էր որ ցեղապետ մը կարենար 500 կարիճ ձիաւորներ համա-խմբել, կու տար Չէքի փաշայի աղերսաւոր մը, փաշան դայն կը փոխանցէր Երլարդ: Համիտէն կու դար «Երառէ» մը, ցեղապետը կը ստանար Լէոթման Գոլսնէլի տափճան եւ զրօշ մը: Այսպէս կազմուեցան մօտաւորապէս 200 զօրապետներ, որոնց ընդհանուր դումարը 100 000 կը հաշուուի: 500 ձիա-ւորներէ զատ իւրաքանչիւր զօրապետն ունէր 40 պաշտօնակալներ: Չէնք եւ պատերազմական պիտոյք կը հայթայթուէին պետութեան կողմէ:

Վաչկատու ցեղախումբ մը նստակեաց կեանքի վարժեցնել դժուար բան էր: Ինչպէս ըսինք Քիւրտը թափառաւոր լի ազգ. մը եղած է, հազուա-դիւսօրէն մշակ որպէսզի հողին կապուի: Չէքի փաշան է որ կը նշանակէր զօրապետնի բանակատեղը: Փաշան նկատի կ'առնէր որ այն ըլլար այդ աշի-րէթի բնակութիւն հաստատած վայրերու կեդրոնը: Կ'ըլլար որ երբ զօրա-խումբը շարժման մէջ ըլլար, կին, երախայ կը հետեւէին ձիաւորներու...:

Համիտիէ զօրապետնը պարզապէս կազմուած էր ընդդէմ հայերու: Չէքի փաշան հայկական 6 նահանգները շրջանակի մը մէջ առաւ եւ ամէն տեղ հաստատեց բանակաւորներ:

Կարինի հարաւը կար երկու զօրապետն, նստաւոր «Մէտրէք» եւ «Սէօլէյմէզ»: Մինչեւ Արաքս գետի ափունքը զանազան զօրապետներ տա-րածուած էին: Վանայ յիճի հարաւը «Պարապիէնէ» եւ հիւսիսը «Փաթիոզ» ու «Մալապիկեր» կարեւորագոյն կեդրոններ էին վերախմբուի: 24 ժամուան մէջ 10—15 զօրապետներ կրնային իրարու միանալ: Տիգրանակերտ, Պար-րեղոյ ներկայ կ'ըլլային միշտ մէկէ աւելի զօրապետներով: Ըլլա՛յ ուսու-կան, ըլլա՛յ պարսկական սահմանադրութեան անոնց ներկայութիւնը անհրա-ժեշտութիւն մըն էր: «Սըրբա»-յի շրջակայքը նեպոսրականներով բնակեալ, կար նշանաւոր Թալաթի ցեղապետի զօրապետնը:

Թուրքեր Պալապիտի նահանգը քրտական կեդրոն մը կը համարեն՝ այդ շրջանի բնակչութիւնը 10 000 հայ, 40000 Քիւրտ ցուցնելով: Կը հաւատաւորի որ այդ նահանգի քիւրտ բնակչութեան — անոնք որոնք կրնան կուսիլ — բո-լորը Համիտիէ զօրապետնի կը պատկանին: Կը յիշուի 14 զօրապետնի ներ-կայութիւնը Հաքքի փաշայի զեկաւարութեամբ:

Արարական սահմանադրութեան ալ անտեսուած էր. զօրապետներ կը տարածուէին Միջագետք, ձեզիրէ: Հալէպի կաւտակաւորութիւնը ունէր 4 զօ-րապետն, Ուրֆա եւ այլ վայրեր:

Բոլոր զօրապետները կը հնազանդէին Չէքի Փաշայի:

Իւրաքանչիւր զօրապետն կը լազկանար 5—600 ձիաւորներէ. Համի-տիէ զօրապետնի կազմութիւնը մասամբ մը վերջ դրաւ միջցեղային եւ աշի-րեթական թշնամական հակառակութեանց:

Կոչէի առաքելութիւնը յաջողած կը նկատուէր. Պոլսոյ միւս 5 դեա-պաններու հետ կազմեց զեկապետաժողով մը եւ սկսաւ ներկայացնել պահանջ-ներ 61-րդ յօդուածի դործադրութեան համար: Հայեր, ամէն անգամ որ Մե-ծերու ժողով դումարուէր, նոր երազանքներով եւ յոյսերով կ'ապեւտուէին. լոկի-մնջիկ կը սպասէին չօտախելի արդիւնքի մը, մինչ հայկական նահանգ-ները կը շարունակէին հեծել բանակաւորութեան լուծին տակ: Վեհաժողովը չափազանց կը ծղախացնէր Սուլթան Համիտը: Արեւելահայ մամուլը, որ յաղթանակ կը պոսար, երկու համայնքներու ձգտուած գրութեան աւելի չեղտ մը կու տար, լայնցնելով որ բոտ օրէ արդէն զոյսութիւն ունեցող իրամը:

Դեսպանաց ժողովը Յունիս 11-ին նոր մը կը ներկայացնէր Բ. Դրան: Ապէտաին փաշան Յունիս 5-ին կը պատասխանէ. պատմադրող Թումաշեան կը գրէ. «Թուելով այն բոլոր սքանչելի բարեկարգութիւնները, որոնք սկսա-ւած էին եւ անհրաժեշտ գրախափ պիտի վերածուէր Հայաստան, ընդ հօլման-եաւ բարեխնամ կառավարութեան վեհափառ Սուլթանին»: Ապէտաին փա-շայի պատասխանը 5 երկար էջերէ լազկացած գիր մըն էր, որուն վերջա-ւորութեան կը կարդանք հետեւեալ տողերը. «Ինծի դառն էր հաստատել, որ ամէն անգամ երբ հասարակաց սփիւրհներ, որոնց պատահումը բնական է աշ-

խարհի բոլոր երկիրներու մէջ, գործունէն նաեւ Հայոց բնակած վայրերու մէջ, կրթութեամբ երթեալ պաշտօն ունին հնարելու երեսակայական եղեռնադործութիւններ միւսներուն վրայ աւելցնելու համար, ներկայացնելով դանդաղ իրրեւ իրականութիւն յաշտ Եւրոպացւոց եւ հոն բնակող ժողովուրդներուն:— «Վերջացնելու համար, պարտք կը համարեմ բացորոշ ու ճշգրիտ եղանակաւ հաստատել Ձեր Վսեմութեանց թէ՛ Վանի, Տիարսի, Քիւթի, Էրզրումի եւ Սփաքի հայ բնակիչներու պաշտօնական մարդահամարը՝ հետեւեալ արդիւնքը տուած է. Հայերու թիւը կը բարձրանայ 17 առ հարիւր. ոչ-մահմետական հասարակութեանցը 4 առ հարիւր. իսկ միւսլիմաններու թիւը 79 առ հարիւր»: Նոյն դարձահոտ սուտերը միշտ պիտի կրկնուէին տարիներ շարունակ. ա՛յս էր Համիտի քաղաքականութիւնը:

Անդլիան, Ապէստին փաշայի պատասխանը վերոյիշեալ դաւաճներու հիւսադատներուն հաղորդելով, խրաքանչիւրէն տեղեկագիրք մը կ'ուզէ: Հիւսադատները իրենց տեղեկագիրներով կը հաղորդեն բոլորովին տարբեր բաներ...: Թումայեան կը գրէ. «...Բարեկարգութիւն ըսուածը խարէութիւն մըն է, կարողուած յանձնախումբը բան մը չըրաւ. տասանորդի եւ տուրքերու հաւաքման մէջ բարեփոխման չկայ, ո՛չ ալ բառականութեան մէջ. ձուկը գլխէն հոտած է. մինչեւ որ Պոլսոյ վարչութիւնը չբարեկարգուի, դաւաճները բարեկարգուելիք չունին...»: Թումայեան կը շարունակէ. «1878—81 չըջանի կապոյտ Գիրքերէն վերջ, 1881—89 տեղեկագիրներն այնքան վատ էին որ եւ հայ ազգին վիճակն այնպիսի ահաբեկի գոյնիւրով կը նկարագրէին որ՝ կառավարութիւնը չհամարձակեցաւ հրատարակել: Իսկ 1892—93-ինները, գէպքերէն վերջ եւ հասարակութեան ճնշումին տակ անգլիական կառավարութեան կողմէն միայն 1896-ին հրատարակուեցան»:

Դեսպաններ 1880 Սեպտ. 7-ին երկրորդ նոթ մը կը գրեն Բ. Դուռ, որուն մէջ Ապէստին փաշայի դրածներուն բոլորովին սխալ բլրայր կ'ապացուցուի: Հոն շեշտուած էին այդ նահանգներու մէջ Հայերու մեծամասնութիւն կազմելը եւ կը պահանջէին, որ Հայերու տրուի բոլորովին դատ վարչութիւն մը, Գիրքերէն անկախ եւ իրենց թիւին համեմատական չափով տեղ դրաւեն նահանգային վարչութեան մէջ: Հարց կու տան նաեւ թէ՛ ո՞ր օրէնքով պիտի դատեն, Եւրոպիո՞ թէ՛ ուրիշ օրէնսդրութեամբ: Դ մեծագիր էջերէ բաղկացած այս երկրորդ տեղեկագիրը կը վերջացնէ. «Հայկական նահանգներուն մէջ մտցուելիք բարենորոգումները պէտք է համապատասխան ըլլան տեղական օրէնքներու եւ գործադրութիւն ընդ հսկողութեամբ Տէրութեանց, ըստ բանից յանձնառութեանց, զորս գաշնադրած է նա միջազգային մոլերհակով»: Դիտել տանք որ «Միջազգային մոլերհակին» մէջ «Տէրութեանց հսկողութիւն» գրուած էր: Գալով մարդահամարի խնդրոյն, թումայեանները թիւրքերու արհեստին մէջ ո՛չ ոք կը հաւատարի թուրք պաշտօնեաներու. արդէն Համիտ գալրացած էր Հայոց պատրիարքին որ յանդգնած էր Պերին օսմանեան պատուիրակութեան ներկայացուցած վիճակագրութիւնը ջրող ուրիշ վիճակագրութիւն մը ներկայացնել, ուր Հայերը մեծամասնութիւն կը կազմէին...: Բ. Դուռ կը պատասխանէ այս նոթին Հոկտ. 3-ին, առանց

նկատի առնելու դեսպանաց ժողովի դիտողութիւնները. կը հաւատաւէ եւ կը խոստանայ որ բարեկարգութիւնները կը շարունակուին եւ պիտի շարունակուին: Դատական խնդրի համար հետեւեալը կ'աւելցնէ. «Նիզամիէ տտեանները, Օսմանեան օրինադրքին եւ կայսրութեան մէջ ընդունուած օրէնքները պիտի գործադրեն»: Բայց մէջբերենք Օրմանեանի դատողութիւնը: «Անոնք ո՛չ Եւրոպի օրէնքով կը վճռեն, ո՛չ Դուրանի սկզբունքներով կը վարուէին, եւ ո՛չ ալ խաղաղական հաւատքին յաւանքով պատրաստուած էին»: Եւրոպացւոց բոլոր բողոքները ապարդիւն պիտի մնային:

Յունաստանի եւ Մոնթէնէկրոյի սահմանադրութիւններուն ճշգումը շուտ մը լուծում ստացաւ 1881-ին Պոլիս ստորագրուած համաձայնութեամբ. Յունաստանին տրուեցաւ Թեոդորիկէն եւ Սթամբուլ: Իսկ հայկական խնդիրը Համիտի օրոշներով դեռ պիտի քննարկուէր, յուսահատեցնելով իր բարեկամները ու գալրացնելով իր թշնամիները: Սուրբանը պիտէր որ Եւրոպան անհաշտ էր, եւ անկարող որեւէ միջոցաւ ձեռնարկէ:

Չափազանց նշմարելի գէպք մը. մինչ Կաշէի առաքելութիւնը յաջորդական նոթերով Բ. Դուռ կը ոմրակոծէր, անդին՝ սուսիկ-փուսիկ կը հաստատուէր 1881 Դեկտ. 20-ին «Օսմանեան Ընդհանուր Պարտուց» հիմնարկը: Եւրոպական դրամատէրքեր թաթերնին կը գնէին կայսրութեան գլխաւոր եկամուտներուն վրայ՝ ծխախոտ, ալքոյ, մարսաւուն, քարափ եւն.՝ ապահովելով իրենց փոխառութեանց եւ անոնց տոկոսներուն գանձումը: Այս հիմնարկին մէջ Ռուսերուն տթոսիկ մը իսկ չյատկացուեցաւ. անոնք դրամական շահեր չունէին Թուրքիոյ մէջ. անոնք աւելի պէտք ունէին Եւրոպական դրամադրութիւն: Ռուսեր Թուրքիոյ մէջ աւելի քաղաքականութեամբ դրաղած են քան միջառականութեամբ. ոսկական դադութ Պոլիս գոյութիւն չունէր. Պոլսոյ մտտւորական գասակարդը անտեղեակ էր ոտու լեզուի եւ գրականութեան. մշակութային տեսակէտէ ո՛չ մէկ ձեռնարկ եղած էր, ո՛չ դպրոց, ո՛չ բարձրագոյն մարմարան: Վաճառականական տունները հազուադիւրէն էին. 1908-ին դրամատուն մը եւ նուային ընկերութիւն հաստատուեցաւ եւ երկու երկիրներու միջեւ առեւտրական գործառնութիւններուն դարկ տրուեցաւ: Անշուշտ որոշ պատճառներ եղած պիտի բլրային Ռուսերու՝ իրր հարեան երկիր՝ այս անտարբերութեան: Աւելցնենք որ Բ. Դուռ մերժած էր հայկական քաղաքներու մէջ Մանթաշէփի կողմէ դրամատուն մը բացումը: Վերջին տարիներուն Դամասկոսի մէջ բժշկական համալսարան մը հիմնելու առաջարկի մասին շուտինք երեսան երան. իսկ Երուսաղէմ՝ կրօնական դեմի վրայ մեծ աշխատանք կատարուեցաւ ի շահ Օրթոտոքս Եկեղեցիին: Չարք, իրր պաշտպան Օրթոտոքսներու, ուղեց ոտական սողեցութիւնը տարածելու Ս. Վայրերու մէջ: Հիմնուեցաւ Պաղեստինեան ընկերութիւն մը, որուէսդի դարկ տայ ոտու մշակութի տարածման: Բագուեցան երկու բարձրագոյն ուսուցչանոցներ. մին՝ մանչերու, Բեթղէհէմ, եւ միւսն աղջկանց՝ Նապոլէթ: Առանք հոյ մը դաստիարակներ պիտի հայթայթէին տեղացիներուն: Յաջող աշակերտներ կը գրկուէին Օսկա, կատարելագործելու իրենց ուսմունքը. անկէ կը վերադառնային Պաղեստին «վերականգն ուսուցիչ» տիտղոսով. կը

ստանալին իշխանական ամսաթուղթները և ևր վարձատրուէին ուրիշ կարգ մը առանձնաշնորհումներով: Հաղուստ և ևրամ ևր բաշխուէր աղքատ ուսանողներու և անոնց ծնողաց: Այս ընկերութեան նախկին տնօրէնը Դամասիոս Հիւսարասոս նշանակուած էր. և ևս յոլոր առատաձեռնութիւնները ևր վճարուէին հիւսարասարանէն: Կ'օգնէին նմանապէս ուխտաւորներու, որոնց թիւը զանցառելի էր, շատ մասնակի զինելով՝ ուխտաւորութեան կարստաններ կազմակերպելով մեծ Դուքս Սերժի հովանաւորութեամբ: Ս. Փեթերսուրկի Մատաւոր Արեւելքի գաղտնիներու և ևս պարտականութիւն ծախքը 2 միլիոն սկի Փրանքի ևր հասնէր տարեկան: Չարի և Մեծ Դուքսներու յաւանաւորները ևր զարգարէին դպրոցներու և ևս ուստաններու տուններուն սրտերը: Երեսուցէմ ունեցան հիւսարանէ մայր եկեղեցի մը, ուր Չարը ևր յիշատակուէր իր բարերար և ևս պաշտպան օրթոտքաներու՝ ամէն աղօթքի մէջ:

Ամէն անգամ որ Մեծերը բողոք մը ներկայացնէին — ալժամ փստահ ենք՝ անոնք զիտումաւոր էին — կա՛մ գոհացում էին ստացած իրենց խնդրած առանձնաշնորհումներու ստացման, կա՛մ ալ դատունի նարատիկներով նոր-նոր մենաշնորհներ ուղելու գիտաւորութիւն ունէին: Բարոյականէ դուրի եւրոպական դրամատէրներ, Հայոց թշուառութիւնը պատրուակ բրտներով, շատ անգամներ էին վարաներ խլրտումներ թելադրել՝ սղտար ջուրի մէջ ձուկ օրտալու համար: Համիտ իր կարելիութեան ներած չափով ևր դիմադրէր. վերջ ի վերջոյ նուազագոյն չափով գոհացում կու տար: Մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն մը տրուած բողոքագիրներու և ստացուած մենաշնորհներու ճշգրիտ թուականներուն, 1878—1908, կրնայ աղէկացուիլ ճշմարտութիւններ յոս ընծայել:

Նման հնարքներ և մեքենայութիւններ ևր վրիպէին Հայերու աչքին. Հայը կուրօրէն ևր հաւատար օտարներու խոտումներուն. ևր սպասէր միջամտութեան մը, ի դուր տեղ, որպէսզի գործադրութեան դուէր բարեկարգութեանց ծիրադիրը: Հայը, որ հիւսիսային ու հարաւային բեւեռներու էութիւններուն սառցոյ, և անապատի Պէտէվիներուն աւաղ կարենայ ծախելու համբաւը ևր վաշելէր, ինչպէ՞ս խարուեցաւ եւրոպացիներէ. հարց մը որ անդատասխան ևր մնայ...

Դեպքաններ երբեմն դադար կու տային իրենց Բ. Դուռ բողոքներուն: Այդ ևր ցուցնէր որ սրտը չափով դաճացում ստացած էին իրենց խնդրանքներուն: Շատ չանցած գիտումները ևր վերսկսէին: Հայեր որպէսզի Դեպքանաց բողոքներն արդիւնաւէտ ըլլային, անոնց ծառայութիւն մը մատուցանելու գիտումով ևր կազմակերպէին ցոյցեր, որոնց վրայ պիտի անդրադառնանք:

Երկար դարեր պետականութենէ դուրի Հայը, մերթ բարեքման, մերթ վատթարացման շրջաններու մէջ տարուրեր, հանդուրժեց անհանդուրժելիին: Անարդարութեան լուծր ստոյիկեան անդորրութեամբ ևրեց: Օսմանի իրարայաջորդ բռնակալներու օրով, ամէն տեսակ ճնշում, կեղեքում, աւար և զուլում, հայածանք և անարդանք իր առօրեայ բաժինն եղան: Սակայն գիտցաւ համբերել. խոնարհեցաւ բայց չծնրադրեց:

Սուլթան Սէլիմ Գ.ի, Մէճիտի և Աղիդի օրով, որոնք ազատական-

սուլթաններ նկատուեցան, բռնակալական լուծր որոշ չափով թեթեւցած դրաց: 1838-ի Թանգիմաթ, 1848-ի և 1856-ի վերանորոգեալ բարեկարգութեանց հրովարտակները՝ արդարութեան դալուկ յոյս մը ներշնչեցին. պարպետութեանց Աղդ. Սահմանադրութիւնով և Հայ երեսփոխանական ժողովով մը: Ունեցանք մեծ ամիրաներու վաղանգ մը, որոնց աղգեցութիւնը արքունիի մօտ դերակալու դեր մը կատարեց, ստատրելով բարեքելու դաւառներու կացութիւնը, պաշտպանելու աղղին իրաւունքները: Ամիրաներու միջամտութեան ևր սրբաւինք շատ մը խճիրներու ի նպաստ Հայոց տւեծում մը, ի շարս երուսագէմի Հայոց ունեցած ներկայ առանձնաշնորհումները:

Պիտի շարունակէինք ապրիլ և դոյատեւել, դիմադրութեամբ նոյն անհանդուրժելի պայմանները, եթէ Պերիսի վեհաժողովին՝ մեր տարած երկրի վեհապետին դէմ բողոք բարձրացնելով անկախութեան ծրագիրներ ներկայացուցած չըլլայինք. Հայը վարժ էր կրիլ եղէդի մը նման և չրեկանիլ:

Համիտ գիտեց Հայոց վարմունքը և համբերեց: Գնունդ տոլին հայ լեզափոխական կուսակցութիւնները: Նախ, «Կարինի Պաշտպան Հայտենեաց Միութիւնը» 1880-ին. ապա՝ Վան, Մուշ և ևս յուր հայրենասիրական կողմակերպութիւններ, որոնց բոլորն ալ տեղական հանգամանք ունէին: 1885-ին ևր կազմուի «Արմենական» կուսակցութիւնը. 1888-ին Ս. Դ. Հնչակեան և 1890-ին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Կուսակցութեանց ծագումը բոլորովին տարբեր կերպարանք դրաճեց աղղային անկախութեան խնդրին, իւրաքանչիւրը ունենալով ինքնուրոյն ծրագիր: Առատահամանի մէջ իրենց մամուլով հրապարակ իջան Փարթուղական «Արմենիա» 1885-ին Մարտիկա, Հնչակեաններ 1888-ին, «Հնչակ» նախ ժընեւ, ապա Փարիզ, Լոնտոն, Աթէնք. Դաշնակցականներ 1891-ին, ժընեւ, «Դրօշակ» օրկաններով:

Յեղափոխական կուսակցութեանց ծագումը, նամանաւոր իրենց մամուլը, Համիտի բարեկաթիւնը կրկնապատեց: Համիտ չէր սխալած իր դատողութեան մէջ. Հայերը սկսած էին պայքարը. չէին ծածկել իրենց պահանջները, և ևր հետապնդէին ազատ ու անկախ Հայաստանի մը ստեղծումը:

Կուսակցական օրկանները, ինչպէս նաեւ արեւերահայ թերթերը գեոմեյանը չչորցած, արքունի թարգմաններու ձեռքով ևր հրամարտէին փատիահին: Համիտ վախկոտ էր. իր կեանքին դէմ դաւադրութեան մը հաւանաւորութիւնը զինք ևր մատամնջէր: Հնչակեան կուսակցութեան ծրագիրը 1888. 11—12 միացեալ թիւերով յոյս ընծայուեղաւ, որ ևր սրբունակէր «Պատասկանտա», «Աղիտացիա» տերտրական գործառնութիւններ, մարտական, գիմադրական, ասպետական գունդերու կազմութիւններ եւն, եւն:

Ինչպէս ևր նշէ Օրմանեան սրբազան, «Հայը Համիտի աչքին ահարկու գորութիւն մըն էր, զինքը ևր սարսափեղնէր. ան սրտապանուիլ կ'ուտէր...»:

Չենք բաժնել Սրբազանին կարծիքը: Տունք Համիտի հիւանդ նկատագիրէն օրինակներ. հակառակ որ — ինչպէս Տոն Քիւրթ — ամէն կողմ հողմաւար ջաղացքները յարձակումի պատրաստ ասպետներու կ'ոնմանդնէր, ինքն ալ ամէն կողմ պոմպաճիւնէր և ոտմիթաճիւնէր պայքարուած կ'ուտէր ինքզինք. սակայն իր խորքին մէջ լեզափոխական կուսակցութիւններու ի-

րեն այնքան ալ վախ չէին ազդած, որովհետեւ, զիտէր անոնց կարելիութեանց սահմանը, եւ ըստ այնմ տոած էր զգուշական ամէն միջոց նման հաւանականութեան մը դէմ: Որեւէ զիտանադիտական գիմում չեղաւ Գրաւատ, Անդրեա, Չուրիցերիա եւ Աթէնք՝ զազրեցնել տալու յեղափոխական օրկանները: Մինչդեռ թրքերէն «Մէլէթ» թերթը խափանելու համար մէկէ աւելի պաշտօնական զիմունքներ ընել տուաւ եւ ժամանակ մը «Մէլէթ»-ի հրատարակութիւնը արդիւնեցաւ Փարիզ: Պիտի տեսնենք արդէն որ, մահափորձ մը եղաւ Դաշնակցութեան կողմէ, զժրախտաբար այն ալ ձախողեցաւ: Համիտ կը վախնար մի միայն զինուորական սլոէն՝ լանակէն, որ Թուրքերու ձեռքն էր:

Համիտի համբերութիւնը ծայր աստիճանի հասաւ, վարպետօրէն ուղեց սիրաշահիլ արտասահմանեան մամուլը, վախճակեցաւ որ կուտակեցական թերթերը զազրեցնեն իրենց յարձակումները եւ Սուլթանը ներկայացնեն իրենց զօրավագութեամբ հայր համայն Հայոց: Արդէն տեղական մամուլը կը պախարակէր Եւրոպա տարած կուտակեցական օրկանները, ինչպէս նաեւ կարգ մը ուրիշ թերթեր: Պսլոսյ «Արեւելք» թերթը՝ «անօրինական հրատարակութիւն» կ'անուանէր զանոնք: Մինչ թրքական մամուլը «միբրոպ» կ'անուանէր յեղափոխական հրատարակութիւնները:

Սուլթանը կը յորդորէ, կամ նաեւ կը ստիպէ Աշրղեան պատրիարքը որ կարող անձ մը զրկէ Եւրոպա, խրատելու համար կուտակեցական շարքայինները: Սոյն վախճակ պաշտօնը կը պարտադրուի Եղիշէ Դուրեանին, այն տեսն վարդապետ:

Ձեռքի տակ չունինք Դուրեանի յորդորակներու պատճէնը, սակայն «Հնչակ»-ի մէջ կը կարդանք (Բ. տարի, թիւ 1, էջ 12—14, 1889), նախ երկարօրէն փշելէ ետք «Արեւելք»-ի խմբագիրներուն դէմ, «ճանկական կուտակեցական ազդեցութեան տակ մեծցած խմբագիրներ» անուանելով զանոնք, հետեւեալ մէջբերումը. «Անկեղծութիւնը կը պահանջէ բռնի, թէ ամենեւին ազդասիրութիւն չէ, մարդասիրութիւն չէ, քաջութիւն ալ չէ, այլ բնականապէս է՝ հանդիստ նստիլ օտար երկիրներու մէջ, անպատասխանատուութենէ բոլորովին զերծ միճակի մէջ յիմարական հրատարակութիւններ բնել, որք Ազգին տունը կը կտրծանեն, որք Թուրքիոյ մէջ բնակեալ հաւատարիմ հայ ժողովուրդը նշաւակ կ'ընեն անպատահութեան եւ այդ անպատահութեան տաթած ամէն կարգի հետեւանաց»:

Պատասխան «Հնչակ»-ի. «Փառած նախատինք, սղարմելի տառիկութիւն, ստրկական լեզու: Քարողիչ Դուրեան Եւրոպայի ճանապարհ ձեռք կ'առնէ Պատրիարքի հրամանով. նրա ազդաշահ տառքեութեան նպատակը միանգամայն թէ՛ նշանաւոր է, թէ՛ տարօրինակ եւ թէ՛ ծաղրական...»: «Նա պիտի քարոզէ զգուշանալ Եւրոպայի հայ պաշտօններուն արտա մամուլիդ: Պատրիարքի հրամանով սա գալիս է փրկելու հայ ժողովուրդին, հալիական ազատ մամուլի «ազդամիտ ազդեցութիւնիդ եւ մեծամեծ միտաներիդ»: Բաւոյ խեղճ Դուրեան, Եւրոպայի դռները նրա առջեւ բաղուելուն պէս՝ առաջնապէս Բոյկտայի Հայերի կողմից, նա ստացաւ ծաղր, արհամարհանք, նախատինք, թշնամական ցոյցեր»... «Ամենայն անկեղծութեամբ մենք նրան խորհուրդ

ենք ապիլա օգտուել այդ դասից եւ խնոյն ետ նահանջել ու ներկայանալով պատրիարքին, յայտնել նրան թէ Եւրոպայի Հայերը ծիծաղութեամբ են թէ Դուրեանի «Առաքելութեան» եւ թէ նրա տառքի վրայ, որի խելքը միայն պաշտանական հարցերով եւ ստորնութիւններով է ընդունակ զբաղուել, միանգամայն արհամարհելով Մշոյ ստիլը, Վանի ազդատութիւնը, Քիւրտերի աւերումները եւն, որ ներկայումս շարձարում եւ մահացնում են հայ ժողովուրդին»:

Դարձեալ «Հնչակ» (Բ. տարի, 1889, թ. 2, էջ 18) կը գրէ.

«Երթաք բարով, երթաք բարով կրկնեցին Եւրոպայի Հայերը, Սուլթանի՝ Սորէն Աշրղեանի եւ Ընկ. Առաքելային ճանապարհ զնելով զէպի Բոսֆորի ափերը:

...Սեղծ Դուրեան. Եւրոպայի ամէն հայաբնակ քաղաքներում նրա փայլուն աստղը նսեմանում էր: Ոչ ոք պէտք չունէր նրան հաւատարկու, որ նրա առաքելութիւնը մի տղեղ կատակերգութիւն է, որի տեսակը Հայերի մէջ զեռ չէ եղել: Ոչ ոք պէտք չունէր նրան հաւատարկու որ թուրք բռնապետութիւնը սուր պաշտի նման զէմ է դրուած Հայի կոկորդին եւ որ ներկայանալ իրբեւ վատաբան թուրք կատախարութեան — թէկուզ որքան էլ կախարդական լինի խոտապած չքանչաններ ի վայրն ու հրապոյրը — բոլորովին զեղեցիկ պաշտօն չի լինելով հանդերձ, վատաբանը ռիսկ է անում տուժել իր ստանձնած զործը: Ինչպէս էլ եղաւ: Չորս կողմից քարկոծուելով Եւրոպայի Հայերի ամենաարդ տրամաբանական պատգութեամբ, այսինքն նրանով որ մի միայն նրան մատնանիլ արին հայկական իրողութեան վրայ: Դուրեան հալածուած նահանջեց, ամօթ բերելով ոչ այնքան իրեն, որքան իր առաքողներին — Սուլթանին, Պատրիարքին եւ զրանց արբանեակներին. «Ազդային առաքելութիւնը» կրեց կատարեալ անյաջողութիւն»: «Նշենք որ այս ազդեցութեան առնն է որ քիւրտ աւաղակ Մուսա Բէկի խնդիրը մէջտեղ էր. 500 պոլսարնակ Մշեցի պանդուխտներ, սուլթանի պալատի պատին տակ՝ բողոքում էին Մշոյ արիւնալից անցքերի մասին»:

Ընթերցողին կը ձգենք դատել եւ տրամաբանել:

Աշրղեան պատրիարք 1888 Դեկտեմբերին շրջաբերական մը կը գրէ Լոնտոն եւ Մարսիլիա հայ հոգեւորականներուն, զանոնք հրաւիրելով քարոզով հետեւ պահել «զայթակղիչ հրատարակութիւններէն, թերազրելով որ Եւրոպական Հայերը զիմունքներ կատարեն այդ հրատարակիչներու մօտ, խորհուրդ տան զազրեցնելու անոնց հրատարակութիւնները, հակառակ զէպիին, եթէ զիմունքները ապարդիւն մնան, տեղական կատախարութեան միջոցով խափանել տալ:

Կը տեսնենք որ Համիտ, միահեծան Սուլթան, յորդորած է որ Հայերը հանգարա կենան: Իր կողմէ առաջարկներ եղած են... Համիտ իր արամազրութիւնները պիտի փոխէր, պիտի զազրէին հայկական նահանգներու խտուածիւնները. ոչ թէ կը կասկածինք, այլ բան մըն ալ պիտի չընէր, եթէ նոյնիսկ խոտումներ ալ ջամբած էր Պատրիարքին դրաւոր կամ բերանացի, պիտի զրթէր զանոնք: Սակայն անաշտու ըլլալու համար կ'ըսենք որ անտեղի

յարձակումներէն մենք ալ չահելիք շատ բան պիտի չունենայինք: Այս կը պատահի 1888-ին: Ապրիլ 10-ը կը տեսնէ «Դրօշակ», նոյն յեղափոխական ուղղութեամբ:

Ըսինք որ Համիտին, արտասահման հրատարակուող «Մէլիքէթ», «Երկ-դան» եւ այլ թրքական հրատարակութիւնները շատ աւելի մտահոգութիւն կը պատճառէին, քան մեր կուսակցական օրկաններու մարտափոքը: Համիտ գիտէր թէ՛ յաջա կայսրութեան, անմիջական՝ նոյնիսկ հետագայ արդարեւ հայկա-կան հրատարակութիւններ լուրջ մտանց մը չէին ներկայացներ. բայց կրնա-յին պատրուակ ծառայել եւրոպական միջամտութեանց, որոնք միշտ կը յան-դին նոր մենաշնորհներու տուչութեան, իր իշխանութեան տկարացման: Թուրք հրատարակողները ունեւորէին փափաքը իրենց կը պահանջէին, մարտաբ-կելով հանդերձ Սուլթանը. իսկ Հայեր կայսրութենէն հոգումս մը անջատե-լով անկախ Հայաստան մը ստեղծել կ'ուզէին: Հոս է հանդուգը. Համիտ այս հանդուգը փոխանակ քակել փորձելու՝ կիրարկելով բարենորոգումներ, մեծեց սուրով կտրել Գորթեան հանդուգի մը նման, շարունակեց իր արտադրութե-թիւնները ընդհանուր ջարդի: Եթէր տարի եւս համբերեց, 1888—1895. այս շրջանին ընդհանուր ջարդ տեղի չունէր. բայց արտաքինական դարձած հա-րժապահութիւնները աւելի բուռն կերպարանք ստացան: Քիւրտ տառ-նորդներ Պոլսէն հրահանգներ կու տային ցեղապետներու, որպէսզի ճշտու-մը աւելի ծանրացնեն եւ ամէն օր բազմապատկեն խռովութիւնները: Եղածները զնգաւեղի հարուածներ էին. ջարդի նախակարգելու քայլեր(*):

Գետապանաց ժողովը կը շարունակէր իր միջամտութիւնները թրքական պատուիրակութեան հետ. յանձնաժողովներ կը կազմուէին եւ ճամբայ կ'ել-լէին դէպի մեց նահանգները՝ քննութիւն կատարելու սրտառուով. Համիտ կը լսէր, մտիկ կ'ընէր եւ կը գիտէր: Մեծերու ցասումը հանդարտեցնելու հա-մար, երբեմն-երբեմն մեծաշօնից յարտարարութիւններ կ'ընէր բուրով. «Եւ-րոպական պետութեանց դանապան օրէնքները թարգմանուելու մտաւ են. բ-լորը բազմապատկեան գրուելէ ետք պիտի հրատարակուի «Գանունը Էստար», որ պիտի բլլայ կայսրութեան կատարեալ օրէնսդատութիւնը»: Թուրքեր ամէն խոստում անհետեւանք ձգելու, օրէնքները թիւրքու, դէպքերը կեղծելու՝ ձե-ւերը գիտէին քաղցր եւ անուշ բառերով:

Հնչակեաններ, գետապանաժողովի ձգձգումներէն համբերութիւններն հա-տած, կ'որոշեն ցոյց մը կատարել բարեկարգութեանց դորձադրութիւնը արա-դացնելու գիտումով. ապա ցոյցով կը կարծէին նպատակ հայկական հարցին: Յոյր ծանօթ է «Գում Գարուս ցոյց» անունով: Տեղի ունեցաւ 15 Յուլիս 1890-ին, մահմետականներու «Գուրան Պայրամ»-ի առաջին օրը: Դանկու լեան Մար Եկեղեցւոյ մէջ, արարողութեան պահուն, պահանջադիր մը կը կարողա-լ եւ մահուան սպառնալիքի տակ, կը ստիպէ պատրիարքը որ թափօրով դէպի

Երլարդ ուղղուի, Սուլթանին բողոքադիր մը ներկայացնելու համար: Պատ-րիարքարան բարձրանալով կը փչիլէ այն չքեղ «թուրա»ն, զոր Համիտ 1 Մարտ 1889-ին նուիրած էր Պատրիարքարան, եւ որ կը դարդարէր դահլիճի ճակատը, «մեծահանգէս արարողութեամբ, երդնով եւ համոյրներով, խնկօք եւ զպօք», կը դրէ Օրմանեան սրբազան:

Մեծն Մուրտ համարաճումեան, որ ընկերացած էր ճանկիւղեանի, վար կ'առնէ շրջանակի մէջ առնուած Համիտի լուսանկարը. ճանկիւղեան զայն պատառ-պատառ բնելով վրան կը կոխկոտէ: Քաջագործութիւն կոչեցինք զայս. արժանիքներ հիւսեցինք դերակատարներու. ես ալ պատանի Հնչակ-եան, անսակարկ հիացում մը ունեցած եմ ճանկիւղեանի յանդիմութեան վրայ, 1912-ին. բայց այսօր... Ողջախոհ եւ իրաւես դատողութեան տէր մէկը այդ օրուան հերոսը՝ արկածախնդիր եւ այդ ցոյցը կազմակերպող Հնչակեան կուսակցութեան ղեկավարներու ձեռնարկը՝ պարզապէս արկա-ծախնդրութիւն մը պիտի կոչէ: Ներքի չէ անհատներու, առանց կշռելու ի-րենց արարքին հետեւանքը՝ անմեղներու ճակատադրին հետ խաղալ:

Արդի՞ւնք — ձերբակալութիւններ, բանտարկութիւններ. 3 հոգի ցրկ-եան, 15 հոգի 5 տարուան բանտարկութեան պատապարտուեցան:

Համիտ չէր կրնար բարեացակամ գտնուիլ հանդէպ ճանկիւղեանի, մահ-ուան մէջիւ արձակեց: Ապա, իբր գործադուլ Սուլթան, միշտ յաջա Եւրո-պացոյց, պատիժը ցկեանս բանտարկութեան վերածեց. 8 տարի ետք ներո-ղութեան արժանացաւ: Աւա՛ղ, տարիներ ետք Իթթիհատականներ Համիտէն աւելի Համիտական գտնուեցան եւ ճանկիւղեան մաս կաղմեց Ապրիլեան Ե-ղեանի կարաւաններուն, նահատակուելու՝ իր երազած սպառնութեան ճանա-պարհին վրայ:

Արտասահմանեան կուսակցութիւններ կը շարունակեն իրենց աղմկա-բար դորձունչութիւնը: Իրենց մամուլը կը վայէր «ի գէն», «ապստամբական կոչ», տերորի եւ մահափորձի հրաւերներ: Խօսքի եւ մայթի այս հերոսները, ի ձայն փողոյ եւ թմրկի ընկիւնին եւ շրնկիւնին կը ծանուցանէին. կը կաղ-մուէին հայանպոստ միթիւններ, անոնց սրահներու մուտքին առջեւ «Հա-յաստանը Հայուն» վերտառութեամբ յայտադիրներ կը ցրուէին: — Երազանք ու պատրանք:

1892-ին, Դեկտ. 25, Հերոս Ժիրայր Պոյաճեանի խմբակը, Փօքը Ախոյ 82 տարբեր քաղաքներուն, յայտնի թաղերու պատերուն վրայ, նոյն դիշեր-ուան մէջ յայտարարութիւններ կը փակցնէր:

Համիտ համբերութեամբ կը գիտէր ու վիթեռական ժպիտով մը կը կարդար արտասահմանի հայ մամուլի թարգմանութիւնները. անոնք իրեն հա-մար անհարկի սարսնալիքներ էին: Ան, իր հրէշային ծրագիրը, լարուած ժա-մացոյցի մը կանոնաւորութեամբ դորձադրութեան պիտի դնէր: Հայաստանի մէջ օր ըստ օրէ կացութիւնը վատթարացուց. մեծերու բողոքներուն նոյն աղ-ուալեղու խոստումներով պատասխանեց: Ընդհանուր ջարդէն յառաջ պղտիկ փորձ մը ըրաւ հրամայելով Սասունի եւ շրջակայքի ջարդը 1894 Յուլիս ամ-սուն: Քիւրտ աշիրէթներ կը խուժեն Սասունի վրայ. Հայեր ինքնապաշտպա-

(*) Պոլսոյ առումէն ետք, կարծես Թուրքեր սրդեգրեցին Բիւզանդական յոռի բարբերը. Սքամպուլ շարունակեց մնալ կեդրոն սին վիսարանութեանց, անկիւն աւագածողովներու, միջազգային գաղտնի կամ յայտնի դաշնագիրներու ստորագրութեանց:

նութեան գիմելով ետ կը մղեն յարձակումը :

Պիթլիսի կառավարիչ Թաճարին վաշան, Հայոց հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը ապստամբութիւն նկատելով, մեծ բանակով մը կ'արշաւէ Սասունի վրայ : Բոլորիւ ծանօթ է եղերական վախճանը Սասնոյ հերոսամարտին : Համիտի գործադուհը, Փատիւշահին իրը նշաւակ, 30 Օգոստոսին անոր գահակալութեան տարեգարծի օրը, կը զօրծաղկէ ամենավայրագ կոտորածը :

Առաջին փորձ մըն է որ ըրաւ. հարուածեց Հայաստանի սիրտը կազմող Սասնոյ սարերը, եւ ունկնդրեց իր ոճիրին հակադրեցութեան արձագանքը կեաւուր Հայոս պաշտպան կեաւուր Եւրոպայի աւերութեանց մօտ : Անշուշտ մեծհոգի եւրոպական պետութեանց կողմէ կրկին եղան փարիսեցիական բողոքներ, մանաւանդ որ Դեսպանաց ժողովը դեռ կը շարունակէր իր անվերջանալի վիճարանութիւնները Պոլսոյ մէջ : Կազմուեցաւ յանձնախումբ մը քննելու համար դէպքը : Եւրոպականէն առաջ արդէն Սասուն կը հասնի թրքական յանձնախումբ մը եւ կը կարգադրէ ամէն ինչ Փատիւշահին փախաբին համաձայն : Օսմանեան այս քննիչ յանձնախումբը մեկնելէն առաջ արդէն յայտարարած էր. «Հայ աւազակներու արարքները քննելու կ'երթանք» :

Թումաշեան կը գրէ որ «բոտ վկայութեան Վանի անդլիական հիւպատոս Մ. Նովոբորտի («Կապրյալ գիրք», Թիւրքիա, թիւ 1, 1895), Սասունի բոլոր գիւղերու բնակիչները ջարդուեցան : Տեղական կառավարութիւնը կ'արգիւնէր իրեն Սասուն մտնել քննութիւն մը կատարելու, եւ ան կ'ամբաստանուի իրը Հայերը ապստամբութեան զբոսող մէկը» :

«Պոլսոյ Դեսպան Սրբ. Ֆիլիփ կը բողոքէ Բ. Դուռ եւ անկախ քննութիւն մը կատարելու համար գեապանատունէն մէկը զրկել կ'ուզէ : Սուլթանը ազդու միջամտութենէ մը վախնալով, իր կողմէ արդէն քննիչ յանձնախումբի մը համբաւ ելած բլլալը կը յայտարարէ : Դեսպանը կը պահանջէ որ յանձնախումբը խառն բլլայ, անգամներէն երեքը հիւպատոսներ ըլլան : Փատիւշահ կը մերժէ ժամանակ չահելու համար եւ կը սկսի բանակցութիւն մը : Անդլիական գեապանը վերջապէս կը յաջողի արտօնութիւն ստանալ, որ զոնէ անդլիացի, Փրանսացի եւ սուս 3 պատուիրակներ մասնակցին Յանձնախումբին, ոչ թէ իրը անգամ, այլ հարցաքննական նիստերուն ներկայ գտնուին եւ իրենց թոյլ տրուի հարցումներ ուղղել վկաներու :

Այս 3 պատուիրակները ոչ թէ հիւպատոսներ պիտի ըլլային, այլ Կարնոյ հիւպատոսներուն գրադիրները... որոնց թարգման մը իսկ ունենալ մերժուեցաւ. որով իրը գրադիր որեւէ հեղինակութենէ զուրկ էին : Պոլսոյ գեապանը կը յաջողի թարգման մը զրկել : Քննութիւնները կը տեսնեն 6 ամիս, Յունուար 24-էն Յուլիս 21, 1895 : Տեղի կ'ունենայ Մուշ, 108 նիստ, 190 վկաներու ունկնդրութիւն : Եւրոպական պատուիրակութեան ղեկոյցը կը հաստատէ որ Հայեր ոչ թէ ապստամբած էին, այլ ինքզինքնին պաշտպանած. որով բոլոր պատասխանատուութիւնը կ'իյնար թրքական կառավարութեան վրայ» :

Մինչ «Հնչակ» կը պոռար, զայն կոչելով Հնչակեաններու կողմէն կազ-

մակերդուած ապստամբութիւն :

Շարունակեց մեր մէջըրերումները փրօֆ. Թումաշեանէ :

«Իսապաղիք մերժեցին մասնակցել այս խայտառակութեանց : Փրանսայի եւ Ռուսիոյ արտաքին գործոց պաշտօնականները թրքաւէրներ էին. Հանդիպելու պահանջ : Առաջինը Պոլիս գտնուած եւ Սուլթանին տիրելի եղած : Փրանսական 17 թերթեր Սուլթանին ծախուած էին այն ժամանակ» :

Իսկ Սասնոյ գէպերու վերաբերեալ Անդլիոյ նուիրակ Մ. Շիրլիի վկայութիւնը հետեւեալն է. «Հայեր ջարդուեցան առանց հասակի եւ սեռի խտրութեան երեք շարժումաւ ժամանակաշրջանի մէջ, Օգոստ. 12 — Սեպտ. 4 : Հայեր վայրի անասուններու պէս հալածուելով սպաննուեցան... : Ես ոտիպուած եմ ըսել որ, սա համոզումն իմ մէջս գոյացաւ թէ՛ թուրք կառավարութեան փախաբածը ոչ խոտնակիչ Մուրտա մը գտնելն էր, այլ Կէլի-կուգան եւ Տալուրիկ գաւառացի հիմնովին ջնջումը» :

Ինչպէս վերեւ տեսանք, ջարդը Յուլիս—Օգոստոս ամիսներուն գործադրուած, քննիչ յանձնախումբի մը կազմուելը եւ անոր տեղեկագրին դեկտեմբեր կը դնէ ճիշդ տարի մը : Այս անգամ ալ Բ. Դուռը սնտուի վիճարանութիւնները երկարածուելով, զիտցած էր ժամանակ չահել : Տնտես, հակահատուկ, զիմացիներ յայնչեցնել, ծանծրացնել՝ թրքական քաղաքականութեան գիմադրական զլխաւոր գէնքերը եղած են : Ամենազոյցն պատրուակը գիտցած է օգտագործել. «այս ամիս ազգայան է, Բ. Դուռ ոչ մէկ զօրծառնութիւն կրնայ ընել» : Կամ՝ «արտաքին գործոց նախարարը համբորդութեամբ բացակայ է», կամ նաեւ սուտ հիւանդ. նաեւ մեծերը կը սպառեն, իսկ Հայերը կը յուսան... : Շաթսուրիան կ'ըսէ իր «Անդլիկիմեան լիշատակներ» երկին մէջ. «Երբոր սուտը յաճախ կրկնուի, ճշմարտութիւն կը զառնայ» : Թերեւս եղան միամիտ Եւրոպացիներ, որոնք հաստատցին այս ճշմարտութեան : Մինչ Սոփոկլէս կ'ըսէ. «Սուտը երկար չ'ապրիր որ ծերանայ» : Դրժբախտաբար Համիտեան վարչակարգին տակ ան եղաւ երկարակեաց :

Մորէլին, Մաքիավէլիի ծնունդէն դար մը առաջ ըսած է «Ստեղծ վախնալու չէ. բաւ է որ այդ սուտը ուրիշներու վտանգ հասցնէ, ստելու է ճիշդ բաւականաչափ ճշգրիտ կարծուելու չափ» :

Մինչ Մուշի մէջ քննութիւնները կը կատարուէին, Անդլիոյ, Փրանսայի եւ Ռուսիոյ Պոլսոյ գեապաններուն կողմէ 1895 Մայիս 11-ին, բարեկարգութեանց ծրագիր մը պատրաստուելով Բ. Դուռ հաղորդուեցաւ, վեց կուսակալութեանց մէջ կիրարկուելիք : Այս ծրագիրը «Մայիսեան ծրագիր» անունին տակ ծանօթ է, որ անվերջ վիճարանութիւններէ ետք, եւ քառեակ մը վրոխխութիւններ կրելէ ետք՝ ընդունուեցաւ Բ. Դրան կողմէ, եւ գործադրութեան զրուելէ առաջ յանդեցաւ ընդհանուր ջարդի : Հակառակ որ Հայրիկ «Հայոց դերեղմանը» անուանած է զայն, բայց Հայերու համար նպատակաւոր կողմեր ունէր եւ պահ մը ստեղծեց որոշ խանդավառութիւն : — Այս ծրագրի պատրաստութեան ամբողջ ընթացքին, Լոպանոֆ շատ մը խոչընդոտներ հանեց : «Ռուսերը կ'առարկէին թէ՛ Հայերը ցրուած են, եւ տեղ մը չկայ որ Հայաստան կոչուի եւ անոր համար մօտանալու վարչութիւն

մը տրուի. թէ կոմկասի Հայք զրդուած վիճակի մէջ բլլալով, Թուրքիոյ մէջ տարածութիւն յառաջ բերել կը ջանան: Եթէ Թուրքիոյ բոլոր քրիստոնէականներուն համար բարեկարգութիւն կ'ուզուի, ինքն ալ համամիտ է. իսկ եթէ Հայերու համար բացառիկ արտօնութիւն կ'ուզուի, որ ապագայ Հայկական Թագաւորութեան մը կեդրոն դարձնեն, անոր դէմ է»: Ռուսիոյ կողմէն երկրորդ Պուլիտրիա մը ստեղծել չ'ուզեր: Կ'առարկէ նաեւ թէ՝ «Դեռ սրաններու դժած սահմանները շատ ընդարձակ են. Փոքր Ասիոյ զրեթէ կէսը — Կարին, Պիթլիա, Վան, Տիարաքէր, Սերասարիա, Խարբերդ — մանաւանդ թէ, եթէ Սուլթանը չ'ընդունի, ինչ պիտի ընեն. Զարը եւ ինք Սուլթանի վրայ ճնշում բանեցնելու հակառակ են, եւ ուրիշ պետութեան մըն ալ խառնուիլն, իրենց հաճելի չէ»:

Համիտ տեղեակ Անդլիոյ եւ Ռուսիոյ տարակարծութեանց, 5 ամիս խաղցուց վախճապական պատասխաններ տալով. ապա ինք կը ներկայացնէ բարենորոգումներու ծրագիր մը, որ կը մերժուի: Անդլիան կ'առաջարկէ որ «Յանձնարարութիւն մը կ'ապրուի 4 թուրք եւ 3 մեծ պետութեանց ներկայացուցիչներէ, որ նստէր Կարին, Վան կամ Պիթլիա, եւ մօտէն հսկէր»: Ռուսեր յիշեալ քաղաքներուն ուստական սահմանադրութիւն մերձաւորութիւնն հաշուի առնելով, կ'առաջարկեն որ Յանձնարարութիւնը Պուլիա նստի, այն պաշտօնարարով որ Պուլէն ազգու հակողութիւն չէր կրնար ընել: Կ'առաջարկեն նաեւ որ Պերլինի դաշնագիրը ստորագրող միւս 3 պետութիւններն ալ կրնան պահանջել որ ներկայացուցիչ ունենան յանձնարարութիւն մէջ՝ Գերմանիան, Աւստրիան եւ Իտալիան:

Սուլթանը Օգոստ. 19-ին աննպաստ պատասխան մը կու տայ. Անդլիա կրկին կը սնդէ խառն ժողովի պահանջին վրայ: Համիտ իր Լոնտոնի գեղարանին միջոցաւ կը հասկցնէ որ՝ եթէ Անդլիան սնդէ, ինք սրտած է Ռուսիոյ զերկը նկատելով...: Իսկ 7 օր ետք, 28 Օգոստ.ին, Լոպանով Ս. Փեթերպուրկ թուրք գեղարանին կը յայտարարէ թէ՝ «Ինք Անդլիոյ հետ համաձայն է, եւ Անդլիան անկից պակաս բան չի կրնար պահանջել...»:

Թէ ինչ պապանի գիջումներ եւ սակարկութիւններ եղան երկու հակառակորդներու միջեւ՝ Ռուսիոյ եւ Անդլիոյ, ոչ ոք գիտցաւ: Սակայն Օրմանեանի հետեւեալ ենթադրութիւնը կէս մը զոհացուցիչ կարելի է նկատել. «Ռուսիան օսմանեան կառավարութեան վրայ բռնադատիչ ճնշում բանեցնել մերժեց. Անդլիան վախցաւ որ ձեռնարկը վիժի. Զրանսան չկրցաւ ազդուօրէն արտայայտուիլ Ռուսիոյ դէմ. իսկ Համիտ վախնալով որ բոլորին մերժելով, երեքն իրարու կը մօտեցնէ, առժամեալ համակերպութիւն ցուցնել ձեւացուց»:

Համիտ պահ մը կը վարանի եւ զիջելու համակերպութիւն կը ցուցնէ: Կրկին կը սկսին բանակցութիւնները Սեպտ.ի սկիզբէն մինչեւ Նոյ.ի կէսը: Թուրքեր ալ հակառակ էին «Մայիսեան ծրագրին». անոնք կը կրկնէին. «Բարեկարգութիւններ կ'ընդունինք. պէտք է բլլան ընդհանուր քրիստոնէութեանց եւ ոչ թէ մասնակի»: «Մայիսեան ծրագրին» որոշ յօդուածները՝ ան-

ջատողական կը նկատէին:

Վերջապէս «Մայիսեան ծրագիր» կոչուածը, որ Մայիսին սկսած էր, կը ստորագրուի շատ մը փոփոխութիւններէ ետք, 32 յօդուածներ 14 զրուաներու բաժնուած. մինչ նախորդը բաղկացած էր 13 զրուաներէ եւ 40 յօդուածներէ: Երեք գեղարաններու եւ Մայիս վաշալի միջեւ ստորագրուած այս ծրագիրը պէտք էր կայսերական հրովարտելով հաստատուէր եւ հրատարակուէր, ինչ որ չեղաւ. պատրուակուեցաւ թէ «Մահմետականներ զրդուած են եւ հրովարտակը օգուտէ աւելի վնաս կը հասցնէ...»:

Հնչակեաններ, Դեղարաններու վիճաբանութիւններէն յօդած, կասկածելով որ իրենց աշխատանքը դրական արդիւնք պիտի չունենայ, կ'որոշեն Պուլիա մէջ երկրորդ ցոյց մը ընել: Իրենց առաջին ցոյցը զիրենք զգաստութեան չէր բերած...: Այս ցոյցը «Պապը-Ալիի ցոյց» անունով արձանագրած է պատմութիւնը: Հազարաւոր ժողովուրդ զէպի Երւաղ կ'ուղղուի 1895 Սեպտ. 18-ին: Կառավարութիւնը ենթադրել ձեւացնելով որ զինեալ ոյժի մը զիմաց կը դառնուի, զինեալ ոյժով արդիւնելու միջոցներու կը զիմէ: Խուփութիւն, խուճապ, սպառնութիւն, կոտորած. հայ ամբոխը եկեղեցի կ'ապաստանի: Դեղարաններ կը միջամտեն դադրեցնելու արիւնահեղութիւնը...: Կ'անդրադառնաք այս ցոյցին անդլիական գրգռմով եղած բլլալը կամ ոչ: Հնչակեան ազդիւրներ այս մասին լուռ կը մնան:

Ցոյցէն ետք, Ալլոյեան սրտաբխար կը ներկայանայ Սուլթանին. Համիտ կատարած վայրենի կենդանիի վիճակին ենթարկուած կ'ըսէ. «Եթէ նման ցոյցերով Եւրոպայի միջամտութիւնը յառաջ բերել կ'ուզեն, լաւ զիտցած բլլալք որ, օտար պետութեանց նաւատորմիդ կրնայ նեղուցներն անցնել, իրենց բանակը զէպի մայրաքաղաք կրնայ խուժել, սակայն իմ հողիս վրայ ոտք չկոխած, Վուսիօրի ջուրերը համայն Հայութեան արիւնով կը ներկուին»: Պատրիարքը սարսափահար Սուլթանի դարձապարներուն առջեւ կ'երկարադէ եւ զթուփիւն կը հայցէ: Մոլեղնած Խալիֆան զինք առանց մտիկ բնելու, նշան կ'ընէ որ շուտ մը անշաղկապ իր ներկայութենէն...:

Համիտ, Սասնոյ իր առաջին ոճիքը գործադրելէ ետք, Եւրոպացւոց բաղկերակը քննեց, եւ... արդիւնքը զօհացուցիչ դատու. մահուան մանդատը գործածելու ժամանակը եկած նկատեց, եւ արձակեց Զարգի ու Թալանի հրամանը: Գաւառներէն սկսան դալ առաջին Զարգերու լուրերը: Պուլիոյ ցոյցէն շարաթ մը ետք, «Մայիսեան ծրագրին» ստորագրութենէն 5 օր առաջ:

Զարգերու ժամանակագրական ցուցակը կը գնենք ներկայ գլուխին վերջաւորութեան, քաղուած՝ Փրոֆ. Թումայեանի երկէն:

Համիտի թիկնապահներէն Սատտէթին, բարեկարգութեանց պատրուակին տակ դաւառները զրկուեցաւ, կազմակերպելու քիւրտ աշխիթները, որոնք՝ տրուելիք ազդանշանի վրայ՝ պիտի սկսէին սպանդը, օգնական ունենալով բանակը: Համիտիէի զօրքը խաղաղութիւն հաստատելու պատրուակին տակ պիտի միջամտէր. ամէն կողմ ծպտեալ զինուորականներ առաջնորդ պիտի բլլային խուժանին:

Համիտի հրէշային հրամաններու գործադրութիւնը եղաւ օրինակելի.

Համխափել զօրազանդը, քիւրտ եւ թուրք զեկամարներու միացած՝ կատարեց իրեն յանձնուած պաշտօնը. ամբողջ ջարդեց յաղեցներով իր արեան ծարար. կողոպտեց անսրտաթիւ. հրկիւցեց անխնայ: Տաճկահայութիւնն ապրեցաւ 3 ամիս իր պատմութեան ամենէն եղեռնական ու ճակատադրական օրերը:

Ջարդերը կազմակերպուած էին շատ վարպետօրէն: Անոնք մէկ օրուան, մէկ շաբթուան մէջ, նոյն կոտորակալութեանց մէջ տեղի չէին ունեցած: Թումաշեանի ցուցակը որ քննէիք, կը տեսնենք ջարդերու շարժականութիւնը: Մերթ Մեւ ծովու ափունք, մերթ Միջագետքի սահմանագլուխ, մերթ Կիլիկիան չըջան, մերթ կենդրոնական փոքր Ասիան թափու եղան կեղեքումներու: Այս նենգ ծրարիւր թոյլ կու տար Համխափ պատասխանելու Եւրոպայուց. «Կայսրութեանս ամէն անկիւնները խլրտումներ կը ծաղին. հազիւ մին զսպած, ուրիշ մի տեղ նոր տարատարութեանց առջեւ կը դանդաղ. սպասեցէք, մինչեւ կատարեալ խաղաղութեան հաստատումը՝ հրոյսարտակա հրատարակելու»: Արդարեւ, ընդհանուր ջարդի տարւորութիւն չէին ձգեր օտարներու աչքին, իրարմէ անջատ, իրարմէ շատ հեռու դործադրուող բարբարոսութիւնները: Իւրաքանչիւր ջարդէն ետք, կը սպասէր նաեւ Հայոց պաշտպան կամ բարեկամ ձեւացող պետութեանց մօտ յառաջ եկած հակադրեցութեանց:

Իր ծրարքին մեծապէս ստատարեց նաեւ կայսրութեան ընդարձակութիւնը, հազարդակցութեան միջոցներու անբաւարարութիւնը: Ժամր ժամին, արաղընթաց սուրհանդակներով իրեն լուրեր կը հասնէին: Իսկ օտար հիւպատոսներ կամ լրագրողներ, որոնք տեղւոյն վրայ ախմատեալ վիճակներ էին, եւ բարի կամեցողութիւն կ'ունենային տեղեկագրել Պոլիս կամ արտասահման հայկական եղեռնի զանազան փուլերը, կը հանդիպէին ամէն տեսակ դժուարութեանց՝ ըստ վերէն եկած հրահանգներու, հետադրական այս ինչ զիծը առժամեալ կտրուած կ'ըլլար կայծակի մը պատճառաւ. կամ զիծը նորոգութեան մէջ կ'ըլլար, սրով օրերով ստիպուած կը ննջէին հեռադրական սենեակներու մէջ: Օտար հասցէներու ուղղուած նամակներ կ'արժանանային նոյն բախտին, պատրուակելով թէ այս ինչ տեղ կամուրջ մը խորտակուած է, կամ փոթորիկներու հետեւանքով ճամբաները անանցանելի դարձած...:

Բացորոշ էր որ ջարդերու հրամանները Երւրդէն կը բխէին: Համխափէն ուղէք, վայրկեանական կրնար գաղբեցնել եւ գաղբեցուց, երբ եղածը բաւարար նկատեց: Իրր բարեկարգութեանց քննիչ հայկական նահանգներ զրկուած Շաքիր փաշայի պաշտօնը կայացաւ կոտորածի հրամաններ արձակելու եւ հսկելու անոնց դործադրման: Կոտորածը կը սկսէր նոյն ձեւերով ամէն կողմ. կատաղած ամբոխ մը, կանանց զրօշներով, ամէն տեսակ զէնքեւրով զինուած, հռոմէական յեղեղներու խիտ շարքերով կը յարձակէին հայաբնակ կեդրոններ. Հայերու ընտկարաններու զոները կացիններով խորտակելէ ետք, խուժանք վայրի աղաղակներով ներս կը խուժէր. խողխողում-

ներ կը սկսէին. թալանէն, լլկումէն ետք տուններ կրակի ու բոցի ճարակ կ'ըլլային Ալլահի անուամբ:

Այսպէս կ'օրան 19-րդ դարամուտին, 3 ամսուան ընթացքին 300·000 անմեղներ. իրենց ետին ձգելով 50·000-է աւելի որբեր: Հայոց կորուստը, 1870-ի Ֆրանս-Գերմ. պատերազմի երկուստեք մեռեալներու թիւին կրկնապատիկն եղաւ: Հայեր ոչխարներու նման չմորթուեցան միշտ. հայ մայրեր իրենց եղունգներն եւ ախանները, տղամարդեր իրենց բուռնքը ունէին պաշտպանուելու այս անհաւասար պայքարին մէջ: Նահատակուեցան զիմարդելով եւ ամէն տեղ ջանացին սուղ ծախել իրենց կեանքը: Եղան զիւցազնական հերոսամարտեր, ինչպէս եղած էր արժուարոյն Զէյթունը, որուն չըջաւայ լեռներու խորխորատները թուրք բանակի սպանդանոց եւ զերեղմանատուն ծառայելին:

Մեծերը բողոքեցին վարժակցիական նոթերով, միայն Անգլիան է որ աղղու միջոցներ ձեռք առնել ձեւացուց՝ իր մարտանաւերը շարժման մէջ դնելով, որոնք ապա հանդարտօրէն վերադարձան(*): Իսկ վատիկանի Լեւոն ԺԳ. Քահանայապետը, իր սակեղէն վանդակին մէջ լռութիւն պահեց:

Իշխէ՛, Ալլախն. մարտանաւերդ ուղկանտաներու գերիշխանութիւնն սպառնալու համար շինուած էին եւ չէին կրնար բարձրանալ Արարատի դադաթը: Իշխէ՛, Ալլախն, իշխէ՛, հոգ չէ թէ մարտանաւերդ անմեղներու արիւնքով ներկուած ջուրերու վրայ նուարկեն. հերիք է որ զրօշգ կայմերու բարձունքը ծածանի յախտեան:

Եղած բողոքները Երւրդի համար անընդունելի կը համարուէին. Համխափ արդ ջարդերը խլրտումներ անուանեց. հայ ազատամբներու կողմէ ինչեւ թուրք ժողովուրդին վրայ յարձակումներ կոչեց: Հերքեց եւրոպական թերթերու թղթակիցներուն կողմէ դրուած յօդուածներու պարունակութիւնը. ուրացաւ հիւպատոսներու տեղեկագրիները: Միւս կողմէ՝ դահլիճներ կ'իյնային, նախարարներ կը փոխուէին, կարգ մը պաշտօնեաներ կ'աքսորուէին, քանի մը տասնեակ անձեր կը բանտարկուէին իրենց պարտականութեան մէջ թերացած ըլլալուն համար, քանի մը ամիսէն ադաւա արձակուելու համար:

Սուտ խոստումներ պարունակող հրատարակութիւններ չըջաղայութեան դրուեցան. կազմուեցան քննիչ յանձնախումբեր, բարեկարգութեանց նոր ծրարքներ ուսումնասիրուեցան. Եւրոպայուց «Կ'ընենք կոր, կ'աշխատինք կոր, ժամանակ տուէք մեզի» պատասխանուեցաւ: Տեղական մամուլը ամէն օր զթառէ՛ր Սուլթանին գովեստներ կը հիւսէր. չնորհիւ նո՛ր կար-

(*) Կը հաւաստուի որ Համխափ լրջօրէն վախեցած էր, երբ անգլիացի ծովակալ Սէյմուր մարտահանքով դէպի յունական կղզիներ կը յառաջանար: Համխափ կը պատրաստուի Օտոմա փախչի «Եպիտոլիմ» նաւով, որ Պէշիք-աշի առջեւ կազմ ու պատրաստ կը սպասէր: Անգլիական մամուլը, կատարողի յարձակումները եւ թուրքիոյ Լոնտոնի դեսպանին տեղեկագիրը՝ շատ աննպաստ էին. տեղեկագիրը կ'ըսէր. «Փրկութեամբ միջոցը, միայն փախուստն է»: Գերման դեսպանի յուսադիչ պատասխաններուն վրայ է որ կը հրաժարի փախուստէ:

դուած կառավարիչներու, կուսակալներու, ամէն ինչ կարգի ախտի մտնէր. դաւառներէ եկած հեռադիրներ կը հաւատաւէին. «Շնորհիւ Վ.Է.Ն. Սուլթանին ամէն կողմ ապահովութիւն եւ անդորրութիւն կը տրիւ»։ «Բարութեամբներ ի Փօքր Ասիա» անունով յանձնախումբ մը մէջտեղ դրուեցաւ։ Համիտ առանց խոյնիւ կը բացականչէ. «Զէյթունի համար հաշ կուսակալ մը պանել անկարելի եղաւ ինձի»։ Մամուլը կը յանկերգէր կամաց-կամաց, ինչպիսի՜... Ա. վէդիրը կը նոյնարանէր։

Փոքր թումացեան կը գրէ. «1895 Դեկտ. 11-ին, Սրբ. Գ-Քրքի կը տեղեկացնէ Տաճկաստանի տխուր վիճակը յորա Սարգսիին. Զէյթուն պաշարուած. Կրեւէն սօրի ելած, Մակեդոնիան կը խլարի եւ ելեւմտական վիճակը կը վատթարանայ ու կը խնդրէ անդլիական կառավարութեան միջամտութիւնը։ Կը յատկաւ թէ միջոցներ կը գործածուին սուս կառավարութեան հաճութիւնը ստանալու, որ Պր. Նէտիլիֆին — Պոլսոյ ուս պետականին — արտօնուի միւս հիւստատաց հետ այս մասին խորհրդակցութեան մտնել։

Լորտ Սարգսիին՝ Ս. Փեթերսպորցի անդլիական պետականին՝ այս ուղղութեամբ հրահանգներ կու տայ, որ Լոպանոֆին կը գրիմէ Յունուար 15-ին, 1896։ Այս վերջինը կը մերժէ Թուրքիոյ ներքին գործերուն խառնուիլ, Սուլթանին եւ իր հպատակաց գործերուն միջամտել»։

Լոպանոֆ մոռցած էր Պերլինի դաշնագրի առթիւ Հայոց բրած փառիսեցիական խոստումները. Սուլթանը կը ջարդէր Հայերը. ապագային Ռուսերու «Հայաստան առանց Հայոց» ծրագիրը՝ Ռուսերէն անկախ թուրքը կ'իրադրէր։

Պր. Մոնո, Տրիսյի «Արեւելեան հարց» զիրքի նուիրուած յառաջարանին մէջ, հետեւեալ կերպով արտայայտուած է. «Ռուսերը չէին սրղողած հասկնելու Հայերուն «Նախընտրելի է հարաւահարաւի Ռուսերէն, քան սղջակիւղուիլ թուրքերէ»։ — Համիտ, կարծես քաջայերուեցաւ մեծերու գրեթէ անտարբերութենէն. ան ոչինչ կորսնցուցած էր հպարտութենէն հանդէպ եւրոպացւոց։ Ջարդերէն ետք մեծերու հանած վրիպակը իրեն դարձանք իսկ պատճառած էր։ Սուլթանը կարծած էր որ իրենց շնորհուած մենաշնորհները, զիրենք լուծեան պիտի հրաւիրէին. չներեց եւրոպացւոց, որ աշխարհ աննշան... ինչդիր մը համար՝ աշխարհ փուն բողոքներ բարձրացնէին... տղմկելով հրապարակը։ Անտեղեակ չէր որ զինք «հիւանդ մարդ» կ'անուանէին. իր սնարին գլուխը շուրջապար բռնած, իրեն աշխարհի գեղահատեր կը յանձնարարէին, որպէսզի հոգեւարքը երկարատեւէ, բացի հիւսիսի արջէն, որ կը ջղախանար հոգեւարքի երկարաձգումէն։

Համիտ իր խորքին մէջ կը ծիծաղէր բոլոր եղածներուն։ Եւրոպացիներու սպառնական աղաւթարութիւնները իրեն համար արժէքազուրկ պոռոտախոտութիւններ էին, փաստ էր որ մեծերու միջեւ միարանութիւն չէր կրնար ըլլալ. մէկուն հակակարծիքութիւնը բաւ էր անդամալուծութեան մատնելու որեւէ ձեռնարկ։ Եւրոպական որեւէ մէկ պետութիւն թուրքիոյ անկեղծ դաշնակից մը չէր կրնար ըլլալ. դանոնք իրը դրութեան եւ անխտահելի դաշնակից նկատեց. վերջապէս թափանցած էր «կեաւուր» Եւրոպայի

տխուր հոգեբանութեան։ Ընդգրկեց քաղաքականութիւն մը, որ էր ըլլալ շողքորթ, միշտ խոստանալ ժամանակ շահելու համար, սակայն երբեք չյարգել իր խոստումները. բաժնի առատ չբանջաններ ու մենաշնորհներ, նոյնիսկ Ռուսերու հետ պայութիւն ունեցող պրկեալ յարաբերութիւնները պիտեցաւ մեղմացնել։ Վեց անմիաբան մեծերու իրարայայտող վեհաժողովները նկատեց անշուշտ, հիւանդ եւ մահամերձ ժողովներ։

Մինչ դաւառները հազիւ սկսած էին սպիացնել իրենց վէրքերը, Պոլսոյ մէջ տեղի կ'ունենայ երրորդ(*) ցոյց մը, այս անգամ Հ. Յ. Դաշնակցականներու կողմէ, միշտ նոյն բարի նկատուողութեամբ, որ օտարներ շտապեցնեն բարենորոգումներու ծրագրի գործադրութիւնը։

Դաշնակցականներու համար ալ դարձուցիչ մը չէր ծառայած, Հնչակեաններու աղաքովին եւ տխուր հետեւանքներով նախորդ երկու ցոյցերը։ Դաշնակցութեան կոմիտէն այս անգամ հանձարեղ դադարար մը յղացած էր. «սպառնալ օտար դրամապուխտ», զրգոյնի դրամատէրերու ամենէն զղայուն ջիղը, արազ շարժելու։

14 Օգոստ. 1896-ին, Արմէն Գարօ Փաստրմաճեանի գլխաւորութեամբ խումբ մը Հայեր կը յաջողին դրուել Օսմանեան դրամատուներ։ Չենք գիտեր թէ օտար պետութեան մը դրամատու կ'եղած է այս ձեռնարկը, դաշնակցական արխիւներ դեռ լուս կը մտնէ։ Ըստ իրենց, Պանքան կը ներկայացնէր կապիտալիստ եւրոպայի սիրտը. պաշտօնը պէտք էր հոն խրել։ Կառավարութիւնը նման արարք մը թոյլ չէր կրնար տալ։ Ոչ մէկ Սուլթան թոյլ պիտի տար որ կաշերանիստ քաղաքին մէջ, յեղափոխական բնոյթ կրող խլրտում մը ծագէր. ի վաղուց անտի Թուրքեր նախընտրած են դաւառներ կորսնցնել, բաց պահել անդորրութիւնը իրենց մայրաքաղաքին։ Պոլսոյ կայսրութեան սիրտն էր, եւ Եւրպոյ՝ շնչառութեան երակը։ Բոլոր մեծ ու պղտիկ հակաթաղաւթական շարժումներ, անցեալին մէջ անողորմարար դադուած են։ Այս անգամ եւս չ'ուշանար հակահարուածը. սաստիկ յարձակողական մը բանակի կողմէ կրակ ու բոցի մէջ կը ձգէ Պոլսոյ որոշ թաղերը։ Խուժանք զինուորներու խառնուած կը սկսի թալանել, աւերել ու սպաննել։ Պոլսոյ հաշ բնակչութիւնը անտեղեակ Դաշնակցականներու ծրագրին, սարսափի կը մատնուի։ Բանակը լայնօրէն կը մասնակցի ջարդի, հրկիզումի եւ խողխողումի. ցոյցը ապստամբական շարժում մը ներկայացուած էր. պէտք էր ամէն զինով դադել։

Ջարդը կը տեւէ երեք օր. 10.000-է աւելի մեռեալներ. յաջորդ օրերուն, ձերբակալութիւններ, բանտ, յաքսոր։ «Դիակներ աղբի կառքերու մէջ լեցուած, ողջերով միասին ծովամահ կ'ըլլային Դարաթիոյ եւ Սթամպուլի քարափներէն, փորեքնին ճեղքուած, որպէսզի ջուրի երես չեղնէ...»։

Ծալրայեղօրէն տղայական ձեռնարկ մըն էր Օսմանեան Դրամատան դրաման փորձը։ Եթէ նոյնիսկ դրամատան չէրը հիմնադատակ կործան-

(*) Այս երեք ցոյցերու մանրամասնութիւնները զանց կ'ընենք. ոչ ոք ուղղութեամբ շատ լուրջ գրութեան կ'անձ կարող գրողներու կողմէ։

ուէր, հսկայ դրամարկղները հալէին մէջի ոսկեղբամներով, որոնք շատ ծանր պէտք էէ կընէին, եւրոպական դրամադուլսի միասը չնչին մասնիկ մը կը ներկայացնէր: Օսմանեան Դրամատունը միջադպային դրամադուլսով հաստատուած անանուն ընկերութիւն մըն էր, որուն բաժնեթուղթերէն շատեր կը գտնուէին Հայերու, Յոյներու եւ Հրեաներու մօտ:

Այլ տեղ էին օտար դրամատէրներու հարստութիւնները. երկաթուղիի շահարեր գիծեր, նաւահանգիստներու, մաքսատուներու, քարախներու եկամուտներ: Ջուրի, ելեկտրական, հանքերու եւ այլապէս ընկերութեանց ձեռնարկներու յատկացում էին հսկայական դրամադուլսներ: Առանց հաշուելու Եւրոպացուց տրուած՝ անտես շահեր ապահովող տրտակարդ առանձնաշնորհումները, Թուրքիա ապրանքներածելու համար Եւրոպացուց տրուած գիւրութիւններ, չնչին մաքսատուքի դանձումով եւն. եւն.:

Դրամատան ցոյցը արտասահմանի կապիտալիստ մամուլի կողմէ խիստ կերպով քննադատուեցաւ. ցուցարարները դող եւ աւաղակ, բամբակի Հայեր յորջորջուեցան: Դէպքի յաջորդող ետօքեայ ջարդին՝ 10.000-է աւելի մեռեալներու վրայ՝ եւրոպական թերթեր լուծիւն պահեցին. եղած արխանահոսութիւնը զիրենք չէր հետաքրքրեր. կապիտալիստները միայն իրենց շահերը մտանդուած կը տեսնէին, եւ հայ ազգը կը դատապարտուէր, ինչ որ պատճառ կ'ըլլար մեր ազգային դատին հանդէպ հանրային կարծիքի յեղաշրջման: Միւսիք պէյի կողմէ մտարուած թերթեր, նոյնիսկ «Մէջիւրէթ» թերթը կ'արդարացնէին ջարդերը: Միայն մեծ փաճառատուներու տնօրէնութիւնները կ'ողբային իրենց հայ յաճախորդներու մահը...:

Դեպքաններ, որոնք ակնհասեալ եղած էին բանակին դործած խժոժութեանց, մանրամասն տեղեկադիրներ զրկեցին իրենց կառավարութեանց, ինչպէս նաեւ լրագրողներ. սակայն բարձրէն եկած հրամաններու հետեւանքով մամուլի մէջ արձագանդ չունեցան: Թուրքեր ձեռնածայ նստած չէին. Համիտ եւ իր արանեակները կողմած էին «Միջադպային քննութեան ժողով» մը, որ կը պատրաստէ տեղեկադիր մը, ուր կը ժխտուէր բանակին մասնակցութիւնը Պոլսոյ ջարդերուն: Տեղեկադիրը կը հաւատարմէր թէ՛ ամբողջը եւ խուժանը կատարած է թախնը, եւ թէ բանակը մարդկայնօրէն կատարած է իր պարտականութիւնը՝ զսպելով խուժանը, պաշտպանելով անմեղները, նոյնիսկ չէր վարանած կրակել եւ սպաննել Թուրքեր:

Սոյն տեղեկադիրը ժողովի մէջ կը ստորագրեն գերման սպաներ, ինչպէս նաեւ երկու անգլիացի բարձրաստիճան եւ ռուս սպաներ, ու նաեւ աւելաւորիացի մը: Երբ ստորագրելու կարգը կու գայ Փրանսացի Լը Գոպ փաշային, սա նողկանքով ու բարկութեամբ ետ կը մղէ աչն ձեռքը, որ իրեն կը մատուցանէր զրիչը. նիստը ձգելով գուրս կ'ելլէ ժողովատարահէն: Գերման երրորդ սպայ մը եւս կը մերժէ ստորագրել՝ հետեւելով Լը Գոպ փաշային:

Նիւթէն չեղած չենք բլլար, եթէ պատմենք հետեւեալ իրական գէպքը. —

Դրամատան դրաման փրբ հետեւանք եղած ջարդի պարագաները եւ բանակի վայրենի ընթացքը եւ դործած անմարդկային արարքները բոլոր խղճամիտ անձերու յայտնի են: Սակայն գտնուած է գերման ստորագրատ սպայ մը, որ արդարացուցած է բանակի վարմունքը թեկով. «Յանցաւորները ի-

րենց արժանի պատիժը կրեցին»: Այս սպան Թուրք պաշտօնեայի մը միջոցաւ կը ներկայացուի Համիտին, որ զինքը կը պատուէ չքանչանով մը, կը ստանայ դրամական նուէր ու կը ճամբուի Պէքին: Հոն թրքական զեապանի միջնամտութեամբ կ'ունենայ աստիճանի բարձրացում: Այս կրած համազգեստին անարժան զինուորականը կը պատմէ ու կը տարածէ իր «ակնհասեալ» սուտ վկայութիւնները, եւ տեղական մամուլը սխնակներ կը յատկացնէ: Համիտ երկայնարարուի էր, ան գիտէր օգտագործել ամէն առիթ ու վարձատրել իր ստորին սպասաւորները:

Չենք ուզեր մանրամասնութեանց մէջ մտնել ցոյցի ելքի, դործակատարներու եւ օտար հրաքատուներու միջնամտութեամբ եղած բանակցութեանց: Ցուցարարները Փրանսական «միրոնտ» կոչուած նաւ առաջնորդուեցան՝ կէանքերին փրկելով: Նաւը երբ Մարսիլիա կը հասնի, խիստ հսկողութեան տակ կը կատարուին հարցաքննութիւնները: Թրքասէր Հանութոն կը մերժէ հիւրասիրութիւն բնծայել իր քաղաքական տարադրուածներ: Պճհողի դէպի Արժանթին, Երկու հոգի՝ զուիցերիական սահմանադուլս: Բատարմանեան (Արմէն Գարօ) ժամանակաւորապէս կ'արդէստիակուի: Ուրիշ հեղինակի մը մօտ կը գտնենք հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Իբր նոյնիսկ ուսմող նախի համալսարանին» թույլ կը տրուի որ շարունակէ ուսումը նոյն համալսարանին մէջ»:

1897 Օգոստ. 4-ին, Պոմպայի ցոյցին իրեւ յենարան, ումը մը կը պայթի Բ. Դրան ներքեւ, ուր ժողովի հատուցուած էր ամբողջ նախարարական կազմը, բոլորը մէկ անպամէն ոչնչացնելու դիտաւորութեամբ. մեծ աւեր չի պատճառեր. սպասաւոր մը կը մահանայ, եւ 3 հոգի կը միրաւորուին: Ռումը մըն ալ Բերայի կատապարական տան առջեւ, հատ մըն ալ՝ Օսմանեան Դրամատան, որ չի պայթիր: Անշուշտ այս ալ Հայերու վերադրուեցաւ: Կը կարծենք թէ այս ցոյցը Հայերէ առկա կատարուած է. մինչեւ հիմա ոչ մէկ հայ կազմակերպութիւն աղ մասին ակնարկութիւն մը բրած կամ դայն իրեն վերադրած է:

Հինգերորդ ու վերջին ցոյց մը 1905 Յուլիս 21-ին, աւելի ճիշդ կ'ըլլայ դայն կոչել մահախործ:

Համիտ Ուրբաթ օր, Սէյամլըղի արարողութեան վերջանալուն, մզկիթէն գուրս ելած պահուն, Երուրդի հրապարակը յրուած կառքի մը մէջ Ռումը մը կը պայթի: Դժբախտարար Համիտ քանի մը վայրկեան ուշ կ'ելլէ աղ որ մզկիթէն, եւ կառքի մէջ բարուած Ռումըի պայթիւնը իրեն միտս չի հասցներ:

Այս մահախործը եւս հայ յեղափոխականներու վերադրուեցաւ: Ընդհանուր խտութիւններ, խուրարկութիւններ, նոյնիսկ ձերբակալութիւններ եղան: Սակայն որոշ փաստի պակասութեան առջեւ, Տոքթ. Ապառչյա՛ն պէյ Թուրքերու իսկ կը վերադրէր: Սուլթանը ջարդ մը հրամայելու տոտամօեցաւ, եւ զոհացաւ քննութիւն մը կատարելու «Իրատէ» մը ստորագրելով: Լիբանանցի քրիստոնեայ Նէճիպ Մէյհամէի, որ փաճառականական եւ շիւտութեանց նախարարութեանց զիւնաւարեան էր, կը յանձնուի քննութիւն կատարելու պաշտօնը: Այս տխրահռչակ քրիստոնեան, որ պաշտօնի գուրս եղած ատեն շատ մը զեղծումներ բրած էր, Համիտի գահընկեցութենէն ետք, տարի

մը բանտարկութեան դատապարտուեցաւ: Անիկա շատ մանրակրկիտ տեղեկադիր մը կը պատրաստէ 135 էջերէ բաղկացած, ամբաստանելով Հայերը: Մէլհամէի տեղեկագրին ճշմարտութիւններ պարունակելը պիտի տեսնենք քիչ մը վարը:

Ռուսիի պաշտօնը պատճառած էր 24 հոգիներու մահ, եւ 58 վիրաւոր:

Ներկայիս, շնորհիւ Դաշնակցական ազդեցութեան, զիտենք որ մահափորձը իրենց կողմէ պատրաստուած էր եւ գործադրուած: Աւագոս որ վիժեցաւ:

Դերակատարներէն մին՝ Կոմիտաս ծնած Հայուհի մըն էր Ռուսիոյ առաջին ծանօթ. արտակարգ տիպար մը եւ հայ գիւղացիական ազատագրութեան պայքարի ստաղերէն մին: Այս գիւղացիական ունեցած է չափազանց փոթորկալից կուսակցական կեանք մը. բոլոր անձնուէր ու անփեհեր չարքայիներու նման տեսած է զրկանք եւ աքսոր: Շատ փերջը կ'ամուսնանայ Համօ Օհանջանեանի հետ, սպառնալի վարչապետ Հայաստանի կառավարութեան:

Մէլամըզի մահափորձի մասին, թերեւս դատաւարակիչ բլրայ մտիկ ընել տաճկական նաւապետ: Թուրք պատմաբան Տանիշմէնտի յիշեալ երկի չորրորդ հատորէն քաղուածաբար կու տանք հետեւեալ տեղեկութիւնները.

«1905 Յուլիս 21: Սուլթան Համիտ երկուրորդի մզկիթէն դուրս ելած պահուն, ժամացոյցարար սուլթան մը զինք սպաննելու գիտաւորութեամբ սարքուած մահափորձը, օսմանեան պատմութեան մէջ կը կրէ «Պամպայի դէպք» անունը...: Քոմիթաճիներու նպատակը, Փատիշահ օղլու հանրէ ետք, Բ. Դուռ, Կալաթայի կամուրջը, փապուզին, Օսմանեան Դրամատունը, օտար գեսպանատուններու հետ Սեփր ս'Օրբանը եւ այլ պաշտօնական տեղական եւ օտար հաստատութիւններն ալ օղլու հանելով, շտեմարած խռնակութիւն մը հանելով մայրաքաղաքը արիւնի եւ կրակի մէջ ձգելով օտար պետութեանց միջամտութեան պատճառ բլրայ եւ այդ կերպով հայկական հարցը լուծել խորհած էին: Դէպքէն ետք, շատ մը մայրեր խուզարկուելով «Մէլիքիթ» կոչուած շատ վտանգաւոր նիւթէն 148 քիւն գտնուած է: Օսմանեան Դրամատունը եւ Կալաթայի կամուրջը օղլու հանելու համար պետնափոր նիւղներ երեւան հանուած են...: «Դրօշակ» կոչուած հայ յեղափոխական կուսակցութեան գերակատարները, որոնք արտատոհմանէն եկած են, երեք հոգի են. Բաքուցի Սամուէլ Գալէն, այլ անունով Քրիստափոր Միքայէլեան, եւ այս անիծեալ մարդուն աղջիկը Ռուսիոյ Գալէն եւ Կոստանդին Գապուկեան, ուրիշ անունով Սաֆօ, երեք Ռուսահայեր են: Պոլիս բնակող կարի մեքենայ Սինկէն ընկերութեան պիլծիքացի պաշտօնեաներէն, անիշխանական, անփերցի Շատլ էգուարդ Ժորիս անունով մէկը ձեռք կը ձգեն, որ 29 տարեկան, 4 տարիէ ի վեր Պոլիս կը բնակէր: Այս մարդը դէպքին հոգին եւ ամենակարեւոր գերակատարը կը համարուի: Անոս կոչուած կինն ալ իրեն աշխատակից եղած է: Քանի, քանի անգամներ Մէլամըզի արտոգրութեան ներկայ կը գտնուին, եւ Սուլթանին Համիտի մզկիթի շէմէն կառք նստելը որքա՞ն ժամանակ դնելը կը չափեն եւ ամէն անգամ անխափորէն

նոյն թուանշանը կը գտնեն, այսինքն 1 մայրիկեան եւ 42 երկվայրկեան:

Կառքը վիշենա կը պատրաստուի. 100 քիւն տարողութիւն ունեցող կառքի սնտուկին 80 քիւն Մէլիքիթով, 20 քիւն պողպատի եւ երկաթի կտորներ կ'աւելցնեն: Այս լաստիկէ անիւ ունեցող կառքին մուտ շարժանակազոյն ձիերն ալ Հասան էֆէնտիէն 46 օսմ. սակիի կը գնեն: Պամպայի ժամացոյցին Ռուսիոյ կողմէ լարուած բլրայ կը յիշուի: Այդ գեղեցիկ կառքով Երւսող կը մտնեն օտար հանդիսականներու նման: Սակայն Ռուսիոյ հետ, կառքը Մէլամըզի առաջնորդող տիկին Սոֆիա Լիպարիս, կառարան Միքայիլ օղլի Սարգիսի, սէյիս (ծառայ) երուանդ Ֆրանցոյսեան եւ կառարան Ժորժ Փէթրի վարչամօֆ, այլ անունով Գրիգոր վարչամ գուբի գրան մօտ տեղ կը բռնեն, գրականին պատրաստ անցագրերնեով, կը լաջողին փախչիլ ծովային եւ երկաթուղիի ճանապարհներով եւ անցնիլ սահմանադրութիւն:

Այդ օր Համիտ մզկիթէն դուրս ելլելու պահուն, Շէյխ-Իւլ-Իսլամ ձէլալէտտին էֆէնտիին հետ քիչ մը աւելի խօսակցած բլրայուն, գետ դուրս չելած՝ ռուսի լարուած մեքենան կը պաշթի:

Մահափորձը կը վիժի, իբր թէ ըստ թուրք պատմաբանի «չէ անդրադարձած իսկ որ ռուս մը պաշթած է». ըստ ուրիշներու «մի վախճաք, մի վախճաք» պոռագած կ'ըլլայ մեր երկչոտ Սուլթանը, եւ ըստ սովորութեան՝ պաղարկուածութեամբ իր կառքը նստած, հազարաւոր հանդիսականներու եւ զինուորներու «կեցցէ»ներով կ'ուղղուի դէպի «Ձիթ Բէօզկ», ուր կ'ընդունի օտար մեծ անձնաւորութիւններ, ի մէջ այլոց Աւստրիոյ Պոլսոյ գեսպանը. այդ օրուան չքսեղանն արտակարգ ճոխութիւն ունեցած է: Աշխարհի չորս ծագերէն, թաղաւոր եւ թագուհիներէն, օտար պետութեանց եպարքոսներէն հասած շնորհաւորական հեռագիրները անթիւ եւ անհամար եղած կ'ըլլան: Ապա կը շարունակէ.

«Մեռելներու թիւը 26, վիրաւորեալներ 58, որոնք անմիջապէս հիւանդանոց կը փոխադրուին. 20 ձիեր սատկած եւ շատ մը կառքեր փճացած: Կը կազմուի մասնաւոր մարմին մը, քննելու ինդիքը: Շինութեան նախարարութեան գլխաւորապետ, Լիբանանցի քրիստոնեայ Նէճիպ Մէլհամէ փաշայի նախագահութեամբ եւ ձեմալ պէյ եւ Նէճմէտտին մոլլա պէյ, վճարեկ ու վերաքննիչ ատենաներու նախագահներուն եւ ուրիշ անձնաւորութեանց մասնակցութեամբ: Կ'ըլլան կարգ մը ձերբակալութիւններ, որոնց կարգին պէյ-ճիքացի անիշխանական Ժորիսը: Քննիչ մարմնին տեղեկագիրը 1000 էջերէ աւելի եղած է: Ժորիս, Պիլծիքայի գեսպանին ամէն ինչ կը խոստովանի, եւ կ'ըսէ. «Արժանի եմ պատիժի»: Մահուան կը դատապարտուի, սակայն Համիտ չի ստորագրեր այդ դատաւճիտը: Թահսին փաշան, Համիտի առաջին քարտուղարը կ'ըսէ. «Ժորիս կախաղան չարածրացաւ, չարատարկուեցաւ, նոյնիսկ երկրէն ալ չփտարուեցաւ: Համիտի կողմէ ներումի արժանացաւ եւ տեսակցութիւն մը ունեցաւ Սուլթանին հետ, 500 սակի նուէր ստացաւ եւ Եւրոպա զրկուեցաւ հայ յեղափոխականներու գործունէութեանց վրայ տեղեկութիւններ քաղելու: Վերադարձին, Համիտի յոռեաներուն ցանկը անցաւ եւ անհուն ծառայութիւններ մատուց օսմանեան ազգին»: Քիչ մը վարը Տանիշմէնտ կը քննադատէ Համիտի հակառակորդներու գրուածքը, «Նուրի Օս-

մանի «Աղաթիւ Համիտ Բ. եւ իր գահակալութեան շրջանը» երկասիրութեան երբորդ հատորը գրող Ահմէտ Ռէֆիք, իրը Թուրք, ինչպէ՞ս կրցած է գրել. «Վերջապէս ճշմարտութիւնը մէջտեղ ելաւ, Օսմանեան ազգը Համիտի գաւաւթներէն ազատելու համար այս հերոսական գէպը մեր հայ ազգակիցներու կողմէ զործուած բլլայր յայտնի եղաւ»։ Նման արատշտտութիւն մը, ոչ թէ Թուրք, այլ գամիթաճի հայ գրագէտի մը գրիչին վայել է։

Մէջ կը բերէ նաեւ ծանօթ Թուրք գրագէտ եւ բանաստեղծ Թէֆիք Զիքրէթի, «Պիւր յահլէի թէսհէիւր» երկէն ստանաւոր մը, ուր գրած է.

«Ով համբաւատը որսորդ, տանիքի ի գուր չըկառուցիր.

Նետեցիր, սակայն մեղք, շատ մեղք որ չկրցար գայնել»։

Անշուշտ տարրերակներ կան ներկայիս մեզի ծանօթ Դաշնակցութեան վերջին ազդիւրներու, չափաբանի կծծի, եւ Տանիքի մէջտեղի որ ոչ տեղեր գրած չափազանցութեանց մէջ։

Հոս յիշենք նաեւ շատ կարեւոր գէպը մը. — 1896-ի ջարդերէն ետք, Համիտ կը յանձնարարէ Արթին Փաշա Տատեանին, որ բանակցութեան մտնէ յեղափոխական կազմակերպութեանց հետ, գաղթեցնել տալու անոնց ահաբեկչական գործողութիւնները։ Տատեան փաշան նախ իր գաւաղը, ապա իր եղբորորդին կը գրիէ ժրնեւ, բեռնաւորեալ հազար ու մէկ խոստումներով։ Դաշնակցական շարքայիներ՝ բարերախտարար չեն իշխար յարուած թախարղին մէջ, ինչպէ՞ս ինկած էին Թուրք ազատականներ։ Թշնամիէ մը եկած առաջարկէն պէտք է միշտ կասկածիլ, ան ինչ նպատաւոր երեսցիներով ալ ներկայանայ։ Դաշնակցականներ անխառնութիւն կը յայտնեն եւ կը գնեն 3 պաշմաններ. Գաղթականներու վերադարձը, ջարդերու առթիւ իւրացուած էալուածներու վերադարձը եւ ներսւմ քաղաքական բանտարկեալներու եւ տնոնց ազատ արձակումը։

Համիտ անշուշտ կը մերժէ։ Մեզի անծանօթ չեն Սուլթանի սուտ խոստումները։ Սակայն մեր կարծիքով՝ Դաշնակցական ղեկավարներ կրնային աւելի ճկուն քաղաքականութիւն մը սրդեգրել, ընդունելով 3 կամ 6 ամսուան գինադուլ մը, գաղթեցնելով իրենց յարձակումները Սուլթանի անձին գէժ, եւ տեսնել արդիւնքը։ Թերեւս դաւաճներու միճակը բարւոքէր, թերեւ...։ Վերջապէս առաջարկը Սուլթանի մը կողմէ կու գար, ան ամենահոգը էր, եւ պաշարը՝ անհաւատար։

Կատարածներէն ետք թատերգութիւնը շարունակուեցաւ, յանձնաժողովներու կազմութիւններ, խոստումներ ամէն տեսակ։ Հայեր միշտ կը յուսային. իսկ Համիտ ամէն կողմէ տեղացող բողոքադիմումները գամիւղը կը նետէր. հո՞ղն էր ջարդարարին, երբ Գերմանիոյ կայսրը իրեն ձօնուած յուսանկարը կը գրիէ։ Ան երբորդի բանտին մէջ ստանձնացած քթին տակէն կը մըմռար. «Ուստական նաւատորմիդը կրնայ Սեւ ծովէն Վոսիտրի ափունքները խորսել. եղէական արշիպեղակոսէն եւրոպական ալ նաւատորմիդներ Տարտանէլն անցնելով կրնան մտնել Մարմարա. Հայեր խելադարի նման ուրախ ճիչեր արձակել ի տես ծինելոյցներու թանձր մուխերու՝ պոռալով. «Կու դան կոր, կու դան կոր»։ Այս բոլորը զիս անտարբեր կը ձգեն»։ Դա-

հիճը փստահ էր որ կրկին անպատիժ պիտի մնայ։

Սակաւաթիւ չէին դեսպան եւ հիւպատոսներ, որոնք մարդասիրական դոյզն զգացումէ կուրկ՝ անտարբերօրէն ղեկեցին՝ ամենէն սառած սիրտերն իսկ ալեկոծելու կարող վայրագութիւնները։ Տեսան Հայու ղեկներով սալալատակուած Պոլսոյ սրտոտանները. ոճիքի մը առջեւ անտարբեր մնալ կը նշանակէ մեղսակից ըլլալ ոճրագործին։ Նշելի է միայն Նէտիլօֆի խիզախ ընթացքը ի նպատակ Հայերու, ինչ որ երբորդի Հիւնքեարին շատ հաճոյք չէր պատճառած։

Նե՛ղք Եւրոպա... ին՞դճ Հայութիւն...։

Եւրոպական ոստաններու մէջ եղան միթիւններ. ամենէն ընդարձակ սրահներ լեցուեցան խուռն բաղմութեամբ, ուր խօսք առին իսկական անկեղծ մարդասէր ու մեծհոգի անձնաւորութիւններ, փոթորկելով սիրտերը իրենց հոգեւոր ճառերով, մերթիւրեւով հասարակաց կարծիքը ի նպատակ մեր գաւաին։ Աւա՛ղ, եղած միթիւնները վաղորդայն չունեցան. հոգիները հրդեհող ճառերու արձագանքը շուտ մարեցաւ...։ Բայց այդ մեծ անձնաւորութիւնները չէին պատկաներ պետական շրջանակին, ոչինչով կրնային ազդել կապիտալիստ կառավարութեանց ղեկավարներուն վրայ։ Հայը օգնութիւն կը մօտար թախանձաղին, արդարութիւն կը պահանջէր. աւա՛ղ, պատրանք էր հաւատալ որ Եւրոպական շահախնդիր կառավարութիւններ զօրակոչ ընէին, իրենց դաւաններու արիւնք թափելին յանուն մարդասիրութեան՝ Հայերու օգնութեան փութալու. պատմութիւնը նման գէպը չէ արձանագրած։

Եղան հանդանակութիւններ, բացուեցան սրբանոցներ, դանազան կրօնական ու զթատէր հաստատութեանց կողմէ՝ ամօքելու Հայաց փէրքերը։ 1895—96-ի ջարդերը սկսած էին Իզմիրլեան պատրիարքի ընտրութեանէն անմիջապէս ետք։

Եղաւ պղաղիկ ջարդ մըն ալ Օրմանեան պատրիարքի օրով 1897 Փետրուարին. այս անգամ Հայերը իրր ապստամբ տարր համբատանուեցան. Թուրքեր ջարդարար նկատուեցան եւ 60 տաճիկներ դատաւարտուեցան բանտարկութեան։

Քաղաքական շատ աւելի մեծ գէպեր մոռցնել պիտի տալին թէ՛ կոտորածները եւ թէ՛ նաեւ հայկական հարցը։

Կրեաէ կղզիին ապստամբութիւնը եւ յունական պատերազմը լրջօրէն զրազուցին մեզ մեծերը։ Սակայն անոնց միջամտութիւնը չուշացաւ հարցը կարգադրելու. նաւատորմիդները շարժման գրուեցան, ամէն ազդէ զօրքեր ցամաք երան կղզին։ Իրենք իրենց մէջ համաձայնեցան։ Գերման կայսրը րսած է. «Կրեաէ կղզին իրր գրամօթիտ տրուեցաւ Յունաստանի Ժորժ Ա. (*) թաղաւորին ամուսնութեան առթիւ»։ Կղզին ունեցաւ պարզ մարչական անկախութիւն մը։ 1908 Հոկտ. 11-ին է որ վերջնականապէս Յունաստանի միա-

(*) Ժորժ Ա. Տանիսարֆայի Քրիսթիան Գրդ քաղաւորի կրտսեր որդին էր, որ աւուսնացաւ ռուս իշխանուհի Օլկա Բոնսրապրիկովայի հետ։ Ժորժ Ա. սպաննուեցաւ 1913-ին ի Սելանիկ. իրեն յաջորդեց Բոնսրապրիկին իր տղան, Մուսթաֆա Բեհալէն պարտուողը։

ԹՈՒՐԳ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Սեպտ. 10	Կ. Պոլիս	Նոյմ. 10	Փայտ
Հոկտ. 3	Աղ-Հիսար	Նոյմ. 12	Սերաստիա
Հոկտ. 4—8	Տրապիզոն	Նոյմ. 12	Կիւրին
Հոկտ. 6	Կարին	Նոյմ. 12	Ղափղա
Հոկտ. 14—23	Հաճին	Նոյմ. 13	Չոք Մէրզլահէն
Հոկտ. 20	Մարաշ	Նոյմ. 14—17	Այնթապ — Քիլիս
Հոկտ. 21	Երզնկա	Նոյմ. 15	Թոպաթ
Հոկտ. 24	Պայաղիտ	Նոյմ. 15	Մուշ
Հոկտ. 25—26	Կիւմիշլի	Նոյմ. 15	Մարգարա
Հոկտ. —	Պիթլիս	Նոյմ. 16	Ամասիա
Հոկտ. 27—28	Եղեսիա	Նոյմ. 17	Էնիճէ Գալէ
Հոկտ. —	Ալափսթան		(Չէլթունի շրջակայքը)
Հոկտ. 27—29	Բարերդ	Նոյմ. 18	Մարաշ
Հոկտ. —	Շապին Գարահիսար	Նոյմ. 19	Սղերդ
Հոկտ. —	Փայտ	Նոյմ. 20	Վան
Հոկտ. —	Եղեսիա	Նոյմ. 20	Անտիոք
Հոկտ. 30	Կարին	Նոյմ. 20	Չորուս
Հոկտ. 31	Մերսին	Նոյմ. 20	Հաճի Գիւղ
Հոկտ. —	Ատանա	Նոյմ. 27	Բասէն Գալա
Նոյմ. 1	Մարաթիա	Նոյմ. 28	Ջիլէ
Նոյմ. —	Արարկիր	Նոյմ. 30	Կեսարիա
Նոյմ. 2—6	Սէլէրէկ	Դեկտ. 1	Վէդիք Քէօփրի
Նոյմ. 3—18	Մարաշ	Դեկտ. 1	Հայէպ
Նոյմ. 1—20	Վանի Կառավարութիւն	Դեկտ. 3	Սերաստիա
Նոյմ. 7	Ատանա	Դեկտ. 7	Սամսոն
Նոյմ. 7	Իսկենդերուն	Դեկտ. 14	Թարսուս
Նոյմ. 7	Մերսին	Դեկտ. 14—15	Ալճա Կիւնէ
Նոյմ. 8	Ակն	Դեկտ. 24	Աղպէս (Էքպէս)
Նոյմ. 10	Խարբերդ	Դեկտ. 28—29	Եղեսիա
Նոյմ. 10	Սասուն	Յուն. 1	Պիրեճիկ
Նոյմ. 10	Տալուրիկ		

«Աստուծոյ պահած գաղը

Գայլը չի ուտեր, եղբայր:

Ահա՛ այս է պատճառը

Որ Հայը չի կորիք, եղբայր»:

Գ. ԱՐՔ. ԱՅՎԱԶԵԱՆ

Ներքի է Հալո թաց ճիւղի մո նմանցներ. անոնք որոնք պաւն մոնքիսի մերածել փորձած են, չեն յաջողած: Հալո ճիւղ մոն է. որ չի՛ բողբոջուի, ո՛չ սկ կը մարի, սկ միշտ կը միայն սառնելով ոտ օր մո գերմարդ մը պայն հրահրէ...:

Հալառակ Սուլթան Մէճիտի բարեկարգութեանց վերաբերեալ հրո- վարտակներու, ժողովուրդի կենցաղին մէջ որեւէ փոփոխութիւն նշմարելի չէր, ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդ դուրսներուն: Սուլթան Աղիդի օրով երկիրը կը կառավարուէր Ռէշաա փաշայի հետեւորդ երկու մեծ վէդիւրնե- րու՝ Ալի եւ Ֆուատ փաշաներու կողմէն. ուստի կարելի է ըսել թէ Ռէշա- տական շրջանն էր որ կը շարունակուէր. բայց եւ այնպէս մտաւորական խմբակի մը կողմէ քննադատութիւն եւ գիտնականութիւն սկսած էին ծայր տալ:

Սուլթան Աղիդ իր մեծածախս շտապութիւններով սկսած էր կորսնցնել ժողովուրդի համակրանքը. իսկ մտաւորական գաղափարը անհամբեր էր, կծու կերպով կը քննադատէր Ալի եւ Ֆուատ փաշաներու ձգձգումները բա- րեկարգութեանց գործադրութեան հարցով:

Կը ստեղծուի «Նոր Օսմանցի Ընկերութիւն» անունով լուրջ շարժում մը: Այս շարժումին գլխաւոր անդամները, որով եւ գերակատարները, այդ ժամանակաշրջանի ամենէն կարող երեսելի թուրք մտաւորականութիւնը ե- ղան: Անոնք կը պահանջէին ռամկավարական կառավարութիւն մը, երես- փոխանական ժողովի մը ընտրութիւն, բոլոր կուսակալութեանց մէջ ընդհա- նուր ժողովի մը հաստատումը, օրէնքներու սրբազրութիւն, նոյնիսկ ժողո- վրդական հաստատութիւններ. մէկ խօսքով, եւրոպական կառավարու- թեանց նման ռամկավարական կազմ ու վարչաձեւ:

«Նոր Օսմանցի»ներ ժողով կը գումարեն Սադր Ահմէտ փաշայի ա- պարանքին մէջ եւ կ'որոշեն պալատական յեղափոխութիւն մը հանել: Սա- կայն կառավարութիւնը կը հսկէր մօտէն. այս շարժումի որոշ անձնաւորու- թեանց տունները արգէն հսկողութեան տակ առնուած էին: Այս ժողովի գու- մարման վայրը եւ օրը, ռադիկալութեան կողմէ իմացուած էր. փաշային տունը պաշարելով՝ ժողովականները ձերբակալելու փորձեր կ'ըլլան: Սա- կայն մեծամասնութիւնը կը յաջողի խուսափիլ եւ արտասահման ապաստա- նիլ, Փարիզ եւ Լոնտոն: Նոր Օսմանցիներու կեդրոնը կ'ըլլայ Փարիզ, ուր ապաստանող կարող դէմքերը հետեւեալ անձնաւորութիւններն էին. թուրք զրադանութեան ամենէն համբաւուր բանաստեղծներէն Ջիա փաշա, Նամրդ Քեմալ՝ ծագումով առնաւուտ, Ալի Սիւսիլի, որ Պոլիս «Մուխլիք» թերթը կը հրատարակէր, ձերբակալուած էր եւ Գաթսեմուդի աքսորուած, կը յա- ջողի փախուստ տալ եւ Փարիզ գալ՝ միանալու իր ընկերներուն: Նէճիպ փա-

չայլ թուր Մէհմէտ, Մահմուտ Նէտիմֆի մեծ եղբայրը՝ Սադրը Ահմէտ փաշա, Շիրքերի փաշայի սղտիկ տղան Մէհմէտ պէյ, Ռէժիի գործակալ Նուրի սէյ, բանաստեղծ Ալի Ֆէրրուհի հայր Ռէշատ փաշա, Անատոլուի բնդհա- նուր քննիչ Միւշիք Շաքէր փաշայի հայրը «Թէրճուֆանը Լիֆթեար» թերթի տէր տնօրէն եւ թղթատարական նախարար ըլլալուն «փոսթմար» անունով ծանօթ Ակահ Լիֆթեարին, եւն., եւն.:

Այդ ժողովին մէջ, Ալի եւ Ֆուսուտ(*) բարեկարգիչ երկու Ռէշատական եղբայրներու սպանութիւնն իսկ որոշած էին, սակայն Սուլթան Աղիյի կեանքին չէին սպաննացած. Սուլթանը պիտի իշխէր եւ իրենք է որ պիտի կառավարէին երկիրը ռամկափարական փարչաձեւով:

Նոր Օսմանցիներու շարժումը Զրանացիներ «ժեօն քիւրֆ» («Երիտա- սարդ Թուրքեր») կոչեցին. ապաղային «Իթթիհատ Թէրապը»-ի մարիչնե- րուն ալ նոյն մակդիրը զրուեցաւ: Նոր Օսմանցիներու շարժումը շատ աւելի ազատական շարժում մըն էր, քան ապաղային կազմուելիք «Իթթ-Թէրապ- ցը», որուն մասին պիտի արտայայտուինք:

Ալի Սիւափին փարիզ կը սկսի հրատարակել «Ռելուֆ» եւ «Միւհիւր» թերթերը(**): Լոնտոն կը հրատարակուի «Հիւրրիթ»: Պայքարը պիտի շարու- նակուէր արտասահման: Այն ատեն փարիզ կը գտնուէր, Եղիպտոսի նշանա-ւոր Մէհմէտ Ալի փաշայի թոռ եւ Իպրահիմ փաշայի տղայ Ֆադլի փաշան, իր հետ ունենալով Դանի փաշա Չատէ Ահմէտ պէյ եւ Եղիպտոսի Ապաիւլլահ Լիֆթեարին: Ֆադլի փաշան իր բարոյական եւ նիւթական հոփանտորութեան առիկ կ'առնէ մտաւորականներու վերոյիշեալ փաղանգը: Սուլթան Աղիյ, Ֆերմանով մը՝ Եղիպտոսի խախտութեան ժառանգական օրէնքը փոխած էր. խախտութիւնը փոխանակ զերգաստանի ամենէն տարիքոտ անդամին անց- նելու, պիտի փոխանցուէր հօրէ ի որդի. այս օրէնքի տրամադրութեամբ Ֆադլի փաշան զրկուած էր Խրախի տիպարուն, որով մեծ քննախնդրութիւն մը ունէր հանդէպ Սուլթան Աղիյի:

Ֆադլի փաշան իր հօրմէն ժառանգած էր երկուքուկէս միլիոն ոսկի: Լայնօրէն բացաւ իր քսակը Նոր Օսմանցիներու առջեւ, որպէսզի շարունա- կեն պայքարը: Բոյորին ամասկաններ յատկացուց: Այդ առեւտուան ոսկի Ֆրանքով՝ Զիա փաշան, որ չափազանց զեխ կեանք մը ապրեցաւ փարիզ, Դանի փաշա Չատէ Ահմէտ պէյ, «Փոստմար» Ակահ Լիֆթեարին եւ Ալի Սիւափի,

Իւրաքանչիւրը կը ստանար ամսական 1500 ֆր. (75 Նափոլէոն): Նամըզ Բե- մալ եւ Նէճիպ փաշա, Մէհմէտ պէյ՝ 1000-ական, Ռէշատ եւ Նուրի պէյ՝ 700- ական եւ Եղիպտոսի Ապաիւլլահ Լիֆթեարին 300 ֆրանք:

Դժբախտաբար երկրիմէ Ֆադլի փաշան կերպով մը համաձայնութեան կը մտնէ Պոլսոյ հետ եւ այդ արժէքաւոր մտաւորականները երեսի վրայ ձգելով Պոլիս կը վերադառնայ, ուր նոյնիսկ պաշտօն կը ստանայ դահլիճին մէջ, շարունակելով հանդերձ վճարել մտաւորականներու ամսականները: Մի միայն Ալի Սիւափին եւ Նէճիպ փաշայի թոռը Մէհմէտ պէյ կը մերժեն իրենց ամսականները:

Սուլթան Աղիյի մահէն ետք, բոլոր փախտականները իրարու ետեւէ կ'վերադառնան Պոլիս, իւրաքանչիւրը կոչուելով իրենց արժանի պաշտօն- ներուն: Ամենէն վերջ ժամանողը կ'ըլլայ Ալի Սիւափին, որ իր վերադար- ձին կը վերհրատարակէ «Ռելուֆ» եւ Նամըզ Բեմալի հետ «Իպրէթ» թերթը:

Այսպէս անխոտունակ վախճան մը կ'ունենայ թուրք առաջին ազա- տադրական պայքարը: Սակայն «Նոր Թուրքեր» կազմակերպութեան ձա- խողանքին ետք, անոնց ազատական գաղափարները չէին մեռած. ան՝ եր- կուէր մը կ'անցընէր. Նամըզ Բեմալի եւ Ալի Սիւափիի զրութիւնները ուղի- ցուցանէին ապաղայի նոր հեռանկարներու: Այդ շարքին կը պատկանէր Միթ- հաթ փաշան, որուն մասին խօսած ենք:

Յաւելունք նաեւ թէ՛ «Նոր Օսմանցիներ»-ու խմբակին կը պատկանէր հայազգի մեծահարուստ սեղանաւոր Բէօզէկ օղլու Յակոբ:

Համիտի դահակարութեան շրջանն ենք: Համիտ Միթհաթեան խմբակը անյայտացնելէ ետք, միահեծան կ'իշխէ եւ ամէն տեսակի խտուութիւններ օրէ օր մեծ ծաւալ կը ստանան: Անթիս եւ անհամար էին թուրք նահատակ- ներ: Յայտնի կամ անյայտ սճիւրներ, ձերբակալութիւններ, աքսորներ մի- միայն Հայոց բաժինը չէին: Մտաւորական որոշ գաղափարով մը մօտ Հա- միտի բռնակալական վարչակարգէն ազատազրուիլ ուղղոյններու բանակը օրէ օրէ կը շատնար. զժողովութիւն ամէն կողմ:

1890-ին, Պոլսոյ բժշկական գիւնտորական դպրոցի չորս ողջմիտ ու- տանողներ կ'որոշեն գաղանի բնկերութիւն մը կազմել՝ մաքառելու Համիտ- եան վարչակարգին դէմ: Ընկերութեան անունը «Թէրապը վէ Իթթիհատ» կը մկրտեն: Այդ երիտասարդներէն երկուքը արդէն ատեն-ատեն գիտական թերթի մը քօղին ներքեւ՝ փիլիսոփայական սկզբունքներ կը պարզէին: Օր մը, կանանչ շրջաբերական մը յայտ կ'ընծայեն, եւ դադանի կերպով կը ցրուեն ամէն կողմ. հոն պարզուած էր իրենց կազմակերպութեան ծրարիրը՝ հա- տատելի ազատական վարչութեամբ սահմանադրական կառավարութիւն մը, ժողովուրդի քուէով ընտրուած երեսփոխանական ժողով մը, հաւասարու- թիւն բոլոր հպատակներու, խղճի եւ կրօնքի ազատութիւն, ինչքի ապահո- վութիւն, անհատի անձնականութիւն, Սուլթանի եւ իր նախարարներու պատասխանատուութիւն օրէնքի առջեւ, եւն., եւն.:

Այսպէս ծնունդ կ'առնէ Կ. Պոլիս 1890-ին այդ գաղանի կազմակեր- պութիւնը, որուն գլխաւոր երեք անձնաւորութեանց անունները վերջէն կը

(*) Այս երկու ուղիական մեծ վեգիրները կանխահա կը նկատէին երկրի կամար կանրապետական կառավարութիւն մը. «բոյն մըն է նման վարչաձեւ մը» կը կրկնէին. իսկ ռամկավարական վարչաձեւի մը անկրթեղծութիւն ըլլալը չէին մերժեր:

(**) «Մուլսալիք» Նոր Օսմանցիներու փարիզ հրատարակած բերքն էր, «Սաննագ» իբրքիսատի փարիզ հրատարակած բերքը, իսկ «Շուրալի Իսմիլեր»՝ նոյնպէս Նոր Օսման- ցիներու փարիզ հրատարակած բերքը, զոր իբրքիսատ վերջէն Պոլիս իբր օրաքերք հրա- տարակեց:

Փարիզ «Թերքիստանի ահվալ», Կիւմուտ՝ Պոսթամի Ակեաի եւ բանաստեղծ Շի- նասիի հետ միասին. վերջինը Պոլիս հրատարակեց «Թասվիրի Էֆեմար»ը:

ստուգուի. անոնք էին — Տոբթ. Ապարիլյա՝ ձէվաէթ, Իչահակ Սուլուքի եւ Թէմօ: Կազմակերպութեան թիւը շուտով կը բարձրանայ 300-ի: Իրենց ծրագիրը օժտուած էր պաղտնի ընկերութեան մը պուշակաւ թուր յօդուածներով, եւ ներքին կանոնադրերը շափաղանց խիստ էր: Մանրակրկիտ քննութենէ մը ետք է որ միայն նոր անդամ կ'արձանագրէին. ամէն կողմ լրտեսներ կային. ուսանողներու՝ համալսարանի ուսուցիչներու մէջ լրտեսներ կը վխտային:

Կազմութեան յանձնախումբեր: Ամէն յանձնախումբ, ինչպէս նաեւ ամէն անդամ, թիւ մը ունէր. իւրաքանչիւր անդամ մի միայն զինք արձանագրողը կը ճանչնար, որ իրեն կու տար պէտք եղած ուղղութիւնը: Օրինակ. սկիզբը 4 յանձնախումբ կար. անոնք 1—2—3—4 թիւերով ծանօթ էին: Անգամ մը իր ինքնութիւնը յայտնելու համար կ'ըսէր 1/18-րդ, ինչ որ կը նշանակէր առաջին յանձնախումբի 18-րդ անդամը: Անուն եւ հասցէ կեդրոնական յանձնախումբի մէջ կը պահուէին:

Ընկերութեան հրապարակ հանած շրջաբերականները՝ յուսացուածէն շատ աւելի խանդավառութիւն յառաջ կը բերէին: Կը կազմուէին ստուար թիւով յանձնախումբեր, եւ արձանագրողներու թիւը օրէ օր կ'աւելնայ: Կազմակերպութեան անուան երկու բառերը շրջելով դա՛ն կը կոչեն «Իթթիհաթ մէ Թերադդը»:

Արձանագրողները բաղկացած էին ամէն դասակարգի անձերէ. մեծամասնութեամբ երիտասարդ մտաւորականներ, որոնց միացան յետոյ շատ աւելի փորձառու եւ հասուն անձնաստրութիւններ՝ լրագրողներ, գրողներ, բժիշկներ, փաստաբաններ, նոյնիսկ խլէժա եւ մոլլա, ինչպէս նաեւ բարձրաստիճան զինուորականներ:

Չորս երիտասարդները, որոնք յղացած էին ընկերութեան կազմը, նկատի առնելով իրենց ուսանողի դիրքը եւ անփորձութիւնը, ընկերութեան նախագահութիւնը կ'առաջարկէին պատերազմական նախարարութեան հաշուակալութեան պետ՝ Հաճի Ահմէտ Էֆէնտիին, որ կ'ընդունի հաճօքով եւ իրը քարտուղար «Նիւմիւնէի Թէրադդը» պարոնի անօրէն նախը պէյ կը նշանակուի: Առ ի զգուշութիւն, պէտք կը տեսնեն երկու կեդրոնական յանձնախումբեր կազմել. առաջինը Հաճի Ահմէտ Էֆէնտիի նախագահութեամբ, եւ զոր կը վարէր գալմապամ Լիթֆան Գոյոնէլ Շէֆիք պէյ. իսկ երկրորդը՝ Սամաթիայի ճիւղ, կազմուած իւլէմաններէ, գաւառիկներէ, փաստաբաններէ, զլուխ ունենալով Նախի Էֆէնտին:

Ժողովատեղիներու անունները Ազիզի շրջանի բնդլիմական անձնաւորութեանց անուններով կը մկրտուէին — «Սիւլէյման փաշա», «Հիւսէյն Այնի փաշա» — անձնաստրութիւններ, որոնք Ազիզի մահուան կամ սպանութեան մէջ դեր ունեցած են:

Եռանդուն փրփուականաւ մը ծայր կու տայ. ընդդիմութեան եւ ազատութեան զազաւարները շուտ մը արձագանդ կը գտնեն բարձրագոյն փառժարաններու եւ համալսարաններու թուր ուսանողութեան մօտ, ինչպէս նաեւ Բանդալթիի զինուորական, ծովային եւ հրետանիի եւ այլ պարոններու

մէջ, եւ նոյնիսկ Բ. Դրան սրաշօնէութեանց մօտ: Ամէն կողմէ ազատական շարժումին միացան կարեւոր անձնաստրութիւններ, որոնց մէջ առաջնակարգ տեղ կը բռնէր Մուրատ պէյ:

Մուրատ պէյ, Օսմանեան հասարակաց պարտուց կառավարական դործակատար, «Միւլլէի» պարոնի ուսուցիչ, սիրուած իր աշակերտներէն եւ թուր նորահաս երիտասարդութենէ, մեծ ժողովրդականութիւն վաստակած էր իրը հեղինակ «Թուրֆումի — Թուրֆանումի», տեսակ մը ինքնակենսագրութիւն. ինչպէս նաեւ «Ընդհ. պատմութիւն» շատ գնահատուած երկերով: Կը հրատարակէր նաեւ «Միզան» (կշիւք) թերթը, որ քանիցս խափանուած էր:

Մուրատ պէյ յանդգնօրէն Փատիշահին ներկայանալով՝ տեղեկագիր մը կը ներկայացնէ, եւ կը յարգօրէ Խալիֆան որ սկսի բարեկարգութեանց, սահմանադրական օրէնքներու հիման վրայ, մերկացնելով կայսրութեան խղճալի փիճակը բոլոր մարդերու մէջ: Պայտաի կողմէ իր տեղեկագիրը լաւ ընդունելութեան չարժանանալէ զատ, իր անձը փառանգաւոր նկատուելով, լրտեսներու խիստ հակոցութեան կ'ենթարկուի: Մուրատ պէյ կ'որոշէ արտասահման ապաստանիլ, գաւտելով որ հոն աւելի օգտակար ծառայութիւն կրնայ մատուցանել իր հայրենիքին:

Պոլսոյ Իթթիհատի կեդրոնական յանձնախումբը, Մուրատ պէյը արտասահմանի մէջ իրենց իրր ներկայացուցիչը կը կարգեն: Արդէն արտասահման մեծ թիւով կամաւոր արտոնականներ զոյսութիւն ունէր: Մուրատ պէյի պաշտօնը պիտի ըլլար դանոնք իր շուրջը հաւաքել:

Մուրատ պէյի արտասահման փախուստը եւ Եգիպտոսի մէջ «Միզան» թերթի վերհրատարակութիւնը կը կատուցեն Երլուրդի կարանաւորը: Համիտ հրաման կ'արձակէ լրտեսներու, որպէսզի ինք անխնայ մաքրագործում մը կատարէ: Եւ կը սկսին ձերբակալութիւններ, ամբաստանութիւններ, բանտարկութիւններ այն ամէն անձերու, որոնց վրայ դռնը կասկած մը կար: Եգան այն աստիճան բռնութիւններ, որ նորակազմ Իթթիհատի կեդրոնական յանձնախումբը՝ բացառիկ նիստ մը կը գումարէ: Երկար խորհրդակցութենէ ետք յանձնախումբը որոշում կու տայ Համիտը դահէն վար առնել: Կուսակցութիւնը կազմակերպուած էր. ամէն տեղ իրենց անդամները պաշտօնի գլուխ էին: Կը սարքուի պաւտղոսութիւն մը, ձեռք առնելով ամէն միջոց աւոր յաջողութեան համար:

Կ'որոշեն նախարարաց ժողովի օր մը. գրաւել Երլուրդը զինուորական ոյժով, ձերբակալել բոլոր պայտառականները, ինչպէս նաեւ Խալիֆան եւ դահ բարձրացնել իրը հիւանդ բանտարկուած Սուլթան Մուրատը կամ դահաժառանգ Ռէշատ Էֆէնտին:

Այս ծրագրի գործադրութիւնը կը յանձնուի Պոլսոյ առաջին զօրաբանակի հրամանատար Քեաղիմ փաշայի: Ամէն ինչ պատրաստ էր խօսքէն դործի անցնելու, երբ վերջին վալիկեանին Մատրիտի նախկին դեսապան կարդ մը առարկութիւններ կ'ընէ բարեկարգութեանց ծրագրին շուրջ: Կ'ըլլան կրկին փիճարանութիւններ, ինչ որ կը յապաղեցնէ քանի մը օր որոշումի գործա-

դրույթները: Այս ցուցանիշները կրնանք ըսել պատճառ կ'ըլլայ ձեռնարկի վիճակին, թէ լինչպէս...:

Նատիր պէյ, «Նիսիանի թէրապի» (Յառաջդիմութեան օրինակ) գրքոցի տնօրէն, կեդրոնական յանձնարարութեան տնօրէն էր: Իր ունեցած ծանօթներու լայն շրջանակը կ'օգտագործէր կուսակցութեան շարքերը զօրացնելու: Իր կողմէն չպատասխանողներու շարքին մէջ էր գտնուէր իր ամենէն մտերիմ բարեկամներէն մին, Մազհար պէյ, փեսան նշանաւոր գործարար Իսմայիլ փաշայի, և զինուորական գործողներու ընդհանուր տեսուչ:

Գաւազդութեան ոչոքում օրուան վաղորդային, Նատիր պէյ Թուրքիան ճաշարան կ'երթայ, ուր դժբախտութիւնը կ'ունենայ հանդիպելու իր բարեկամ Մազհար պէյի, ընկերակցութեամբ իր աներոջ: Նատիր պէյ այս անակնկալ հանդիպումէն օգտուելով, կը վերանորոգէ իր կոշիկը, որպէսզի իր բարեկամը միանայ աղաւաղարանի շարժումին: Երբ կը տեսնէ որ իր բարեկամը, որ իրեն աշակերտ ալ եղած էր, անգրգուշիկ կը մնայ, իրեն համար առածած անկեղծ սէրէն և համակրանքէն տարուած՝ կը բացականչէ. «Արեւի՛ բարեկամ, շատ կը ցախմ մերժումիդ. մազն արդէն շատ ուշ կ'ըլլայ. մայ անոնց որոնք մեզի հետ չեն»:

Անգրգուշօրէն արտասանուած այս արտայայտութիւնը, Իսմայիլ փաշայի ուշադրութեան չի վերաբեր: Փաշան խորամանկօրէն իր փեսան կը յորդորէ որ մտնուի շարժումին, աւելի ճշգրիտ մանրամասնութիւններ քաղելու համար:

Նատիր պէյ, օգիին ազդեցութեան տակ և քիչ մըն ալ քաջակերտած որ փաշան խորհուրդ կու տայ իր փեսին որպէսզի միանայ շարժումին, կու տայ կարգ մը անուններ և կը թուէ առնուած միջոցներէն մի քանին:

Երբ Թուրքիանէն դուրս կու գան, Իսմայիլ փաշան պատրուակով զինք երբեք կ'առաջնորդէ. հոն Սուլթանէն անմիջական ունկնդրութիւն կը խնդրէ, ու կը բացատրէ ամէն ինչ: Նատիր պէյ արդէն պայտա հասնելուն, խուցի մը մէջ բարդեղանակութեամբ էր: Ոստիկաններ անմիջապէս կը ձերբակալեն Նատիր Պէյի խոստովանած քանի մը անձերը իրենց ընտանիքներով ու կը բանտարկեն: Այդ Նատիր պէյը կը ստիպեն որ տայ ուրիշ անուններ և ստակայն ան՝ կը մերժէ: Կը խուզարկուի իր տունը և երեսան կը հանուի կարեւոր ցանկ մը, ինչ որ թույլ կու տայ շատերու ձերբակալութեան: Երկու օր ետք Մահմադ ընկերութեան «Մաքարիա» շոգենար ճամբայ կ'ելլէ բնանաւորուած աքսորականներով՝ բաժնելու իր բնոր գանազան կողմերը ու նախահանդիսաներ — Այսա, Աբրա, Ախրիկեան թրիփով՝ Պենկազի — ուրկից պիտի ուղղուէին իւրաքանչիւրին յատկացուած աքսորափայտն ու բանտը՝ մասնաւոր կնքուած իրատէներով...:

Այնքան մանրակրկիտօրէն պատրաստուած ծրագիրը, որուն յաջողութեան ոչ մէկ կասկած կար, կը ձախողի փոքր անխոհմտութեան մը հետեւանքով:

Աքսորեալներու մի քանիներուն անուններն յիշած ենք նախորդ էջերուն մէջ: Այն անդամները, որոնք կրցած էին խուսափիլ լրտեսներու և ոս-

տիկաններու ցանցէն, կը յաջողին ապաստանիլ արտասահման, ուր կը միանան Մուրատ պէյի և Ալի Ռիզայի: Սոյն ցանկին կը պատկանին Շէֆքէթ պէյ, որ Աքքա աշտարած էր, կը յաջողի փախուստ տալ և փարիզ ապաստանիլ: Ահմէտ պէյ Չիւրլիքսուցի, զինուորական գործող ուսուցիչներէն. Տոքթ. Շէրլիֆէտափի պէյ և ուրիշներ:

Թուրքերու կողմէ համարու վար առնելու միակ փորձը, Միթհաթ փաշայէն ետք մինչեւ 1908, այս գէպքն է որ կը յիշուի:

Ահմէտ Ռիզան, որուն մասին երկար պիտի խօսինք, 1892-ին Սուտափէնտիքեար կուսակալութեան կրթական պաշտօնարանի ընդհանուր տնօրէնն էր: Սուլթանին ուղղուած կարգ մը տեղեկագիրներով, բարեկարգութեանց զօրծաղութեան առաջնորդական պահանջ ըլլալը շեշտած էր: Պայտա զինք կասկածելիներու ցանկն անցուցած էր Մուրատ պէյի նման: Ահմէտ Ռիզան խոհմտութիւն համարելով լքել Թուրքիան, կը հաստատուի Փարիզ: Բարձր դարգացումի, խորունկ խմբակալութեան տէր ուսուցիչ անձնաւորութիւն մը կը նկատուի: Փարիզ կը հետևի փիլիսոփայութեան, Օկիսթ Գոնթի և Լաֆրիթի ունկնդիր և հետեւորդ, հաստատեալ գրադաշտ մը դարձած էր:

Փարիզ ծնունդ առած Իթիհատ փէթիքը կուսակցութեան պատանական յեղափոխութեան ծրագրին միտումէն ետք, հակառակ երթողի կողմէ ձեռք առնուած խառնութիւններու, Իթիհատ կրցած էր պահել իր զոյտութիւնը: Պոլսոյ կեդրոնական մարմինին նոր նախագահը կ'ըլլայ Գոմանաան Ահմէտ պէյ, իրեն օգնական ունենալով Շէֆքէթ պէյը:

Մուրատ պէյ եղիպատոս հաստատուած ըլլալուն, Պոլսոյ կեդրոնական յանձնարարութեան իր ներկայացուցիչը կ'ընտրէ յանձին Ա. Ռիզայի, որ կը հիմնէ «Մէլէթ» թերթը և 1896-ին յաւելուածական մը ֆրանսերէն լեզուով. սրով միտութիւնը կ'ունենայ երկու թերթ: Երբ «Մէլէթ»-ի առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1896-ին, Սալիֆայիի դայրութիւնը սահման չ'ունենար: Բազմամարդի Սուլթանը փարիզի թուրք գեսպանին միջոցաւ՝ թերթի փակման արտօնադրի կը ստանայ, ինչ որ մեծ գայթակցութիւն առաջ կը բերէ տեղական մամուլի մէջ: Ամէն կողմէ քննադատութիւն և բողոք կը բարձրանան. ֆրանսական թերթերը չէին կրնար թույլ տալ որ մամուլը ազատութիւնը և 1887-ի օրէնքը ստնակոխ ըլլան: Կառավարութիւնը աւելի կու տայ. կ'արգիլուի մի միայն «Մէլէթ»-ի տաճիկերէն հրատարակութիւնը. կը վերահաստատուի ֆրանսերէն հրատարակութեան արտօնութիւնը, կառավարական պաշտօնաթերթ «ժուռնալ Օֆիսիէլ», 12 Ապրիլ 1896 թիւին մէջ արձանագրելով(*):

(*) Այդ բուսականէն աղիւն, մամուլը օրէնքին մէջ յաւելուածականներ մտցուցան: Այն օտար երկիրներու մէջ, ուր ֆրանսերէն քերք կը հրատարակուի, այդ երկրի հպատակներուն արտօնուած է իրենց մայրենի լեզուով քերք հրատարակել արտասահման: Այդ օրէնքի հիման վրայ, Հայեր իր օտարներու հպատակներ, միայն տաճիկերէն լեզուով քերք հրատարակելու արտօնուած պիտի ըլլային: Հայեր արժանացած են մասնաւոր բոլորուած քեմալ, իրր բրգական հպատակ, հայերէն քերք հրատարակել 1896-էն շատ առաջ, ֆրանսայի մէջ:

Համիտ թէ՛ և զլուս ծոց ֆրանսայի մամուլի օրէնքին առջև, սակայն ինքզինք պարտաւոր չնկատեց և չյուսահատեցաւ: 1897 Յուլիս ամսուն, «Մէշվէրէթ»-ի գէժ դատ մը բռնել տուաւ, Սէն Նահանգի Գ-րդ սենեակին առջև, ամբաստանելով խմբագրական մարմինէն Ա. Ռիդան, Սալիլ Ղանէմ — Լիբանանի քրիստոնեայ նախկին երեսփոխան — և երկու խմբագիրներ, որոնք թերթի մէջ անարդական յօդուածներ պատճէին Սալիլին գէժ: Մերթ Լադորիի ճկուն պաշտպանականէն ետք, թերթը կը դատաւարաւոր 16 ֆր. տուգանքի մը: Սալիլֆայի մը գէժ տեղատարափ նախատինքներու դիրք շատ սուղ չթուեցաւ... խմբագիրներուն:

«Մէշվէրէթ»-ի տաճկերէն հրատարակութիւնները Զուլեյերիա տարա-
դրուեցան. հոն ևս Համիտ ազդուօրէն միջամտել տուաւ, նոյնիսկ ձեռքի տակէն տաճկերէն գիրքեր սուղ գիններով պնել տալով: Թերթը ժամանակ մը շարունակուեցաւ լոյս տեսնել խմբագրող. տարա հրատարակութիւնը փո-
խադրուեցաւ Պելճիրա: Սալիլին կողմէ հոն ևս եղան միջամտութիւններ, և թերթը արդիւնեցաւ 1897 Սեպտ-ին: Սակայն խնդիրը Պելճիրայի երես-
փոխանական ժողովի առջև միջարանութեան նիւթ դարձաւ և արդարու-
թեան նախագահը յաղթանակեց ու թերթը շարունակեց լոյս տեսնել՝ երես-
փոխան Ժորժ Լորանի պատասխանատուութեան տակ:

Եւրոպական բոլոր պետութիւնները մեծ շահեր ունէին Թուրքիա-
Սալիլին մը կողմէ եղած խնդրանք մը դժուար էր մերժել: Սակայն միւս
կողմէ հասարակուց կարծիքը պէտք չէր միզոյթուի. Սալիլֆային դահաճում
տալու համար անուղղակի միջոցներու կը դիմուէր: Ինչ որ եղաւ ի Պելճի-
րա: Լէոփոյտ թաղաւորը 13 Դեկտ. 1897-ին, Ա. Ռիդան Պելճիրայէն ար-
տաքսման մեղադիրը ստորագրեց...:

Հոս դիտել տանք որ՝ հայ յեղափոխական կուսակցութեանց պաշտո-
նաթերթերուն — «Արմենիա», «Հնչակ», «Դրօշակ» — հրատարակութիւն-
ները Համիտը շատ չէ հետաքրքրած. դանտիք անմիտ համարած է: Գոնէ
մեզի անծանօթ է դանտիք խափանել տալու որեւէ պաշտօնական գիմում:

«Մէշվէրէթ»-ի 15—4—1896-ի յաւելումական թիւով կու տայ ցանկը
այն ֆրանսական թերթերու, որոնք իրեն դորամիզ կանգնած էին մամուլ
ազատութեան ի նպաստ: «Հնչակ»-ի հին թիւերը, առաջին 5 տարիներու հա-
ւաքածոն՝ յաճախ մայրաքաղաք փոխած է, Փարիզ, Լոնտոն, Աթէնք, իր
տարագրութեան վայր: Հոն չենք գտնել որեւէ արտօնաւէր-անօրէնի անուն,
ո՛չ ալ թերթի հասցէ: Կայ միայն դրամի տուքման հասցէն՝ միշտ նամա-
կատան թիւով, ֆրանսացիի մը անուն, որ շատ անդամներ նոյնը չէր:

Բացի «Մէշվէրէթ»է, ուրիշ թերթեր ծաղկեցան Թուրքիայ լեզուով և-
բոլորական ուստաններու մէջ, միշտ հակահամբիտան: Մեզի համար անկարելի
է տալ անոնց ամբողջական ցուցակը: Արդէն անոնցմէ շատեր առուպի մը
կեանքն ունեցած են նիւթականի չղոյութեան պատճառով, և կամ Սալիլին
միջամտութեան ու շահատակութեան դոհ եղան...:

Նչենք կարեւորագոյններէն մէկի քանին. —

1878-էն սկսեալ Սալիլ Ղանէմի «Երեսփոխարդ Թուրքիա»ն, «Օսմանլի»,

«Օսմանեան ազատարար» երկու տարբեր հրատարակութիւններ: Սալահէտ-
աին իշխանի և Ֆալլը պէյի «Թէրապի», Յառաջդիմութիւն թերթը՝
1906-ին: Յիշատակելի է նաև «Ժամանակակից Թուրքիա», խմբագրու-
թեամբ Տեմէթրիւս Ժորժիտէսի, հաղիւ 7 օրինակ լոյս տեսաւ, 20, 4,
1891-էն մինչև 4, 6, 1891, Փարիզի Ազդ. Մատ. ունի այդ թիւերը: Կը
դադրի ֆրանսական կառավարութեան խիտ ազդարարութեան վրայ: Ալի
Շէֆկաթի փաշան Զուլեյերիա «Իսթիքրայ» թերթը կը հրատարակէր: Պոլիս
— ի բացակայութեան — մահուան կը դատաւարաւոր և բոլոր ինչքերը կը
դրաւորէ:

Առնաւորներն ալ «Առնաւորութիւն» թերթը ունէին:

Ինչպէս տեսնե՞ք, իթթիհատ ունէր երկու պաշտօնաթերթ, «Միզան»
և «Մէշվէրէթ». մերժելը՝ երկու հրատարակութիւններով, ֆրանսերէն լեզ-
ուով Փարիզ, Թուրքիան՝ Ժրնէ: Թերթերու յօդուածները պէտք էր ժրնէի
Իթթիհատական կուսակցութեան ենթակոմիտէի մասնաւոր լանձնախումբի
բովէն անցնէին, որուն նախագահը Մուրատ պէյն էր:

Հոս չենք ուզեր անդրադառնալ երկու թերթերու խմբագիրներու միջև
ծաղած հակընդդէմ տեսութեանց, և անոնց իրեւ հետեւանք Մուրատ պէյի
հրաժարման պարագաներուն վրայ: Ժրնէ տարագրուած տաճկերէն տառերով
«Մէշվէրէթ»-ի խմբագիրները աւելի կողմնակից էին մահաւորականութեան
տարածման և առ այդ իրենց գրուածքներով կը պաշտպանէին նոյնիսկ երկ-
րակալական ցնորական դադարները, համաթուրանական և համաթուր-
քական, որոնք յետոյ իրենց յաջորդները շարունակել փորձեցին...: Մտանու-
ւոր դուրս մը յատկապէս ցած ենք այս շարժումի ազդիւններուն:

Մինչ Փարիզի մէջ ֆրանսերէն լեզուով լոյս տեսնող «Մէշվէրէթ», Ա.
Ռիդայի և իր ընկերներուն խմբագրութեամբ, բոլորովին տարբեր տեսա-
կէտ կը պաշտպանէր: Ա. Ռիդայի մօտ անբացատրելի պատամտութեան և-
բեւոյթ մը կը տիրէր. թէ որքան անկեղծ էին իր արտայայտութիւնները՝
աղապան մեզի ցոյց պիտի տայ: Այս խմբակը կ'ուզէր չէզոքացնել կրօնական
հարցը, զոր առեւել թեան զլիւստը ազդակներէն մին կը նկատէին Օսմանեան
հպատակներու՝ մահաւորական և քրիստոնեայ՝ համայնքին միջև: Թէեւ
բաժանումի կամ խորամի տեղի չտուին Փարիզի և Ժրնէի տարակարծիքու-
թիւնները, սակայն միջարանութիւնը՝ երկդաւանութիւն տեղած էր.
բայց և այնպէս՝ գէպերու բերումով ստիպուած համերաշխ դործունէու-
թիւն մը շարունակեցին:

Ահմէտ Ռիդան՝ իր ընթացքն արդարացնելու համար՝ 4 Յուլիս 1897
«Փաթու» թերթին մէջ «Իսլամական աշխարհի մէջ» մերնադրով ստորա-
դրած յօդուածին մէջ հետեւեալ բացատրութիւններ տուած է. «Օսմանեան
կայսրութիւնը ունի 23 միլիոն բնակչութիւն. պէտք չէ կարծել որ ամէնքն
ալ մահաւորական են: Միւսլիմաններու թիւը 16 միլիոն բոլոր կը կարծուի.
մնացեալ 7 միլիոնը կը բաղկանայ քրիստոնեաներէ, որոնք կը պատկանին
դանալան դաւանութեանց»:

«Թուրքիոյ շահը կը պահանջէ որ մին և միւսը միայնակ հաւատար

պաշտպանութիւն: Ամենամեծ դժբախտութիւնը պիտի ըլլար, եթէ կրօնական ատելութիւնները դային թունաւորելու կացութիւնը. անոր իբրեւ հետեւանք՝ Համիտ անտարրեր պիտի չմնար հրահրելու իւլէմաններու մօլե-ռանդութիւնը. ներկայիս կ'ուզեւորինք զէպի նման չարաչուք միախման մը: Ըստ ինծի, կրօնքը խղճմտանքի հարց մըն է, ինչպէս որ 1876-ի Սահմանադրութիւնը հռչակած է դայն, եւ որ քրիստոնեաններու հաւատար իրաւունք կու տար օրէնքին առջեւ:

«Քննծի համար անընդունելի է, որ միայն մահմետականները վայելեն առանձնաշնորհումներ, և ևս յաճախ դրած եմ այս մասին. ահաւասիկ պատճառը կարծիքներու զանազանութեանց և անհամաձայնութեանց, որոնց արձադանդը ձեզի հասած է»:

«Շատ մը երիտասարդ թուրքերու համաձայն՝ պէտք է հակառակիլ հակաքրիստոնէական հոսանքին, որ այս օրերս կը զօրանայ: Սակայն նոյն- իսկ անժողովրդական ըլլալս իսկ զիտնամ, ես պիտի յայտարարեմ բարձրա- ձայն՝ որ կրօնական խաղաղութեան քաղաքականութիւնն է միակ միջոցը թրքական կայսրութեան մերականումն»(*):

Ա. Ռիզալի այս յայտարարութեան դէմ Մուրատ պէյ կը բողոքէ, զայն «ամենատարին տեսակի զրոգարտութիւն» անուանելով: Մուրատ պէյ կը հաստէ որ «Կրօնքը խղճի հարց է» նախադասութիւնը Ա. Ռիզալի գրչին տակ տարբեր բացատրութիւն մը կ'ենթադրէ: Եւ կը շարունակէ. «1876-ի Սահմանադրութեան օրոշին յօդուածը հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի. «Սահմանադրութիւնը պետական կրօնք մըն է»: այս սկզբունքը պահպանուելով հանգերձ պետութիւնը կը պաշտպանէ ազատ պաշտամունքը՝ կայսրութեան մէջ ճանչցուած բոլոր կրօնքներու եւ անթիար կը մնան բոլոր սուսանձանչորհուսմները, որոնք պարզեւուած են զանազան կրօնական համայնքներու, պայմանաւ որ անոնք բարի մարուց եւ հասարակաց կարգապահութեան որեւէ միաս չպատճառեն»:

Մուրատ պէյ կը քննադատէ նաեւ «Նիւրամ» եւ «Թէյսիլի-Մէլուներէթ» թերթերուն մէջ Ստպարհէտտիւնի «Սէտմի-Մէրքէդիւթ» թերթի ազատեղբունացում պահանջող յօդուածները :

1902-ի Համաժողովին, որուն մասին պիտի խօսինք, Ա. Ռիգա, Ալի Հայտար Միթհաթ արէշէր — մեծ Միթհաթ փաշայի որդին — և Գոճա Գաթրի արէշէր կը բաժնուին Մուրատ Պէշի խմբակէն: Երկու գլխաւոր խմբա-
դիւններու միջև յառաջ եկած հակակարծիքներ, ժխտում, իրենց տարրեր
թուականներու և տարրեր թերթերու մէջ արտայայտութիւնները յուրջ
խրամատ մը բացած էին: Ա. Ռիգան կուսակցութենէ մտաբերլու փորձեր կ'ը-
լան. բայց վերջէն՝ որպէսզի կուսակցութեան գործունէութիւնը չկազայ,
Համաձայնութիւն մը կը գոյանայ, արտասահմանի կեդրոնական կազմին մէջ
մտցնելով որոշ փոփոխութիւններ:

(*) Ա. Ռիզայի Թուրքերու քիւի մասին, ներկայ գլուխի վերջաւորութեան ճշդում մը պիտի փորձենք:

Մուրադ պէյի տեղ՝ Ահմէտ պէյ կ'ընտրուի իրր նախագահ, չարունակելու սկսեալած պալլարը՝ Գոլոնէկ Շեֆիք պէյը իրեն օգնական ունենալով։ Նախ փորձեցին Պոլսոյ յանձնախումբը վերհաստատուել. սակայն ընդհանուր պիճերու մէջ ձախուղեցան։ Աքսոր, ձերբակալութիւն, բանա՝ կուսակցական չարքերը նօսրացուցած էին, ինչ որ կը ջլտաէր իրենց սլոճերը։

Աւելի յաջողութիւն կը գտնեն ուսանողական շրջանակներու մօտ: Բանկայութիի գոյրոցին մէջ երկու յանձնարարութեամբ կազմել կը յաջողին, մին՝ «Հիւսէյն Ալի»-ն, միւր՝ «Ալիէլթման փաշա» անունները կրող, որոնք բժշկական զինուորական գոյրոցի անդամներուն միացած, կ'որոշեն ցոյց մը կատարել երջարդի գէմ: Այս ձեռնարկը եւս կը ձախողի՝ մատնութեան կը հետեւանքով, թղթակցութիւններ դրսուտելով. տեղի կ'ունենան շատ մը ձերբակալութիւններ: «Թաշ Գրչլա» պատերազմական տաւան մը կը կազմուի նախադատութեամբ Ռէշիտ փաշայի, եղբայրը Պարսոյ կուսակալ Ռիֆան փաշայի, — որ սպաննուեցաւ 1906-ին, — դատարարակից ունենալով ծոխային դատախազ ամիրայ Թաշեար, Գորնէլ Ահմէտ պէյ, լիւթեան գորնէլ Յալի պէյ, 2—6—1897-ին: Կը դատարարուին 81 երիտասարդ սպաներ, 13 հասարակական, 22 հասարակական բանտարկութեան, մնացեալները 20 տարիէն 6 տարի բանտարկութեան: Թէեւ մահուան դատարարութեան անդամներուն միջոցով չորստարուեցաւ, տեղացի Ալիբեկեան Թրիփուլիի նկուղներուն մէջ նետուած, շատեր մահացան. սղջ մնացողներն ալ մինչեւ կեսըքերնուն վերջը հաշմանդամ մնացին: Կ'արժէ կարդալ «Մէլէթ»-ի 15—5—1898 թիւին մէջ Տօքթ. Ապուլլա ճէփուլիի ստորագրութեամբ հասկատանի քաղաքական բանտարկեալներու վերադարձուած խոշտանկումներու վրայ դրած նկարագրականը:

Համիտի հզորացումն ոյժերէն մին եղած է համբերութիւնը: Չարամբարօրէն հաճոյք կ'առնէր կրկնելով. «Վրէժխնդրութիւնը կերակուր մըն է, որ պէտք է պաղ-պաղ ճաշակուի»: Կը լարէր բաղմահիւս սուտերով ծուղակներ, որոնց մէջ — աւա՛ղ — շատեր կ'իյնային: Բռնութեամբ ու խիստ միջոցներով չէր լաջողած լաղթել իր հակառակորդներուն. դրամը, պատուանշան, բարձրաստիճան պաշտօններու խոստումներ, նոյնիսկ օտար պետութեանց միջամտութիւններ անցոր եւ սպարդիւն մնացած էին: Ճարտարօրէն գիմեց տարբեր միջոցներու: Որոշեց անուշութեամբ եւ մեղրածորան յայտարարութիւններով խարել իր հակառակորդները: «Ճանճերը մեղրով միայն կարելի է բռնել», կը մըմտար ինքն իրեն:

Ճամբայ կը հանէ գէպի Եւրոպայ, իր ամենակարող, բանիբուն եւ ամենապիւտ ըրտեսապետ ձեռքախտինը: Սա կը տեսնուի Մուրատ պէլին հետ, հաղորդելով թէ Խալիֆային կողմէն կու գայ, սուլթանագիր ի ձեռին: Մուլթանը պատրաստ է պահանջուած բարենորոգումներն ընելու, պայմանաւ որ Երիտասարդ Թուրքերու կողմէ զադրին ամէն տեսակ յարձակումներ իր անձին գէմ: Կ'առաջարկէ զինադուլ մը: Կ'ընդդէմ թէ ալս դադարը անհրաժեշտութիւն մըն է թէ՛ պահին արժանապատուութեան եւ թէ՛ Թուրքիոյ համբաւին:

ձեռնադրան, չափազանց ճարպիկ միջնորդ, մեղմութեամբ, անուշութեամբ, նոյնիսկ քծնի խոնարհութեամբ կ'արտայայտուի կարենալ համոզելու Մուրատ պէյը: Կը հրաւիրէ կուսակցութեան բոլոր անդամները Պոլիս. կը հաւաստէ որ անոնք պատիւով պիտի ընդունուին հայրազորով եւ շնորհաբաշխ Սուլթանին կողմէ: Մերժումի պարագային խոստովինները պիտի քառասորակուին, տհաճարժակ իրատէներ արդէն պատրաստ են դործադրութեան դրուելու: Տեսակցութեան այս բոլոր մանրամասնութիւնները ֆրանսերէն «էքլէզ» թերթն է որ կու տայ:

Երիտասարդ Թուրքերու յանձնախումբը, ծանրօրէն մտածելէ ետք իրերու կացութեանց եւ իրենց քարտախանութեանց ու պատասխանատուութեանց, ինչպէս նաեւ մերժումի հետեւանքներուն վրայ, հաստատեց որ «Համիտ եթէ սպառնայ, անկեղծ է», կ'առնեն հետեւեալ որոշումները.—

Կուսակցութիւնը կը յօժարի դադարի մը, առանց զինաթափ ըլլալու: Անդամները կը մերժեն իրենց ընծայուած անձնական որեւէ պատիւ, պաշտօն կամ վարձատրութիւն: Մուրատ պէյ, առանց սեւէ երաշխաւորութիւն մը պահանջելու, յանձն կ'առնէ միմալը Պոլիս վերադառնալ իրր պատանդ: Այս՝ նոր զոհողութիւն մըն էր իր կողմէ. վասնզի եթէ թշնամութիւնները վերականգնին, գիտէր թէ իր մահով պիտի մարէր ըրած անձնազոհութիւնը: Սուլթանը իր կողմէ պէտք է յանձն առնէր բարենորոգումներէն դատ, նաեւ ստիճանական ներում:

«Ա. Ռիզան, կուսակցութեան ամբողջ մատահոթութիւնը չ'ալայելլուն եւ իր զբաղման փիլիսոփայութեան ու միջազգային յառաջացեալ դադարարենքուն պատճառաւ կը մնայ պատերազմի դաշտին վրայ, պայքարի գլուխը»: («էքլէզ», 7 Օգոստ., 1897):

Լրտեսապետը շուտով կը հեռադրէ Սուլթանին, որմէ կը ստանայ հետեւեալ պատասխանը. «Ընդհանուր ներում բոլոր բանտարկեալ ու աքսորեալ Երիտ. Թուրքերուն»:

Երիտ. Թուրքերու մեծամեծները հաւատարմօրէն դործադրեցին զինադուլի պայմանները: Իթթիհատ-Թէրապը կուսակցութիւնը կը լուծուի. «Միզան» կը փակուի. Մուրատ պէյ կը վերադառնայ Պոլիս, Հիքմէթ պէյի հետ. Հիքմէ պէյ կը մնայ Ժընեւ իր ուսումը շարունակելու պատրուակով, Շեֆրէտտին պէյ փարիզ՝ նոյն մտադրութեամբ, իսկ Ահմէտ պէյ Զիւրիքսոս եւ Շերիֆ պէյ կը նշանակուին իրր զինուորական կցորդ, անմիջապէս Պոլիս չ'վերադառնալու համար, մին Պուլկարիա, միւսը՝ Վիեննա, ուր կը մահանայ: Կը հաստատենք որ յեղափոխականներէն ոմանք չատ ալ անտարբեր չ'էին պատուակալ պաշտօններ վերստանալու:

Համիտ հանդարտ քուն կրնար քաշել. սակայն ըստ իր բարի սովորութեանց չ'դործադրեց զինադուլի պայմանները եւ չ'արդել իտալիֆայի խոստումը:

Ճիշդ է թէ իր գահակալութեան տարեդարձի տոթիւ ներում չ'որհուեցաւ. բայց անոր դործադրութիւնը անկատար մնալէ զատ, առիթը եկած նկատելով պատերազմական տեսանի կողմէ դատապարտուած սպաները՝ աք-

սորուեցան...

Մուրատ պէյ եւ ուրիշներ մեղադրուեցան, որ առանց երաշխիքի գայլին բերանն ինկած էին, խարուած շատերու նման եւ Համիտէն կ'ընտուած:

Սակայն Մուրատ պէյ չէր կրնար տարբեր կերպ վարուիլ: Երիտասարդ Թուրքեր կը պահանջէին բարենորոգումներ եւ քաղաքական դատապարտեալներու ազատ արձակումը: Առանց բոլորը իրենց կը շնորհուէին. իտալիֆան սուած էր իր պատուոյ խօսքը. մերժել կը նշանակէր անձնական շահեր կամ յետին մտքեր հետապնել. հասարակաց կարծիքը կրնար զիրենք դատապարտել. այս պայմաններու տակ ստիպուած էին հաւատք ընծայել Սուլթանի խօսքին եւ ընդունիլ եղած տաճարկը: Հակառակ պարագային պատասխանատուութիւն եւ ամօթ կը բարդուէին գրութան Համիտին վրայ:

Կայսերական խոստումներու չ'արդուելու հետեւանքով, Իթթիհատի ստաջին հիմնադիրներէն երկուքը, Տեքթ. Իշաք Սաքութի եւ Ապաիւլլահ Ճէփէթ կ'որոշեն վերակալի պայքարը. հրապարակ կը հանեն «Օսմանլի» թերթը, որ քանի մը ամիս ետքն արդէն սկսած էր մեծ ծաւալ ստանալ ու տարածուիլ Թիւրքիոյ մէջ իսկ, հակառակ անոր ներմուծման հանդէպ առնուած խիստ միջոցներու: Այս թերթը սկսած էր լուրջ մտահոգութիւններ պատճառել Համիտին:

Համիտ ճամբայ կը հանէ իր ուրիշ խորախորհուրդ լրտեսապետ Միւնիւր պէյը: Այս ախրահոգակ լրտեսապետը կ'առաջարկէ, որ եթէ թերթը դադրեցուի, Սուլթանը կը խոստանայ Թէզզան բանտարկուած սպաները ազատ արձակել:

Ժամանակները փոխուած էին. լուծուած կուսակցութիւնը վերակազմել իրեն յատուկ դժուարութիւններն ունէր: Հաւատքն իսկ սկսած էր տկարանալ Երիտասարդ Թուրքերու մօտ. արդար պոլքարը եւ ազատութեան որդազան պայակարը թէեւ միշտ բուռն էր, սակայն զայն իրադործելու համար ճամբու անհասնում խոչընդոտներ յուսահատութեան կը մատնէին որոշ զեկափարներն իսկ: Կեղծ ու նեղուտը Փատիլահէ մը ի՞նչ կարելի էր սպասել: Ի սէր տըստի մէջ տոտապոց իրենց բնկերներուն, որոշեցին Միւնիւր պէյի բերած առաջարկն ընդունիլ:

Այս տեղամ Փատիլահ մտածմը յարցեց իր խոստումը. ներում չ'որհեց Թերիփուլի բանտարկեալներուն, սակայն Չէքի փաշան՝ հրետանիի ընդհանուր հրամանատարը՝ հրաժարական տալ սպառնաց, եթէ անոնք Պոլիս վերադառնալէն ետք, ընդունուէին իր զինուորական գարոցը՝ շարունակելու համար իրենց ուսումը: Հետեւաբար՝ հրամայուեցաւ անոնց մնալ հոն, իրր հետացուած հրատակներ մայրաքաղաքէն, անշուշտ ազատ՝ բանտարկելու թեւէ: Արիփիկան Թերիփուլին չ'կօթակ դարձաւ Համիտի անհեղադանգ հրատակներուն համար:

Իշաք Սաքութին կը նշանակուի իրր բժիշկ Հոսմի Թերափան հիւպատոսարանին. կը մահանայ Իտալիա՝ Սէն-Ռէմօ:

Ապաիւլլահ Ճէփէթ նոյն պաշտօնով Վիեննա, բայց քիչ յետոյ եղիպոսս հաստատուելով իրր կամաւոր աքսորական, հոն կը հրատարակէ

«Իժտիհաթ» թերթը:

Մուրատ պէյ մնաց միշտ Պոլիս: Այս Տաղստանցի ժառանգականը, իր «Միդան» թերթին մէջ Համիտի քաղաքականութիւնն արդարացուցած է հայկական հարցին առթիւ:

Այս ժամանակաշրջանին Փարիզ կը հասնի Տամատ Մահմատ Ղեյսալէտին փաշան իր երկու զուակներով, որոնց մասին դրած ենք նախորդ էջերուն մէջ:

«Մալէլէթ» պաշարը շարունակեց բռնի կերպով. գաղութար մը տալու համար արտատուէնք քանի մը նմուշներ իր յարձակումներէն, և հանդէպ Համիտի դործածած աճականներէն (արդէն թերթին բոլոր յօդուածները նախապէս չի ստուգուածքներ են):

— 1 Յունուար 1900 — Առաջին դործերնիս գոյն գոհրնկէց բնէն է:

— 1 Յունուար 1900 — Ոճրագործներու հետ ունեցած յարաբերութիւնը իր մէջ ստեղծած է այն համոզումը, թէ գահին վրայ չի կրնար մնալ եւ չի կրնար միահեծան իշխել առանց ստահակներու դործակցութեան. որով խելագար մըն է:

— 1 Յունուար 1900 — Ամօթ կը պոստմ այն բոլոր պետութեանց, որոնք իրենց դործակցութիւնը կը բերեն նման շարադէտ մեղադրի մը մոլորումներուն: Համիտ իր Մուրատ եղբոր գահինն է. վատարար գոյն բռնապահել տուաւ, դահր յափշտակելու միակ նպատակով ևս գոյն իր արխանտ ճիւղաններուն մէջ կը պահէ, պարզապէս գահը չկորսնցնելու վախէն:

— 15 Մարտ 1900 — Ձինք կը մեղադրենք հաղարատը անմեղներու ջարդը կաշմակերպելուն համար: Իր հպատակներուն արխանտ առաօթէն հոսեցնել տուաւ: Որոշ է թէ եթէ Համիտ սեռ ապրի 30 տարի, Թիւրքիան կործանած պիտի տեսնենք: Վատ մըն է ու խելագար:

— 1 Յունիս 1900 — 300.000 գահելու արխանտ թափեց և երբ ոճրագործներու բազուկները յօդնեցան, կազմակերպեց առօրեայ զլխատումներ, որպէսզի իր թռչակաւոր աւազակները միշտ վարձ բրան սարբելու ապագային ուրիշ արխանտութիւններ:

— 11 Յունիս 1900 — Բռնակալական կառավարութեան մը մէջ, Սուլթանն է միակ պատասխանատուն:

— 10 Հոկտ. 1900 — Համիտ կը նմանի արժէքադրուած թղթարածի մը. քուրջի կտոր մը կը ներկայացնէ. իրեն որոշ արժէք տուողները մի միայն շահագէտներն են, իր ետեւէն քաղաքական կամ անտեսական իսպ մը խաղալու գիտումով:

— 1 Յունուար 1901 — Բացարձակապէս խանդարեալ միտք մը:

— 1 Փետրուար 1901 — Թշնամի ամէն յառաջդիմութեան:

— 10 Ապրիլ 1901 — Այն հայրենակիցս, որ կը քննադատէ մեր անդործունէութիւնը, թող ապացոյցը տայ հերոսական ընծայութեան մօտ եթէ կարող է. թող երթայ սպաննէ Սուլթանը. ո՛չ կը ստիպեմ եւ ո՛չ ալ կ'արգիլեմ:

— 15 Ապրիլ 1901 — Մահմետական օրէնքը կ'արգիլէ յարգելու կամ պատուելու շահաւէր բռնակալ մը, ինչպիսին է Համիտ, որ կը ժխտէ եւ չի

ճանչնար Շէրիաթի օրէնքն ու պատուէրները. ան արժանի է միայն արհամարհանքի եւ անդոսնութեան:

— 15 Մայիս 1901 — Համիտի խելագար արարքներուն սոհասարակ կ'ընկերանան ստորնութիւն եւ նշաւակութիւն:

— 1 Յուլիս 1901 — Անձնապէս Համիտ կը դանազանուի իր ոճիրներով:

— 1 Օգոստոս 1901 — Վատնդաւոր շարադործ, խանդարուած ուղեւոր գահակալ, յիմար մարգատպան, խելայեղ միտպետ:

— 15 Օգոստոս 1901 — Մեր դժբախտութեանց մեծագոյն մասը իր վատութեան հետեւանք են: Միթէ կարելի՞ է երեւակայել աւելի կծու հեղնանք, խօսիլ նման վախկոտի մը բաժնութեան վրայ (տէնտրիութիւն Գուլիէլմոս կայսեր ուղարկած շարահարութիւններուն վրայ): Բանի եմթակայ ենք հսկողութեան, վատահ կրնանք ըլլալ որ ամէն տեսակ պաշտպանութեան արժանի կ'ըլլանք բռնակալի կողմէն: Ճիշտ մըն է որ պէտք է նկատուի իրաւացիօրէն իր պատուհաս մարդկութեան:

— 10 Հոկտ. 1901 — Ճիշտ մըն է, ոճրագործ մը, յափշտակող մը:

— 15 Յունուար 1902 — Իր հիւանդութիւնը, համաձայն մտային ակտարսիւքերու, կը կոչուի «պատա խելագար», մենք կը կրկնենք՝ Համիտ վատնդաւոր խենթ մըն է. իր խենթութիւնը Տաճկաստանի կործանման պատճառ եղաւ. իսկ մեր հայրենասիրութիւնը, ինչպէս նաեւ Շէրիաթի օրէնքները, երկրին շահերն ու ապահովութիւնը՝ մեզի կը հրամայեն զինքը գահնկէց ընել:

— 15 Ապրիլ 1902 — Ո՛վ ժանտախտ, խնայէ զինքը, քանի որ քու դործդ է որ կը շարունակէ:

— 15 Յունիս 1902 — Ծածանեան սպոր ալօթը կը դանուի թշնամիի մը առջեւ. Փառչահար առանձինն աւելի շարիք կը հասցնէ, քան եթէ նախկին թշնամիներու բոլորը նիզակցած բլրային փրեն դէմ: Երկիրը ճեղոց ու ճմլոց ալս պատուհասէն ազատիլ պէտք է:

— 15 Յուլիս 1902 — Մեծանձն տիրապետը լրացնելու վրայ է իր երկիրը գէպի անդունդ առաջնորդելու ձեռնարկին մէջ:

— 1 Դեկտեմբեր 1902 — Եւրոպան չ'անդրադառնար ան դժուարութեանց, զրեթէ անկարելիութեանց վրայ, մէջտեղէն վերցնելու շարադործ մը, որ ամէն զգուշութիւն առած է:

— 1 Ապրիլ 1907 — Սուլթանը հաճելի մասնաւոր ապստորութիւն մը կը զղայ երբ երես թքնեն: Բարեկամ է մի միայն ոճրագործներու եւ լիտիներու հանդէպ, որոնք իր հաշտոյն կ'աշխատին. միայն տանք արժանի են արգահատութեան:

Այս մեր դրութեամբ կ'ուզենք մասնանի ընել թէ՛ վալլաղութիւն եւ մասնութիւն ի՞նչ աստիճանի հասած են ալս մարդկութենէ դուրս Սուլթանին մօտ:

Համիտ գողցաւ պետութիւնը, կողոպտեց իր հպատակները, շահաւորական աղտոտ դործառնութիւններ բրաւ օտարներու հետ: Մզկիթ մը չ'ինել տուաւ, որուն իւրաքանչիւր քարը կրնայ սպանութեան կամ ոճիրի մը

Թուականը կրել: Կարելի բան չէ որ ան վերջին քսներ թնամայ իր նախորդներու կողքին, նոյնիսկ անոնցմէ ամենէն անարժաններուն մօտ:

Նոյն թիւին մէջ՝ իր ծննդեան տարեգարծին առթիւ, թուելէ ետք նոր գործուած սճիրները, կը շարունակէ. «Այսքան սճիրներու, այսքան ջարդերու անմեղ զոհերուն արիւնքը եւ արեան հոսքը կոկորդոզ պիտի բարձրանայ: Ո՛ր մեծագոյն մեղապարտ, զոնց գառապարտութեամբ եւ այս պատիժին, քու զոհերուդ արիւնքն դատ ուրիշ բան պիտի չկարենաս տեսնել: Աշխարհիս բոլոր պետութիւնները մեղադրեց են վատ երեսպաշտի սճիրներուն եւ քեզ չեն կրնար պաշտպանել այս կարմրագոյն ու վրիժառու տեսիլէն, որոնք քեզ կը շարժարեն եւ քեզ պիտի տանջեն մինչեւ կեանքից վախճանը, եւ որոնցմէ երբեք պիտի չձերբազատուիս, նոյնիսկ կեանքէ՝ դադրելէջ ետք, նոյնիսկ դերեգմանէն անդին: Արիւնտ մերարկուց քեզ պիտի հարածէ՝ յախառնակա՝ նութեան կամարներէն անտեսանելի թելով մը կախուած, բայց Բարձրագոյն գառապարտին թելը միշտ պիտի հետեւի քեզի, քեզ պիտի չկարենայ չքել: Վասնզի եթէ յիշէր, պիտի դադրէր Բարձրագոյն Գառապարտը բլրալէ եւ սճիրը պիտի մնար անպատիժ: Ո՛չ, նման բան չի կրնար պատահիլ:

— 1 Մայիս 1908 — Փրանսական թերթ մը լուսկնոտ արտայայտութեամբ մը գրած էր թէ «Սուլթանին շրջակայքը ամէն ինչ կը կեղծեն իրեն»: Համիա բնութեամբ վաթսրարարայ ու լիբը, իրականութեան մէջ տեղեակ է իր կայսրութեան բոլոր անցուդարձերուն, եւ եթէ իր շուրջիները յանցաւոր են, ինքն է որ գանձեալ կերակց իր տիպին, իր պատկերին նմանութեան: Ընկերութեան ամենահամեմատ խաւերէն մինչեւ ամենաբարձր գառապարտը, բոլորն ալ գինք կ'առնեն ու կը գառապարտեն»: Այս բմբոստ արտասխանը Ա. Ռիզա գրած է 1908-ի Յեղափոխութենէն հաջիւ 2 ամիս առաջ...:

— Սեպտ. 1900 թիւերու մէջէն. «Շնորհաւորել Համիայ, պիտի նշանակէր պատուել վաղարարութիւնը, քաջայերկ իր սճրագործ ձեռնարկները. մէկ խօսքով նման բան մը խելական նշանակութիւն պիտի բլրար թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ բարոյական տեսակէտէ»:

Կրնանք հասոյթ մը հրատարակել «Մեշիկէթ»-ի մէջըրբումներով, 1896—1908: Սակայն կանոց կ'առնենք հոս: Ընթերցողներս կրնան փոքր գաղափար մը կողմէյ Ա. Ռիզայի մտածումներուն, արտայայտած գաղափարներուն վրայ, եւ Սուլթանի գէժ գործածած անպատեհներուն եւ սճին:

Մեր հայ կուսակցական թերթերու գրումները՝ վարդի ջարդերէն, բողոքամամբ «Մեշիկէթ»-ի խմբագրին յարձակումներուն:

Հարց մըն ալ. արդեօք «Մեշիկէթ» քանի՞ ընթերցող ունէր: Անշուշտ առաջին բաժանորդագրուողը Երւստիկ Հիւնթեարն էր, կեղծ անունի ներքեւ:

Պոլիս Իթթիհատը կըցաւ վերականգնակերպով. հաստատուեցաւ 7 անգամներէ բողոքացած կեղբոնական յանձնախումբ մը: Այս մարմինին անգամներու անունները գաղտնի կը մնային: Անոնք կը հսկէին եւ ուղղութիւն

կու տային մեծ քաղաքներու մէջ հաստատուած մասնաճիւղերուն եւ ունէին մտանոտը պատուիրակներ, որոնք «Միւրահաս» կը կոչուէին:

«Մեշիկէթ»-ի 1895 Դեկտ. 3 թիւին մէջ, Իթթիհատ վէ Թէրազըրի ծրարիբը հետեւեալ կերպով յայտարարած է. «Մենք կը ձգտինք ո՛չ թէ տապալել ներկայ իշխանութիւնը, որուն գոյութիւնը անհրաժեշտութիւն մը կը նկատենք կարգ ու կանոնի համար, այլ՝ յառաջիկայութիւն տարածել, խաղաղ ճամբով՝ անոնց յաղթանակը ապահովել... Մենք բարեփոխումներ կ'ուզենք, բայց ո՛չ այս ինչ կամ այն ինչ նահանգին համար»:

Այդ ծրարիբը թէեւ շատ փոփոխութիւններ կրեց, սակայն Իթթիհատ առաջին օրէն հակառակեցաւ անջատման տեսութեան. «Բարեկարգութիւններ Օսմանեան կայսրութեան ընդհանուր հպատակներուն»: Դիտել տանք որ այդ հպատակներուն մէջ մի միայն Հայերն է որ բռնակալութեան ճիրաններուն տակ կը տառապէին: Քիւրտ, արաբ, առաւուտ, նոյնիսկ Լիբանանի Մարոնիներ գանդատելու նուազ պատճառներ ունէին քան թէ Հայերը:

1897 Պոստ. 15 թիւ «Մեշիկէթ»-ի մէջ կը կարդանք. «Անոնք որ կը ձգտին պետութենէ անջատել մեր հողերուն մէկ մասը, հայերնիքի թշնամիներ են»: Հասկցողին շատ բարեւ: Ա. Ռիզան կ'ուղէր որ Հայեր բուսականա՝ նան Միթհաթեան Սահմանադրութեամբ: Արդէն յառաջիկային գումարուելիք 3 ժողովներուն, որոնց մասնակցեցան կայսրութեան բոլոր հպատակները — որոնց մասին պիտի արտայայտուինք — Իթթիհատ չիփեսց իր գործունէութիւնը եւ մտածեալները:

1904-ին, Ալեքսիէի մէջ կազմուեցաւ բոլորովին անկախ Պոլսոյ եւ Փարիզի Իթթիհատական կուսակցութենէն, ուրիշ կազմակերպութիւն մը, զիմաստրութեամբ Թաալաթի, թղթատարութեան պաշտօնեայ, երկրորդական զինուորական գաղտնի տնօրէն Թահիրի, Փրանսերէնի ուսուցիչ Նաքիի, Ալեքսիէցի Միթհաթ Շիքրիի եւ միւրապրժ Օմար Հաճի Էֆէնդիներու նախաձեռնութեամբ, որ կոչուեցաւ «Օսմանիք Հիւրրիյէթ ձէմիէթի»: Այս գաղտնի ընկերութիւնը աւելի զարկ տուաւ տարածելու իր ծրարիբը բանակի սիւսուորներու եւ սպաներու մէջ: Լուրջ միջոցներ ծրարուեցան բանակը ձեռք առնելու համար:

Մակեդոնիան նպատաւոր հող մըն էր Իթթիհատի գաղափարներու տարածման, թէ՛ բանակին եւ թէ՛ տեղացի տարրին մօտ: Բարեկարգիչ Յանձնախումբի ներկայութիւնը մեծ դիւրութիւններ կ'ընծայէր ազատ արտայայտուելու եւ խիզախ ձեռնարկներու: Մակեդոնիայի մէջ կար Միջազգային Ելեմտական հսկիչ ոստիկանութիւն, եւ կը խօսուէր նոյնիսկ քրիստոնէայ կառավարիչի մը նշանակման մասին: Հոն կային Աւստրիացի եւ Ռուս վեհապետներ: Ռատիկանութիւն հաստատուած էր 5 զլիսաւոր կեդրոններու մէջ, որոնց ընդհանուր գորավարն իտալացի մըն էր^(*):

(*) Անգլիա նման առաջարկ մը չբերաւ հայկական փառաւորութեան վերաբերեալ. ո՛չ ալ ունեցաւ ձեռնարկ մը: Մինչ կիպրոսի դաշնակցութիւն խոստում առած էր Սուլթանէն, որ բարեկարգութիւններ պիտի ընէր: Կղզին գրաւեց եւ ապա հանգիստիմ նայեցաւ: Սակայն

Սեւանիկ նոր Մեքէն մը եղաւ աղգասէր թուրք տարրին, ուր աղատ որմադիրներու աղղկելովքներ կարծաւաճէն տեւի զեր խաղաց. նորագործ Հրեաներ սուշ կը բռնէին արձանագրուելու իրենց թիւակներու գրան տոջու, բերելով իրենց նիւթական անհաշիւ նպատար: Մասնաւոր թիւակներու արձանագրուեցան նոյնիսկ մոլլաներ, որոնք նորագործ Հրեաներու հետ խոյի միտ կերան, գոնեակ խմեցին: Այդ Հրեաներէն մին Շէյխ-Իւլ-Իսլամ, ուրիշ մը՝ նախարար պիտի ըլլային հետագային: Նորակազմ կուսակցութիւնը կը ստանար նաեւ կարեւոր դումարներ Եղիպտոսի «Ազգայնական Կարմակերպութենէն», կ'ըսուի թէ նոյնիսկ պալատական շրջանակներէ: Սեւանիկ յարաբերութիւն կը մշակէ Փարիզի Իթիքիմի թէրազգրին հետ, եւ Միւրազով Մէնտէտտինի միջամտութեամբ երկու կողմակերպութիւններ ի մի կը ձուլուին «Օսմանլը Իթիքիմի թէրաքը ձէմիլիթի» տիրահոյսի անունին տակ:

Կը տեսնենք որ Թուրքեր իրենց կարգին պաշտարած են Համիտեան վարչակարգին դէմ: Անոնց ունեցած անհուն կարելիութիւնները գծախառնաբար Հայերն չունէինք: Շատ մը երկտատար Թուրքերու մօտ, մեր յեղափոխական կուսակցութեանց յանդուպն ցոյցերը՝ յետեան հաւանութեան կ'արժանանային: Իթիքիմ-Թէրաքը կուսակցութեան ծաղումը կրնանք ըսել որ ամպեր էին փոթորիկէն առաջ թէ՛ Երլարդի, աւա՛ղ, եւ թէ՛ հայկական երկնակամարին:

Այժմ երկու խօսք Ա. Ռիզայի մասին: Ծնած էր Պոլիս 1859-ին. մայրը մահմետականութիւն ընդունած Աւսարիացի մըն էր. Հայրը կը կոչուէր Ինկիլիդ Ալի: Գրական եւ փիլիսոփայական մեծ պաշարի տէր, թուրք մտաւորականութեան վաղըստ աստղերէն մին կը նկատուի. աւագ մը դոր վաղաժող տալիկներ ծածկեցին վերջ տալով իր գիւտնադիտական ասպարէզին: Կը մահանայ 1930-ին. տեսաւ փրկումը իր այնքան սիրած հայրենիքին, մասնակցելով 1918-ի անոր յաղարկաւորութեան:

Ան եղաւ Օսմանեան Յեղափոխութեան շարժումին առաջին գերակատարներէն մին: Ուսեց դէմք, բայց երկրամի նկարագիր: Իր անունը անջնջելիօրէն կը մնայ օսմանեան պատմութեան մէջ: Եղած ին թեր ու դէմ քննադատութիւններ իր անձին, իր նկարագրին եւ իր գործերակերպին չուրջ: Գոհանանք արձանագրել կարգ մը իրողութիւններ: Եղբակացութիւն մը հանել գծուար է եւ ներելի է կատարել իր արտայայտութեանց անկեղծութեան:

12 երկար տարիներ իր թերթով Սուլթանի հասցէին ձաղանք տեղացնելէ ետք, Բ. Սահմանադրութեան Համիտի հետ առաջին տեսակցութեան, այնքան ցած ծնրադրեց իր ռիսիկի թշնամիին արխանտ ղդանցքը համբուրելու համար, որ Համիտ կրցաւ ձախտը համբոյր մը գրողմել...:

Սահմանադրութեան, Համիտը գահին վրայ պահելու վիճարանութեանց մէջ, իր եւ Տորթ. Նազրմի պնդումները մեծ դեր ունեցած են:

Կիպրոսը կոկորդը մնաց. դէպքերու ստիպումին տակ լինց կղզին՝ պատմաւ դասնալով ուրիշ արիւնահեղութեանց: Արդարութեան քայլերը քէն դանդաղ են, սակայն ամ ուշ կամ կանուխ կը պատժէ անարդարը:

Այսքան աղատական գաղափարներով սնած մէկը, Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, անոր ջնջումը եւ երեսփոխանական Ժողովի ցրուումը ջատագովողներէն մին եղած է: Ռեզա՛մ է երկիրը կոտախարկ ընտանալ Սուլթանով մը, պետական խորհուրդով եւ մեծ կարգաւոր մը: Համիտի հետ ունեցաւ շատ մտերիմ յարաբերութիւններ. պալատ իր ալցելութիւնները յաճախակի եղած են. իր պաշտօնէն բոլորովին անջատ տեսակցութիւններ: Համիտ իրեն ապարանք մը կը նուիրէ Գ պալատներէն, եւ պէտք եղած դումարը՝ ապարանքի ծախքերուն՝ կայսերական անձնական գանձէն կը վճարուին: Ա. Ռիզան ժամանակին իր թերթին մէջ Համիտի աջ ու ձախ տուած նուէրները «Ազգային կալումէն են» կը գրէր...:

Իր քոյրը աղատ մուտք ունեցաւ Երլարդ, սրարկուեցաւ գոհարեղէններով եւ աղամանդեայ զարդերով:

Փարիզ, հայ յեղափոխական կուսակցութեանց պետերուն հետ յաճախ սերտ շփումներ ունեցած է: Տորթ. Թորքումեան իր յուշերուն մէջ իրեն հայերէնի ալրուրենի դաս տուած ըլլալը կը յիշէ, երբ ինք բժշկական ուսանող էր Փարիզ: Ունեցած է տեսակցութիւններ Չոպանեանի եւ Պարթեւեանի հետ: Այս վերջինին տեսակցութեան պատճէնը պիտի տանք այլուր: Ան չըջապատուած էր կարգ մը Հայերով աւ. կը գրէ ընկեր Սադահ: Կը յիշէ «Պոլսեցի կաթոլիկ Ալթունեան մը, ջերմ Իթիքիմիտական», որ կը մահանայ յիմարանոցի մէջ: «Մէլիքէթ» իր հայ բնիկներով եւ խմբագիրներով, մանաւանդ մէկը որ Օսման կեղծ անուն տակ թաքնուիլ կը շարունակէ:

Կեսարացի բժշկական ուսանող Նալպանտեան մը դաւանաւորիս կ'ըլլայ, Ահմէտ Ալի անունը կ'առնէ: Նորահաստ Հայու թրիտաութեան ծխական արարողութիւնը կը կատարէ հանդիսաւոր կերպով Միւնիք պէյ, զառանցանքի հասնող ցնծութեան ազդակներուն մէջ: «Մէլիքէթ» կը գրէ. «Հայեր կը թրքանան ոչ թէ բռնի, այլ իրենց կամքով...»:

Ընկեր Սադահ կը յիշէ նաեւ. «Իզմիթի յայտնի վաճառական Սպարթայեան մաս առ մաս 2000 տակի նուիրեց Իթիքիմիտի, «Մէլիքէթ»ի ծաւալը մեծցուց, իր թրքերէն-Ֆրանսերէն հրատարակութիւնները կանոնաւորեց, ճոխացուց եւ յաճախ յաւելուածական մասեր ալ հրատարակեց»: «Համիտի լրտեսապետ Միւնիք պէյ եւ Ա. Ռիզա, շատ բաներու մէջ իրարու համաձայն էին», կը գրէ այլուր:

Սադահգիւլեան կը գրէ նաեւ. «1908 Օգոստոսին երբ ինք կը պատրաստուէր Պոլիս վերադառնալ, Ռիզան իրեն կ'ըսէ. «Սահմանադրութիւն ձեռք բերեցինք: Սրանից յետոյ Համիտը մեզ շատ պէտք է. նա մեծ ծառայութիւններ կարելի է որ մատուցանէ ներքին եւ արտաքին խնդիրներու նկատմամբ, քանի որ ինքը՝ անմըցելի քաղաքագէտ է եւ բաղմամբիւ անձնական բարեկամներ ունի եւրոպական բոլոր գեկալարիչ շրջաններում. նրա աղղկելութիւնից եւ կարողութիւնից մենք պէտք է օգտուինք. նա մեզ պէտք է»:

«Վերջէն մեղանից խնդրեցին ալլեւս յարձակում չգործել նրա վրայ, որովհետեւ նա, սրանից յետոյ «իրենց» է եւ չէին ուզում փառիշահութեան

և խալիֆայութեան վարկը չտրեց աւելի նուազացած տեսնել» :

«Մեր սուղ դրին «Մէջվէրէթ»-ի վերջին թիւերը, որոնց մէջ առուած է թէ՛ Համիտը սուլթաններէի տմենակորովամիտը, ամենախմաստունը եղած է» :

Ա. Ռիզան պաշտօնի անցնելէ ետք յայտարարած է. «Ատեն մը խալիֆայութեան տնտեսութեան անհրաժեշտութիւն մըն էր երկրակալութեան համար. այժմ նա պէտք է ծառայէ մեր պաշտպանութեան» :

Բ. Սահմանադրութեան, Երեսօրհանական Ժողովի առաջին ատենապետ ընտրուեցաւ: Ապա ծերակոյտի անդամ. վաչկեց Սուլթանին առատաձեռնութիւնները, չքանչանները եւն. :

1914-ի պատերազմի շրջանին, ուտեստեղէնի բաշխման կոմիտէի ղեկ-ծումները վեր հանած եւ բողոքած է... յուսթիւն պահելու համար վերջէն. 24 ժամ բանտարկութիւն իսկ կը կրէ :

Տօքթ. Լեւիսիուսի «Գաղտնի տեղեկագիր հայկական ջարդերու» երկին մէջ կը կարդանք. «Ա. Ռիզայի կողմէ՝ ծերակոյտի մէջ հարցապնդում մը հայկական ջարդերու հարցին շուրջ փոթորիկ հանեց: Շատ մը ծերակուտականներ Ռիզայի համամտութիւն ցուցուցին...: Խնդիրը Երեսօրհանական Ժողովին առջեւ պէտք էր ծեծուէր: Հոս Ա. Ռիզան ճառ մը կը խօսի ծանր մեղադրանքներով իր կատապարտութեան դէմ: Բողոքեց հայկական ջարդերու եւ հարստահարութեանց դէմ... Թաալաթ կը պատասխանէ թէ այդ հարցերու հրապարակաւ փնտրանութիւնը կայսրութեան շահերուն վնասակար ըլլալուն՝ չի կրնար պատասխանել...» :

Ա. Ռիզան 1914—18 պատերազմի ընթացքին 52 ձերբակալեալ երեսփոխաններու մաս կտրեց: Իր սպասարկութիւնը կը պարտի դահաժառանգ Եւսուֆ Իզզէտօղլուի միջամտութեան: Ունեցած է փոթորկալից կեանք մը, ազատական փոթորկալից տեսութիւններով, փոփոխական նկարագրով եւ դործունէութեամբ: Անդուստ եւ արտակարգ հակառակորդ Համիտի, ապա ամենասիրելի եւ պաշտելի հպատակը նոյն Սուլթանին: Իր խորքին մէջ մնացած է իսկական թուրք մը:

Գալով Ա. Ռիզայի «կայսրութեան բնակչութեան 23 միլիոնէն 16 միլիոնը մահմետական է» յայտարարութեան 1897-ին, իրեն հարց կրնայինք տալ թէ 16 միլիոն մահմետականներէն քանի՞ միլիոնը թուրք է. հաւանաբար եթէ լաւ հաշուէր՝ պիտի յուսահատէր:

Նախ բանք որ թուրքերոյ մէջ ճշգրիտ մարդահամար կարելի չէ եւ ծհատատել, մանաւանդ 1897-ի ժամանակաշրջանին: Հարիւր-հազարաւոր մահմետականներ դուրս կը մնային մարդահամարէ. փրանարնակ Արարներ եւ յաճախ նահանգ փոխող Քիւրտեր դուրս կը մնային «սիճիլ»-ի արձանագրութենէն: Գաւառներու խորքերը շատեր կ'անդրադառնային իրենց ծննդեան թուականը: Սովի, համաճարակի, երկրաշարժի, թալանի, կամ մարախի երեւման տարիները՝ իրենց ծննդեան, ամուսնութեան կամ մահուան թուականներ կը ծառայէին:

Հայոց եկեղեցական տոմարները շատ աւելի վստահելի աղբիւրներ

էին: Արդէն այդ 16 միլիոն մահմետականներու մէջ, իսկական թուրքերու թիւն ալ ճշգրիտ չառ դիւրին բան չէր: Պէտք է չփոթել աղբիւրներն եւ կրօնը:

Արարեւիտի թերակողմին, Ախիւտի, Պաղեստին, Միջագետք նուազագոյն եթէ 5 միլիոն Արար հաշուենք, եւ վրան 2 միլիոն Քիւրտ աւելցնենք, կ'ընէ 7 միլիոն ոչ-թուրք համայնք մը: Որով 16-էն 7 միլիոնը որ հանենք, կը մնայ 9 միլիոն: Բայց այդ 9 միլիոն մահմետական բնակչութեան ամբողջութիւնն ալ թուրքեր չէին...:

Թուենք համատոտ կերպով կարգ մը ցեղեր, որոնք կրօնքով մահմետական էին, բայց թուրք չէին: Սաուար մեծամասնութիւն մը կը կազմեն անոնք: Եւրոպական թուրքերոյ մէջ Ալբանացիներ, անոնք, որոնք սախաւմի տակ մահմետական չէին եղած, Պուրկար Բոմպներ, Վարապներ, Պոչնագներ, Խրուսթներ թուրք չէին:

Ասիայէն եւ Կովկասէն եկած եւ Անտառլու հաստատուած կարգ մը ցեղեր՝ Լազեր, Ադսղաներ, Իւրահներ, Տաղստանցիներ, Տիւրքմեններ, Գաղաղներ, Չէչէններ, Չէրքէզներ՝ թուրք չէին: Ավարներ, որոնք Նատիր Խանի պարսկական տբոսնիի պատկանող ցեղախումբ մըն էին, 1730-ին եկած հաստատուած էին Կեօսրիսի եւ Ալաւտանի շրջակայքը:

Թուրքմէն էին Աղաջուցիներ, Պոպուլուներ, Չիչէքլիներ, Եւսուլուներ, Գարա Քէշիլներ, Տիւրքաբներ, Գարաման Օղուլարը, Իսֆիլիսար օղուլարը, Թէօթէի Պէլլիկներ, Քէօթէ օղուլարը:

Թուրք չէին Գրգրլուներ, Շիւ Սափաֆիներ, Բաֆիլիներ, Գոնիայի Մէվլէփիներ:

Թուրք չէին Թաթարներ. կային Չափար Թաթարներ, Գարա Թաթարներ, Խրիմի Թաթարներ: Թաթար տշիւրէթներ՝ Չէլէպի սուլթան Մէհմէտի հրամանով Անտառլուէն Բաւմէլի փոխադրուեցան, ուր հիմնեցին Թաթար-Պաղարճրդ աւանը Ֆիլիպէի մօտ:

Գոյսթիւն ունէին շատ մը ոչ-թուրք ցեղապետներ, որոնք կ'իտանկախ իշխանութիւն մը կը վարէին. կ'իշխէին իրենց ցեղակիցներուն վրայ աւանդական սափորութեամբ, ատերք չէին ատր կատապարտութեան. բայց իւրաքանչիւր ցեղապետ՝ պատերազմի մը միջոցին՝ որոշ թիւով ձիաւորներ պէտք էր հայթայթել: Այս ցեղապետները ծանօթ էին Հիւսիմտար, Պէլլիւրպէլի, նահանգի կատապարիչ, ճորապետ կամ ալ օղուլար անուններով. բոլորն ալ մահմետական, բայց ոչ-թուրք: Թուենք մի քանին.—

Էրթմա օղուլարը, Մոնիւրներէ սերած, միջին Անտառլու հաստատուած:

Բաւաղան օղուլարը, Չափան, Գոյան օղուլարը՝ Կիլիկիոյ մէջ հաստատուած: Կմիր՝ Կիրտանի եւ Օրատի շրջակայքը. Չանտար՝ Սինուպի եւ Գաթսեմաւնի շրջանը. Կիրմիան օղուլարը, կեղբոններ՝ Բիւթանիա: Համիտ օղուլարը, Կիլիկիոյ հարաւային արեւմտարը, Մէնթէշէ, Միւսան, Մարուխան, Թաջան, Մարդիֆունի շրջակայքը. ասոնց թուրք ըլլալը կատարելի է թուրքերու կողմէն իսկ:

Թուրքեր՝ թուրք կը համարին նաեւ, անշուշտ առանց որոշ ապացոյցի,

Սեւ ծովու Պէյլիքները, ինչպէս նաեւ Պայր Քէտիրի, Պերկամայի, Ճանիկի, Սամսոնի, Էրզլինճանի եւ Մադնիսայի Քէմալները, Ախարները, Ույդուրները, Էօղլէքները, Ճէմալները, Էւն., Էւն., Էւն...: Ասոնցմէ չատեր ձինկիզ Խանի, Թիմուրբէնիկի արչաւանքներուն տաթիս եկած եւ հոն տունտեղ հաստատած ալլադան ցեղերու մնացորդներն էին:

Կային նաեւ Թուրքիա հաստատուած մեծ թիւով Պարսիկներ, Աֆղաններ, Գնչուներ, սոանց հաշուելու հիւսիսային Ասիական Սրաքները:

Չենք ուզեր անդրադառնալ քրիստոնեայ արիւնի ծնունդ, կամ բռնի խաւամացած տասնեակ հազարաւոր անհատներու թիւին վրայ: Ինչպէս նաեւ աղատակամ խաւամթիւն բնութեամբ եւ թրքութիւնը սրբեզրած Գերմանացիներու, Փնլոնացիներու, Ֆրանսացիներու եւ Իտալացիներու վրայ:

Ահմէտ Ռիզայի յաջորդներուն կը մնայ թուարանական չորս գործողութիւններով գտնել բուն Թուրքերու ճշգրիտ թիւը:

Թուրքեր, թուանշաններ խաղաղակիւ արհեստին մէջ մեծ մասնազէտ են. առիկա՝ Հայերու լուծման:

Այսօր, իրենց մնացած հոգամտին մէջ, 30—35 միլիոն Թուրք կը հաշուեն: 400 ղինուորներով Անատոլիոս խուժող Թուրքեր, սրբան ալ նապաստակներու պէս բեղմնաւոր յատկութիւն ունեցող տոհմ մըն ալ բլլային, արուած թուանշանները չեն արգարացներ 30 միլիոն Թուրքերու գոյութիւնը:

Ա. Ռիզայի ծննդավայր Պուլիս իսկ թրքական քաղաք մը էր: Օսմանեան կայսրութեան մայրաքաղաքին մէջ իսկ Թուրքեր մեծամասնութիւն չեն կազմած: 1914-ի վիճակագրութիւնը հետեւեալ թիւերը կու տայ. բնահանուր բնակչութիւն 1,200,000: 43 առ հարիւր Թուրք, 18 առ հարիւր՝ Հայ, 17 առ հարիւր՝ Յոյն, 16 առ հարիւր Հրեայ եւ 6 առ հարիւր՝ Եւրոպացի եւ Լըվանդէն: 43 առ հարիւր Թուրքերու մէջ ալ պէտք է գտանք իսկական Թուրքերը...:

Գլուխ ԻԵ.

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱՎՅՈՒԹԵԱՆՑ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵԱՌԹԻՒՆ

«Զուգուրիւն է մեզր բարեաց,
ամբուգուրիւն՝ ծնող չարեաց»:
ԵՂԻՇԷ՛ ՊԱՏՄԻՉ

Մեր դահլիճի կենսադրականին մէջ, մեծ տեղ կը զբաղէ Հայ Յեղափոխական Կուսակցութեանց կազմութիւնը եւ անոնց գործունէութիւնը. երկու զլիաւոր ազգականեր, որոնք սերտօրէն կապուած են համիտեան վարչակարգին հետ, եւ ազգած գոյախօրէն Հայու ճակատագրին վրայ:

Երբ բարեշրջութիւն մը գտնուող կ'ընթանայ կամ տեղաշարժ կ'ընէ, անխուսափելիօրէն ծնունդ կու տայ խլրատումներու, տպասամբութեան կամ յեղափոխութեան: Ընդդիմադիր կուսակցութեանց կազմութիւնը, գրեթէ բոլոր երկիրներու մէջ ճնշումի հետեւանք է: Աշխարհի վրայ ոչ մէկ դէպք՝ պատահական զիպուածի արդիւնք է. ամէն դէպք պատճառ մը կամ պատճառներ ունի. որով ոչինչ կայ ախտաբան մէջ առանց պատճառի:

Երբ երկրի մը թաղաւորը կը յամառի խույ մնալ իր հպատակներու արդար պահանջին եւ կը մերժէ ներմուծել ստիպողականութիւն դարձած բարենորոգումներ՝ ապահովելով վայելուչ կենցաղ մը, վաղ կամ ուշ ինքզինք կը գտնէ յեղափոխութեան մը առջեւ:

Հայը յողնած էր տառապել, ձանձրացած Սուլթանի հրապուրիչ խոստումներէն, սակայն երբեք չգործադրուած բարեկարգութեանց ալլաղան ծրագիրներէն եւ յուսահատած Եւրոպացոյ չահազէտ միջամտութիւններէ:

Բոլոր ընկճուած ազգերը կ'ուզեն իրենց անցեալը վերականգնել. անոնց մօտ վերադարձի գաղափարը յաւիտ կը մնայ բոցափառ: Դարերով կուտակուած թախիժն ու տառապանքը, որու հետեւանք արդար վրէժը, ստիպուած էր օր մը պոռթկալ: Շատ բնական երեւոյթ մըն է որ Հայը եւս ունենար նոյն պոռթկումը, մերժէր օտար բլլալ իր հօրենական հողերուն վրայ, եւ նկրահը ազատութեան եւ անկախութեան: Այդ անկախութեան մենք պէտք է բարձրանայինք մեկ միջոցներով. Տէշիի փոխաբայի պաշտօն ճակատը հետեւեալ արձանագրութիւնը գրուած էր. «Ազատութիւնը դէպի ազգ չ'իջնեմ. Ա'ղզն է որ դէպի ազատութիւն պէտք է բարձրանայ»: Հակառակ 5 դարերու գերութեան եւ ստրկութեան, ամէն Հայու սրտի խորքէն, սերունդէ

Սեւ ծովու Պէլլիքները, ինչպէս նաեւ Պալր Քէսիրի, Պերկամայի, Ճանիկի, Սամսոնի, Էրզինճանի եւ Մադնիսայի Քէմալները, Ասարները, Ույդուները, Էօզլէքները, Ճէմալները, Էն., Էն., Էն., Էն...: Ասոնցմէ չափեր ձինկիդ Սանի, Թիմուրիենի արշաւանքներուն տաթիւ եկած եւ հոն տունտեղ հաստատած ալլաղանցիկներու մնացորդներն էին:

Կալին նաեւ Թուրքիա հաստատուած մեծ թիւով Պարսիկներ, Աֆղաններ, Գնչուներ, առանց հաշուելու հիւսիսային Ասիական Սարները:

Չենք ուզեր անդրադառնալ քրիստոնեայ արիւնի ծնունդ, կամ բռնի խաղաղացած տասնեակ հազարաւոր անհատներու թիւին վրայ: Ինչպէս նաեւ աղատակամ խաղաղութիւն ընդունած եւ թրքութիւնը սրղեկորած Գերմանացիներու, Փոլոնացիներու, Ֆրանսացիներու եւ Իտալացիներու վրայ:

Ահմէտ Ռիզայի յաջորդներուն կը մնայ թուարանական չորս գործողութիւններով պանել բուն Թուրքերու ճշգրիտ թիւը:

Թուրքեր, թուանշաններ խարդախելու արհեստին մէջ մեծ մասնադէտ են. ասիկա՝ Հայերու յաւ ծանօթ է:

Այսօր, իրենց մնացած հազամասին մէջ, 30—35 միլիոն Թուրք կը հաշուեն: 400 զինուորներով Անտալիա խուժող Թուրքեր, սրբան ալ նապաստակներու պէս բեղմնաւոր յատկութիւն ունեցող տոհմ մըն ալ ըլլային, արուած թուանշանները չեն արդարացներ 30 միլիոն Թուրքերու գոյութիւնը:

Ա. Ռիզայի ծննդավայր Պալին իսկ թրքական քաղաք մը չէր: Օսմանեան կայսրութեան մայրաքաղաքին մէջ իսկ Թուրքեր մեծամասնութիւն չեն կազմած: 1914-ի վիճակագրութիւնը հետեւեալ թիւերը կու տայ. ընդհանուր բնակչութիւն 1,200,000: 43 առ հարիւր Թուրք, 18 առ հարիւր՝ Հայ, 17 առ հարիւր՝ Յոյն, 16 առ հարիւր Հրեայ եւ 6 առ հարիւր՝ Եւրոպացի եւ Լըվանդէն: 43 առ հարիւր Թուրքերու մէջ ալ պէտք է դատենք իսկական Թուրքերը...:

Գլուխ ԻԵ.

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱՅՈՒԹԵԱՆՑ ԿԱԶՄԱԹԻԻՆ ՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆ

«Զուգութիւն է մայր բարեաց,
ամբողջութիւն՝ ծնող չարեաց»:
ԵՂԻՇԻ ՊԱՏՄԻՉ

Մեր դահիճի կենսագրականին մէջ, մեծ տեղ կը զբաղէ Հայ Յեղափոխական Կուսակցութեանց կազմութիւնը եւ անոնց գործունէութիւնը. երկու զլիաւոր ազգականներ, որոնք սերտօրէն կապուած են համիտեան վարչակարգին հետ, եւ ազգած զգալիօրէն Հայու ճակատագրին վրայ:

Երբ բարեշրջութիւն մը դանդաղ կ'ընթացէ կամ տեղաշարժ կ'ընէ, անխուսափելիօրէն ծնունդ կու տայ խլրատումներու, աղատամբութեան կամ յեղափոխութեան: Ընդդիմադիր կուսակցութեանց կազմութիւնը, զրեթէ բոլոր երկիրներու մէջ ճնշումի հետեւանք է: Այնպէս ի վրայ ոչ մէկ դէպք՝ պատահական զիպուածի արդիւնք է. ամէն դէպք պատճառ մը կամ պատճառներ ունի. որով ոչինչ կայ տիեզերքի մէջ առանց պատճառի:

Երբ երկրի մը թաղաւորը կը յամառի խուլ մնալ իր հպատակներու արդար պահանջին եւ կը մերժէ ներմուծել ստիպողականութիւն դարձած բարենորոգումներ՝ ապահովելով վայելուչ կենցաղ մը, վաղ կամ ուշ ինքզինք կը գտնէ յեղափոխութեան մը առջեւ:

Հայը յոգնած էր տառապելէ, ձանձրացած Սուլթանի հրապուրիչ խոստումներէն, սակայն երբեք չգործադրուած բարեկարգութեանց ալլաղան ծրագիրներէն եւ յուսահատած Եւրոպացոյ չահագէտ միջամտութիւններէ:

Բոլոր ընկճուած ազգերը կ'ուզեն իրենց անցեալը վերականգնել. անոնց մօտ վերադարձի գաղափարը յաւելաւ կը մնայ բոցավառ: Դարերով կուտակուած թախիժն ու տառապանքը, որու հետեւանք արդար վրէժը, ստիպուած էր օր մը պոռթկալ: Շատ բնական երեւոյթ մըն է որ Հայը եւս ունենար նոյն պոռթկումը, մերժէր օտար ըլլալ իր հօրենական հողերուն վրայ, եւ նկրտէր ազատութեան եւ անկախութեան: Այդ անկախութեան մենք պէտք է բարձրանայինք մե'ր միջոցներով. Տէհլիի փոխաբայի պաշտօն ճակատը հետեւեալ արձանագրութիւնը գրուած էր. «Ազատութիւնը դէպի ազգ չ'իջներ. Ազգն է որ դէպի ազատութիւն պէտք է բարձրանայ»: Հակառակ 5 դարերու դերութեան եւ ստրկութեան, ամէն Հայու սրտի խորքէն, սերունդէ

սերունդ տնտեսական և մշակութային զարգացման ճանապարհ: Հայրենասիրության անխնայ կոչման արժանատի է և բացառապես համար, նախաձեռնվող և ձեռնարկվող: Այս պարագայում էլ և՛ քաղաքացիական, և՛ ազգային հասարակության համագործակցությունն է հարկավոր: Այս պարագայում էլ և՛ քաղաքացիական, և՛ ազգային հասարակության համագործակցությունն է հարկավոր: Այս պարագայում էլ և՛ քաղաքացիական, և՛ ազգային հասարակության համագործակցությունն է հարկավոր:

Պերլինի դաշնագիրէն մաստարապէս 10—12 տարի ետքն է որ ծնունդ առին Յեղափոխական Կուսակցութիւնները : Վանի «Միութիւն եւ Փրկութիւն», Կարենի «Պաշտպան Հայրենակցական» միութիւնները տեղական բնոյթ ունեցող կադմակերպութիւններ էին պարզապէս, որոնք վաղորդայն չունեցան :

Հայ պատմությունը թեև մի Պերսիկոս ուղևորությունը պահ մի յոյս և խանդավառությամբ առկա էր, բայց Պարսոյ, բայց պատաներու, ինչպէս նաև Արեւելեան Հայաստանի քննհանուր քննակէտ թեև :

Բեր մեծ գրողներու՝ Բաֆֆի, Գամառ Քաթիպայի, Պէշիվաշլեանի, Նալբանդեանի, իհարկաների, իհարկաների, Չոպանեանի եւն. ազգային ոգիով թաթառն մէջ եւ բանաստեղծութիւններ, զանգուածներ փոթորկող դրամաները մեծապէս նպաստեցին որ Հայք իր դարաւոր թմբիրէն արթննար եւ թօթափէր բռնակալութեան լուծը։ Ոստում մը ստեղծուած էր, թափ մը դէպի ձերբազատում։ Դման չարժում մը կտակեցնէր կամ չափաւորել անհնարին պիտի ըլլար։ Զգուշական խրատներ կամ ազգարարութիւններն ալ անհեռեւանք պիտի մնային։

Կրնանք բախ թի՛, Պերլինի 61-րդ յօդուածը սերմնացան եղաւ յեզաւիտ-
խական դադաւութենէն : Հայր 10 տարի համբերութեամբ սպասեց որ զործա-
դրութեան անցնին խոտապուծ բարեկարգութեանց ծրագիրները . սակայն
գաղութական հօրիզոնին վրայ ամենագոյցն ձեռնարկի մը չուրն իսկ չերե-
ցաւ : Կողպպուտ, դուլում, աւեր ու ջարդ շարունակեցին՝ տառապանքի ճր-
չումին տակ : 10 տարի տաժանեքի երկունքէ մը ետք ծնունդ առին Յեզաւիտ-
խական Կուսակցութիւնները :

1885 թվաթիվի 1 Մարտիկի տպագրատանած «Փորձուպալեանը կը սկսի հրատարակել «Արմենիա» թերթը, եւ կը հիմնէ «Արմենական» կազմակերպութիւնը:

1887-ին կը կազմուի Հնչակեան Կուսակցութիւնը՝ ժրնել, օրկան ու ներքին «Հնչակ» թերթով, որուն առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1887 Դեկտ.ին։

1890-ին Հայ Յեզականության Դաշնակցությունը. «Դրօշակ» թերթը
կ'ըլլայ իրենց օրկան, որուն տոաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1891 Մայիսին:

Այժմ՝ կ'ուզենք վերադառնալ ենթարկել հետեւեալ չորս պահանջը։
 Ա — Որո՞նք էին կատակցած թիւն կազմող անհատները։ Ունէ՞նք պէտք
 Էդո՞՞հատուած թիւեր, ի՞նչ պայմաններու տակ կ'աւանդուէր ծագումը։

Նախ բանեք որ Յեզոսիստեան կուսակցութեանց կազմութիւնը անհրաժեշտ ստիպողականութիւն մըն էր. ոչ ոք կրնայ բնդդիմախօսել այդ մտաին. ամենէն պահպանողական կամ յետամնաց Հայն իսկ չի կրնար ստատապահուիլ զազախարի սրբութիւնը. որով կուսակցութեանց ծագումը

Վերադառնալով ինչև չի վերցնելը :

Վերսիլեայ 3 Կոստաղցութեանց հիմնադիրները՝ Երիասաարզ-մտա-
ւորականներ Էլին, մեծամասնութեամբ համալսարանական ուսանողներ։ 5—6
հոգիներ իրարու ըստ դասով, կ'որոշեն հիմք պնել Յեղափոխական Կադմ-
ակերպութեան մը։ Երեք Կոստաղցութեանց կադմութիւնն ալ, առաւել կամ
նոսր չափով՝ նոյնանման պարապաներու և պոլմաններու տակ եղած կըր-
նանք նկատել։

Ազատագրական շարժումի նախաձեռնարկող այս ինքնակոչ զեկաշար-
ները, մատուցական սրտչ արժէք և ոչ ոք ներկայացնելով հանդերձ, բարոյ-
մէն անձանօթներ էին Հայութեան: Երեք խմբակներու հիմնադիրներու մէջ,
դանդաղածներու մտահոսութիւն ներշնչող և մեծամասնութեան համադրանքը
մտելոյդ գէմքի մը կամ սղոյալներու պակասը, առաջին օրէն իսկ՝ իրենց
որբորուն պողպատարկն ծառայումին և զործունէութեան որոնիմաց արշաւի
ծամբու խութեր պիտի հանդիսանային: Չենք ուզեր թանկ թէ՛ հիմնադիրները
անխառնակի անձեռն էին. քառ լիցի: Անոնք ունեցան չափէն աւելի գոհարե-
րութեան և անձնախրութեան ուղի: Օրինակ. անձուկ նիւթականոյ և քոպա-
կան համադրաններ յաճախող Երեստարոյ Հնչակեան հիմնադիրներ, ի-
սկեց ճնողքներէն ստացած միտաւ տմասականներէն բաժին հանելցին «Հնչակ»ը
հրատարակելու, մի քանիսն վէնետիկ գացին՝ Միտիթարեան Հայրերու մօտ
որաշարութիւն սորվեցան, և հայերէն մտքաբանակ գիրեր գնելով ժրնեւ
մերայարձան, սրալէպի իրենց թերթի լոյս տեսնէ: Թերթի առաջին թիւը
եթէ չենք սխալիք՝ խմբատիւց լոյս տեսած է:

Փոխանակ կուսակցություններից կազմակերպելու և արդեն հայտնի դարձած իրականություններից հետևելու և օգտագործելու համար անհրաժեշտ է իրականացնել հետևյալը՝ համապատասխան ժողով մեր գումարակցությանը, ինչպես որ բրին հրահանգները։ Այդ ժողովին մեջ կարելի էր մշակել գործադրելի ծրագիր մեր։ Պահպանողական տարրն ալ ունի իր բնակիք խոսքը՝ ազդի մեր ճակատագրական հարցին շուրջ։ Ազգը պետք ունի՝ իրերու պահանջն ըմբռնող, աշխարհահայացի, քաղաքական գիտակցություններ և գաղափարակցություններ ունի, պատմություններ տեղեկ, փորձառություններ հարուստ, դժգոհներ իրենց լակական արժեքով պահանջող հեղինակաւոր առաջնորդներու, յանձնելու համար գեղը՝ ազգի ճակատագրի մատահելի նաւորդներու, որպէսզի կերտելին անոր ապագան։ Գաղափարները կրնար մեծ դեր խաղալ և բլլալ առանցքը քաղաքական կուսակցություններ մեր կազմություններն։ Ինչպէս Պալատ Յունաց Գեղերի պատմութեանը, որ Յունական Յեղափոխությունների գաղանի կենդանի ծառայելու և ... պատրիարքին ալ կախաղան բարձրանալուն պատճառ եղաւ։

Դժբախտաբար 3 կուսակցու թեկնացի հիմնադիր ղեկավարներու մօտ՝ հայկեակա՛ն բնդհանուր համաժողովի մը գաղափարը անտեսուեցաւ. իւրաքանչիւրը եղաւ ինքնազուիւ կազմակերպութիւն, մշակելով՝ տարրեր ծրագիրներ, եւ ունեցանք տհաս առաջնորդներ, որոնց կը սլակսէր քաղաքական հաստունութիւն։ Դիւանադիտութիւնը սրճարաններու անկիւնները ուսանելի դիտութիւն մը չէր։ Զեկաւարր պէտք է ունենայ քաղաքադիտական բարձր

Համութիւն, դիւանադիտական ճիւղնութիւն, պետական կեանքի ու վարչա-
կան գործերու վարժութիւն, հետազոտութիւն, բայց չըջանալէս թիւն, վեր-
ջապէս կազմակերպչական եղանակ տալով: Այսպէս, փաստերը եկան հա-
տատելու, որ ազգին ճակատագիրը կերտելու ձեռնարկող կուսակցական շար-
քայինները զուրկ էին վերոյիշեալ բարեմասնութիւններէն: Յանգուցիկ կ'ըլ-
լայ արդեօք աւելցնել, որ եթէ իրենց ոչ թէ կուսակալութիւն մը, այլ գաւառ
մը իսկ չնորհուէր, առաջին տարիներուն զայն կառավարելու եւ ազգային
բոյն մը հաստատելու անկարող էին, եւրոպական իմաստով անշուշտ:

Բ — Մէկէ աւելի կուսակցութեանց գոյութիւնը:

Մէկ նպատակի իրագործման համար, քաղաքական երեք կուսակցու-
թեանց գոյութիւնը՝ անբնական երեւոյթ մըն էր, որ պարտաւարտ ունե-
ցաւ իր հետեւանքները: Եթէ լրջօրէն ուսումնասիրենք այս բաժանման զըր-
դապատճառները — դէթ առաջին տասնամեակին — կը դանդաղեցնէր պարզապէս
անձնական փառասիրութեանց, սնտարծութեանց, ինքնարաւութեանց, ինք-
նագովութեանց եւ այլ մոլութեանց կրծող ախտի մը առջեւ, որոնց դինը՝
ազգին իր արիւնով վճարեց:

Չանդան տեսութիւններ ընդգրկել՝ սովորական է, տարբեր վարդա-
պետութիւններ քարոզել՝ ներկել է, միայն մէկ կէտի վրայ երեք կազմակեր-
պութիւնները համաձայն էին, մէկ գաղափարական ունէին. գաղափարական
մը անբաժանելի ու նուիրական, որ էր՝ ազատագրութիւն օտար լուծէն. զայն
իրականացնելու համար, ետարածանալ կուսակցութիւններու գոյութիւնը
աւելորդ էր: Իբր հեռաւոր նպատակ, ազատային ստեղծուելիք հայրենիքի
կառավարական ու վարչական կազմը՝ առ այժմ պէտք էր ըլլար միաբա-
նութեանց առարկայ: Մին սամկայար, միւսը՝ ընկերայինական, երրորդը՝
2-րդ Միջազգայնականի տեսութիւններու եւ սկզբունքներու քարոզչութիւնը
չարունակող. սակայն ազատագրական պայքարին մէջ, երեքը ձեռք ձեռքի
տուած միախումբ գործակցութիւն պէտք է ունենային, հասարակաց թշնա-
միի մը դէմ, ընդհանուր միութիւն մը պէտք էր ըլլայ: Փոխանակ միացեալ
ճակատ մը կազմելու եւ բոլոր ոյժերն ի մի հաւաքելու, բաժանալ ու կո-
տորակուած կազմակերպութիւններ հրապարակ իջան, գաղափարական տար-
բեր հոսանքներով, տարբեր չեղաւորութիւններով, որոնք պատճառ եղան ի-
րենց արդէն սահմանափակ միջոցներու եւ փոխ ոյժերու ջրաման: Նման
պայմաններու մէջ՝ ստիպուած՝ մնացին անմիաբան, անկազմակերպ եւ իրա-
րու անհազորդ. ընդգրկեցին շատ անդամներ իրարամբեմ տեսութիւններ,
որոնց իբր հետեւանք ունեցան անհաշտ՝ չբռնել համար թշնամական ընթացք
եւ գործունէութիւն, գտնուելով ընդգրկմադիր եւ իրար հակադրող ոյժեր,
մոռնալով իրենց նուիրական կոչումը:

Աւելի խոցելի կէտը, իրենց միջկուսակցական յարաբերութիւններու
թուեալութիւնն էր: Բաւ է թղթատել «Արմենիա»ի, «Հնչակ»ի, «Դրօշակ»ի
առաջին տարիներու թիւերը՝ կարենալ գաղափար մը կազմելու տիրող եսա-
սէր, փառամոլ եւ ինքնահաւան մտայնութեանց վրայ:

1889-ին սկսաւ «Հնչակ»ի եւ «Արմենիա»ի միջեւ զրգամարտը. նոյն

ախաշն վարակուեցաւ հուսկ յետոյ «Դրօշակ»ը:

Այս թերթերու մէջ հիւրընկալուած են սնամիտ եւ յաւակնոտ յող-
ուածներ, միճասէր զըրէներու կողմէ: Երկուստեք թունալից ոճով, անձնա-
կան կիրքեր, մէճեր եւ յարձակումներ պարունակող դրութիւններ ամէն թի-
ւերու մէջ՝ մեծ տեղ կը գրաւեն: Ասոնց կողքին կը հրամցուին հայ ոամիկին
սահմանուած ընկերայինական սկզբունքներ չօչափող երկարապատում տե-
սութիւններ, որոնք ոչ մէկ աղերս ունէին հետապնդուելիք նպատակին հետ:
Պահ մը նոյնիսկ ընդունինք որ տարբեր կազմակերպութեանց ծագումը կըր-
նար օգտակար ըլլալ, պոյժմանաւ որ՝ ներդաշնակ գործունէութիւն ունենան,
սկզբունք ունենալով անկեղծ գուպախողութիւն եւ նախանձաւորութիւն:
Սակայն իրենց պաշտօնական թերթերը շարունակաբար ծառայեցին անձնա-
կան կիրքի, ետտիրութեան, փառամոլութեան եւ փուճ միճարանութեանց
անդաւաճում, որով կուսակցութեանց փոխ-յարաբերութիւններու մէջ սաեղ-
ծուած թուեալութիւնը միջոցաւ պատճառ եղաւ մի միայն ջլատելու հաւաքա-
կան ջանքը: Այդ պայմաններու ներքեւ սկսուած գործէն յաջող վախճան մը
յուսալ՝ պարզապէս պատրանք մը պիտի ըլլար ու հետապնդուած նպատակը
գաւառագրութեամբ եղաւ աներկբայ եւ ստոյգ ձախողութեան:

Գ — Մշակուած ընկերայինական ծրագիրները համապատասխան էին
վաճառական շրջանի պահանջներուն եւ հայ իրականութեան:

Երկու մեծ կուսակցութեանց հիմնադիրներն ու ղեկավարները, բոլո-
րովին անտեղեակ թրքահայաստանի ու ներքին գաւառներու մէջ տիրող տըն-
տեսական, ընկերային ու գաղափարային պայմաններուն, նոր փիլիսոփա-
յութեանց տեսութիւններու քերութեանքն վարակուած՝ սկսան ընկերա-
րութիւն քարոզել, ինչ որ չէր համապատասխաներ երկրի մէջ տիրող կա-
ցութեան:

Մարքսիզմի նորածագ վարդապետութիւնն ընդունիլ յնազատելի չէ.
զայն հայ իրականութեան մէջ ներմուծել՝ խոցելի կողմեր ունի, ժամանա-
կաչըջանը նկատի առնելով անշուշտ: Նման քարոզչութիւն վաղահաս էր եւ
անտեղի:

Հայաստան դեռ մօտք չէր գործած մեքենան. նախահանքեր կամ
է—500 մեթր խորութեամբ անխաճանքի գոյութիւն չունէին. որով եւրոպա-
կան իմաստով բանուորութիւն չկար: Գիւղերու մէջ բնակչութեան ստուար մե-
ծամասնութիւնը կը զրազէր երկրագործութեամբ եւ անասնաբուծութեամբ:
Քաղաքներու մէջ ձեռնարուեստն էր որ կը տիրէր. ամէն կարգի ճարտիկ ար-
հեստաւորներ իրենց աշխատանքով, շրտենք նախանձելի, բայց դէթ բարեկեցիկ
կեանք մը կը վարէին, ինչպէս նաեւ մեծ ու փոքր մանրամասններ: Աննշան
չր թիւը շահագործողներու եւ շահագործուողներու: Ամենէն չքաւոր Հայն իսկ
անձնական երգիքի մը տէրն էր: Սակաւաթիւ էին քաղաքներու մէջ վարձեալ
ընտկութիւն ունեցողներ, ինչպէս նաեւ ուրիշին հողը մշակողներ: Ողջմտու-
թեան հակառակ էր ամէն կողմ պուրժուա եւ շահագործեալ տեսնել կամ
փնտռել:

Սոցիալիզմի առաքելութիւն ընկերութեան մեծ բանաստեղծ Շուշանիկ կուր-

զինեալն հոգեցունց սիրտն բանաստեղծութիւնը չէր համարատախաներ հայ իրականութեան .

«Այդ մենք ենք զայլիս, աշուտ բաճկոններ, իւզոտ ու մրոտ...» :

«Տրորաւած գտակներով, ազտառ մաղերով» բանաստեղծներ անտեսանելի էին : Անտեսանելի էին նաեւ մրոտած գործարաններ ու սեւ ծխնկոյղներ : Թե-
րեւս Պաքու, բայց ո՛չ՝ Արարատեան դաշտ... :

Արտասահման ստատանաւած, եւրոպական ուստաններու լուսացնող պո-
զուտաներու վրայ վեր-վար քայլելով, կամ սրճարանի մը մուրթ անկիւնը բազ-
մած՝ սուրճի կամ գարեջուրի պարպումը պաշտօններու ստճեւ, ազդին ճակա-
տագիրը կերակուր յաւակնութիւնն ունեցող մեր մտաւորականները, բնկերվա-
րական սկզբունքներ քարոզելին, գործադուլի կոչեր ուղղելին խնայելով իրենց
մամուլը էջերը նորածին վարդապետութիւններու տեսութիւններով : Ժամա-
նակի պահանջներն ուրիշ բան կը պարտադրէին. կային շատ աւելի անյետա-
ձգելի խնդիրներ, որոնք նիւթ պէտք է դառնային իրենց մամուլին : Հայ ազգի
դաւալները ծարաւն ունէին ուրիշ բան ունկնդրելու :

Ժողովուրդը նախ խաղաղ զարգացման կարօտ էր : Պէտք էր մտածել
մարդ հասցնելու, ուսուցիչ պատրաստելու ստիպողական եւ անմիջական կա-
րիքներու մասին : Դատաւարակէին զանդուածները, արթնցնէին ժողովուրդի
խնդիրաւանջութիւնը՝ տարածելով ազատական դադաւարներ : Հերիք չէ
պարզել զեղեցիկ սկզբունքներ, որոնք պէթ ալ ժամանակաշրջանի համար ան-
գործադրելի էին եւ անհասկանալի ուսմիկին համար : Գործնական եւ իրակա-
նանայի տեսութիւններ ու ձեռնարկներ պէտք է որդեգրուէին, որոնք միայն
կրնային երաշխաւորել արդիւնաւոր գործ : Վերջապէս, բնկիք շատ կար, բայց
մարդ չկար :

Ընկերվարական քարոզչութեան կողքին՝ սկսան նաեւ խուլ պայքար մը
եւ անտեղի կրքոտ յարձակումներ հանդէպ կրօնքին, եկեղեցիին եւ կրօնական-
ներուն : Քահանայէն մինչեւ բարձրաստիճան եկեղեցականներ, առանց զանց
առնելու պատրիարքներն ու կաթողիկոսները, բոլորն ունեցան իրենց լուսանքի
եւ անարդանքի բաժինը :

Կ'ընդունինք որ որոշ մանրերու կրօնաւորներու հնձանք ծանր էր՝ հան-
գէտ աղքատ մշակի, սակայն տարիներու թաւալումով բարքերը ստիպուած
էին փոփոխութիւններ կրելու :

Կուսակցական գործիչներ չգործնեցան՝ սրտաւարակ միջոցին՝ խորա-
նին առջեւ կրօնաւորներ ահաբեկելու : Այսօր, նոյն գործիչները, կրօնքի ու
եկեղեցիի պաշտպան կը կանգնին, կաթողիկոսութիւններ կը յաւիտաւորին,
թեմեր կը խաւին ներկայ տիրող մտայնութեան փոփոխումը դիտելով երեւա-
կայի կը կարծենք, կ'ուզենք հաստատել որ իրապէս երկնային հուրը իջած
բլրայ գեղեցատարներուն, մի միայն ապագան է որ կրնայ փաստել իրենց
դադաւարական վերաշրջումին անկեղծութիւնը : Սխալիւր մարդկային է, մեր
հոգիները պիտի հրճուին, եթէ հաստատենք որ բնդունած ենք այդ սխալը :
Իր սխալն ընդունիլը՝ մեզ համար գերմարդկային առաքինութիւն մըն է :

Նորելուկ մտաւորականները մտցած էին, որ եկեղեցին ամենէն ամուր

յնտարաններէն մին եղած է . միակ դրստականը եւ միակ ամբողջ հայ ազգի դո-
յաւեւման եւ կոտան Մաշտոցի լեզուի պահպանման : Կրօնքն է որ իրր վահան
պաշտպանած է հայ ազգը ճուրմէ : Հայ եկեղեցիի հանդէպ մեր ունեցած
հաւատարմութիւնն է որ պատճառ եղած է մեր ինքնութեան՝ մեր տոհմային
սոփորութեանց յարաւեւման : Հայ եկեղեցիի բարերար գերը կուսակցական
չարքայիներու կողմէ մոռցուեցաւ : Սակայն այն որ կ'ուրանայ եկեղեցիին
գերը, կ'ուրանայ մեր ազգային պատմութիւնը, որով կը մեղանչէ պատ-
մութեան տոջեւ :

Այսօր իսկ, երբ կ'իմանանք ազգային բողաշունչ քերթոցահիւն հե-
տեւեայ արաւոյալոսութիւնը, «Մատուցներ կատուցանելու տեղ, մենք դոյ-
ւոցներ ենք կատուցանում», կը մնանք պարանձած... : Մեր գաղափարներէն
կը վրիպի նախասոց բաղականութիւնը : Բայց, ազնիւ բանաստեղծուհի, մին
շարդիլեր միւսը. մին միւսին լրացուցիչ է : Որով մենք կը մնանք հաստատ
մեր գաղափարներ միայն, յայտարարելով որ եկեղեցին ազգապահպան միակ
գրատականն եղած է եւ անցեալին եւ ներկայիս, ու պիտի կատարէ նոյն գերը
մշտնջենապէս, ծառայելով վահան ալրատեւումի գէմ : Մեր եկեղեցին ազգա-
յին եկեղեցի մըն է եւ ոչ թէ ակեղեքական, ինչպէս կ'ուզէ բլրալ լատին եկե-
ղեցին : Ամբիկեան սեւամորթ մը, Չինտի մը, Թուս մը, Անգլիացի մը, որ
երկրին մէջ աւ գանուի, եթէ կաթողիկէ մըն է, կը մտնէ լատին եկեղեցին,
որ կրնայ աղօթել, կը հասկնայ ծիսակատարութիւնը : Սակայն Հայոց ե-
կեղեցին միայն Հայն է որ կը յաճախէ . որովհետեւ ան՝ Ազգային եկեղեցի
մըն է :

Անճնապէս մոլեւանող պաշտամուլ մը չեմ. սակայն յաճախ բնական
պէտքը կը դրամ հազարգակելու այն գերադաս յոյժին, սոսն կը հաստատմ :
Հայ քրիստոնէակ ծնած եմ. լուսաւորչական մկրտում, չեմ գրժած ծնողը-
ներուս դաւանանքը : Զրաւաստի մէջ ցանցատ են հայկական եկեղեցիները.
շատ անգամ աղօթելու ստիպողական պէտքը կը դրամ, եւ կը մտնեմ լատին
եկեղեցի մը : Ի դուր կը փորձեմ ամփոփուիլ եւ աղօթել : Ա՛րքեւ սեւեւած
են գէտի Ա. Խարան, սեւ'դ, հոն մանկութեանս օրերուն, երեսակալութեամբ
տեսած Սրբիչն ինձի չի յայտնուիր. ինձի կը թուի թէ Հայու Աստուածը
հոն ներկայ չէ : Չկան նաեւ Ծնորհալի սրտաւոր շարականները, բացա-
կայ են մամն ա խունկը. վերջապէս ամէն ինչ խորթ կ'երեւի, օտար՝ զիս
չըջտաւառող հաւատացեալներու նման : «Հայր մեր» մը տրտատանելով եւ
սպա խաչ մը հանելով՝ դուրս կու գամ :

Ասիկա հոգեբանական երեւոյթ մըն է, խորսխած բոլոր հայ հաւա-
տացեալներու սրտին մէջ : Մոռցներ, նոյնիսկ անհաւատ, պէտք է առաջնոր-
դեն իրենց դաւանները Հայոց եկեղեցին : Մեր եկեղեցիին հիասքանչ ծիսա-
կատարութիւնները, պէս-պէս արարողութիւնները, մերանոյշ շարականնե-
րու եւ մեղեդիներու ունկնդրութիւնը, դուրայ-դուրայ գէտի գմբէթ բարձ-
րացող խունկը, հոն տիրող մթնոլորտը՝ հայ երախայի մատող մտքին մէջ
անջնջելի հեռքեր կը դրոշմեն : Հրեաներ, իրենց դոյաւեւումը կը պարտին

մի միայն իրենց խախտմանը և սինակոնիստն(*) : Պէտք է զանոնք բն-
գործնականք և հետեւինք նոյն ուղիին :

Սխալներու մեծագոյնը կարելի է համարել քաղաքական կուսակ-
ցութեանց՝ հայ կրօնաւորներու և հայ եկեղեցիի զէմ անտեղի և կործա-
նիչ յարձակումները : Մաշտոցի լեզուն և եկեղեցին է որ կիսադիւս եզան
սամրացնելու աղղին միապարտութիւնը : Հայ հաստատեալը զանցուած մը
կը ներկայացնէ : Նախատինք և քննադատութիւններ՝ արձագանգ չդառն
ստուար մեծամասնութեան մօտ, և ոչ ալ քաջաբերանք զտան իրենց քա-
րոզած վարդապետութիւնները : Փոխանակ շարքերը սեղմելու և իրենց
շուրջ հաւաքելու Հայութիւնը, իրենց հակադրօնական և հակեկեղեցական
քարոզչութիւնը իրենցմէ հեռացուց աղղին բնորոշոյն զաւակները, ինչ որ
պատճառ եղաւ ոյժերու ցրումին և հաւատական ջանքերու ճրտման :

Պատմութիւնը մեզի կը սորոյնէ որ բոլոր միապետական երկիրներ
կռթնած են կրօնապետներու բարոյական ոյժին վրայ : Աշխատհալ բոլոր
բռնապետներ, որոնք ժամանակ մը հեռացած են կամ բնոյդիմացած կրօնա-
պետներու, միշտ ձախողութեան մատնուած են և վերջ ի վերջոյ ստիպուած
են համաձայնիլ անոնց հետ : Իրր ժամանակակից վերջին օրինակ կրնանք
թուել Նախիջնան մը, կամ Մուսոլինի մը :

Գ. — Ապրտամբութեամբ կամ յեղափոխութեամբ ինքնաւար անկախ
Հայաստան մը ստեղծելու և առ այդ գործածուած միջոցներու վրայ վեր-
լուծում :

Ինչպէս բռնք, յեղափոխական բոլոր կազմակերպութիւնները, բոլոր
երկիրներու մէջ և ամէն ժամանակ՝ ճնշումի մը արդիւնք եղած են : Անոնք
ծաղում կ'առնեն և կը սաղմնաւորուին մօտայ օրերուն. կ'առնեն ընդյա-
տակեալ զոգանի, խուլ և համը գործունէութիւն ու կը սարսեն պղտոր ժա-
մանակի մը, մութէն լոյս աշխարհ գալու երկար և լուրջ պատրաստութենէ
մը ետք : Նոյնը չեղաւ պարագան մեր կուսակցութեանց. ճիշդ է թէ անոնք
ալ ծաղում առին իրր հետեւանք ճնշումի : Հայր Ե պարբէլ ի վեր պար-
տուած, անիրաւուած, հարստահարուած ու բռնադատուած ժողովուրդ մըն
էր. սակայն չէր ընդունած պարտութիւն, և իր մէջ ազատագրական երազը
վառ կը մնար : Սակայն մեր նորակազմ Յեղափոխական Կուսակցութիւնները
չյարգեցին զոգանի ընկերութեանց գործունէութեանց էական պայմանները
և հետեւեցան հակառակ ուղիի մը : Անոնք հրապարակ իջան օր ցերեկով,
անժամանակ և անպատրաստ. հաստատուեցան արտասահման, որ իրենց
մամուլները տարիներ շարունակ մերկացուցին անխահմօրէն ու միամտա-
բար՝ իրենց խոհերն ու զոգանները, մանաւանդ իրենց նպատակակէտերը,
անտեղի սպառնալիքներ տեղացեակ Սուլթանի հասցէին. խոսքէն սօրծի անց-
նելով ու վրան բաց ցոյցեր ալ կազմակերպելով, մինչ աղղային շահը և

իրենց ձեռնարկի յաջողութիւնը կը սրահանջէին խոհմութիւն և օրինակելի
զազանապահութիւն : Պերլինի զաշնաղիրէն ետք, պէտք էր զոյճ և վերա-
պահ զանուիլ, պէտք էր ինքզինք մոռցնել տալ զիստալ և հրապարակ
իջնել յարմար ժամուն, ո՛չ թէ անստոյգ վազուան անկախութիւն պատգամել :

Պալքանեան երկիրներու փոքր աղղերը, իրենց դարաւոր ստրկութիւնը
թօթալելով կեանքի կոշուած էին : Սերպիան — Գարա Տաղ, Մէհմէտ Բ. ի
օրէն իսկ կիսանկախ վարչաձեւով մը օժտուած էր, ինչպէս նաեւ Ռումա-
նիան. իսկ Պուլկարիան կ'աղղէր իր հօր գրացիին շնորհքով : Բոլորն ալ
վերջնական անկախութեան տիրացան Պերլինի զաշնաղիրով :

Հայը, Ռուրքին լուծին տակ հեծեծող միակ քրիտոնեալ աղղը, չէր
կրնար խուսափիլ դարու ազատական և յեղափոխական զազալարներու աղ-
ղեցութենէն և չնկրաիլ իր կարդին անկախութեան : Վերոյիշեալ աղղերու
անկախութիւնը խայծ մը եղաւ մեր քաղաքական կազմակերպութեանց. ու-
ղեցին իրենք ալ նոյն ճամբով քալել, ինչ որ մարդկային էր և արդար : Յա-
ւալին այն է որ նկատի չառնուեցան ո՛չ Հայաստանի աշխարհադրական
զիրքը, ո՛չ Անկլո-Ռուս հակամարտութիւնը, միջաղկային քաղաքականու-
թիւնը, Հայու կարելիութեան սահմանները և հոյ մը տարբեր պարագա-
ներ, որոնց պիտի անդրադառնանք :

Քանի որ մեր զեկալարները ընդօրինակել ուղեցին Պալքանեան աղղե-
րու սրայքարի և ազատագրութեան կերպերն ու միջոցները, ստիպողակա-
նութիւն մըն էր իրենց համար սերտել ուշի ուշով անոնց պատմութիւնը և
հանել բաղդատական իրատես կերակացութիւններ : Ժալ Տը Պէնովի կ'ըսէ.
«Ի՞նչ է պատմութիւնը, և թէ ոչ փորձառութեանց աղիւսակ մը» : Մարդ չի
կրնար ըմբռնել ներկան, եթէ անշխտակ է անցեալին : Պատմութիւնը զէպ-
քերու յարարերութեանց վերլուծումն ու քննութիւնն է : Պէտք է խորապէս
ուսումնասիրել պատմութիւնը՝ կարենալ օգուտ քաղելու անցեալի դասերէն,
որպէսզի չկրկնուին միեւնոյն սխալները :

Օրինակ, առնենք թրքական լուծէն առաջին անգամ ձերբազատուած
Յունաստանի 19-րդ դարու առաջին քառորդի պատմութիւնը, որ չի պատ-
կանիր հեռաւոր անցեալի : 1821-ին սկսած և 8 տարիներ անվերջանալի ա-
րիւնտ ու վայրալ բախումներէ ետք 1832-ին է որ իր վերջնական լուծումը
գտաւ : Մեր կուսակցական կազմակերպութեանց հիմնադիրներէն և ապա դե-
կալարներէն շատեր, կ'ենթադրենք որ ձեմարանական կամ համալսարանա-
կան բարձր դարգացումի տէր էին : Դեռ թարմ պէտք է ըլլային պատմու-
թեան գաղնթացքներու յաշեր իրենց մաքին մէջ : Կր կրկնենք. Անկախ
Հայաստան մը ստեղծելու սրբազան ուխտն ու հայրենասիրութիւնը՝ վեր է
ամէն նկատումէ ու վիճարանութիւն չի վերցներ : Անուրանալի է նաեւ ա-
ղքատամբութեան մը անհրաժեշտութիւնը : Բռնադատական բոլոր զահերը
ազատամբութեամբ տապալեցան. բոլոր բարեկարգութիւնները՝ նոյնիսկ
Ռուսիոյ մէջ՝ յեղափոխութեամբ ձեռք բերուեցան. սակայն յեղափոխական
ոչ մէկ շարժում յար և նման է միւսին :

Յրանաական կամ ուսական յեղափոխութիւնները, բռնապետ մը զա-

(*) Վերջերս երէական պարբերաբերի մը մէջ կարգացի որ. Էհս-Անփրովանս
նախագին մէջ, որ սակաւարիւ երես զաղուր մը կայ. երախաները ամէն առաւօտ Սի-
նակոն կ'երբան. զպրոցի նախան բռնելէ առաջ :

Հինից ընկալի ազատական իրաւակարգ մը հաստատու մէջ կը կայանար. անոնց մօտ հայրենիքի հոգին պատու մը խելով ուրիշ ազգի մը յատկացնելու խնդիր չկար: Ամէն անգամ որ նման շարժում մը երեւան գար, ան կը դադարէր արեւան մէջ. օրինակ՝ Հայերու բախտակից Լեւոնտանը: Մեր կուսակցականներու աշխատանքը շատ բարդ էր. անոնք թէ՛ Սուլթան մը տապալել կ'ուզէին, եւ թէ՛ ալ Օսմանեան Կայսրութենէն վեց նահանգներ անջատելով անկախ Հայաստան մը հիմնել ծրարած էին:

Մեր յեղափոխական կազմակերպութիւնները կը գտնուէին ուսուցութեան Ք. անձնակազմին առջեւ: Ինչ լուծում պիտի գտնէր ալ անձնակազմը... վերջնապէս իրենց աչքէն:

Եթէ լաւ ուսումնասիրած ըլլային յայտնաբերած անկախութեան բոլոր տեսակները, ինչպէս նաեւ Պաշտանեան միւս ժողովուրդներու ազատագրական պայքարներու պարագաները, մասնաւորէն կրնանք բաւել թէ, տիպի հոսժարէին՝ ազատամարտութեամբ անկախ Հայաստան մը ստեղծելու, գնորական ծրարելէն, խնայելով ազգը մահապաշտ հարուածներէ: Եթէ տեսակցութիւններ ունենային Յոյն յեղափոխական վերադարձը գերակաաւարտեալ հետ, նկատի ունենալով հայ ազգի պարագան, Յոյներ պիտի չքաջակերէին որ Հայեր նման բանի մը ձեռնարկէին: Ինչո՞ւ... Հոս շատ հակիրճ տկտրի մօ Յունաստանի ազատագրական պայքարին մասը, զմեզ պիտի յուսարանէ Յոյներու յորդորներու պատճառները:

Պիտի դժգոհանք մի միայն գէպերն ու սէմքերը ասճանդրելով՝ ընթերցողին դատադատութեան ձգելով եզրակացութիւնները: Անոնք պիտի հաստատեն որ հանդիսութեան ոչ մի եզր ունէր մեր սկսելիք պայքարը՝ Պաշտանեան ազգերու ազատագրական շարժումին հետ. մեզի կը պակսէր անոնց ունեցած առաւելութիւններուն բոլորը, որով հայ յեղափոխական կամ ապրատմական ձեռնարկը դատապարտուած էր ձախողելու:

Յոյներ ունէին փառասուր անցեալ մը. Հելլադան՝ տիեզերքի Մայր անուանուած էր. անուց բաշխած երկրապունդի բոլոր ազգերուն: Թուրքերն անգամ դանոնք կը կոչէին «Մէկտիմէթ-Իւլ-Հիւրէմ»:

Բիւզանդական Կայսրութեան անկումէն առջին, անոնք եւս եղան բայաներ: Կրեցին մեզի պէս առաւել կամ նուազ չափով Իսլամի լուծը. ենթարկուեցան տարի եւ տերի: Որոշած էին բռնակալական ճիրաններէն ազատի: Առ ալը՝ որպէսզի ձեռնարկը արդիւնատու ըլլայ, տեսան շատ տարբերատարութիւններ եւ չափուած նախադիմերով հրապարակ իջան՝ պարզելով ապրտամբութեան դրօշը 1821-ին:

Ունէին շատ մեծ առաւելութիւններ մեր վրայ: Բնութիւնը իրենց հայրենիքը օժտած էր աշխարհագրական նախանձելի դիրքով մը: Թերակղզին կ'երկնաբար գէպի Միջերկրականի ջուրերը՝ երեք կողմերով՝ չրջապատուած ծովերով, իրենց ազդակիցներով բնակուած մեծ ու փոքր նահապար կղզի ու կղզեակներով, իրարու շղթայուած, պաշտպանութեան առաջնակարգ պատահէջ մը կ'ընծայէր: Իբր հարեւան ունէին, իրենց պէս Թուրքի լուծին տակ ճշուած ազգեր՝ Սերպ, Ալպանացի, Գարա-Տապցի, քիչ մը հետոն՝ Պուլիար

եւ Ռումանացի: Յոյն տարրը երկրին մէջ ջախջախիչ մեծամասնութիւն մը կը կազմէր: Շատ մը գաւառներ դրեթէ կիսանկախ մարչութիւն մը ունէին, նման մեր Զէյթունին — ուր տուրքերը կը հաստատուէին եւ կը գանձուէին Յոյն ազգայիններու խոյսակով: 1716-ին, Եւրոպական Թուրքիոյ սրտը նահանգները յոյն կառավարիչով մը կը կառավարուէին:

Քաղաքակիրթ աշխարհը պարտ մը ունէր հասուցանելիք հին Ելլադայի ներկայ սերունդին: Յոյներ քաջակերտք գտան եւրոպական կարգ մը պետութիւններէն. անոնց միջամտութեանց խոստումները մեծ յոյսեր ներշնչեցին: Կար նաեւ՝ մանաւանդ հիւսիսի վեհապետին — Չարին — շարժումին բացէ ի բաց թիկունք կանգներու պարագան:

Արդէն կազմուած էին կարգ մը յեղափոխական կուսակցութիւններ: Առաջին անգամ գոյութիւն ունեցած է «Քէլէֆիթ» կազմակերպութիւնը: «Քէլէֆիթ» կը նշանակէ դող: Անոնք գանազան խումբերու բաժնուած, երկուր տարիներ հայդուկային կոխներ մղեցին Թուրքերու դէմ: Ամէն տեղ մեկուսացած գործողներու վրայ յարձակում կը գործէին, կը սպաննէին թուրք զինուորները եւ տարի կու տային գէնքի մթերանոցը, ապա ապառտան կը գտնէին անմատչելի լեռներու խոռոչները:

Իսկ կարեւորագոյն կազմակերպութիւնը «Մէլիքի-Էթէրիա» կամ «Բարեկամական կուսակցութիւն»ն էր, հիմնուած Օսեա, եւ ունէր մասնաճիւղեր Յունաստանի բոլոր մասերը: Քէլէֆիթներ եւ տեղական այլ ընդթ ունեցող կուսակցութիւնները բոլորուեցան «Մէլիքի-Էթէրիա»ի շուրջ: Ինչպէս կը տեսնենք, Յոյներու մօտ եւս ծագում առած է մէկէ աւելի յեղափոխական կուսակցութիւններ: Իրենց մէջ եւս եղած են կարծիքներու եւ ծրարիքներու տարբերութիւններ, միասնական հակառէն առաջ: Եղած են տաք վիճարանութիւններ Յունաստանի ապագայ վարչաձեւի շուրջ, հանրապետական թէ թալաւորական են: Նոյնիսկ յեղափոխական գործունէութեան ամենէն տար չրջանին, գանազան խմբակներու գաղափարական հակակարծիքները տեղի տուած են եզրայրասպան կոխներու, ինչպէս Հայերու մօտ: Սակայն Յոյներ զիտցած են գտել իրենց կիրքերը, վերջ դնել բիւզանդական վիճարանութեանց, մոռնալ ամէն ինչ յանուն սրբազան նպատակի: Իւրաքանչիւր կուսակցութիւն պահելով հանդերձ իր սկզբունքային տեսակէտը, նկատի առաւ ներկան: Բոլորին համար հայրենիքի փրկութիւնն ամէն բանէ գերադանց նկատուեցաւ:

Ընդգծելու արժանի կէտ մը. ազատագրական պայքարը դեռ չսկսած, յեղափոխական շարժումի ղեկը անցած էր պահպանողականներու ձեռքը, որոնք պարտադրեցին իրենց տեսակէտը. ալիսինքն լուծ պատրաստութիւն, նիւթական լաշն միջոցներու ապահովութիւն՝ կարենալ դիմադրելու երկարատեւ պայքարի մը, եւ օտար պետութեան մը աղդու նեցուկը: Կազմեցին առժամեայ կառավարութիւն մը եւ վերոյիշեալ պայմանները լրացուէին եւքն է որ որոշեցին ապստամբութեան դրօշը պարզել, երկրի չորս ծագերը 1821 Մայիս ամսուն: Անդլիան երաշխաւորեց ապստամբական կառավարութեան չրջապաշտութեան դրած 27 միլիոնի ներքին փոխառութեան արժեթուղ-

թերը: Անդլիան առիթը չէր փախցնել, երբ կը տեսնէր շահագրգռական դոր-
ծառնութիւն մը: Նենդ Սլայփոն մարդասիրական գրադարձէ մը տարուելով չէ
ըրած այս շնորհը: Շալլոփի հաշիւներ անէր: Նախ 5 միլիոն իբր տոկոս եւ
կէս միլիոն իբր գլխաւաճառ հաստացում մար դրաւ եւ «Արտակոնի աղահոս-
թեամբ» մնացեալ վճարուելիք գումարին փոխարէն յանձնեց պատերազմա-
կան սխառք, ծախեց հին գէնք, հին թնդանօթ եւ տարիքոտ նաւատոր-
միդ...: 1824-ին Անդլիան 800·000 ոսկիի երկրորդ փոխառութիւն մը եւս
հաւանեցաւ: Ուրիշ սխառթիւններ 60 միլիոն ֆր.ի երաշխաւորութիւն տալն
յոյն կառավարութեան: Լաիկ գետ, արտոտահմանի յոյն գաղութը յուսաց-
ուածէն շատ աւելի գրամական մասնակցութիւն բերաւ, յոյն բանալով իր
գրամարկը:

Կը տեսնենք որ ապստամբութիւն, յեղափոխութիւն, դրամայ կ'ըլլայ: Յոյներ մթերեցին մեծ քանակով զէնք, փամփուշտ և թնդանօթ: Ունէին զանոնք զործածել զիտցող՝ կռիւի վարժ բնաբեալ խումբեր: Այդ խումբերու կորելիը եղան արզէն պատերազմական ձեկատ տեսած Ֆետայիներ: Նախու լէտնի Եղիպտոս արչաւանքին «Շաւէօն տ'Ռիան» անունով վաշտ մը կազմուած էր, որուն մէջ յունական յեղափոխութեան ամենամեծ առաջնորդները ծառայութիւն ստանձնած էին: Հուսկ յետոյ՝ ստուար թիւով՝ կրկին Ֆրանսական բանակի զօրադունդերու մէջ Յոյներ ծառայած էին: Շատ մը Յոյներ զինուորադրուած էին նաեւ Եանիայի կուսակալ Ալի փաշա Թէփէտէյէնի բանակին մէջ: Այս փաշան Պոլսոյ զէմ բմրոսաւացած էր և թրքական ոյժերու զէմ կը կռուէր. պարսուեցաւ և յազմական խուրչիտ փաշան զլուր կտրելով պալատ ուղարկեց (*).

Պոթցարիւ, որ ծառայած է Նախուխնի «Մեծ բանակ»ին մէջ, ընդհանուր պէտ հռչակուած էր յեզտօրիսականերու։ Իր Բալիքարիսներով մեծ սոսկում ազդած էր թուրք գինուորներու։ Կր մահանայ պատնէշի վրայ 1822-ին։ Յոյներ «Կրակով մկրտուած» մարդիկներ ունէին գիմպրատելու օսմանեան բանակը։

Յուշական կրթիչները նախախնամական դեր ունեցան մարդիկներու պատրաստութեան մէջ Լեւոնդ տալոհոյ բանակապետներու ծառայելին յին- ունորական մարզանքի, նորբնարի մարդիկներ հասցնելու, կարող կրթիչներու հսկողութեան տակ :

Յօյներ՝ ի վաղուց անախ՝ ունէին մեծ փորձառութիւն նաւարկութեան: Ռուս-թրքական պատերազմին (1774) պնահատելի ծառայութիւններ մատուցած էին ռուսական նաւատորմիդին: «Քիւչիւկ Գալնարճը» ղաշաղիրով յունական նաւերու արտօնուած էր ռուսական զրօշով նաւարկել: Յօյներու՝ ըլլա՛յ փոխադրական ստապաստանաւորք, ըլլա՛յ չարժիչ նաւերու տակառահախիսկան տարրորթութիւնը ստաւելապատիկ բարձր էր թրքական նա-

(*) Թեփետէկէն Ալի Փաշայի տեղամուտը Գասպար Ամիրան էր։ Պերպերեան կը գրէ․ «29 Ապրիլ 1821-ին, Գարագեան Գասպար Ամիրան կաթուեցաւ ի դրամէ՝ վալիտէ Խանն առջեւ»։

ւային ոյժէն: 1800-ի սկիզբը, Լիճկերկրականի ջուրերուն մէջ, յունական նաւային ոյժը դրած-անցած էր Ֆրանսայիներու եւ Անգլիացիներու նաւային զորութիւնը: Նոյն թուականին, Դանուբի վրայ նաւարկող 3000 նաւերէն 2000-ը յունական դրօշ կը կրէին: Ամբողջ Սև ծովու ծովային երթեւեկութիւնը Ռուսիա հաստատուած Յոյներուն ձեռքն էր: Արդէն ունէին ծովամարտիկ բանակ մը եւ օդնւթին նափոյէտնին՝ չէզոքացնելու անգլիական պաշարժումը: Թրքական նաւերու վրայ բնդհանրապէս յոյն «Գալիոնճի»ներ կը ծառայէին. ասոնք մերժեցին աշխատիլ եւ փախուստ տուին: 30 տարեկան երիտասարդ Գանարիա, ծովահէններու պէտ կարգուած, թուրք նաւապետներուն սարսափ ազդած էր: Յոյներ՝ Կորնթոսի ծովածոցը՝ 9 տաճկական նաւեր ծովու յատակը զրկեցին: Գարա Ալի փաշայի նաւատորմիղը փճացուած էր ու փաշան սպաննուած: Յունական նաւեր բաւական ժամանակ կրցան բանտարկուած պահել թրքական նաւերը Ռոստոս կղզիի ջուրերուն մէջ. Եզիպոտոսի Իպրահիմ փաշայի նաւատորմիղին դալուստովն է որ կըրցան ազատիլ: Յունական մեծ ու պզտիկ ձկնորսանաւերը, նոյնիսկ մակոյկներ, զինուեցան եւ ռազմամթերքի ու սննդեղէնի փոխադրութեան մեծապէս նպաստեցին: Անոնք Լիզակական ծովու՝ յարիւրինթոսի նմանող ցիր ու ցան կղզիներու մէջէն՝ սրբնթաղ նաւարկելով զինուորական պիտոյքներ մատակարարեցին այն տեղեր, ուր դատիկ կ'ըլլար անոնց պակասը:

Յոյններն ալ երազեցին մեզի պէս Մեծ Յունաստան մը, Բիւզանդական կայսրութեանը վերականգնումը, Էմոս գիծէն մինչեւ Թէնարի հրուանդան, եւ Աղբիականէն Սեւ ծով եւ Տաւրոսեան լեռներ :

Յամաքային ոլթերու դրոխն անցաւ՝ առաջին օրերուն՝ Իրսիլանդի, որ Զար Աղեքսանդրի օգնական զօրադէտներէն մէկն էր։ Առաջին յարձակումը ինքն սկսաւ «Էթէրիա»ի կազմակերպ զինուորներով։ Ամէն տեսակ թափառականներ, կողոպուտի եւ աւարի ծարուն ունեցող անհատներ, եկան ստուարացնելու իր բանակին մարտիկներու թիւը։ Իր հրամանատարութեան ներքեւ կռուող «Սրբազան դունդ» կոչուած բանակը կը սպարաուի։ Իրսիլանդին Կապաստանի Աւստրիա, հոն նոր բանակ կազմելու զիտուօրութեամբ սակայն ձերբակալուելով կը բանտարկուի Հունգարի Մունթաշ բերդը, ուր կը մեռնի 8 տարի ետք։

Հայանցիկ արտայայտուեցանք նախորդ գլուխներուն՝ Մոսկուայի Համաթողովի մատին՝ 5—5—1867, ուր հրաւիրուած էին Թուրքիոյ եւ Աստրիոյ բռնակալ տակ հեծող Սլաւ ժողովուրդներն ու յունացաւան ցեղերը։ Մոսկուայի ժողովը հետեւանք էր Մեծն Պետրոսի կտակ ձգած ծրագիրներու իրադրութեան, որ շարունակուեցաւ Մեծն Կատարինէ Զարուհիի եւ իր յաջորդներու կողմէ։ Արդէն 1763-էն սկսեալ ուստի պարծիչներ կը շրջէին պաշտօնական երկիրներու մէջ՝ քարոզելով յեղափոխութիւն։ Դրամ եւ զէնք առաքուեցան, զպրօցներ քացուեցան, Զարն ու Զարուհին մեծ դամբարներ ուղարկեցին։ Մեծ Դուքս վշտաբեր ընդունեց նախապահութիւնը Սլաւ Ընտելիւրեցին։ Մեծ Դուքս վշտաբեր ընդունեց նախապահութիւնը Սլաւ Ընտելիւրեցին։ Մեծ Դուքս վշտաբեր ընդունեց նախապահութիւնը Սլաւ Ընտելիւրեցին։

դեռ Զալյուժիկներ: Արևմտահայեր Իրախանդին, Յեղամիտությունը չսկսած, արդեն գինուերական շարժումին զեկախարությունն ստանձնած էր. որով ապահովուած էր ռուսական աջակցութիւնը: Ռուսեր թոյլ տաւած էին որ համապաւ շարժումին կենդրոնը Մոսկուան ըլլայ. հետագային Իրախանդին դաշն փոխադրեց Պետարապիա:

Երբ յեղափոխութիւնը ծաղկեցաւ, բոլոր երկիրներու մէջ ի նպաստ Յոյներու սեւեղծուեցաւ խանդավառ շարժում մը: Հանրային կարծիքը ուղեւորուած՝ խաշակրութիւն կը քարոզէր, օգնութեան փութալու Հելլադային: Վ. Հիւիօ, Թուրքի, Պալէրթ, Սանթա Ռոզա, Վաշինկթըն, Նորման, Էտուարդ Զըրչ, Հասթինկ, Սթանսէ, Շաթոպրիան եւ այլ մեծ մտաւորականներ, բեմերէն փոթորկալից ճառեր արտասանեցին, միջազգային մամուլը ամէն օր շնորհալից յօդուածներով կոչեր ուղղեց քաղաքակիրթ երկիրներու ղեկավարներուն, սրբէսկի միջամտին: Լորա Պայքըն մը շփարանցաւ միանայել սոցիալամբարեան խումբերուն եւ դիրք բռնեց անոնց կողքին պատնէշներու վրայ: Ֆրանսացի պեղատեալ Գապիտան եւ զօրավար Ռոշ մասնակցեցան Աթէնքի պաշտպանութեան. յորա Փոզէէն գէպի Մօրա ճամբայ ելաւ: Վ. Հիւիօ երբ կ'իմանայ Քիոս կղզիին հրէշային ջարդը, նոյն օրն իսկ կը խմբողբէ իր աշխարհածանօթ բանաստեղծութիւնը «Յոյն պատանին» վերնագրով, որ կը սկսի հետեւեալ տողերով. «Թուրքեր անցան այս տեղէն, ամէն ինչ սմայլի է»: ու վերջաւորութեան յօշ պատանիին պատասխանը՝ «Փամփուշտ կ'ուզեմ, գէնք կ'ուզեմ»: Կազմուեցան յաշտակ բնկերութիւններ, աշխարհի բոլոր երկիրներու մէջ եղան հանդանակութիւններ, արբուեցան նուագահանդէսներ, քաշուեցան վիճակահանութիւններ՝ նիւթական օգնութիւն հասցնելու մարտիկներուն: Առաջին անգամն ըլլալով, գիւտնադիտական քաղաքականութեան վրայ յաղթանակ տարաւ զգացական քաղաքականութիւնը: Յոյն արիւնքը հայրենիքի բնակչութեան թիւին կը համարյապատասխանէր եւ անհուն նիւթականի տէր. ան օգնեց մարտիկներուն եւ Մայր Հայրենիքին: 19-րդ դարուն Յոյներուն անտեսական մայրաքաղաքը Պոլիսն էր եւ ո՛չ թէ Աթէնք: Այս բոլորը, Յոյներուն համար բարոյական մեծ զօրավիշ եղաւ: Անոնք դրեթէ 7 տարի առանձինն կուուեցան, մի միայն իրենց սեպհական ոյժերով եւ գիւցաղեական սղիով: Կատարի եղան բախումներ երկուտեք, ըլլա՛յ ծովու եւ ըլլա՛յ ցամաքի վրայ: Ճակատեցան թրքական բանակի կաբող զօրավարներուն դէմ, — Տրամա Այի, Կուրչիա, Խուսթիւ եւ Եդիպտոսի Իպրահիմ փաշաներուն դէմ: Ունեցան յաղթութիւններ, 1822-ին Տէրփէնաքիայի կիրճերուն մէջ Տրամալը փաշայի 30.000-նոց բանակը պարտութեան ենթարկեցին: Իրենց կարգին իրենք ալ կրեցին մեծ կորուստներ, ենթարկուեցան անպատմելի խժգժութեանց: Քիոս կղզիի գէպըր, ամենէն վայրալ գէպըր կարելի է անուանել, ուր նախապահուեցան 20.000-է աւելի բնակիչներ եւ 50.000-ի մօտ կին ու աղիկ զերուեցան: Ֆրանսացի համբաւաւոր նկարիչ Տր Լաքուա ջարդի տեսարանը պատկերացնող պատտառ մը ունի Լուվրի թանգարանին մէջ:

Հախառակի ի նպաստ Յունաստանի Լղաժ ձեռնարկներուն, մեծերու

խղճի անիւր չտա դանդաղ չարժեցաւ, միջոցոյցին քաղաքականութիւնը ունէր իր բանիւր խօսքը:

Պէտք չէ կարծել որ Յոյներ գիւանադիտական խոչընդոտներու չհանգիստեցան: Նոյնիսկ իրենց պաշտպան ձեռացող Անգլիացի չէր վարաներ, երբ իր չափը պահանջէր տարրեր գիմակ դնել երեսին: Պզտիկ օրինակ մը. կռիւներու ամենէն տաք պահերուն, Յոնիականի 7 կղզիները, որոնք անգլիական իշխանութեան ենթարկուած էին, բազմաթիւ Յոյներ Մորէայի օգնութեան հասնելու համար կղզին ձգեցին: Կղզիի անգլիական մարզպան Սըր Թոմասս տունց խոյնելու՝ մեկնողներու ստացուածքները գրաւեց, արդիւնէն հելլէն զրօշ կրող նաւերու մուտքը Յոնիականի ջուրերը, սպառնալով որ դանդաղ իրր ծոխահէն՝ ոմրակոծութի պիտի ենթարկէ:

Մինչ Յոյներ արիւն կը թափէին, զիւանողիտական դադանի ոյժեր ձեռնածայ Հին նստած : Մեծերու միջեւ բանակցութիւններ ու սակարկութիւններ կը շարունակուէին ամենայն պաշարինութեամբ : Անգլիայ արտաքին պարծոց նախարար Քէնէրին՝ Յունաստանի պաշտպան ելաւ, պարզ այն պատճառաւ որ Ռուսեր չկարէնան Միջերկրական ծով իջնել : Զրանտան Զարի կողմակից ելաւ Յոյներու օգնելու. Ռուսերու հաւանութիւնը անհրաժեշտութիւն մըն էր իրենց համար՝ քանի մը ասարկներ ետք Ալճերիոյ վրայ իւրենց թափը գնելու : 14.000-նոց բանակ մը ճամբայ ետաւ Թուրքիէն՝ զօրավար Մեզոնի հրամանատարութեամբ ու զբաւեց Փաթրաս, Դորոս, Տրիպոլիցա : Եւ երբ 1829-ին Նիքոսիա Ա.ի բանակները՝ զօրավար Տիէպլէշի առաջնորդութեամբ՝ Ռուսական, Պուլկարիան զբաւելով զէպի Պոլիս կ'ուղնորդուէին, եւ արեւելեան ճակատի ուսումական ոյժերը մինչեւ Կարին հասած էին, Զրանտացիք 100.000 զինեալ զօրք համախմբած էին Հոկտոսի ափերը, արպէսի Աստրիացիք տեղերնէն չջարժէին :

Աւստրիոն, աւանդական թշնամին եղաւ Ռուսիոյ: Ռուսերու ազգեցեւոր թեան ծաւալումը իրենց համար վտանդ մըն էր. անոնք կ'ուզէին միակ պահապանը մնալ Գաւառին: Վիեննա կար դարուս ամենահանճարեղ զիւսնահատը, Թալերանի հաւատար, յանձին Մէթէլնիկի: Այս վերջինին համար կար-չկար Աւստրիա մը կար: Իր կենսազիրները գոյն կը ներկայացնէն իրր խորդախ, նեղատը, կեղծաւոր, խաբերայ, ստախոս եւ անհատութիւն մը: Մոլութիւններ, սրոնք զիւսնապէտի մը համար առաքինութիւններ կը սեպուէին: Կ'առէր Ռուսերն ու Անգլիացիները. զանոնք Եւրոպացի չէր նկատեր. տարրեր բարձի, տարրեր վարձի աէր ժողովուրդներ, ցեղով մտահոսութեամբ, հաւատքով ու կրօնքով. չէր ձանձրանար կրկնել. «Ստորոն Տոն զեւր սահման զծած է Եւրոպայի»: Հակապատերազմական սկզբունքներ ունէր, հարկադրանքի տակ՝ խաղաղասէր: Զէյթախի արքայաժողովին, անսխալելի մարդարէն անապարծօրէն կը դատապարտէ յոյն ազգայովին, անսխալելի մարդարէն անապարծօրէն կը դատապարտէ յոյն ազգայովին, անսխալելի մարդարէն անապարծօրէն կը դատապարտէ յոյն ազգայովին: Եւրոպացիներ էին, զանոնք կը նմանցնէր Իտալիոյ Գարպոնարիններուն: Ներք աւաղակներ էին, զանոնք կը նմանցնէր Իտալիոյ Գարպոնարիններուն: Ազգեքսանդր Զարին խորհուրդ կու տայ որ չքաջակերէ Յոյները եւ դադրեցնէ Ազգեքսանդր Զարին խորհուրդ կու տայ որ չքաջակերէ Յոյները եւ դադրեցնէ իր օղնութիւնները. գոյն կը վախցնէ ըսելով թէ՛ Ռուսիոյ մէջ ապրող փոք-

բամասնութիւններ, քաջալերուելով Գարպոնարիններու և Յոյներու տարած-
տամբական շարժումներէն, կրնային խլրտումներ հանել իր երկրին մէջ.
նոյնիսկ Ռուսեր անոնց ազատական գաղափարներէն վարակուելով՝ կրնային
իր դաճը վառնալ: Զարր ատեն մը վախցաւ և պարեհացուց Յոյներու բրած
օղնութիւնները. իր կեանքէն իսկ վախնալով, Մոսկուա գտնուող բոլոր սլաւ
ուսանողները՝ իրենց երկիրը ճամբեց: Սակայն իր չըջակայքի խելահաս
անձնաւորութեանց ազդեցութեան շնորհիւ, մեղմացան խոտութիւնները: Իր
մահէն ետք, 1825 Դեկտ. 1-ին, Նիքոլա Ս. երկաթէ Զարր թեւ թիկունք
կանգնեցաւ Յոյներու:

Վիեննայի վեհաժողովին ալ, ուր Աղեքսանդր Զարին ընկերացած էր
Քորֆուցի յոյն կոմս Գափոտիսթրան^(*), և ուր Յոյներ ներկայացուցիչ
ղրկած էին, վարդաւրտանալով Մէթէքնիկի խորհրդով, Յոյն պատուիրա-
կութիւնը ունկնդրութեան իսկ շարժանացաւ: Նոյն Մէթէքնիկի զրդումով
էր որ, Վիեննա, Ս. Քաճանայապետին առժամեայ նուիրակը խորհուրդ
տուաւ Մահմուտ Բ-ի, որ Եղիպտոսի Իպրահիմ փաշան^(**) իրեն օղնութեան
կանչէ: Հռոմ՝ օրթոտոքութեան պարտութիւնը կը բաղձար...:

Յոյներ յոյնած 7 տարւան տրիւնալից պատերազմէն, պարտուելու
վրայ, երբ 3 Մեծերը կ'որոշեն միջամտել 20 Հոկտ. 1827-ին: Արդէն 4—4—
1826-ին Փեթերսպոլի մէջ Անգլիոյ և Ռուսիոյ միջեւ արձանագիր մը
կնքուած էր. սակայն սակարկութիւնները կը շարունակուէին: Բ. արձանա-
գիր մը կը կնքուի Լոնտոնի մէջ Ֆրանսայի մասնակցութեամբ 6 Յուլիս
1827-ին:

Նաւարինի ծանօթ ճակատամարտով վերջ կը տրուի պատերազմին
1828-ին:

Ո՛չ Մէթէքնիկի սատանայական հնարքները, ո՛չ Ուելինկթընի ստըն-
ձղութիւնները արդէնք եղան որ Ռուսեր պատերազմ չհռչակեն Օսմանցիներ-
ընդէմ, 26—4—1828-ին: Ռուսական բանակները խորնէ հասած էին. հոս
կնքուեցաւ «Լաիքնէի» գաշնադիրը 14 Սեպտ. 1829-ին: Ռուսեր պարպեցին
կարինը, և իրենց կցեցին Անադոն, Փոթին, Ախալցխան և Ախալքալաքը:

Յոյներ վերջապէս անկախութեան տիրացան Լոնտոնի ուրիշ արձա-
նագրութեամբ մը 3—2—1830-ին, և Մահմուտ Բ. զայն ճանչցաւ միայն
1832-ին:

(*) Գափոտիսթրա, ռուս գիւնուրական ծառայութեանց մէջ իր քաջագործութեանց
համար, գնդապետի աստիճան ստացած՝ Զարի անձնական պահակախումբին մաս կը կազ-
մէր: Յունաստանի քաղին համար Ռուսիոյ քեղնածուն էր. սակայն Անգլիա մերժեց: Պա-
ւարիոյ Լուդովիկոս քաղաւորին կրտսեր որդին Օրթո՝ քաղաւոր հռչակուեցաւ 1831 Հոկտ.
1-ին: Ռուսաստան Գափոտիսթրան իր հակառակորդներու կողմէ սպաննուեցաւ Եկեղեցիի մը
մէջ, 1831 Հոկտ. 9-ին:

(**) Խալիսի փաշայի մարտանաւերը գալէն ետքն է, որ բուրք Սէշիս փաշան կրցաւ
գրաւել Միսոլոնիին, յոյն հերոսական դիմադրութեմէ մը ետք: Հազիւ 1800 այրեր եւ 800
կիներ կրցան ազատիլ:

Տեսանք թէ Յոյներ որքա՛ն բռնաւորութեամբ պատրաստած էին ի-
րենց սոցաւամբական շարժումը: Ամէն ինչ նախատեսած էին, բացի պատե-
րազմին այլքան երկար տեւելու պարագայէն, որուն պատճառները՝ եւրո-
պական շահերու ընդդիմութիւնն էր պարզապէս:

Յունաստանի անկախութեան շուրջ այս կարճ պատմականն ըրինք,
այն նկատումով որ բնթերցողը կրնայ իր լմբոնած ձեւով դատել մեր Յե-
զախոխականներուն զործունէութիւնը, միշտ յետադարձ ակնարկ մը նետե-
լով Յունաց պատմութեան, և որոնել որեւէ բողոքատական ձեւ, եթէ զըտ-
նեն...:

Եթէ մեր ամենագէտ ղեկավարները ուսումնասիրած ըլլային յոյն ա-
զատաւորական պայքարի տուեալները, ևս պիտի կենային՝ դէթ այդ ժամա-
նակաշրջանին՝ ապստամբութեամբ կամ յեղափոխութեամբ անկախ Հայաս-
տան մը ստեղծելու անիրականանալի երազէն:

Յունաստանի աշխարհապետական զիրքը, երկրի մէջ մեծամասնութիւն
կաղմէնին, վարժ նաւորդներով նաւային ոյժ մը ունենալին, կրթուած
մարտիկներ, նիւթական բայն միջոցներ ունենալին մեծ ազդակներ եղան ի-
րենց յաջողութեան, որոնց վրայ կ'աւելնար քաղաքակիրթ կոչուած ազդերու
հանրային նպաստաւոր կարծիքը իր բարոյական զօրավիզ, մանաւանդ
Ռուսիոյ նման մեծ պետութեան մը հովանաւորութիւնը:

Հայերս նոյնիսկ կրօնական գեանի վրայ մեկուսացելով դիրքաւորուած
մը ունէինք. ո՛չ բողոքական Ամերիկայէն ու Գերմանիայէն, ո՛չ Անկիլիքան
Եկեղեցիէն, ո՛չ Հռոմէն և ո՛չ իսկ քոյր Եկեղեցի անուանուած Օրթոտոքս-
ներէ ոչինչ կրնայինք սպասել:

Յոյներ, իրենց ունեցած այնքան առաւելութիւններով հանդերձ, դերձ
չմնացին դիւանադիտական խաղերէ, օտարներու սուտ խոստումներու յա-
ռաջադրած դժուարութիւններէն, և յուսահատական շրջաններ անցուցին:
Այս բոլորը պէտք էր որ մերինները զգատուէին հրաւիրէին: Կը կարծենք
որ մեր թուած փաստերը բնագոյնով կարօտ չեն:

Դ — Սխալ զործունէութեան իրր հետեւանք շարժումի ձախողութեան
մատնուելը և անոնց տխուր արդիւնքը:

Յեղափոխական կուսակցութեանց կարելիութեանց շարքին, զիսաւոր
տեղ կը դրաւէ ոչ-քրիստոնէայ այլ համայնքներու հետ բարեկամական յա-
րարերութիւն մշակել, նոյնիսկ ղեկակցութիւններ կնքելու խնդիրը:

Կային Քիւրտեր, թէ և չունէին անջատողական ծրարիր, ոչ ալ հեռա-
ւոր նպատակ անկախ Քիւրտիստան մը ստեղծելու, դէթ այդ ժամանակա-
շրջանին, սակայն տառապած էին թրքական լուծին տակ, ինչպէս տեսնը
Համիալի նախորդներու շրջանին: Կարնայ և Տերաթի Քիւրտերը թշնամա-
կան արարքներու մէջ չեն գտնուած հանդէպ Հայոց: Հարկւրաւոր հայ ա-
ւաններ կային Քիւրտերու հետ գույարնակ: Մեղի ամենէն մօտիկ հարեւան
ազդէ կարելի էր սիրաշահիլ՝ նոյնիսկ զրամով ու նուէրներով՝ չէզոքացնե-
լու որոշ ցեղապետներու Հայոց հանդէպ ունեցած թշնամական վարմունքը
և վիժեցնել Համիալի հեծեալազօրքի կաղմութիւնը:

Փարիզ ու Լաբուսիան ույլ ստատներու մէջ քիւրտ ուսանողներու ներկայութիւնը կը յիշուի: Փրնէ «Քիւրտիստան» թերթը կը հրատարակուէր: Դժուար չէր բարեկամական յարաբերութիւններ մշակել անոնց հետ, համայնի գանձը որ միացեալ հակառակ մը կազմէն՝ մաքառելու հասարակաց թշնամիին դէմ: Հասկցնել որ իրենց եւ մեր ազատագրութիւնը պայմանաւորուած էր՝ միայն ու միայն՝ նման համերաշխութեամբ եւ գործակցութեամբ: Քիւրտ ազատական շարժումի մը ստեղծումը գերծ պիտի պահէր հայկական գաղտնիքը կեղեքումէ: Այսպէս մեծամեծներու բարեխօսութեամբ՝ Միջագետքի եւ Սիւրիոյ մէջ հաստատուած Քիւրտերն ալ կարելի էր շարժումի մղել, որ պիտի նպաստէր նաեւ արարական յեղափոխական ծրագրի իրականացման:

Թէեւ Հնչակեան, ապա Գաշնակցական գործիչներ երկու ազգերու մէջ մերձեցումի փորձեր բրին, սակայն պէտք եղած աշխատանքը չթափեցին՝ եղած ձեռնարկները արդիւնաւորելու: Սուլթան Համիտ Հայերէ աւելի խորամանկ գանդակացաւ Քիւրտերը սիրաշահելու եւ դանձր գործնելու հայերու դահլիճ:

Չափազանց նշանակալից է Պաղատար Նորատունկեանի 1 Սեպտ. 1880-ի, Գ. Արստանտանցի ուղղեալ նամակին հետեւեալ տողերը. «Քիւրտեր մարմին մը կը կազմեն ցեղով ու գէնով. Հայերս ալ ազգու եւ լոյսով: Պէտք է իրարու հետ բախել տալ, խմատասիրենք այն օգուտները, որ կարելի է քաղել անոնց հաղորդակցութենէն ու միարանութենէն: Եւրոպական գիւտանալիութիւնը կը պատուէր նախ գէնք ի ձեռին ունեցողը, ապա լուսաւորեալը»: Նորատունկեան, հազիւ 26 տարեկան երիտասարդ մը, իր վերի նախադասութեամբ՝ կը յայտարարէ ազգայնաբար գիւտանալիտի մը տիրութիւնը: Սակայն, ինչպէս պիտի տեսնենք, մտանդը նախատեսողներ տնարդութեան սիւնը գամուեցան. զգտաութեան հրաւիրող ձայներ խեղդուեցան: Իսկ Արարներ բոլորովին անտեսուած տարր մը նկատուած են մեր յեղափոխականներու կողմէ: Անոնց հետ որեւէ լուրջ խորհրդակցութիւն չի յիշուիր, զոնէ մեր ծանօթութեան սահմանին մէջ: Անոնց հետ բանակցութեան մասնէ շատ հեշտ էր լիբանանցի նախկին երեսփոխան Ղանէմի միջոցաւ, որ Ա. Ռիդայի «Մէլէթի» կարող յօդուածադիրներէն մին էր եւ ունի մէկէ աւելի երկասիրութիւններ: Արարներ եւս հարստահարուած ազգերու մաս կը կազմէին. անոնք ալ կը հեծէին թրքական լուծին տակ. թէեւ նոյնակրօն էին, բայց թուրք չէին, ու թէեւ ջարդերու, աւերի եւ աւարի չէին ենթարկուել, սակայն սոճէն տեսակ տնարդանք, բնութիւն, անարդարութիւն էին նաեւ իրենց բաժինը:

Արարներ, հզարտ իրենց փայլուն անցեալով եւ թուրքերէ աւելի բարձր զարգացումի տէր, իրենցմէ ստորագրաւ թուրքի ճշունմին տակ կքիլ կը մերժէին եւ շատոնց ի վեր կ'ընդգլխէին թուրք տիրապետութեան դէմ: Արարական նկատուած հոգամասերու մէջ կը կազմէին ջախջախիչ մեծամասնութիւն. պաշտօնական լեզուն արարերէնն էր, բնակչութեան հազիւ 20 հարիւրորդը կը խոսէր կամ կը հասկնար կաղ թրքերէն: Մի միայն կառավար-

ական բարձրագոյն պաշտօնեաներն էին որ թրքերէն կը խօսէին եւ շատ անգամներ արարերէն սորվիլ կը ստիպուէին:

Ըստ է. Տրիոյի, Խալիքի սանձաղին մէջ 4000 մահմետական, 60-000 քրիստոնեայ կար: Վարչական պաշտօնէութիւնը հետեւեալ համեմատութիւնն ունէր. «11 Մահմետական, 3 քրիստոնեայ միայն» կը դրէ: Նոյն համեմատութիւնն ի դօրու էր արարական աշխարհի մէջ ալ. սակայն Արարներու համար թուրք պաշտօնեաները օտար տարր մը կը նկատուէին:

Համիտ հոս եւս ներամիտ քաղաքականութիւն մը սրղեղրեց: Արքունիքը ինչ էր արար խորհրդակցանքով. բարձրագոյն պաշտօններ եւ շքանշաններ տաւորէին բաշխուեցան արար չէլիներու. նոյնիսկ պահեստի խմբներ կաշին, Մեքքէի ժառանգական խմբը փոխելու, եթէ հարկ զգացուէր: Մահմետ Շէյքիթ փաշան պաղտապի, տխրահոշակ Արապի Իզլէթ փաշան Դամասկոսի, իշխան Սաիտ Հալիմ փաշան՝ Եգիպտոսի արարներ էին, Եւրոպիոյ տիրութիւն 3 դարդերը:

Արարներու մօտ, ազատագրական շունչով տոգորուած մտաւորականութիւն մը գոյութիւն ունէր արդէն: Կազմուած էին «Ապահ» ազգից զապանի ընկերութիւնը. «Յէթա» մտաւորականներու ընկերակցութիւնը: Սիւրիոյ մէջ սաղմնաւորուած էր «Խլ-Լամէրէյէ»(*) ազատագրական կաղ-մակերպութիւնը, որոնց գաղափարականները ազակենդրոնացում կը պահանջէին: Եգիպտական մամուլը մեծ դեր խաղացած է յեղափոխական գաղափարներու տարածման: Շատ մը մտաւորականներ Եգիպտոս կ'ապաստանէին: Սիւրիոյի Սէլիմ Թաքան է որ հիմնեց Գահիրէի մէջ «Խլ Ահրամ» թուրքերէն թերթը եւ խորհրդանշեց օսմանեան մարշալներ: Համիտի դիմումին վրայ, Անգլիայիներու կողմէ թերթը խախտուեցաւ, ապա Փրանսա-ցիներու միջամտութեամբ վերստին լոյս տեսաւ: Սէլիմին եղբայրը՝ Պարա-ցիներու միջամտութեամբ վերստին լոյս տեսաւ: Սէլիմին եղբայրը՝ Պարա-թաքան «Խլ Ահրամ» Փրանսերէն հրատարակութիւն մը սկսաւ, իր մասնակցութիւնը բերելով հանդերձ արարերէն հրատարակութեան, զոր իր մահէն ետք իր աիկիներ շարունակեց: Եգիպտոսի մէջ ազատութիւն կ'արտայայտուէին եւ կը թուէին իրենց պահանջները: Արարական ազատագրութեան եւ արար կայսրութեան մը հաստատման՝ Լաբուսիան մեծերու միջեւ համարաբար չկար. չկար Ռուսիա մը խոչընդոտներ հանելու. անտեսական եւ ռազմագիտական շահերու համար մի միայն թերեւս անկլո-ֆրանկան մրցակցութիւն մը ծագէր. սակայն արար ազգի ազատագրութիւնը խնդրոյ առարկայ չէր: Դեռ նախահանգներ կը նիւճէին աւաղներու տակ:

Դժբախտաբար արար գանդան գերդաստաններու անմիաբանութիւնը՝ Համիտ կրցաւ չահագործել, որով ցանկեղծ միջցեղային հակառակութիւններ եւ նախանձներ ստեղծեց. մօտէն հսկեց բոլոր շարժումներուն. հետեւեալ «Բաժանեա, գի տիրեալեա» թաղաքականութեան եւ ջլատեց կաղմակերպու-

(*) Այս կուսակցութեան ղեկավարներէն 33 հաղը 1916 Մայիս 6-ին Պէյրութ եւ Գոմասկոս կախաղան բարձրացուեցան. 54 հոգի կրցած էին փախուստ տալ: Հակառակ ձեռնալի ազգային անգործեանց, Գամասկոս իր անունով հրապարակ մը ունի...

Ժեանդ ոյժերը:

Կային նաև Վասպուրականի շրջանի 70—80․000 Ասորիները, թերեւս նոյնքան և աւելի՝ Միջագետք և Սիրիա :

Շչմեցուցիչ իրողութիւններ են այս արդականութիւններու շողտալործուիլը։ Սակայն զարմանալի չենք դնել, երբ երեք կուսակցութիւնները չեն կրցած համերաշխութեան մը գալ։ Իբր թշնամի եղբայրներ զիրար կը բղկակին։ Ազգային գաղափարացած, իւրաքանչիւրը ունեցաւ տարրեր ահապ զօր-ծունէութիւն։

Չկրցան իրենց սին վիճարանութեանց եթէ ոչ վերջակէտ մը, դէթ միջակէտ մը զնեւ: Իրարու միմյոց փոխադարձ եղբայրաստեան տերօրներ անպակաս եղան. պատմութիւնը աստիճան կարմիր գիրերով արձանագրած է:

Փոխանակ թուրքի լուծի տակ հեծող ազգերու հետ դորձակցելու, նախապատուութիւն տուին թուրքերու հետ սերտ քարարելութիւն մշակելու, կարծես մոռցած էին «թուրքը միշտ թուրք է» առածը, դառնուկի մորթին տակ դալլելը...: Եւրոպա տարատաճած թուրքեր ալ ազդութիւններու հետ սերտ բարեկամութիւններ հաստատեցին, որուն զինը Հալը պիտի վճարէր եր արիւնով:

Այս առթիվ կը յիշուին երեք համաժողովներ .

Ա. — 1902 Փետր. 4—9 Փարիզ, իշխան Ստադանկտաիւնի նախագահու-
թեամբ, մասնակցութեամբ Արար-Քիւրտ-Այդան-Չերքէզ-Յոյն-Հրեայ-Հայ
ամէն զաւանանքէ 47 պատգամաւորներով. բոլորն ալ արտասահման աղաս-
տանած քաղաքական անձնաւորութիւններ: Հայերը կը ներկայացնէին Դաշ-
նակցական եւ վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեանց պատուիրակները:
Առաջին փորձ մըն էր այս համաժողովը, ուր բնդհանուր խնդիրներ ծեծ-
ուեցան եւ եզան վիճարանութիւններ. իւրաքանչիւր պատուիրակ բացատրեց
իր տեսակէտը, որոնք իրարու հետ հաշտեցնել զժողար էր: Հայ պատգամա-
ւոր Սիսլեան բացականչած էր. «Ժէօն Թիւրքերու մէջ կայ մէկը, որուն հետ
Հայերը երբեք պիտի չկարենան համաձայնիլ. եւ անիկա Ահմէտ Ռիզան է»: Վերջինը կը պատասխանէ. «Եթէ Հայ եղած ըլլայի, թերեւս ես ալ այդ պա-
րոններուն պէս մարուէի. սակայն ես Թուրք եմ»:

Բ. — 1907-ին Նիւ Եորք Մայիս 19-ին Լիրիք Հովին մէջ, զօրափար
Փլրիտոսիբէի գլխաւորութեամբ : Այս հաւաքոյթին Թուրքեր չէին հրաւիր-
ուած. ներկայ են միայն ոչ-թուրք ազգեր . Հայ-Արար-Այգանայի-Հրեայ-
Քիւրտ եւն . : Դաշնակցականներ ըստկալ :

Գ. — 1907-ին Փարիզ Դեկտ. ամսուն, Իթթիհատի նախաձեռնությամբ, ըստ ոմանց՝ Դաշնակցականներու: Ներկայ են Մարտիրոսյէն «Արմենիա», Եղիպոտսէն «Խրիսթէթ» եւ հրեայ «Լապերտա» թերթերու ներկայացուցիչներ: Նխառերու կը նախադասեն փոխն ի փոխ՝ Սապահէտտին, Մամբեան (Ակնունի) եւ Ա. Ռիզա:

Այս երեք համաժողովներուն մէջ, հայ ներկայացուցիչներու արտա-
յայտութիւնները ուրբան ալ քողարկուած բլլային, դժուար չէր կոահել նոյն-
իսկ սամիկին համար, Հայոց պահանջներուն իսկական բնոյթը՝ «Ինքնավար

Հայաստան» : Այս երկու բառերն են մեր զժրախոտութեանց ազունքը : Աղատական թուրքեր կը մագառին վարչակարգիլ փոփոխութեան եւ բարեկարգութեանց գործադրութեանց համար . իսկ հակառակ էին սրեւէ անջատումի . կը մերժէին «Հայկական հարց» ճանշնալ : Հայեր չկրցան վարադուրել իրենց միտքն ու մտածութիւնը : Միջնափար Հայաստան» երկու բառերը բոլոր Հայերու սրտին մօտիկ են . այդ երազին իրականացման պաշտօն ստանձնող ինքնակոչ վարիչներու հետեւած ուղին է , որ քննադատութեան առարկայ է : Հայ պատեհասպաշտ խմբակներու ղեկավարներն անկեղծ էին . ունեկալ է : Հայ պատեհասպաշտ խմբակներու ղեկավարներն անկեղծ էին . ունեկալ է : Հայ պատեհասպաշտ խմբակներու ղեկավարներն անկեղծ էին . ունեկալ է : Հայ պատեհասպաշտ խմբակներու ղեկավարներն անկեղծ էին . ունեկալ է : Հայ պատեհասպաշտ խմբակներու ղեկավարներն անկեղծ էին . ունեկալ է :

Աղղասիրութիւն, անկախ Հայաստան մը ունենալու տենչը, միայն բողոքական կուսակցութեանց մենաշնորհը չէր կրնար ըլլալ: Ամէն Հայ իր կարողութեան չափով պիտի փափաքէր իր մասնակցութիւնը բերել անոր ի-րականացման, եթէ առաջին օրէն կազմուած ըլլար՝ հաստատ հիմերու վրայ՝ հայկական ընդհանուր միութիւն մը:

Բայց զեկալարի տխուրստով պահումս առ բազում երանելիներ, ընկերվարական կրօնուսոյց ահաս քարոզիչներ, հակակրօն սմէն կարգի բեմասացներ, գաղափարական ներշնակ համոզումներու տէր, անդիտակ դիւանատիրական ու վարչական նոյնիսկ տարրական սկզբունքներուն, ուղեցին աղատագրական շարժումին զեկը ձեռք առնել: Մայրապոլսն նպատակներ ունենալ չ'արդիւր յափառք ընթացք ունենալ: Յուցադրական ոյժերով օժտուած տեսարաններ, անորոշ յոյսերով բոցավառ, խեղճութեամբ երազներով արբեցած, տեսլական եւ անդործնական սրտարանքներով օրօրուած՝ տէրօրներ, ազգակալից ցոյցեր ու մահափորձեր կազմակերպել քարոզեցին: Իրենց տիպար միամտութեամբ անխորհուրդ քայլերը փութացուցին քայքայումը եւ կորուստը ազգի մը, առաջնորդելով զայն բոլորիս ծանօթ ահեղ ողբերգութեան: Իրենց գործունէություններ եղաւ մի միայն բեմական ելոյթներով, սնուի ճառերով, զերասանական շարժումներով կողորդ չորցնել, հրդեհող ձայներով ունկնդիրներ ելեկտրականացնել, հրապուրիչ կարգախօսքերով զանդուածներ օրօրել եւ օրօրուել: Թերթերու մէջ անհարկի զրութիւններով՝ սպասամբուութեան հրաւէր կարգալ ու չլթկական շարժումներ ստեղծել փլուստակալութեան չլին բերեր. ասոնք պարզապէս թուղթի վրայ մեյան սպառելու կրնային ծառայել: Նման զեկալարները, որոնց քաղաքական տեսողութեան հարկընը ոչ թէ ընդարձակ, չրսելու համար բոլորովին մշտնջատաւ, մայթի հերոս տխուրսին արժանի են միայն, այդպիսիները խօսքով միայն բեմասարալի գիտցան եւ ոչ թէ սուրով:

Հայ ազգի դաւաճները շատ աւելի անհրաժեշտ պահանջներու կարօտն ունէին դէթ գոյատեւելու համար: Պատկառելի մեծամասնութիւնը կը նախատեսէր թէ ապստամբական կամ յեղափոխական ուղին տրուած պայ- մաններու տակ մահացու էր: Այս սղծիտ դասակարգը նախատեսեցաւ և

դաղջեր, վախկոտներ, չէզոքներ, սղութեաններ, խաւարականներ մակդիր-ներով մկրտուեցաւ: «Արեւելեան Մամուլ»-ը Պոլսահայերը «թրքապէր»ներ անուանեց: Պոլսեցիներ «Հոս-հոս»ներ մկրտուեցան. «Մեղու Հայաստան» «Մշակ»-ի կողմէ «անճոռնի լրագիր» կոչուեցաւ: «Մեղու Հայաստան»-ի մէջ (1882, թիւ 241) կը կարգանք «Գիրք եւ գործք, ահա՛ Տաճկահայերի գէնքը. գարոցը պէտք է քան ամենատեսակ կատարեալ գէնքը»:

Դէպքերը ցոյց տուն որ «խելօք» կոչուած գաղափարն էր որ իրա-ւունք ունէր:

Կրնանք յաւելուլ ուրիշ կէտ մըն ալ. եռարժանեայ կուսակցութիւն-ները աւելի գործնական քաջ թր տաած կ'ըլլային, եթէ իրենց կեդրոնը հա-տառէին Պոլսէն, Աթէնք, Եդիպոսոս կամ Թիֆլիս, քան թէ ժրնեւ, Փարիզ, Լոնտոն: Աւելի մօտ պիտի գրային իրենք զիրենք հայ ժողովուրդին:

Հայերս, որ ուշիմ ազգի մը համբար կը մայելէին, ունեցած են որ-ժանաւոր ներկայացուցիչներ քաղաքակրթութեան ի նպաստ բոլոր յատաջ-գիմական մարգերուն մէջ. գիւտնադիտութիւնը սակայն՝ բացառութիւն մը կադմած է: Եւրոպայի մէջ կը չըլլի տաած մը որ կ'ըսէ. «Յոյն մը խաբելու համար երկու Հրեայ պէտք է, Հայ մը խաբելու համար՝ երեք Յոյն»: Հայր ունէր աշակըթիւն, խոհեմութիւն, արթնութիւն, հարտարութիւն, մա-նաւանդ խորամանկութիւն, եւ պէտք եղած անգը՝ յանդգնութիւն: Ասոնք ա-ռաքինութիւններ են. բայց իրեն կը պակսէին երկու մոլութիւններ — խա-րբեայութիւն եւ նենգամտութիւն, որոնք հիմքն ու խաբիսիսը կը կադմեն գիւտնադիտութեան: Հայր հակառակ իր բարեմասնութեանց, տաղանդին, մշակոյթին, խմցական կարողութեան, տեւարար ենթակայ մնաց աւերի եւ քանդումի. «Յաւիտենական պարտեալ» կոչեցին մեզ օտարները եւ միայն դուքի առարկայ դարձանք: Մեր Յեղափոխական կադմակերպութիւնները փոխանակ բարեքջութեան ճամբան բռնելու, նախընտրեցին յեղափոխու-թեան ուղին: Բացէ ի բաց պայքար հռչակեցին Օսմանեան կայսրութեան դէմ, որ թէեւ կիսամեռ, սակայն կարծուածէն շատ աւելի կենդանի էր: Շատ մը կէտերու մէջ թուրքերու ստորակայութիւնը մեզ շփոթեցած էր. շատ անգամներ մենք մեզ խոշորացուցում, իսկ թուրքերը մանրացուցում գիտած ենք, որուն արդիւնք եղած է մեր կարողութեանց եւ ոյժերու գերդնա-տում, մինչ թուրքերու կարելիութեանց՝ թերդնաւատում: Չենք հասկնար թէ՛ թրքական ոյժերու եւ հայկական գորութիւններու խոտորնակ համեմա-տութիւնը, ինչպէս վերպած է կուսակցական շարքայիններու կողմէ: Ի՞նչ պատճառաւ չեն կրցած անխեղապահօրէն դնաւաւել թշնամիին ճշգրիտ ար-ժանիքները, եւ միայն նկատի առած են թերութիւններն ու տկար կողմերը: Արեւելեան տաած մը կ'ըսէ. «Թշնամիդ վրդի մը տեղ գիր, եթէ ան՝ նոյնիակ մըջիւնի մը մեծութիւնն ունենայ»: Ինչպէ՞ս կարելի է բացատրել պայքարի հրաւէր մը հինգ դարերէ ի վեր հաստատուած պետութեան մը դէմ. պե-տութիւն մը, որ ունէր հսկայ բանակ մը, կռուող եւ զոհուիլ գիտցող զին-ուորներով: Ունէր զինանոցներ, զրահուորներ՝ պատրաստուած նաւաստի-ներով, սպայից բարձրագոյն գաղացներ: Մատուրական մարդին մէջ թուր-

քեր ունէին բժշկական, իրաւարանական, երկրագործական եւ այլ համարա-րաններ: Կային երկրորդական բարձրագոյն վարժարաններ: Վարչական պաշտօնականներ պատրաստող հիմնարկներ: Ամէն կուսակալութեան կեդրոնը կար գաղաց, նահանգներու մէջ նմանապէս: Կային անժխտելի կարողութեան տէր փրօթիսորներ, գաղափարակներ: 36 նահանգներու կուսակալները են, տէր փրօթիսորներ, գաղափարակներ: 36 նահանգներու կուսակալները են, տէր փրօթիսորներ եւ կրթութեան տէր պաշտօնականներ էին: Դիւանադիտա-որոշ գարգացումի եւ կրթութեան տէր պաշտօնականներ էին: Դիւանադիտա-կան աշխարհի մէջ, միջազգային շրջանակներէ բարձրօրէն դնաւատում քաղաքապէսներ, եւրոպական եւ ամերիկեան ստաններու մէջ հաստատուած գեաղանատներ եւ հիւպատոսարաններ, իրենց 5—10 քարտուղարներով, գարգացած մատուրականութիւն մը կը ներկայացնէին: Ունէին ծաղկաւ պակտնութիւն մը եւ դնաւատուած բանաստեղծներ, սրտգէտներ: Մամուլը ունէր տաղանդաւոր հրատարակիչներ, կարող ու վարժ գրիչներ: Իւրա-շանչիւր կուսակալութիւն ունէր իր տեղական մամուլը, օրաթերթ, շաբա-թաթերթ կամ ամսագիր:

Անհամեմատօրէն ցրուած ու տկար ոյժերով, կէս միջոցներով, սահ-մանափակ եւ անբաւարար պատրաստութեամբ Հայր ու թէ ինչ նուաճողական, այլ գիմադրական ոյժը թրքական բանակին դէմ, գլխաւոր ԶԻՐՕ-մըն էր: Յաջողութեան տառնց ամենագոյնքն երաշխիք մը ունենալով՝ տաղարէզ իջ-նել, անձնադաշնութեան հաւատար էր: Կուէ ստիւրի մը, երկաթեայ սա-փորի հետ բախում կը նշանակէր. ինչպէս հասանքին դէմ թիալարել՝ ջրա-մոյն ըլլալ կը նշանակէր: Այս բոլոր գեղերումներու հեռեւանքները դառ-նութեամբ ճաշակեցինք. դատը դաժան եղաւ:

Սխալ է նաեւ Հայերս այն համոզումը, թէ թուրքեր անկարող էին քաղաքակրթութեալ. աւելի ճիշդ պիտի ըլլար թել՝ մեզմէ շատ աւելի յետա-մնաց էին, նկատի տանելով երկու համայնքներու բնակչութեան թիւը:

Դիւանադիտական անհասունութեան հեռեւանք է նաեւ մեր կադմա-կերպութիւններուն՝ արեւմտեան պետութեանց նկնց խոտուամներուն հաւատը բնծալելու պարտպան: Միամտարար ունէն գրին խօյ բնօլ խօյ կառալարա-կան մարդոց փաթիսեցիական պերճմաստ ճառերուն, որոնք կեզծիք կը բու-ւէին, եւ անօրինեցին ցոյցեր ու խլրտումներ, տաջնարդելով դէպի անհա-ւատար կրիւ մը մեր ֆէտայիկեան խումբերը:

Փառաւոր էջեր ունէինք գիւցադնական կախներու: Հպարտ ենք հերո-սական ելույթներով: Արծուարոյն ԶԼԼԹ-ներ յարդանք պարտադրեց թշնամ-ւոյն: Սառուն, Շապին Գարահիտար, Սանատար, Մուսա Տաղ, Այնթաղ, Ե-ւոյն: Աստուծո՛ւ Շապին Գարահիտար, Սանատար, Մուսա Տաղ, Այնթաղ, Ե-ւոյն, իրը մարտական ու գիմադրական յուշարձաններ՝ անջնջելի էջեր ար-ձանադրեցին հայ ազատագրական պատմութեան մէջ: Անուրանայի են մեր ճանապարհին հայ ազատագրական պատմութեան մէջ: Անուրանայի են մեր զոհարերս իլ գիացող մարտիկներու նուիրումը: Յարգա՛նք՝ չուանք իրենց պատմութիւնը՝ վրդերնին անցնող, տխրական կից տուող, սրբազան նպատա-կին համար մարտիրոսացած համայն նահատակներուն: Ինչե՞ր էին կրնար բնէ մեր ֆէտայիները, եթէ լաւ տաջնարդներ ունենային եւ յարմար ժա-րնէ մեր ֆէտայիները, եթէ լաւ տաջնարդներ ունենային եւ յարմար ժա-մանակին տաղարէզ իջնէին: Արիւթութիւն պէտք է նկատենք զանոնք գէպի մանակին տաղարէզ իջնէին: Արիւթութիւն պէտք է նկատենք զանոնք գէպի կրիւ մզող կեդրոնական յանձնաժողովներու սրտումները: Պէտք էր խնայ-

ուէր մեր հերոսներուն արխներ. անոնք միայն իրենց կտրճքերն ունէին թրքական թնդանօթներու գիմայ(°): Բայց կուսակցութեանց ձայնաւոր գոյրները տարրեր օդ կը շնչէին ու տարրեր մտածեալներով ունէին: Կուսակցական շարքերու մէջ սակաւաթիւ չէին կեդրոնէ ընդհանրապէս հակառակորդ ընկերներ. եղան շոնդայից հրաժարականներ. ապա ին կեդրոնի հերոսները շարունակեցին իրենց մարդագետութիւնը քարոզել, զործածելով տարրեր լեզու: Նշանակելի է Քեօի հետեւեալ նամակը. Քեօին 29 Մարտ 1896-ի Կարնոյ Դաշնակցական Ֆանձնախումբին ուղղած նամակին մէջ տւելուցած է. «Սիրելիք, Ձեր նամակներուն մէջ արեւ տեսակ բառեր կը գտնենք, որ հայերէնի չեն նմանիր. արդեօք նրանց նշանակութիւնն ունեցող բառեր չկա՞ն»: — Դիւան Հ. Յ. Դ., Պոսթն, 1934: — Հերոս Քեօին այսօր հաստատուր բառարան մը զործածելու ստիպողականութեան տակ պիտի գրանուէր, կարենալ կարգալու եւ հասկնալու արեւելահայ մամուլն ու գրականութիւնը:

Անտեղի չենք գտնել շարաթուել մի քանի օրինակներ, որոնք պատշի ու ծիծաղելի արտայայտութիւններ միայն կրնան նկատուիլ. —

Հնչակեան կեդրոնական մարմինն բաղմարեցուն զէմքերէն՝ ընկեր Ստեփան 1916-ին, Հեղինակութիւն (Գահիրէ) երկնայայտ արմատներնու շուքին տակ խմբադրած «Պատասխանատուները» երկին մէջ կը գրէ. «Թուրք ազգայնականութիւնը խորտակելու կարողութիւնը, Օսմանեան խորխրած պետութեան մասն արագացնելու սլօք, տարրերը մենք ունինք»: Ընկեր Ստեփան, միայն իր հրդեհող ձայնով՝ ճառարու մէջ՝ Օսմանեան Կայսրութիւնը ծուռելի կրնար բերել:

«Եթէ Պալքաններ ընդհանուր բոցափառում բլրոր, Սերպիան, Պուլկարիան աստարեղ գային, մենք անպայման պիտի մտնակեցէինք: Արդէն Զէյթունի 1896-ի արտամարտութեան մասնակցող եւ արտատահման գանուսը ընկերներուն իմաց էր արուել, որ պատրաստ լինին, առաջին կողմն ճանապարհ ընկնէին»(**):

Քուօ վատիս, յո՛ւ երթաւ, ընկեր Ստեփան: Ո՛ր էին հայկական լեզուներդ, զօրացունդերդ. քանի՞ թնդանօթ ունէին անոնք: 1896-ին Զէյթունցիք տոտնձինն կուտեցան. բացի ընկեր Ստեփանէն ու քանի մը ընկերներէն, ոչ մէկ Զէյթունցի մարտիկ արտատահման մեկնեցաւ(***) : Արտատահմանի կազմ ու պատրաստ մարտական գունդերը՝ միմիայն բոցափառ երեւակայութեանդ մէջ գոյութիւն ունեցած են: Կը հաւատանք միայն որ՝ Այնթապէն 5-6 հողիներ, Մարաշէն թերեւս կրկնապատիկը կամաւորներ, հակառակ երթեւեկութեան վառնդներուն, կըցած էին միանալ Զէյթունի մար-

(*) Որքան պիտի ուզէինք կրկնել Տանքոնի հետեւեալ բացականչութիւնը. «Թո՛ղ մեր անուանեք ճշտակ դառնամ, երբի՛ք է որ հայրենիք ազատագրուի»:

(**) Երբ մեր յեղափոխականները իրենց արժանի կոչուել ունեցած են:

(***) 1896-ին, ըստ հաստատուած դաշնագրութեան, մի միայն 6 շնչակեան մարտիկներ եւ 4 Զէյթունցի ազնուական ընտանիքներ Մերսինէն նաւ առին զէպի Մարսիլիա:

տիկներուն, եւ հաշուութենէ կտք անոնք մերադարձան իրենց ծննդավայրը, աղւսին միայն ձգելով քանի մը նահատակ ընկերներ: Այնթապցիք մէկ զիշերուն մէջ՝ իբր նիւթական օղնութիւն՝ Այսաիին յանձնած էին 500 օտոսակի:

Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադրներէն՝ Նազարէկ, Զէյթունի ո՛ր բլրայր չէր գիտեր: Այնարհադրութեան մէջ տկար բլրայ ներելի է. բայց ընկեր Ստեփան բոլորովին անտեղեակ էր Զէյթունի պատմութեան, ինչ որ պիտի տեսնենք քիչ մը վարը: — Նոյն ալը կրկին մէջ, էջ 171, կը գրէ. «Մարտական սլօքերով՝ հրապարակ գալ, իր ամբողջութեամբ, իր արամպիւր բոլոր սլօքերով»:

Նաեւ էջ 191. «Երբ Երիտասարդ Թուրքեր կ'ուզեն համաձայնիլ եւ սերտ զործակցութիւն մը ունենալ Հնչակեաններու հետ, թուրք պատուիրակութիւն մը կը ներկայանայ Հնչակեան Ֆանձնախումբի անդամներուն մօտ: Այլ վաշան կ'ըսէ. «Ինքնամար Հայաստանի պաշտօնարն ընդունում ենք սկզբունքով. կ'ուզենք տեսնել քարաշար Ձեր պահանջած վայրերի...»:

«Յաջորդ ժողովին ներկայացրինք Հայաստանի պատմական քարաշար, — ծովէ ծով, — Կիպերի քարաշարն հետ միտին... գիծը երկարցնելով հասցրինք Կիլիկիա, հայկական սահմաններով. ասացինք որ բոլորը 1895 Մայիս 11-ի ծրագրի ընդգրկած տարածութիւնն է, որի հետ անպայման կերպով պիտի միանայ Կիլիկիա, որչէս յրացուցիչ մաս Կիլիկիցիների եւ մասնաւորապէս Զէյթունցիների տարեւոր կռիւն եւ 1896-ի համաձայնութեան»: Ընկեր Ստեփան անձանթ կ'ըսէ Զէյթունի 1896-ի համաձայնութեան յօդուածները: Նման յօդուած իր երեւակայութեան մէջ է որ կլլեցնել ուղած է թուրք պատուիրակներուն:

«Թուրքերին կույ էին տալիս Տոքթ. Նազրմ, Ահմէտ Ռիզա եւ Շաքիր Պէհաւատին»: Ընկեր Ստեփան չ'ըսեր թէ ինք ինչ կ'ընէր ալը վայրկեանին. բայց մենք այսօր նման տողեր կարգալով կը յայտարարենք որ մեզ ցուրտ տարտու մը կը պատէ եւ մեր արխներ մեր երաններուն մէջ կը ստի: — «Թուրքեր կ'առարկեն: Այս քարաշար Կիլիկիան կը կտրէ կայսրութեան քարաբերութիւնները երբեք հետ...»: Անշուշտ որեւէ համաձայնութիւն չի գոյանար: Կ'ենթադրենք որ ընկեր Ստեփան մտադրութիւն ունէր Գերմաններուն Լեհաստանի շնորհած զէպի Տանցիկ տաճարողոց նրբանցքի նման բան մը թողուլ Օսմանեան Կայսրութեան, որչէպի տն կարենայ հազարդակցիլ Պաղեստինի, Միջագետքի եւ Սիրիայ հետ...:

«Հնչակ»ի մէջ կը կարդանք. «Երբ ազոտամարտութիւնը ծագում է, մի հայ անդամ չ'պիտի մնայ իր տանը. մի գէնք անդամ չ'պիտի պարտալ լինի, մի հարուած անդամ չ'պիտի վրիպի նշանից»:

Մեզի անմատչելի կ'ըսէ եւ զաշնակցական աղբիւրները. նման դոհարներ հազուադիւս պէտք չէ ըլլան միւս կուսակցութեանց մամուլին մէջ:

Հնչակեաններ միշտ քննադատած են Միթհաթեան Սահմանագրութիւնը. «Կճատ սահմանադրութիւն» անուանած են գայն: Քիչով գոհանալ կամ պահանջները չ'ափասերել իրենց ծրագրին կ'երեւի հակառակ կ'ըսէ:

Թրքական առած մը կայ որ կ'ըսէ. «Այգրատին վարունդ տուած են, ծուռ է քան լոյ մերձած է»։ Կամ ալ մոռցած են ժողովրդական ուրիշ առած մը, որ կ'ըսէ. «Այսօրուան հաւիթը, վաղուան հաւէն աւելի արժէք ունի», թէև հաւիթ տուող ալ չկար մեզի... :

Իթիբաթ կը գիմէ նաեւ Դաշնակցութեան։ Կը գոչանայ համաձայնութիւն եւ գործակցութիւն, որուն արդիւնքին պիտի անդրադառնանք։

Ուրիշ համադործակցութիւն մը՝ Հնչակեաններու եւ Դաշնակցականներու միջեւ. երկու կողմակերպութիւնները կը բաժնեն հայկական պատաները իրենց միջեւ. իւրաքանչիւրին կը յատկացուի ուղղակիութեան դասի մը... : Կիրիլիան, Փոքր Հայք, Սարրերդ, Տիգրանակերտ՝ անաջններուն, Կարին, Մուշ, Վան՝ Դաշնակցականներուն։ Այս համաձայնութիւնը կարելի է կոչել աթոռներու բաժանում, ընտանական պայքարի ասթիւ՝ զինակիցներու միջեւ... :

Կեդրոնական Յանձնախումբի անդամներուն մէջ, իրը գիտնադէտ՝ բանաստեղծներ՝ ունէինք։

Նշմարելի է նաեւ կարող զինուորականներու պակասը։ Զինուորական բնկով կը հասկնանք Եւրոպական զինուորական կաճառներէ չըջանաւորտ տատնանաւոր անձեր։ Յեղափոխական կուսակցութիւն մը առանց զինուորական առաջնորդներու՝ կմախքի մը երեսնէր կը ստանայ։ Զինուորական դասն է որ կը տայ տէտը եղած ուղղութիւնը՝ յեղափոխութիւն մը կամ ապստամբութիւն մը յաջողցնելու համար։ Անպակաս չէին Ասեւերահայերու մէջ, ոստանական բանակին ծառայած, հմուտ զինուորականներ, որոնք բանակներ առաջնորդած էին եւ ունէին ուղղակիութեան փորձառութիւն։ Եթէ այդ պարագաներէն մին հայկական պատաներ ալ չեղէր, ուսումնասիրէր երկրի աշխարհագրական գիրքը, կեդրոնին տայիք տեղեկագիրը ապստամբական շարժումին ի նպաստ տող մըն իսկ պիտի չպարունակէ։ Խորհուրդ պիտի տար որ հրաժարին նման ձեռնարկէ մը, արտած պայմաններով նման փորձ մը՝ անձնաւորաւթիւն պիտի նշանակէր։ Արդարեւ քանի՞ քաղաք կամ աւան ունէինք Զէյթունի, Սասունի գիրքերն ունեցող։ Ամէն տեղ, ոչ թէ Թրքական բանակի մը, այլ խուժանին առջեւ բաց էին հայկական թողերը։

Կեդրոնին անդամները, ամենէն առաջ կական գործին տէտը է յծուէին, նուազագոյն 100 հոգի Եւրոպական պանդան զինուորական պարոցներ արձանագրել տալով, օտար անունի տակ։ Անոնք երկիր վերադառնալով՝ պիտի դրողէին մարդիկ խումբերու կազմութեամբ, զինուորական մարդանշաներով։ Յաւայի է նաեւ խոստովանել հեռեկան տխուր կէտը. Հայերու մէջ, հոգաբուն մէկ, հոգիւ թէ գէնքի կամ փամփուշտի երես տեսած էր. ս'էր մնաց պանոնք գործածելու կամ նշանաւորութեան պարագան։

Առանց նիւթականի, կուսակցական կազմակերպութիւնները ի՞նչպէս կրնային մեր հայրենիներուն գէնք եւ փամփուշտ մատակարարել։ Հերթը չէ «Անկողինդ ծախէ եւ գէնք գնէ» ազգայնէր։ Կուսակցական գործիչներու հազարումէկ պոչուցութիւններով, յարգի կամ հինգած պարկերու մէջ տեղադրուած, սահմանամերձ քաղաքներէ Թուրքիա ներմուծուած մէկ կամ

երկու հարստեան, կամ արագահարուած տանուցներով չէ որ կրնային գնել օգտակար կերպով հայ մարտիկները եւ ապստամբական խումբերը։ Շատ դժուար կրնային գնել մալիքը կամ մարթին. այս երկուքը՝ բանակի գործածած գէնքերէն. բանուելու պարագային պատժու մեծ էր։ Զէյթունցիք, չըջակուլ երկաթի հանքերն օգտագործելով՝ իրենց ձեռակերտ հրացաններով կը գիմաւորէին թրքական բանակը։ Յաճախ անդործածական գործած գէնքեր կը նորոգուէին։

Վերեւ ակնարկեցինք նիւթականը։ Մեր գերահանձար ղեկավարները նման կենսական հարց մը ի սկզբանէ երբեք նկատի չեն առած։ Յեղափոխութիւն, ապստամբութիւն, ինչպէս նաեւ զիմաղրութիւն, գրաւով կ'ըլլայ։ Ի՞նչ էր կազմակերպութեան նիւթական աղբիւրը։ Ան կը բաղկանար մեծ մասով, անդամներու համեստ տարեկաններէ։ Ռենձալէր աղբարիկը, ճակտի քրտինքով չահուած, զրկանքով խնայուած լուծան կը շտապէր առաքել Կեդրոնի պատարկ պանդարանը։ Կեդրոնէն մասնաճիւղերուն ղրկուած նամակները միշտ կը վերջանային «Մի քիչ փող հասցուցէք» նախադասութեամբ։ Գործիչներ՝ շատ անգամ նիւթականէն ղրկուած՝ կ'աղբէին անձուկ կեանք մը, կը մատնուէին նեղ կացութեան. յաճախ մամուլն անգամ ժամանակաւորապէս կ'ընդհատուէր։

Իրենց սրբազան ծրագրին յաջողութեան, ինչպէս նաեւ իրենց ամէնօրեայ հացը ապահովելու զիմաղրութեամբ, ունեցան հանձարեղ զաղափար մը՝ հարուստները ահարկեմի եւ թարկել։ Ինչ որ անկարելի էր օրինական միջոցներով հայթայթել, որոշեցին սպանալիքի գիմել։ Դաշնակցականներ կազմեցին «Փոթորիկ» խումբը. եղան մահափորձեր, Իդիլը՝ Պալօղեան, Մոսկուա՝ Ժամհարեան. այս վերջինէն պահանջեցին 30.000 ռուբլի։ Այդ ահարկի խումբը իր գործունէութիւնը տարածեց Կովկասի մէջ, Եւրոպական ոստաններու մէջ. եղան ճշումներ հարուստներու վրայ։ Նման սպանական եւ ահարկչական արարքներով չէ որ մեր կուսակցական գործիչները քաջաբանք պիտի գտնէին ժողովուրդի մեծամասնութեան մօտ։ Հայը միշտ լայն բացած է իր քոսիւր. տուած է անհաշիւ ազգանպաստ ձեռնարկի համար։ Անշուշտ խնդրոյ առարկայ չէ հոս ձեռնարկը. սակայն շարժումը ղեկավարողներ վստահութիւն չէին վայելել իրենց սխալ գործունէութեան հետեւաւնով։

Պողոս փայտն սիրալոթար՝ տարեկան 300 ռուբլի կը նուիրէր Հնչակեան ղեկավարներուն։

Նիւթականը զիմաղր ազգակն է կազմակերպութեան մը յարատեւման եւ յաջողութեան։ Լայն նիւթականով օժտուած շարժում մը հազուադիւսօրէն կը ձախողի։

Դիւանապետական ասպարէզը, մեր գերահանձար մտաւորականներուն համար՝ հերկելի անդատման մը չէ նկատուած։ Անոնց անձանթ էին գիւտնաղիտական ճայնախիչները։ Հազուադիւս եւ անոնք, որոնք կարողացած

Մաքիաւելլի երկերը։ Իրենց Մաքիաւելլի աւատարան կարդացող երիտասարդ թուրքերուն եւ Սուլթանին, իրենք ալ իրենց կարգին զանոնք պէտք

որորէին մաքխովեալական շարականներով: Զվերյուծեցին, չխորացուցին իմաստը օտարներու հրապարակաւ արտայայտած գիւշական պատգամներուն, որոնք ազդարարութիւններ կը նկատուէին: Նկատի չառնուեցաւ Անդրո-Ռուսական հակամարտութիւնը. մին առանց Հայոյ Հայաստան կ'ուզէր, միւսը՝ «Մենք աշխարհի օտարկանութիւնը չենք կրնար բնել. մեր շարտանաւերը Արարատի գաղաթի չեն կրնար բարձրանալ: Ան որ Անգլիոյ հուն հակառակ է, մեզի թշնամի է: Թուրքիոյ ներկայութիւնը պատուար մըն է Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի դէմ», եւն. եւն.: Դիւանագիտութեամբ միայն այլնք յաջողիլ եւ սիրաշահիլ տիրապետող անգղոսոյ բռնակալի բարեալացեալութիւնը. դիւանագիտութեան հարկն ու հանդամանքը՝ խորամանկութիւն կը պահանջէ, ինչ որ կը պակսէր մերիներուն: Երբ հանդիպեցան նոյն թաղան եւ բարոյական անյաղթելի խռչնդատներու, պէտք է յիշին այդ ճամբան. իրենց հետեւած ուղին նահանջ կը պարտադրէր, նահանջ մը դէպի իրապաշտ տեսութեանց եւ բոյանդակ մերկացում գոյացական քաղաքականութենէ: Սկսուած գոյամարտը շարունակելու համար պէտք է կրկէս փոխէին, տարրեր միջոցներով նոր մրցարաններ բնորէին:

Առաջնորդի տիտղոսով փայլող կեդրոնական յանձնախումբերու մեծամեծներ՝ արդեօք միակամի էին կամ կուրացած՝ չառնելու մեր վերելիչած գէպերու եւ արարքներու անդարմանելի հետեւանքները: Դէպքեր ու հետեւանքներ, որոնք քողարկուած չէին, այլ տեսանքի նոյնիսկ օսմիկի աչքին: Նման ազգային գործունէութիւններ, բնգունելի գեղերումներու կարգին դասել՝ կարելի չէ: Յեղափոխական գաղափարներ սերմանել՝ բնգունելի անհրաժեշտութիւն մըն էր. բայց հոգիւ ծիլերը հողէն բարձրացած, մանդաղ ի ձեռին հունձք քաղելու ձեռնարկել՝ քննադատելի է: Երկարածիւղ է ազատագրութեան ճանապարհը. ժամանակը անսահման է եւ յիշ. պէտք է ժամանակին փոստահութիւն բնէինք ու համբերէինք, սպասելով նպատակարար պայմաններու: Հաղուսդիւտ չեն մեր ազգային պատմութեան մէջ փրկարար հրաշքներ: Մեր ազատագրութեան ձգտումը, տառապանքներով կուտակուած անկախութեան տենչը, իրր գայրոյթ օր մը հրաբխային ուժգնութեամբ պիտի պայթէր. սակայն խոհեմութիւնը կը պահանջէր ու կը պարտադրէր, որ հրաբխային յաւայի կախարչը՝ անժամանակ չփերցնենք, որպէսզի արդիւնաւոր ըլլային եղած գոհոգութիւնները: Մենք նորածինի մը անհամբերութիւնը ունեցանք: Ժողովուրդ մը ինքն իրեն ուղղութիւն մը դժելու անկարող է, իրեն առաջնորդ մը, նաուղիդ մը անհրաժեշտ էր: Մենք ունեցանք միայն սրճարանի դիւանագէտները, որոնք տաղանդաւոր հրապարակախօսներ էին եւ գիտէին ամբողջ ընդամանէ, ունկնդիրները կարկանդակ:

Վերջապէս չունեցանք խոսական գեղափար մը: Երբեմն, մէկ հոգի բաւ է ամբողջ ազգ մը դէպի յաղթանակ առաջնորդելու. մեզի պակսեցաւ այդ գերմարդը: Ինչպէս որ զիւրին չէ բանակի մը զինուորներուն կողմիլ եւ յաղթել՝ առանց կարող գործարարի մը, այսպէս ալ դիւանագիտական մանուշապատ եւ երերուն անդատանին մէջ, ճանապարհակորոյս, անանցող, խակ եւ սնանկ առաջնորդներով անկարելի էր յաջողութիւն մը յուսալ:

Այսօր, բոլոր յանցանքը օտարներու ուսը կը բեռնենք. կը նշովենք զանոնք անխիղճ, նենդ, խարերայ, անարարական, նիւթապաշտ եւ այլ անկաններով: Բայց անոնք էին՝ ինչ որ են. մեզի կը մնար խոհեմ ըլլալ, կշռել մեր առած քայլերուն հետեւանքը, թափանցել օտարներու յետին մտքերուն, ջանալ տեսնել անտեսանելին, չիյնալ անոնց լարած թակարդին մէջ՝ չբլլալու համար անոնց գոհերը: Անգաղար ու միալար «մեզ խարեցին» մաշած յանկերզը հոյովել՝ անարդարանալի մեղանշում կարելի է նկատել:

Պահ մը բնգունելի գաննեք երեք տարրեր կուտակցութեանց դոյութիւնը: Բայց երբ անոնք տեսան իրենց առջեւ ցցուած դժուարութիւնները, ողջունելի քայլ մը առած կ'ըլլային վերջ գնելով կեդրոնախոյս ձեռնարկներու, հրաժարելով տարրեր ձախտանքի ստեղծելէ եւ համախմբուել մէկ դրօշի տակ, քանի որ նոյն միաբան մտածումն է որ գիրենք կ'ողեւորէր, Հայութեան եւ չգոյութեան, լինելու եւ չլինելու կենսական հարցն էր որ խնդրոյ տարակալ էր, եւ գոմարել միջկուտակցական համաժողով մը: Կլոր սեղանի մը շուրջ բոլորուած՝ կրնային լուծել շատ մը խնդիրներ, չըսելու համար բոլոր խնդիրները: Մենք համոզուած ենք որ, անկարելիութիւն մը չէր բնգոյժմադիր կարծիքներ հաշտեցնելը: Իւրաքանչիւր կուտակցութիւն կրնար պահել իր ուրոյն նկարագիրը, իր գաղափարական տեսակէտը, իր դրօշը: Կարծիքներու տարածաշնութիւններ, քաղաքական այլազան դատելակերպեր՝ ներկի են. սակայն փոխադարձ պայքարին դադար կը տրուէր՝ փոխադարձ գիջումներով: Բարեհաշտ ու ներող ոգիով եւ իրարհասկացողութեամբ կարելի էր հաշտ համագործակցութիւն մը ստեղծել: Զիջումը մեծ առաքինութիւն մըն է: Երեք կազմակերպութիւններն ալ հաստատեցին որ անջատ գործունէութիւնը կը ջլտաէր դէպի ազատագրութիւն սլացումի թուիչը: Այդ սեղանին շուրջ կարելի էր դարձնել միաբան տարրեր ծրագիր ու տարրեր ձեւեր պայքարի: Պիտի գծէին մէկ ուղղութիւն, որով նոյն ձգտումի, նոյն նպատակի, նոյն պայքարի նուիրուած կուտակցական երեք հաստատման, փոխանակ իրարու հակառակորդներ ըլլալու, ինչպէս կ'ըսէ Պրատոն, «ուղղելի բարեկամներ» պիտի ըլլային. նման միաբան գործունէութիւն, համաշաղիք բնթացք, աստեղադոյն չափով պիտի սատարէին հետապնդուած գաղափարի իրականացման եւ թափուած ջանքերու արդիւնաւորութեան:

Ոչ ոք մտածեց նաեւ արտասահմանի մէջ հայկական Յանձնաժողովի մը կազմութեան վրայ: Որիմեան Հայրիկ ժամանակ մը այս գաղափարն ունեցած էր. սակայն իր գիմումները հայ մեծամեծներու ժխտական արդիւնք տուին: «Ուեյօք»ները, ապստամբութեան կամ յեղափոխութեան մը անժամանակ ըլլալը եւ նման ձեռնարկի մը տխուր հետեւանքները ընդժամ էին, եւ Հայրիկ «Ուեյօք»ներու գաղափարները բանաւոր գտնելով՝ հետեւանք չառաւ, չյամտեցաւ ինքնաղլուխ շարժելու:

Աւելին, ձողիկեց Դաշնակցականներու վրան-բաց ցոյցերը. ինք որ իսկական առաջին յեղափոխականը եղած էր, չէր կրնար բարոնել որ «մէկ երկու չեղանէ, չախմախու կամ սիւրմէլի թիւֆէնքներով ազգը ոտքի կանգնեց»

նելու, Թուրքիան ծանկի բերելու, կամ սա Եւրոպայի փուշտ և փեղկվելի տիրութեան մեր կողմը քաշելու սին յանդգնութիւնը ունենան»: Դարբին-
եան, էջ 104—105:

Օրմանեան ևս կ'ըսէ. «...Արդահատանը շարժելու համար մուրացիկ նալուածքներ բաւական չեն, հանդարտ աղետաբերուն և խեղճուկ աղաչա-
ւորը...: Զինեալն է որ երկրին տէր կը ճանչցուի և ոչ անտէրը»:

Ծիւղ է որ Հայու իրաւունքն էր ապաստարանութիւն պահանջել, տեսա-
կանօրէն իրաւունք ունեցողն է դորաւորը, պայմանաւ որ զայն արժեցնել
զխոնայ, իսկ իրաւունքը յորդել տալու համար անհրաժեշտ էր ոյժը, ինչ
որ կը պակէր Հայերուս:

Սակայն տարրեր կերպ կրնային շարժիլ մեր կազմակերպութեանց
զեկաւարները: Երեք բնարուած պատուիրակներ, միտքան աշցելութիւններ
կրնային տալ Հայոց Մեծաց, համոզել զանոնք, որ համաժողովի մը գումա-
բումը անհրաժեշտութիւն մըն է, օրինակ տալով ձեռնարկը Հրէից, որոնք
հաստատեցին զբաժանուն մը, Պապեաթին հոգեք գնեցին զաղթականներ տե-
ղաւորելու: Հէրշլ րոտն է. «Երուսաղէմ երթալու համարն Թրանս և Անդ-
լիս հաստատուած մեծահարուստ Հրեաներու գրասենեակներէն կ'անցնի»:
Մէկ հոգի մըն էր որ յղացու և կազմակերպեց սխմիդմը:

Հերիք էր քանի մը խորհամուտ, հայրենասէր և ազգ. փառահալութեան
արժանացած հոգիներ համոզել ու կազմել ազգային միութիւն մը: Անուշտ
նորագոյն ծրարիրոյ մը: Լուրջ խորհրդակցութենէ ետք, Ազգ. Միութեան
մշակած ծրարիքը բոլորովին տարրեր երեւոյթ մը պիտի ստանար: Ազգա-
տամբութիւն, յեղափոխութիւն, ցոյց, ահաբեկում և այլ ձեռնարկներ
պիտի յետաձգուէին առժամաբար: Նախ պիտի մտածէին Հայու գոյատեւու-
թեան երկարաձգման միջոցներուն վրայ, համակերպելով որոշան քաղաքա-
կան ստիպողական պայմաններուն: Հայրական զբաժանան մը հաստատու-
մը՝ օտար անունով՝ շատ մեծ ծառայութիւններ պիտի մատուցանէր: Դրպ-
րոցներ բանալ, ուսուցչանոցներ հիմնել, հայ մշակին առ հաշիւ գրամադպի
տրամադրել՝ սերմնացուի, արօրի և արջառի գնման: Ծերենց՝ ժամանակ մը
խորհած էր՝ երկրագործական զարոյց մը բանալ, հոգեք գնել: Կուսակցու-
թեանց երեք պաշտօնաթերթեր կրնային լոյս տեսնել, առանց անտեղի յար-
ձակումներու Սուլթանին գէմ, առանց բնկիւքնին ու չընկիւքնին ծանուցա-
նելու՝ զբհանալով միայն իրենց թղթակիցներու գրութիւններով, որոնք
մանրամասնօրէն լուրեր հաղորդէին պաւսներու մէջ եղած խժգոնութեանց
մասին: Հայկական զբաժանունը, շուտով, ազգի ամէն գասակարզի անհատ-
ներէն եղած նուէրներով պիտի ունենար նիւթական լոյն միջոցներ. իսկ
կեդրոնը կրնար գնել ամէն տեսակ արդիական գէնք ու կաշաւքով ներածել
հայկական գաւառները. մթերել ամէն տեսակ պատեքաղմական պիտոյքներ
և սղաւել յարմար առիթի մը, ըլլալ ապստամբութեան և ըլլալ ինք-
նապաշտպանութեան: Հայ ազգի ցաւաշատ պատմութեան մէջ հազուադիւս
էն հրաշքներ: Գովելի գաղափարական սկզբունքներով տողորուած, ան-
խաթար հայրենասիրական ոգիով հիմնուած երեք Կուսակցութեանց կեդրո-

նական անդամները պիտի վայելէին նիւթական լոյն միջոցներ՝ շարունա-
կելու իրենց աշխատանքը: Կարող գործիչներ երկիր պիտի զրկուէին, գա-
ւառէ գաւառ, ասանէ ասան, գոնէ գոռո զաղանօրէն քարոզելու յեղափոխու-
թեան, տաքսամբութեան և զիմադրութեան կենսական սկզբունքները,
բաժնելով ծրարէն գէնք և փամփուշտ:

Երեւակայներ ներկայ Հայ Բարեգործականը, որուն իսկական ծրա-
դիւն ըլլալ Հայրենիքի ազատագրութիւնը, խոհեմ և լուրջ գործունէու-
թեամբ, մանաւանդ մեծ համբերութեամբ: Թէև Ռոքֆելլըրներ և Ռոչիլտ-
ներ շունչէն, սակայն մեր քաղաքներու մէջ հարուստ սեղանաւորներ ու-
նէինք. ունէինք Պաղոս Նուարար փաշաներ, Մանթաշէֆներ և հոյլ մը ուրիշ
ազգանուէր հարուստներ. ինչե՛ր պիտի չընէր Հայ հասարակութիւնը՝ ազա-
տագրուելու համար թրքական զարաւոր լուծէն:

Իրենան՝ իր «Ուսումնասիրութիւն կրօնական պատմութեան վրայ» եր-
կին մէջ կը գրէ. «Խորայնէլ յաղթեց ժամանակին, ու մաշկեցուց անոր բոլոր
հարստահարիչները. այս ազգի կենդանի հանճարը՝ զինք անկործանելի դար-
ձուցած է»:

Մենք ևս յաղթեցինք ժամանակին. միլիոնաւոր զոհեր տալով մա-
շկուցինք Թուրքը, և այսօր ունինք վերածնեալ հայրենիք մը, մեր հան-
ճարն ևս մեկ անկորնչելի զարծուցած է:

Համիտի գահակալութենէն մինչև 1895—96-ի ջարդերը և այդ շրջան-
ներու դէպքերը հղանցիկ կերպով արձանագրեցինք: Նկատելով որ ճոխ
սրականութիւն մը ունինք՝ վկայութիւններով հարուստ, նոյն խնդիրները
չօչափող, կրկնութենէ խուսափելու գիտումով՝ զանց տաւ ևնք կարգ մը
դէպքեր, որոնք մանրամասնօրէն զրի առնուած են պարագաներու ծանօթ և
նոյնիսկ ակնառանձաներու կողմէ. օրինակ՝ Զէյթունի, Սաւունի, Խանասորի
դիպաղնական և այլ հայաւայրային կռիւները: Համիտի կենսապրականին մէջ
ստիպուած էինք յիշել կարեւորագոյն դէպքերը, որոնք կապակցութիւն ու-
նէին իր տիրապետական շրջանին, կը կարծենք որ երեւմ որ ամբողջութիւն մը
կը կազմէ մեր երկատիրութիւնը: Մեր գիտակէն վերաբերած այլ դէպքերու հա-
մար բնթերցեցին ներազատութիւնը կը խնդրենք: Կուսակցական ուղղափառ
շարքայիններուն թերեւ շատ հաճելի չթուին մեր մտանշանած սխալ քայ-
լերը, և մեզի բռն թէ՛ այսօր, մենք ժամանակի նահանջով կէս գար ետք՝
շարքեր կը գտանք դէպքերը և թէ՛ մեզի համար աւելի դիւրին է մտանա-
նչել թերացումները: Սակայն դեռ կան անձեր, որոնք կը մերժեն ընդունիլ
որեւէ քննադատութիւն և կը ծառանան պնդելով թէ՛ իրենց տեսակէտը
ճիշդ էր և օգտակար: Եղան թեր ու գէմ հրատարակութիւններ հմուտ գրիչ-
ներու կողմէ: Կարգ մը կուսակցական փարիչներ ուղեցին արդարացնել, ըստ
իրենց հայեցողութեան, քմահաճ տեսութիւններով իրենց գործունէութիւնը,
խառնելով ակնյայտ իրողութիւններ. և ի պատասխան եղան այլ հրատարա-
կութիւններ, անհերքելի փաստերով հակառակն ապացուցանողներ: Մենք
չենք կրնար անդրադառնալ ամէն կարգի տեսարաններու վերլուծումներուն
վրայ. անոնք մեկ կը չեղեն մեր նիւթէն: Մեր նպատակը անհետացած անց-

եալի մը պատկերը ուրուագծել եղած է : Մենք ո՛չ մեղաւոր , ո՛չ մեղադրեալ , եւ ո՛չ ալ մեղանշողներ կը փնտռենք : Մենք ո՛չ հաշուեյարդարի հաշուեդիր կը պահանջենք , ո՛չ ալ դատաստանական մէկն կ'արձակենք պատասխանատուներու եւ յանցաւորներու դէմ . կը գահանանք միմիայն արձանագրելով դէպքերն ու անցքերը :

Պատասխանատուութեանց ճշդումի հարցը կարծաւորէն շատ աւելի բարդ խնդիր մըն է : Հակառակ հարկւրամեայ տարեշրջանի մը բոլորումին , դիւանագիտական դադանի վաւերացիւններու մեծամասնութիւնը դեռ լոյս աշխարհ չէ ելած եւ կը քննան դպրոցներու մէջ . ոմանք թերեւս երբեք մատակել չըլլան : Երկար տարիներէ ի վեր նորադոյն ազդեցիկներ լոյս տեսած են եւ կը շարունակեն լոյս տեսնել : Կասկած չկայ որ ապագայ պատմագիրներու հունձքը ուելի առատ պիտի ըլլայ , եւ անոնց տեսողութեան հորիզոնը՝ ուելի ընդարձակ : Անոնք կարելիութիւն պիտի ունենան քննական փաստերու լոյսին տակ , պատմական տուեալներու գրաւոր աղագոյցներու վրայ կոթնած , պատրաստել ամբողջական երկասիրութիւն մը՝ նկատի ունենալով դարաշրջանը , արտաքին ու ներքին քաղաքականութեանց նկնդ հնարքները , մեր լեզնաշխարհի մթնոլորտը , Հայու հոգեմիջակը , Թուրքին հոգեբանութիւնը եւ օրուան դերակատարներու նկարագիրն ու կենցաղը : Միմիայն ապագայ պատմագիրներու վերապահուած է , իրը անկողմնակալ եւ անյերապահ գաղափարներ , ընտրութիւնը մեղադրանքի կամ արդարացումի անցեալի դործունէութեանց , սորա կամ մեղապարտ հռչակելու այն դերակատարները , որոնք առաւել կամ նուազ չափով մասնակցութիւն ունեցած են ազդի ճակատագրի կերաման մէջ : Իսկ ներկայիս , մենք ընթերցողի առողջ դատողութեան կը ձգենք եզրակացութիւններ հանել՝ վերլուծելով խտական պատկերը դէպքերուն :

Մեզի համար ակներեւ է եւ մեր համոզումներուն վրայ կը մնանք հաստատ թէ՛ Պերլինի դաշնագրի 16—61 յօդուածներու , եւ անոնց չգործադրուելուն իրր հետեւանք , մեր յեղափոխական կուսակցութեանց կազմութեամբ ձեռք առնուած ոչ-դիւանագիտական ձեռնարկներու կը պարտինք մեր գծրախառութիւնը : Պերլինի դաշնագրիէն ետք Հայր համբերեց 10 տարի . եւ կազմուեցան Յեղափոխական Կուսակցութիւնները . Համիտն ալ համբերեց 18 տարի եւ ապա մճուեց բնաջնջել Հայր , կարծելով թէ հայկական նահանգները ամայացնելով՝ լուծում մը տուած կրնար ըլլալ հայկական հարցին :

Ներկայ դրութիւն իրր վերջարան՝ յաւելունք Փրոֆ . Թումայեանի հետեւեալ խորհրդածութիւնները . «Հնար չէ որ սխալմունք , թերութիւն , դադափարի անսխալականութիւն , անհամաձայնութիւն տեղի ունեցած չըլլան : Շիտակ չէ ամբողջ շարժումը դատապարտել , սպառնաւ արդիւնքը յառաջ եկած շրջալուսն համար» : Հոս համաձայն չենք յարգելի Փրոֆ . ին հետ : Շարժումը չէ որ դատապարտելի է , այլ դոյն իրականացնելու համար ձեռք առնուած միջոցները : Մենք միշտ նկատի ունեցած ենք յոյն ազատագրութեան պարագաները , եւ կը կարծենք որ ամէն Հայ իրաւունք ունի խտապահանջ

ըլլալու կուսակցութեանց դործունէութեան հանդէպ եւ քննադատելու օղին նիդակ ճօճող յեղափոխականները :

Իսկ Օրմանեան Սրբազան կը դրէ («Սոսք եւ խօսք» , էջ 213—220) .— «Կուսակցութիւնները չգիտցան իրենց դերը իմաստութեամբ վարել եւ իրենց ճիղերը խոհականութեամբ արդիւնաւորել . . . » : «Ազգապատում» , հատոր Գ . « . . . Հայութիւնը ո՛չ թիւով , ո՛չ դօրութեամբ , ո՛չ միջոցներով եւ ո՛չ ալ հանճարեղ ընթացքով չէր կրցած եւ չէր ալ կրնար ազդել Օսմ . կայսրութեան ընթացքին եւ երկրին բախտին վրայ . . . » : Չենք ուզեր ծածկել թէ տիրապետող կուսակցութեան յախտն եւ անխոհական քայլերը մեծ դեր ունեցան ազգային կեանքին վրայ հասնող դժգոհ պարագային մէջ . եւ չենք որոնար թէ պետական շրջանակներու անհիմն կասկածները եւ չափազանցեալ տեսութիւններով զօրացած ձեռնարկները եւս զրգուցին դժնդակ պատահականութիւնները . այլ միմիայն կուսկենք շեշտել թէ երկու ծայրերու մէջ միջնորդի դեր վարող եւ յարարեութեանց պաշտօնեայ եղող անձին վրայ պարտաւորութիւն կը ծանրանար՝ ամուր եւ ճարտար՝ գործնական եւ պատահական միջոցներով կացութիւնը մեղմացնել եւ յարարեութիւնները քաղցրացնել . եւ ոչ թէ վերացեալ սկզբունքներու կառած մնալով , ինքզինքը հետեւանքներու պատասխանատուութեան գերծ համարիլ» :

Օրմանեան Սրբազան , իրր խորունկ դիւանագէտ , շատ լաւ ուսումնասիրած էր իր պատրիարքութեան շրջանին , Համիտը : Գիտէր թէ լուսնոտի հետ էր գործը , երբ կը դրէ . «Նախապաշարեալ դադափարներ եւ նախադրաւալ տեսութիւններ ո՛չ տրամարանութիւն կը ճանչնան եւ ոչ իրականութիւնը կը զննեն . այլ պարտաւորիչ՝ դուցէ բռնադատիչ՝ երեւակայութեան հետեւանքներ են , որոնց մասին ո՛չ պատճառարանելը ներեալ է եւ ոչ փոփոխելը հնարաւոր» :

Մեր Փատիշահը հիւանդ մըն էր :

Հոս կրկնենք նաեւ Աղոնցի իմաստալից խօսքը . «Վաղահաս էին Հընչակներու զօդանջը եւ Գրօշակներու ծածանումը» :